УРЕДНИК ТРЕЋЕ КЊИГЕ
Радован Самарџић

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
основана 1892

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

ТРЕЋА КЊИГА
ДРУГИ ТОМ

СРБИ ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ 1537–1699

НАПИСАЛИ

Радован Самарџић • Павле Ивић • Димитрије Богдановић
Мирослав Пантић • Сретен Петковић • Дејан Медаковић

БЕОГРАД 1993

Истраживачке радове финансирале су Републичка заједница културе и Републичка заједница науке Србије.

ДЕО ШЕСТИ

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У XVI И XVII ВЕКУ

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У XVI И XVII ВЕКУ

УСЛОВИ ОПСТАНКА СРПСКЕ ЦРКВЕ У ТУРСКОЈ

Историја Српске православне цркве под туђинском влашћу, од 1459. до 1804. године, може се поделити на три одсека:

1. Од пада Деспотовине 1459, односно од смрти последњег патријарха српске аутокефалне цркве, до обнове рада Пећке патријаршије 1557;
2. од обнове Пећке патријаршије 1557. до њеног укидања 1766;
3. период после 1766, кад је српска црква у Турској била под управом Цариградске патријаршије, а српска црква у Аустрији од раније организована као Карловачка митрополија.

Наведеним поделама никада није била обухваћена целина српског народа. На својим рубовима или у дијаспори, он је живео и под јурисдикцијом других православних цркава.

Два пута, на почетку и на крају оне дуге историјске епохе кад су били под господством туђина, српска црква и народ подносили су, у Турској, власт Васељенске патријаршије. Више од два века, између тога, са успонима и падовима, деловала је самостална српска патријаршија. У XVIII веку, Карловачка митрополија окупљала је Србе у Аустрији и далеко преко њених граница распростирала свој духовни утицај.

Улога цркве у историји Срба под турском влашћу није довољно испитана због недостатка грађе, али је, упркос томе, и то временом све више, истицана у позитивном смислу. То су чинили и они од којих се то, због њихових идеолошких предубеђења, није морало очекивати (В. Чубриловић, Б. Ђурђев, М. Мирковић). Али, можда управо због тога потребно је учинити још један напор да би се бар наговестило истинско стање.

Морају се на прво место издвојити они чиниоци и услови од којих је зависио положај српске цркве, да би се тек потом могли навести главни резултати њеног рада. То би био онај оквир у који би се уклопила њена историја.

1. Требало је да се турска држава, која се темељила на исламском закону, односи према Србима и њиховој православној цркви на исти начин као и према другим хришћанима и њиховим заједницама. Као једнобошци, они чије је пророке ислам налазио у својој предисторији, хришћани су, као и Јевреји, само ако су плаћали харач, имали право на статус раје, стада које султан, као пастир, закриљује и штити. Овај статус био би установљен кад би Турци завршили освајања једне земље, похарали је и поробили до мере која је војсци

унапред била дозвољена, главне градске цркве претворили у џамије и придружили задобијену територију царству дајући јој посебан закон и своје уредбе. Становништво сачувано у довољном броју да не запусти привреда и да има ко плаћати харач и друге дажбине могло је остати у својој вери, али исповедањем те вере, а поготову јавним обредима, није смело вређати ни очи, ни уши, ни осећања правоверних. Због тога су се, од хришћанских богомоља, манастири склоњени од пута у дивљину најбоље сачували, а од градских цркава остао је неупоредиво мањи број, и то најчешће оне које су биле неугледне као здања. Закон није допуштао грађење нових цркава, али је одступања било, нарочито уз приволу провинцијских и локалних власти; кад би се обрушила црква или манастирски конак, дозвола за обнову давана је под условом да се зграда при том не увећа, само што су се црквене општине или калуђери довијали и у таквим приликама. Али, однос турске државе према хришћанима пре свега се састојао у политици Порте према појединим верским заједницама. Порта је одобравала њихов рад, одређивала степен њихове самосталности утврђујући њихов међусобни однос, повлачила границе протезања њихове јурисдикције и потврђивала, обично на једну годину, њихове поглаваре. Откупљујући новцем берат којим су постављани на своје положаје, ти поглавари су у ствари постајали султанови вазали, одговорни за стање у својој цркви и, највећим делом, за покорно владање своје пастве. Овакав режим омогућавао је Турској да згрће новац, преко њихових цркава, од покорених народа, да поверење указује најпокорнијим и најнеотпорнијим архијерејима, често бираним међу грабежљивцима, па да преко њих утиче и на монаштво, и на мирско свештенство, па и сам народ, најзад да сталним променама држи црквене заједнице у оној зависности и неизвесности која је својствена слабима. И поред тога, исти тај режим остављао је, донекле, цркву и њену паству себи самима, и стварао код њих бар илузију самосталног живота. Спретним коришћењем састава везирског већа и међународног положаја Турске, оно што је раније било само привид могло се приближити стању кад се заиста почињу уживати извесне повластице. Српска православна црква као духовни предводник народа искусила је и добре и веома неповољне последице оваквог односа Порте према хришћанским заједницама под њеном влашћу.

2. Мада је од 1557. до 1766. била независна, српска црква у Турској тешко је измицала већем или мањем туторству Васељенске патријаршије у Цариграду, која је имала не само углед него и положај предводитељке и настојатељке свих православних цркава. То је свакако потицало још из времена универзалног Византијског Царства, али и из оних година, обележених падом Цариграда 1453, кад је Мехмед II признао цариградског патријарха и његов престиж у источном православљу. Постоје вести да је почетком XVI века Селим I Грозни намислио да изврши истрагу хришћана на Балкану, као што је поклао шиите на Блиском истоку, али да га је у томе спречио цариградски патријарх, приказујући документе које је, са значењем дате речи, издао Мехмед II, и то је могло само допринети угледу поглавара најутицајније православне цркве. Рани успон грчког градског патрицијата између јонских обала и Мале Азије, са средиштем у престоници Османовића, без сумње је значио снажну подршку материјалној снази и општем угледу Цариградске патријаршије, али само у ограниченим размерама и васцелом православљу

у Турском Царству. Мада су од случаја до случаја одмеравали своје поступке, Грци су настојали да успоставе и учврсте своју хегемонију над свим православним црквама у Турској. Уколико су у појединим историјским раздобљима морали одустајати од пуне административне превласти своје цркве, Грци су се бар упињали, и то им је махом полазило за руком, да Цариградска патријаршија стално сачува старешинство, највиши углед и одређен духовни и историјски патронат над свим православним црквеним организацијама, и то не само у царству Османовића. Њихов положај у Турској, заједно са супрематијом њихове цркве, најјаче је утемељен у време, 1523–1536, док је царством управљао велики везир Ибрахим-паша, Грк по пореклу, штићеник султана Сулејмана II, свемоћан због својих заслуга у распростирању турских граница, због своје изузетне образованости и богатства, који је уз то учествовао у најуноснијим пословима првих турских угледника, млетачких трговаца и Грка. Васељенска патријаршија, делујући из Цариграда, држала је тада под строгим и, понекад, грубим надзором све православне цркве до Блиског истока, предодређујући њихове главне одлуке, поред осталог и оне које су се односиле на српску цркву. Појава Грка фанариота, окупљених у турској престоници, првих у трговачким пословима, најутицајнијих у патријаршији и неизоставних у дипломатским службама Турске, који су касније, у XVIII веку, подвластили и српску цркву, добила је још у Ибрахим-пашино време своју сасвим видљиву основу. Кад је султан Сулејман 1536. узео везира, који се превише осилио, у своју немилост и наредио да га погубе, Грци нису устукнули у свом богаћењу, а њихова патријаршија није напустила своју политику црквене превласти, али су, држећи се узајамно, и пословни људи и свештенство постали промишљенији у својим односима с другим султановим поданицима. У ствари, био је то свет дугог памћења који је умео чекати погоднија времена. Настојећи бар на привиду како су све промене последица њене добре воље, мудрости и највише одлуке, грчка црква је, окружена богатим патрицијатом, на разне начине излазила у сусрет потребама и захтевима других православних цркава, па и српске, поготову кад би ове добиле каквог моћног заштитника на Порти. Цариградска патријаршија благовремено се повукла пред тражењима Срба да се поново окупе око свог независног духовног поглавара тачно у тренутку кад је са Запада, надомак том народу коме је некад признато право на своју аутокефалну цркву, запретила католичка опасност; два века касније, кад је та опасност неупоредиво агресивније обновљена, а Грци су се поново пробили у први ред најпословнијих и најутицајнијих људи у Турској, па је дошла до изражаја и пословична фанариотска грабежљивост, на Порти је израђен ферман да се, у корист васељенске цркве, укине онемоћала и у неред огрезла Пећка патријаршија (1766).

3. Српска црква није имала никакве користи од свих оних интервенција које су европске државе преко својих дипломатских представника предузимале на Порти у корист хришћанског становништва у Турској. Једина корист стизала је другим путем: њу су доносили српски калуђери који су ишли у Русију да просе помоћ у новцу, иконама, светим сасудама и књигама; временом, поглавито од Петра I Великог, руски цареви су и сами слали православним Србима богослужбене књиге и друге литургијске предмете, због чега су турске власти завеле строжи надзор на границама. Али, Русима вековима није полазило за руком да озбиљније уздрмају Турску на бојном пољу, тако да

готово нису ни покушавали да изврше дипломатски притисак на Порту ради заштите својих једноверника у југоисточној Европи. Свако њихово настојање у том смислу на време би омели представници западних држава, подстичући, уз остало, султана да још једним ратним походом коначно скрши руску силу на прилазима свом царству. Русија је постала присутни чинилац у решавању Источног питања тек склапањем Кучук-Кајнарџијског мира (1774), осам година после укидања независне српске цркве. Под њеним притиском на Турску почела се ослобађати снага народних покрета, па и то споро и само од тренутка до тренутка, а кад је православна црква у питању, највише користи од успона Русије имала је Васељенска патријаршија са својом далеко разапетом мрежом фанариотских епархија и мирског свештенства, и то упркос свом дотадашњем притворном, смутљивом и понекад непријатељском ставу према московској држави и цркви. У турско време српска црква је, у виду ктиторских поклона манастирима, примала помоћ и од влашких и молдавских господара, чија су вазална кнештва била дубоко проникнута словенским језичким утицајима, и то првенствено у писмености и богослужењу. Упоредо с тим, емисари западних држава залагали су се на Порти једино у корист католичке цркве у Турској. Настојали су да јој обезбеде такав правни положај да у њеној надлежности остане чување светих места у Палестини, да манастири од Босне до Сирије могу безбедно деловати међу паством и да та паства, у свом свакидашњем животу, сме осетити ону сигурност која проистиче из сазнања да над њом бдију заштитничке хришћанске државе. Ово је требало постићи не само изменом турског режима према католицима сходно султановим указима него и на штету православне цркве и њених традиционалних права да врши јурисдикцију и над хришћанима римског обреда. У том смислу, у самој Турској, деловали су, заједно с калуђерима и мирским свештенством, особити мисионари Римске курије, који су, временом, налазили све поузданији ослонац у Аустрији и све свесрдније служили њеним интересима, а све су то, користећи и друга средства, постизали и на тај начин што су успостављали тајну сарадњу с турским властима и обласним господарима. Од тридесетих година XVI века Француска се, као пријатељ Турске, пре свега заузимала да католици задобију престиж у Светој земљи и да Порта заштити калуђерске мисије у Цариграду, али је од краја XVII века и она почела ширити кругове свога интересовања за Латине у целом царству. Ослободивши се, миром у Житва-Тороку 1606, оног подређеног положаја према Порти који је ова узимала као вазалски, Аустрија је користила готово сваки иступ својих заступника у Цариграду да би истакла свој заштитнички став према католичком становништву у Турској (и успут сузила простор деловања православних цркава). У јеку римске пропаганде у југоисточној Европи, улога Аустрије као покровитеља католичке цркве и народа под султановом влашћу јавно је истакнута словом једног међународног акта после интервенције грофа Леслија на Порти 1664. године. Потоњи продор Аустрије у Подунавље и на Балкан непосредно је угрозио у тим крајевима затечени православни живаљ и његову цркву смишљено предузетим преверавањем, али и успостављањем претежног утицаја на Порти приликом њеног одлучивања о судбини хришћана у својим границама. Можда је српска црква у остацима Турског Царства претрпела теже ударце од аустријске верске политике него њен огранак који се, под именом Карловачке митрополије, образовао на тлу Хабсбуршке Монархије: ту су Срби били изложени непрестаном превођењу на унију или, непосредно, у католичанство, али су

римско-немачки цареви, почевши од Леополда I, ипак том народу, управо из државних разлога, морали дати извесну аутономију под вођством цркве.

4. Снажан ослонац српској цркви да се одржи под туђинском влашћу био је у њеном сопственом наслеђу. Она није била ни толико стара нити толико угледна и моћна као грчка црква, али је, и поред тога, била толико дубоко утемељена да је ниједан завојевач, па ни Турци, није могао до краја уздрмати, а камоли искоренити. Аутокефалну српску цркву основао је св. Сава 1219. године, добивши за то приволу никејског патријарха и цара (који су продужили живот Византије у време латинске превласти). Св. Сава је надахнуо хришћанску ренесансу у Србији, искоренио јереси као облике примитивног верског живота, потиснуо продор католика и смањио подручје њихове превласти, а саму цркву, подељену на осам епископија, установио тако да може послужити окупљању и духовном сређивању народа на истој основи, чвршћем обликовању државе Немањића и њеном распростирању на суседне сродне области. Средњовековна Србија остварила је јединство династије, цркве и народа. Црква је лозу Немањића прогласила светом, а народ је остао привржен том схватању и после неколико векова проведених под влашћу туђина. У Србији је образована не само независна архиепископија него је створено и светосавље, особит огранак православне духовности, које је једнаким односом према Богу и овоземаљском животу уједно окупило све слојеве народа. Кад је пала под Турке, српска црква је имала паству која тај слом није дочекала равнодушно.

Средњовековно наслеђе Српске православне цркве показало се неуништивим. Више од столећа, од 1346, кад је, највероватније, аутокефална српска архиепископија уздигнута у виши ранг, до пада српске Деспотовине, 1459, кад се отприлике губи траг Арсенију, последњем првосвештенику независне српске цркве, та црква је имала највиши назив патријаршије. Сва каснија настојања других православних цркава, а поготову оних којима су, уживајући заштиту Порте, управљали Грци, да се онемогући самостално деловање српске цркве, сви покушаји да се оспори оно што се у Србији стварало преко два века у смислу духовног осамостаљења, чак и многе мере Турака да Србима пресеку везе с њиховим непосредним исходиштем и претворе их или у безобличну масу или правоверно становништво које је примило ислам – сви ови насртаји на српску цркву и њене поданике изазвали су код њих тешка оштећења, али су се ипак разбили о њихову тврду оданост својој баштини и о њихово непрекинуто памћење. Покрети да се попуни упражњена патријаршија у Пећи, који се најчешће погрешно своде на буну епископа Павла, само су најизразитије сведочанство трајања живота, према традиционалним унутрашњим уредбама и духовним навикама, у тренутно обезглављеној српској цркви. Али, наслеђе српске цркве које је ушло у основе њеног опстанка у неповољним условима туђинске власти није само било у жилавости једне одавно укорењене установе. Та црква је располагала следећим:

– сопственом историјом нимало кратког трајања која је оставила спомен на Србе светитеље као утемељитеље духовности свог народа;
– својом књижевношћу узвишеног израза и дубоке мисаоности, посвећеном, великим делом, управо томе да представи Богу угодне животе и узвишена дела српских светитеља, међу којима су главно место заузимали Немањићи;

– својим језиком, високо књижевним, развијеним на основама старословенског, прикладним да се терминолошки прилагоди разним областима умног стваралаштва и да, у сваком случају, омогући богато стилизован исказ;
– својим законодавством, преузетим из Византије, али прилагођеним захтевима српске цркве и монаштва, довољно сагласним са основним уредбама државе Немањића и, бар у неким тачкама, блиским духовним и материјалним потребама народа и његовим схватањима;
– својом уметношћу, градитељством и сликарством, заснованом на ктиторским обичајима и обавезама владара, властеле и високог свештенства, која је, упркос свим турским похарама, остајала не само да зрачи неугасивом светлошћу светосавља него и да сведочи о снази и слави Србије Немањића.

У најтамнијем одсеку српске историје, кад је и најширим слојевима народа, често у историји најприлагодљивијим, заиста запретила бездана пропаст, црква је показала највише стрпљења и отпорне виталности. Тиме је сачувала и себе и већи део своје пастве од свеопштег затора. Један завет већ је постојао: царства више није било, Турци су надирали, стижући и тамо где их нико није очекивао, земља је била или у рукама туђина или раскомадана, а потоњи српски владари и велможе наставили су да граде задужбине, мада је било мало наде да их убрзо неће препустити завојевачу. Јер, човек, ако је богоносац, мора улагати у будућност да би се у њој, и поред свих жртава, продужио живот. Више на хоризонту није било пруге светлости, кад су последњи Бранковићи, најдостојнији под печатом сопствене трагедије, утемељили на Фрушкој гори ново средиште српског монаштва и последње прибежиште оних који су, бежећи пред »љутим Агарјанима«, хтели негде похранити светиње и предања свог народа. Заветна идеја није се утулила. Последње деценије XV и прва половина XVI века време су широког распростирања ктиторских обичаја. Упоредо с преузимањем историјских традиција о некадашњем господству Немањића и несрећном удесу каснијих владара и велможа, тј. упоредо с настанком српског епоса, народ је, под вођством својих духовника, кнезова и трговаца, преузео и обавезу градње задужбина, и то свуда где је живео, где је још треперила или се почела будити његова самосвест, све до оних удаљених крајева куда је сеобама стизао. Искоришћен је, очигледно, сваки тренутак попустљивости верски нетрпељивих завојевача да се, макар у каквој забити, скучено и скромно, подигне ново светилиште. Прелазећи на патријархалне основе уређења свога свакидашњег живота, српски народ је, упркос свом осипању услед покоља, гладних година и преверавања, почињао да се враћа животу и распростире се на огромном простору, и то у тренутку гашења последњих одблесака државне независности. Народ је, у томе, имао највећу и, можда, једину подршку своје цркве, али ни она, без ове спреге, не би могла опстати. Црква се упињала да преживи трудољубивим понављањем средњовековних образаца градитељског, сликарског и књижевног стварања, али и увођењем нових области културног деловања. Упоредо са ужурбаним преписивањем старијих рукописних зборника, уведено је, по манастирима, управо у најцрње невреме, штампање богослужбених књига, и то не само за себе него и за потребе других православних народа који су имали словенску литургију.

После обнове патријаршије 1557. српска црква је углавном имала да настави дотадашње напоре на очувању традиција и да, на тим основама, ради на окупљању и даљем духовном преображају Срба. У измењеним условима, она је, заједно с тим, настојала и на својој унутрашњој организацији не би ли се

одржала под турским притиском, између грчке цркве, с једне, и католичке претње, с друге стране.

5. Очито, црква у својим уредбама, установама и умноженом деловању не би нашла довољан темељ сопственог одржања и касније обнове да, истовремено, није имала поуздан ослонац у народу. У раздобљу од пада Деспотовине 1459. до обнове Пећке патријаршије 1557. Срби су се, доиста, налазили у таквом положају да су, управо због своје борбе за опстанак, користили сваку прилику да подупру настојања своје цркве. Предуго ратовање против Турака које је непосредно почело поразом на Марици 1371. и у коме су на површину, заједно с властелом, изишли, касније, и шири слојеви, сналажење, пуно недоумица, између разних господара, турског, угарског, влашког, млетачког и, најзад, аустријског, у чему су ти шири слојеви постајали све видљивији као чинилац историјског одлучивања, све те безмилосне борбе и мутна превирања, сеобе према обећаној земљи где се може опстати, све то тражење пута у беспутним пределима одвукло је део српског народа да се изгуби у тами, али је већина ипак остала привржена наслеђу као осовини свог бића. Вековима пре тога васпитаван у духу светосавља, очију испуњених сјајем владарских задужбина преко којих се превлачио крвав агарјански мрак, слуха опијеног стиховима о некадашњој слави, тај народ није свагда хрлио у неизвесност, јер је имао свест о себи, носио је собом отпоре према друкчијем туђину и веровао је у свој повратак историји. Заједно с народним првацима, црква није дозвољавала да јој се верници нађу у тами, него је, користећи за то и најмању могућност, настојала да ту таму разбије светлошћу богомоље, оживеле или нове, која ће служити не само за утеху већ и за окрепљење, не само за молитву већ и за поуку нађену у историји.

Цркву су нарочито помагали они којима је полазило за руком да се бар привремено скрасе, нађу некакав свој мир, донекле се и обогате, особито караванском трговином, задобију положај и углед и у туђој држави, да најзад, бар неки од њих, почну смишљати и своје племенито порекло, обично од каквог средњовековног великаша или косовског јунака (уништено српско племство настављало је свој живот у речима или фалсификованим папирима својих лажних потомака). Њихова историјска свест и верска приврженост могле су мировати, да их ништа дубље не потресе, све до појаве личних искушења или претерано страдалних времена, а њихов положај и материјалне могућности давали су им прилику да се истакну као црквени приложници и заштитници. Срби су у Турској, због њених војних и управних потреба, могли бити спахије, сеоски и нахијски кнезови, племенски главари и други предводници народа у свом крају, колективно одговорног за обављање преузетих дужности. Мада су се сви ови народни прваци, заједно са онима којима су били старешине, уклапали у државни систем Турске, служећи му колико су морали, ктиторске обавезе и свака друга подршка цркви биле су за њих главни израз њихове душевности, привржености својој вери и оданости великим традицијама. Смирено и истрајно у вршењу ктиторских обичаја било је, нарочито, градско становништво, трговци и занатлије, које је одржавало свој храм, али се, својим поклонима, често сећало и гласовитих српских задужбина, ма где се налазиле. Очувању и обнови цркве, у целини посматрано, посебно су допринеле занатлије опремајући богомоље својим рукотворинама (израдом светих сасуда, окивањем икона, повезивањем књига и др.).

После 1557. сарадња цркве и народа доспела је у онај склад и добила оне размере који су свима обезбедили поузданију будућност.

СРПСКА ЦРКВА У ВРЕМЕ ЗАПУСТЕЛОСТИ ПАТРИЈАРШИЈСКОГ ПРЕСТОЛА

Обично се узима да је патријарх Арсеније II надживео пад српске Деспотовине, да је умро око 1463. и да је после њега запустео пећки престо. Према летописима, за време Арсенија II Турци су узели српску и бугарску земљу, и великим данком оптеретили патријаршију. Од 1463. нема више ни посредних помена патријарха Арсенија II.[1] Изражено је мишљење да су турским освајањем српске земље биле толико опљењене да се није нашао човек који је, после смрти Арсенија II, могао подмирити преголеми данак, тако да су Срби остали без свог духовног поглавара.[2] Невоља је била поготову велика због тога што су у ратовима пропале и опустеле неке епархије, а многи манастири су разорени, па они што су преостали »нису имали довољно снаге и смелости да се лате управе целом српском црквом«.[3] Опрезнији историчари су сматрали да је »због оскудице домаћих извора још увек остало тамно питање зашто је нестало српске патријаршије после пропасти Деспотовине. Ко је укинуо, и да ли је уопште формално укинута? Да ли су Турци имали каквог разлога да то учине? [...] Сигурно је само да патријаршије није било [...]«.[4] Чини се да није сувише смела претпоставка како Турска није званично укинула Пећку патријаршију, јер то није било у складу с природом њених освајачких поступака. »Не постоји султанов ферман о укидању Пећке патријаршије и њеном потчињавању Охридској архиепископији.«[5] Турци су једноставно препустили Грцима обезглављену српску цркву, а Грци су је заузели докле су стигли и колико су могли.[6]

Старији историчари били су готово једнодушни у мишљењу да је српска црква после слома Деспотовине и смрти Арсенија II потпала под власт Охридске архиепископије. Поред осталих, такво мишљење су заступали И. Руварац, К. Јиречек и Р. Грујић. И. Руварац је писао »да су Турци првих година савршеног господства свога у српској земљи све царске и боље манастире, цркве и епископске катедре у њима попалили, порушили и забаталили, те да су архиепископи охридски вршили преузету снова власт над српским црквама

[1] О последњем српском патријарху расправљао је М. А. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 155–156; вид. и Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, Диселдорф 1978², 197.

[2] Р. М. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1920, 72.

[3] Исто; уп. Р. Л. Веселиновић, *Историја српске православне цркве са народном историјом*, I, Београд 1966: »Српска црква није успевала да одговара својим пореским обавезама услед материјалне беде и немаштине која ју је све више притискивала. Осим тога, многе епископије су остајале чешће упражњене или због бекства епископа, или због њихове насилне смрти, због протеривања и слично. Из тих и других разлога било је немогуће сазивати архијерејске саборе који су вршили избор нових епископа и сређивали друга питања српске цркве под турском влашћу.«

[4] В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1931, 309.

[5] М. Пурковић, *нав. дело*, 158.

[6] Уп. студије посебно посвећене овом раздобљу: Љ. Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија око 1459–63. до 1557 г.*, Глас CVI, 1923; Р. Л. Веселиновић, *Стање српске цркве од 1459. до 1557. године*, Богословље, 1937; вид. и L. Hadrovicz, *L'église serbe sous la domination turque*, Paris 1947.

у српској земљи преко свога митрополита у Пећи«. К. Јиречек је сматрао да се српска патријаршија, после пада Деспотовине, »ујединила са старијом аутокефалном охридском црквом«. Р. Грујић је тврдио да је Пећка патријаршија укинута, »а све њене митрополије подвргоше Турци старој Охридској архиепископији. Није нам тачно познато како се и када се то збило, али је поуздано да се није догодило пре 1459«. »Све области Пећке патријаршије, које су Турци постепено освајали«, писао је Р. Грујић на другом месту, »одузимане су од ње и подвргаване јурисдикцији Охридске архиепископије, чији је архиепископ живео под турском влашћу већ од краја XIV века [...]. Када је Смедерево пало под Турке 1459. и када је, ускоро затим, умро патријарх Арсеније II (око 1463), власт охридског архиепископа механички се проширила и на још заостали део некадашње Пећке патријаршије.«[7]

Љ. Стојановић је изразио мишљење да је »и после пада Смедерева било представника [...] српске цркве који нису били потчињени охридском архиепископу«.[8] Најбољи познавалац историје српске цркве према западним изворима, Ј. Радонић, био је изричит у тврђењу да та црква није у целини изгубила своју самосталност после смрти Арсенија II.[9] Б. Ђурђев је сматрао да је »самостална српска црква постојала и пре обнављања Пећке патријаршије 1557. године«. Пошто је испитао исказе савременика, а употребио и турску грађу, Б. Ђурђев је закључио: »Турци су углавном признавали затечено стање у погледу православних цркава. Они су признали на Балкану прво Охридску архиепископију, па затим Цариградску патријаршију. Ако је за време заузимања јужних области Деспотовине било разлога да се прошири власт Охридске архиепископије на те крајеве, јер су се српски патријарх и епископи повлачили, то приликом заузимања Смедерева није био случај као што кажу сведочанства из летописа [...]. То значи да је самостална српска црква обухватала северну Србију, Црну Гору и православне у Босни и Херцеговини, а под њену јурисдикцију су припадали Срби северно од Саве и Дунава. Унутрашње јединство појединих делова те самосталне цркве вероватно није било тако јако као код Цариградске патријаршије, али је она, према сведочанству савремених извора, ипак постојала и била призната од турске власти.«[10] Према Б. Ђурђеву, настојања Охридске архиепископије да заузме српску цркву почела су у време архиепископа Прохора (1523–1550).[11]

У црквеним установама памћење је дуго и отпорно. Заиста се може прихватити мишљење да је »временом [...] код охридских архиепископа оживела стара тежња да поврате стање какво је било пре 1219. године, када је св. Сава основао прву српску архиепископију«.[12] Поједине области Пећке патријаршије потпадале су под управу Охридске архиепископије, »и то не ни својом вољом ни својим пристанком«, оним редом којим су их освајали Турци. »Тамо где није било турске власти нису охридски архиепископи могли проши-

[7] Р. Л. Веселиновић је сабрао разна мишљења о потпадању Пећке патријаршије под власт Охридске архиепископије, *нав. дело*, 281; то су учинили и Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 314–319, и B. Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964, 104 и д.

[8] Љ. Стојановић, *нав. дело*, 123.

[9] Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, Београд, 1950, 7–8.

[10] B. Đurđev, *нав. дело*, 112; вид. исти, *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557*, Historijski pregled, 1958, 1, 20–28.

[11] *Исто.*

[12] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 318.

рити своју власт.«[13] Уплитање Цариградске патријаршије у ове односе постајало је временом све непосредније. Према Д. Анастасијевићу, »с прелазом Македоније из српских у турске руке изгубила је тамо земљиште и Пећка патријаршија. Над тамошњим њеним владичанствима, у градовима већином претежно грчким, рашириле су опет своју власт делом Цариградска патријаршија, а делом Охридска архиепископија, која се и сама, још једанпут, погрчила. Ова два црквена престола грабила су се међу собом ко ће више отети од Пећке патријаршије. Тако је на молбу охридског архиепископа Матеја, византиски цар Манојло II потврдио Охридској архиепископији 1410 године њена стара права на све епархије Пећке и Трновске патријаршије, које су Османлије, по освајању Бугарске, укинуле и дале Цариградској патријаршији«.[14] Пошто је, под Турцима, учврстила свој положај, Васељенска патријаршија у Цариграду настојала је на успостављању своје превласти у туђинском царству, и то не само на рачун српске цркве него и с јасном намером да се стави изнад Охридске архиепископије и да утиче на њене одлуке и њено поступање, крњећи тиме њену традиционалну аутокефалност. Неки поступци охридских архиепископа према српским митрополитима извесно су предодређени претходно донесеном одлуком у Цариграду.

Српско присуство у православној цркви у границама Турског Царства било је, упркос државном слому, довољно снажно да то не би обавезивало и грчке архијереје. Крајем XV и у првој половини XVI века, док су успостављали своју црквену превласт, Грци су – изгледа – увели метод деловања, кога ће се до краја држати, да буду што мање попустљиви у питањима јурисдикције и својих фискалних права, али да, упоредо с тим, показују извесно разумевање за духовне потребе својих словенских поданика: толерисали су да основе њиховог образовања и њихово богослужење не буду искључиво на грчком језику. У првим вековима турског господства у југоисточној Европи можда је од овакве политике Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије претежнију корист имала српска црква; у одсудним временима пред коначно расуло Турске, Грци су постали непосредно одговорни за појаву потпуне превласти бугарске цркве и пропаганде у решавању најсложенијих балканских питања. Поред тога, кад је око 1463. запустео престо српског патријарха, Грци као да нису имали довољно припремљених снага да брзо и темељито успоставе свој престиж, и то је без сумње допринело одржању самосталности бар једног дела српске цркве.

Бар су српско име и трагови средњовековне српске културе остали жилаво урасли све до средишта Охридске архиепископије. Њени поглавари додали су својој титули »и Срба«, а »неки од њих показивали су пастирско старање за српски део своје пастве«.[15] У XV и, поготову, у XVI веку Кратово је било знатно привредно и културно средиште. Постојала је и посебна кратовска књижевна и преписивачка школа. Обилазећи своју паству, архиепископ Доротеј се у Кратову састао са »првацима између бољара«, свештеницима и монасима, и том приликом је утврђено да за тамошње потребе не постоји подесан црквено-законски зборник. Тада је архиепископ наредио дијаку Димитру да

[13] *Исто.*
[14] Д. Анастасијевић, *Македонија*, Народна енциклопедија СХС, II, 647; навео и Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 316.
[15] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 317.

с грчког на српски језик преведе *Номоканон*, тј. Синтагму Матије Властара. Дијак је тај посао обавио 1466. године.[16] Још пре пада српске Деспотовине под Турке, архиепископ Доротеј називао је себе поглаваром »Прве Јустинијане и свих Бугара и Срба, северних крајева и осталога«.[17] Сто година после тога, кад је српска црква подносила најтежи грчки притисак, охридски архиепископ Прохор носио је сличан назив, само што је уз оно »Бугара и Срба« 1549. додао »и Грка«. Он је писао: »Имали су Срби некада, због владара онога времена,[. . .] свога архиепископа. Сада је нестало њихове државе и сада је постало све као што је испрва било. Ово садашње стање да је и у будуће неразрушиво и постојано.«[18]

Тешко је прихватити тврђење Љ. Стојановића да је у трећој десетини XVI века султан издао ферман о потчињавању српске цркве охридској, што је изазвало побуну српских црквених поглавара, монаштва, свештенства, па и самог народа.[19] Пре би се могло рећи да је та побуна избила против настојања Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије да с више ревности, уз повећану турску подршку, саме наставе заузимање српске цркве. Јер, та црква је, у складу с традицијама, настављала свој живот – у јужним областима претежно у областима духовног стваралаштва, а у севернијим и западним крајевима, поред тога, с више самосталности у организовању епархија.

Подаци о српским митрополијама 1459, односно 1463, до 1557. године сувише су ретки и случајни да би се могли извести поузданији закључци о степену њихове самосталности и њиховом унутрашњем животу. Вести о њиховом културном деловању можда су најчешће, и оне на свој начин сведоче о продужењу српских традиција.

Митрополију београдско-сремску утемељили су последњи Бранковићи за време угарске власти. Седиште митрополије било је у манастиру Крушедолу, задужбини митрополита Максима Бранковића (1513–1516), који је тај манастир и наменио за столицу својих наследника. »То правило одржало се до успостављања аустро-турске границе на Сави, после рата крајем XVII века.«[20] После пада Београда у турске руке 1521. има наговештаја о продору носилаца превласти Охридске архиепископије у те крајеве. Београдски митрополит Јован и угарски митрополит Јосиф потписани су на одлуци Охридског синода о осуди Павла Смедеревског и Теофана Зворничког.[21] »[. . .] Из потоњих година пре обнове Пећке патријаршије познат је само један митрополит са тог простора, без ознаке епархије. То је митрополит Лонгин, чије је име сачувано у натпису у Крушедолу из 1545. године.«[22] Вероватно је подручје Срема, после коначног пада под Турке, припојено као викарна епархија Београдској митрополији, па су се београдски митрополити током XVI и XVII века звали

[16] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, СКА, Београд 1902, 98–102; вид. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 317–318.
[17] Ђ. Слијепчевић, нав. место; вид. Starine XII, 1880, 254.
[18] П. Костић, *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик LVI, 1922, 34; превод Ђ. Слијепчевића, нав. место.
[19] Љ. Стојановић, *Српска црква*, 128.
[20] Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас CCCXX, 1980, 125–126.
[21] *Исто*; П. Костић, *нав. дело*, док. бр. V.
[22] Р. Тричковић, нав. место.

и сремски (Р. Грујић). »Због свега тога, обнову манастира Крушедола 1545. године можда би требало схватити као знак поновног сједињавања Београдско-сремске митрополије, још у оквиру Охридске архиепископије.«[23] У широкој панонској позадини Београда, коју су Турци почели присаједињавати свом царству 1541. године, забележени су, веома оскудно, подаци о неколико митрополија. Р. Грујић је сматрао да је Сегединска митрополија »основана у оквиру Охридске архиепископије, пре 1556, кад се помиње њен епископ Захарије«.[24] Касније, поглавар ове епархије називао се »митрополит српске земље, града Сегедина«.[25] Будимска митрополија и Темишварска митрополија настале су спајањем неколико епархија, али се њихови поглавари помињу тек после успостављања Пећке патријаршије. »Митрополија у Липови основана је убрзо после пада Баната под турску власт (1552) или после обнове Пећке патријаршије. Први познати липовски митрополит, Данил, помиње се 1563. године.«[26] Јенопољска митрополија ушла је у XVII веку у ред знаменитијих српских епархија по својим поглаварима из породице Бранковића. Она се налазила под јурисдикцијом пећког патријарха.[27] Из тог времена потичу и вести о митрополији Сигета и Печуја.[28] После обнове Пећке патријаршије основана је, на западним странама, и Пожешка митрополија.[29]

Духовни живот Срба у Панонији, најкасније од почетка XV века, имао је своја средишта и понекад је широко зрачио упркос доста позно заснованој црквеној организацији. Јужно од великих река, тај живот је у ствари значио продужење средњовековних облика и садржаја рада, понегде, можда, и у проширеном обиму.

Херцеговачка (херцеговска) митрополија имала је најпре своје седиште у манастиру Милешеви (који је потпао под турску власт, заједно с Босном, 1463).[30] Сматра се, ипак, да је милешевски митрополит Давид (1466–1471) деловао као црквени поглавар за време владавине Стефана Вукчића Косаче и његовог сина Влатка[31] (који се потписивао: »Божјом милошћу херцег од Светога Саве«).[32] После коначног пада Херцеговине под Турке, као херцеговачки митрополит помиње се »обдржаватељ престола Светога Саве« Јован (1508, 1513), затим, са истим називом, Марко (1524), Максим (1532) и Никанор (1547).[33] Ова епархија имала је велики углед у српском народу и називана је »српска свеславна митрополија« и »божанствена митрополија«.[34] О превласти Охридске архиепископије сведочи једино чињеница да се у актима

[23] *Исто:* вид. и В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 73; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 121.
[24] Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина, II, 392.
[25] Р. Тричковић, *нав. дело*, 127.
[26] *Исто*, 131.
[27] *Исто*, 132–133.
[28] *Исто*, 133–134.
[29] *Исто*, 128.
[30] *Исто*, 121 (о паду области око Лима, заједно с Милешевом, према H. Šabanoviću, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 35 и д.).
[31] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 311: »Он је био под влашћу херцега Стјепана Вукчића и помиње се као сведок на херцеговом тестаменту године 1466, који је сачињен у Херцег Новом.«
[32] К. Јиречек, *Историја Срба*, II, Београд 1952, 396.
[33] Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи и митрополити од 1219. до краја XIX века*, Богословље, XIV, 1939, 254–255.
[34] Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, 312.

насталим због буне Павла Смедеревца налазе помени херцеговачког митрополита Максима (1532) и Марка (1546).[35] Све кад би се ти акти, у том погледу, и могли сматрати веродостојним, остаје чињеница да су манастир Милешева и Херцеговачка митрополија и даље имали велику улогу у одржавању српске духовности и културном животу Срба.[36] Због тога је неприхватљиво мишљење Р. Грујића да је ова митрополија »одржала извесну независност према Охридској архиепископији и првих деценија XVI века, када су сви други делови српске цркве у областима под Турцима потчињени били Охридској архиепископији«.[37] У ствари, подлежу критичкој сумњи једини подаци о подложности херцеговачке епархије Охридској архиепископији. Насупрот томе, Милешева је уживала, међу тадашњим Србима, највећи углед управо одржавањем светосавског завета и култа. У тренуцима обнављања Пећке патријаршије улога Милешеве била је непосредна. »Херцеговска митрополија задржала је свој ранији углед и после обнове Пећке патријаршије. Патријарси од рода Соколовића за редом су долазили с положаја херцеговског митрополита.«[38] После народних устанака крајем XVI и почетком XVII века и похаре Милешеве, ова митрополија раздељена је у две епархије, једна са столицом у Петровом манастиру на Лиму и друга са седиштем при манастиру Тврдошу (1611).[39]

Поглавар цетињске епархије примио је назив архиепископа »у тренутку у коме је турско освајање Србије постало блиска извесност. Извод ђакона Дамјана из хрисовуље првог српског архиепископа Саве и краља Милутина, писан по заповести архиепископа Јосифа 17. маја 1453. године, у месту Копорину, говорио би да је тај чин обављен по одлуци самог деспота Ђурђа. Од 1484. године седиште ове епархије било је при Цетињском манастиру, задужбини Ивана Црнојевића [...] Цетињске владике задржале су своју архиепископску титулу и после пада Црне Горе под турску власт (1499) [...]«.[40] Употреба назива »архиепископ« за поглавара цетињске епархије није значила њену аутокефалност. Архиепископ Василије помиње се прили-

[35] Р. Тричковић, *нав. дело*, 121.
[36] Вид. С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971², 9–66; вид. и зборник радова *Милешева у историји српског народа*, САНУ, Београд 1987.
[37] Р. Грујић, *Служба Светога Саве 6 маја*, Нови источник, мај-јуни 1935, 152; преузео, као мишљење, Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 312.
[38] Р. Тричковић, нав. место.
[39] Р. Грујић, *Херцеговачко-захумска епархија*, Народна енциклопедија, IV.792–793; вид. и Б. Ничевић, *Улога и значај манастира Милешеве у историји српског народа у Босни и Херцеговини*, у зборнику *Милешева у историји српског народа*, 175–186; Д. Медаковић, *Ризница манастира Милешеве*, нав. зборник, 221–230. – В. Đurđev, *нав. дело*, 106, узимао је Херцеговачку митрополију као доказ самосталности српске цркве пре обнове Пећке патријаршије: »У записима из 1508. и 1509. спомиње се архиепископ Јован који влада црквама, односно седи на престолу св. Саве. Године 1509. преписао је једну књигу Марко Требињац, како сам вели, ,по заповести господина ми и учитеља архијереја кир Висариона, за преосвештенога архиепископа кир Јована'. Тај запис јасно показује да је постојао српски архиепископ пре 1557. године и да је Требиње припадало тој архиепископији, а да је у исто време постојао и херцеговачки архијереј и да је херцеговачка митрополија припадала самосталној српској цркви. Годину дана раније ђак Владислав пише да је тада престо св. Саве држао тај исти архиепископ Јован. Запис из 1524. године спомиње митрополита Марка који влада црквама и држи престо св. Саве. Митрополит се спомиње ваљда зато што није могао бити изабран архиепископ, јер са избором архиепископа мора да је било тешко.« Ове податке, засноване на *Старим српским записима и натписима* Љ. Стојановића, I, бр. 399 и 404, донео је и Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 313, али без свог тумачења.
[40] Р. Тричковић, *нав. дело*, 124–125 (према *Старим српским записима и натписима* Љ. Стојановића, I, бр. 301–303, 353, 356, 382).

ком суђења Павлу Смедеревском 1532. године.[41] Подаци о црквеним поглаварима на Цетињу иначе су ретки и понекад уносе забуну. Пре поменутог Василија, чија улога би могла сведочити о успостављању превласти охридске цркве, 1530. се помиње »архиепископ Ромио зецки и црногорски и приморски«.[42] Владика истог имена забележен је и 1551. године.[43] Цетињско владичанство ушло је 1557. у састав обновљене Пећке патријаршије.

»Првопрестолна Скопска митрополија обухватала је у време Српског Царства две новоосноване епископије, Злетовску и Доњополошку.«[44] Митрополија је рано потпала под власт Охридске архиепископије због турских освајања, али је она, по мишљењу Р. Грујића, »остала у потпуним и снажним не само културним него и политичким традицијама српским [...]«.[45] Али, подела Скопске митрополије, каква је била у средњовековној Србији, није задржана у време превласти Охридске архиепископије, него је њен простор знатно сужен. У дијецези митрополита Климента, постављеног 1550, налазе се нагоричка нахија и Врање, али то не значи »да је тако морало бити и у време његовог претходника Никифора, за кога се каже да је дао оставку«. Јер, 1528. и 1532, на одлуци поводом буне Павла Смедеревског, заједно с потписом митрополита Пахомија, из Скопља града, налазе се и потписи полошких епископа Серапиона и Григорија.[46] Јединство Скопске митрополије, »по узору на српске традиције«, остварено је после обнове Пећке патријаршије, кад се у надлежности те митрополије »помињу епископи полошки и врањски«.[47] Има података о Бањској митрополији у области Константина Дејановића пре обнове Пећке патријаршије (1557), док је Самоковска митрополија највероватније тек после тога ушла у њен састав.[48] Од пада Ниша под турску власт 1428. нема вести о Нишкој митрополији. Тек на одлукама Охридског синода 1528. и 1532. којима се осуђује покрет Павла Смедеревског налази се и потпис нишког митрополита Матеја.[49] И поред превласти охридске цркве, средњовековне српске традиције у овој области несумњиво су живо сачуване, тако да је после 1557. Нишка митрополија имала значајну улогу у историји српске цркве.

На Косову и у суседним областима, где је у средњем веку било средиште духовног живота Срба, било је неколико епархија које су, с доласком Турака, пале у власт Охридске архиепископије. Одлуке против Павла Смедеревског потписивали су митрополит Мале Студенице (Хвостанске) и митрополит Пећи.[50] Духовни живот, међутим, није се одвајао од преузетих традиција Србије Немањића. То најбоље показује пример епарха Грачаничке митрополије, гласовитог књигољупца Никанора (1529–1551), који се обично титулисао као новобрдски митрополит.[51] Управо у време митрополита Никанора,

[41] П. Костић, нав. место.

[42] M. Dragović, *Prilozi za istoriju Crne Gore iz vremena vladika iz raznih plemena*, Starine, XIX, 1887, 254.

[43] *Исто*; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 311.

[44] О овој митрополији опширно је расправљала Р. Тричковић, *нав. дело*, 83–85.

[45] Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1935, 194–195.

[46] *Исто*, 212–213; П. Костић, *нав. дело*, бр. IV–VI; Р. Тричковић, *нав. дело*, 83–84.

[47] Р. Тричковић, нав. место.

[48] Р. Тричковић, *нав. дело*, 85–99.

[49] П. Костић, нав. место; Р. Тричковић, *нав. дело*, 99.

[50] П. Костић, нав. место; Р. Тричковић, *нав. дело*, 118–119.

[51] Р. Тричковић, *нав. дело*, 105 (према великом броју *Старих српских записа и натписа*, I–III, Љ. Стојановића).

кад су Цариградска патријаршија и Охридска архиепископија, уз највећу подршку турских власти, оспоравале самосталност српске цркве, са својом штампаријом, књижевним деловањем и преписивачком школом, Грачаница је постала једно од средишта тадашње српске духовности. После обнове Пећке патријаршије епархија се поново звала »митрополија Грачанице« или »Митрополија Грачанице Липљанске«.[52] И потпис призренског митрополита Нифона налази се на актима оних охридских сабора на којима је суђено Павлу Смедеревском (1528–1529, 1532). На другом суђењу, 1532, забележено је и учешће епарха Будимљанске митрополије Василија, што сведочи да је та митрополија већ била основана издвајањем Горњег Полимља из састава Призренске митрополије.[53] Рашка митрополија »обухватала је области Новог Пазара, Сјенице, Нове Вароши, Брвеника, Вучитрна и Беласице«. У другој половини XVI века одвојени су у засебну митрополију Вучитрн и Беласица. »Оснивање Вучитрнске митрополије на известан начин је значило обнову старе Кончулске епископије краља Милутина.«[54] У средњем Поморављу, шире узетом, помињу се, међу истакнутијим, Крушевачка и Топличка (Белоцркванска) митрополија. »Пахомије, Беле цркве«, наведен је међу оним јерарсима охридске цркве који су 1532. одлучили Павла Смедеревског.[55] Од епархија у северној Србији, посебно је Смедеревска митрополија постала поприште борбе за обнову слободне српске цркве.

Иако је, на западним странама, Дабробосанска митрополија стварала подручје своје јурисдикције упоредо с турским освајањима, чини се да грчке претензије ни у тим крајевима нису избегнуте. Дабар, крај око Прибоја на Лиму, с манастиром Св. Николе у Бањи при коме је била столица Дабарске епископије, пао је под турску власт пре 1458. године. »Дабарски епископ помиње се 1466. године у манастиру Милешеви«, па би из тога произлазило да је »дабарски епископ подређен херцеговском митрополиту Давиду (1466–1471)«. »Судећи по потпису босанског епископа Марка из 1532 године, тај однос није мењан до обнове Пећке патријаршије.« Седиште дабробосанског митрополита, пошто је његова област проширена даљим турским освајањима, »била је у Дабру, при манастиру Св. Николе у Бањи, до 1575. године, кад је дабробосански митрополит постао патријархов егзарх за Далмацију, те је његова столица премештена у манастир Рмањ«.[56]

Српска црква се супротстављала превласти Охридске архиепископије и, преко ње, Цариградске патријаршије у време везировања свемоћног грчког ренегата Ибрахима на првом месту својим деловањем на темељима светосавског наслеђа. Грчка доминација била је претежно номинална (и, без сумње, фискална), а најмање духовна. У другој половини XV и у првој половини XVI

[52] *Исто*.

[53] Р. Грујић у *Народној енциклопедији СХС*, III, 527; I, 286; П. Костић, *нав. дело*, бр. IV и V; Р. Тричковић, *нав. дело*, 106–107.

[54] Р. Тричковић, *нав. дело*, 105–106; вид. И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас LXII, 1901, 24.

[55] П. Костић, нав. место; Р. Грујић, *Топличка епархија*, Народна енциклопедија СХС, IV, 569; Р. Тричковић, *нав. дело*, 100–104; вид. и Д. Кашић, *Црква у крушевачком крају*, у зборнику *Крушевац кроз векове*, Београд 1972.

[56] Р. Тричковић, *нав. дело*, 120–121; вид. и H. Šabanović, *нав. дело*, 37, 129–131, 176–180, 209; вид. и Р. Грујић, *Дабро-босанска епархија*, Народна енциклопедија СХС, I, 540; П. Костић, нав. место; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, САН, Београд, 1950, 13, 190.

века, кад је српски народ био највише изложен пропадању, поред осталог и услед преверавања које је управо тада, због свеопштег замора, достигло врхунац, црква је, умножавањем својих делатности, показала толику духовну снагу и упорну виталност да је то било пресудно за одржање преживелог народа. Она је још пре обнове Пећке патријаршије (1557) постала водећа снага тог народа, јер није застала ни у градњи богомоља, ни у књижевном и преписивачком деловању, ни у одржавању старих и стварању нових духовних традиција и култова, а отварање штампарија по манастирима сигурно улази у ред оновремених феномена људске издржљивости, продорности и брзе прилагодљивости и најтежим приликама. Поврх свега, управо у време највишег успона Турске и њеног продора у Европу, смедеревски митрополит Павле, заједно с још неким првацима српске цркве (не зна им се ни тачан број ни улога), дигао је буну и привремено обновио патријаршију.

Према Б. Ђурђеву, »самостална српска црква дала је жесток отпор кад је охридски архиепископ Прохор (1523–1550) започео борбу за припајање српске цркве Охридској архиепископији«.[57] Прохор је, према неким вестима, долазио у Цариград за време другог патријарховања Јеремије I (1523–1537), али нема вести »да ли је он тада, раније или доцније, тражио и припајање самосталне српске цркве. Тек из свега што је касније следило види се да је до тада самостална српска црква у северној Србији, Босни, Херцеговини и Црној Гори у ово време званично припојена Охридској архиепископији [...]«.[58] Несумњиво је и то да је патријарх Јеремија I дао подршку архиепископу Прохору вероватно због тога (према Б. Ђурђеву) »да га одврати од тражења оних области које су припале Цариградској патријаршији, а раније су биле под Охридском архиепископијом«.[59] Прохоров одлазак у Цариград заједно с тим може сведочити и о до тада већ успостављеној превласти Цариградске патријаршије над свим православним црквама у Турском Царству, па и над аутокефалном Охридском архиепископијом. Улазак српске цркве, као целине, под јурисдикцију грчких архиепископа свакако је потпомогнут, сматра Б. Ђурђев, заузимањем великог везира Ибрахим-паше. »Може се претпоставити да је одлуци о припајању допринело и држање Срба спахија и војника пред мохачку битку, бекство Павла Бакића и његове браће и држање Петра Овчаревића и српских мартолоса приликом њихова преласка у Угарску. Могло би се можда и мислити, али је мало вероватно, да је неиспуњење свих обавеза у плаћању придонело да султан изда одлуку о припајању, а да је Прохор гарантовао да ће обавезе бити испуњене.«[60]

Има разних тумачења узрока буне Павла Смедеревца. Готово сви историчари су сагласни у оцени да је та буна значила озбиљан покрет који сведочи о знатној самосталности радње српске цркве без обзира на то што сматрају да је падом српске Деспотовине под Турке српска црква одмах предата на управу Грцима.[61] »Иако је било нестало Пећке патријаршије, није се дао истиснути српски утицај из северних области тадашње Охридске архиепископије. Ово је био главни разлог да су охридски архиепископи морали дозвољавати да на

[57] B. Đurđev, *нав. дело*, 113.
[58] *Исто.*
[59] *Исто.*
[60] *Исто.*
[61] М. Р. Петковић, *Постанак Охридске архиепископије*, Богословље, IX, 1934; Р. Грујић, *Павле, архиепископ пећки*, Народна енциклопедија СХС, III, 260; L. Hadrovicz, *нав. дело*, 42.

неке српске епархије буду бирани Срби за епископа. Ниже свештенство било је српско и показивало је активност у свим правцима.«[62] Добро је, исто тако, запажено да је буна митрополита Павла избила, у ствари, у време кад су се Срби, пркосећи свим невољама, ипак у Турској почели сналазити, поред осталог и као турски војници или као високи функционери тог царства који, ни после превођења у ислам, нису заборавили своје порекло.[63] Постепено се припремало оно раздобље историје Турског Царства које ће бити обележено превлашћу везира српског порекла.[64]

Митрополит Павле је, највероватније, обновио Пећку патријаршију 1531. и прогласио се за њеног поглавара. И. Руварац је узимао Павла Смедеревца као пећког патријарха стављајући га испред Макарија Соколовића.[65] И. Зеремски је сматрао да је митрополит Павле успео да српску цркву отцепи од охридске и стане јој на чело »прогласивши се архиепископом и патријархом«.[66] Претпоставља се, према једној жалби новобрдског митрополита Никанора о смутњама у охридској цркви, да се митрополит Павле побунио »после септембра 1527«.[67] М. Пурковић довео је овај тренутак у везу са угарским поразом на Мохачком пољу (1526) и покретом Јована Ненаде, који је крајем јула 1527. изгубио главу.[68] Забележено је да су буну потпомогли не само угледнији народни прваци него и неки »моћни Турци«, за које се понегде тврди да су поткупљени.[69]

Северна Србија је у саставу оног подручја које је било под јурисдикцијом српске цркве добила наглашен значај у време деспота Стефана Лазаревића. »Помен браничевског архиепископа Венијамина из 1416. године допушта закључак да је браничевски био главни, првопрестолни, архијереј [...].«[70] Деспот Ђурађ Бранковић унапредио је Смедеревску митрополију која је касније уздигнута на степен архиепископије. Може се претпоставити да је последњи српски патријарх Арсеније II био архиепископ у овој епархији. Тим путем се Павле Смедеревац нашао на положају да може истаћи своје претензије на обнову српске патријаршије.[71] Са овом претпоставком не стоји у супротности друга: да је Павле свој покрет започео у Пећи одакле је протеран.[72]

Побуна Павла Смедеревца почела је »после септембра 1527«, и то – изгледа – после акта »којим се Пећка патријаршија ставља под Охридску архиепископију«. »Тим поводом избили су нереди«, па је, »по савету цариградског патријарха Јеремије, охридски архиепископ Прохор сазвао сабор своје архиепископије. Сабор се састао између 1. септембра 1528. и 31. августа

[62] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 319–320.
[63] *Исто* (с прегледом историјске литературе и појединих мишљења); вид. и Д. Ј. Поповић, *О мартолозима у турској војсци*, ПКЈИФ VIII, 1928, 229.
[64] Вид. Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1982³, passim.
[65] Ђ. Сп. Радојичић, *Два примера Руварчеве тачности*, у зборнику *Споменица Илариона Руварца*, Матица српска, Нови Сад 1955, 125.
[66] И. Зеремски, *Из историје Пећке патријаршије*, Сремски Карловци 1931, 115; исти, *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне цркве, 1930; вид. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 321.
[67] Ђ. Сп. Радојичић, *нав. дело*, 120; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, 160.
[68] М. Пурковић, *нав. дело*, 160–161.
[69] Р. Грујић, *Православна српска црква*, 72; B. Đurđev, *нав. дело*, 114.
[70] Р. Тричковић, *нав. дело*, 109.
[71] *Исто*, 107–112.
[72] *Исто*, 100.

1529«.[73] Поред осталих, одлуку првог саборног суђења потписали су митрополит студенички Никон и епископ пећки Симеон.[74] »Потпуно одсуство епископа из северне Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе, а присуство већине оних епископа чије су епархије и последњих дана [српске] Деспотовине биле под јурисдикцијом охридског архиепископа, показују јасно докле се до тога времена простирала власт Охридске архиепископије.«[75]

О покрету митрополита Павла против превласти Охридске архиепископије разнеле су се вести широм православног света. Александријски патријарх Јоаким провео је Васкрс 1530. у Јерусалиму, где се у тај мах десио, и он због празника, светогорски монах Герман који је био Србин, добро обавештен о приликама у својој земљи. Он је обавестио патријарха да, тамо, неки »разорник« Павле досађује »свом првоврховном архиепископу кир Прохору«. Патријарх Јоаким поручио је охридском архиепископу да сузбије те нереде. У ствари, буна митрополита Павла забринула је и узнемирила источно православље. Ствар је у своје руке узео цариградски патријарх Јеремија и против Павла Смедеревца, у циљу сређивања прилика у цркви, покренуо антиохијског, јерусалимског и александријског патријарха. Прибегло се, најпре, историји. »От испрва и от начела« пећка црква била је потчињена охридској цркви, затим је неко време била од ње одвојена, па опет њој потчињена. Павле настоји да пећку цркву поново одвоји од Охридске архиепископије.[76]

Митрополит Павле се прогласио архиепископом и обновио у Пећи српску патријаршију. Већи део српских црквених прваka остао је одан Охридској архиепископији, која је у међувремену успоставила своју превласт, па је Павле почео да их свргава и уместо њих посвећује своје људе. По наредби цариградског патријарха Јеремије I, охридски архиепископ Прохор сазвао је 13. марта 1532. сабор који је Павла проклео и искључио из хришћанске цркве заједно са епископима лесновским Неофитом, кратовским Пахомијем и зворничким Теофаном, које је хиротонисао Павле, прогласивши се за архиепископа. (»Познати зворнички митрополити пре обнове Пећке патријаршије били су Теофан и Теодосије, први анатемисан заједно с Павлом 1532. године, а други потписан на одлуци с тога суђења, те се сам постанак [зворничке] епархије може приписати Павлу Смедеревском.«) На сабору у Охриду били су присутни и »епископи припојених области, из северне Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе«, али нису присуствовали епископи које је Павле именовао и »неки други српски епископи«. Архиепископ Павле дошао је на сабор и признао грешку. У одлуци сабора, између осталог, стоји (у савременом преводу): »Као што је речено, једнодушно по божанственом закону сабора, упознавши сва бесправна и неправедна дела споменутог Павла, по овим божанственим правилима општим судом осудивши њега од свештенства излучисмо, с тим да буде одсад изврнут и лишен свештенства свога, и с њим скупа такође од њега посвећени епископи: Неофит Лесновски, Теофан Зворнички, Пахомије Кратовски, и ти нека су као и Павле туђи свештеницима.«[77]

[73] М. Пурковић, *нав. дело*, 160.
[74] П. Костић, *нав. дело*, бр. IV.
[75] B. Đurdev, *нав. дело*, 114.
[76] М. Пурковић, *нав. дело*, 161.
[77] П. Костић, нав. место; B. Đurdev, *нав. дело*, 115; Љ. Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија*, 113–131; Р. Грујић, *Павле, архиепископ пећски*

Павле је на охридском сабору 1532. примио на себе проклетство ако би поново погрешио. Али, он се убрзо показао непослушним. Прохор је за њега на сабору рекао да »има пастирски лик, али је у ствари вук«. Павле је, одиста, и после сабора »освећивао храмове, рукополагао свештенике и ђаконе, свуда редом се представљао као архиепископ«.[78] »Са осудом архиепископа Павла одмах се сложио цариградски патријарх, а касније су се сложили и остали православни патријарси.«[79] Уместо ранијих, Охридска архиепископија доводила је на чело српских епархија нове људе.[80] Постоје, поврх тога, вести да је Павле својим покајањем изазвао незадовољство српског свештенства које се супротстављало превласти охридске цркве. »Док се српско свештенство и даље бори, Павле се налази у изгнанству и моли милостињу по страним земљама као страдалник. – Место Павла изабран је други архиепископ. Већ августа 1532. године спомиње се архиепископ Василије. У запису се вели да је то било у ,лета љута и напрасна', што само може да се односи на догађаје око спора са Охридском архиепископијом. По Сопоћанском поменику после Павла до Макарија помињу се још Теодосије и Теофан [...]. Касније, 1543. године, спомиње се архимандрит Јосиф.«[81] Догодило се, у ствари, то да је свргнути архимандрит Павле успео да искористи отпор српске цркве, задобије подршку не само угледних Срба него и утицајних Турака и да, не зна се како, »збаци Прохора са престола и затвори га у тамницу заједно с његовим дворанима и неким митрополитима. Павле је на место епископа, који га нису хтели признати, поставио нове епископе и почео је реорганизацију своје архиепископије«.[82] Има помена да је за Прохоровог наследника постављен, касније, Србин, рашки митрополит Симеон, али он »није могао да се одржи на том положају«.[83] »Најзад, Павле се прогласио за српског патријарха.«[84]

Сасвим оскудна грађа довела је историчаре српске цркве у незгодан положај да различито тумаче догађаје и да их, више од тога, не сврставају истим хронолошким редом.

Охридски архиепископ Прохор успео је да се ослободи тамнице и већ је 1536. био у Цариграду, где је у почетку безуспешно настојао да од патријарха добије једну грчку епархију. »Том приликом, он је тражио и Србију, односно Пећку патријаршију, али је одбијен.«[85] Прохору је, ипак, после упорних настојања пошло за руком да од султана Сулејмана II добије »повељу великог цара« о васпостављању пређашњег стања у Охридској архиепископији и о њеном сједињавању са српском црквом. У Охриду је 20. јула 1541. године, у присуству антиохијског патријарха Михаила и јерусалимског патријарха Кирила, поново одржан сабор, на коме је Павле још једном проклет. »Он није могао да одговори зашто је починио толика зла.«[86] Иста казна је погодила и све оне

1530–1541, Народна енциклопедија СХС, III, 260; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 320–323; Р. Л. Веселиновић, *нав. дело*, 63–64; М. Пурковић, *нав. дело*, 160–163; Р. Тричковић, *нав. дело*, 123.
[78] М. Пурковић, *нав. дело*, 161–162.
[79] B. Đurdev, *нав. дело*, 115–116.
[80] *Исто*.
[81] *Исто*.
[82] Р. Грујић, нав. место.
[83] И. Зеремски, *Из историје Пећке патријаршије*, 120.
[84] Р. Веселиновић, нав. место.
[85] Р. Веселиновић, *Стање српске цркве од 1549. до 1557. године*, 127 и д.; исти, *Историја српске православне цркве*, 63–64.
[86] М. Пурковић, *нав. дело*, 162–163.

епископе које је он посветио. Сабор је, најзад, запретио проклетством свима онима који би се убудуће обраћали свргнутим епископима, »као и свештеницима који би с њима свештенодејствовали«. У пресуди се наводи да је Павле раније био смедеревски митрополит, да се одвојио од охридске цркве и себе »самоволне архиепископа, паче же патријарха преименовав«, бацио у тамницу охридског архиепископа и неколико митрополита.[87]

После искључења из цркве 1541. Павле Смедеревски је напустио Србију, па је, тражећи помоћ, путовао по Русији, Пољској и Влашкој, где је приман као српски архиепископ. Влашки војвода Јован Радул II (1535–1545), у једном писму граду Сибину, препоручио је српског архиепископа, који је пошао да сакупља милостињу »по господарех и по христијанех«, као човека »права и верна«. Војвода је то учинио на основу писма пољског краља који је наложио представницима власти у својој земљи да не ометају архиепископа у прикупљању милостиње. Јован Радул II »помогао га је колико је могао и дао му писмо да несметано прође кроз Влашку«. О Павлу је још написао да је имао »велику нужду и пленение от Турци«, па је због тога и кренуо у прошњу.[88]

Буна Павла Смедеревског, о којој се, због недостатка извора, недовољно зна, одиграла се у једном од најтежих раздобља српске историје. Она је почела убрзо после угарског слома на Мохачком пољу (1526), а завршила се исте године, 1541. кад су Турци узели Будим и у средишњим угарским областима образовали Будимски пашалук. У међувремену је, 1537, погинуо Павле Бакић, последњи српски деспот, који је управо тада био носилац једног шире заснованог ослободилачког покрета свог народа.[89] Српска црква није могла сачувати своју самосталност под притиском Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије, али, упркос томе, изгледа да су већину епархија имали у својим рукама Срби митрополити, а сав духовни живот значио је продужење средњовековних српских традиција. Упоредо с тим, све више се својим присуством, на разне начине и на разним странама, исказивао српски народ, намећући се тиме турској држави. И међу самим Турцима стварао се нов распоред снага, и то у корист Срба.[90]

У то време, према испитивањима Б. Ђурђева, у турској војсци служио је знатан број Срба, на првом месту, у пограничним областима, мартолоса, а поготову у северној Србији било је и Срба спахија који су предводили војнике свог краја и уживали су, уместо плате, приходе са својих тимара.[91] Грађа Дубровачког архива сведочи о све већој улози Срба у трговини и занатству, и о њиховом померању ка северу како су у том правцу ишла турска освајања, а стари записи и натписи доносе вести о трговцима и занатлијама као ктиторима манастира и цркава. Отпор српске цркве грчкој превласти без сумње је имао снажан друштвени ослонац. И сама српска црква је, у то време, поготову у северној Србији, материјално добро стајала.[92] У документима о буни митрополита Павла наводи се да је он имао помоћ неких мирјана.[93]

[87] П. Костић, нав. место.

[88] Р. Веселиновић, нав. места; М. Пурковић, нав. место; вид. и Иван Снъгаровь, *История на Охридската архиепископия – патриаршия*, Софие 1932, 18 и д.

[89] Вид. А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-поморишке границе (1703)*, МС, Нови Сад 1929, 133 и д.

[90] Уп. В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 311.

[91] B. Đurdev, *нав. дело*, 106–107, 117.

[92] B. Đurdev, нав. место.

[93] *Исто*; П. Костић, нав. место.

Али, покрет је могао добити подршку и локалних турских власти. Има помена да су епископи, које је постављао Павле Смедеревски, »тражили берате преко месних кадија, а не преко охридског кадије, као што је то било предвиђено султанским ферманом од 1527. или 1528. године. Павле је могао постићи да Прохор буде бачен у тамницу такође само уз подршку турских власти«.[94]

Српска црква је издржала страдална времена и, кад су она постепено почела пролазити, у њој се јавио покрет да се обнови установа и рад Пећке патријаршије.

У свом освајачком налету, Турци су један део српских манастира и цркава разорили и попалили. Најлепше градске цркве су том приликом, али и касније, претварате у џамије. Мање су страдали они манастири који су били склоњени од главних комуникација. Заводећи свој правни систем и своје земљишне односе, Турци су одузели манастирима њихове велике поседе, али не и сва њихова имања.[95] Манастири су могли задржати део својих некадашњих поседа као задужбинска (вакуфска) добра, потребна за њихово издржавање, а могли су имати и »једно до два села [...] у својству тимара«. Због тога су такви манастири, као и сви тимарници, морали давати, у случају војног похода, понеког џебелију (оклопника).[96] Према попису сачињеном око 1476, манастир Раваница није давала харач ни испенџе, али је, с тимаром који јој је доносио више од 6.000 акчи годишње, имала обавезу да на војну опрема тројицу оклопника. »Тимару манастира припадала су села Доње Сење и Раваница са 76 домаћинских и 4 удовичке куће. Манастирски виногради посебно су уписани као задужбинско добро из ,времена кнеза Лазара'.« Око 1516. приход од тих имања »износио је укупно више од 11.000 акчи. Манастир је тада имао једног игумана, 7 јеромонаха, 3 ђакона и 13 обичних калуђера«. Манастирски тимар знатно је смањен, али га је Раваница у првој половини XVI века још увек држала.[97] Крајем XVI века Раваница је ушла у састав тимара турског спахије са обавезом на годишње дажбине у износу од 3.000 акчи.[98] Сваки српски манастир имао је своју судбину. И манастир Ресава (Манасија) имао је тимар, али са обавезом да два човека, уместо да иду на ратиште, служе у тврђави у коју се била сместила турска посада.[99] »Помен имама и хатиба, у попису из 1516, наводи, недвосмислено, на закључак да је у манастиру постојала већ тада исламска богомоља«[100] (вероватно уведена за потребе посаде у тврђави). Касније вести говоре да манастир није запустео. Пример Љубостиње сведочи о томе да је међу српским манастирима било и таквих чије су земље готово од почетка припадале једном знатнијем турском лену, у овом случају зеамету Љубостињи. Због тога се манастир, с малим бројем калуђера, стално налазио у опасности да не опусти (што се и догодило крајем XVII века).[101] Жича је била понекад пуста, а понекад је имала два-три калуђера који су плаћали дажбине

[94] *Исто*.

[95] О поседима и фискалним обавезама српских манастира вид. О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 39–207, са исцрпном библиографијом.

[96] B. Đurdev, *нав. дело*, 107 и д.

[97] *Исто*.

[98] О. Зиројевић, *нав. дело*, 172.

[99] B. Đurdev, нав. место.

[100] О. Зиројевић, *нав. дело*, 176.

[101] B. Đurdev, нав. место; О. Зиројевић, *нав. дело*, 129.

своме спахији.[102] Лавра Студеница, задужбина Стефана Немање, са саборном црквом посвећеном Богородици и с још тринаест цркава, била је изложена пустошењима и харањима, па и злоћудном забораву историје. Још није утврђен њен положај у фискалном систему Турског Царства.[103]

Судећи према турским изворима, који се махом своде на пописне дефтере, у најбољем положају налазили су се манастири северне Србије, и у томе је једно од објашњења што се управо ту јавио највећи отпор Охридској архиепископији. »Али је у северној Србији било још неких манастира осим поменутих чији су виногради и млинови 1516. године уписани као вакуфи. Остала имања мањих манастира у Србији била су у саставу хасова, зеамета и тимара, али су калуђери били ослобођени кулука и неких терета. Неки мањи манастири давали су дажбине хришћанима спахијама, односно њихове дажбине биле су уписане у тимаре тих хришћана спахија. Из турских дефтера за Смедеревски санџак из друге половине XV и прве половине XVI века види се да је у северној Србији у то време било много манастира, нарочито малих, и много цркава са уписаним имањима.«[104]

Упркос свим разарањима, манастири и цркве на Косову и у суседним крајевима задржали су, ипак, средишње место у духовном стваралаштву Срба и после пада под турску власт. Св. Богородица Љевишка, црква у Призрену, према неким тумачењима, претворена је у џамију одмах после турског освајања 1455. године; новија истраживања померају овај догађај у XVIII век.[105] Монументална задужбина цара Душана, манастир Св. Арханђела, опљачкан је и разорен приликом турског освајања Призрена, тако да је опустео. Чини се да је у њему било калуђера још почетком XVI века. »Од материјала запустеле цркве саграђена је 1615. године Синан-пашина џамија у Призрену.«[106] Манастир Бањска, код Митровице, који је краљ Милутин подигао као свој маузолеј, затечен је у рушевинама још почетком XVI века, а затим је претворен у џамију.[107]

Међутим, манастир Мала Студеница (Студеница Хвостанска), који је запустео тек крајем XVII века, био је седиште митрополије и знатан културни центар. Мада се налазио на једном турском спахилуку, материјални остаци и поједини натписи сведоче да је манастир добро стајао и да је окупљао околни народ.[108] Случај Дечана карактеристичан је за положај једног дела косовско-метохијских манастира уопште. О његовом статусу на првом месту сведочи сопствена ризница, у којој је и богата збирка турских докумената.[109]

[102] О. Зиројевић, *нав. дело*, 105; В. Петковић, *нав. дело*, 119–120.

[103] *Исто*, 191; вид. и Богословље XXXI (XLV), 1, 1987 (посвећено осамстогодишњици манастира Студенице); зборник радова *Осам векова Студенице*, Београд 1986; Студеницом су се, поред теолога, претежно бавили историчари ликовних уметности (зборник *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, САНУ, 1988).

[104] B. Đurdev, *нав. дело*, 109–110.

[105] Х. Калеши, *Када је црква Свете Богородице у Призрену претворена у џамију*, ПКЈИФ XXVIII, 3–4, 1962, 253–261; Р. Тричковић у монографији *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, 118–119.

[106] С. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир Светих Арханђела код Призрена*, Споменик CXVI, 1967; Р. Грујић, *Откопавање Светих Арханђела код Призрена*, Гласник СНД III, 1928; H. Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština 1972, 257–264; вид. О. Зиројевић, *нав. дело*, 44, 216–217.

[107] О. Зиројевић, *нав. дело*, 48.

[108] В. Кораћ, *Студеница хвостанска*, Београд 1976, 137–144.

[109] Уп. H. Kaleši–I. Eren, *Četrnaest turskih fermana manastira Dečana*, Glasnik Muzeja Kosova X, Priština 1970.

Крајем XV века у манастиру је било 12 калуђера, а његове годишње дажбине износиле су преко 200 дуката.[110] Пола века касније, игуман је, сигурно у име читавог братства, добио статус соколара и, захваљујући тој дужности и повластици, манастир је уживао извесне пореске олакшице. Његова давања су смањена, иако се број калуђера повећао.[111] Турска администрација је, заједно с Дечанима, пописала још девет испосница, с једним до три калуђера у свакој,[112] тако да се с много вероватноће сме претпоставити да су оне биле на непосредном старању тог манастира. И калуђери Пећке патријаршије обављали су соколарску службу, о чему су поседовали берат.[113] Манастир је имао и своје приходе,[114] и његове цркве су преправљане и живописане још пре обнове патријаршије.[115] Грачаница је неколико пута страдала између 1371. и 1445, после пада Новог Брда.[116] Манастир је припадао санџак-беговом хасу (»уписани су: воденица, виноград, ливаде, њива и пашњак«).[117] У XVI веку и грачанички калуђери се помињу као соколари.[118] Обнови здања се у већој мери приступило после успоставе патријаршије (1557).[119]

У југоисточним крајевима касније обновљене Пећке патријаршије средњовековни манастири и цркве мање су у првим вековима турске власти страдали од оних у средишњим областима српске цивилизације. Марков манастир, и поред недовољних прихода и малог братства, изгледа да никад није запустео.[120] У знатно бољем материјалном положају налазио се манастир Матејић, јер је уживао знатно имање; његова црква, посвећена Богородици, дуго је била у рушевинама.[121] Манастир Лесново имао је приходе од кратовских и злетовских рудника, од неколико млинова и од земље коју су обрађивали калуђери.[122] Било је и побожних ктитора који су манастиру даривали иконе, свете сасуде и књиге, а било је и оних који су допринели његовој обнови током XVI века. Манастир је с градом Кратовом сачињавао значајно културно средиште, с развијеном преписивачком и културном делатношћу, што је ушло у основе српске обнове после 1557. године. Прохор Пчињски, чија је црква, после два страдања у XV веку, поново подигнута већ 1489, одржао се упркос малим приходима.[123] Старо Нагоричино, манастир с византијском црквом посвећеном св. Ђорђу, коју је обновио краљ Милутин, дуго је био напуштен; његова црква се у XVIII веку помиње као парохијска.[124] Историја Псаче, која

[110] О. Зиројевић, *нав. дело*, 90.

[111] *Исто*.

[112] *Исто*. То су: Белаја, Душитова, Св. Никола, други Св. Никола, Св. Ђорђе, Св. Пречиста, Св. Јован, Морава и Придворац.

[113] *Исто*, 165; вид. библиографију у нап. 2375.

[114] *Исто*.

[115] В. Петковић, *нав. дело*, 162–163.

[116] *Исто*, 74–75; Д. Милошевић, *Грачаница*, Београд 1979, 3–5; вид. и *Византијска уметност почетком XIV века*, Зборник радова, Београд 1978.

[117] О. Зиројевић, *нав. дело*, 87–88.

[118] *Исто*.

[119] В. Петковић, *нав. дело*, 74 и д.

[120] О. Зиројевић, *нав. дело*, 131.

[121] М. Соколоски, *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, V, Скопје 1980, на више места; В. Петковић, *нав. дело*, 184.

[122] О. Зиројевић, *нав. дело*, 126; В. Петковић, *нав. дело*, 169.

[123] *Културно наслеђе Србије*, САНУ, Београд 1982, 76; В. Петковић, *нав. дело*, 269; О. Зиројевић, *нав. дело*, 171.

[124] В. Петковић, *нав. дело*, 204; О. Зиројевић, *нав. дело*, 138; М. Соколоски, *нав. дело*, 505.

је подигнута средином XIV века и приложена Хиландару, остала је неиспитана.[125]

Неколико манастира у средишњим српским областима било је изложено страдањима, тако да су неки од њих сачували само своје име, од неких је остало похарано црквено здање које је тек накнадном обновом враћено у живот, неки су дочекали новија времена као бродови који, захваћени олујом на пучини, једва уплове у луку спаса. Ђурђеви Ступови, манастир на брду изнад Новог Пазара, подигнут као задужбина Стефана Немање, одржао се, мада у беди, до краја XVII века. Тада је, у ратовима, али и у мирним временима, почело његово рушење и развлачење његове грађе. »Последња страдања су из 1912. и у време другог светског рата.«[126] (Сличну судбину крајем XVII века, кад је сасвим запустео, имао је и манастир Градац, задужбина краљице Јелене.)[127] У разорном вртлогу великог рата 1683–1699. нашао се у рашкој области и манастир Сопоћани, задужбина краља Уроша I, у коме су у XVI и XVII веку и даље преписиване књиге, тако да његово потоње страдање (»пуст је и оронуо и током XVIII века«) не треба да прекрије заборавом његову улогу у српском одржању и препороду. Вук Караџић је затекао само манастирске зидине.[128] Манастир Св. Тројице код Пљеваља, сагрђен, »бар као мирска црква«, у време пре турских освајања, помиње се 1537, пошто је обновљен. Био је у средишту живота народа свог краја, у коме би се увек нашли и ктитори да га одрже (међу њима био је крајем XVI века и спахија Војин). Манастир се у потоња времена одржао, тако да је у њему, поред осталог, настављена преписивачка делатност.[129] Невоље су сналазиле, и то преголеме, и манастир Морачу, са црквом посвећеном Успењу Богородице, који је подигао кнез Стефан, син Вукана Немањића. Манастир је враћан у живот настојањима тамошњег српског живља и његових главара (1574. кнеза Вукића Вучетића с још неколико ктитора). Главна црква и црквица Св. Николе у манастирском кругу неколико пута су поново живописане од седамдесетих година XVI до половине XVII века. У то време манастир је био место окупљања народних старешина које су се договарале о покретима против Турске. И он је опустео у годинама Велике сеобе, крајем XVII века, али је црква обнављана 1712. и 1742. године. »Манастир је опљачкан 1813.«[130] И манастир Рођења Богородице на Цетињу, који је 1484. подигао Иван Црнојевић и који је био седиште Зетске митрополије, порушен је 1692, али је све до тада могао имати важну улогу у верском, културном и политичком животу. О њему сведоче домаћи и млетачки извори, грађа Римске курије, али и турски пописни дефтери.[131]

[125] Вид. библиографију код О. Зиројевић, *нав. дело*, 171, нап. 2483.

[126] В. Петковић, *нав. дело*, 113–115; J. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу*, Рашка баштина I, Краљево 1975, 149–158; О. Зиројевић, *нав. дело*, 103–104, није располагала турском грађом о правном и имовинском положају овог манастира. Вид. и Р. Л. Веселиновић, у *Историји српског народа*, III, 1, одељак о страдању српске културне баштине.

[127] Најновија истраживања О. Кандић, *Манастир Градац*, Београд 1982.

[128] В. J. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 97 и д.

[129] Вид. целовиту монографију *Манастир св. Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, С. Петковића.

[130] С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 174–176; В. Петковић, *нав. дело*, 195–196; О. Зиројевић, *нав. дело*, 135–136, с подацима из једног херцеговачког дефтера.

[131] *Историја Црне Горе*, II, 2, 489–493; B. Đurđev–L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz*

Манастири и цркве у западној Србији, Старој Рашкој, Брдима, Црној Гори, Херцеговини, Босни, Далмацији, Хрватској и Славонији сведоци су распрострањености Србије као државе, али и каснијег оживљавања српских насеља на западним странама. Те богомоље, затим, већином потичу из средњовековног слоја градитељске делатности Срба без обзира на државне границе (понекад бар према предању). У том погледу, појава манастира Драговића, Крке и Крупе, који према традицији потичу из XIV века, заслужује особиту пажњу. Посебно у источној Херцеговини и суседним брдским крајевима, још у првим деценијама турске власти, не само после него и пре обнове Пећке патријаршије, приметан је покрет подизања задужбина у коме су учествовали народни прваци (Житомислић, Завала, Добрићево, Тврдош, Косијерово, који по предању потиче из XIV века, Пива, Добриловина, за који није утврђено кад је подигнут, и др.); Св. Тројица код Пљеваља, обновљена 1537, улази у круг грађевина подигнутих у време успона средњовековне Србије. Између Тврдоша крај Требиња и Добруна близу Вишеграда, с Милешевом на првом месту, простирала се област у којој је, надомак веома старих, управо у турско доба саграђен знатан број нових манастира, скромних по размерама и, понекад, по уметничкој вредности живописа, али значајних у улози расадника српског православља. После померања средишта државе Немањића ка југоистоку и Деспотовине ка северу, источна Херцеговина је поново оживела као једна од средишњих српских земаља. У Босни, између Дрине и Уне, манастири и цркве, мада ређи, били су тако распоређени да су ипак могли окупити, после дан хода, готово сву православну паству и у великој мери утицати да се та земља уклопи у целину оног географског простора који је био насељен Србима. Иако су неке, бар према непоузданим вестима, биле ранијег порекла, ове богомоље су добиле посебан значај од тренутка успостављања турске власти, нарочито у XVI веку (Папраћа, Тамна, Гостовић, Возућа, Озрен, Липље, Моштаница, Гомионица, цркве Св. Арханђела у Сарајеву и Св. Ђорђа код Горажда, и др.). Стварањем већих српских насеља у Хрватској и Славонији, од краја XVI века саграђено је неколико манастира који су имали видну улогу не само у окупљању народа него и у културном деловању (Гомирје, Лепавина, Марча, Пакра, Ораховица).

В. Чубриловић је сматрао да су »сломом старих српских држава пропале и оне друштвене снаге на које се ослањала средњовековна српска хијерархија, владаоци и феудална класа. У току турских освајања црква је изгубила велики део својих поседа, а тиме и економску основу своје моћи. Затим, нова освајачка држава била јој је верски туђа, па и непријатељска. Да би добила нови ослонац за своју одбрану у оквиру Турског Царства, српска црква је морала да се чвршће повезује са широким народним масама међу Србима, јер је само уз помоћ тих маса могла да одбрани своју организацију и очува свој утицај у тим истим масама«. Те масе су покренуте турским продорима ка северу и северозападу, и то поглавито у служби освајача као његова нередовна војска. »Оне носе собом кнежинске и сеоске самоуправе, што и Турци признају, али и своја веровања и своју црквену организацију [...]. У свим новим областима граде се нови или прихватају стари манастири [...]. И у старим српским земљама буја верски живот онде где су кнежинске

vremena Skender-bega Crnojevića, ANBH, 1973, 144–145; О. Зиројевић, *нав. дело*, 64, користила је и један дукађински дефтер.

самоуправе у XV и XVI веку слабиле притисак туђе власти и омогућиле слободнији културни живот.«[132] Присуство Срба, заједно с њиховим богомољама, и северно и западно од граница њихових средњовековних држава неоспорно је још пре оног великог померања и општег лома који је настао турским продором. Затим, Срби су у великом броју притицали у земље Угарске Краљевине нарочито у време турског притиска на остатке средњовековних држава на Балкану, почевши од запоседања Бугарске и првих ратничких излета источног освајача до Дунава после Косовског боја (1389). Турско освајање Деспотовине, Босне, Херцеговине и Зете изазвало је сеобе у таласима не само путевима који су већ били утрвени него и на млетачке и дубровачке поседе на источној обали Јадранског мора и одатле ка Италији. Из свих ових раздобља, кад су међу затечене старинце, да би се с њима брзо стопили, стизали нови досељеници, остали су, бар у виду какве белешке у изворима или у традицији, споменици српске православне побожности.

Оснивање и подизање првобитних српских православних манастира у оновременом угарском Подунављу пада у XIV и XV век, мада доцније забележено предање помиње и св. Саву као оснивача неких манастира за време угарског краља Беле III (Ковиљ у Бачкој). О ктиторству »сремског краља« Драгутина манастирима Великој Ремети и Бешенову предања су заснована на нешто поузданијим историјским околностима: треба имати на уму да је Срем у то време био насељаван српским живљем. Пажњу привлачи и вест да су 1372. фрањевци добили од папе дозволу да могу подићи манастир у Черевићу, »у српском крају«, у чему треба видети намере да се сузбије развој православља на падинама Фрушке горе. А православље није могло постојати без духовних упоришта, што само значи да су таква упоришта већ постојала. Овде треба подсетити и на историјски извор по коме је деспот Ђурађ Бранковић добио одобрење од папе Николе V (1447–1455) да може »in regno Hungariae« подићи девет манастира за српске православне калуђере. Сматра се да су то биле »монашке ћелије и манастирићи«, првобитне грађевине потоњих фрушкогорских манастира, чији се темељи управо сада откривају археолошким ископавањима. Остаци тих манастира из XV века пронађени су у Хопову и Шишатовцу. Првобитну цркву манастира Гргетега подигао је деспот Вук Гргуровић Бранковић око 1471, кад је држао Сланкамен. У XV веку основани су у Срему: Гргетег, Хопово, Крушедол, Шишатовац, Кувеждин, Прибина глава, а у Банату Сенђурађ, а вероватно и још неки.[133]

[132] В. Чубриловић, *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, Зборник ФФ, Београд V, 1, 1960, 165–166.

[133] Д. Давидов, *Споменици Будимске епархије*, Београд 1990; *Фрушкогорски манастири*, САНУ, Београд 1990. Ово се може употпунити излагањем Р. Грујића, *Православна српска црква* (80–81): »До коначног раздељења хршћанске цркве на Источну и Западну (1054), па и неко време после тога, није православна црква у Угарској прогањана. Шта више изгледа, да су баш у то време Срби, који у Угарској тада често до највећих положаја долажаху, не само слободно исповедали веру своју по источном обреду, него су подизали и цркве и манастире за своје свештенике и калуђере. Тако се на пр. зна да је угарски палатин Радо у другој половини XI в. подигао на Сави велики православни манастир Св. Димитрија, по коме носи име данашња Митровица у Срему, и 1057. г. поклонио га епископској цркви у Печују. Тај манастир помиње се и 1341. г. у писму папе Климента, из кога се види да су у њему до тада служили Грци, Мађари и Словенци, иако су засебно становали; игуман је потпадао под цариградског патријарха, који га је и постављао. Климент је својим писмом наредио њитранском епископу да манастир обнови и попуни римокатоличким калуђерима Бенедиктова реда . . . А угарска краљица Јелена, кћерка рашкога жупана Уроша, када је за малолетства свога сина Гејзе II у половини XII в. управљала Угарском, подигла је цркву

Може се, упоредо с тим, условно прихватити тврђење да се Српска православна црква одржала у условима раног настанка и трајног очувања самоуправног друштва и његових установа, на првом месту кнежинске и сеоске самоуправе. У народној средини која је имала своје уредбе и бар привид независног живота, без обзира на цену којом је то плаћано (учешћем у служби турске војске и управе), српска црква је могла слободније деловати окупљајући своју паству. Али, било је неколико облика самоуправних заједница, не само сеоских него и градских, окупљених у виду црквених општина, тако да се и тиме ширило подручје деловања српског свештенства. Треба, ипак, на прво место издвојити чињеницу, која није морала бити у супротности с појавом самоуправног друштва, да су главни ктитори манастира и цркава били, ипак, народни прваци: племство, старо и ново, у Угарској, затим, под турском влашћу, спахије, кнезови, племенски главари и, на разним странама, градски патрицијат и први међу трговцима и занатлијама. Они су најревносније настојали да се очувају ктиторски обичаји који су били својствени српским владарима, првосвештеницима и племству средњег века. Појаве аристократизације у српском друштву, ма где се оно налазило, значиле су преузимање оних обавеза да се чини богоугодно дело које су створене у епохи Немањића. И то је, без виднијег трага класног антагонизма, прихватано као обичај, тј. као неписани закон, у васцелом српском пуку.

Од првих турских продора и освајања до обнове рада Пећке патријаршије (1557) протекле су дуге деценије, испуњене великим променама и у поступцима нових господара југоисточне Европе и у положају покорених хришћана. Турци су запоседање појединих земаља најчешће почињали, као победници, покољима становништва, одвођењем у робље оних које би поштедела њихова сабља, пљачкањем и паљењем насеља, разарањем цркава или њиховим претварањем у џамије, нарочито у градовима. Турци су то радили у складу с менталитетом освајача какав је био од прастарих времена, али и сасвим смишљено, не само да искале свој победнички бес, већ и да отворе пут свом даљем надирању. Само у неким случајевима, кад би наишли на земљу и пук од раније обрване малодушношћу због опште беде, тако да су тамо од завојевача очекивали бар неко побољшање свога положаја, па су се предавали »шапатом«, примењивана је друкчија стратегија и уништавани су само одабрани, примера ради.

Још од првих записа насталих после Косовског боја (1389) одјекнули су Србијом лелек и плач. »Туга обузе народ на земљи и наста сеча хришћана

и манастир Ковин на острву Чепељу код Будима. У исто време 1137–1163. г. њен брат Србин Белош био је дуго времена бан славонски и палатин угарски, те је подигао манастир Баноштар код Черевића у Срему. Но после тога, кад је од XIII в. разлика између Западне и Источне цркве све више почела да се осећа, настојале су папе да се у Угарској искорени православље. И за краља Лајоша I у XIV в. готово је и затрвено. Највише су се опирали Срби у Банату око Липове, источно од Арада. За њих пишу фрањевци у то доба: да су врло упорни и да су протерали римокатоличке свештенике, који су им обављали свете тајне, те се повратили својој старој вери и постали још тврђи него што су били . . .

Међутим, кад се почетком XV в. почеше Срби у већим масама насељавати по угарским земљама, угарски су краљеви силом прилика поново почели да трпе православље. А када деспот Стефан Високи ступи у тешње пријатељске везе с Угарском (1411), поче и српска православна црква у њој полагано да напредује. Испрва је, нема сумње, над српском црквом у Угарској и Срему водио бригу мачвански епископ, доцније митрополит београдски, који је после уступања Београда Мађарима постао законити духовни старешина свију православних Срба и Румуна под угарском влашћу (1429–1521).«

какве није било никада.« Деца Господња остала су да уздишу »сећајући се своје раније славе«.[134] Средином XV века, и овог пута на Косову, Турци су поново применили систем општег крвопролића и пљачке, јер су се припремали да униште остатке Деспотовине.[135] Кад су 1521. узели Београд, Турци су опустошили Срем како би га у потоњем налету лакше освојили. »[...]Као крилате змије летијаху палећи села и градове. О чуда, тада толика туга прекри ту земљу, звану Срем, дивни градови и села запустеше, а цркве и градове разорише, а славни Београд Угри и не хотећи предадоше Исмаилићанима.«[136]

Настојећи да им освојене земље не остану пусте, јер је поданике царства требало хранити, а у крајевима истуреним према непријатељским земљама ваљало је успоставити крајишта, турске власти су старо становништво попуњавале насељавањем нових житеља. Они су најчешће доводили собом каквог брадатог попа или калуђера. Понегде су обнављане напуштене и разорене, а понегде су на њиховим темељима или подаље од пута подизане нове богомоље.

После првих таласа освајачког насиља и победничког пира, у Турској су превладавале промишљеност носилаца царства и снага закона. Дужности и права сваког појединца и сваке групе били су тачно и строго прописани, тако да није могло бити *своевољења*, али ни насиље над онима који остају у кругу око њих описаном бар у начелу није било дозвољено. Константин Михаиловић из Островице, бивши јаничар, који је био сведок турског покоља приликом освајања Новог Брда (1455),[137] пишући о даљем надирању султанове ордије, приказао је савршен ред који је владао у њеним редовима. Војска не сме чинити никакву штету, газити преко усева, узимати поклоне, и сваки преступ плаћао се главом, »јер цар жели да сиромашни буду на миру«.[138] Сличних сведочења има више, поготову кад је реч о походима султана Сулејмана II Законодавца. (Упоредо с тим, незапоседнуте хришћанске земље и даље су биле поприште турског пустошења и робљења.) Завођењем система условне трпељивости, што јој је налагао и шеријатски закон, Турска се мирила с чињеницом да својим границама захвата све већи број поданика који су хришћанске вере и који, по истом закону, имају право на статус раје, султанових штићеника (уколико признају његову власт плаћањем харача). Запоседањем остатака Византије и Српског Царства Турска је, после безбројних и разноврсних искустава које је имала освајајући Малу Азију, с наглашеном озбиљношћу морала решавати питања положаја хришћанских заједница у заузетим земљама. Мехмед II Освајач је доносио одлуке које су сигурно прекретница у тадашњој и темељ потоње верске политике османске државе, и то нарочито после узимања Цариграда (1453), кад су истакнута права Османовића на наслеђе престола римских царева.

[134] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 192, 183, 250; III, 4945, 4947; записе је навео, у свом преводу, Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 298–299.

[135] *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989 (О. Зиројевић).

[136] Љ. Стојановић, *нав. дело*, III 5590; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 301; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 244–268; Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1987², 60–77.

[137] Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, Споменик CVII, 1959, 36.

[138] *Исто*, 69.

Већ је усвојено мишљење да у првом веку турске владавине од времена узимања српских земаља није било принудног превођења у ислам.[139] Одређена принуда ипак је постојала. Ислам су примали они којима би запретио покољ приликом турских освајања, затим је то чинило робље, јер муслиман није могао бити роб, најзад су на нову веру прелазили и осуђеници како би избегли казну, а свих тих очајника управо у то време био је велики број. Силан удар Османлија, губљење независности и спољна немоћ да се стане на пут освајачу изазвали су једно од највећих осипања српског народа и приступања једног његовог дела, услед личне заинтересованости, не само вери него и државној идеологији Турака. Исламизација је захватила припаднике свих слојева: сиромахе свих врста, почевши од зависних сељака и оних који су, блудећи у потрази за хлебом, пустоловинама и незнано чим, у средњем веку били со земаљска, затим сеоске кнезове и примићуре, остатке племства и, нарочито, пословне људе који су се окупљали по трговиштима и силазили до приморских лука. Са удаљавањем, ка западу, од средишњих српских земаља, проценат оних који су примали ислам знатно се повећавао: чинили су то због веће беде на посној земљи, услед тешко подношљивог положаја у дотадашњој феудалној организацији друштва, под мучним притиском сазнања државног расула, најзад и због слабе црквене организације. (Успостављањем јурисдикције Пећке патријаршије овај процес је у Босни, Херцеговини и суседним крајевима бар делимично заустављен.) У последње време испитан је процес исламизације у неколико крајева анализом турских пописних дефтера.[140] Ђ. Слијепчевић навео је у преводу три вести о тој појави – Марка Требињца (1509): »А многи, ни од кога немучени, одступише од православља и пристадоше уз њихову веру«; Б. Курипешића (1530): у Босни је било људи који су из лакомости и младости примили ислам да би могли боље живети, иако су Турци остављали хришћанима и свештенике и цркве, дозвољавајући им да несметано врше верске обреде; и К. Михаиловића: има, у знатном броју, и оних који се добровољно турче, али се ислам шири и довођењем хришћана у муслиманску средину. »И тако се Турци множе, [...] јер они узимају људе а не стоку.«[141] Некадашњи јаничар напоменуо је, у ствари, да је један од важнијих путева којим се из хришћанства прелазило у ислам било сакупљање данка у крви.[142]

Као велики путник, Ј. Цвијић је запазио да су Турци најчешће рушили само мале цркве, »али су зазирали од великих цркава и манастира, као Дечана, Пећке патријаршије и Грачанице, јер су у њима изазивале страхопоштовање«.[143] Према Б. Ђурђеву, »из познатих дефтера, а нарочито из података дефтера из 1523, јасно се види да су цркви остала имања која су јој даровали српски владари и великаши«. Манастири су морали плаћати порез, који тада

[139] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 303–304, навео је закључке В. Скарића и Ј. Цвијића.

[140] Вид. посебну главу *Продор ислама у југоисточну Европу* у књ. III, 1, *Историје српског народа*. Вид. посебно Б. Храбак, *Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475–1575*, Наша прошлост 1, Краљево 1986, 25–64; N. Filipović, *Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima*, ANBH, Godišnjak XIII, 1976, 385–416.

[141] Ђ. Слијепчевић, нав. место; посебно вид. B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo 1950 (превод Ђ. Пејановића).

[142] *Историја српског народа*, III, 1, у нав. одељку.

[143] Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922, 412–413. Ова појава, према Ј. Цвијићу, обележава и арбанашку најезду на Косово.

није био претерано велики, али су могли и повећавати своја имања. Ови подаци се односе на српску цркву у Црној Гори.[144] Узимани су и подаци из оновремених путописа, више од других из итинерера Б. Курипешића (1530), који је тврдио да је већина народа, и поред турског освајања, »живела својим ранијим животом«; да је исповедање вере било слободно, о чему је сведочило мноштво цркава, готово у сваком селу, и велики број манастира и калуђера; да је народ остао у уверењу како је отпор Турцима био толико витешки да они Србе нису могли покорити док им нису оставили њихову веру. Нарочито је велики број података остао о манастиру Милешеви као богатом манастиру чије многобројно братство чува мошти и одржава култ св. Саве. Све ове вести о Милешеви готово да нису пребројане на истом месту.[145]

Проучавање сваког споменика у виду посебних монографија несумњиво показује да је највећи број цркава и манастира опљачкан, порушен, спаљен или претворен у муслиманске богомоље у првом налету турских освајања и током великог рата 1683–1699. године. У међувремену, неке богомоље су запустеле и препуштене зубу времена, неке су Турци рушили користећи њихову грађу, неке су услед невеште обнове мењале свој изглед, али је, упоредо с тим, подигнут и велики број нових светилишта, која су најизразитије обележила западне српске области.

В. Ћоровић је утврдио да је у XVI веку преписано око 700 књига српске рецензије, најпретежније богослужбеног садржаја.[146] Ударајући на цркве и манастире, Турци их нису увек рушили, али су их често пљачкали и предавали ватри. Нарочито су били ревносни у спаљивању књига и манастирских архива, јер су сматрали да тиме уништавају саму веру и историјска предања, али и податке о поседима, становништву и свему другоме чему је требало збрисати траг. (Чинили су то не само у земљама које су трајно запоседали него и по најудаљенијим крајевима Угарске и Аустрије, до којих су стизале њихове акинџијске чете.) Због тога се крајем XV и у првим деценијама XVI века осетио велики недостатак литургијских књига у свима православним областима југоисточне Европе. Постоје вести да су богомоље у тешким временима остале без књига, а и оно што је сачувано налазило се у жалосном стању. Према предговору *Октоиха првогласника*, прве српске инкунабуле, зетски господар Ђурађ Црнојевић (1493–1494) је основао штампарију на Цетињу управо зато што су цркве остале празне, без књига, »које су, грехова наших ради, пограбила и раздерала агарјанска чеда«.[147] Али, веома рана појава штампарије у разним српским крајевима не може се објаснити једино недостатком богослужбених књига, мада су само оне из њих излазиле, а штампари су већином били калуђери. Успостављањем турске власти, бар велико језгро српског народа није показивало знакове духовне клонулости. Распрострањена појава преласка на ислам и изобличење неких хришћанских обреда у форме паганских фолклорних култова били су прожети оним синкретизмом који је њихове носиоце чинио још увек недовољно одређеним и нетрпељивим у наступу. У овом верском и, уопште, идејном превирању и великој збуњености, што је

[144] Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*. Сарајево 1953, 33; користио и Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 304.

[145] Уп. С. Радојчић, нав. место; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 305–306.

[146] В. Ћоровић, *Историја Југославије*. Београд 1931, 311.

[147] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 381; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*. Београд 1991², 250–251.

турском освајачу несумњиво одговарало, јер је било добра основа за даљи процес исламизације, сви они који су остали поуздани у свом српском православљу и који су и даље чврсто сматрали да за њих нема веће обавезе од оданости славној историји из времена Немањића умели су искористити све законске могућности и све пукотине у османском режиму како би се одржало оно духовно здање које је грађено вековима. Покрет штампања књига, остварен у виду брзог таласа који је прешао преко српских земаља, треба посматрати упоредо са оним отпором с којим је српска црква стала насупрот успостављању хегемоније Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије, принуђене најзад да признају посебности културног садржаја и деловања српског православља. А повезаност балканских земаља са оним тржиштима на Западу, пре свега с Венецијом, где су се могле набавити штампарске форме била је још од раније уведена. Прва српска штампарија утемељена је на Цетињу 1493. трудом зетског господара Ђурђа Црнојевића. Најдуже и највише је радила млетачка штампарија Божидара Вуковића Подгоричанина, основана 1519, коју је после Божидарове смрти око 1546. преузео његов син Вићентије (Виђенцо). »Са извесним прекидом у раду, у њој су штампане српске књиге све до 1597. године.« Истовремено, 1519, браћа Љубавићи, Ђурађ и јеромонах Теодор, донеевши слова из Венеције, почели су штампање књига у Горажду, али су до 1523, колико се зна, штампали само три књиге. »После тога штампарија је пренета у Трговиште (Влашка), где објављује влашко-словенске књиге 1543, 1545. и 1547. године.« У манастиру Рујну, »код Ужица«, у коме је штампање књига уведено 1529, објављено је 1537. једно *Четворојеванђеље*. »Манастир Рујно су потом Турци разорили и штампарију уништили.« Сачувана је једна књига штампана у Грачаници (гласовити *Октоих петогласник*, 1539), а у Милешеви су израђени један *Молитвеник* (1546) и један *Псалтир* (1557). Сви ови временски размаци могу једино навести на закључак о пропадању српских књига у каснијим временима. Познате су још, на заранку ове епохе, штампарије у Београду (1552), Мркшиној Цркви (1562, 1565) и Скадру (1563).[148] Било је и дућана, по турским чаршијама, у којима су се, поред друге разне робе, продавале и богослужбене књиге. Оснивач прве београдске штампарије, дубровачки берберин Тројан Гундулић, »бавио се и трговином књига и тиме био, за тадашње прилике, довољно предодређен да буде и њихов творац«.[149] У поговору једног псалтира, који је 1569–1570. штампан у Млецима, поред осталог стоји: »Ако некоме затребају свете књиге, оне су пренесене у место Скопље код Кара-Трифуна.«[150] Књиге су биле толико тражене да је преписивачки посао у малим манастирским писарницама поново, на све стране, оживео у стилу и духу средњовековне традиције. Уведена је и трговина литургијских књига штампаних у Млецима, а њихови главни продавци по

[148] Вид. опширније посебан одељак о штампаријама у овој књизи (Д. Медаковић); вид. и Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. САН, Београд 1958; исти, *Старе штампане књиге манастира Хиландара* у књизи Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, I, САНУ, 1978; *Народна енциклопедија СХС*, IV (Р. Грујић и В. Ћоровић); Р. Ј. Драгићевић, *Црногорске штампарије (1493–1918)*, ИЗ XII, 1–2, 1–41; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 309–310; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 254–256.

[149] Р. Самарџић, *Дубровчани у Београду*, ГГБ II, 1955, 87–92 (вид. и нав. изворе и литературу); Ђ. Сп. Радојичић, *Четворојеванђеље из 1552. год.*, Гласник Народне библиотеке, 1–2, Београд 1940; F. Kesterčanek, *Inventar prvog beogradskog tiskara Trojana Gundulića*, Anali Historijskog instituta, I, Dubrovnik 1952.

[150] Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1933, 222–223; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 309.

Турској били су дубровачки пословни људи. Документи о томе нису чести у архивским списима Дубровника, јер се радило о споредном и успутном артиклу дубровачке трговине којим су снабдеване претежно цркве, али и оно што их има сасвим је довољно да покаже да су литургијске књиге биле у Србији много тражене и коришћене и да су их Дубровчани увозили на стотине. Тако је, 30. октобра 1554. године, један од првих дубровачких трговаца у Београду Лука Димитровић склопио уговор са Chiriacus-ом de Gualteruciis-ом, трговцем из Анконе, који је примио обавезу да му за два месеца испоручи 200 укожених литургијских књига »штампаних на српском језику и српским словима« уз цену од 1½ шкуде по књизи.[151] Године 1560. изјављено је пред дубровачким нотаром да су Стјепану Перановићу упућена из Италије два сандука књига »на српском језику« које је требало ради продаје послати у Србију. Како се и у овом послу (додуше у посредничкој улози) поново помиње Chiriacus de Gualteruciis из Анконе, сме се претпоставити да је он био један од оних трговаца који су се посвећивали снабдевању српских цркава литургијским књигама штампаним у Италији; његова поновљена веза, у том послу, с дубровачким трговцима показује да се то снабдевање обављало њиховим посредством.[152]

Српска православна црква показала је и у времену запустелости патријаршијског престола ону отпорност која је у потпуности откривала њено сазнање одговорности и за свој народ и за историјско наслеђе. Свештена лица пратила су српске сеобе и улазила у удаљенија насеља запарложених верских традиција, па подизала богомоље да и тамо распростране светлост светосавља. И у средишњим српским областима затеченим задужбинама додаване су нове, најчешће богомоље скромних размера, склоњене у какву забит, подаље од главног пута. О цркви Ваведење св. Богородице у нишком крају има запис да су је 1541. подигле монахиње.[153] Обнављањем старих и градњом нових манастира и цркава у Овчарско-кабларској клисури образовано је још једно згуснуто жариште православне побожности слично Атосу или Фрушкој гори.[154] Деловањем православне цркве успостављена је превласт српске културе у суседним земљама. Према Р. Грујићу, српска правописна рецензија, »као једноставнија и лакша, ускоро је овладала не само свим областима данашње Скопске митрополије, него и по Охридској архиепископији, кад је дошла под српску власт, па се доцније проширила дубоко у све суседне области данашње Бугарске, тако да и по библиотекама у Софији и у манастиру Рилу, па чак и у Пловдиву, има данас више од две трећине старих рукописних књига српске рецензије [...]«.[155] Преписиване и штампане књиге, поред тога, распростирале су ресавску правописну рецензију старословенског језика и преко Дунава, претежно у Влашкој. Истовремено, српски језик, близак народном, ушао је у дипломатску употребу, заједно са ћирилицом, Турског Царства у преписци с Русима, Угрима, Румунима, Млечанима и Дубровчанима.[156]

[151] J. Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду*, I, Београд 1950, 67.
[152] *Исто*, 100.
[153] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 510.
[154] Поред посебних студија о појединим манастирима вид. С. Душанић–Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Београд 1963.
[155] Р. Грујић, *Скопска митрополија*, 183–184.
[156] М. Вукићевић, *Српски језик на Порти XV и XVI века*, Зора 5, Мостар 1900, 162–169; вид. и С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 22 (са ослонцем на обимној литератури и изворима).

»Српски језик ширио се тада и по Арбанији. Сачувало се, наиме, доста српскословенских докумената у Кроји на двору Ђорђа Кастриота, па чак и у Валони.«[157] Ова српска културна превласт, успостављена захваљујући деловању цркве, постала је темељ, јасно наговештен још у средњем веку, српско-бугарске блискости, српских утицаја у влашкој средини и све веће присности српско-руских духовних веза. Те везе су обновљене поглавито заслугом Пахомија Србина, »писца који не само по свом пореклу него и по духу, по књижевним одликама и стилу, по специфичности поетике, припада српској колико и руској књижевности«.[158] У његовим хагиографским и хронографским списима (»прва хронографија појавила се код Срба 1512«) изложена је, поред других, »и историја православних Словена, Руса, Бугара и Срба, до пропасти српске државне самосталности«.[159] Описујући пренос моштију св. Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир, дијак Владислав је забележио и ове речи: »Моли се свемилостивном владици Христу да спасе твоје сроднике, једнородни ти народ Бугара и Срба.«[160]

Српска православна црква постала је у Турској сувише озбиљан чинилац, и Порта је о њеном положају морала посебно размислити. Поред тога, »Турско Царство, као исламска држава, могло је начелно само трпети у својим границама друге вере поред исламске верске заједнице. Ова заједница била је једина државна вера, а ислам је својим верским прописима толико задирао у државни живот царства, да се само по себи наметало давање посебног аутономног положаја хришћанским црквама у царству, кад је овим црквама већ признато начело трпељивости. Овако изграђена аутономија православних цркава морала је обухватити сва она питања национално-политичког, духовног и културног живота хришћанских народа у Турској, што она сама као исламска држава није могла да преузме на себе. Тако је дошло до аутономија православних цркава у Турском Царству«.[161]

ОБНОВА ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ (1557)

Како је улога српских епархија и, у њима, богомоља замишљана кад су оне, истурене према југозападу, осниване и подизане, остало је то на приближан начин вековима: ако је српско православље губило ширењем дубровачке територије, оно је у суседству добијало учвршћењем Зете и, затим, Црне Горе као свог бастиона стрпљиво подизаног насупрот западној шизми. Манастир Милешева[162] налазио се у православној средини и, у потоња времена, међу

[157] Р. Грујић, *Православна српска црква*, 84.
[158] Д. Богдановић, *нав. дело*, 246–248.
[159] Р. Грујић, нав. место.
[160] Р. Грујић, *Скопска митрополија*, 208 (користио и Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 308).
[161] В. Чубриловић, *нав. дело*, 167.
[162] Аутор овог поглавља неколико пута је писао о улози Милешеве у обнови Пећке патријаршије и у очувању српског православља. Вид.: *Мехмед Соколовић*, Београд 1982², 14–20, 98–112, 263–274; *Милешева и обнова српске цркве (1557)*, у зборнику *Милешева у историји српског народа*, САНУ, 1987, 187–194; *Друга похара Милешеве*, у зборнику *Сеоски дани С. Вукосављевића*, IV, Пријепоље 1976, 153–159; *Свети Сава у модерној српској историографији*, у зборнику *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, САНУ, 1976, 453–465; *Сулејман-паша Мурветовић*, у зборнику *Сеоски дани С. Вукосављевића*, V, Пријепоље, 155–160; вид. и *Београд и Србија*

домаћим муслиманима оданим култу св. Саве и дуго свесним свога српског порекла, али је и поред тога све више добијао улогу чувара српског православља у крајевима где се већ осећала његова угроженост; био је и будна осматрачница свега што се збивало у мору других вера које је недалеко почињало. Дубровник му је, у том погледу, био најближа веза с туђим светом.

Милешевци су догонили стоку под зидине Дубровника ради продаје или као уздарје за поклоне које су им доносили поклисари охоле републике.[163] Од тамошњих људи би чули шта се све збива у свету и на њима запажали у чему је суштина тих новина. У граду би, уз то, наишли на понеког од оних ухода који су се, долазећи с разних страна света, стално по њему, тајно или јавно, смуцали, па би и од њих сигурно дознали шта коме ко смера и припрема. Упоредо с тим, на путу за Цариград, у Милешеву су на починак и поклоњење скоро редовно свраћали дубровачки поклисари, изасланици и трговци, па би и они доносили вести о збивањима у свету. У свим овим сусретима и додирима било је више сродности и поверења него лукавог надмудривања и заваравања.[164] Поред тога, милешевци су и сами понекад одлазили у свет, и ради сакупљања прилога, набавке књига, куповине штампарских справа, али и ради преговора, обично политичке природе, стизали у Италију, Влашку, Молдавију и Русију.

Милешевским калуђерима убрзо је дошло надоглед све оно што се почело збивати у католичком свету од отварања Тридентског концила 1545. године. Општа духовна узнемиреност, раније изазвана појавом реформације, могла се средином века претворити у осећање непосредне угрожености. Циљ концила био је у томе да се из темеља обнове католичка црква и веровање, и да се, упоредо с тим, предузму мере како би се у праву веру преобратили сви они који су од ње отпали или у њој нису ни били. Одлуке концила почеле су стизати на источну јадранску обалу посредством папских визитатора који су походили поједине градове и најстроже настојали сузбити у њима лош морал и површно веровање.[165] Требало је и уметности поново дати верско значење. На све то у православљу нису остали равнодушни. Оно што се догодило на подручју Пећке патријаршије после 1557. сведочи да то није била само поновна успостава црквене организације него и преображај, мада у традиционалном духу, целокупног духовног живота Срба, управо како се то десило и у другим обновљеним црквама.

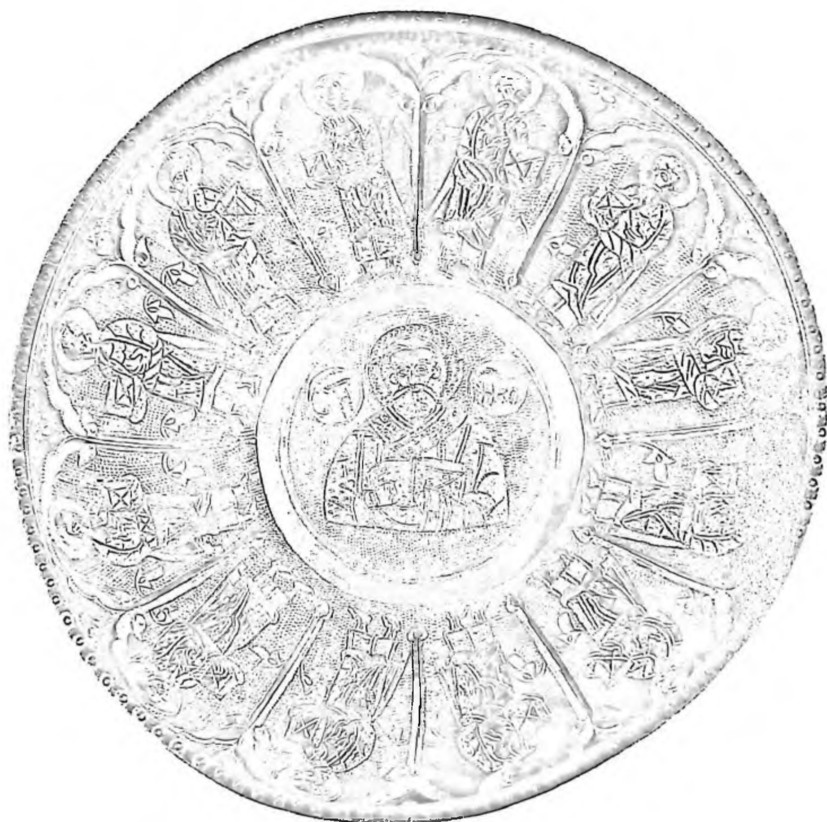
Као чувари култа св. Саве, милешевски калуђери су имали особиту обавезу да се брижно старају како би се неокрњени сачували и српска црква и српско православље. Давали су себи посебно место у црквеној дипломатији, па су многе путеве споразумевања с најудаљенијим средиштима не само верског него и политичког живота везивали управо за свој манастир. Своје улоге су били потпуно свесни и на њу су били и поносни и љубоморни. Пратили су догађаје у католичком, али и у православном свету, у коме се такође настојало на реформама. Потоњи рад милешевских калуђера на прикупљању

у списима француских савременика. XVI–XVII век, 1961 (путописци: Ж. Шено, Ж. Гасо, Ф. Дифлен-Кане, П. Лескалопје, Ж. Палерн Форезјен, Лефевр, аноним 1626).

[163] В. Скарић, *Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине XVII вијека*, ГЗМ XLIII, 1931; Р. Грујић, *Манастир Милешева и Дубровник крајем XVI века*, Гласник СНД XV–XVI, 1936.

[164] Вид., нпр., J. Palmotić, *Dubrovnik ponovljen*, Dubrovnik 1878, 174–175; уп. М. Пантић, *Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине*, у књизи студија *Сусрети с прошлошћу*, Београд 1984, 385–420.

[165] J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, 3 и д.

XVIII Чаша са ликовима св. Николе и апостола, манастир Николе Дабарског код Прибоја, 1596/1597. година.

и обради традиција о Србима свецима и на зборницима химни њима посвећених, као и сав њихов труд на сређивању преузетих норми српског православља, сведоче о њиховој упућености у одлуке сабора у Москви о канонизацији руских светаца (1547–1549) и о доношењу *Стоглавника*, општег црквеног законика, који је, поред осталог, предвиђао уништење празноверица приписиваних староверцима (1551).[166] Обнова српске цркве и веровања, којом је управљано из Милешеве, само је сведочанство више да је реформни покрет захватио у XVI веку и православни свет. Боравећи на Светој гори, милешевски калуђери су изблиза пратили шта се све истовремено предузима у оном делу православља над којим су, већ довољно богати и моћни међу Турцима, све будније бдели грчки првосвештеници.

Милешева је могла одиграти најважнију улогу у обнављању Пећке патријаршије несумњиво и због тога што је у XVI веку била најмоћнији српски манастир.[167] Ту је било седиште херцеговске митрополије, из које се после 1557. право прелазило на патријаршијски престо у Пећи. Никако према утисцима путописаца, који су често овлашни и претерани, него према изворима који су засновани на бројчаним подацима, Милешева је у годинама напретка имала и до две стотине калуђера и разне друге манастирске чељади. Њено газдинство било је узорно и богато, и то до мере да су калуђери постали извозници својих производа, поглавито стоке и воска. Они су то махом чинили преко Дубровника у виду размене поклона: милешевци су догонили својим срдачним комшијама стотине грла ситне стоке, а ови су им узвраћали увозном робом, углавном текстилом, светим сасудама и књигама. Турци су у потоња времена често наилазили да харају Милешеву, али се манастир ипак обнављао захваљујући, поред осталог, и трпељивом односу околног муслиманског становништва и домаћих угледника.

Заједно с Хиландаром, али с посебном улогом, Милешева је у XVI веку била најјаче упориште српских историјских традиција и побожности. У њој је неко време (1544–1557) деловала једна од важнијих српских штампарија. Истурена према Западу, Милешева је с култом св. Саве чувала и бранила и непомућени дух српског православља. Предање о св. Симеону и св. Сави као онима који су у Рашкој уништили патаренску јерес развило се наглашеније него на другим местима управо у Милешеви. Ту је припремљен и отпор насупрот *луторима*, протестантима, уколико би се, штетни, појавили. Деловање милешеваца као мисионара српског православља протезало се не само на Стару Рашку, Босну, Херцеговину, Брда и Црну Гору него све до оних дубровачких и далматинских обала и острва у које је св. Сава некад утиснуо свој печат оснивањем епархија и подизањем богомоља. Улогу свога манастира милешевска братија само је подвлачила приписујући моштима које је чувала чудотворна, најчешће исцелитељска својства. И из удаљених крајева долазили су муслимани да се поклоне Сави као своме свецу и утешитељу. Српска историјска предања распростирала су се далеко до западних страна, и у томе део заслуга, упоредо с народним сеобама, има и Милешева као кошница традиција

[166] G. Vernadsky, *The Tsardom of Moscow, 1547–1682*, New Haven 1969, 567–568.

[167] С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963, 9–12, и д.; Р. Николић, *О гробу светог Саве у Милешеви*, Саопштења XIV, Београд 1982; F. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševi*, POF XXVIII–XXIX, 1980; С. Мандић, *Милешева*, Београд 1964; В. Петковић, *нав. дело*, 190–191; О. Зиројевић, *нав. дело*, 133. Вид. и *Светосавски зборник*, СКА, на првом месту *Живот Светога Саве епископа* И. Т. Мрнавића (књ. 2, извори 4, 120–145).

и веровања. Харање Милешеве, које је смишљено почело крајем XVI века нарушавало је и постепено водило ка запустелости овај стари манастир; али било је у томе и извесне користи за српски народ, јер су калуђери, бежећи на разне стране, све до најудаљенијих светилишта српског расејања, односили тамо не само рукописе, књиге, штампарске форме и свете утвари него и неугасиви жижак народних предања и правог веровања. Милешева је паљена и рушена на једном месту, а ницала је новим изданцима често безмерно далеко.[168]

Улога Мехмед-паше Соколовића, 1557. године трећег везира Порте у добијању султановог берата којим је одобрен рад Пећке патријаршије никако није одвојена од улоге коју је у томе имала Милешева. Сигурно је да везиру није било својствено никакво српско родољубље у непосредном значењу те речи, како је то претпоставио Миленко Вукићевић, наклоњен националном романтизму.[169] Уместо тога, али сасвим поуздано, може се говорити о Соколовићевој трајној везаности за свој завичај, своје рођаке и земљаке, и то без разлике на веру, и о његовој свести о своме пореклу, кога се није одрицао него се још, поврх тога, намерно тиме издвајао од правих Турака. Реч је о времену кад ранији слојеви његове свести нису морали доћи у несклад с његовим потоњим положајем министра циновске државе Османовића и с његовим вољним прихватањем улоге заточника моћи и славе тог царства. Такав унутрашњи састав једног човека, пресађеног у туђу средину, који би можда морао остати донекле збуњен и још више жалостан, био је, свакако, повод на изглед неочекиваних и, по својој суштини, противречних поступака. Појединци истог порекла и исте оне судбине која их је водила прилагођавању могли су се, поред тога, касније понети сваки на свој начин, неки као благонаклони заштитници људи у своме старом крају и у својој некадашњој вери, а неки као њихови крволоци. Ипак, превласт је, чини се, имала појава да се људи блиског порекла међусобно држе и помажу, и особито да настоје, ради потпоре својој сигурности и ради будућности својих потомака, утврдити се некако у свом завичају, и то не само међу муслиманима. Залазећи у године, Мехмед-паша је, више од тога, ишао путем сређивања свог душевног живота у знаку помирености својим двојством.

Кад је 1536. убијен велики везир Ибрахим-паша, пореклом Грк, свакако један од најспособнијих и најмоћнијих првих министара у историји Турске, започео је период постепеног успостављања превласти велможа српског порекла на двору Османовића. Ова превласт достигла је врхунац за време другог везировања Рустем-паше Опуковића 1555–1561. и дуготрајног управљања царством Мехмед-паше Соколовића 1565–1579. године. Један је био ожењен кћерком, а други унуком величанственог освајача и законодавца Сулејман-хана; један је имао толико блага да му је, кажу, потрунуло у подрумима, а други је био толико богат да је и новцем, а не само политичким умећем, обезбеђивао своју неограничену превласт.[170] Појава ових свемоћних одличника није, међутим, била случајна.

[168] Д. Медаковић, *Манастир Савина, велика црква, ризница, рукописи*, Београд 1978; исти, *Ризница манастира Милешеве*, у зборнику *Милешева у историји српског народа*, САНУ, 1987, 221–230.

[169] М. Вукићевић, *Знаменити Срби мухамеданци*, Београд 1901, 1–75; уп. L. Hadrovicz, *нав. дело*, 44–52; W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the 16th Century*, London 1963, 13.

[170] Вид. нап. 162; вид. и Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1984², passim.

Купљење дечака и младића за јаничарски подмладак које је у Босни и Херцеговини, на основу царске заповести 1515, обавио Скендер Орносовић, херцеговачки санџак-бег, обновљено је ускоро после пада Београда 1521, а затим, до почетка тридесетих година XVI века, бар још једном или два пута, и то претежно из српских крајева. Дворови царске породице у Цариграду, Једрену, Бруси, Маниси, Коњи и другим градовима, као и сараји првих велможа Турске, међу којима у том погледу на прво место треба ставити великог дефтердара Скендер-челебију, претворили су се у истинска одгајалишта оних који ће, у највећем броју, попуњавати највреснију султанову стајаћу војску, а само одабрани стизати до високих звања у средишњој или покрајинској управи. Ти младићи и дечаци стизали су на поједина места у групама и, како је њихово образовање у најсавршеније робове једне идеје за које зна модерна историја трајало годинама, остајали су вишеструко повезани сећањем на порекло, затим језиком, традицијама, непрекинутим односима са завичајем, заједничком борбом против група или појединаца друкчијег рода, најзад и међусобним потпомагањем, штићењем и гурањем у виша звања. Кад је 1535. године у Багдаду погубљен велики дефтердар Скендер-челебија, у његовој личној пратњи, састављеној од младих васпитаника хришћанског порекла, била су и седморица будућих везира царства. Почетком владавине Селима II, око 1566, бар за четворицу везира у већу шесторице на Порти може се утврдити да су били јужнословенског порекла; истовремено, сви царски везири били су и зетови куће Османовића. Остварење ове земљачке и породичне идиле на Порти праћено је превлашћу званичника сличног порекла и у провинцијској управи. За свога везировања, Мехмед Соколовић је западне области царства, на простору између Будима и Херцеговине, у пашалуцима и санџацима које је требало држати истуреним према неверничкој Европи, прекрио мрежом својих најближих рођака и земљака који су складно деловали према његовим заповестима и јачали темеље слоја домаћих оџаковића.[171]

Манастир Милешева, из кога су се у XVI веку, а и касније,ројиле најподстицајније идеје у духовном животу Срба, нашао се у средишту овог процеса, и то не само због појаве исламизације у источној Херцеговини и Старој Рашкој, којој су особито подлегли остаци ситног племства, трговци сточарским производима и сеоске старешине, него и услед тога што су најистакнутије лозе нове турске аристократије, која се није одрицала свога порекла, потицале управо из тих крајева (Херцеговићи, Соколовићи, Бољанићи и др.). Муслимански прваци из шире околине Милешеве несумњиво су се трудили да што већи број својих сродника и комшија, па и читава села, преведу у ислам (у чему је можда био најревноснији Мустафа-паша Соколовић, стричевић Мехмед-пашин).[172] Они су, уз то, били и међу најбољим службеницима Османског Царства, али се од онога дела свога народа који је остајао у старој вери ничим посебно нису одбијали. Говорили су и писали, кад нису морали друкчије, својим језиком, с поносом су се везивали за традиције средњовековне Рашке и Босне, изводили своје генеалогије од некадашњег домаћег племства, одржавали епско предање у истом стиху као и хришћани, посебно се комшијски пазили с Дубровчанима, у одреде својих личних телохранитеља подједнако

[171] *Исто.*

[172] N. Filipović, *Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića o osnivanju grada Rudo*, Sarajevo 1971, 173–177.

примали и једне и друге, у својим канцеларијама имали и понеког дијака, покретали на ратишта често више помоћних хришћанских чета него регуларне турске војске. Изнад свега, иако веома правоверни као муслимани, они нису одбацивали све старе култове, нарочито поштовање моштију св. Саве, а њихов обичај подизања задужбина у своме завичају и за свој народ више подсећа на ктиторство њихових сународника православне вере него на озакоњену обавезу турских великаша да за свој спомен, за душе својих рођених и за јавне потребе изводе монументалне градње у било ком делу пространога царства. У овако успостављеним и дуго одржаваним односима био је потребан само још један покрет приближавања, и то на обострано високом нивоу, па да Срби преведени у ислам и узети за службу султану омогуће Србима који су остали у православљу обнављање оне њихове верске и политичке организације до које су у Турском Царству једино могли доћи. То се догодило захваљујући случају што је један чатац у Милешеви, најзначајнијем центру духовног живота Срба средином XVI века, постао један од најмоћнијих првака Турске.

Бајо Соколовић, чатац у Милешеви, одведен је данком у крви кад му је било, приближно, осамнаест година,[173] па је могао упамтити своју стару веру, историјске традиције свога народа које су одржаване у манастиру, предања о племенитом пореклу свога ширег рода, свој језик и оно што се њиме могло сачувати. Све то он је стално обнављао непрекинутом повезаношћу са својим родитељима, које је довео у Цариград и превео у ислам, стварањем заштитног круга око себе од својих најближих рођака и земљака којима је давао висока звања и непрекидним враћањем, бар духом, у свој завичај, који је обележио задужбинама.

Примивши ислам, Соколовић је остао трезвен и није подлегао искушењима својственим многим преобраћеницима: није се приклањао мистицизму и његовим одговорима на дилеме које су га могле збуњивати, као што није налазио изворе нетрпељивости у казуистичким смицалицама. Начин веровања зависи од вредности онога који верује, а Соколовић је био подобан да прихвати суштину истинског исламског закона према коме хришћани и Јевреји, као следбеници пророка који су претходили Мухамеду, имају право на положај раје, тј. заштићених султанових поданика, уколико уредно плаћају харач и тиме изражавају своје признање његове суверене власти. Да ли би се смело закључити да је тип муслимана, какав је био Соколовић, можда био чешћи у његовом старом крају, међу људима трпељиво побожним, него међу одабраним одличницима исте вере у Цариграду (где је, ускоро, одиста победила струја носилаца верског фанатизма и лажног поистовећивања државних интереса с њиховим лицемерним догматизмом)?

И врховни тумач закона у Турској, велики муфтија (шејх-ул-ислам) Ебусууд ел-Амади, могао је дати само повољно мишљење о предлогу да се дозволи рад Пећкој патријаршији. Енциклопедијски образован, назван »последњим великим научењаком XVI века«, Ебусууд-ефендија био је један од најупућенијих коментатора Курана и, упоредо с тим, онај законописац који је највише допринео разради и учвршћењу државног права и система Турске. Најбољи историчари онога времена посматрали су Мехмеда Соколовића и Ебусууд-

[173] Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 14–20; C. Jireček, *Der Grosswesier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, AslPh IX, 1886; С. Петковић, *нав. дело*, 22, нап. 57.

-ефендију најрадије заједно, и као пријатеље и као стубове царства.[174] Велики муфтија је могао разумети Мехмед-пашину намеру да се дозволи рад српске патријаршије; поврх тога, он је то лако могао довести у склад са словом и духом исламског закона.

И сам Мехмед-паша Соколовић био је у доброј прилици да своје земљаке свесрдно прихвати, разуме њихове разлоге и заузме се за њих код султана.

Кад је изишао на историјску позорницу поставши 1551. сераскер војног похода на Банат, Соколовић је за највећи део онога што је у томе рату постигао остао дужан подршци Срба не само у својој ордији него и у непријатељским редовима.[175] Соколовић је затим упућен на персијско ратиште, и на њему се прочуо због китњасте опреме, људске лепоте и јуначке храбрости своје војске коју је довео покупљену по Србији и Бугарској. Непосредно по склапању мира с послаником шаха Тахмаспа, султан је у Амасији, у јуну 1555, одржао јавни диван и на њему, давши му звање трећег везира, увео у министарско веће Мехмеда Соколовића. Пред некадашњим милешевским анагностисом отворио се пут до највишег звања, после царског, у тада најмоћнијој држави света. Али, разликујући се тиме од већине велможа Османског Царства, Соколовић је постао министар модерног типа, својим схватањима политике донекле ближи оновременим западним него турским државницима. Његов план, који је створио после првих већих искушења, састојао се у томе да Турска настави своје израстање у универзално царство, али не на штету хришћанског света, који је постајао ненарушив, него окупљањем под султаново окриље исламских земаља до Каспијског језера и Персијског залива. Хришћани у томе царству, и то најпре Грци и Срби, као и Јевреји, имали би одређен правни статус и верску аутономију.

Маса српског живља била је потребна Турској и ради колонизације огромних територија освојених на северу од Саве и Дунава до почетка друге половине XVI века. То освајање је вршено у етапама, а исто тако су повремено померане према северу читаве групе становништва из области јужно од река. Оне су попуњавале опустошене крајеве Подунавља, оживљавале у њима привредни живот и згушњавале се на границама да буду бедем и да сталним упадима разарају аустријску крајину. Срби су, ако се паметно употребе, били добри војници и у султановој служби, и то је најбоље показао поход на Банат 1551–1552, који је повео Соколовић. Али, ствар није била само у томе. Турци су добро знали – а у то су их сигурно упутили Грци и Срби блиски Цариграду – да им ваља штитити и подстицати православни пук, ако се желе и даље успешно носити с католичком Европом. При том се, извесно, највише мислило на Србе, јер су они, својим улогом, и до тада били најистакнутији. Српски народ није, због тога, могао и даље остати обесправљен и без своје црквене организације. Кад обнови рад добијањем султановог берата, Пећка патријаршија ће постати јавна, законита и држави одговорна установа, укључена у њен управни систем и обавезна на сарадњу, јер би њени поглавари могли то бити једино са султановим указом у рукама. Патријаршија ће окупљати Србе, повезивати уједно њихове локалне и регионалне самоуправе и остваривати им

[174] P. Horster, *Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jhr. Die juristischen Darlegungen des Schejch ul islam Ebu Su'ūd (gest. 1574)*, Stuttgart 1935; H. Inalcik, *Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law*, Archivium Ottomanicum I, 1973.

[175] Вид. главу *Турско освајање Баната 1551–1552* у *Историји српског народа*, III, 1 (Р. Самарџић).

праву илузију о независном животу, у ствари ефикасније стављати свој народ у службу царства.

Напослетку, у време кад је, 1557, патријаршијска столица додељена Макарију Соколовићу, најближем Мехмед-пашином сроднику, положај великог везира држао је Рустем-паша, пореклом Србин из околине Сарајева, човек силно похлепан, осион и недовољно истанчаног политичког нерва, али сав у рукама султаније Михримах, кћери мезимице цара Сулејмана, посебно наклоњене Соколовићу, кога је у ствари она и оженила својом братаницом Исмихан. Овај продор двојице земљака, сигурно блиских и оним везама које су од историје обично остајале скривене, не само у врх управе Турске него и у најужи круг царске породице, заслужује пажњу поглавито због тога што је султанија Михримах, свемоћна у том кругу, била изузетан познавалац и заштитник исламског и државног закона на својој очевини.[176]

Везири српског порекла на Порти, и то највише Мехмед-паша Соколовић, све чешће у додиру и договору са својим рођацима у ризама милешевских калуђера, одиграли су пресудну улогу у обнављању пећке цркве и због тога што су то могли учинити преко воље или, можда тачније, са сагласношћу утицајних Грка у Турској и Цариградске патријаршије. Између године 1453, кад је пао Цариград, и године 1536, кад је убијен велики везир Ибрахим-паша, грчки ренегат, који се у служби Османовића винуо до највећег угледа и моћи, обновио се и поново образовао онај трговачки патрицијат Грка који је вероватно недостајао трошној Византији, али је свом народу у Турској давао, временом, све већу отпорну снагу и водио га оној превласти у источном Средоземљу која је постала сасвим осетна у другој половини XVIII века. Док се Ибрахим-паша пео лествицама славе, Цариградска патријаршија и Охридска архиепископија сламале су све покушаје Срба да поново осамостале своју патријаршију и утврде границе њене јурисдикције (нпр. угушење буне Павла Смедеревског). Потоња превласт великодостојника у Турској који су били српског порекла принудила је, изгледа, Грке на попуштање и сарадњу, и то не само у црквеним пословима. Најистакнутији пословни човек у најужем кругу грчког патрицијата, од кога је зависило именовање цариградских патријараха, Михаило Кантакузин (међу Турцима назван Шејтан-оглу), био је годинама први међу Соколовићевим сарадницима и пријатељима. Кад су Мехмед-пашини непријатељи почели да, једног по једног, смичу његове најмилије штићенике и најчвршће ослонце у власти како би и њега, усамљеног, једнога дана лакше уништили, међу првима је убијен Михаило Кантакузин.[177] У књизи гласовитог протестантског хуманисте Мартина Крусијуса *Turco-Graeciae libri octo* (Базел 1582), у којој је навођењем многих докумената Цариградске патријаршије приказан савремени положај грчког народа и стање у његовој цркви, нема података који би непосредније сведочили о супротстављању Грка српској духовној обнови. Али, ни у овом случају Грци нису попустили без стварног разлога. Све околности говоре у прилог претпоставци да су се они, отворено или прећутно, сагласили са осамостаљењем српске цркве кад су се са Запада све видљивије почели нагомилавати облаци католичке опасности. Требало је на тој страни обновити, ако не и поново подићи, бастион православља.[178]

[176] Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, на више места.
[177] G. cav. de Hammer, *Storia dell' Impero Osmano*, XIII, Venezia 1830, 15–102.

Број повољних околности које су могле утицати да се покрене и реши питање српске цркве овим је, може се претпоставити, само наговештен. Најважнији чинилац била је, ипак, Соколовићева повезаност, преко своје породице, с милешевским братством и његова склоност да средствима непотизма решава питање своје везирске моћи и управљања царством. Ствар око обнављања рада Пећке патријаршије свршена је у породичном кругу. Пре него што су га Турци повели у јаничаре данком у крви, Соколовић је учио књигу у Милешеви, где му је стриц (или ујак) био калуђер. Топузли Макарије, који је постао први патријарх васпостављене српске цркве, био је, по некима, брат, а понекима синовац Мехмед-пашин.[179]

Кад се прочуло да се Мехмед-паша вратио у Стамбол прослављен у рату против Персијанаца и уведен међу цареве везире, никако се није могло догодити да се убрзо после тога ка престоном граду не упути знатан број његових рођака и земљака: сви да га виде и да му честитају, да му донесу поздраве од куће, набију му сарај и данима седе по дворишту и помоћним зградама, с послугом и стражарима, и да за то време пажљиво осматрају и разгледају стварну вредност његове величине и славе; неки су, поред тога, тражили бољу правду, молили службу, искали тимар, јадали се на неродицу и глад, причали како им је џамија оронула, како немају моста или чесме, како им је црква запустела или похарана. Мехмед-паша никога са свог прага није батином отерао. Он је до тада већ окупио око себе, одређујући им судбину, толики број рођака и земљака да то несумњиво сведочи о његовом настојању да у својим људима нађе ослонац, али да и њих тиме помогне. Чињенице о томе како је он изишао на ратиште 1551. године, ко му је сачињавао трупе и на који је начин узео Банат не говоре само о његовој широкој повезаности са Србима него и о увиду Порте у тај однос и о њеној намери да га искористи. Одржавајући ове везе, Мехмед-паша је, чини се, био свима приступачан, за многе добар, одабранима велики заштитник, а прваке из народа примао с пажњом равном њиховом угледу, али и својим намерама да преко њих за себе веже њихове људе и крајеве. Тада је он ступио и у додир с Макаријем.

Ко је био Макарије, будући српски патријарх, да ли брат или најближи рођак Мехмед-пашин, питање је на које је немогуће поуздано одговорити. Према једној белешци у *Дневнику* Стефана Герлаха од 27. новембра 1575. обновитељ патријаршије био је брат везиров.[180] Много касније, троношки хроничар је записао да је Макарије био брат тадашњег великог везира и од њега добио хатишериф с дозволом да обнови »све манастире и цркве«.[181]

[178] G. E. Zachariades, *Tübingen und Konstantinopel: Martin Crusius und seine Verhandlungen mit der griechisch-orthodoxen Kirche*, Göttingen 1941, уп. S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968; O. Kresten, *Das Patriarchat von Konstantinopel im Ausgehenden 16. Jahrhundert*, Wien–Köln–Graz 1970 (с репринт издањем једног дела Крусијусовог списа).
[179] С. Петковић, *нав. дело*, 24, нап. 68: »Рођачки однос између Мехмед-паше Соколовића и Макарија Соколовића није јасан. Кавали истиче да су стриц и синовац, Герлах да су браћа (I. Ruvarac, Archiv für slavische Philologie X, 45, 49), а то исто понавља и троношки летописац (Гласник Српског ученог друштва V, 75).« Р. Грујић, *нав. дело*, 85: »његов брат калуђер Макарије«; B. Đurđev, *нав. дело*, 122: »његов брат Макарије«; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 328–329: »брат или рођак« (Ђ. Слијепчевић наводи и друга мишљења).
[180] S. Gerlach, *Tagebuch*, Frankfurt 1674, на више места; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad 112, 1892, 116, 1893, на више места; вид. и Хришћански весник, 1887.
[181] Вид. нап. 179.

Међутим, прва непосредна вест о недавном обнављању патријаршије, која потиче од Марина Кавалија, млетачког амбасадора, говори о Макарију као синовцу Мехмед-пашином. »Затим сам стигао у Скопље, где ме нашао један свештеник Дубровчанин, викар пречасног барског надбискупа, и рекао ми да је српски патријарх грчког обреда, који је недавно постављен захваљујући подршци свог стрица, који је паша, добио од султана наређење да му сви хришћани, и латинског и грчког обреда, плаћају исте намете«, јављао је Кавали из Пловдива 19. августа 1558. године.[182] Поред тога, турски хроничари, који су најупућеније писали о пореклу и ужој породици Мехмед-пашиној, знају за два његова брата и обојици прате судбину до султанова сараја.[183] Соколовићи су, као род, заиста били сувише многобројни, разгранати и повезани да би се њихови сроднички односи, према изворима са оскудном и упрошћеном породичном терминологијом, сасвим тачно могли утврдити. Али, ако је у питању подршка, Мехмед-паша није правио разлике у штићењу својих рођака.

Не постоји ниједан податак који би сведочио о томе да је Макарије долазио у Цариград пре него што је издат указ којим се одобрава рад Пећке патријаршије. Таква претпоставка је, и поред тога, сасвим вероватна, јер би на првом месту требало њега очекивати и у разговорима с Мехмед-пашом и на царском дивану, где су сличне одлуке доношене. Скоро две деценије касније, 1574. и 1575, Стефан Герлах је у Цариграду неколико пута запазио Мехмед-пашине рођаке као највише српске црквене достојанственике, и сваки пут је, приближно тачно, знао ко су и какав род им је велики везир. У осветљењу ове чињенице, претпоставка о доласку Макарија у турску престоницу кад је требало решити најважније црквено питање чини се још убедљивијом. Поред тога, о Макарију се, пред обнављање рада патријаршије, говори као о архимандриту манастира Хиландара. Вести о Макаријевом понашању на Светој гори имају призвук легенде, али се употпуњују с наведеним појединостима. О њему се дуго памтило како је имао одобрење од султана »да може носити топуз и њиме тући свакога ко му се успротиви. Због тога су га и прозвали Топузли Макарије«. Јахао је добра коња и носио камилавку већу него други калуђери. Ове вести су одбациване због тога што се Макарије, кад је преузео управу над српском црквом, показао као »добар, праведан и кротак човек«, а то је неспојиво с његовим ранијим ликом. У времену о коме је реч, оваква промена се, у ствари, може очекивати пре него доследно одржавање карактера, поготову кад је у питању преузимање патријаршијског престола. Али, ако се вести о Макарију као хиландарском архимандриту у целини узму као легендарне, вредност податка има бар питање: зар би се легенда образовала с таквом садржином да њен јунак није био повезан с Турцима и с њима крупне ствари свршавао? Да је Макарије налазио заштиту на Порти још док је боравио у Хиландару, потврђује један ферман, недовољно критички објављен, којим султан узима у заштиту рају и њене пастире »у целој Румелији, у Видину, Темишвару, у Босни и Херцеговини«. Акт се односио само на Хиландар и био је упућен солунском кадији, али је њиме поменут готово сав српски народ и приказана је угроженост његовог монаштва и свештенства уопште. Да би се

[182] V. Lamansky, *Secrets d'Etat de Venice*, S. Petersbourg 1884, у додатку; вид. и Starine X, 1878.

[183] Р. Самарџић, *нав. дело*, 501–532.

спречила насиља и злоупотребе, истакнута су, што је најзанимљивије, она права која се цркви свакако имају обезбедити: манастирска имања и приходи морају бити зајемчени, калуђери могу вршити обреде, носити ризе и јахати коње, свако своју веру сме слободно исповедати, раја према цркви мора испуњавати своје обавезе (»јер је за опстанак манастира потребна народна помоћ«). У овом акту, темељи за обнову рада патријаршије, од граница њене јурисдикције до њеног правног положаја, већ су видљиви, а Мехмед-пашина и Макаријева улога јасно наговештене.[184] У склопу свих ових проређено сачуваних података, вести о сусретима и сарадњи продорних Соколовића, који су се разликовали по вери, али се због тога нису једни од других одвајали, ипак су најсигурнија основа за разумевање онога што је на изглед неочекивано обављено 1557. године. Све ово тим пре што су корени оваквог њиховог односа морали бити дубоки.

Мехмед-паша је постао најбољи муслиман, привржен новом закону без површности и лицемерја, темељито образован и морално сређен у његовом духу. У његовом држању, па ни у подсвесним реаговањима, не могу се открити трагови криза кроз које су прошли многи јаничари кад су их учили исламу, а они потајно читали, понекад и заједнички, уз запаљене свеће, старе молитве и, тако збуњени, лако постајали плен дервишког мистицизма. Због тога је и његов однос према православљу постао јасан, разграничен и сређен. То је била вера коју је он трпељиво поштовао и, у складу са својим законом, штитио од насиља прожетог мржњом, охолошћу и неразумевањем. Више од тога, то је за Соколовића била вера која је у његовој свести стајала као мирно предворје исламског сазнања Бога и његове објаве: добро је сваког ваљаног хришћанина превести у ислам, али сам његов закон не изазива у правом муслиману унутрашњу пометњу, збуњеност, контраверзе, муку и, најзад, непријатељско одбијање. Мехмед је с већим верским огорчењем устајао против исламских јереси и пометених, смушених, мистичких и, често, шарлатанских дервишких учења него против православља. Ту веру је дао пророк који је био претходник Мухамедов, њени светитељи су заиста то и били и она људе не чини опаким, изгубљеним и далеким добром муслиману. То је вера која се, и према исламском закону, мора трпељиво узимати, у којој и правоверни има у шта веровати, која, свим оним што садржи, остаје као предео свести кроз који је он прошао неоштећен и кога се не мора силом одрицати. Проницљиви муслимански ревносници лако су допирали до оваквог Соколовићевог унутрашњег односа према вери својих предака: његова схватања нису припадала само њему, она нису излазила из оквира истинске исламске догме, њихова суштина била је готово у основи државне политике Турске према православној цркви и веровању. Мехмед-паша је доказивао да је постао најбољи муслиман одласцима на хаџилук и подизањем задужбина, али он никад није поклекнуо да се приближи носиоцима исламске искључивости засноване на формалној логици лажног верског мистицизма и казуистике. Читаво царство се, очевидно, налазило на раскрсници и у схватању ислама, и у развијању државног законодавства и, следствено, у одређивању политике према хришћанској вери. Соколовић се трудио, с великим знањима, свом снагом и целим срцем, да Турској сачува чврсте исламске темеље, које су други поткопавали у име површнијег схватања истог закона. Упоредо с тим, он је у својој свести,

[184] М. Вукићевић, *нав. дело*, 52–54.

без страха, носио слику Милешеве и оног што се у том манастиру налазило и одигравало. Он је ту, код рођака, учио књигу и научио литургију. Видео је слике и наслутио историју српских владара. Ту су му говорили да је његов сој племенитог порекла и да има сведочанстава која га повезују с тим краљевима. После његовог одласка, без сумње и уз његову подршку, манастир је много напредовао: имао је велика имања, штампао је књиге, трговао у Дубровнику, уживао најбољи углед у свим околним крајевима, одржавао везе с Портом, с покрајинским намесницима, земаљском господом, народним првацима, Латинима у приморју, страним владарима и црквеним поглаварима. Није један савременик забележио да Милешеву више обдарују муслимани, који поштују њене светиње или чак верују у њих, него сами хришћани. Кад је, много касније, оставио манастир без моштију св. Саве, Синан-паша није само по православним Србима ударио: његова ломача требало је да спали сваку везу муслимана са старом вером и да, својим пламеном, расветли ислам лажним сјајем верске мржње и нетрпељивости. Мехмед-паша и Макарије могли су се налазити и разговарати о потребама српске цркве без већих препрека које би собом носили. И поред потмулих сумњичења, Мехмед се није устручавао да га виде окруженог његовим православним рођацима и да за њих, све оно што је право, учини (као што се није освртао ни на оптужбе да је издајник због тога што је најупорнији у својој мирољубивој политици према западним државама). Много година касније, 1577, Стефан Герлах је забележио: »Његови сродници често му долазе и походе га, јер код њега увек имају слободан приступ. Ко жели да остане хришћанин, он и остаје.« А до тог времена, Мехмед-паша је многима од турских угледника био досадио већ самом дужином свога управљања царством, па су му размишљали о глави и посебно разгледали сваку грешку. Макарије је, на другој страни, несумњиво био мање искрен и срдачан, јер је био поглавар оне цркве која се, додуше, прилагођавала туђој држави и режиму, али је то чинила с јединим циљем да би заштитила своје интересе, сачувала српске традиције и одбранила паству од преобраћања у ислам.

Ствар око обнављања рада Пећке патријаршије свршена је искључиво у породичном кругу, веома присним договором Соколовића окупљених око Мехмед-паше. Патријарх Макарије, који је умро у јесен 1574. године, уступио је свој престо, приближно 1571, своме синовцу Антонију, херцеговском (херцеговачком) митрополиту. Антонијев наследник Герасим, који се помиње као патријарх између 1575. и 1586. године, био је, такође, рођак Макаријев и, до преузимања патријаршије, вероватно охридски архиепископ. Династију Соколовића на престолу српске цркве закључио је Саватије, постриженик требињског манастира и херцеговски митрополит, који је умро непосредно по устоличењу (1586).[185] Мехмед-паша је, у појединим одсецима и свемоћно, управљао турским царством више од четрнаест година. Преузевши српску цркву док је он био трећи везир, 1557, његови рођаци су остали на њеном челу више од тридесет година, а истовремено су, махом, држали и Херцеговску митрополију. Упорност и снагу оваквом непотизму дао је Мехмед-паша својом

[185] И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III*, Задар 1888; *исти*, *Nochmals Mehmed Sokolović und die serbische Patriarchen*, AslPh X, 1887; С. Димитријевић, *Историјат Пећке патријаршије*, Београд 1924; Д. Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, Зборник за историју Јужне Србије I, Скопље 1936.

неокрњивом превлашћу, решеношћу да са својим родом упркос свему остане у трајном односу, најзад и својим посебним смислом за заштитничке потезе, тако да се у светлости ових чињеница разазнаје и природа тренутка кад је патријаршија обнављана. (Кад су Турци 1571. отели Млечанима Кипар, особитом султановом одлуком приходи тога пребогатог острва додељени су великом везиру Мехмед-паши Соколовићу. Има још вест – коју тек треба проверити – да је том приликом за архиепископа Кипра постављен један од Соколовића.[186])

»Мехмед Соколовић, који је досад био познат само као турски војсковођа, био је у потаји и српски патриота, свакако само на црквеном подручју и у неку руку ради породичне политике«, писао је 1886. године Константин Јиречек: »Соколовићев однос према пећкој цркви показује да се код Срба муслимана у XVI столећу никако није угасила свест о националном и верском пореклу и да су се они трудили да свој утицај код Порте уложе за добро народне цркве, јединог остатка старог домаћег државног организма.«[187] Колико је, уз све што је наведено, у Мехмед-пашином раду на обнављању рада Пећке патријаршије било и свести не само о верском него и о националном пореклу, тешко је утврдити ако се, поред његовог односа према родбини и земљацима и његове сарадње са Србима на бојишту, не узме као доказ и сам акт из 1557. године. Као што је, са занимањем, с познавањем ствари и са извесним саосећањем, могао разматрати потребе српске цркве које су му износили његови рођаци, паша није морао отупети ни за знамења раније историје свога народа. Он је пред странцима знао изјавити да је потомак српских деспота, а Соколовићи су крајем XVI века ушли у један грбовник домаће властеле.[188] Везавши се за њу у Милешеви, одакле су наставили да га гледају и следе ликови српских краљева и архиепископа, он је историју свог народа могао пратити према турским хроникама, све до свог последњег дана, кад је наредио да му читају место о Косовском боју. Већи број историјских података почиње сведочити о Мехмед-паши тек кад је он доспео до високих положаја, у ствари кад је постао велики везир, али тада више није било ни времена ни места да се бележе његови иступи који нису спадали у највишу државну политику. Остали су присутни, да о њему и то записују, готово једино Дубровчани, према којима се Соколовић држао са симпатијама обојеним родољубљем, а они су га, пуни поштовања, назвали човеком своје крви и језика. Предлажући тосканском војводи да подржи промену режима у Дубровнику, Марин Држић је подвлачио своје уверење да се Турска у то неће мешати због великог угледа и утицаја Мехмеда Соколовића. »Овај Мехмед-паша је нашег језика и народа, и он у Дубровнику не зна ни Петра ни Павла него све Дубровчане заједно, а како је он наше крви босанске [...] нећемо пропустити да с њиме разговарамо и да га задржимо као пријатеља.«[189] Можда објашњењу састава и значења Мехмед-пашиног родољубља доприносе и каснији дубровачки извештаји, писани у Цариграду крајем XVI и у првој

[186] Р. Самарџић, *нав. дело*, 236–237.

[187] C. Jireček, *нав. дело*, 293.

[188] Вид. *Grbovi plemenitih obiteljih ilirskih po redu slovah izvadeni iz starinskih knjigah Fojničkih*, Fojnica Crest-Collection 1972, бр. 69.

[189] Ј. Тадић, *Нови документи о босанско-херцеговачким муслиманима*, Гајрет 1939, 66–67; *исти*, *Словенска осећања наших муслимана*, Гајрет 1940 (вид. нап. 190); исти, *Дубровачки портрети*, I, Београд 1948 (портрет Марина Држића).

половини XVII века. Они тада откривају на Порти знатан број званичника који су јавно истицали да Дубровчани »припадају њиховом народу«. »Не само да су их, намерно и пркосно, дочекивали на турском двору речима њиховог заједничког језика, не само да су им помагали кад год је то од њих затражено (а то се доиста догађало сваког дана), не само да су такав свој став објашњавали једном крвљу и једним говором, него су осећали и јавно исказивали понос што, ето, неко и од њиховог народа има своју слободну државу, па су, хвалишући се, показивали Дубровчане осталим султановим велможама који су потекли из других народа.«[190]

Ако се, поред осталог, и због конвенционалности у историјском мишљењу, међу свим разлозима који су Мехмеда Соколовића навели да, принудивши на ћутање грчку, обнови српску патријаршију, на прво место морају ставити државни интереси, потребно је, на другој страни, истаћи чињеницу да је тај акт ипак више користио православној цркви Срба него исламској држави Османовића; то царство, у својим оквирима, није само добило једну вазалну црквену институцију, која ће, на известан начин, сачињавати део његове администрације, него и духовну тврђаву необичне снаге, отпорну да чува државне традиције, продужава завештану историју, а своју паству брани од даљег осипања.

Последње Мехмед-пашине године откривају, заиста, да се 1557. године ништа случајно није десило. Нагињући заранку живота, Соколовић је све чешће трпео поразе у борби с непријатељима у врховима Турске, иако је на сцени светских збивања његов лик постајао све истакнутији међу првим министрима у Европи. Разапет између мржње фанатика и свеопште славе, он се, не показујући замор и клонућа, враћао себи и својима, и откривао, тиме, извесне особине које су му и раније, сумње нема, биле својствене. Испољавао је нетрпељивост према свим облицима верске збуњености, лажног мистицизма и претварања Турске у државу фанатизованих муслимана. Упоредо с тим, вратнице његовог сараја биле су све шире отворене људима његовог краја, и то не само онима који су већ примили ислам него и калуђерима и верским старешинама Срба; и грчки патрицијат, од кога је непосредно зависно рад Цариградске патријаршије, постао му је и пословно и људски близак. Још за његова живота ишчаурила се о Соколовићу злоћудна легенда како је он не само неискрен муслиман него и потајни хришћанин. У години 1579, кад је Мехмед-паша убијен, летописац манастира Куманице на Лиму записао је необичне речи: *»И тогда поврати се закону преступник Мехмед-паша [. . .]«*.[191]

Све оно што су милешевски калуђери обавили у дослуху с једним делом турских првака најзад је почело доспевати у средиште мотрења појединих струја у политичком и верском животу царства. Дошавши до изражаја у последњим деценијама XVI века, заступници фанатизма ширили су идеје нетрпељивости и сужавања права хришћанске раје. Овакве поступке оправдавали су тиме што се већ опажало како се покорени неверници из године у годину понашају све осионије. Опасност је претила и од многих правоверних, особито оних који су сачували свој српски језик и остајали привржени некима од својих некадашњих празноверица и култова, више од других поклонству св. Сави. Лицемерно огорчени у свом фанатизму, дизали су главе, после 1579,

[190] Ј. Тадић, *Дубровник за време Џива Гундулића*, СКГ 16. фебр. 1939, 275–283.
[191] Р. Самарџић, *нав. дело*, 532; А. Дероко, *Куманица*, Гласник СНД XI, 1932.

многи притајени или отворени Соколовићеви непријатељи, међу њима и Коџа Синан-паша, који је својом појавом означио почетак продора Арбанаса у врхове турске управе. И зато, кад су се Срби крајем XVI века покренули првим већим бунама, Милешева је одмах похарана, а Синан-паша је наредио да се спале мошти св. Саве.

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА 1557–1592.

Пећка патријаршија обновљена је оне године, 1557, кад је у манастиру Милешеви, 4. новембра, завршено штампање *Псалтира*, у чијем поговору, поред осталог, стоји: »[. . .] почеше се ове свете и божаствене књиге, зване Псалтир, по заповести игумана кир Данила, и свршише се [. . .] од рођења Христова 1557. месеца новембра 4. дан, у манастиру Милешеви, при игуману те обитељи кир Данилу. Тада обнови и држаше престо Светог Саве, првог архиепископа и учитеља српског, преосвештени архиепископ све српске земље и приморске и северних страна и других кир Макарије, у царству цара исмаилског великог амира султан Сулејман-бега.«[192] Према С. Петковићу, овај поговор и сведочење млетачког посланика М. Кавалија (1558) одбацују сваку сумњу да је српска патријаршија доиста обновљена 1557. и да је њен први поглавар био кир Макарије, од рода Соколовића.[193]

Висока Порта дала је првом патријарху обновљене српске цркве положај сличан ономе који је добио Генадије Схоларис, први цариградски патријарх после пада византијске престонице 1453. године.[194] Тиме српска црква није ослобођена признања старешинства Цариградске патријаршије у православном свету, али је постала, као и она, сасвим независна на подручју своје јурисдикције и у својим обавезама према султану. Имала је своје међе, своју унутрашњу организацију, право на самостално политичко и, у великој мери, канонско одлучивање, а поготову на своје историјске традиције и културно деловање (што јој ни дотад, махом, није оспоравано).

Највероватније са изузетком Макарија, првог патријарха обновљене пећке цркве, који је добио берат захваљујући непосредном залагању свога рођака, Мехмед-паше Соколовића,[195] духовни поглавари Срба у начелу су

[192] Љ. Стојановић, *нав. дело*, III, 62–65; пренео у савремени језик B. Đurdev, *нав. дело*, 122.
[193] С. Петковић, *нав. дело*, 24, нап. 66, одбацује у ствари сумњу коју је у том погледу изразио Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, ИЗ XI, 1–2, 1955, 33.
[194] G. Hering, *Das islamische Recht und die Investitur des Genadios Scholarios, 1454*, Balkan Studies 2, 1961, 231–256; H. Inalcik, *The Policy of Mehmed II towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City*, Dumbarton Ooks Papers 23–24, 1969–1970, 231–249; G. G. Arnakis, *The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire*, Journal of Modern History 24, 1952, 235–250; T. H. Papadopoullos, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brussels 1952; вид. и S. Runciman, *нав. дело*, 193–194; Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, СКА, 1911, 14: »[. . .] однос Пећке патријаршије према турским властима био је исти као и Цариградске патријаршије«.
[195] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 330, настојао је на претпоставци да ни Макарије није постао пећки патријарх без саборске одлуке. Он је ту претпоставку утемељио на податку, који је донео K. Jireček, *нав. дело*, 294, »да је обнављање Пећке патријаршије уследило тек после смрти охридског архиепископа Никанора, који је умро исте године кад је обновљена патријаршија. Може се претпоставити да је то омогућило »сазив сабора српских епископа или, боље речено

бирани на саборима као широком народном представничком телу. Управо у време турске власти Срби су постали народ коме је *саборност* ушла у састав њиховог националног карактера. »Пут од ускога сабора сталежа до широкога народнога представништва веома је различит код европских народа, али ипак постоји код већине западних народа бар нека сличност у овом развитку. Српски случај је далеко од западнога типа. Наши средњовековни државни сабори претворили су се у народна представништва у крилу српске православне цркве за време турскога ропства, под моћним утицајем српских државних традиција и с родољубивом и пожртвовном сарадњом наше цркве. Име сабора остало је свима црквеним прославама у Србији, а састав српских црквено-народних сабора у Аустрији и првих народних скупштина у ослобођеној Србији скоро је сасвим једнак склопу сабора око српских црквених поглавица XV–XVIII века.«[196] Српска црква одлучивала је саборно о свим важним пословима и у најтежим околностима. А како је, некад чврсто скопчана са српском државом, све више преузимала њене послове, и њих је, као и своје, решавала саборним путем. »Тако је српска црква под турским ропством претварала уски српски средњовековни сабор у широко српско представничко тело, уводећи у њега ниже свештенство и народне представнике, о којима је било опште уверење да заиста могу заступати цели српски народ. Нема никакве сумње да су српске црквене поглавице чврсто веровале, како су од њих сазвани сабори наследници српских сабора у доба државне самосталности, о којима су с родољубивим узрујањем читали и чије су слике по црквама с побожношћу гледали.«[197] На завршетку ове епохе, »патријарх Арсеније III истицао је у својој преписци са царем Петром да је његов српски сабор састављен од духовних и световних чланова, да је, дакле, доиста народни сабор«.[198]

Према једном запису његовог наследника, патријарха Пајсија, патријарх Јован Кантул одведен је у Цариград и обешен. (То се, према П. Поповићу, догодило 14. октобра 1614, а према Ђ. Слијепчевићу 14. октобра 1613. године.)[199] Купујући од њега указ *(берат)* за ступање на пећки трон, патријарх је остајао султанов подложник, и своју личну судбину, а временом све више и судбину своје цркве, потчињавао његовој највишој вољи. Његов избор, а поготову његов крај, доспевали су у све већу зависност од намера оних у Цариграду, у ствари од тога како су тамо процењивали њхово деловање. То је нарочито дошло до изражаја откако је Арсеније III 1690. напустио свој престо, а утицајни Грци узели маха не само у управљању пословима источног

епископа из епархија старе Пећке патријаршије«. Поред тога, »као патријарх, Макарије је сав био у традицијама православне црквене саборности и обичаја српске православне цркве«. Потоњи рашки митрополит Силвестар тврдио је да га је Макарије изабрао и посветио за епископа »заједно са свим архијерејима свештеног сабора све српске земље у Пећи« (Љ. Стојановић, *нав. дело*, IV, бр. 6289; Д. Вуксан, *Рукописи манастира Пећке патријаршије и Цетињског манастира*, Скопље 1925, 212). Макарије је могао упознати Силвестра у Хиландару. »Према А. Соловјеву, Силвестар је било игуман манастира Хиландара и године 1560. посвећен је у Пећи за епископа« (А. Соловјев, *Синђелија рашког митрополита Силвестра после 1560. године*, Гласник СНД XIV, 1935, 224–227.)

[196] Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, СКА, 1940, 50.

[197] *Исто*, 49–50.

[198] *Исто;* вид. и Ј. Радонић, *Римска курија*, 8.

[199] П. Поповић у књизи *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, стр. LV–LVI; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 352 (вид.: исти, *Пајсије, архиепископ пећки и патријарх српски као јерарх и књижевни радник*, Богословље 8, Београд 1933).

православља већ и у политичком одлучивању Порте. И поред тога, поглавари српске цркве најупорније су настојали да не изневере њене традиције, можда на првом месту саборност у одлучивању. Како би се избегле злоупотребе и нереди, »који су обично настајали после смрти патријархове, неки патријарси наши још за живота свога, у договору са црквеним и народним представницима, изабрали би себи наследника«.[200] Тиме се, извесно, благовремено спречавало и свако штетно уплитање са стране.

У прво време, изабрани патријарх је за берат који је, у знак потврђивања, добијао од султана плаћао 100.000 акчи. Редовни годишњи данак износио је, тада, 2.000 дуката.[201] Велики терет за цркву била је такса која се плаћала за обнављање берата приликом сваке промене на османском престолу. И патријарси су, »као и сви државни чиновници«, морали у таквим приликама обнављати своје берате и »за то плаћати велику таксу«.[202]

Сматра се да је Пећка патријаршија, извршавајући своје обавезе, због удаљености од непосредног надзора Порте и због заштите појединих везира уживала аутономију донекле већу него Цариградска патријаршија.[203] »[...] И у Пећкој патријаршији патријарху и епископима зајамчено беше слободно исповедање вере, слободно управљање црквеним имањем, као и право прибирања дажбина од народа, свештеника и калуђера. Патријарху се, заједно са Синодом, признавало велико право да поставља митрополите и епископе уз претходну нотификацију султана, без које не би било пуноважно постављење, хиротонија и инсталација.«[204] У склоп ових аутономних права српске цркве улазила је и чињеница да је »патријарсима и епископима у световним стварима могао судити само царски суд у Цариграду, а по закону, без њихова знања и одобрења, нико није смео затворити српског свештеника«.[205]

Према Р. Грујићу, пећки патријарси управљали су српском црквом са заиста великим правима. »Као врховни црквени старешина, патријарх је имао неограничено право да, у смислу канонских прописа, управља целом српском црквом: да поставља и збацује митрополите и епископе, надзире њихов рад и суди им за преступе. То је обично чињено у споразуму са Синодом, али поједини патријарси обављали су све то и сами. Но бивало је и таквих случајева да су за епископе постављани и изабраници самога народа и свештенства дотичне епархије [...]. Патријарх је сазивао епископе на савет у Синод, а по потреби и народне прваке на договор. С њима је одмеравао порез народу, да се плати патријаршијски харач султану; с њима је већао и закључивао о свима важнијим црквеним и народним, просветним и културним потребама. Из тога обичаја развише се доцније црквено-народни сабори у митрополији Карловачкој.«[206]

Сматра се да је Макарије Соколовић ишао стопама њеног утемељитеља кад је обнављао светосавску цркву. Он је потицао из оног краја у коме је духовно

[200] Р. Грујић, *Православна српска црква*, 88.

[201] И. Руварац, *Прилошци к објашњењу извора српске историје*, Гласник СУД XLVII, 1879, 274; Ј. Радонић, *Римска курија*, 161–162, с подацима о овом поклону султану у XVIII веку.

[202] Р. Грујић, нав. место.

[203] С. Петковић, *нав. дело*, 25, истакао је чињеницу о честом свргавању цариградских патријараха и охридских архиепископа, чега »није било у Пећкој патријаршији«. Вид. и L. Hadrovicz, *нав. дело*, 51.

[204] Ј. Радонић, *Ђурађ II Бранковић*, Београд 1951, 13–14.

[205] Р. Грујић, *нав. дело*, 90.

[206] Р. Грујић, нав. место.

средиште била Милешева, а закалуђерио се и образовао управо у том манастиру. Не само култ него и деловање великог првосвештеника морали су му бити и добро познати и блиски. (И у потоња времена Милешева је била стуб српског светосавља.) Св. Сава је распростирао епархије да би потиснуо утицај римске цркве, уништио јереси и припремио ширење државне идеје своје лозе. Макарије је, према југу и истоку, поставио међе Пећке патријаршије докле год је могао сузбити превласт Цариградске патријаршије и Охридске архиепископије. Према северу и западу српска црква је заузимала онај простор који је освајала Турска. У основама стварања подручја под духовном управом српске цркве несумњиво је било њено настојање да прими у своје окриље највећи део свог народа (као и нешто оних који су том народу, вером, језиком и духом, били најближи). Може се то потврдити и правом Пећке патријаршије да управља својом паством и с друге стране границе, на тлу Млетачке Републике, Хабсбуршке Монархије и Ердеља (што је нарочито постало уочљиво у потоње време). Подручје Пећке патријаршије протезало се од горње Угарске, северно од Будима, до северних рубова данашње Албаније и Македоније, са Скадром, Тетовом, Скопљем, Кратовом и Штипом.[207] Према југоистоку, у ову област су улазили Ћустендил, Рилски манастир и Самоков, до реке Искре. Неколико година после 1557. српској патријаршији је припадала и Софија, али је тај град, с ближом околином, ускоро потпао под Цариградску патријаршију, а граница је успостављена западно од Тимока. На духовној бризи Пећке патријаршије били су, затим, Банат, Бачка и Барања, у њиховом читавом обиму и у окружењу суседних области некадашњег Угарског Краљевства. Међе су, најзад, померане ка западу, како се тамо, у Славонији, Хрватској и Далмацији, задржавајући турске продоре својом живом снагом, све разговетније оглашавао српски народ. Брда, Црна Гора и прибрежно приморје од почетка су били у средишту занимања и старања пећких поглавара. Пећка патријаршија је »простором надмашила границе Цариградске васељенске патријаршије«.[208]

Према старим записима и натписима, сачуваним у броју довољном да би се према њима могло закључивати, Макарије Соколовић је сматрао и називао себе патријархом »свих Срба«. Дуга борба против Турака и друго пропадање српских држава (1371–1537), све оно време које је протицало у знаку преголе-

[207] Према Р. Грујићу, у састав обновљене Пећке патријаршије ушли су сви крајеви северно од Струмице, Велеса, Кичева и Дебра. »Охридској архиепископији остале су само области јужно од Тетова, Скопља, Велеса и Штипа« (*Народна енциклопедија СХС*, под »охридска архиепископија« и »Пећка патријаршија«; користио и Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 337).

[208] Ј. Радонић, *Римска курија*, 8. – О захватању једног дела бугарске земље границама Пећке патријаршије и о појави назива Бугара у титулатури њених поглавара почевши од Макарија опширно је расправљао Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 334–337, користећи за то *Старе српске записе и натписе* (Љ. Стојановић) и научну литературу. »У време обнављања Пећке патријаршије, и неколико векова касније, постојало је на Балкану извесно *православно јединство* у коме се нису осећале толико јаке националне разлике између Бугара и Срба како је то касније настало. Осећање овога православног јединства и међусобне сродности између Бугара и Срба било је и у ово време и касније присније него што се то данас узима. Крајеви, који су после 1557. године ушли у састав Пећке патријаршије, а данас припадају Бугарској, представљали су прелазну област између Бугара и Срба.« »У ово време, а и дуго касније, имао је град Самоков, данас у Бугарској, бројно српско становништво: у близини града налазило се *Српско* село и *Српски* Самоков. Ово ће бити главни узрок да су и ови крајеви ушли у састав обновљене Пећке патријаршије.« Не може се занемарити ни чињеница да су Бугари, почетком својих тежњи да се одвоје од грчке црквене превласти и да се врате својој историји и самосвести, управо код просвећених Срба потражили и нашли срдачну подршку.

мих страдања, мучеништва и осипања, читаво једно раздобље испуњено дубоким друштвеним превирањем и немерљивим напорима цркве, племства и васцелог пука да се одржи вертикала српске историје – све то је самосвест Срба, уколико понегде није утрнула, без обзира на жилавост традиционализма бар почело приводити модернијем сазнању сопствене заједнице. Јер, Макарије се називао патријархом свих Срба, али су му ту титулу и други давали кад би га помињали. На једној књизи, писаној у кући Михаила Ђесиславића у Сарајеву 1564, забележено је да је то било у време »патријарха Макарија, који придржава српску власт«. А један запис из 1568. помиње Макарија као оног који »придржава престо српске земље«. Титула Макарија Соколовића ипак, својом целином, опомиње на раније обрасце: »први патријарх по другом обновљењу овога часног престола све српске земље, западног Приморја и северним крајевима«; »општи отац и учитељ и патријарх свим Србима и Бугарима и западног Приморја и северних страна«; »архиепископ пећки и патријарх свих Срба и северних крајева и осталога«. Макарије је био први од пећких патријараха који се називао и патријархом Бугара. Од тада се тај назив стално налази у титулатури пећких патријараха све до укидања патријаршије.[209] »А као што су се наши владаоци обично потписивали пурпурним мастилом, тако су се патријарси потписивали зеленим, па им је каткад и печат био отиснут у зеленој боји.«[210]

По узору на св. Саву, патријарх Макарије је на првом месту морао васпоставити унутрашњу организацију српске цркве и целу територију под својом јурисдикцијом поделити на епархије, а ове на протопопијате и парохије. Јер, та организација је била »сасвим растргана, иако се на српском подручју [и даље] налазио по који епископ Србин«. Турске власти нису се, изгледа, уплитале у ову поделу Пећке патријаршије на епархије, али су, поглавито због убирања дажбина, имале приближно тачан увид у њихово распростирање, управу и приходе. Наследницима Макарија Соколовића преостало је још то да, трагом даљих турских освајања (мада невеликих) и подстичући оживљавање српских насеобина на тлу Аустрије и Млетачке Републике, проширују и заокружују међе до којих се простирала њихова духовна власт.

Досадашњи истраживачи давали су податак од око четрдесет епархија које су улазиле у састав Пећке патријаршије. Н. Милаш: »Било је преко 40 српских митрополија и епархија.«[211] Р. Грујић: »У XVII веку [кад је Турска имала најпространији посед] имали су пећки патријарси под својом влашћу око 40 митрополија и епископија.«[212] Исто су тврдили Б. Ђурђев,[213] Ђ. Слијепчевић[214] и други. Да ови подаци нису произвољни, показује изјава патријарха Гаврила I 1654. у Русији да под својом влашћу држи укупно четрдесет епархија, осам митрополија и тридесет две епископије.[215] Испитивање једног турског попи-

[209] М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских*, Богословље IX, 1934, 261; велики број примера из *Старих српских записа и натписа* (Љ. Стојановић) саопштио је Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 334–335.

[210] Р. Грујић, *нав. дело*, 88.

[211] Н. Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901, 174.

[212] Р. Грујић, *нав. дело*, 92.

[213] B. Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, 23.

[214] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 337. (»Због тога је имао право писац једнога записа у манастиру Фенеку кад је рекао да Макарије управља црквом са *много* епископа.«)

[215] С. М. Димитријевић, *Односаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку*, Глас LVIII, 1900, 233–270; Р. Тричковић, *нав. дело*, 79.

ског дефтера који се односи на »митрополије и епископије у Румелији и Анадолији«, а у коме су књижени државни дохоци од православних црквених организација између 1640. и 1655, показује да је на територији »коју је 1557. обухватала Пећка патријаршија постојало педесетак епархија, основаних током сто педесет година турских освајања и демографских померања, која су претходила, а затим и уследила тим освајањима«. Наметање турских дажбина, пре свега *пешкеша* (поклона), али и опадање становништва, изазвало је спајање неких од тих епархија, тако да се њихов број, до 1640, »зауставио на четрдесет четири«.[216] За све епархије у поменутом дефтеру коришћен је назив *митрополија*. Епарси пећког патријарха који су управљали Дабро-босанским, Самоковским и Цетињским владичанством, истуреним у пограничне области, носили су титулу *архиепископа (пископос)*, тј. њихове епархије биле су на степену »егзарха пећког трона«.[217] Према извештају Франческа де Леонардиса, апостолског визитатора, из 1640, пећки патријарх је био старешина четрдесет једном митрополиту и епископу. Неколико година касније, највероватније почетком 1645, Де Леонардис је известио Римску курију да је пећка црква подељена на четрдесет две епархије, али да је патријарх одлучио да тај број сведе на тридесет три због великих дажбина и других неприлика.[218] То се, изгледа, није догодило јер је, према једном извештају из 1648, такође упућеном у Рим, у Пећкој патријаршији тада било дванаест архиепископа и тридесет епископа.[219] Неслагање ових бројева није само проистекло из непоузданости извора: оно је извесно и последица унутрашњих промена у организацији патријаршије.

Макарије Соколовић је посебно настојао да српска црква што темељитије запоседне земље северно од Саве и Дунава, које су некада припадале Угарској. До 1557. на том простору, насељеном Србима, све до Подравине, још пре турских освајања и колонизације вршене за њихов рачун, »постојала је [...] само једна српско-православна епархија, она у Срему [...]«.[220] Патријарх Макарије основао је у тим крајевима нове епархије са седиштима у Будиму, Печују, Сегедину, Араду, Темишвару, Вршцу и у манастиру Ораховици.[221] Пописи епархија »у западним странама« који су упућивани Римској курији више сведоче о једној необавештености него што могу послужити за било какво упоређење (1640: Темишвар, Бечкерек, Вршац, Пожега, Сента; 1645: исто, с додатком Хрватске).[222] У турски дефтер 1640–1655. уписане су следеће епархије северно од Саве и Дунава: Београдско-сремска, Сегединска, Будимска, Пожешка, Темишварска, Митрополија Липове и Ђуле, Јенопољска, Митрополија Сигета и Печуја.[223] Упоређење првог и последњег списка указује на незнатне промене, више у називима него у броју.

[216] Р. Тричковић, *нав. дело*, 81–82.
[217] *Исто*, 78–82.
[218] М. Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима*, I, *1622–1644*, САНУ, 1986, 480, 652–653.
[219] Ј. Радонић, *нав. дело*, 303; уп. нап. 215.
[220] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 339; вид. и Р. Грујић, *Старине манастира Ораховице у Славонији*, Старинар XIV, 1939, 7–62; Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, на више места.
[221] Ђ. Слијепчевић, нав. место.
[222] М. Јачов, нав. место.
[223] Р. Тричковић, *нав. дело*, passim.

Сасвим друкчија организација српске цркве била је у југозападним крајевима. Изузимајући зворничку област, у оквир једне епархије, са седиштем у манастиру Св. Николе у Бањи у Дабру, улазила је цела Босна. За далматинске Србе није постављен посебан епископ већ су они подређени дабро-босанском епископу, чије је седиште пренесено из Бање у манастир Рмањ, а он је преузео власт као »егзарх пећког српског патријарха«. »Први такав намесник-егзарх био је дабро-босански епископ Гаврило Аврамовић (1557–1588), који је епископску столицу пренео из манастира Бање у западну Босну, у манастир Рмањ, на тромеђу Босне, Лике и Далмације, а називао се митрополитом дабро-босанским, клишким и личким. Његови наследници столовали су по разним манастирима по западној Босни. У Далмацији је био митрополитов заменик игуман манастира Крке, кога су бирали представници цркве и народа, а епископ га је производио у чин.«[224] Под јурисдикцијом дабро-босанског егзарха налазила се и »црква латинских духовника у санџацима Босанском, Клишком и Херцеговачком«.[225]

Стари српски патријарси уживали су у народу велики углед. Они су своју паству често похађали, обилазећи и најудаљеније епархије. Имали су своју пратњу, састављену од свештених лица и лаика, поведену из резиденције у Пећи, али и из епархијских средишта која су посећивали. Залазили су и у забита села, и тамо служили свечано архијерејско богослужење, »читали народу молитве, учили га и саветовали«. »А народ их је за то даривао: стоком, чарапама и другим што је имао.« »Стари наши патријарси, као и епископи и калуђери њихови, нису никада јели меса; а и иначе живели су врло умерено. Исто тако, и одело им беше врло скромно, као и у других калуђера. Ни архијерејске митре све до XVII века нису носили; а сакосе почеше носити сви епископи тек у XVIII веку. Међутим, куд год су ишли, јашили су на коњу, који је обично богато украшен био, те су левицом држали узду, а десницом благосиљали народ, који је пред њима на колена падао. Пред патријархом носили су ђакони увек крст, а жезло за њим. У обичним приликама, пратила су га по два *каваза* (оружане слуге); а када је у пастирску посету ишао по народу, имао је велику оружану пратњу на коњима и пешице.«[226] Ту пратњу обично је сачињавао мањи одред јаничара, који је узиман од турских власти, или чета домаћих људи, из једног од оближњих ратничких племена. Према Р. Грујићу, патријаршијски и архијерејски доходак сакупљали су од народа њихови заменици, егзарси; према извештајима који су стизали у Римску курију, црквени бир су узимали (и од православних и од католика) сами првосвештеници. »Наш народ је ванредно волео своје патријархе и са правим страхопоштовањем односио се према њима. Нарочито се бојао њихове страшне клетве-анатеме коју су на непокорне и окореле грешнике бацали и свечано по црквама проглашавали.«[227]

»Иако опстанак цркве никада стварно није дошао у питање – долазило је само до раздвајања и спајања појединих цркава – обе уговорне стране схватале

[224] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 333–334; Н. Милаш, *нав. дело*, 174; Б. Стрика, *Далматински манастири*, Загреб 1930, 35; према Р. Грујићу, дабро-босански митрополит постао је патријархов егзарх за Далмацију 1575, кад је и његова столица премештена у Рмањ (*Народна енциклопедија СХС*, I, 540).
[225] Р. Тричковић, *нав. дело*, 79, 134–140.
[226] Р. Грујић, *нав. дело*, 89.
[227] *Исто*.

су тај однос као привремену нужност, на коју су пристајале ради сопствених, трајних и виших, циљева. За султана, то је био важан вид његове начелне трпељивости према неверницима до коначне победе праве вере. За српског патријарха, једини начин да сачува и придржи престо св. Саве до бољих дана. Ти циљеви су се међусобно искључивали и потирали. Отуда она трајно присутна двозначност и двосмисленост, неискреност која одликује односе османских и црквених власти у свим њиховим видовима. Држава је одредила услове под којима је засновала тај особити вазалски однос. Она је држала све конце и полуге помоћу којих је покретала механизам трвења између појединих цркава, унутар саме јерархије, између јерархије и верника. У случају српске цркве о томе довољно сведочи историја односа са Охридском архиепископијом до 1557. године, са Цариградском патријаршијом у XVIII веку, с босанским фрањевцима и с папским мисионарима, све време њеног трајања.«[228] Патријарх је сматран за поглавара цркве, одговоран за владање својих верника, нарочито у ратним временима. И он је за то добијао султанов берат, за који је плаћао одређене дажбине. Али, он није био једини бератлија унутар црквене јерархије. С трећином материјалног учешћа, то су били и сви њему подређени епарси. Дажбине су плаћане и у најнижем кругу верске заједнице. »За осиромашени народ, који је, поред свог личног и земљишног харача, намножених државних пореза, ратних прireза и све тежих и многобројнијих зулума, морао да плаћа још и црквене дажбине, [...] опстанак у старој вери постајао је временом све тежи, а спас од много чега био је у прелажењу на ислам. То је тај контрапункт из кога произлази и закључак да је српска црква била ,аутономна црквено-политичка организација српског народа', а истодобно и ,једва трпљена политичка организација'. Из тог чвора почео је и контрапунктски историјски пут српске цркве, званичног народног јамца пред државом и вође у његовој борби против исте те државе.«[229]

И поред тога што је његова црква била у Турској »једва трпљена политичка организација« и што је он, као њен старешина, на првом месту био одговоран за понашање своје пастве, српски патријарх није био само духовни већ и световни народни поглавар великог ауторитета и угледа (докле год су га Турци пуштали да живи и делује). »Као народне старешине, патријарси и епископи беху уједно и главни посредници и заступници Срба код турских власти, те по потреби и заштитници њихови од обести бездушних чиновника и спахија. Стога су њима предаване на чување и повластице, које је народ у појединим областима добивао од султана, па је то чињено чак и при крају XVIII века у Београдском пашалуку, иако су београдски митрополити у то време били Грци.«[230] Као предводитељи свог народа, патријарси и епископи имали су право да суде и световњацима у брачним, тестаментарним и наследним споровима, али и у многим другим грађанским парницама. Народ се радо обраћао њиховом суду, »јер је био кратак и праведан«.[231] Међутим, за то је постојао и један знатно дубљи разлог. Везан предањима за државу Немањића

[228] Р. Тричковић, *нав. дело*, 75–77.

[229] *Исто.* Под знацима навода употребљене су две дефиниције В. Чубриловића: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 26, и *Српска православна црква под Турцима*, 167–173, што је упоређено са излагањем М. Мирковића, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459–1766)*, Београд 1965, 151–152.

[230] Р. Грујић, *нав. дело*, 89–90.

[231] *Исто.*

и поносан на њену правду, утемељену на закону, народ се приклањао црквеном суду и због тога што је знао да се тамо чувају Душанов законик. Крмчија и други извори некадашњег права, али свештеним лицима нису били непознати ни заједнички обичаји. Наслеђени законодавни кодекси и акти преписивани су у разним српским срединама из поштовања и радозналости, својствених људима од пера, али и због судске праксе. Средњовековни закони коришћени су у слободним општинама, у градским заједницама Срба, у појединим племенима и кнежинама, на првом месту, ипак, у црквеном судству.[232] Више од тога, на суд црквених старешина излазили су понекад и Јевреји и муслимани »кад су се парничили са Србима хришћанима«. Суд патријархов и епископски обично је настојао да измири странке и нагоди их; а ако му то не би пошло за руком, служио се, осим глобом и тамницом, и разним другим казнама, па и проклетством.[233] С друге стране, има сведочанстава да су на турском суду кадије ослобађале свештена лица кад би се, у спору с муслиманима, на Јеванђељу заклела да говоре истину.[234] По градовима, патријарх је потврђивао правила појединих еснафа.[235]

»Још су патријарси и епископи били и законити наследници свих Срба који умру без наследника и тестамента. А постепено је ушло у обичај да сваки имућнији Србин на самрти за душу своју завешта штогод Пећкој патријаршији и другим манастирима«.[236]

Ускоро пошто је обновљена, српску цркву је задесио удар од кога се с напором опоравила. Тада је продајом отуђен један број манастира и цркава, нарочито оних мањих и сиромашнијих. То се догодило непосредно по доласку на престо султана Селима II 1566. године. Почетну вест о томе дао је италијански путописац Марк-Антонио Пигафета који се, у априлу 1568, на повратку из Цариграда у Беч, поново задржао да разгледа Београд. Поред осталог, он је забележио: »Због тога што хоће да подигне безистан, каравансарај и друге грађевине, Мехмед-паша је, у овоме граду, наредио да се поруше три цркве рашких хришћана и јеврејска синагога. Он те богомоље није разрушио толико ради своје градње колико да се у њима не би вршили обреди. То су ми причале, плачући, неке сироте жене, које су ми се пожалиле и на друге турске зулуме.« Сасвим независно од Пигафете, за овај случај је, десет година после њега, чуо и Стефан Герлах, немачки путописац, који се, као ревностан протестантски теолог, у Београду посебно распитивао за стање богомоља и степен хришћанског веровања. »Срби су у Београду имали велику и лепу цркву«, каже он у свом *Дневнику*, »али Турци су им је узели, и Мехмед-паша је од њеног камена начинио безистан и каравансарај.« О тој појави сведоче и српски летописи, у којима има записа о пописивању и продаји

[232] Вид. П. Шеровић, *Суђење по Душановом законику у XVII вијеку у Пересту*, ИЗ IV, 1–3, 1949, 215–217; И. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, Београд 1951, 119–128.

[233] Р. Грујић, *нав. дело*, 88.

[234] Ф. Барјактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Споменик LXXIX, 1935, 46; H. Hadžibegić, *Turski dokumenti Grbaljske župe iz XVII stoljeća*, POF I, 1950, 40. О српској цркви и турском судству, а посебно о њиховој сарадњи, писао је С. Петковић, *нав. дело*, 29.

[235] Уп. В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, на више места.

[236] Р. Грујић, *нав. дело*, 89; према Ђ. Слијепчевићу, ово право наслеђа односило се на заоставштину свештених лица (*нав. дело*, 339).

цркава и манастира или о употреби њихове грађе за подизање џамија и других јавних грађевина. У светлости ове појаве, Мехмед-пашин поступак у Београду, о коме говоре Пигафета и Герлах, протумачен је као бесцено јефтина куповина »земљишта и камена од поменутих цркава које су биле или напуштене или нису могле платити велике таксе«. Потребно је, ипак, с највећим опрезом разгледати оно што су Пигафети »причале, плачући, неке сироте жене«, и што се, код Герлаха, свело на једну порушену српску цркву. У Београду је, између 1521. и 1566. године, подигнуто довољно грађевина да би се до Соколовићеве градње задужбина сачувале запуштене, оронуле или, приликом турског узимања града, разорене цркве; велике градске цркве, зидане од трајне грађе, каквих је у Београду било у српским и угарским временима, не само што се нису користиле као хришћанске богомоље усред једног стешњеног муслиманског града него се, да тако дуго боду очи, нису могле одржати ни као здања, тим пре што је освајање градова толико славних увек праћено претварањем најбољих цркава у џамије.

У питању су, у ствари, биле мере које су захватиле читаво Турско Царство, јер су и Селим II и велики везир, после великих ратних напрезања и смиривања јаничарске буне новцем, преузели власт са испражњеном државном ризницом. То је млетачки баило у Цариграду представио на свој начин: »[...] Може се рећи да је Мехмед, први везир, онај који царује у Турској«, писао је Марино Кавали 1567: »Никад ниједан министар у овој држави није имао толику власт, а да је то потпуно заслужио својом памећу и разборитошћу.« И поред тога, Кавали је, као највидљивију Соколовићеву особину, запазио његову грабежљивост. »[...] Нема службеника, ни малог ни великог, с приходом од три стотине до тридесет хиљада цекина, од кога он не добија свој део. Долазак новог султана на престо и овог пута је довео до безбројних промена у државном апарату, и он то користи да би већ на почетку нагомилао запрепашћујуће количине новца.« Поред тога, како би попунио државну касу која је испражњена дељењем поклона приликом промене на престолу, али да би, успут, и за себе што више награбио, паша је наредио да сви држаоци тимара морају, плативши таксу, обновити своје берате, тако да у престоницу свакодневно стижу многобројне спахије носећи, уз новац, и разне поклоне султану, везиру, дефтердарима, писарима и другим званичницима. У намери да побољша стање у државним финансијама, он је, мада се то противи исламском закону, дозволио слободан довоз и крчмљење вина у Цариграду, »јер је прорачунао да ће пристојбе, ударене на те послове, донети годишње ризници осамдесет хиљада цекина«. Ипак, његова највећа нада да ће обновити царску хазну везана је за одлуку, варљиву и узалудну, о повећању харача у износу од две аспре по пореској глави, што ће годишње донети више од две стотине хиљада цекина. »Овај паша веома добро зна шта су разумни разлози у пословима«, каже Кавали: »Али, они му често нису доступни, толико је искварен похлепом и мржњом против хришћана. Човек остане забезекнут његовом дрскошћу, злоћудношћу и охолошћу. На њега се може рачунати само ако се задобије лукавством [...].«

Обнављање тапија на имања, уз плаћање високих такси, и повећање редовних дажбина погодили су све кориснике тимара и друге поседнике, па и српску православну цркву. Б. Ђурђев, који је посебно испитивао овај случај, нашао је податак у дефтеру за Сремски санџак, који је писан после 1566–1567, а пре 1568–1569, да су манастирска давања нагло порасла. »[...] Турци су

ставили захтев да манастири плате за своја имања царској благајни на име тапијске пристојбе велике суме, а неки од њих 32.000 и 26.000 акчи. Неки манастири нису могли платити, па су се калуђери разбежали, а за неке су платили богати људи [...]. Уједно су повећане и феудалне дажбине.« У ствари, од петнаест поименице поменутих фрушкогорских манастира само два нису могла платити дажбине на своје имање (Старо Хопово и Раваница), али су ту притекли у помоћ имућни појединци. »Да су се сремски манастири брзо опоравили од овог изненадног намета, сведоче подаци да су неки међу њима непосредно после тога обнављали живопис (Велика Ремета, Петковица) или подизали нову цркву.«[237]

Од обнове патријаршије 1557. до доласка на њен престо Јована Кантула 1592. владао је у српској цркви онај ред који је увео Макарије Соколовић. Готово двадесет година, узгалом, на челу те цркве налазили су се чланови једне породице. Ђ. Слијепчевић прикупио је о њима оне податке које нуде сачувани извори.[238] Датум повлачења патријарха Макарија и уступања престола братанцу Антонију, који је пре тога био херцеговачки митрополит, преузео је од Р. Грујића: то је било »између 8. септембра 1570. и, најдаље, октобра-новембра 1571«.[239] Р. Грујић је претпоставио да је Макарије »можда, осећајући се стар и слаб, дошао на мисао: да треба искористити повољне политичке прилике и за живота свога, и рођака му великог везира Мехмеда, утврдити тешко стечену аутокефалност обновљене Пећке патријаршије како се не би десило да после његове смрти охридски архиепископ или цариградски патријарх поново приграбе себи власт над њом«.[240] Макарије је умро почетком септембра 1574. године. Антоније је могао бити старешина српске цркве најкасније од јесени 1571. до 1575. године, »кад се као пећки патријарх помиње Герасим«. Од 1575. до 1586. Герасим је у изворима поменут неколико пута. С. Герлах је чуо од београдског проте да патријарх живи у Пећи, »у манастиру у коме има сто до сто педесет калуђера«; он султану редовно плаћа 2.000 дуката годишње »за слободу вере и свог сталежа«. За патријарха су писане књиге: 1575. један *Минеј* (Дионисије, еклезијарх велике цркве у Пећи); у манастиру Св. Петке под Цером »божанствени законик« (калуђер Георгије); 1580. *Панегирик* (преписан по наређењу и на трошак самог патријарха и поклоњен Новобрдској митрополији). На *Панегирику* је забележено да је Герасим патријарх »свима Србима и Бугарима и северним крајевима и осталом«. Он је био први српски патријарх који се својом руком потписао као патријарх Срба и Бугара. Последњи помен патријарха Герасима је из 1586 (запис је из Призрена), а те године, као нови старешина српске цркве, наводи се Саватије, дојакошњи херцеговачки митрополит, и он братанац Макарија Соколовића. Запис о оснивању манастира Пиве, 1573, каже за Саватија:

[237] Р. Грујић, *Скопска митрополија*, 213–214; И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879, 38; B. Đurđev, *«Prodaja crkava i manastira« za vreme vlade Selima II*, Godišnjak BH IX, 1957 (1958), 241–247; исти, *Још један податак о »продаји цркава и манастира« за време Селима II*, Годишњак БХ X, 1959, 385; исти, *Uloga crkve*, 129–131; Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, 228, 264–265; С. Петковић, *нав. дело*, 27 (»У таквим и сличним случајевима залагали су земљу или поједине манастирске драгоцености: рукописне књиге, одежде, некад чак и путире, код лихвара Јевреја и Турака«).

[238] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 317–319.

[239] Р. Грујић, *Фреска патријарха Макарија како уступа престо своме наследнику Антонију*, Гласник СНД XII, 1933, 277. Фреска се налази у горњој цркви манастира Бање код Прибоја.

[240] Р. Грујић, нав. место.

»после би патријарх пећки и свим Србима«. Саватије је, чини се, умро оне године кад је ступио на пећки престо. Вести о српским патријарсима, после тога, сасвим су нередовне. Јеротеј се помиње 1589 (на једном *Минеју:* »у дане преосвећенога архиепискога пећког и учитеља Срба и Бугара и многих других крајева кир Јеротеја«) и 1590 (на *Типику* писаном у манастиру Ораховица: »а тада је пећким престолом добро управљао патријарх кир Јеротеј«). Према И. Зеремском, патријарх Филип био је на челу српске цркве од 15. јула 1591.[241] Већ у 1592, у улози духовног поглавара Срба, појавио се Јован I Кантул.

ДУХОВНА ОБНОВА

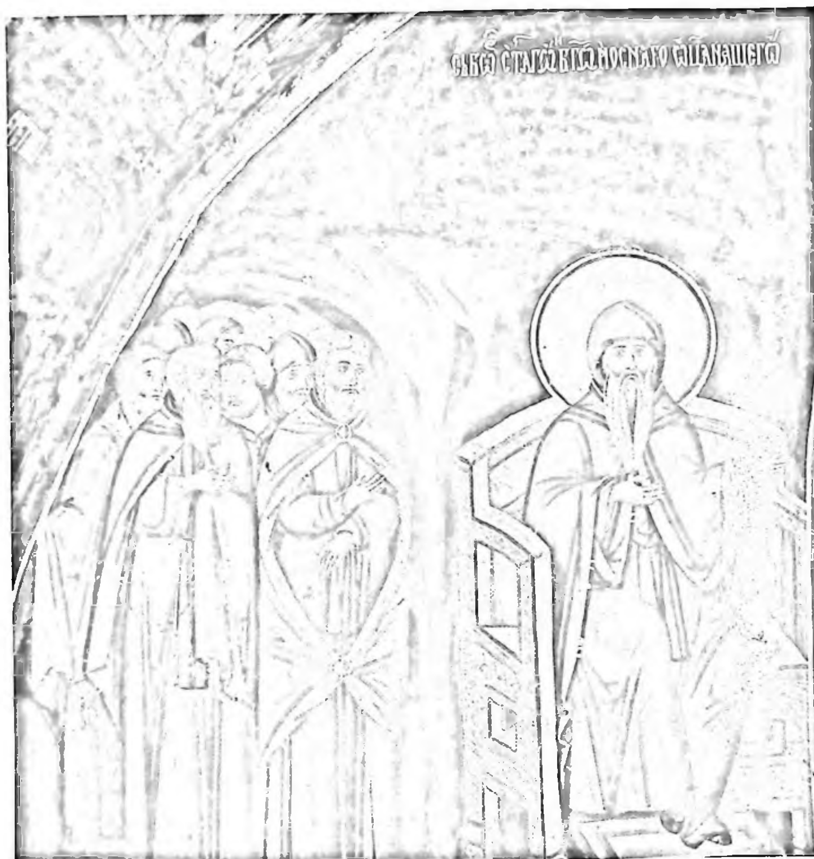
У размаку од обнове 1557. до доласка на пећки трон патријарха Јована 1592. српски народ и црква у знатној мери су се средили и духовно преобразили, па су с више поверења у сопствене снаге могли очекивати нова невољна времена. Тај покрет је подстакла и остварила црква, чији предводитељи су умели и с Турцима и са својим народом. Њен главни ослонац у царству Османовића био је, до 1579, Мехмед-паша Соколовић; после тога, и његовим и српским противницима требало је, ипак, доста времена да се приберу, бар донекле разреше сопствене међусобице (које је Соколовић између њих лукаво изазвао) и, у виду исламског фанатизма, нађу идејну основу за обрачун са остацима дела великог везира и са осионим Србима. Политика патријарха Макарија и његових наследника није била једино у томе да се сачува и учини што чвршћим немањићко језгро српских земаља: они су распростирали своју духовну власт, или су бар настојали да то чине, до последњих међа до којих се оглашавао њихов народ. Тиме је, без обзира на раније или тренутне државне границе, стварано територијално јединство свих Срба и, управо због великих пространстава које су заузимали, оно немањићко језгро је постајало, иако не с југа, бар с других страна заштићено. Упоредо с тим, као заточник и носилац светосавског православља, али и својим културним деловањем, пећка црква није само одржала све Србе у једнакој вери него је и многе од њих уздигла на виши степен побожности, по узору на оне који су били прирасли уз свету лозу Немањића, и, заједно са сеобама, највише допринела њиховом духовном уједначавању. Она је, поред тога, била и преносник историјских традиција, све до косовског опредељења, тако да су Срби и у најудаљенијим крајевима у суштини коначно стекли истоветну самосвест и карактер. Срби су били, и временом су то наглашено испољили, безмало изузетни међу европским народима по својој унутрашњој уједначености.

Обновом цркве 1557. заустављено је растакање српског народа које је изазвано продором ислама. Тиме су, у ствари, само настављени ранији напори свештенства и његове пастве да одоле верском притиску освајача. Плима исламизације задржавана је, поред осталог, појавом мучеништва за православље и стварањем култова оних који су се жртвовали за хришћанство. После првог и, можда, најјачег таласа ширења новог верског закона, у другој половини XV и почетком XVI века, јавио се нови мученик: зато што је одбио

[241] И. Зеремски, *Из историје Пећке патријаршије*, 161.

17. Св. Симеон Српски и св. Сава Српски, манастир Поганово, 1499. година.

24. Сабор Стефана Немање, фреска, припрата Пећке патријаршије, 1565. година.

да прими ислам, 1515. спаљен је у Софији млади Ђорђе, кујунџија из Кратова, »српскога корена изданак«. Култ светог великомученика Ђорђа Кратовца, уведен *Службом* и *Мученијем*, које је српском редакцијом »ресавског извода« написао Поп Пеја, софијски презвитер-свештеник, обележава ону борбу коју је православна црква својим средствима прихватила у сукобу са исламом[242] и, вероватно, онај тренутак кад је тај отпор почео јачати у виду образовања чвршће хришћанске самосвести. Отпор је ушао у нову фазу кад је 1557. обновљен рад Пећке патријаршије, која је својим верницима дала бар илузију да су аутономни и која је настојала не само на њиховом православном васпитању већ и на очувању њихових славних историјских предања. Процес исламизације је настављен, било је и појава оне запуштености у којој се најлакше укорене поједини облици и дух паганског фолклора, а од XVII века, поготову, Срби су постали и мета римокатоличке пропаганде: очевидно, пећка црква, премда обновљена, није могла бити брижна старатељка сваке људске групе, а камоли сваког појединца, јер су савести и даље биле на искушењу, а понегде су, заиста, биле у стању духовне запарложености. Турски званичници српског порекла, који су испливали на површину управо у време обнове, тако да су веома допринели васпостављању Пећке патријаршије, с друге стране су били најревноснији у превођењу својих земљака и рођака међу правоверне муслимане. Српској светосавској цркви предстојала је даља борба за опстанак, али је исход те борбе зависио, после 1557, и од ње саме.[243]

Српска обнова, која се временски подударила с позном Ренесансом у јужној и западној Европи, имала је обележја општег културног преображаја, и по томе улази у склоп сличних појава на старом континенту. Мора се одмах нагласити да она није ишла за тим да надокнади оно што је изгубљено приликом турских освајања, него је захватила и даље и дубље, због чега је добила карактер истинске духовне обнове. Предводник обнове била је српска православна црква, која је и одређивала њен садржај и циљеве: унапређење веровања и оживело деловање у свим оним областима стваралаштва које та веровања подстичу и духовно потхрањују. Али, ма колико изразито, ни ово одвајање српске обнове од културног препорода у другим европским земљама не мора значити коначно издвајање једног случаја у посебну категорију историјских феномена. Јер, ни Ренесанса у Италији, где се најдаље отишло с променама, није донела раскид са црквом и њеним потребама. Преплитање лаичког израза с дубоком реформом вере нарочито је обележило новине у култури оних народа који су прихватили протестантизам, али не само њих. Посебност српског случаја је у томе што је препород остварен а да нису мењани ни унутрашњи садржај ни форма оног што је настајало као дело тога новог културног преображаја.

Српски препород имао је своју основу у срећивању и постепеном успону једног друштва које се почело сналазити после губитка државне самосталности, тако да је и под туђином, ослањајући се на сопствену баштину, где год је имало прилику, бар преко појединаца или у мањим групама, на разне начине стицало виши сталешки положај и углед: племство је пропадало, али се и обна-

[242] Вид. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 244–246 (с подацима о изворима и литератури).

[243] Вид. главу *Продор ислама у југоисточну Европу* у *Историји српског народа*, III, 1 (Р. Самарџић).

вљало; ратничке старешине стицале су, поред знања из војних вештина, повластице, имања, титуле и витешки изглед; нахијски и сеоски кнезови, племенски прваци и предводници појединих родова били су први међу једнаким, што им је у условима патријархалне демократије давало извесну предност; по чаршијама су трговци и занатлије, окупљени у црквене општине, упоредо нагињали стварању градског патрицијата и образовању слоја пословних људи изузетне марљивости, продорности и све шире отворених видика. Општи материјални и духовни успон суседних хришћанских земаља није се, бар услед трговачког промета, могао зауставити на границама Турске и њене, чинило се, занавек затворене источњачке цивилизације: утицаји су могли стизати у виду изломљених одблесака, као несвесно опонашање и слободно преузимање прилагођено укусу домаће средине, али и непосредније. Српска црква, која је управљала обновом, и поред тога није настојала на томе да се препород оствари преласком у другачије културно стање. Њен најважнији циљ било је очување православног народа и вере од пропадања у сукобу с турским освајачем и исламом. А то се могло постићи распростирањем монаштва и мирског свештенства, подизањем цркава и манастира на читавом простору патријаршије, обновом градитељства, сликарства и уметничких заната, великом преписивачком делатношћу да би се очувало и умножило оно што је сачувано од литургијских књига, законодавних списа, хагиографских дела и других извора светосавског завештања. Намера цркве била је у томе да народ остане близак својим прецима, духовно везан за свету лозу Немањића, поносан на њено дело, њену државу, законе и задужбине, свестан својих верских, историјских и моралних предности, отпоран према свему туђинском, па и према ономе што им није морало угрозити светосавско православље. Држећи се уведеног начина веровања и народних склоности, црква је улагала највећи труд да сачува култове Срба светитеља и да, од прилике до прилике, ствара нове култове светих српских владара, првосвештеника и великомученика. Црква је око тих култова окупљала своју паству и тиме је штитила од сваког непријатеља, јер јој је тиме подизала самопоуздање у оданости српству и православљу. Због тога је српска обнова значила продужење и оживљавање духа и форми културе средњег века. И поред тога, њени плодови имали су нарочит значај: извршена је реконструкција Пећке патријаршије која је, мада у туђем царству и суседним државама, сјединила безмало читав православни народ Срба и узела га под своје старање; није само враћена у живот него и свесрдно дограђена она културна баштина која је била, и која ће остати, темељ српског постојања; више од свега, дошао је до веће самосвести, на територији најзад уједно окупљеној, народ раније издељен средњовековним државним сепаратизмом, а после тога растурен и прегажен турским освајањима. Срби су се вратили своме бићу, и опет постали битан чинилац у историји југоисточне Европе. Извршена без осетнијег утицаја са стране и готово без ичије помоћи, обнова српског народа, у сваком погледу самохраног, због тога је једна од најзанимљивијих појава у историји модерне Европе.

Настојања Пећке патријаршије да се српска обнова оствари на сачуваним остацима културе из времена Немањића и потоњих деспота нису изазвала раскид са европском духовношћу и напуштање, вековима дуго, главног тока заједничке западне цивилизације. Јер, убрзо пошто су се обрели, после 1690, а поготову после 1739, у једној држави која је у ствари била на рубовима тог западног света, Срби су се без унутрашњих сметњи и осетнијег застоја изузетно добро снашли и, не одступивши од православља, прихватили облике уметничког и књижевног израза тадашње Европе. (Носиоци тог новог преображаја највећим делом су били доскорашњи турски поданици.) Најзад, обновљена баштина средњег века и све оно што је на тим основама створено после 1557. имали су своју посебну вредност, духовну, моралну и уметничку, која није значила имитацију страних узора, али је, својом дубином изузетна, одржала Србе у стању достојанствене самосвести (што се није десило народима много већим, у сопственим државама, у којима су култура и начела родољубља претежно били у власништву одабраних кругова).

Да није био, бар као целина, духовно запуштен, као што су, према налазима Ј. Радонића и М. Јачова, писали својој курији римски мисионари, и то ни пре, а камоли после обнове Пећке патријаршије, српски народ је показао призивањем свога цара, разним појавама аристократизације, одржавањем ктиторских обичаја и, нарочито, у низу сличних намерења, својствених патријархалном друштву, али и грађанима, склапањем у стихове и упорним памћењем своје историје. Усмена народна хроника Срба, без обзира на митске праузоре и елементе, којима је обележено свако песништво, модеран је историјски феномен. Она обухвата целину српске историје, а извесна испуштања или су последица насилних поремећаја у памћењу или су, можда, намерна. Та историја је продужена уласком у стихове јунака који су потекли из самога пука, ускока, хајдука и турских крајишника, а њен последњи расцват проистекао је из ослободилачких борби које су почеле 1804. године. Певана је или казивана с намером, с тумачењима и с моралном поруком, што је у најбољем маниру историографије хуманистичког и ерудитског правца. Српска народна хроника слави епоху Немањића, али је њено етичко учење, у суштини светосавско, на чудесан начин у предворју модерне европске филозофије. Та хроника је временом добила, у виду косовског опредељења за царство небеско, и своју основну историјску поруку. Њене уметничке и језичке вредности, које су немерљиве, дају њеном садржају озбиљност једног од највећих умних завештања европског света. Учење и писање свештених лица без сумње су у основи многих исказа народне песме.[244]

Књижевност, писменост и ликовне уметности, које су ушле у основе српске духовне обнове после 1557, испитали су и приказали Д. Богдановић, М. Пантић и С. Петковић.[245]

ПАТРИЈАРХ ЈОВАН II И ИЗЛАЗАК СРБА НА ИСТОРИЈСКУ ПОЗОРНИЦУ

Има више узрока због којих је српски народ започео борбу ширих размера против турског господства управо у време патријарха Јована II (1592–1614).[246] Ти узроци нису једноставни најпре због тога што је народ у оружани сукоб с Турцима повела црква, а не неки од његових првака; њих није лако

[244] Вид. опширније Р. Самарџић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад 1978; исти, *Епска вертикала српске историје*, у збирци *Идеје за српску историју*, Београд 1989, 27–44; вид. и одељак о народној књижевности у овој књизи (М. Пантић).

[245] Вид. посебне одељке у овој књизи и тамо наведене изворе и литературу.

[246] Вид. главу *Дуги рат 1593–1606.* у *Историји српског народа*, III, 1 (Р. Самарџић), са основним подацима о изворима и литератури.

размрсити ни услед тога што покрет није био јединствен него се јављао у разним облицима и на разним странама, разбијено.

Патријарх Јован је изабран и султановим бератом потврђен 1592. Годину дана касније, 1593, Турци су поражени код Сиска, и у знаку тога турског слома почео је Дуги рат између Аустрије и Османског Царства. Климент VIII, који се попео на папски кад и Јован на патријаршијски престо, ревносно је покушао да приближи интересе хришћанских држава и да образује њихов савез за борбу против Турака. Његова посланства и писма стизали су не само до католичких владара већ и у православни свет, али су та настојања, чини се, уместо стварања лиге, изазвала само још дубље пукотине у систему европских држава. Крсташком покрету Климента VIII каснији историчари дали су велики значај, написавши о њему безбројне студије, из простог разлога што је он произвео брда грађе, поготову архивске. Да ли се патријарх Јован, заједно са српским главарима, повео за папом и његовим обећањима? Калуђер Дамјан Љубибратић ишао је с двора на двор, па је стизао и у Рим, подносећи свуда изјаве поглавара српске цркве да он нуди свој народ за заједничку борбу против Турака (која ће и њему донети ослобођење). Појавила се, више од тога, претпоставка да је патријарх почео пристајати на унију с римском црквом зато што се она налазила пред остварењем својих циљева. Али, патријарх је остао привржен крсташкој идеји и кад је њено остварење спало на бригу ситних италијанских владара, којима је на европској сцени преостала једино улога политичких пустолова. Изгледа, и поред тога, да патријарха Јована треба ослободити сувишне наивности и повољљивости, јер је очито у питању само онај део његове дипломатске активности о којој се доста зна, док о другима или нема вести или оне нису довољно испитане. Најзад, он не може ни остати у средишту збивања, особито не као онај који је увек претежно утицао на појаву народних покрета ни међу православним Србима, а поготову међу другим народима на Балкану. Иако Аустрија својим ратовањем, које је било и безвољно и малокрвно, није обећавала никакав знатнији преокрет, неколико турских неуспеха, нарочито слом босанског паше Хасана Предојевића код Сиска 1593 (док рат још није био ни објављен), изазвали су велике потресе у читавој југоисточној Европи, највише у панонском басену. Ердељ, Влашка и Молдавија отказивали су послушност султану, па му се поново приклањали, ратујући у међувремену на страни ћесара Рудолфа II. Срби су, у Банату, 1594, дигли први велики устанак у својој новијој историји. У Турску су, преко Дунава, провањивале импровизоване војске Срба и Влаха да харају и плене до јужних бугарских крајева. Широм Паноније премештао се народ из земље у земљу, јер су ратничке групе, водећи собом своје породице, непрекидно тражиле, да се унајме, бољег господара. Тада су на тле аустријске Војне границе, у Хрватску и Славонију, свакодневно прелазили, често у виду незадрживог таласа, многи доскорашњи султанови поданици. Коров хајдучије обузео је и Балкан и Панонију, и то не само турске области. Пљачкању су се овог пута, поред горских хајдука и шајкаша на рекама, одавале и читаве племенске војске, које би се понекад запутиле у сасвим удаљене крајеве. Арбанашка племенска војска стизала је, робећи, до Софије. То је било доба кад су сењски ускоци најзад претворили Јадранско море и његове обале у велико и главно поприште својих гусарских подухвата. Вероватно су стизале и вести о великим бунама и покољима у Малој Азији. Завладало је опште уверење, коме је мало ко могао одолети, да се мора закорачити у неизвесност

и учинити нешто и са собом и са својим народом. Том искушењу није одолела ни српска црква, без обзира на то да ли је она покренула народ или му се ставила на чело кад се он већ почео комешати, уложивши у борбу готово све чиме је располагала: од дотадашњег турског поверења до угледа свога поглавара. Одлуке су доношене саборно, на скуповима црквених и народних првака, а сарадња са спољашњим светом успостављана је посредством на томе послу доказаних агената.

Црква је преузела руковођење српским покретом после 1593. као његова највиша установа која је имала не само духовне него и световне надлежности. Патријарх је први човек у Срба. У време турског господства он је то био тим пре што Срби тада нису имали другог заједничког поглавара. Пећка патријаршија, свака њена епархија и знатнији манастири одржавали су везе са спољашњим светом, а то је посебно дошло до изражаја кад су Срби, загазивши у сукобе с Турцима, осванули на сцени европских збивања. Представу о том туђем свету створили су, више од других, пословни људи, најамни ратници који су се враћали кућама, лако покретљиви калуђери, али су се у преговоре с владарским кућама и њиховим заступницима могли упуштати једино високи достојанственици или у те ствари добро упућени представници српске цркве. Односи са Охридском архиепископијом и Цариградском патријаршијом, као матицом православља, доводили су учене Србе на извориште теолошке мисли, али и до сазнања о покретима у свету, па и о томе шта се припрема Турској, њиховом заједничком господару, и на страним дворовима и у круговима политичких пустолова. Охридски архиепископ Атанасије неко време је, у јужним балканским областима, имао улогу сличну улози српског патријарха Јована, деловао је у договору са шпанским властима у Јужној Италији и покушавао дићи устанак ширих размера. Према С. Димитријевићу, најбољем познаваоцу руских извора за српску историју XIV–XVIII века, Срби су током XVI века почели добијати уздарја од Руса за све оно што су њихови владари, а потом и људи од пера, чинили за цркву и књижевност својих северних племеника откако их је »снашла татарска напаст 1237. године«. Док су Руси скидали татарски јарам, Срби су потпадали под турску власт, и стога је било све више српских монаха који су одлазили у прошњу, али и у дипломатске мисије, код московских великих кнезова и царева. С. Димитријевић је претпоставио да се »први случај односа између Пећке патријаршије и московске цркве десио у 1585. години«, кад је кратовски митрополит Висарион ишао по милостињу с молбом »архиепископа српског« Герасима. Патријарх је молио помоћ за обнову једног манастира, вероватно Леснова близу Кратова. Између 1563. и 1584. настао је *Родослов Јакшића* »с тежњом да се истакне веза ове угледне српске великашке породице не само с династијом Немањића [...] него и с руском царском породицом преко бабе по мајци Ивана Грозног, Ане, која је била кћи Стефана Јакшића Старијег«. У време покрета патријарха Јована, после 1598, Русија је захваћена великим смутњама, тако да се од ње није могло очекивати да приступи борби против Турака.[247] Али, и дотадашњи руско-српски односи

[247] С. Димитријевић, *Одношаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку*, Глас LVIII и LX, 1900. и 1901; исти, *Прилози расправи »Одношаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку«*, Споменик XXXVIII, 1900; исти, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик XXXIX, 1903; исти, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик LIII, 1922; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 253–273; С. Радојчић, *Везе између руске и српске уметности у средњем веку*, Зборник ФФ I, Београд 1948;

значили су корисно искуство за Пећку патријаршију да се боље снађе у систему европских држава. Господари Влашке и Молдавије, вишеструко повезани с јужним српским суседом, редовно су новчано и предметима за богослужбене потребе помагали Хиландар, Милешеву, Сопоћане и друге манастире.[248] Њихови односи с пећким патријарсима све више су добијали политички карактер. Деловање српских владика и других свештених лица у православним насељима у Ердељу било је основа њихове сарадње с тамошњим кнезом на остварењу хришћанског савеза против Турака и на дизању народног устанка. Вајкадашњи додири српских владара, велможа, црквених старешина и појединих манастира с католичким светом ослободили су обновљену Пећку патријаршију сувишне наивности у процени карактера и значаја тих односа.[249]

Устаничко расположење и буне српског народа у време патријарха Јована без сумње су и плод извесног дозревања тог народа током XVI века, нарочито после 1557. године. Створени су друштвени слојеви и, у њиховом кругу, стасали појединци који су могли дати снагу покрету. Бавећи се радије сточарством него земљорадњом, поред тога ратничко по већ створеној навици током многих ратова и непрекидног четовања у југоисточној Европи, сељаштво је добијало, а затим и захтевало, одређене повластице и самосталност, па је за неколико деценија могло обновити људску масу у свом народу и, пресељењем на тле суседних хришћанских држава, где су се стопили са старинцима, оживети и далеко проширити етничко подручје Срба. Оно је свуда имало патријархалну уредбу свога унутрашњег уређења, а то је водило образовању слоја народних кнезова и војвода, првака који су стицали углед и утицај управо захваљујући демократским установама и етици своје средине. Тиме је Пећка патријаршија, која је као његова највиша институција повезивала целину српског народа, добила снажну основу деловања у виду свакодневног преношења свог утицаја, организоване мобилности и покретљивости маса, традиционалне саборности у доношењу најважнијих одлука и даљем распростирању ктиторских обичаја. Пословна сналажљивост српских трговаца и занатлија у разним условима водила је разапињању мреже њихових насеобина на огромном простору и, како се они нису одвајали од сељачке и ратничке већине, јер су имали иста предања, једну веру и сличне патријархалне норме понашања, светосавска црква је у тим људима и њиховим општинама стекла своја најпоузданија упоришта. После многих страдања, лутања и осипања, један народ је најзад разабрао да има истоветно језгро у славној историји Немањића, да му је веровање свуда једне суштине и обличја, да је сав изнутра повезан оданошћу истим култовима. Не само писма Срба него и писма њима са стране упућена сведоче о разговетној појави једног народа који има своје име, територију на којој живи или се на њој бар повремено појављује, зна му се вера, прошлост и, донекле, карактер, блиски словенски народи налазе у њему и његовом стваралаштву духовни ослонац, а остали најбоље ратнике.[250]

С. Петковић, *Руски утицаји на српско сликарство XVI и XVII века*, Старинар XII, 1961; исти, *нав. дело*, 28.

[248] С. Петковић, нав. место.

[249] Вид. Ј. Радонић, *Римска курија*, 3 и д.; исти, *Римско папско и Московско царство пред крај XVI века*, Глас CXCIII, 1949, 31–71.

[250] Опширније вид. Р. Самарџић, *Историјски карактер Срба* у збирци *Косовско опредељење*, Београд 1991, 70–109.

Новији истраживачи српске историје поглавито су настојали на томе да кварење османског режима представе као основни разлог сукоба цркве и народа с Турцима за време патријарха Јована. »[...] Утицај робно-новчане привреде изазивао је корупцију у бирократском апарату и кризу у османском феудалном систему.« Тимарско уређење се распадало услед бесправног присвајања лена, узурпације феудалних права и имовине на штету спахија, нарочито оних ситнијих *(чифтлучење)*, у ствари на штету државног поседа земље *(мирије)*, давања под закуп државних прихода, пореских притисака на рају, пораста броја и утицаја јаничара, који су се разилазили по провинцијама Турске и преузимали улогу дотадашњих војничких посада, и др. До почетка XVII века плаћеничка војска се удвостручила. Последњи султан који је излазио на ратишта био је Сулејман Законодавац. Царство је остало без ратног плена. »И унутрашњим и спољним утицајима изазивана је монетарна криза, па је долазило до кварења новца и великог опадања вредности.« Српска црква је, према Б. Ђурђеву, »у своме врху била везана за феудалне и подфеудалне елементе у српском народу«. Из тих редова били су ктитори и најбогатији приложници српске цркве. До краја XVI века број повлашћених хришћана у турској војсци вишеструко је смањен, а спахије и кнезови, који нису примили ислам, највећим делом су изгубили положај у феудалној структури османског друштва. Под удар је доспела и пећка црква као највећи корисник феудалних права у српском друштву. »Турски феудализам у свом развоју постепено је уништавао феудалне елементе у српском народу и сводио их на безначајне чиниоце, па се тиме све више стварало стање у коме су се класна и верска супротност поклапале.«[251] Овоме треба додати и чињеницу о превласти верског фанатизма и Турској у последњим деценијама XVI века и појави све веће нетрпељивости не само према хришћанима него и према муслиманима самосталнијег исповедања вере. Повећан исламски догматизам, често истицан казуистичком логиком, утицао је на правну праксу државе чији се закон темељио на верским прописима.

Српска црква и народ имали су, међутим, снаге, поготову духовне, да се бар покушају супротставити Турцима и придружити се свима онима који су се упињали да против њих склопе хришћански савез. Добрим делом заслугом братства манастира Милешеве и првосвештеника из рода Соколовића нарочито је оживео култ св. Саве, а то је допринело узлету српске самосвести. *Акатист светом Сави*, писан несумњиво у Милешеви пре 1594, вероватно пером монаха, зографа и песника Лонгина, »пун је помена српске земље, отачаства, отачаствене цркве, српског рода [...]«.[252] У податак И. Т. Мрнавића да су устаници у Банату 1594. носили заставе с ликом св. Саве може се сумњати, али да је Синан-паша исте године наредио да се из Милешеве донесу у Београд свечеве мошти и јавно спале чињеница је коју утврђује неколико извора.[253] Обнова српске писмености, сликарства, градитељства и уметничких заната, која је почела обновом Пећке патријаршије и која је захватила сва њена пространства, имала је своју основу у широком распрости-

[251] B. Đurđev, *Uloga crkve*, 134–148; исти, *Uloga srpske crkve u borbi protiv osmanske vlasti*, Pregled 1, Sarajevo 1953, 35–42.

[252] Д. Богдановић, *нав. дело*, 265–266.

[253] О томе вид. *Историју српског народа*, III, 1, одељак о Дугом рату 1593–1606 (Р. Самарџић).

рању ктиторских обичаја. Цркве и манастири грађени су, обнављани, поново живописани и опремани светим сасудама и богослужбеним књигама, које су на многим местима писане и преписиване, на трошак патријаршије, сваке од епархија, појединих парохија, али и Срба спахија, племенских главара, нахијских и сеоских кнезова, ратничких заповедника, занатлија, трговаца, све до »убогих тежака и сточара који једва издвајају неку аспру«.[254] Обнова је трајала и током рата 1593–1606. и у тегобним годинама после тог рата. С. Петковић је сачинио »Регистар зидног сликарства 1557–1614«, у који је ушло 58 у то време живописаних цркава и манастира; од тога броја око 25 таквих подухвата извршено је док се на пећком трону налазио патријарх Јован (знатним делом управо усред рата).[255] Напоредо с тим, народни покрет против Турака водио је не само патријарх већ су у њему учествовали и други српски црквени прваци, сигурно у већем броју од онога који је установљен. Вршачки владика Теодор Теодоровић (Тиводоровић) био је један од предводника устанка Срба у Банату 1594, због чега су га Турци »одрали на мех« кад им је пао у руке. Најближи сарадници патријарха Јована били су никшићки кнез и војвода Грдан и херцеговачки митрополит Висарион (који је 1596. упутио цару Рудолфу II у Праг »дубровачког авантуристу, фра Доминика Андријашевића, потоњег бискупа Скадра и Нароне«, да га обавести о спремности херцеговачких главара да дигну устанак).[256] Пећки калуђер Дамјан Љубибратић био је патријархов емисар и ишао на преговоре у Рим, Напуљ, Фиренцу, Мадрид и другде. Саборе народних главара на којима се одлучивало о даљим корацима патријарх је радо сазивао у манастиру Морачи. На скупу одржаном 1608. састављено је писмо папи Павлу V на које су своје печате и потписе ставила 32 главара (све војводе, кнезови и спахије).[257]

Патријарх Јован сачувао је и проширио подручје под јурисдикцијом Пећке патријаршије. »[...] Од 1609. па све до у другу половину XVII века хиротонисани беху у Пећи с титулом *вретанијских* епископа православни епископи за Србе у западној Угарској, од Коморана и Ђура, па преко Барање, Славоније и Хрватске све до сењског приморја [...].« Седиште тих епископа био је манастир Марча на територији загребачких бискупа близу града Иванића. По том манастиру зову се епископи марчански, али понекад и ускочки (у западним изворима Симеонова епархија назива се дијецезом »Montis Feletrii, тј. дијецезом Ускочких гора, на граници Крањске и Хрватске«). Први вретанијски епископ био је Симеон, кога је претходно поставио и посветио извесни опскурни »митрополит коринтски Козма«, а патријарх је признао законску снагу тог посвећења насупрот прописима у српској цркви (»свакако стога што се простирањем јурисдикције патријарха далеко на запад и северозапад умножавали и црквени одн. патријархови приходи и тако олакшавала исплата дажбина султану«). (»У Пећкој патријаршији [...] утврђен је био ред како се долазило до епископске митре. Епископа је постављао пећки патријарх, обично у споразуму са синодом на коме су учествовали и угледни световњаци, као и чланови нижега клира [...]. Десигнирани за епископа имао је претходно да добије султански берат, па тек онда да буде посвећен.«) »Вретанијска острва« појавиће се и у титулатури пећких патријараха, а марчански случај постао је основа за ширење уније међу западним Србима.[258]

Патријарх Јован умро је у Цариграду 14. октобра 1614. године. »[...] Његов гроб је у царствујућем Константиновом граду, близу Јени-капије [...]. Тако му се десило по изволењу Божјем.« Живот је несумњиво завршио у сумњивим околностима. »Своју сарадњу са Западом и свој рад на ослобођењу народа од Турака платио је патријарх Јован мученичком смрћу. Турци су га ухватили, одвели у Цариград и обесили.« Тако је писао Ђ. Слијепчевић, али није навео извор. Извесно је, ипак, то да такву судбину није доживео један од православних првосвештеника у турској престоници. Поред тога, његов наследник Пајсије изабран је за патријарха на сабору у Грачаници десет дана раније, 4. октобра. Као да се знало, или бар слутило, да се Јован неће вратити из Цариграда.[259] Турци су стрпљиво, поуздано и дуго памтили.

ПАТРИЈАРХ ПАЈСИЈЕ (1614–1647)

Историчари су већином изразили мишљење да је патријарх Пајсије, поучен искуством свога претходника, водио помирљиву политику према Турској и тиме заштитио цркву и народ од даљих страдања. У својој студији о улози цркве у старијој историји Срба Б. Ђурђев је Пајсијеву политику, која је заиста променила правац, назвао колебљивом, у ствари политиком опрезнијег сналажења у европском систему.[260] Заиста, патријарх се клонио смелијег изазивања турског господара, али је и поред тога ступио у тешње односе с руским двором и црквом, а упоредо с тим и с Римском куријом. На првом месту, он се ипак највише трудио да придигне своју паству и српско православље.

Пајсије је рођен у Јањеву, на Косову, где му је отац, Димитрије, био свештеник.[261] Година његовог рођења није утврђена. П. Поповић и Д. Богдановић сматрали су да се то догодило средином XVI века; Ђ. Слијепчевић је, не наводећи извор, навео 1542. као годину његовог рођења.[262] Потоњи патријарх учио је књигу код свога оца, »у школи у Јањеву« и можда »у манастиру Грачаници, где је било седиште новобрдске епархије«.[263] »Пајсије је био ученик патријарха Јована, каже један летопис. На једној фресци у Патријаршији у Пећи, која представља Јована, сам Пајсије је написао [...]: ‚престави

[254] Знатно исцрпније вид. С. Петковић, *нав. дело*, 59–64.
[255] *Исто*, 231–232.
[256] И. Руварац, *О пећким патријарсима*, 48–50; Ј. Радонић, *Римска курија*, 9; вид. и В. Винавер, *Доминик Андријашевић*, Годишњак ИД БХ X, 1959, 365–383; исти, *Босна и Дубровник 1595–1645*, Годишњак ИД БХ XIII, 1962, 149–232.
[257] D. Kamber, *Pismo crnogorskih i albanskih prvaka papi Pavlu, V*. Croatia sacra 4, Zagreb 1932, 289–292.
[258] Вид. опширно, с подацима о изворима и литератури, Ј. Радонић, *Римска курија*, 44–49; вид. и Р. Грујић, *»Вретанијска острва« у свечаној титулатури пећких патријараха XVII и XVIII века*, Гласник СНД XIII, 1934.
[259] Ђ. Слијепчевић, нав. место; П. Поповић у предговору књизи *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, стр. LV–LVI; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1012; IV, бр. 6543; VI, бр. 10.110.
[260] Стр. 148–151.
[261] Ђ. Слијепчевић, *Пајсије, архиепископ пећки и патријарх српски*, 277–283; Ђ. Сп. Радојичић, *Родитељи патријарха Пајсија*, Прилози КЈИФ XXIII, 3–4, 1957.
[262] П. Поповић, *нав. дело*, стр. LV; Д. Богдановић, *нав. дело*, 267; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, I, 352–353.
[263] Ђ. Слијепчевић, нав. место.

се преосвећени архиепископ и господин мој Јован'.«[264] »Дечански споменици га изричито називају учеником патријарха Јована.«[265] Служио је, као свештеник или монах, »негде по Косову«. С. Новаковић је претпоставио да је био монах и у манастиру Убошцу, који »лако може бити манастир пострига његова«.[266] За митрополита новобрдског или грачаничког патријарх Јован га је посветио 1612. године. На сабору у Грачаници изабран је за патријарха 4. октобра 1614. године.[267]

Патријарх Пајсије је дуго био старешина српске цркве, 33 године, према рачуну И. Руварца, »дуже од свих архиепископа и патријараха српских«.[268] Обављајући готово све то време канонске визитације, он је неуморно обилазио своју паству до најудаљенијих владичанстава на подручју патријаршије. »Записи га помињу сваки час: у Студеници и у Грачаници 1620, у манастиру Убошцу 1622, у Бечкереку 1626, у Прибиној Глави 1627, у Горњаку 1628, у Темишвару 1629, у манастиру Војловици 1631; у манастиру Шишатовцу, на граници Славоније, и у Жичи 1631; у Дечанима 1635, у манастиру Св. Андрије на Тресци 1642, у селу Великом Лукавцу 1646. То су само путовања која су забележена у записима а колико их има незабележених!«[269] Патријарх Пајсије је, и поред тога, али сигурно и зато што је постао најбољи познавалац српске земље и народа, остао духовно најприврженији Косову, одакле је потекао и где му је било седиште. Јер, ту се и даље налазио расадник историјских предања, законских норми, књижевног и уметничког рада, култова Срба светитеља и укупног српског православља који је утемељио св. Сава.

На својим путовањима, патријарх Пајсије бавио се не само црквом и верницима него и књигама. Био је књижевник, али и велики књигољубац, који је непрекидно трагао за рукописима и књигама, куповао их и налазио по забаченим местима, па их враћао црквама где су раније биле или их поклањао другима. Он их је преписивао или у њима дописивао оно што недостаје, неке је сам повезивао, крпио и лепио. »Поправих«, каже он, или »превезах«, и то »својом руком«, или »оковах и позлатих«. Чинио је то целог века, и о томе давао рачуна у записима на тим књигама.[270] Заслугом Пајсија Јањевца обновљен је и сачуван велики део старе српске књижевне баштине. Поред уобичајених богослужбених књига, у руке патријарха Пајсија доспевали су и најдрагоценији уметнички опремљени рукописи или књижевни и правни списи средњег века. »Његова је заслуга што је у Прибиној Глави нађен и сачуван сада познати *Минхенски српски псалтир*, рукопис с најбогатијим репертоаром српског минијатурног сликарства XIV века, и што је израђена копија тога рукописа (изгорела у Народној библиотеци у Београду 6. априла 1941).«[271] Патријарх је »превезао« и један рукопис Теодосијевог житија св. Саве, »а вероватно је и допунио оно што је у њему оштећено«. П. Поповић је, поред тога, сматрао да је »по његовој иницијативи писан чувени студенички рукопис из 1619, препис са својеручног рукописа Савиног« (»у коме је биографија Немањина од св. Саве«).[272] Преведена је, поред осталог, *Лествица* Јована Лествичника, *Књига Постања*, рукописи под насловом *Законик* и *Номоканон*.[273] »Пајсије је имао и своју библиотеку; у више записа каже се да неке књиге – један псалтир, апостол, пентикостар – припадају њему лично[...]. Како се из свега овога види, наш патриарх представља тип библиофила у данима крајње неподесним за библиофилију, у она ,нужна времена', како их он назива. Да није тако диспаратно, ја бих га поредио са хуманистом Пођом Браћолини, који тако исто, идући за својим званичним послом, тражи и налази рукописе Квинтилијана и Цицерона.«[274] Ово упозорење П. Поповића треба заменити другим које је историјски мање површно. Патријарх Пајсије деловао је у време ерудитског покрета, кад су многи љубитељи старина, нарочито међу свештеним лицима, прикупљали не само античке него, с посебним занимањен, и занемарене средњовековне списе и састављали сопствена дела из живота светих, али и о лаичкој историји. Заиста, и он је био обновитељ српске хагиографске књижевности, само што је његов критички поступак много ближи средњовековним српским него савременим западним узорима.

У заједнички писаној и саборно објављеној монографији *Косово и Метохија у српској историји* (1989) саопштено је, уз остало, следеће запажање: »Патријарх Пајсије (1614–1647), који је настојао да сачува свој народ у Турској примиривши га, осећао је, упоредо с тим, сву снагу католичке пропаганде, која се умела служити и српским историјским традицијама, како би остварила потребне предуслове за превођење православних Срба на унију. Бранећи се од уније, Срби су неговали и обнављали култове својих светих краљева и архиепископа, ратника и мученика, одржавајући уз то као главну водиљу светосавску мисао и косовски завет. Патријарх Пајсије, почетком 1642, написавши му *Службу* и *Житије*, створио је култ Младог цара Уроша. Носиоци католичанства (Андрија и Петар Богдани) одговарали су, тобоже, у име српског народа, развијањем злоћудног предања о Бранковићима, а повод за то давао им је једино деспот Ђурађ својим одбијањем да приступи Фирентинској унији (1439). Главна намера пропаганде састојала се у томе да најугледније представнике Срба, на првом месту патријархе, одвоји од народа како би овај послужио Западу у његовом обрачуну с Турцима. Та намера је створена у страху да би тај народ и под вођством сопствених првака могао крочити на пут независног опредељења.«[275]

Патријарх Пајсије написао је *Житије цара Уроша*, и то је његово највеће и најзначајније дело. Последњем српском цару, да би га увео у ред светитеља мученика и тиме у свом народу оживео култ светородног царства, посветио је и *Службу*, химну у стиховима. Поред тога, написао је и *Службу преподобном Симону* (Стефану Првовенчаном) и, за исту службу, *Пролошко житије Симоново*. Пајсије је радио веома смишљено: његово дело у ствари се односи на ону »двојицу средњовековних српских владара који до тог времена нису имали свој култ«. Њему се, изгледа с разлогом, приписује и установљење култа Стефана

264 П. Поповић, нав. место.
265 Ђ. Слијепчевић, нав. место.
266 С. Новаковић, *Манастир Убожац. Приложак к средњевековној географији српских земаља*, Глас LXXXVI, 1911, 141–150.
267 Вид. нап. 259.
268 И. Руварац, *О пећским патријарсима*, 334.
269 П. Поповић, *нав. дело*, LVII.
270 Према П. Поповићу, *нав. дело*, LVIII–LIX.
271 Д. Богдановић, *нав. дело*, 267–268; вид. опширније: П. Поповић, *нав. дело*, LIX–LX.

272 П. Поповић, нав. место, опширније.
273 Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 356–357.
274 П. Поповић, *нав. дело*, LXI.
275 Стр. 125–126. (Р. Тричковић).

Штиљановића, великог заштитника српског народа од Турака у Срему и Славонији.[276] Привржен традицијама, облицима и духу, средњовековне хагиографске књижевности, коју је својим делом закључио, патријарх Пајсије је, ипак, припадао и своме времену: објавом нових култова заштитио је своју паству, коју су угрожавали не само Турци него и католичка пропаганда, јер је на тај начин подизана њена духовна отпорност; разгранао је и поткрепио живот свете лозе Немањића која је својим огранцима обухватала и држала на окупу целину српског народа; поврх тога, његово родољубље осетно се одвојило од средњовековног духа и садржаја, јер је основу свога излагања нашао, поред осталог, и у народном предању, а у избору чињеница и датим порукама донекле се приближио своме времену. Пајсије је *Житије цара Уроша* написао потрудивши се да прикупи што више извора. П. Поповић је сматрао да је Пајсије био први биограф који се послужио делом св. Саве.[277] Он је, у ствари, живео и деловао у време васпостављеног светосавског култа. Житије је и завршио кратким описом спаљивања светитељевих моштију у Београду 1594. године. Има једно место, у том опису, које подсећа на И. Т. Мрнавића, једног од представника католичке пропаганде (1631): »Верују Турци светоме Сави и крсте се.«[278] Пајсије је могао и памтити спаљивање тела св. Саве, а поготову дуге одјеке тога догађаја. Поред биографије Стефана Немање коју је написао св. Сава, Пајсије је »знао ваљда све старе српске животописе, и служио се њима; знао је и родослове и летописе«.[279] Мада уопштено, он је читаоце и обавештавао које је изворе користио. Тиме се на још мање растојање приближио уобичајеном маниру свог времена. Постоји и претпоставка да је патријарх Пајсије познавао *Краљевство Словена* (1601) Мавра Орбина (као и *Опширан извод из дубровачких анала*, 1605, Јакова Лукаревића).[280] У намери »да сазна и дозна откуда изникоше Срби, и како«, тј. да саопшти свима где је »темељ Србима«, он је кратко изложио преглед српске историје до цара Уроша и, донекле, после његове смрти. Нашавши ослонац своме родољубљу не само у књижевној баштини средњег века већ и у народном предању, он је и сам утицао на појаву извесних мотива у потоњем епском песништву.[281] Према Д. Богдановићу, патријарх Пајсије се одвојио од старе српске књижевности и по барокној стилизацији појединих одељака свог дела, првенствено самог заглавља.[282] И поред тога, он је остао привржен средњовековним узорима, и његово дело означило је завршетак старе српске хагиографске књижевности.

Настојећи на очувању и даљој обнови српске баштине, патријарх Пајсије није дозволио да се занемари велики подухват његових претходника на оправци наслеђених и подизању нових цркава и манастира. Нарочито се трудио, двадесетих и тридесетих година XVII века, да се заштите богомоље у средишту српских земаља, на Косову и у Метохији, па је покрио и обновио Пећку патријаршију, цркве у склопу тог манастира и Грачаницу (у којој је

[276] Вид. посебан одељак у овој књизи о српској књижевности XVI и XVII века (Д. Богдановић).
[277] П. Поповић, *нав. дело*, LXV.
[278] Уп. *Светосавски зборник*, 2, СКА, 1939, 137–139.
[279] Опширније о Пајсијевим изворима вид. П. Поповић, *нав. дело*, LXIII–LXV.
[280] Н. Радојчић, *Српска историја Мавра Орбина*, САН, 1950, 71.
[281] П. Поповић, *нав. дело*, LXVII.
[282] Вид. нап. 276.

1621. подигнут и нов високи иконостас). Овај покрет имао је најшире размере и допирао је до најудаљенијих међа оних крајева који су били под јурисдикцијом Пећи и где се оглашавао српски народ. Изградња манастира Лепавине, крај Бјеловара, који је, по казивању безименог летописца, 1555. основао неки пустињак из Херцеговине, »у правом смислу речи« почела је 1635. године.[283] Судећи према записима и натписима, све распрострањенији ктиторски обичаји, који су све шире и дубље расплитали своје корење, могли би да сведоче о даљем напретку и дозревању српског друштва. Ти обичаји били су све очевиднији у занатлијским и трговачким срединама, поглавито оним које су биле удружене у виду црквених општина, али и у оним крајевима где је народ очувао унутрашњу самоуправу, па је имао своје главаре, кнезове, војводе и спахије, који су могли тежити опонашању некадашње српске властеле (која је запамћена бар песмом и ликовима на црквеним зидовима).

Међу онима који су окруживали патријарха помиње се и српска *властела*, припадници породица које су се хвалиле старином свога племенитог рода. Они су носили назив *спахије*, и пратили су патријарха на путу. Један од њих, »Јоан спахија, клирик светог храма овог«, насликан је 1619–1620. на зиду цркве Светог Димитрија у Патријаршији. Преузевши назив од оних Срба који су, поглавито у ранија времена, имали положај тимарника у Турској, спахије су били млади људи бољег порекла који су штитили и помагали цркву и њене старешине. У XVIII веку биле су то манастирске војводе. Ктиторска улагања забележена су, нарочито, у Херцеговини, Брдима, Црној Гори и Старој Рашкој, која је, са својим кнезовима и свештеним лицима, све видљивије улазила у ред првих српских земаља (почевши од патријарха Гаврила, наследника Пајсијевог, откуда је потекло неколико српских архипастира, а с њима заједно на позорницу су иступили и кнезови, и то не само гласовити Рашковићи). О манастиру Житомислићу, надомак Неретве, у XVII и XVIII веку бринула се породица Милорадовића, бар предањем везана за средњовековну властеоску кућу Храбрена, која је у XV веку и утемељила богомољу. Завала у Поповом пољу живописана је 1619. године. »У времена кужна и тешка, кад је било велико насиље од агарјанских чеда на хришћански род и на цркве и манастире«, године 1616. обновљена је Морача, а 1639. и 1642. живописане су црква Св. Николе у кругу манастира и капела Св. Стефана, уз припрату. У Морачи су радили живописци из Хиландара. Манастир Добриловину са црквом Св. Ђорђа, на Тари, обновили су 1613. »војвода Радич Милошевић са својим племеном, кнезови Милован Лазаревић и Вукић Вуловић са својим братствима, Војин Радуловић и кнез Павле Вуковић са својим племенима и протопоп Радуле с браћом«. Манастиру су приложене земља и стока. Године 1627. »сагради се трудом војводе Мирчете Вујновића, Новака и Николе Радованова с браћом« црква у селу Чукојевићима у рijечкој нахији (Црна Гора).[284]

Мада се трудио да српску цркву и народ не доводи у сукоб с турском државом, тегобна времена учинила су патријарха Пајсија великим патником.

[283] Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 95–139.
[284] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 992, 1024, 1039, 1060, 1095, 1183; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 357; О. Зиројевић, *нав. дело*, вид. податке о сваком споменику и библиографију; С. Петковић, *Манастир Пећка патријаршија и његове спахије*, Balkanica XIII–XIV, 1982–1983, 353–359; *Пећка патријаршија*, 277 и д. (С. М. Ћирковић).

Обилазио је своју паству, подстицао приложнике да одржавају старе и подижу нове богомоље, сакупљао и у ред доводио свете сасуде и књиге, али је све то чинио, изгледа, светачки стрпљиво и непоколебљиво. На једној књизи, коју је 1627 (или 1629) сам повезао, патријарх је записао: »И имадох тада многе невоље од оних који су царевали – то је познато само Богу, али све оставих свевидећем оку [Богу].«[285] Патријаршија је била притиснута тешким дажбинама и глобама, и њен поглавар је падао у дугове и друге невоље. Црква се, великим делом, одржавала захваљујући задужбинским прилозима верника, који су давали уље за неугасиво кандило, поклањали књиге и друге богослужбене предмете, плаћали градитеље и живописце. Архимандрит Пећке патријаршије Кентерион, који се 1643. запутио у Русију ради прошње, писао је из пограничног Путивља цару да је његов господар »стар, има сто година, и оставили смо га у турској земљи у ропству. Седи он у гвожђу, због великог данка пао је огроман дуг од девет хиљада гроша, а земља је допала сиротиње због агарјанског насиља, о чему се и код вас чуло«.[286] Ова вест, без обзира на то колико је била тачна, сигурно не сведочи о добром положају српске цркве и њеног старешине у Турској (морала је бар бити вероватна).

Српска црква налазила се под вишеструким притиском. Мисионар Римске курије и архиђакон Трогира Франческо де Леонардис писао је 15. фебруара 1642. из Паштровића Конгрегацији за пропаганду вере да се управо спремао да с калуђером Висарионом, синовцем црногорског владике, отпутује за Пећ ради преговора с патријархом о прихватању уније са Светом столицом кад је дознао да је Пајсије отпутовао за Цариград, »где је охридски патријарх [архиепископ] покушавао да га потчини својој јурисдикцији и прогласи се главом свих оних крајева: Бугарске, Србије, Македоније и Босне«.[287] Ј. Радонић је тачно проценио да се патријарх Пајсије бавио у Цариграду 1641. и 1642. године. »Пошло му је за руком да осујети покушај охридске цркве да Пећку патријаршију потчини себи, како је то раније покушао да изведе охридски архиепископ Прохор, првих година владе султана Сулејмана II.« Де Леонардис је, поред тога, 16. априла 1644. писао у Рим »да је патријарх Пајсије израдио на Порти да се манастиру Вазнесења Господњег у Пећи, седишту Патријаршије, врати већи део имања које су Турци и рђави хришћани заузели«.[288]

Све време свога столовања у Пећи, а нарочито од установљења Конгрегације за пропаганду вере (1622), патријарх Пајсије и српска црква били су изложени насртљивим покушајима Рима да православно становништво југоисточне Европе преведе на унију. Чим је 1624. добио положај барског надбискупа и примаса Србије, дојакошњи апостолски визитатор Петар Масарек примио је налог Курије да приступи превођењу православних Срба на унију, због чега би требало да дође у везу с пећким патријархом Пајсијем. Спровођење уније надбискуп је, заједно с тамошњим бискупима, мисионарима и другим свештеним лицима, имао почети од Далмације, Боке Которске, Црне

[285] Љ. Стојановић, *нав. дело*, III, бр. 5652; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 355; вид. и И. Руварац, *О пећским патријарсима*, 61.

[286] С. Димитријевић, *Односи пећских патријараха с Русијом у XVII веку*, 230–231.

[287] М. Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622–1644*, I, САНУ, 1986, 546–547.

[288] Ј. Радонић, *нав. дело*, 165–166; М. Јачов, *нав. дело*, 627; В. Đurđev, *Uloga crkve*, 149 (»Такав став српске цркве довео је до учвршћења њеног положаја и организације.«).

Горе и северне Албаније.[289] Тиме је заиста утемељена основа и одређени су правци продора католичког притиска на српски народ. Друго подручје пропаганде, али и насилног католичења, створено је у Карловачком и Вараждинском генералату Војне крајине, али и на тлу српских насеобина западно од тог ратничког кордона. Под удар католичке пропаганде у северозападним крајевима на првом месту је дошла марчанска (вретанијска) епархија (како би се и одатле, као и из Сења, далматинских градова, Котора, Скопља, Београда и, касније, из Печуја ширили кругови унијаћења). Епископ Симеон Вретања (1609–1630), који је био у блиским односима са аустријским властима, ишао је 1611. у Рим код папе Павла V и обавестио га да је, у средини православних Срба, избеглих од турске тираније и настањених на територији загребачке дијецезе, на пустом брду Марчи, у Славонији, подигао манастир Св. арханђела Михаила и Гаврила (»на рушевинама цркве Свих Светих«). Он је молио папу да манастиру уступи околну необрађену земљу и да га прогласи опатијом, давши му оне повластице које уживају и друге опатије. Папа је прихватио молбу епископа Симеона, и отад су »сви епископи, настањени у Марчи, на земљишту загребачких римокатоличких бискупа, поред пећког патријарха, формално признавали и папу за врховног црквеног поглавицу«. Али, посвећење су примали од пећког патријарха, стално с њим одржавали најтешње везе »и нису ништа мењали ни у веровању ни у православним обичајима«. Отпорну снагу епископу Симеону давала је његова паства коју је требало бранити од хрватске световне и црквене властеле. Губљење вере значило је и губљење уговорених крајишких слобода. Али, његова попустљивост, макар и привидна, изазвана притисцима на самим међама једног туђег света, значила је отварање простора за даље католичке продоре. Двадесетих година XVII века непријатељско држање Срба граничара према хрватским сталежима, »особито према црквеној и светској господи«, постало је отворено и све више је претило буном, што је задало доста невоља хабсбуршком двору. Епископ Симеон привремено је изгубио поверење Конгрегације за пропаганду вере. Ипак, продор је извршен. Епископ Павле Зорчић (1671–1685), који је, као васпитаник римске пропаганде у Болоњи, био уверен унијат, прекинуо је сваку везу марчанске епархије с Пећком патријаршијом. Епископе није више бирао сам народ него их је постављао аустријски владар, а рукополагао их је русински унијатски епископ. То је изазвало отпор српског монаштва, парохијског свештенства и народа. »Готово без изузетка«, Срби су остали верни православљу и најзад су победили. Манастир Марча је спаљен, а унијатски епископи нису више имали места у Вараждинском генералату (1753).[290] У међувремену, римска пропаганда је, на разним странама, ипак постигла знатне успехе.

Непосредан католички притисак на патријарха Пајсија потекао је из Котора и Црне Горе.[291] Подухват је започео которски бискуп Вићентије Бућа радећи на унијаћењу Паштровића, који су 1636. изјавили да ће прихватити папу

[289] Ј. Радонић, 30 и д.: вид. и K. Draganović, *Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija*, Starine XXXIX, 1938.

[290] Ј. Радонић, *нав. дело*, 43–58; Р. Грујић, *Марчанска епархија*, Народна енциклопедија СХС, II, 1929, 698–699; вид. патент којим је Фердинанд II именовао Максима Предојевића за вретањског епископа и друге документе о покушајима превођења новог епископа на унију (М. Јачов, *нав. дело*, 157 и д.).

[291] Вид. *Историја Црне Горе*, III, 1, Титоград 1978, 108–114 (Г. Станојевић).

као духовног поглавара уколико им се остави православни обред. Ускоро је, у септембру исте године, за мисионара који ће деловати у Паштровићима именован Франческо де Леонардис с титулом апостолског викара. Стигавши тамо у пролеће 1637, Де Леонардис је у Паштровићима нашао око 700 српских православних и 24 римокатоличке породице[292] (у *Историји Црне Горе*, према раду Карла Нежића о унији у XVII веку, Ватикан 1940: »У Паштровићима је затекао 24 католичке куће од укупно 70 домаћинстава«).[293] Православни су имали 60 цркава, а католици само једну. Већ приликом првог сусрета, они су Де Леонардису изјавили да не би било пожељно да римокатолички свештеници служе у српским црквама.[294] У међувремену, с которским бискупом, стигли су у Венецију они представници Паштровића који су кренули у Рим да одају послушност Светој столици.[295] Али, док је посланство остало у Венецији, а которски бискуп сам кренуо пут Рима да тражи одштету за трошкове пута, јер је због Паштровића одрекао да је у све то умешан,[296] Франческо де Леонардис је разапињао своју мрежу. Посао му је био олакшан упутством Конгрегације: »довољно је да православни исповедају веру према обрасцу који је папа штампао за источну цркву и придржавају се закључака црквеног сабора у Фиренци«.[297] При руци му се, уз сагласност Римске курије, нашао Јосиф, јеромонах манастира Градишта у Паштровићима,[298] и његов отац, свештеник Никола Стефанов. Калуђер Јосиф је тада претендовао на положај унијатског епископа, и Де Леонардис га је обучавао у римокатоличкој вери (мада је био »неук као и други«).[299] Апостолски викар је имао план да преко Паштровића за Римску курију веже, најпре, Црну Гору, а затим »и друге провинције Србије које су препуне шизматика«. Сметње у раду причињавало му је православно свештенство које је сматрало да црква не може доносити нове уредбе, јер су хришћанству довољне одлуке првих седам васељенских сабора, а четири источна православна патријарха равна су по свом угледу римском папи. Ни млетачке власти нису биле благонаклоне према ономе што он ради, будући да то може изазвати незадовољство њихових православних поданика.[300] Мисионар је, и поред тога, деловао темељито: предузимао је да се штампају српске богослужбене књиге с римокатоличким учењем; предлагао је младиће православне вере који ће се школовати у неком од ватиканских колегијума; препоручивао је српске свештенике који су изражавали намеру да иду у Рим да би се поклонили папи и примили унију; спречавао штампање српских литургијских књига у Венецији уколико им није измењен садржај. Поврх тога, Де Леонардис је знао српски језик, разговарао на њему, читао ћирилски писану и штампану књигу, преводио списе на италијански. Трудио се да упозна оближње српске земље, прикупи податке о становништву, његовом броју, вери и традицијама. Могућности спровођења уније доводио је у зависност од разних околности. Мада је потчињена Турцима, Црна Гора је, као планинска земља,

[292] М. Јачов, *нав. дело*, 300–302 (извештај Де Леонардиса од 15. маја 1637).
[293] Вид. нап. 291, стр. 109.
[294] М. Јачов, *нав. дело*, 293–294.
[295] *Исто*, 295 и д.
[296] *Исто*, 296–300, 316.
[297] *Историја Црне Горе*, 109.
[298] Манастир Градиште саграђен је, можда на старим темељима, 1620. године. Вид. В. Ј. Ђурић, *Фреско сликарство манастира Градишта у Паштровићима*, ИЗ XVII, 2, 1960, 270–272.
[299] М. Јачов, *нав. дело*, 318–324.
[300] *Исто*, 319–324.

настањена слободним племенима која донекле повезује једино ауторитет цетињског владике. Због тога се ту унија може спровести само уколико се он први потчини папи. (Де Леонардис је заиста и пошао тим путем.) Мисионар је настојао да се што боље упути и у културну баштину народа који је осуђен на преверавања. Тада су у Рим почели стизати можда први извештаји о уметничкој вредности српских цркава и манастира. Оно што је у потоњим временима прекривано ћутањем, у том првом тренутку откривано је у знаку истинског дивљења и признања. »Дан хода од Ђаковице налази се прелеп манастир с прелепом црквом какве су најлепше у Италији«, каже се у једном опису Дечана из 1637. године. »Црква је цела направљена од разнобојног камена. Има једну куполу и више капела. Сва је прекривена оловом и обложена обрађеним мермером. Цела је испуњена прелепим фрескама из живота Исуса Христа, Богородице, апостола, патријараха, пророка и других светитеља. Поред тога, ту се у ковчегу украшеном прстењем, бисером и другим уресима налазе мошти једног краља кога узимају за свеца. Он има читаву десну шаку и мало оштећену главу. Каже се да је то краљ који је свети утемељивач овога манастира и цркве. У манастиру живи 30 калуђера шизматика.« Де Леонардис је нарочиту пажњу посветио српским богослужбеним књигама, из којих је преводио поједина поглавља како би утврдио у чему су њихове шизматичке заблуде. Српски свештеници знају једино читати, што су научили од својих очева или духовника, а оно мало учености коју показују калуђери плод је традиције. Због тога је поновно штампање њихових богослужбених књига, у којима би се исправиле грешке (као што је учињено с књигама штампаним за Грке католике), једна од основа за успех уније. Али, мисионар је, упоредо с тим, све ревносније испитивао и историју Срба. Готово је очевидно да је он намеравао утврдити у каквом народу је имао извршити своју апостолску дужност. Из Будве је, у априлу 1638, писао Римској курији да се у цетињском манастиру, у коме је резиденција црногорског владике, »налази богата библиотека [са списима] на писму и језику илирско-српском«. Кад му је из Рима упућен захтев да утврди који то свети краљ почива у манастиру Дечанима, Франческо де Леонардис је, посетивши Пећку патријаршију, написао читаву малу расправу о пореклу и историји Срба, о династији Немањића и њиховим задужбинама (поред осталог је користио историје М. Орбина и Ј. Лукаревића). Управо тада је патријарх Пајсије завршавао своје *Житије цара Уроша*. Мада његова настојања да поглавара српске цркве приволи на унију нису уродила плодом, Де Леонардис је у свом великом извештају о Пећкој патријаршији (1644–1645), у којој је примљен са особитом пажњом и с љубазним обећањима, посветио више простора историји и старинама него верској политици (коју је изложио сагласно својим ранијим идејама). Патријарху је потребан ослонац на Рим, поред осталог, и због тога да би избегао замке које му стално постављају из Цариградске патријаршије. Међу Србе је најупутније слати фрањевце, јер су они најближи и народу и његовим обичајима. Код патријарха и његових калуђера, међутим, мисионар је упознат с догмама од којих православна црква не може одступити, али је у свом извештају посебно нагласио историјско јединство државе Немањића и цркве коју је утемељио св. Сава. Његови подаци о распрострањености Пећке патријаршије нису нетачни. »Она се протеже на све краљевине и покрајине које су некада држали словенски краљеви и владари куће Немањића. Без обзира на потчињеност турској тиранској власти, пећки патријарси сачували су своју

духовну јурисдикцију над свим илирским народима грчког обреда, и то не само у Краљевству Србији него и, добрим делом, у Угарској, Бугарској, Босни, Херцеговини, у већем делу арбанашких брда, делом у Далмацији која је потчињена Турцима, али и тамо где владају Млечани, на пример око Книна, Котора и у Паштровићима, најзад све до у Хрватску, и ону која је под Турском и ону која је под царем.« Де Леонардис је дознао да се српска патријаршија доскора делила на 42 епархије, али да је због великих намета овај број сведен на 33 (њихова седишта побројао је према доста произвољно узетим географским називима). Тачно је његово запажање да снага српске цркве почива на многобројном монаштву које обитава у необично великом броју манастира. »И епископи воде монашки живот, па су им седишта редовно у манастирима.« Са своје тачности веома је занимљиво и оно што је Де Леонардис сазнао о правном положају српске цркве. »Патријарх ни на који начин није подређен и потчињен цариградском патријарху. Он непосредно поставља и посвећује све своје епископе. А њега бира Синод епископа. Кад патријарх умре, сви српски епископи окупе се у пећком манастиру, и ту затворени бирају његовог наследника, а да се у то нико не меша.« Грци причињавају српској цркви и њеном патријарху велике тешкоће настојећи да их укину, »али им се Срби супротстављају посредством Турака који су њиховог језика и крви, и од којих многи управо у Цариграду заузимају главне положаје и звања. И садашњег патријарха Грци су више пута излагали невољама, али је он увек отклањао њихове намере, иако не без трошкова«. Други разлог грчке омразе је у томе што се Срби, као и неки други народи, у својој цркви служе ћирилицом и својим језиком, а не грчким литургијским књигама (и то од времена солунске браће Ћирила и Методија, »твораца илирског ћирилског писма«). Народ указује пећком патријарху највеће поштовање. Срби навластито говоре да им је султан господар силом, »али да они својом вољом и љубављу не признају другог господара и владара, ни духовног ни световног, него једино свог патријарха. Они су му толико покорни да свако његово наређење, чак и у световним стварима, сместа извршавају. Кад сам полазио из Пећи, патријарх ми је дао пасош који је лично написао, с наређењем првацима свих места под његовом јурисдикцијом куда треба да прођем да ме прате од места до места како ми се не би десила каква незгода. И то је у потпуности извршено«. Мисионар је још сазнао да патријарх плаћа султану годишње 400.000 аспри харача, »а то је око 4.000 шкуда«, али поред тога даје поклоне турским великодостојницима и мора плаћати ванредне дажбине. Сав овај новац прикупљају од народа његови епарси. Порта сваких шест месеци шаље једног јаничара који брани патријаршију од турских нападника. Велики манастир у Пећи, у коме је патријархова резиденција, заједно са црквом је ограђен зидом на коме су гвоздена врата. У манастиру стално борави најмање 60 монаха и још толико постриженика и слугу. Будући да не може да лично обавља све канонске визитације, патријарх упућује у те посете архимандрита и игумана пећког манастира да обилазе паству и прикупљају бир. У манастиру увек има гостију, и хришћана и Турака, нарочито санџакбегова и других земаљских господара, који ту одседају и хране се. »Црква, посвећена Успењу Пресвете Богородице, веома је лепа и доста пространа, саграђена је од мермера и покривена оловом. Има спреда два портика који се истичу својим колонадама. Све је живописано на грчки начин. У цркви су фреске рођења, живота и страдања нашег Господа, затим апостола и јеванђелиста. У портицима су слике краљева и изданака куће

Немањића, главних деспота Србије, једнако и првих српских патријараха које они држе за свеце. Њихове мошти чувају се у цркви. Мошти Саве, Арсенија и Јевстатија изложене су народу на целивање у ковчезима од чемпреса са интарзијама од слоноваче; мошти Никодима, Данила, Саве Другог и Јефрема налазе се у гробницама од мермера или од порфира.« У цркви су и остаци петорице јерменских мученика. Према предању тамошњих хришћана, у једној од две црквене капеле за време српских краљева и деспота служено је по латинском обреду; у капели на левој страни служено је на грчком, »и ту се чувају многи грчки рукописи и књиге за црквени хор«. Капеле су затворене, и сад их свечано отварају једино кад хоће да каквом странцу покажу лепоту њиховог живописа. Калуђери у Пећкој патријаршији су му говорили да се »у славном манастиру Грачаници на пољу Косову, чувеном због битака које су тамо водили хришћани против Турака«, чувају мошти св. Луке Јеванђелисте, које је ту донео један од првих краљева Србије са обале Албаније, где се разбио брод који их је преносио у Италију. (»Албанија је тада била у власти српских краљева.«) »Тврдили су ми: као што им је Господ дао Јеванђеље које је својом руком писао св. Лука и које се и данас чува у манастиру Хиландару на Светој гори код илирских монаха и под јурисдикцијом Пећке патријаршије, Господ им је, исто тако, дао и мошти писца тог Јеванђеља.« (»Мада се у римокатоличкој мартирологији тврди да се те мошти чувају у Падови.«) Српски калуђери и парохијско свештенство, најзад, нису сувише образовани. Највише што учине, то је да науче напамет Свето писмо и упознају га ближе преко житија светих. Они, и поред тога, немају ону одбојност према римокатоличкој цркви коју показују Грци: посећују латинске храмове, присуствују литургијама, слушају проповеди, поштују церемоније, на којима клекну и скину капу. У Србији и Албанији је обичај да се прва чаша пије у славу Бога, друга у част Богородице и светог заштитника, трећа у здравље и срећу црквених поглавара. »Овог пута трећа се редовно пила и у част римског папе.« Срби су способни да прихвате истину. Садашњи патријарх не показује, због својих осећања и догми, никакво унапред припремљено нерасположење према Римској курији. Изразио је жељу да добије »на илирском језику и ћирилском писму« закључке Концила у Фиренци. Старац је хвалио папу, пио у његово здравље и показао разне дарове које су раније папе слале Патријаршији. Труд Конгрегације за пропаганду вере, који већ даје своје плодове, без сумње ће се исплатити: »Овај народ, великим делом насељен међу брдима, окрутан је и ратоборан; он махом одбија да плаћа харач султану, па се супротставља и читавој војсци кад је на њега упуте; пустошећи и пленећи султанове поданике, понекад ти људи стигну надомак Цариграда.«[301]

Апостолски викар Франческо де Леонардис био је главни утемељитељ католичке пропаганде у Србији. Он српском народу и његовој цркви није био наклоњен у мери како би се то могло закључити према његовом реферату Римској курији 1644–1645. године: намеравао је, једноставно, да се приближи истини како би Конгрегација што боље схватила какви је напори и какав посао очекују на придобијању православних Срба за унију. Безмало већ столетни патријарх Пајсије примио га је, изгледа, с много такта, како је и доликовало, понудио је два калуђера који ће отпутовати за Рим на преговоре с папом, али је смогао снаге да 2. новембра 1642, управо преко Де Леонардиса који му је био

[301] Вид. М. Јачов, *нав. дело*, passim; нарочито вид. 651–658.

у посети, упути папи опширно писмо, састављено на српском језику и ћирилицом, којим је оспоравао римокатоличко догматско учење и тиме, у ствари, одбијао унију. (Ово писмо предато је Римској курији у латинском преводу самог Де Леонардиса.) Одговор патријарха Пајсија о неприхватању уније прочитан је на седници Конгрегације, којој је присуствовао и Урбан VIII, тек 19. јуна 1645. године. Према тумачењу М. Јачова, »овако дуг временски период од дана писања писма до дана када је о њему већано може се објаснити једино чињеницом да је Франческо де Леонардис ово писмо упутио Конгрегацији тек пошто је именован за надбискупа барског. Ово Де Леонардисово одуговлачење може се објаснити неповољном садржином патријарховог писма по римокатоличку цркву«. Конгрегација је ипак одлучила да треба наставити рад на придобијању пећког патријарха за унију.[302]

Франческо де Леонардис предложио је папи и Конгрегацији за пропаганду вере да своју мисију прошири и на Србију почетком 1640. године.[303] Он је то објаснио чињеницом да је унију већ прихватио »црногорски епископ, тако да се преко њега може утицати и на патријарха, [...] па протегнути мисионарско деловање на читаву Србију«. Одиста, преговори вођени између цетињског владике Мардарија и папског мисионара, коме је помагао которски властелин Франо Болица, »личност веома угледна међу Црногорцима«, завршени су 1639. на тај начин што је, у мају, Мардарије дошао у Котор и, примивши унију, одатле упутио у Рим, папи на поклоњење, свога синовца Висариона, потоњег цетињског владику, с два калуђера. Мардарије је писао папи ласкавим речима – »зашто си ти наше сунце, наш отац и мати«. »У својој молби Конгрегацији владика је тражио да му се одреди иста плата коју имају католички бискупи.«[304] Г. Станојевић је исказао мишљење да Мардаријево прихватање уније »није имало никаквог практичког значаја за српску цркву у Црној Гори. О том кораку мало је ко знао у земљи. Црногорски свештеници слабо су се разумевали у апстрактне догме православне и католичке цркве. Они су вршили обред по устаљеном традиционалном ритуалу, који је сигурно одударао чак и од строгих догми православља. Само прихватање уније била је политика тражења ослонца на Западу, коју је започео већ патријарх Јован«.[305] Све то се, међутим, догодило неколико година пред избијање Кандијског рата (1645–1669). У тај рат и Црногорци и околни Брђани ушли су потпуно духовно неприпремљени, па су поднели сувише велике жртве за оно што су постигли. Истинска борба против турског господара почела је крајем XVII и почетком XVIII века, у време владике Данила, управо кад и борба против католичког продора.

На предлог Франа Болице који је истицао да је Франческо де Леонардис најподеснија личност на ширењу пропаганде у читавој Србији, Албанији и добром делу Бугарске и уз повољно мишљење Конгрегације за пропаганду вере, ревносни мисионар постављен је 1644. за барског надбискупа и примаса Србије.[306] Патријарх Пајсије могао је осетити како се појачава притисак на његову цркву и због упоредног деловања Андрије Богданија, тадашњег призренског пароха, који је увео најсмишљенију католичку пропаганду управо на Косово и у оближње крајеве.

[302] *Исто*, 580–587.
[303] *Исто*, 420–422.
[304] *Историја Црне Горе*, 108–112.
[305] *Исто*.
[306] Опширно код Ј. Радонића, *нав. дело*, 145–186.

Док су католички мисионари постепено стезали свој обруч око Српске православне цркве и њеног поглавара, патријарх Пајсије је настојао да се приближи Русији, и то – изгледа – не само да би измолио помоћ већ и да би утврдио раније и успоставио нове везе с државом блиског народа која је заузимала све истакнутије место у Европи. У походе Москви нису више претежно ишли калуђери, одувек склони скитњи и прошњи, него и угледни епископи с пратњом. Вршачки владика Антоније, који се 7. јуна 1622. поклонио цару, посетио је, поред тога, »град Бели Камен и био код кнегиње Кортецке, у чијем манастиру је живео српски владика Павле«; био је и у Сергијевској лаври »да се исповеди код бившег охридског архиепископа Нектарија, који је тада у лаври живео, а после је примљен у руску јерархију за митрополита вологдског«. Из »српске земље, града Скопља, манастира Јована Претече« стигао је 1641. у Москву митрополит Симеон (с јеромонахом Пахомијем, старцем Андроником и тројицом слугу). Симеон је изјавио цару да је, због турских прогона, дошао у Русију на вечно живљење. Годину дана касније стигао је и његов брат, »кнез Христофор«, а 1643, и он на вечно живљење, придружио им се, поново из »српске земље, из пећког Вознесењског манастира, ђакон Дионисије«. Пошто је с царевим одобрењем 1644–1645. ишао на поклоњење у Јерусалим, Симеон је почетком 1647. постављен за казањског митрополита. Убрзо по свом доласку у Москву, 1641, владика Симеон је добио царску повељу да пећки патријарх (или три-четири старца уместо њега) сваке седме или осме године може долазити у Русију по милостињу.[307] Ј. Радонић је сматрао да су Срби почели упирати своје погледе на православно московско царство кад су се почетком XVII века уверили »да западне силе желе да их искористе у своје сврхе«.[308] Патријарх Пајсије је обновио оне темеље руско-српске сарадње који су положени у време Немањића и Деспотовине.

На заранку живота, као столетни старац, патријарх је посетио света места у Јерусалиму. На пут је пошао у октобру 1646, а вратио се у јуну 1647. године.[309]

О смрти патријарха Пајсија савремени записи неједнако сведоче. Најприхватљивије решење било би у следећем: у месту Будосавце старца је смртно ранио један бивол; једва живог су га донели у патријаршију, и другог дана је преминуо. Било је то 2. октобра 1647. године.[310]

[307] С. Димитријевић, *Односи пећских патријараха с Русијом у XVII веку*, 225–233; вид. и нап. 247.
[308] Ј. Радонић, *нав. дело*, 335.
[309] Према једном запису у Грачаници Пајсије је кренуо 1. октобра 1646. а вратио се 11. јуна 1647. године; према другом запису, на истом месту, патријарх је пошао 24. октобра 1646. и дошао на Косово 28. јуна 1647. године. Вид. Љ. Стојановић, *нав. дело*, IV, бр. 6829; упоређење извршио Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 357–358 (уп. П. Поповић, *нав. дело*, стр. LVIII, који је то путовање ставио у 1645. и 1646. годину).
[310] О околностима, месту и датуму патријархове смрти расправљао је Ђ. Слијепчевић, нав. место (тумачећи разна мишљења И. Руварца, *О пећским патријарсима*, 304, Ђ. Слијепчевић је преузео његов податак да је патријарх умро 2. новембра, иако је у записима забележено да је то било 2. октобра – Љ. Стојановић, *нав. дело*, бр. 6833 и 6834; П. Поповић, нав. место: »Умро је 2. октобра 1647. године«).

ПАТРИЈАРХ ГАВРИЛО

Гаврило Рајић, који је 1648. наследио патријарха Пајсија, налазио се на пећком трону у годинама великих страдања, опасности и искушења његове пастве. Султана Ибрахима I, који је исте године задављен због неурачунљивости, наследио је малодобни Мехмед IV, и Османско Царство је до 1656, кад је управу преузео стари везир Мехмед-паша Ћуприлић, све дубље тонуло у безвлашће. Услед самовоље појединих земаљских господара и нагло увећаних дажбина султанова раја је, у неким крајевима, не само сиромашила него и, дословце, пропадала. Одметништво је за многе био једини излаз из таквог стања, па је његов коров обузимао читаво царство: закон су одбацивали појединци, цела насеља, племена, провинцијски намесници, чак и народи. Селећи се, таласи султанових поданика преливали су се преко граница Аустрије и Млетачке Републике. Кандијски рат, који је почео 1645, пламсао је на међама Турске и приморских поседа Венеције, али је изазивао тешке потресе и у најдубљој унутрашњости царства Османовића. У неким областима насељеним управо Србима становништво је сведено на половину или на трећину. Стизале су вести, које нису прихватане због тога што је у западној Европи тек завршен Тридесетогодишњи рат (1648), да устанак на Балкану само што није букнуо. Једном руском посланству речено је у Венецији да за свога господара не тражи нигде помоћ, јер ће се на његов позив дићи против султана сав православни народ у Турској. Патријарх Гаврило завршио је живот у време великих смутњи у Влашкој, Молдавији и Ердељу, у које су се, са севера, уплитале Пољска, Шведска, Татарски Ханат и Русија, а с југа, пославши војску на непоуздане кнежевине, Турско Царство.

Родом из Старог Влаха, где се, у селу Штиткову, 1714. помиње кнез Аврам Рајић, унук »светопочившег патријарха Гаврила«, поглавар српске цркве претходно је био рашки митрополит.[311] Мисионари и други подложници Римске курије дочекали су долазак Гаврила Рајића на патријаршијски престо с готовим планом уније. План је припремљен у Котору и манастиру Морачи, а главни заштитник римских агената био је цетињски владика Висарион (који је примио унију заједно са стрицем, владиком Мардаријем). Настојања да се српски патријарх потчини папи оставила су траг у пребогатој архивској збирци Конгрегације за пропаганду вере, тако да читав подухват може да завара. Посао је обављан тромо и неозбиљно, с незнатним новчаним улагањима. У појединим тренуцима се чинило да је патријарх доспео на ивицу уније, јер је сам давао изјаве и чинио друге поступке који се нису истицали особитом одмереношћу. Био је, у ствари, на већем растојању од истинских преговора него његови претходници, Јован и Пајсије. Упоредо с тим, двојица стубова католичке пропаганде у Котору, бискуп Вићентије Бућа и каваљер Франо Болица, били су у готово непрекидном сукобу, па ако је један помагао мисионаре, пишући о њима повољне извештаје Курији, други их је ометао у раду. Сама Конгрегација за пропаганду вере деловала је споро, са одлагањем, у складу са својом проценом да њени повереници нису много спремни на жртву и да су претерано користољубиви, тако да њихови извештаји, пуни хвалисања, једино могу изазвати неповерење. Најзад, ни они малобројни калуђери манастира Мораче који су се заузели за папску ствар, као ни владика Висарион, нису били достојни друкчијег односа сем подозрења у њихове карактере и намере. Запуштени делови српског православља очито су се приклањали папи кад им је то било потребно да би се без већег двоумљења у погодном тренутку вратили својој вери. Ипак, не само појединци него и читаве групе остајали су под вечитим жигом ренегата. О свим тим пословима остало је толико архивских докумената да је од свега написана опширна историја католичког окружења патријарха Гаврила која оставља утисак свеопште површности, али су последице тога деловања, кад су се појавили нови људи, и поред тога биле преозбиљне и, готово, судбоносне.[312]

Епископ рашки Гаврило изабран је за патријарха саборно у Морачи, манастиру са црквом посвећеном Успењу Богородице, почетком 1648. године. »Из синодског писма види се да Гаврило до 1. фебруара 1648. још није био посвећен за патријарха.« Али, већ на том сабору утврђено је да се с Римом наставе преговори о унији, и то тим пре што су у заоставштини преминулог Пајсија пронађени документи и богослужбени предмети који су посведочили да се и сам покојни патријарх налазио пред склапањем уније с папом. Са скупа у Морачи упућено је Иноћентију X једно синодско писмо које је или обичан фалсификат или му је садржина сасвим произвољна. Сам језик тог писма не упућује на учена свештена лица међу Србима као његове творце. У Рим су упућени еклезијарх и логотет Теодосије и јеромонах Апсалон који су управо истакли улогу Мораче, манастира толико богатог и утицајног (»има на стотину монаха и многа села и поседе«) да се преко њега може деловати на опредељења читаве српске патријаршије. Синодско писмо, које су ти изасланици донели нудећи унију најпре за Морачу, а затим и за Пећку патријаршију у целини, примљено је на разматрање у Конгрегацији за пропаганду вере. С посебним занимањем узет је у обзир и захтев »да се у римске школе прими неколико племенитих младића, чији су преци, пре турских освајања, били кнезови и грофови«, али и неколико младих монаха у грчки колегиј како би, добро припремљени, са успехом могли после обављати своје духовниче дужности. Бар у почетку сасвим озбиљно је усвојен предлог да Морача приступи Риму као што су то учинили »Рутени [...] у Белој Русији«. Због тога је у Котор и упућен рутенски мисионар, отац Павлин Демски, са задатком да отвори школу за будуће преобраћенике, да шири унију међу оближњим становништвом и да у непосредним преговорима, посетивши Пећ, приволи патријарха на признање папског примата и основних католичких догми.

Потоњи рад оца Павлина припремљен је у Риму пошто су узета у обзир дотадашња искуства с мисионарском пропагандом у православном свету. Прихватање уније не води променама у организацији цркве ни у обредима. Патријарх, кога изаберу његови прелати, »затражиће од Апостолске столице само потврду свога избора и палијум«. »У року од једне године доћи ће нови патријарх у Рим да лично изјави св. оцу папи своју покорност, исто онако како то чини и руски унијатски митрополит.« Папа не жели ништа друго него да православни прихвате одлуке сабора у Фиренци и све оно што садржи »исповед вере, која је штампана по наредби пок. папе Урбана VIII« (Павлин Демски понео је собом »многе примерке те исповеди штампане на илирском језику и ћирилицом«). Темељ рада новог мисионара треба да буде у школовању

[311] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 358–359 (према *Старим српским записима и натписима* (Љ. Стојановић), I, бр. 1383, II, бр. 2367.

[312] Вид. Ј. Радонић, *нав. дело*, 301–330 (са исцрпним научним апаратом).

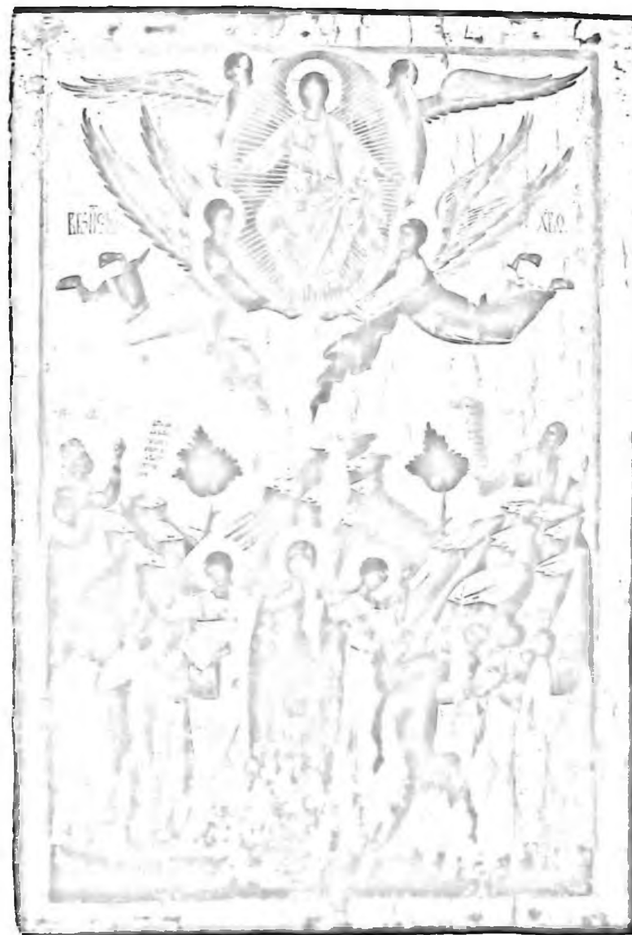
младих људи у латинском училишту. Јер, православни клир, који је неук, у ствари не разуме и не може да тачно тумачи одлуке црквених сабора ни дела светих отаца, »услед чега ће верници грчког обреда постепено прихватити ислам«. Римска курија је предвидела све што је било потребно за успех мисије само што, изгледа, није узела у обзир карактер оца Павлина: ни Курији, а камоли њиховом данашњем кориснику, није било нити може бити јасно колико и када у својим многобројним извештајима рутенски мисионар саопштава истину, а у чему све једноставно лаже. Неки подаци у тим писмима никако не могу да се уклопе међу друге вести, које су веродостојне и поуздане; поред тога, Павлин Демски ниједном се није обратио Курији а да није тражио новац, што ставља под сумњу не само искреност него и тачност обавештења која је давао.

Отац Павлин стигао је у Котор с великим закашњењем. С патријархом Гаврилом није се састао ни током 1649. године, јер је тобоже био заузет радом у школи, а није уз то ни смео да пређе у Турску од силне војске која је, пљачкајући, преплавила суседне крајеве. Да не залази у неверничке крајеве, препоручио му је и кавањер Франо Болица, који иначе одржава живе везе »с разним кнезовима и племенитим првацима православне вере у Турској«. Павлин Демски је, поред тога, тврдио да је патријарх 1649. одлазио у Цариград. Претпоставља се да је ова вест тачна, јер из 1648. и 1649. о патријарху има веома мало података, поготову нема оних који би искључивали његово путовање у турску престоницу (према једном запису из 1648. он је тада обавио канонску визитацију у Старом Влаху). Више од тога, 10. августа 1648. извршена је смена на престолу Османовића, тако да је сасвим вероватно да је патријарх морао ићи на Порту како би потврдио свој берат и средио питање црквених дугова.[313]

Две године, затим, 1650. и 1651, патријарх Гаврило је обилазио своју паству. Према *Старим српским записима и натписима* био је у области Западне Мораве, поново у Старом Влаху, у Старој Србији (између Призрена и Скопља).[314] Даља истраживања можда ће показати да је он још у то време улазио у политичке преговоре који су, као и они из каснијих година, били мање наивни него што би то, према испитаној грађи, требало закључити. Ни католичка пропаганда, која је стезала свој обруч око Српске православне цркве, није била немарна и безопасна као њен мисионар отац Павлин у Котору. (Он је све време обавештавао Курију о свом плодоносном деловању међу православним поданицима Млетачке Републике, али у Турску није залазио и непрекидно је претио да ће скапати од глади уколико му не пошаљу новац.)

Средином 1652, »негде на Косову«, састали су се патријарх Гаврило и призренски бискуп Франо Стојимировић, који је пре тога, 1648. и 1651, два пута одлазио влашком војводи Матији Бесараби да га придобије за један општи устанак на Балкану против Турака. Бискуп Стојимировић се хвалио Конгрегацији да га је патријарх свесрдно примио и његовом господару, римском папи, упутио изразе највећег поштовања. Ј. Радонић је најпре исказао мишљење да је у разговору између патријарха и призренског бискупа, сем разматрања

[313] *Исто*, 309; уп. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 359; *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 284 (С. М. Ћирковић).
[314] Књ. I, бр. 1389, 1446, 1471, 1515 (Ј. Радонић, *нав. дело*, 311; Ђ. Слијепчевић, нав. место).

XIX Преображење, икона, манастир Дечани, осма деценија XVI века.

XXII Арханђео Гаврило, царске двери, детаљ, сликар Георгије Митрофановић, црква Св. Трифуна у Хиландару, 1620/1621. година.

уније, било речи и о »чисто политичким стварима«. Мало даље, Ј. Радонић је нагласио »да се патријарх Гаврило поглавито из материјалних разлога хтео упустити у разговоре о унији с Римом«. Међутим, већ почетком фебруара 1653. Павлин Демски је писао секретару Конгрегације да је патријарх отишао »на доњи Дунав и у Влашку«, где треба да прибере годишње дажбине. И овог пута, Гаврило Рајић је извесно имао двоструки циљ. У међувремену, он се у Будимљу, где су Ђурђеви Стубови, састао са оцем Павлином – и то је, према једном извештају поменутог рутенског мисионара, примљено као историјска чињеница.[315] Мисионар је писао Конгрегацији да му је поглавар српске цркве обећао да ће по Васкрсу сазвати Сабор у Дечанима или у Будимљу ради решавања питања уније и школе при Патријаршији; том приликом биће одређен један од митрополита који ће поћи у Рим ради преговора. Према сведочењу оца Павлина, патријарх је заиста сазвао Сабор у Будимљу, одакле је упућен папи тамошњи митрополит Павле. Али, митрополита је одао Турцима један његов калуђер, и они су га ухватили и жива одрали. Већ крајем 1653. патријарх Гаврило је отпутовао за Русију. Павлин Демски се појавио у Риму средином 1654. са архимандритом манастира Мораче Максимом уместо с једним од српских митрополита и са фалсификованом одлуком тобожњег синода, одржаног у том манастиру, »да је патријарх с клиром спреман да изврши оно што папа буде наредио«. Римска курија није изразила сумњу у веродостојност извештаја свога мисионара, али није предузела ниједан корак сагласно његовим предлозима. Спровођење уније поверавано је другим и знатно озбиљнијим свештеним лицима. Отац Павлин Демски умро је по повратку у Котор, крајем 1655. или почетком 1656. године.

Према истраживањима С. Димитријевића, непосредни претходници патријарха Гаврила у Русији били су митрополит кратовски Михаило, који је столовао у манастиру Леснову, и требињски митрополит Арсеније. Први је стигао у Путиваљ, на границу Русије, крајем октобра 1651, а други је тамо доспео у фебруару 1654, обавестивши руске власти, пошто је дошао у Москву, да је у Трговишту, код молдавског војводе Георга Штефана, затекао српског патријарха Гаврила у посебној мисији. И Михаило и Арсеније постали су најближи сведоци патријархових путовања, његовог боравка у Русији и зле среће која га је задесила. »Родитељи су моји и прародитељи«, писао је митрополит Михаило у једној од својих молби цару, »српске земље града Кратова кнежеви. Кад су, господару, Божјом вољом завладали нашим градом нечастиви мусломани Турци, онда мој отац Николај, видећи њихову нечастиву власт, остави кнезовање своје и ступи у свештенички чин, а мене, богомољца твога, предаде на чување од нечасних Турака архиепископу српском Пајсију.« Михаила је, после петнаест година, патријарх Гаврило рукоположио за митрополита, али је због турских насиља морао да тражи прибежиште, и због тога је дошао у Москву. (Навластито га је прогонио софијски паша откад су га опањкали кратовски Турци да је код њега, после смрти патријарха Пајсија, »остало силно благо«.) Митрополит Михаило имао је, у виду посланице, препоруку »братства хиландарског светогорског скита«. Он се појавио као сведок онога што се збило патријарху Гаврилу тек последњих година његовог живота. Требињски митрополит Арсеније, међутим, проникнуо је у разлоге патријарховог путовања пре него што је он закорачио

[315] Ј. Радонић, *нав. дело*, 313–314; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 360.

у руску земљу. Гаврило Рајић је, према извештају митрополита Арсенија, приспео у Трговиште после неколико позива које му је послао молдавски војвода, молећи патријарха да га измири с козачким хетманом Богданом Хмељницким и са целом запорошком војском. Ни војвода ни патријарх у том тренутку нису знали да се хетман недавно потчинио Москви (1653). Патријарх се, поред тога, није усуђивао да напусти Молдавију »зато што су у козачким градовима били Татари«. Ипак, он је настојао да држи конце збивањима. Преко митрополита Арсенија поручио је у Москву: пољски краљ упутио је султану посланство »с многим даровима« и с предлогом заједничког напада на хетмана Хмељницког; у том походу учествовао би и татарски хан, који је, као вазал, морао слушати султана у Цариграду. Патријарх Гаврило је поуздано знао, и то је поручивао цару, да султан због рата с Млечанима није у прилици да помогне Пољацима. Према томе, »ако господар има с пољским краљем било какву несугласицу, нека се не плаши султана«. Два месеца касније, 1. маја 1654. патријарх је стигао у Путивањ, на руску границу.[316]

Ако се разне вести прикупе уједно, постаје прихватљив закључак да је патријарх Гаврило пошао у Русију не само као поглавар српске цркве већ и са одређеном политичком мисијом. Али, његов посао је, изгледа, далеко превазилазио молбе молдавског војводе који је настојао да га патријарх измири с Богданом Хмељницким. Кад и патријарх Јован, у Трговишту се налазио, на путу за Русију, и антиохијски патријарх Макарије, а било је на пропутовању, или по оближњим земљама, и других архијереја који су могли обавити ту мисију. Војвода се ипак ослонио на поглавара српске цркве. Да су они сарађивали од раније, показује, уз остало, разговор пећког патријарха, у јуну 1653, с призренским бискупом Франом Стојимировићем, који се недавно вратио из Влашке и Молдавије. Управо после тог разговора патријарх је отишао на доњи Дунав и затим се задржао у зимској резиденцији молдавског војводе, у Трговишту. Поред тога, патријарх је путовао пустивши да се распростране вести како он иде у сакупљање црквених дажбина. Треба узети у обзир и чињеницу да је он, можда у страху од Турака, стално одлагао повратак у Србију, а у једном тренутку поврх тога је одлучио да занавек тамо и остане. Патријарх Гаврило је, у сваком случају, показао да боље познаје ситуацију кад је одлучио да остане у Русији него кад се, ипак, осмелио да се врати међу Србе (1656). Тада су догађаји почели да се нижу неочекиваном брзином и дотадашње учеснике у њима остављају мртве на попришту историје. Почетком 1657, по налогу великог везира Мустафе Ћуприлића, погубљен је цариградски патријарх Партеније II, »чије је писмо влашком војводи пало у везирове руке«. Писмо је било фалсификат који је послужио Ћуприлићу да уништи патријарха. Ипак, није без значаја оно што је подметнуто Партенију II: »Ислам се ближи свом крају, убрзо ће превладати хришћанска вера, а државом ће завладати заточници крста и звона.« Турска се затим, користећи велику војну силу, умешала у спорове и смутње између Ердеља, Влашке, Молдавије, Татарског Ханата, Пољске и, у њиховом залеђу, Шведске, док није успоставила онај систем вазалних држава на својим североисточним рубовима који јој је најбоље одговарао. Затим је почела изазивати спорове са Аустријом. Патријарх Гаврило Рајић погубљен је у Бруси 1659. године. Стари везир

[316] С. Димитријевић, *Односи пећских патријараха с Русијом у XVII веку*, 233–270; вид. и нап. 247.

Ћуприлић расплео је и одмах покидао конце оног хришћанског савеза у чијим је припремама највероватније учествовао и поглавар српске цркве.

Према извештају Павла Алепског, сина и ђакона антиохијског патријарха Макарија, баштиник трона св. Саве, Гаврило Рајић, стигао је на руску границу с великом, охолом и гиздавом пратњом, на хатовима на којима су била богато окићена седла и с посребреним оружјем. Дошао је »с великим тријумфом«, у знаку величања своје појаве. Путујући за Москву, српски патријарх је посетио хетмана Богдана Хмељницког, који га је одлично примио и по њему послао писмо цару Алексеју. У Москву је стигао 20. маја 1654, али ту није затекао цара, јер се он налазио на војни против Пољске (која је без успеха покушала да спречи сједињење Мале Русије с Москвом). »На протоколу у Посољском Приказу« Гаврило је 5. јуна изјавио »да се под његовом влашћу налази 8 митрополита и 32 епископа, и да је отишао из своје земље од насиља неверника, желећи да живи у Русији, а сада његово место ником није заузето«. Патријарх је донео собом већи број рукописних и штампаних књига, претежно богослужбеног и теолошког садржаја, житија и повести »свјатих царей србских и патријархов« (»откуди изиде царствије и патријаршество«). Три књиге поклонио је цару, а неке је покушао да штампа за потребе своје српске пастве (како би јој, поред осталог, помогао у борби против католичке пропаганде). Он се нашао у Москви док је у њој харала куга. Руски патријарх Никон бринуо се за здравље царске породице, селећи је из манастира у манастир. Много свештенство је тада помрло, па су цар и патријарх одобрили Гаврилу, »пећком архиепископу и српском патријарху« (како стоји у њиховом допису), да може рукополагати нове парохе за потребе московских цркава. »Чак и кад се вратио Никон, Гаврило је продужио овај посао.« Цар је примио српског патријарха тек 12. фебруара 1655, обдаривши њега и његову свиту »не према другим источним патријарсима него према знатнијим митрополитима«. С. Димитријевић протумачио је тај поступак недостатком новца и штедњом, јер је на трошак царске ризнице боравио тада у Москви велики број источног духовништва, окупљеног ради исправљања црквених књига; али, у томе је било и злоћудног утицаја Грка, »којих је онда била пуна Москва, а који су на сваком кораку где год су могли гледали да окрње ауторитет поглавара једине на истоку православне цркве« (која није била у њиховим рукама). Патријарх Гаврило се жалио цару и на сваки начин настојао да подигне свој углед. Обишао је Тројицку лавру и путовао за Новгород, Псков и друге градове, где је чинодејствовао заједно са антиохијским патријархом. Запажено је учешће српских архијереја на саборима сазваним ради исправљања црквених књига: на сабору 1654. био је кратовски митрополит Михаило, а на сабору 1655. учествовао је патријарх Гаврило (»и потписивао се одмах за патријархом антиохијским Макаријем«). Поред домаћих црквених великодостојника, поред антиохијског и српског патријарха, на сабору одржаном 1655. били су још митрополити: никејски Григорије и молдавски Гедеон. (Поред осталог на сабору 1655. донесена је одлука, коју су потписали патријарси Макарије и Гаврило, као и оба инострана митрополита, а која је потом штампана, да се укине руски знак крста с два прста, јер двопрсно знамење припада Јерменима, и да се уведе употреба три прста десне руке.)

Почетком 1656. патријарх Гаврило је, са царевим одобрењем, отпустио своје пратиоце зато што су потребни српској цркви. Он је тада намеравао да остане у Москви »на вечно живљење«. Цару се, поред тога, обратио с молбом

да му се надокнади штета коју му је, приликом доласка у Русију, нанео у Путивљу погранични чиновник, узевши му »турског коња у вредности 25 рубаља, златне кадифе за 50 рубаља, велики турски ћилим од 15 рубаља и три сафтијана турска, који су вредели 3 рубље«; исти чиновник отео је његовом синовцу, приликом повратка у своју земљу, коња са седлом и уздом, »а старце омаловажио«. Међутим, убрзо затим, Гаврило је упутио цару молбу да га отпусти како би се, заједно с Макаријем, антиохијским патријархом, поклонио светим местима у Јерусалиму. Он је писао цару: »Зато молим тебе, великог господара, што сам Божјом вољом од помора, који је у 1654 години у Москви био, остао без људи и стараца, а оне старце и службенике, што су остали у животу, отпустио кући у српску земљу, те сам сада ја, беспомоћни и из туђега краја дошљак, остао без људи, и путовати на тако далек пут немам с киме. Зато сам сада сетан и болујем срцем и душом, да не будем лишен твоје царске милости и плачем дан и ноћ, а помоћника немам, сем ваше царске милости.« Патријарх Гаврило био је 5. фебруара 1656. у опроштајној аудијенцији код цара и добио 400 рубаља у самурима. Затим је отпутовао, »и више се није враћао у Русију«.

О судбини Гаврила Рајића после његовог одласка из Русије мало се зна. У јуну 1657, неколико месеци после погубљења цариградског патријарха Партенија II, у Цариграду је боравио, враћајући се из Јерусалима, кратовски митрополит Михаило. Он се ту видео »с неким митрополитима из српске земље и другим Србима, и питао их о патријарху Гаврилу. Они су му казали да је патријарх Гаврило у српској земљи здрав и никакве неправде од Турака није било над њим. На престо патријарха изабран је митрополит Максим, а изабран је зато што је Гаврило, кад је био у Москви, писао са своје стране у српску земљу властима да је он остао у Москви код царског величанства, а они нека себи изаберу другог патријарха кога желе, те су они по томе његовом писму изабрали новог патријарха. Сада он, патријарх Гаврило, жели да буде по пређашњему на престолу патријарха, али власти то неће«.

С. Димитријевић прихватио је, као истинито, ово сведочење кратовског митрополита Михаила, а затим се упитао: зашто је Гаврило, одрекавши се престола, напустио Русију и, уместо да оде у Јерусалим, пошао у Србију? Он је исказао мишљење, поткрепљено разним изворним вестима, да је положај српског патријарха постао у Москви неподношљив због тога што он није више припадао највишој црквеној хијерархији, а изгубио је заштиту руског патријарха Никона, који се сав препустио утицају Грка. »Ја сам Рус и син руског народа, али су моја вера и убеђење грчки«, јавно је исповедао Никон. Из руске милости Грци су сасвим потиснули Словене. »Гаврилова изјава да је вољан походити Свету Земљу била је само изговор да се не би замерио цару и патријарху Никону.« Он је отишао у Србију, где је затекао новог патријарха Максима, који је, према анализи извора С. Димитријевића, изабран између 1. септембра 1655. и првих месеци 1656. године. Нови патријарх је очито одбио да уступи престо своме претходнику. У *Пећком Сказанију* пише да је Гаврило био облаган код султана, јер је саветовао руског цара да удари на Турке. Због тога је одведен у Брусу и тамо обешен између два дуба. Сахранио га је 18. јула 1659. презвитер Павле. У другим изворима постоји, поврх тога, тврђење да је нови патријарх Максим био онај који је код великог везира оклеветао Гаврила као велеиздајника. Суђење и извршење пресуде обављено је у Бруси због тога што су се тамо налазили султан и велики везир. Скопски надбискуп Петар

Богдани посетио је 1680. на смрт болесног патријарха Максима. Том приликом су му у патријаршијској цркви показали ковчег Гаврила Рајића и у поверењу му рекли да су га убили у Цариграду »настојањем патријарха Максима [. . .] који га је оптужио да је, као ухода, био у споразуму с Москвом«. Према неким писцима, који се ослањају на непознате изворе, Гаврилу је нуђен опрост уколико прихвати ислам, али је он радије примио мученичку смрт. У једном запису стоји да је патријарх »осуђен на смрт дављењем и да, целокупан лежећи, овај светитељ чини многа чудеса«. Гаврило Рајић је проглашен за свеца.[317]

ПАТРИЈАРХ МАКСИМ

С. Димитријевић је сматрао да је патријарх Максим, настојећи на свом одржању, могао имати непријатељски однос према свом претходнику Гаврилу »и да је чак и радио нешто против њега«, али се не може претпоставити да је он помишљао да своју власт осигура његовом насилном смрћу.[318] О Максиму није пронађена знатнија историјска грађа, али оних неколико записа и натписа који о њему сведоче заиста не помињу његово злодело и увек само бележе његов ревносни труд на унапређењу српске цркве.

Максим је, према *Дечанским споменицима*, рођен у Скопљу.[319] Вести да је патријарх Гаврило напустио пећки престо затекле су Максима на положају рашког митрополита. (С тог места се и касније најчешће прелазило на трон у Пећи.)[320] Као поглавар српске цркве Максим се помиње 1656: »Максим, милошћу Божјом патријарх пећки«. Он је примио престо у »великој нужди«.[321] Касније, 1671, он је сам навео своју титулу: »Максим, Божјом милошћу архиепископ пећки и патријарх свима Србима и Бугарима и другим«[322] (»као што се то налазило у титулатури пећких патријараха од Макарија Соколовића«.)[323]

Нови патријарх био је велики ревносник, па је често обављао канонске визитације и по удаљеним крајевима који су били под његовом јурисдикцијом. Нарочито је настојао на усавршавању црквене организације међу Србима у турском Подунављу и у Хабсбуршкој Монархији.[324] На својим путовањима занимао се за књиге, враћао Патријаршији отуђене примерке, даривао их својим епарсима, записивао на њима своје име приликом посете појединим црквама и манастирима. У том погледу, он се изгледа трудио да иде стопама Пајсија Јањевца. Постоје записи о његовим одласцима у Скопље, Самоков, Разлог, Шишатовац, Панчево, у овчарско-кабларске манастире. У Шишатовцу,

[317] С. Димитријевић, нав. место; J. Радонић, *нав. дело*, 331–333; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 358–362; од старијих дела посебно вид. И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1878, на више места.

[318] С. Димитријевић, *нав. дело*, 271.

[319] С. Ристић, *Дечански споменици*, Београд 1864, 83 (претходно користио Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 362).

[320] Ђ. Слијепчевић, нав. место.

[321] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 1534.

[322] *Исто*, бр. 1665.

[323] Ђ. Слијепчевић, нав. место.

[324] J. Радонић, *нав. дело*, 331 и д.; исти, *О Македонцу Макарију, владици цетињском у првој половини XVII века*, ИЗ X, 2, 1954.

он се поклонио моштима св. Стевана Штиљановића (»светим и дивним моштима светог и великог и преподобног оца Стефана«). Кад је 1671. посетио »храм светог архијереја и чудотворца Николе«, који је »у поткриљу горе Каблара«, био је велики снег, иако је то било на Васкрс и на Св. Ђорђа, који су се »случили« у један дан. И тада су била невољна времена за хришћански род.[325] Главни циљ путовања патријарха Максима састојао се у прикупљању црквених дажбина. Његов претходник Гаврило оставио је цркву у дуговима зато што се превасходно старао око своје улоге у политичким збивањима у источној и југоисточној Европи, а затим је дуго избивао склонивши се код московског цара. Судећи према вестима о потоњем стању српске цркве, управо у време патријарха Максима извршено је сређивање њене имовине и повезивање пастве у чвршћу заједницу. Поред осталог, Максим је утврдио право Пећке патријаршије да под својом јурисдикцијом држи босанске фрањевце и њихову провинцију. Такав однос забележен је и касније: према берату смедеревско-пожаревачког митрополита Јанићија из 1675, његово право на убирање епископских дажбина обухватало је припаднике разних народа и конфесија у његовој епархији – »Мађаре, Шокце, Бугаре, Србе, Арнауте и Латине«; у берату херцеговачког митрополита Хаџи-Симеона Љубибратића говори се о дажбинама које херцеговачком митрополиту припадају од католика (1693); у берату патријарха Арсенија IV Јовановића из 1731. формулисане су обавезе редовника и католика према патријарху.[326]

Патријарх Максим је још у јануару 1658. посетио Свету гору »и велику лавру српску манастир Хиландар«, чијем братству је поклонио једно Четворојеванђеље »да се из њега служи и да почива на престолу у светом олтару за вечна времена ради спасења душе и вечног помена«.[327] Према *Пећком поменику* патријарх Максим је 1661. путовао у Влашку.[328] Десет година касније, 1671, име поглавара српске цркве забележено је као »хаџи Максим патријарх«,[329] што значи да је он пре тога ишао на поклоњење гробу Господњем у Јерусалиму. Из исте године је и запис самог Максима, у коме он за себе каже да је »патријарх пећски и Божја гроба поклоник«. Максим је то забележио на једном *Тактикону* који је купио на Светој гори (а њу је вероватно поново походио) »од даскала Захарије«, ученика »светопочившег духовника Дамаскина«, за 20 златица у сребру и поклонио је цркви српске патријаршије »на ползу и прочитаније«.[330] Ј. Радонић претпоставља да је патријарх Максим, на путу за Свету гору, ишао на Порту да тамо утврди свој положај. Ово му је било потребно поготову стога што му је цариградски патријарх био непријатељ (према извештају Петра Богданија из 1661). »У томе је и успео, јер иначе се не могу разумети велике концесије добијене од Турака на штету католика [...]«[331]

[325] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 1536, 1543, 1590, 1605, 1665, III, 5696; вид. Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 362–364.
[326] Р. Трички ковић, *Српска црква средином XVII века*, 134–140.
[327] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 1557; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, САНУ, Београд 1978, бр. 5; Ђ. Слијепчевић, нав. место.
[328] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 1576.
[329] Вид. нап. 325.
[330] Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 1666.
[331] Ј. Радонић, *Римска курија*, 333.

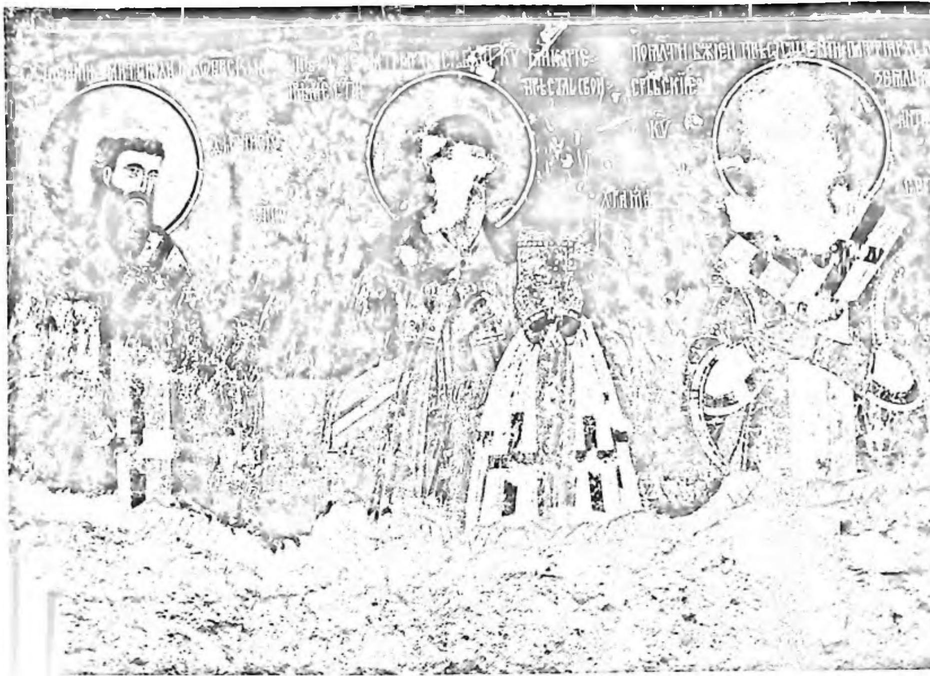
Патријарх Максим био је опрезан у вођењу српске цркве. Поучен случајем свог претходника Гаврила, он се није усуђивао да се приближи Русији. Посредних додира, нимало неважних, ипак је било. Вршачки митрополит Теодосије, архимандрит Никодим и њихова свита посетили су Москву 1662. да моле за милостињу. »Том приликом су казали да се њихов манастир Успења Пречисте Богородице, звани Водица, налази на путу, којим су у последњим војнама пролазиле турске војске, идући на Угарску.« »Турци су тада опљачкали и разорили цркву, а још је, веле, турски паша наметнуо на манастир велики данак, за који су они заложили код Жидова црквене утвари, које сада немају чиме да откупе.« Манастир је добио милостињу (350 рубаља у самурима), али је митрополит Теодосије, на царев захтев, остао у Москви »да му доживотно служи у сабору Архангела Михаила«. »То је била једна од придворних цркава, у којој су се посведневно држали парастоси за умрле цареве и чланове владалачког дома.« Неко време, после свргавања патријарха Никона 1667, Теодосије је био заступник патријархов, а затим је добио на управу једну од руских митрополија. Кад је цар Алексеј хтео да поглавара српске цркве извести да је митрополит Теодосије задржан у Русији по његовој жељи, настала је у московским црквеним круговима распра којим називом треба у писмуословити патријарха Максима. Грци су се упињали да му се не припише звање више од титуле архиепископа, али је истраживањем ранијих аката, међу којима су на првом месту била писма Гаврила Рајића и патријарха Никона, ипак установљено друкчије, па је пећком старешини 15. јула 1664. састављено писмо с великим царским печатом и натписом: »Максиму, Божјом милошћу архиепископу пећском и патријарху српском«. С препорукама ердељског кнеза Михаила Апафија, пољског краља Јана Казимира и кијевског митрополита Антонија Виницког, 31. маја 1668, приносећи му поклоне, представио се цару сибињски (ердељски) митрополит Сава Бранковић, гласовит у свеукупном православљу са своје учености и познавања народа југоисточне Европе, који је поднео свој писмени предлог будућег ослободилачког подухвата против Турске. Писао је, поред осталог: »Ради бисмо и ми били оно чинити, што би Турцима на понижење било, али без помоћи других хришћана и монарха и без Божје воље и помоћи ништа није могућно. Пошто смо ми под ногама њиховим, то, кад бисмо знали да ће бити рушење проклетих агарјана, готови бисмо и ми на то били. Има на овим странама множина православних хришћана: Срба, Бугара и Влаха. Све то, готово, чека неће ли откуд бити хришћанског напада на проклетога Турчина. Пошто су у великој невољи, беди и насиљу, то би све, ако Бог хоће, готова војска била.« Сава се обратио цару ускоро после мировног уговора склопљеног у Андрусову 1667. између Русије и Пољске. Русија је пристала на неповољан мир због тога што је козачки хетман Петар Дороженко пристао уз Турску, па је могућност сукоба између Русије и Татара, односно Османлија, пробудила код Срба наде у велике промене у југоисточној Европи. Митрополит Сава остао је у великој милости руског цара и, чини се, њихови политички договори нису завршени овим пријемом. У Савиној свити налазио се тада и његов брат Ђорђе, потоњи угарски гроф и деспот Илирика. Ђорђе је касније писао да је ишао у Москву као српски деспот, јер га је патријарх Максим још 1663, у Једрену, миропомазао за то звање. Он је још тврдио да је стигао у Русију с готовим политичким планом, и да је цар показао »много старање« да га код себе задржи. У историјској грађи руског порекла нема помена о било каквој посебној улози Ђорђа Бранковића

СРПСКА ПАТРИЈАРШИЈА
ПРЕМА ДЕФТЕРУ ЦРКВЕНЕ КАНЦЕЛАРИЈЕ 1640–1655. г.

раница црквене јурисдикције
раница Турског царства
Седишта Патријаршије
Седишта архиепископија
Седишта митрополија
Угашена архиепископија
Угашена митрополија

25. Мироносице на гробу Христовом, детаљ, фреска, Богородичина црква у Студеници, 1568. година.

32. Патријарх Макарије предаје патријаршијски престо Антонију, фреска, манастир Никола Дабарски, око 1572. године.

приликом посете Алексеју Михаиловичу. Он је чак од цара добио незнатан дар. Сматра се, ипак, да је Ђорђе, неколико година потом, узео план свога брата Саве за свој наступ на политичкој сцени.[332]

Од несрећног рата и времена сеоба 1688–1690. српска црква и њени верници претрпели су многе узастопне таласе насилног католичења, вршеног уз снажну подршку Аустрије. Читави огранци српског народа преведени су тада на унију, која је значила основу за промену њихове самосвести, али се знатна већина ипак одржала, да се и даље, делимично, осипа, али да, и поред тога, оствари своју националну заједницу. Патријарх Максим, звани Скопљак, претходно је обновио темеље српске цркве и учинио их отпорним према вишеструким нападима са стране. Католици су сматрали да је добар и учен, али и поред тога веома властољубив и похлепан за новцем. Веровали су да му је цариградски патријарх непријатељ и да то може само подстаћи турску омразу против православних Срба, тако да су са знатним закашњењем докучили да је Максим ове односе бар за неко време средио, највероватније кад је био у Цариграду приликом свога путовања на Свету гору. Због тога одлуке Вашварског мира 1664. и успешни преговори, после тога, грофа Валтера Леслија, аустријског посланика на Порти, да Турска узме у заштиту своје поданике римокатоличке вере, нису одмах уродили плодом: нарочито у Босни, али и у другим земљама југоисточне Европе, римокатолици су касније постали свесни да их од шизматика и Турака штите у Цариграду не само аустријски већ и други западни владари посредством својих посланстава, али је унутрашња снага српског православља у међувремену довољно обновљена, а оно је спремно дочекало времена најтежих искушења.

За време патријарха Максима српска црква се, изгледа, ослободила сиромаштва. Он је уистину вредно прикупљао црквене дажбине на подручју своје јурисдикције, упоредо и од православних и, судећи према њиховим жалбама и хроничарским записима, од римокатолика; број оних који су прилагали цркви знатно се увећао, поред осталог захваљујући успону трговаца и занатлија, удружених у своје општине, по турским градовима; кад је 1683. почео рат, који је готово читавим својим обимом захватио и Србе, међу њима је освануо велики број појединаца на разне начине истакнутих, било као народни поглавари, као ратници, пословни људи, списатељи, свештена лица, подоста њих вештих у политици и дипломатији, а сви они и до тада су, као и после тога, били снажна потпора својој цркви. Њихов тадашњи патријарх, Арсеније III, могао се појавити у улози предводитеља свога угроженог пука као моћан старешина, а не као запуштен калуђер своје пећке цркве (иако су му Турци опљачкали, у Грачаници, велико благо).

Патријарх Максим није одбијао преговоре с Римском куријом, али безмало никада није захтевао новчану помоћ као услов сарадње. Супротно томе, био је свесрдно љубазан са свима римокатоличким свештеним лицима вишег ранга који нису прелазили границу подношљивости у односима. Док је њих задржавао понекад и у пријатељском расположењу, његови људи су, каже се, убирали дажбине у католичким насељима (бар према тужбама које су

[332] С. Димитријевић, *нав. дело*, 271–289, и у »Споменику« XXXVIII, 67–68; о ердељским Бранковићима вид. *Историја српског народа* III, 1, одељак о рату 1683–1699 (Р. Л. Веселиновић); J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, СКА, 1911, 135–138; исти, *Римска курија*, 331–335.

стизале у Рим). Неки високи представници римске цркве, који су поверовали у такве вести, нападали су српског патријарха, а неки су га, друкчије знајући, узимали у заштиту. Међу њима је био и Андрија Змајевић, пореклом из Његуша у Црној Гори, повереник Конгрегације за пропаганду вере, од 1656. опат у Перасту, а од 1671. надбискуп барски и примас Србије. Иако велики ревносник своје цркве, у чије крило је настао да преведе што већи број не само православних него, ако се укаже прилика, и муслимана, Змајевић је свој посао обављао с толико мудрости, такта и, често, стрпљиве опрезности да је, чинећи све то очевидним, и сам уживао опште поштовање. *Словински* песник и летописац, он је неговао оно родољубље које је, мада у служби римске пропаганде, славило јединство и узајамност словенских народа, узетих као целина, и у том склопу налазило један од својих најпоузданијих ослонаца у средњовековној српској историји (М. Орбин, Ј. Лукаревић, Џ. Гундулић и други). У Змајевићево време, Бока Которска је била преплављена досељеницима из суседних крајева Турске, који су образовали хајдучке дружине и, за рачун Млетака, четовали против својих дојакошњих господара. Тиме су се верски односи нагло изменили у корист православних. Кад је то било потребно, Змајевић се није устручавао да служи у »српским« црквама, да дочекује православне калуђере и да с њима расправља о црквеним питањима или да у име досељених хајдука пише молбе да им се додели богомоља за њихове верске потребе. Да би се оспособио за пропаганду и испитао садржај шизматичких богослужбених књига, научио је црквенословенски језик и ћирилицу, којом се служи, како је сам говорио, »читава наша нација«.[333]

Почетком шездесетих година почеле су у Рим стизати вести о притиску патријарха Максима на босанске римокатолике. »Шизматички патријарх из Пећи« долазио је 1661. лично у Бањалуку са султановим опуномоћењем »да може по Босни и суседним крајевима вршити каноничку визитацију, да може забранити католичким бискупима да обилазе своје цркве, да без његовог допуштења не могу сазивати провинцијалне синоде, да фратри не могу бирати свога провинцијала и гвардијане, да католички клир не сме служити мису ни венчавати, итд. Да би ово спречили, католици су позајмили од турских трговаца 8.000 талира и у Цариграду потплатили султанове доглавнике«. Будући да су те вести биле сасвим непроверене, Конгрегација за пропаганду вере обратила се за мишљење опату Андрији Змајевићу, који је одговорио 15. јануара 1663. године. Он је узео да брани патријарха, јер се ништа о његовом подухвату у Босни није чуло, а он једино зна то да је поглавар српске цркве наклоњен католицима и ћесару Леополду I. Максим је у своје време упутио два своја монаха да цару честитају ступање на престо. Цар му је, као узданије, »послао диван крст с дијамантима који патријарх крије у страху од Турака«. »Босански фратри били би ближе истини да су Конгрегацији јавили о патњама Срба грчког обреда«, писао је Змајевић (који је био »нерасположен према босанским фрањевцима«). Како би предочио Конгрегацији каквим невољама су изложени православни Срби у Турској, Змајевић је описао злогласну сечу херцеговачких кнезова из 1662. године. Ј. Радонић, који је према актима Конгрегације опширно писао о тим збивањима, сматра, међутим, да опат

[333] О Андрији Змајевићу вид. опширно одељак о књижевности Црне Горе и Боке Которске XVI–XVIII века у овој књизи (М. Пантић, са најисцрпнијим научним апаратом); вид. и Ј. Радонић, *Римска курија*, 336–348.

Змајевић »није имао право, јер је патријарх Максим, искористивши тадашњу политичку ситуацију, [. . .] иступио против католика не толико у интересу своје вере колико да католичким приносима олакша своје финансијске обавезе према султану Мехмеду IV«. Патријарх се, одиста, држао својих права. По Васкрсу 1663, у Пећи, на сабору сазваном да се утврди колики ће се намет ударити на народ, требало је да, поред православних црквених и световних првака, учествују још и скопски надбискуп Андрија Богдани и скадарски бискуп Петар Богдани. Поглавар српске цркве позвао је на сабор угледне представнике римске цркве због тога што је сматрао да они свакако имају право да учествују на саветовању на коме ће се одлучити »како и колико да се опорежу католици« (што је њему дозволио султан). Андрија и Петар Богдани нису се одазвали на овај позив. Скопски надбискуп је, поврх тога, писао Курији да су православни »исто толико љути противници католика колико и Турци«. Султан их нарочито штити, јер вуче лозу од султана Мурата II који је имао за жену Мару, кћерку деспота Ђурђа. Опат Змајевић је и овог пута избегао да, у свом извештају Конгрегацији, осуди патријарха Максима због незаконитог односа према католицима. Друкчије од И. Руварца, Ј. Радонић се определио за то да су записи и документи, сачувани у фрањевачком манастиру Фојници, као и летопис Филипа Ластрића, сачињен према тој грађи, у суштини тачни кад сведоче да је патријарх крајем 1661. или почетком 1662. одлазио у Цариград, затим, најпре, да купи дажбине, стигао у Босну и најпосле *»у Темишвар и Али-паши, тада сердаром и пашом босанским, тер узе од њега емре [заповест] тер пође у Бању Луку«*. Тада су се босански католици побунили – *»и би парница и скочи мушко и женско плакат и викат«* – па су пошли да се жале паши у Темишвар и цару на диван у Цариград. Изгубивши многи новац, они су ипак добили *»своју слободу«*. И хроничар фра Боно Бенић забележио је патријархов долазак у Бањалуку и његово путовање Али-паши у Темишвар. Ј. Радонић се приклонио овим сведочењима, мада је могао посумњати у њихову веродостојност. Патријарх је неко време прекинуо прибирање дажбина од католика, да га опет настави 1668. године. Јер, у међувремену, на заузимање царског посланика грофа Валтера Леслија, султан је 1665. издао ферман којим је узео у заштиту римокатолике у своме царству. Конгрегација за пропаганду вере захтевала је 1671. да дипломатски представници Аустрије и Млетачке Републике у Цариграду узму у заштиту католике на које врши притисак пећки патријарх. Извесно, Турцима је одговарао сукоб између православних и католика, јер су у споровима уцењивали и једне и друге, извлачећи тако велики новац. Лоше вести стизале су у Рим с разних страна: сремски викар је писао како је патријарх поново, 1669, добио од султана пуномоћ да води духовни надзор над католицима у Угарској и да сви редовници и мирско свештенство од њега зависе; патријарху је дато и право да рукополаже свештенике и даје парохије. Кад се патријархов изасланик појавио у тим крајевима, католички народ се побунио, па су Турци, уплашени да покрет незадовољства не узме шире размере, повукли султанов указ. »Тако су се католици ослободили те невоље, мада с много напора и трошка.« Упоредо с тим, скопски надбискуп Петар Богдани писао је 1670. Курији да су католици на Косову и у северној Албанији принуђени да патријарху сваке године плаћају велики намет како их, помоћу Турака, не би приморавао да прихвате шизму. Патријарх је свемоћан у свом богатству, »па Турци играју како он свира«. Према извештају бискупа фра Николе Оловчића из Сарајева

(1672), настављен је притисак и на босанске католике, од којих владика тражи дажбине и прелаз на православну веру. Ону милостињу коју испросе у Риму српски калуђери понекад користе да би од Турака купили берате, уперене против католика. У ствари, поједини католички прелати укопавали су се у балканско тле, да би из својих тврдиња ширили пропаганду, и то све очевидније исказаном мржњом против Срба и њихове цркве. Раније, они су налазили ослонац, поред осталог, у средњовековној српској историји, коју су присвајали. Неки су тако и наставили. Међу онима који су почели одбацивати, или, пак, вешти у фалсификатима, прекрајати ту историју, налазио се, и то на најосетљивијем месту, скопски надбискуп Андрија Богдани. Његова главна мета био је деспот Ђурађ Бранковић, кога је, »због одбијања да приступи унији«, називао »највећим непријатељем Апостолске Столице«. У српску историју смишљено су убациване клице кварежа. Истовремено, надбискуп је представљао Арбанасе католике у идиличном осветљењу.[334]

Патријарх Максим очито је био снажан и предузимљив, сав усредсређен на то да настави обнову своје цркве. Али, он је показивао и стрпљење у коме је морало бити извесне далековидости. Нађен је један *Минеј* за септембар који је 1675. »стари патријарх Маским поклонио цетињском митрополиту Руфиму, и то *за љубав*«. Ђ. Слијепчевић сматра да је Руфим тада био патријархов егзарх, јер су то цетињски митрополити били и касније.[335] Више од десет година пре тога, 1663, Руфим је, као викарни епископ Патријаршије, по налогу свог патријарха посетио опата Андрију Змајевића у Перасту »да му захвали на љубазности с којом он дочекује калуђере у својој кући«. Владика је том приликом показао да је наклоњен унији, па је »долазио на мису и учествовао у свечаној литији«. Српске главаре и свештенство опоменуо је да слушају опата и да му се обраћају за савет. Једном свештенику у околини Рисна, који се истицао као противник католика, одузео је право да врши службу и припретио анатемом онима који му буду долазили на литургију. Конгрегација је била веома задовољна извештајем опата Змајевића о том случају, али су ствари, и поред тога, ишле другим путем: уместо да се цетињска епархија, као што је почело, сасвим приклони римској цркви, тамошње владике биле су на путу да своју цркву президају у најистуренији и најчвршћи бастион Српске православне цркве. Патријарх Максим је отрпео и све оно што се чуло да херцеговачки митрополит Василије Јовановић (Острошки) и, независно од њега, манастир Завала преговарају с Римском куријом о прихватању уније уколико их она новчано помогне. Без обзира на то докле се у тим преговорима стигло, ствар је, после тога, сасвим занемарена и владика Василије је уведен међу српске светитеље.[336] Унијаћење је доносило плода у оним срединама које су долазиле под удар хабсбуршких или млетачких државних власти, а православна црква није била у могућности да их држи под својим духовним старањем.

»Максим је дао свој допринос постепеној али систематској обнови грађевина, започетој још у време Макарија. У његово време била је поново

[334] J. Радонић, нав. место (опширно према грађи Конгрегације за пропаганду вере).
[335] Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 364; Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, бр. 1708.
[336] J. Радонић, нав. место (са исцрпним разматрањем друкчијих схватања и закључака: J. Шимрак, Н. Милаш и др.).

живописана црква Светог Николе (1673) и поправљен зид: ,а град огради се' (1674).«[337]

Фратри су забележили да је 7. марта 1669. патријарха Максима ударила кап док је у Сарајеву дизао тужбу против католика које је хтео потчинити. *»Изгуби се ту око 700.000, то јест седам товара јаспри. Њему гучула [кап] паде и однише га саката.«* J. Радонић је сматрао да је ово кажњавање истинито.[338] Патријарх се опоравио и придигао, али га је кап, сигурно после 1671, поново ударила, па је дуго лежао узет. Још за живота изабран му је за наследника Арсеније III Црнојевић. »Блажени отац и господин Максим, патријарх српски«, »велики ревнитељ светога престола«, умро је у освит 30. октобра 1680, у Пећкој патријаршији.[339]

АРСЕНИЈЕ III ЦРНОЈЕВИЋ

Патријарх Арсеније III је изишао на светлост историје током највећег рата који је до тада вођен у југоисточној Европи, 1683–1699. године. Од његовог деловања и одлука непосредно је зависила судбина његовог народа, али и успостављање нових односа у ширем Подунављу и на Балканском полуострву. Крајем XVII и почетком XVIII века појавио се међу Србима, готово неочекивано, знатан број великих личности из редова архијереја, ратника, дипломата, списатеља и пословних људи. Они су се одреда држали као предводитељи једног широко распрострањеног и самосвесног народа у његовом настојању да заузме своје место у свеопштем померању сила, које су скупљале или протезале своје границе и своју скршену или нараслу моћ управо на просторима Србима насељеним. Одликовали су се, на том послу, одједном исказаним способностима и снагом као да је њихов народ био до тада оковани џин који се најзад ослободио стега. Ти људи су уистину провели Србе кроз најтежа смутна времена да, и поред свих оштећења, изиђу на пут коначног преображаја. Арсеније III Црнојевић заузео је једно од првих места, ако не и прво, међу тим српским предводницима. Његова појава, међутим, не може се објаснити само његовим личним способностима: Арсеније III стао је на чело свог народа после свесрдних напора својих претходника на трону св. Саве, од

[337] *Пећка патријаршија*, 286 (С. М. Ћирковић).
[338] J. Радонић, нав. место; Р. Л. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, САН, 1949, 8.
[339] Ђ. Слијепчевић, нав. место; Љ. Стојановић, *нав. дело*, I, 1769, 1770, 1771. – »Године 1669. долазио је патријарх Максим у Сарајево и није, као владика, сједио у околини на селу, већ је цијело вријеме од 40 дана провео баш у самоме Сарајеву. Дошао је са пратњом и општина му је одредила четворицу људи на службу: Хаџи-Гавру, Петра, Вукашина и Милинка. Овој четворици ставила је општина у дужност да воде рачун о општинском трошку око патријарха. Трошак је одсјекао много, 19.347 аспара. Величина трошка види се најбоље кад се узме у обзир да сва црквенаградња од 1658. године није изнијела више од 42.000 аспара и да се општина није опростила дуга прије три године« (В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 43). Према В. М. Батинићу, патријарх је дошао у Сарајево 6. марта да се парничи с католицима. Код султана је израдио да му се подвргну и католици, па пошто су се они одупирали томе, ствар је дошла пред сарајевски суд. Губитак парнице тако је тешко пао патријарху да га је у судници ударила кап (M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca*, II,134). Патријарх се, очигледно, задржао у Сарајеву пуних 40 дана да би се опоравио од удара и оспособио за путовање.

Макарија до Максима, да обнове српску цркву, држе на окупу свој народ и, одолевајући свим притисцима, прикупљају снагу за најтежа искушења.

Према налазу Р. Л. Веселиновића, Арсеније Црнојевић је потпуно преузео управу Патријаршије тек 1674, иако је од 1669, кад је посвећен за митрополита хвостанског, био први помоћник оболелог патријарха Максима и, предодређен за његовог наследника, водио све послове у српској цркви. Арсеније је 1673. посетио Боку Которску и на Андрију Змајевића, који га је угостио, оставио најбољи утисак. Змајевић је сматрао Арсенија за свог земљака и рођака, јер су обојица потицали »из истог места у Црној Гори«. Назвао га је »новим пећким патријархом«: *»пећски патријарка, србске земље, Бугарске, Босне и Арбаније по начину србском свијех митрополита начелник«.* »Патријарх је у добу од 35–40 година, лепа и достојанствена изгледа и у опхођењу врло љубазан.« Змајевић и Црнојевић су остали лични пријатељи. Требињски бискуп Антун Примојевић тврдио је, међутим, да се испред патријарха, који наступа с пратњом од тридесет коњаника, ваља склањати, јер маше султановом наредбом да себи може потчинити све католике (»који ће сваке године плаћати исто колико и његови шизматици«).

На прагу новог раздобља српске историје појавио се архипастир способан да изиђе на позорницу европских збивања. А то се догодило у време рата између Св. лиге и Турске 1683–1699. године (III, 1).[340]

[340] П. Колендић, *Андрија Змајевић о патријарху Арсенију III*, Гласник СНД II, 1–2, 1927, 291; J. Радонић, *нав. дело*, 359–364; Р. Л. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, 5 и д. Живот и деловање патријарха Арсенија III обрадио је у овом издању Р. Л. Веселиновић, *Историја српског народа*, III, 1, глава о рату 1683–1699.

ДЕО СЕДМИ

КУЛТУРНА ИСТОРИЈА

ЈЕЗИЧКЕ ПРИЛИКЕ КОД СРБА У РАЗДОБЉУ ОД 1537. ДО 1699. ГОДИНЕ[1]

УПОТРЕБА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА

Настављајући да живи у српској средини, додуше готово искључиво у цркви и међу свештенством, српскословенски језик је и даље обављао традицијом освештане функције.[2] Његов висок углед у друштву заснивао се поглавито на употреби у богослужењу. То је уједно био и језик докумената црквене администрације на које су, уосталом, захтеви у погледу чистоте старог језика били често примењивани мање строго него на обредне текстове. Уз то је српскословенски служио и као језик највећег дела књижевности, утолико пре што у тешким временима турске владавине није ван цркве било друштвеног слоја који би био у могућности да се бави литерарним пословима или да негује ерудицију. На српскословенском су и даље била састављана нова књижевна дела,[3] изворна и преводна,[4] додуше не тако многобројна као раније, а увелико су преписивани и наслеђени текстови.[5] Разуме се да је исти језик господарио и у српским књигама штампаним у XVI и XVII веку.[6] С јединим изузетком првог српског буквара, који је изишао у Млецима 1597, све те књиге су верске по садржини, а намена им је махом обредна. Епоха штампарског рада под скученим условима у тадашњим српским земљама

[1] Најважнија општија литература о историји српскохрватског језика наведена је у напомени 1 уз поглавље *Језик у немањићкој епохи* у I књизи ове *Историје српског народа*. Тој литератури треба додати сажет преглед језичких збивања у раздобљу које се овде разматра: A. Vaillant, *Les langues slaves méridionales et la conquête turque*, Byzantinoslavica, XIV, Prague 1954, 123–129.

[2] Општији радови о српскословенском језику набрајају се у напомени 2 уз текст *Језик у немањићкој епохи* у I књизи ове *Историје*. Периодом о којем је овде реч посебно се бави студија Н. И. Толстоја *Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII в.)*, Славянское языкознание, Доклады советской делегации, V Международный съезд славистов, Москва 1963, 230–272.

[3] О тим делима вид. у прилогу Д. Богдановића у овој књизи.

[4] Углавном је текстолошке садржине, с нагласком на техници превођења, расправа Ватрослава Јагића о једном преведеном књижевном тексту: *Козма Индикоплов по српскому рукопису г. 1649-е (Палеографско-језичка студија)*, Споменик СКА, XLIV, 1922, 1–39.

[5] Једној таквој богослужбеној књизи посвећен је прилог Вере Јерковић *Цветни триод из 16. века. Правописне и фонетске одлике*, Зборник за филологију и лингвистику, XI, 1968, 85–96.

[6] Правописним и језичким, углавном фонетским особинама штампаних књига из XVI века баве се два рада Вере Јерковић: *Два четворојеванђеља штампара Мардарија из Мркшине цркве*, Прилози проучавању језика, 6, Нови Сад 1970 (обј. 1972), 1–17, и *Цветни триод штампара Мардарија из Мркшине цркве*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XV/1, 1972, 89–104.

потрајала је до 1566, а после тога је само у Млецима с времена на време објављивана или прештампавана понека књига за српско тржиште. Кад се и та делатност угасила 1638. године, био је то очигледан знак све дубљег погоршавања прилика.

Кроз цео XVI и XVII век ипак се настављала и чак је бујала једна скромна форма писменог стварања: монаси и свештеници су записивали, обично на маргинама књига, разне податке, а у ређим приликама и своја осећања или узбуђења. Језик тих записа је претежно српскословенски, али је често видљива преписивачева немоћ да се докраја изрази на том језику, тако да се у многим записима пробијају елементи народног језика, а понекад се речима или реченицама на том језику завршавају записи започети на чистом српскословенском.[7]

Српскословенски језик, који је уосталом у XVI и XVII веку употребљаван и у Македонији и делимично у Бугарској, остајао је у начелу архаичан, веран старини, одбојан према иновацијама. Као и други богослужбени језици у прошлости, он је био отворен једино за нове речи, често туђице, онда кад су оне биле неопходне да би означиле нове појмове за које у наслеђеном језику није било израза. Чак и таква отвореност била је својствена само одређеним врстама текстова, првенствено административним актима и прози световног садржаја. Новонастали обредни текстови, на пример службе Србима светитељима, чували су традиционалну чистоту црквеног језика, не само зато што је то захтевала поетика тог књижевног жанра него и зато што садржај тих састава није изискивао употребу лексике друкчије од оне која се још одраније налазила у религиозној књижевности. С друге стране, фонетика и правопис српскословенског језика били су изложени утицају промена у гласовном саставу српских говора. Нестанком појединих гласова из живог изговора ишчезла је могућност да се они изговарају и у црквеном језику, а промене у изговору тог језика обично су после извесног времена долазиле до изражаја у његовом писању. Тако је у XVII веку у многе српскословенске књиге ушао, спонтано и постепено, правопис који се у науци назива посрбљеним.[8] Поједина правописна решења ту су упрошћена, а прилагођавање живом српском говору је потпуније него у ранијим ортографским системима. Екавски изговор се све јаче огледа у писању, а у примерима где се уместо полугласа још од XIV или XV века изговарао вокал *а*, сада се уводило и одговарајуће писање, нпр. *дань* и *сань*, насупрот ранијем *дьнь* или *дънь* и *сьнь* или *сънь*. Таквим развојем је потпуније остварено начело на којем је и настала српска редакција: да се старословенски вокали који су у међувремену нестали из језика више не пишу својим некадашњим словима, већ да се на њихова места стављају слова за оне вокале који су на тим местима стварно били изговарани. Српскословенски је, уосталом, током времена развио и понеке особености својствене само њему. Тако се полуглас у облицима као вьсе или о въсе

[7] Већи део сачуваних записа објављен је, односно прикупљен у шестотомној збирци Љубомира Стојановића *Стари српски записи и натписи*, изд. СКА, I–III, Београд 1902–1904, IV–VI, Срем. Карловци 1923–1926. За раздобље о којем је овде реч, најзначајније су прва и четврта књига.

[8] На тај правопис скренуо је пажњу још Вук Караџић у раду *Примјери српско-славенскога језика*, у Бечу 1857, прештампаном у III књ. *Скупљених граматичких и полемичких списа Вука Стеф. Караџића*, Београд 1896; упор. и Петар Ђорђић, *Старословенски језик*, Матица српска, 1975, 223.

(= све) и вь истинꙋ или въ истинꙋ у црквеном изговору, пре свега у појању, вештачки чувао, да би се затим претворио у а, чиме су добијени облици као васв или ва истинꙋ, који не одговарају ни старословенској норми ни гласовним законима српскохрватског језика.

Што се тиче српске ћирилице, њена свечанија, уставна форма, употребљавана највише у богослужбеним књигама, није се много мењала откако су се појавиле штампане српске књиге. Слова у тим књигама, која су имала уставне ликове, очигледно су служила као узор исписивачима рукописних књига, утичући да они не уносе новине.[9] Ипак је све више у књигама употребљаван такозвани полуустав, писмо мање углађеног изгледа, у којем је било и доста брзописних слова. Што се тиче самог брзописа, он је пролазио кроз много бржи развој. Откако је с нестанком српских средњовековних државних канцеларија ишчезла елегантна калиграфска верзија брзописа, ранг тога писма био је снижен. Оно се употребљавало углавном за белешке и писма.

У доба турске владавине веома се раширило писање записа тајним азбукама, у којима су ћириличка слова најчешће употребљавана у гласовним вредностима друкчијим од нормалних (нпр. в = и, г = з итд.).[10] Само у ретким случајевима такво шифровање је имало сврху да од непожељних читалаца сакрије огорчену јадиковку против турских зулума. Иначе су побуде за тајно писање биле различите, а најчешће су тајним словима исписивана имена писара или аутора који, свакако из монашке смерности, нису хтели да истичу своју заслугу – али нису желели ни да се она сасвим заборави.

СПИСИ НА НАРОДНОМ ЈЕЗИКУ

Пословни документи, претежним делом лаички, остали су и даље најсигурније упориште писања народним језиком. Највише таквих списа је остало из једног малог предела који раније није био активан у стварању споменика писмености. Сачувана политичка аутономија под млетачким окриљем омогућила је приморском племену Паштровића да води администрацију на домаћем језику.[11] Захваљујући томе располажемо са више од стотину паштровских докумената из друге половине XVI и XVII столећа. Особености месног говора су јасно видљиве у тим списима. Сличних исправа остало је и из Старе Црне Горе,[12] додуше не у тако великом броју. Ту су, даље, акта и писма из

[9] Преглед малобројних иновација у српском уставном писму XVI и XVII века даје П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 114–115.

[10] У литератури о тајном писању најважнији су радови Ђуре Даничића *Тајна буквица у старим рукописима*, Гласник Друштва српске словесности, XI, 1859 (прештампано у *Ситнијим списима* Ђ. Даничића, књига трећа, приредио Ђорђе Трифуновић, Београд 1975), и Драгутина Костића *Тајно писање у споменицима српским*, Глас СКА, 53, 1898, 136–166, и *Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима*, Глас СКА, 92, 1913, 1–62.

[11] Најважније збирке: Александар Соловјев, *Паштровске исправе XVI–XVIII века*, Споменик СКА, LXXXIV, Београд 1936, 1–45; Иван Божић, Бранко Павићевић, Илија Синдик, *Паштровске исправе XVI–XVIII вијека*, Цетиње 1959.

[12] Најважније збирке: Јевто Н. Миловић, *Зборник докумената из историје Црне Горе (1685–1782)*, Цетиње 1956; Томица Никчевић и Бранко Павићевић, *Црногорске исправе XVI–XIX вијека*, Цетиње 1964. Једног дела овде обухваћеног материјала тичу се студије Александра Младеновића *О језику писама из Риječке нахије с краја XVII века*, Јужнословенски филолог, XXXIII, 1977, 203–229, и *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*, Зборник за филологију и лингвистику, XX/1, 1977, 1–43.

Боке,[13] из Грбља,[14] из разних нахија и племена у залеђу Црне Горе[15] и из муслиманских извора у оближњим пределима.[16] Постоји и нешто писама која потичу од херцеговачких Срба.[17] Из севернијих ијекавских предела има мање грађе. Осим значајне архиве Сарајевске црквене општине из друге половине XVII века,[18] овамо спадају и малобројни списи Срба из Хрватске.[19] Сиромашно су заступљени и екавски предели. Ово је једина епоха из које је сачувано више српских ијекавских докумената него екавских. Са крајњег југа екавског подручја, из Новог Брда, потичу белешке из 1539–1542. које је поп Недељко уписивао на маргине једног грчког зборника са Есхиловим и Пиндаровим делима.[20] Језик тих бележака показује већ формиране одлике призренско-јужноморавског дијалекта. Светогорски имовински документи[21] такође махом садрже особине екавских српских говора, али се у једном случају среће траг ијекавског изговора, док се у неким другим актима осећа македонски утицај. Очигледно су дужност писара вршили монаси родом из разних области. У потврдама које су сваке године Хиландарци издавали Дубровнику за примљени стонски данак установљен још 1333. преплићу се црквени и народни језик, а у овоме екавски и ијекавски изговор.[22] Екавски су писана, без

[13] Само понеки од ових текстова су објављени, вид. нпр. Јован Н. Томић, *Подаци о умиру или вражди из XVII и XVIII столећа*, Споменик СКА, XLII, 1905, 43–50. Знатан број докумената из Которског архива искоришћен је за језичка проучавања у радовима А. Младеновића *Јављање јекавског, такозваног најновијег јотовања у неким нашим споменицима*, Зборник за филологију и лингвистику, VII, 1964, 158–159, и А. Младеновића и Д. Петровића *О судбини полугласника у неким зетским говорима и споменицима с освртом на призренско-тимочку ситуацију*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XVIII/1, 1975, 139–155.

[14] Један такав документ издао је А. Соловјев: *Књига привилегија грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА, LXXXVII, 1938, 21–79; рад А. Младеновића наведен у претходној напомени садржи и осврт на једну језичку појаву у неким грбаљским документима.

[15] Известан број оваквих докумената објавио је Ј. Томић у прилогу књизи *Црна Гора за морејског рата (1684–1699)*, Београд 1907.

[16] У Томићевој књизи наведеној у претходној напомени публиковани су и текстови неколико таквих писама, од којих добар део потиче од скадарског везира Сулејман-паше Бушатлије. Неколико писама рисанског диздара Мехмедаге Ризванагића из средине XVII века објавио је, транскрибујући их латиницом, Павао Буторац у књизи *Gospa od Škrpjela*, Сарајево 1928, 125–130.

[17] Вид. нпр. Ј. Томић, дело наведено у претходним двема напоменама, 340–341; Алекса Ивић, *Неколико ћирилских споменика из XVI. и XVII. вијека*, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskoga arkiva, XV, св. 2, Загреб 1913, 92–103 (посебно 96–100); Асим Пецо, *Јекавске оазе у западној Херцеговини*, Јужнословенски филолог, XXVII/1–2, 267–306 (посебно 294–295); П. Буторац, *нав. дело*, 134–140 (писма попа Радула из околине Грахова средином XVII века, у латиничкој транскрипцији).

[18] Вид. нпр. Сава Косановић, *Српске старине из Босне*, Гласник СУД, XXXVIII, 1873, 141–192; Владимир Ћоровић, *Босанско-херцеговачка писма. II. Неколико сарајевских писама из XVII и XVIII стољећа*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XXII/3, Сарајево 1911, 489–511; Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву*, Сарајево 1928.

[19] Вид. нпр. А. Ивић, нав. дело, 102–103; Фрањо Рачки, *Дописи између крајишких турских и хрватских частника (наставак)*, Старине, XII, 1880, 1–41 (посебно стр. 5 и 6); међутим, нека од писама поглавара српских насељеника у Хрватској упућена аустријским властима писана су икавски, свакако зато што су писари били Хрвати.

[20] П. Г. Васенко, *Сербские записи на греческой рукописи XV века, принадлежащей Библиотеке Академии наук*, Известия Академии наук СССР, Отд. гуманитарных наук, VII серия, 1982, 27–44; А. В. Соловјев, *Новобрдски записи из почетка XVI века*, Југословенски историски часопис, III, 1937, 313–319.

[21] Те списе је издао Ст. Димитријевић, *Документи хилендарског архива до XVIII века*, Споменик СКА, 55, 1933, 20–31.

[22] А. Вучетић, *Писма калуђера српских манастира на Светој Гори кнезу и властели дубро-*

изразитије дијалекатске обојености, пастирска писма пећких патријараха Максима и Арсенија упућена световњацима у другој половини XVII века.[23] У тим писмима има елемената црквеног језика који потпуно господари у многим другим производима патријаршијске канцеларије. Тим су језиком срочене и кратке, много пута понављане формуле у пећком катастигу из 1660. и 1666, бележници у коју су пећки калуђери уписивали прилоге прикупљене у Банату.[24] Ипак, оно што у тим белешкама није стереотипно не спада у црквени језик. То су имена више од сто седамдесет посећених насеља и још много већег броја дародаваца. Мноштво личних имена, међу којима сада има већ знатан део календарских, налази се у помењицима, рукописним црквеним књигама у које су бележена имена покојника.[25] Језик Срба расутих по панонским пределима у XVI веку представљен је са свега неколико кратких реченица у свакидашњем говору српских војника у угарској служби, које је у латиничкој транскрипцији записао мађарски хроничар Ђорђе Сремац у свом спису на латинском језику.[26] Из доба од 1659. до 1777. године потичу белешке у протоколу православне Црквене општине у Коморану крај Дунава, у данашњој Словачкој, где су се Срби налазили као ратници шајкаши у аустријској служби.[27] Тај протокол је у ствари књига прихода и расхода с повременим записима о смени часника у црквеној општини, што је све довољно да се уоче главне црте већ створеног северног екавског (шумадијско-војвођанског) дијалекта. Исти дијалекат се огледа и у оскудној грађи из Будима с краја XVII века.[28] Није случајна околност да је највише грађе сачувано из крајева под Венецијом и Аустријом, или у близини њихових граница. На турској територији једва да је било архива у којима би се прикупљала српска документа на народном језику.

Жива преписивачка делатност у XVI и XVII веку обухватала је и одређене списе раније састављене на народном језику, или бар делимично на том језику. Судећи по многобројним преписима, најпопуларнији су били летописи и *Душанов законик*, дела која су подсећала на некадашњу величину и славу. Летописи су и допуњавани белешкама о новијим догађајима, а средњовековно српско законодавство је унеколико настављало да живи као правна норма

вачкој (год. 1520. до 1792), Старине ЈАЗУ, XVII, 1885, 1–48; Д. Берић, *Света Гора и Дубровник*, Прилози КЈИФ, XXIII, 1957, 82–91.

[23] Вид. нпр. Вук Караџић, дело наведено у нап. 9, стр. 63–66, 72–73; Јован Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII. и XVIII. веку*, Прва књига, У Новом Саду 1909, 79–80. Међутим, у писму Арсенија III, рођеног у Црној Гори, надбискупу барском, Бокељу Андрији Змајевићу, појављује се ијекавизам (Ciro Gianelli, *Lettere del Patriarca di Peć Arsenio III e del Vescovo Savatije all' Arcivescovo di Antivari Andrea Zmajević*, Orientalia Christiana Periodica, XXI, N. I–II, Roma 1955, 63–78; ијекавски је писано и писмо херцеговачког епископа Саватија, објављено у истом раду).

[24] С. Матић, *Катастиг пећски из 1660–1666*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, IV, 1931, 210–223, 447–495; V, 1932, 72–79, 419–422.

[25] Највише грађе из ових извора садржи рад Стојана Новаковића *Српски поменици*, Гласник СУД, XLII, 1875, 1–152 (поједини поменици издавани су и доцније). Обимне спискове имена срећемо и у неким другим радовима, тако нпр. у расправама А. Ивића о насељавању Срба у Хрватску и Славонију.

[26] *Georgii Sirmiensis epistola de perdicione regni Hungarorum*, Monumenta Hungariae historica, Scriptores, I, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottmánya, Pest 1857.

[27] Гаврило Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих Шајкаша*, Гласник СУД, 67, 1887, 243–280.

[28] Максим Луданић, *Србска стара писма*, Летопис Матице српске 112 за год. 1867, 1868. и 1869, У Новоме Саду 1871, 154–171.

у Паштровићима и Грбљу. Наравно, у новијим преписима старих текстова долазиле су до изражаја језичке иновације, а и разни дијалектизми.

Из треће четвртине XVI века потиче један препис *Александриде*, углавном преудешен на народни језик,[29] с очигледним одликама источнијих и јужнијих српских говора. Отприлике у исто доба, или нешто раније, настао је познати *Хиландарски медицински кодекс*,[30] такође препис старијег текста, на језику мешовитом, с променљивим уделом српскословенских и српских елемената[31] и са местимичним дијалекатским особинама које упућују на пределе око Призрена, Новог Брда или Јужне Мораве. Ова два опширна списа су најважнији појединачни извори за познавање говорног језика Срба у XVI веку. Значајно је и то што се у оба текста у више махова истиче да је њихов језик »српски«. *Хиландарски медицински кодекс* је знаменит и по томе што садржи обиље медицинске и ботаничке терминологије, укључујући и многе латинске називе. Сам текст је углавном прерађен превод са латинског. Уосталом, и поједина друга преведена медицинска дела сачувана су у српским преписима из XVI и XVII века, а и из ранијег доба.[31] Језик већине тих списа је српскословенски. Међутим, изводи из неких од њих кружили су, у понарођеном виду, под именом лекаруша.[33] Такви састави су се додиривали с разним бајањима и врачбинама, који су такође остали у рукописима из истог доба. Сасвим природно, у свим тим текстовима долазе до изражаја особине народног говора, а нарочито лексика свакидашњице. Слични језички подаци могу се наћи и у сачуваним хемијским рецептима.[34]

У веома разноврстан садржај *Хиландарског медицинског кодекса* укључена су и два сасвим кратка речника термина, латинско-српски и грчко-српски, од којих сваки захвата по непуну страницу. Из XVI века остао је још један кратак рукописни латинско-српскословенски тематски речник, а из XVII века један мали грчко-српски речник, такође примитиван, у којем се

[29] То је тзв. рукопис Српске академије наука, упор. Радмила Маринковић, *Српска Александрида*, Београд 1969, 285–291.

[30] Фототипско издање, са обимним предговором Реље Катића, *Хиландарски медицински кодекс N. 517*, Београд, Народна библиотека Србије, LXXX + 414 стр. О кодексу постоји знатна научна литература, поред осталог М. Д. Грмек, *Садржај и подријетло Хиландарског медицинског кодекса бр. 517*. Споменик САНУ, CX, 1961, 31–45; Р. Катић, *Хиландарски медицински кодекс* бр. 517, Зборник радова САНУ, LXXI, 1960, 71–119; исти, *Српски превод Liber de simplici medicina dictus Circa instans Matthaeusa Platearius*a, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXV/2, 193–276. Делови текста *Хиландарског медицинског кодекса бр. 517* објављени су и у низу других радова Р. Катића, од којих је један део у коауторству са Л. Станојевићем; о истом кодексу је често реч и у књигама Р. Катића које су наведене у напомени 32.

[31] Израз »српски језик« употребљава се у текстовима о језику у овој *Историји* онда кад је реч о српскохрватском језику код Срба; кад се има у виду тај језик као целина, он се увек означава својим пуним именом »српскохрватски језик«.

[32] Преглед извора дао је Р. Катић у више наврата; упор. његове радове *Тераписки кодекси средњевековне медицине*, Зборник радова САН, 48, 1956, 69–119; *Медицина код Срба у Средњем веку*, Посебна издања САН, књ. CLCX, Београд 1958; *Српска медицина од IX до XIX века*, Посебна издања САНУ, CDXV, Београд 1967. Збирку текстова објавио је V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa*, Starine X 1878, 81–156 (стр. 81–126, *Sredovječni liekovi, gatanja i vračanja*).

[33] Вид. Р. Катић, *О утицају српске средњовековне медицине на постанак новијих тераписких кодекса народне медицине код Срба*, Зборник радова САН, 56, 1957, 99–117.

[34] С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. III. Један стари свјетовни зборник ћириловски ... из 17-ог вијека*, Гласник СУД, XXV, 1869, 19–63 (посебно 33–36).

тумаче произвољно одабране грчке речи, а понекад и читаве реченице.[35] Писање латинских и грчких речи ћирилицом је заједничка особина свих тих малих глосара, који сведоче о одређеном труду око упознавања језика̂, али и о нивоу на којем је тај труд неизбежно остајао.

У XVII веку народни језик је продро и у путописни литерарни жанр, који се иначе у ранијим временима веома слабо неговао код Срба. Анонимни писац сасвим кратког *Пошаствија от Јерусалима на Синајскују гору колико јест конак* из 1654–1656. и патријарх Арсеније III Црнојевић у казивању о свом путовању у Јерусалим употребљавали су и српскословенске и народне речи и облике; у патријарховом путопису, ови други претежу.[36]

У укупном збиру, српских текстова на народном језику из XVI и XVII столећа можда нема мање од оних из претходних двају столећа. Та једнакост ипак не доказује да је некадашњи ниво културе и писмености био сачуван. Нормална је појава да с пролажењем времена пропада све већи део рукописа, тако да приближно једнака количина заоставштине из двеју разних епоха сведочи о вишем нивоу раније епохе. Осим тога, једнакост је у нашем случају одржана у ствари тиме што је народни језик освојио нове просторе у прозној књижевности и у ерудитним списима, ширећи се на рачун српскословенског. Не би било оправдано ако бисмо у том померању граница између двају језичких узуса гледали доказ неког опадања значаја цркве у српском друштву или култури. У доба о којем је реч, улога цркве је била чак већа него раније јер више није било српских феудалаца. Узроци промене су језичке природе. Сваким кораком свог развоја, српскохрватски језик се удаљавао од језичког стања које су својевремено фиксирали Ћирило и Методије. На тај начин је црквенословенски постепено бивао све теже разумљив и људи су га све мање осећали присним. Он је неповратно стицао обележја траженог и чак извештаченог, церемонијалног израза, а број појединаца оспособљених да се активно служе тим језиком знатно је опао, утолико пре што су услови за књижевно и књижевнојезичко школовање црквеног подмлатка били много неповољнији него раније. Поготову се све теже могло писати српскословенски о темама које нису апстрактне природе. И у витешком роману, и у медицинским приручницима и у путописној књижевности било је кудикамо лакше изражавати се народним језиком. У сачуваним текстовима по правилу има српскословенских елемената, понајвише на почетку састава или његовог одељка, али ауторима није полазило за руком да дуго остану у тесном изражајном простору црквеног језика. Том језику су недостајале речи за многе појмове које

[35] С. Новаковић, нав. дело, 27–32 *(Наук грчкога језика)*; сажет преглед скромних лексикографских бележака у старој српској књижевности налази се у студији Ирене Грицкат *Поглавља из историје књижевног и писарског рада*, Јужнословенски филолог, XXXIII, 1977, 116–155 посебно стр. 125–126).

[36] Језика путописа тичу се рад А. Младеновића *Особине графије и језика путописа патријарха Арсенија III Црнојевића из 1682. године*. Зборник за филологију и лингвистику, VIII, 1965, 133–146, и два рада И. Грицкат: *О неким видовима историјскојезичких истраживања (на српском материјалу с краја 17. и почетка 18. века)*. Зборник за филологију и лингвистику, XI, 39–45, и *Језик српских путописа из XVII и с почетка XVIII века*. Стара српска књижевност, САНУ, Зборник историје књижевности, књ. 10, Београд 1976, 297–322; овај последњи рад садржи и преглед путописа у старој српској књижевности. Драгоцени подаци се налазе и у књизи Милорада Павића *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970; иста књига и иначе пружа многа обавештења о српским текстовима из обухваћеног раздобља.

је у таквим текстовима требало именовати. Карактеристично је да је и сам патријарх Арсеније III у свом путопису, тематски сведеном на врло прозаичне појединости, прихватио народни језик као основно ткиво свог израза.

Ширење употребе народног језика код Срба у XVI и XVII веку није зашло у област религијских текстова, који су остали неприкосновена тврђава српскословенског језика. У кругу православних нема ничега што би подсећало на лекционаре, молитвенике и разноврсне друге побожне списе које је католичка црква у приморским крајевима још од XV века (па чак и раније) припремила за своје вернике. Ова разлика је пре свега одсјај неједнаких својстава српскословенског језика и латинског, који је готово свуда у католичкој средини обављао службу црквеног језика. Први је био делимично разумљив тадашњим Србима; то што је ипак често звучао тајанствено или бар архаично могло је бити преимућство, а не мана кад је у питању језик који је служио за општење с Богом. Латински је, међутим, био савршено неразумљив пуку, и католичка црква је морала приступити превођењу многих верских текстова на народни језик зато да би верска учења ипак могла допрети до њене пастве.

И поред тога што је народни језик одузео црквеном један део поља његове писмене употребе, ипак у сачуваним текстовима из XVI и XVII века црквени језик далеко претеже. Под турском влашћу није било места за световну администрацију на српском језику, а услови за развитак световне књижевности били су сасвим рђави. Тако се догодило да су највише писане, односно преписиване, црквене књиге, првенствено оне које су биле потребне за богослужење. На тај начин је турска владавина зауставила природни развој ка народном језику у књижевности.

С друге стране, српски народни језик је у раном периоду турског господарења употребљаван понегде и ван географских или географских граница Српства. Тако је српскохрватски језик средином XVI века још увек био веома раширен у преписци коју су слали турски заповедници, међу њима и они највиши. Писма на екавском српском дијалекту писали су, поред осталих, Хусрев-бег, господар смедеревски и београдски 1535, Мехмед-бег Михалбеговић из Босне 1536, Мустафа, дунавски капетан у Пешти 1536, београдски санџак-бег Мехмед-бег Јахјапашић 1540, Мехмед-паша будимски 1544, беглербег Мехмед Соколовић 1551. и бечкеречки Манкоч-бег 1552. године.[37] Дијалекатски тип ових писама може се поближе одредити као косовско-ресавски, онај исти који преовлађује у српским актима из доба Деспотовине. Знатан део турских великодостојника био је тада српског порекла, али то углавном не важи за хришћанске владаре и велможе којима су писма била упућена. Из тога произлази да је српскохрватски заиста служио као нека врста дипломатског језика у овом делу Европе. Мехмед-паша Соколовић је у писму темишварском угарском команданту Андреју Баторију изричито захтевао: »И што ми посилаш [= шаљеш] листова и све ми српскем језиком посилај.« Друга

[37] Ти документи су објављени у издањима: Ив. Павловић, *Српска писма у француским архивама*, Гласник СУД, LI, 1882, 115–117; Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, Viennae 1858; A. Ivić, *Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven*, Archiv für slavische Philologie, XXX, 1909, 205–214; исти, *Шест српских писама из шеснаестог столећа*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 5, 1925, 133–140; у истим издањима се налазе и текстови писама угарских и румунских владара поменутих даље у овом одељку. Упор. и књижицу М. Костића *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV.–XVIII. в.*, Скопље 1924.

страна је одиста и слала такве »листове« Турцима, о чему сведоче нпр. три писма угарског краља Јована Запоље из 1537. године.

Уз српски екавски дијалекат, у оваквој преписци се употребљавао и ијекавски, нпр, у дописима потеклим од турских власти у Херцеговини и у потврдама цара Сулејмана Дубровнику о плаћеном харачу. Преписка између заповедника са обе стране на турској граници у Хрватској текла је углавном на икавском. Како се граница двају светова и усталила на том земљишту, тај језички тип се задржао у употреби која се све више сводила на контакте између локалних крајишких команданата. При том је латиница све више потискивала ћирилицу. Праћење ових појава излази из тематског оквира ове *Историје*. Треба, међутим, нагласити да се српскохрватски језик нагло повлачи из праве дипломатске функције после средине XVI века. Удео потурчењака из наших крајева међу турским великодостојницима више није био тако доминантан, а од старог угледа српског господства и културе из доба Деспотовине није више остајало ништа. Ипак, из румунских крајева остала су два значајна српска писма везана за нешто касније време. Молдавски војвода Александар се 1566. обратио Дубровнику писмом које је добром ијекавштином исписао писар Драгомир Србин. Ово писмо је додуше било упућено у средину где се говорило српскохрватски, али то не важи за поруку влашког војводе Михаила великом везиру Азем Ибрахим-паши 1601. године, написану не баш беспрекорно једним источним српским говором.

О животу и развоју српскохрватског језика у муслиманској средини, првенствено у Босни, Херцеговини и околним областима, сведоче сачувана ћириличка и латиничка писма, махом она упућена преко границе за хришћанско подручје (аустријско, млетачко или дубровачко), али и рукописна књижевност написана арапским словима (»аребицом«). У погледу дијалекта, ти списи су двојаки, ијекавски и икавски. Ни на њима се ово излагање неће задржавати.

Исто тако овде се неће разматрати многобројни текстови настали међу католицима штокавцима у XVI и XVII веку, иако ти текстови представљају извор прворазредног значаја за историју српскохрватског језика. Основни језички израз богате књижевности која је у то доба цветала у Дубровнику био је штокавски ијекавски, у складу са особинама народног говора тога града, али је у поезији испрва преовлађивао чакавски икавски под утицајем песничке традиције млетачке Далмације, да би касније ипак добио превагу домаћи дубровачки говор. Међутим, у прози (у актима, писмима и комедијама), тај говор је господарио од почетка. Дубровчани су свој језик најчешће називали словинским, али има и доста примера за назив »lingua serviana« (српски језик), најчешће у службеним документима на латинском или италијанском,[38] а позната су и два-три примера употребе назива »хрватски језик«. У XVII веку почиње и скромна литература бокељских католика на тамошњим говорима зетског ијекавског дијалекта, не без утицаја језика дубровачких писаца. Од истог столећа датира и књижевна делатност коју су босански фрањевци неговали вршећи своју духовничку дужност. У њиховим делима, махом преводима и прерадама с латинског и италијанског, заступљен је и ијекавски и икавски дијалекат. За разлику од дубровачких и бокељских писаца, они су

[38] P. Ivić, *O značenju izraza lingua serviana u dubrovačkim dokumentima XV–XVIII veka*, Зборник за филологију и лингвистику, XII, 1969, 73–81.

употребљавали претежно ћирилицу, наслеђену из босанске прошлости; т
азбуци се убрзо придружила и латиница. Као и у муслиманској средин
ћирилица је код њих увек била брзописна. Традиционални правопис, на ко
се пазило у православној цркви, ту је био упрошћен, а облик слова почео
живље мењати јер је нит континуитета с наслеђем била истањена, а писарск
школа и скрипторија није било. Не само да су били престали додири са широки
православним подручјем узајамности него су и католичка и мусликанск
средина биле међусобно изоловане. Исто тако, ћирилска писменост у оба
ском појасу од Макарске до Сплита развијала се у великој мери независно
оне у Босни. Кад је католичка контрареформација почетком XVII ве
одлучила да почне штампати књиге за Босну, брзопис је адаптиран да служ
као устав за штампана слова (додуше, књига фра-Стјепана Матијевића из Туз
објављена је 1630. у Риму обичном уставном ћирилицом). У другој полови
XIX века, за ћирилицу у западним пределима уведен је назив босанчица. Т
термин се и данас употребљава на понеким странама, иако без правог нау
ног оправдања. Он сугерише погрешну идеју да је »босанчица« посебна азбук
на нивоу глагољице, ћирилице и латинице, а не варијетет (или, тачније, ск
разнородних варијетета) брзописне ћирилице. Нема ниједне графичке по
диности која би била заједничка за све типове »босанчице«, а истовреме
туђа брзопису православних Срба у истом раздобљу. Значајно је да са
босански фратри нису одвајали своје писмо од српске ћирилице. Тако
Матија Дивковић, најзначајнији писац из тога круга, своје писмо назив
српским (а језик словинским). Исто тако и у Дубровнику, где је у нормалн
употреби била латиница, »западна« ћирилица је често називана српск
писмом.

У приморским крајевима од задарске околине до Боке Которске, у кат
личкој средини, поједини љубитељи народне песме, међу њима и поне
угледни књижевници, бележили су током XVI и XVII века стихове које
слушали.[39] Добар део тако записаних песама настао је међу Србима; о то
сведочи њихов садржај, у којем већ тада налазимо и Марка Краљеви
и косовске мотиве, поред неких других, исто тако несумњиво српских. На
дни певачи онога времена разносили су песме надалеко и преузимали их јед
од других, сматрајући песме и њихове јунаке својима без обзира на разли
међу црквама. Трагови српског порекла појединих песама огледају
и у њиховом језику. То је највидљивије у песми *Девојка и Шишман* и две
бугарштицама певаним »на српски начин«, које је 1555. забележио песн
Петар Хекторовић од двојице рибара са Хвара. У тим песмама има нема
језичких појединости несагласних са особинама хварског чакавског икавск
дијалекта, каквим је иначе писао Хекторовић.[40] Ту срећемо несумњиве шток
визме, а осим тога и доста екавских облика, у складу са садржајем тих песам
који се сваки пут везује за екавске крајеве. Стога се ти текстови не мо
мимоићи кад је реч о језику тадашњих Срба. Штавише, те песме су у недостат
непосреднијих сведочанстава готово једини извор из којега дознајемо понеш
о песничком изразу оновременог српског народног певача.

[39] Најбољи преглед те делатности, са текстовима одабраних песама, налази се у књи
М. Пантића *Народне песме у записима XV–XVIII века*. Београд 1964.

[40] Најподробније и најпоузданије је о овоме писао А. Младеновић у књизи *Језик Пет
Хекторовића*, Нови Сад 1968 (поглавље *Језик народних песама у Хекторовићевом »Рибањ*
151–189).

Сачувани текстови пружају податке о променама које су се у језичкој структури одиграле у XVI и XVII веку. У примерима као *братја* или *робје* извршено је такозвано ново јотовање; резултат тог гласовног процеса су облици као *браћа* и *робље*. У ијекавским крајевима је почео сличан развој и у примерима као *лјето* или *недјеља*, који су се претварали у *љето* и *неђеља*.[41] Отприлике у исто време, или нешто касније, пада почетак ишчезавања *х* које илуструју примери као *аљина* или *вр*. Облици као *хаљина* или *врх* сачували су се на штокавском тлу само у неколико периферијских предела на југу и југозападу, а осим тога у већини муслиманских говора у Босни, Херцеговини и Санџаку. За именичке облике значајни су даље ширење наставка *-а* у генитиву множине (*градова, села*, а не више *градов, сел*) и прва појава изједначених форми датива и инструментала множине, најчешће с наставком *-ма* (нпр. *женама* у оба та падежа, поред још увек обичнијих наслеђених облика датива као *женам* и инструментала *женами*).[42] Тако се гласовна и морфолошка структура језика до краја XVII века већ умногом приближила садашњој.

ДИЈАЛЕКТИ И МИГРАЦИЈЕ

Са гледишта језичке науке, географска расцепканост писмене документације на народном језику из XVI и XVII века има једну повољну страну: иако је количина текстова у ствари прилично скромна, ипак добијамо понешто података о готово сваком крупнијем дијалекатском типу, тако да смо у могућности да пратимо процес све већег дијалекатског гранања, а донекле и резултате снажних миграционих покрета који су увелико испремештали српско становништво унутар његовог историјског подручја и разносили га и далеко ван граница тог подручја.[43] У време о којем је реч, покрети српског живља ишли су поглавито у два правца.

Бежање испод турске власти водило је ка северозападу, најчешће у оне делове Хрватске који су остајали под хабсбуршким скиптром; исти географски смер имала су и пресељавања становништва која су вршили Турци у новоосвојене крајеве из дубине своје територије. У оба та случаја, Срби нису истиски-

[41] О времену кад је вршено ново и ијекавско јотовање постоји у науци неколико радова: А. Младеновић, *Јављање јекавског, такозваног најновијег јотовања у неким нашим споменицима*, Зборник за филологију и лингвистику, XII, 1969, 226–227; А. Пецо, *Промене непалаталних сугласника у вези са ј на српскохрватском подручју*, Јужнословенски филолог, XXVIII/1–2, 143–187; исти, *Још реч-две о новом јотовању*, Зборник за језик и књижевност, Титоград 1972, 73–77.

[42] О развоју деклинације и конјугације обавештава књига Ђ. Даничића *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, У Биограду 1874, стр. 398.

[43] Основно дело о миграцијама српског народа је књига Јована Цвијића *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, Српски етнографски зборник, 24, Београд 1922, стр. 96. О миграцијама у вези с језиком писао је П. Ивић у радовима *О неким проблемима наше историске дијалектологије*, Јужнословенски филолог, XXI, 1955–1956, 97–129, *Миграције и дијалекти Срба јекаваца*, Нови љетопис Српског културног друштва »Просвјета«, I, Загреб 1971, 29–41, и *Balkan Slavic Migrations in the Light of South Slavic Dialectology*, Aspects of the Balkans, Continuity and Change, Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23–28, 1969, The Hague–Paris, 1972, стр. 66–86.

вали старинце, него су насељавали земљу опустошену у ратовима. Дијалекат који се ширио овим путем био је источнохерцеговачки ијекавски, поникао у простору некадашњег источног Хума, између Неретве и границе Зете. Овај талас српских сеоба углавном се смирио пре краја XVII века. У том историјском тренутку, Срби су већ били најбројније становништво у Босанској крајини, у книнској околини, у Лици, на Кордуну и Банији, и сачињавали су знатан део популације у Славонији и крајевима непосредно западно од ње. У језичком погледу, ти Срби су касније извршили јак утицај на своје хрватске суседе, који су чак понегде од њих примили источнохерцеговачки говор. Тај говор су, уосталом, сачували и поунијаћени становници Жумберка. Ваља нагласити и то да су збивања у каснијим епохама, нарочито она у XX веку, знатно смањила удео српског живља у набројеним областима. С друге стране, треба имати у виду да је и хрватско становништво било, и то у великим масама, захваћено сеобама проузрокованим турским пустошењем и освајањем. Хрвати, углавном чакавци или штокавци, ретко кајкавци, премештали су се у западније и северније крајеве хрватских земаља, а често и даље на запад или север, у Италију, Словенију, Аустрију, западну Мађарску и чак у јужне делове Чехословачке. У некадашњим сталиштима тих избеглица настањивали су се, обично после извесног времена, поменути српски насељеници, али у многим случајевима и муслимански или хрватски, по говору увек штокавци. Међу последице тих догађаја спада крупно проширење земљишта штокавског наречја на рачун чакавског и, у мањој мери, кајкавског. Осим тога, стари штокавски говори католика и делимично муслимана у Славонији и већем делу Босне, који су се одраније издвајали многим посебностима, а понекад и особинама које су их приближавале чакавштини, сад су се нашли одвојени од чакавског подручја и опкољени чистим штокавским говорима херцеговачког порекла, а понекад и помешани с њима. Њихов каснији развој је сав у штокавском духу. Ове промене су створиле предуслове да Хрвати у XIX веку усвоје штокавски књижевни језик.

Други покрети људства, о којима располажемо са много мање непосредних историјских сведочанстава, водили су из висинских крајева ка плоднијим долинама и равницама. Најактивније извориште тих српских сеоба био је појас највиших динарских планина дуж вододелнице између јадранског и дунавског слива, од предела јужно од Сарајева преко херцеговачких површи и црногорских Брда, све до Проклетија, па и даље до масива Шаре. Општи смер таквих миграција ишао је ка северу и североистоку, према поречју Саве, Дунава, Мораве и њихових притока. На тај се начин раширио источнохерцеговачки дијалекат по северној и источној Босни, као и северно одатле, а и по западној Србији. У источним деловима Санџака захватао је нове просторе зетски говор, по централној Србији и долини Велике Мораве косовско-метохијски, а по јужноморавским пределима призренски. За разлику од покрета ка северозападу, чији су узроци били политички, ова економски условљена кретања била су трајнија јер су произлазила из једне околности сталне природе – из слабе плодности кршевитих планинских предела. Стога су се те миграције наставиле и у XVIII веку, па чак и у XIX, да би се на измењен начин продужиле у колонизацији Војводине после првог, односно другог светског рата. Тешко је просудити колико је земљишта освојио који од поменутих дијалеката пре краја XVII столећа, а колико касније. С друге стране је у главним цртама познато докле је стигао талас српског насељавања на

северу, у панонској равници. Тај талас је захватио целу данашњу Војводину, у којој су Срби око 1600. године били готово једини присутни етникум (ако изузмемо тадашње муслиманско становништво), затим скупину расутих насеља западно од Дунава, од Барање до Будима, пределе око Баје, Темишвара и Арада, као и појас северно од доњег тока Мориша (»Поморишје«). Ту, на северу, граница између екаваца и ијекаваца – уколико је реч о Србима – усталила се на Дунаву између Бачке и Барање, а јужно одатле је пролазила кроз најисточнији део Славоније, тако да ијекавска насеља почињу одмах западно од Даља и Вуковара. Без географског додира са главнином српског народа остала је јака група насеобина у северној Угарској, углавном око Будимпеште. У тим пределима је удео српског живља битно појачан сеобом 1690, која је онамо одвела и екавце и ијекавце, док су ранији насељеници изгледа сви били екавци. Доцније се дијалекатска мешавина кристалисала уопштавањем екавског изговора у огромној већини речи, али уз чување јасних трагова ијекавштине у појединим граматичким облицима.

Ни економски условљене миграције нису захватиле искључиво Србе. Дуж оба бока главног тока српских сеоба ка северу и североистоку текле су паралелне струје двају суседних етникума, хрватског и албанског, у оба случаја мешајући се са српским живљем. Из динарских крајева северозападно од оних који су давали српске исељенике кретала се католичка популација, и то из западне Херцеговине, западне Босне, Далматинске загоре и Лике ка питомијим севернијим пределима Босне и Хрватске, и чак ка Барањи, северној и западној Бачкој и околини Будима. Уосталом, ни Срби насељени у Босанској и Книнској крајини, у Лици и на Кордуну нису остали сасвим по страни од секундарних покрета овакве врсте. Што се тиче албанских миграција, њихова главна исходишта су била у врлетним планинским крајевима јужно и југоисточно од врхова Проклетија. Исељеници из те области премештали су се ка северу и североистоку, кроз Метохију и Косово све до горње Топлице и врањског краја. И све ове сеобе утицале су на границе српске језичке области и на географски распоред српских дијалеката.

Крајем XVII века, српско етничко подручје било је углавном формирано; каснија времена донела су углавном сужавање тог подручја, као и ишчезавање великог дела дијаспоре. За одређивање порекла пресељеничког становништва драгоцени су дијалектолошки подаци, који не изневеравају ни тамо где нема писаних извора, а ни сачуваног народног предања. Ти подаци, на пример, недвосмислено показују да је северозападна српска етничка формација, она која се простире преко западне и северне Босне, као и појединих делова северне Далмације, Хрватске, Славоније и Барање, настала исељавањем из источне Херцеговине (у историјском значењу тог назива који обухвата и северозападну половину данашње Црне Горе). Углавном су истог порекла и Срби у источној Босни и у великом делу западне Србије, све до доњег тока Ибра и до Ваљевских планина, а утицај источнохерцеговачке компоненте у дијалектима осећа се и даље ка североистоку, кроз северну Србију и Војводину. Стварање широког подручја са мање-више уједначеним говором и традицијом допринело је очувању културног заједништва Срба упркос њиховој географској расутости и омогућило касније стварање вуковског књижевног језика са веома широком дијалекатском основицом.

Тамо где подаци о пореклу породица дају сложену слику, дијалектологија показује која је од насељеничких струја била доминантна, бројно или соци-

јално. Тако се, на пример, може рећи да су у долини Велике Мораве, где су се стекли дошљаци из многих крајева, најважнију улогу одиграли косовско-метохијски насељеници. У понеким другим случајевима показује се да се старинци, иако сразмерно сасвим малобројни, нису утопили у мору придошлица, него су их чак језички углавном асимилирали. Значајно је да се у северозападној Србији, у простору између Саве и гребена Ваљевских планина, у основи сачувао стариначки дијалекат тог подручја, мада главнину становништва сачињавају потомци досељеника источнохерцеговачког порекла.

УТИЦАЈИ ДРУГИХ ЈЕЗИКА

Већ од саме појаве Турака у српским земљама почеле су у српски језик улазити турске речи.[44] Међу првим сведочанствима су најпоучнија она у раним турским документима на нашем језику, где налазимо изразе као *султан, бег, кадија, субаша, берат, спахија, харач, ђумрук, кантар, хазна, чоха, мусроманин, хоџа*, све већ у XV веку. С турском влашћу стигла је лексика која се односи на управу, њене функционере и њене функције, а с привредним везама дошли су и изрази за одговарајуће појмове. Упознавање са исламом донело је и термине који се тичу те религије. У столећима која су следила, турцизми су стигли да прожму све слојеве речничког фонда, од психичког живота до јеловника, од назива разних заната до имена биљака и животиња. Довољно је навести речи као *севдах, баксуз, бекрија, будала, тамбура, аждаја, џамија, каурин, цин, табан, џигерица, мелем, дуван, ракија, боза, зејтин, пилав, барјак, буздован, топ, спахија, ћата, берберин, терзија, ћевабџија, бакшиш, мираз, дућан, чарапа, јастук, бунар, оџак, капија, долап, бакар, парче, пара* (новац), *сат, аршин, калдрма, јендек, чаир, мајдан, јоргован, кајсија, бедевија, мајмун* да би се схватило да позајмљенице из турског припадају најразличитијим значењским круговима. Главнину ових речи чине именице, али има и глагола као *баталити* или *бегенисати*, придева као *бајат* или *ћосав*, прилога као *бадава, таман* или *џабе* и речца као *јок* или *ем*. Осим лексема правог турског порекла, таквих као *ага, боја* или *таван*, међу овим речима има мноштво оних које су сами Турци преузели из других језика: арапског *(алат, зулум, сакат)*, персијског *(дилбер, кавез, пешкир, ћилим)*, па и грчког *(ђубре, талас, фуруна)*, чак и латинског или романског *(ђумрук, скела)*. Велики број места носи имена примљена непосредно или посредно од Турака. То вреди, на пример, за сваки Чифлук или Читлук, за сваки Вакуф,

[44] Најпотпунију збирку материјала у овој области садржи књига Абдулаха Шкаљића *Турцизми у српскохрватском језику*, [3]Сарајево 1973; осим тога значајна су дела Ђ. Поповића *Турске и друге источанске речи у нашем језику*, Гласник Српског ученог друштва, 59, 1884, 1–275, и А. Кнежевића *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962. Међу студијама о српскохрватским турцизмима, средишње место имају монографије Станислава Стаховског (Stanisław Stachowski) *Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbske–chorwackim*, Kraków 1967, и *Fonetyka zapożyczeń osmańsko–tureckich w języku serbo–chorwackim*, Warszawa–Wrocław–Kraków–Gdańsk 1973; упор. и M. Mladenović, *Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im Lichte der Sprache*, *Südost-Forschungen*, XX, München 1961, 159–203; G. Hazai, *Remarques sur les rapports des langues des Balkans avec le turc osmanli*, Studia Slavica, VIII, Budapest 1961, 97–138; М. Адамовић, *О пореклу српскохрватских османизама*, Јужнословенски филолог, XXX/1–2, 1973, 229–236.

затим за Сарајево, Тузлу, Дервенту, Илиџу, Ћуприју, Куршумлију, Багрдан, Авалу, Ђердап, Текију, Мајданпек, Аду, Алибунар итд., а такође и за Калемегдан, Дорћол, Теразије, Ташмајдан, Карабурму, Топчидер итд. Нису ретки ни комбиновани називи, такви као Нови Пазар, Бајина Башта, Владичин Хан или Делиград. Многе од тих назива нису дали Турци него сами Срби, који су турску реч (нпр. *читлук, ћуприја, теразије, башта* или *делија*) употребљавали и у свом говору. Из турског су прихваћени и поједини наставци за творбу речи: елементи *-ана, -џија, -лија* и *-лук*, издвојени из турцизама као *апсана, барутана, алваџија, тобџија, Османлија, шећерлија, агалук, мезелук*, наставили су да живе у српскохрватском језику, образујући нове речи чија основа није турска: *солана, циглана, млекаџија, рачунџија, силеџија, Бечлија, Нишлија, новајлија, режимлија, безобразлук, кукавичлук, несташлук*.[45] По турском обрасцу и са турским првим делом створене су синтагме као *хаџи Тодор, дели Радивој, Кара Ђорђе* (и сливено *Карађорђе*), а спојеви као *Хасан-ага, Мехмед-бег, Сулејман-паша* у целини су узети из турског. Из истог извора су примљени и непроменљиви придеви као *тазе, мави* »плав«, *седефли, челикли* и сложенице као *алај-барјак, дуванкеса* или *самур-калпак*. Додуше, већина таквих примера се касније престала употребљавати, а и иначе је број турцизама у српскохрватском нагло почео опадати у XIX и XX веку. Најзад, треба забележити да су турске позајмљенице унеле у гласовни систем штокавског наречја једну нову јединицу, консонант *џ*, у речима као *џелат, џумбус, пенџер* или *патлиџан*.

Турски утицај по својој снази надмаша све друге стране утицаје на језик Срба, међу њима и грчки, који је био најјачи у претходној епохи, и немачки, најзначајнији у каснијем раздобљу. У домашају утицаја турског језика огледа се, сасвим природно, силина турског утицаја на живот српског народа. Османлијско господарење је трајало дуже него иједна друга туђинска владавина и донело је сасвим друкчију цивилизацију, чији су носиоци – у источнијим крајевима углавном Турци, а у западнијим претежно муслиманско становништво српскохрватског језика – живели међу Србима у великом броју, обично надмашујући православне економском снагом, просечним нивоом просвећености и кудикамо већом мером урбанизованости. Промене су биле најјаче по градовима, који су у то време добили оријентални лик, а нешто слабије по селима, чија је духовна и материјална култура мање измењена, иако је и тамо деловао неизбежан економски додир са чаршијама по касабама, а поготову онај, не само економски, са агама и беговима у чијем је поседу била земља. Има и географских разлика у погледу броја турцизама који је, у основним линијама, сразмеран трајању турске владавине. Дијалектолошки радови бележе највише таквих израза у косовско-метохијским пределима, у југоисточној Србији, у Санџаку, у Босни и Херцеговини. У некадашњем Београдском пашалуку има их мање, али још увек много. Они усталом нису ретки ни у областима које су дуго биле под Аустријом, таквима као што су Војводина, Славонија или Лика. Тамо су остали као траг некадашње турске владавине или као нанос који су донеле сеобе. Треба додати и то да је турски језички утицај у говорима исламизованог становништва захватио још шире и продро много дубље, нарочито у лексици која се тиче вере, породице, људских осећања

[45] О овоме вид. Stanisław Stachowski, *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Krakow, 1961, 16–66.

и преживљавања. У већини муслиманских говора у Босни, Херцеговини и Санџаку, и у самом начину изговора српскохрватског језика има појединости, као што су неразликовање *ч* од *ћ* или чување сугласника *х*, које се без угледања на турске (и арапске) обрасце тешко могу објаснити.[46] Та два језика су уживала велики углед међу муслиманима. Турски је, поред осталог, био језик државне управе и војске, а арапски језик школског образовања, Корана и, што је нарочито важно, обавезних свакодневних молитава.

Турско освајање балканских земаља задало је тежак ударац утицају грчког језика на српски. С променом политичког и културног положаја Грка избледео је некадашњи огромни престиж свега што је грчко. Додуше, преузимање грчких речи се наставило, али у смањеној мери.[47] Остале су две области живота у којима су додири и даље били живи: црква и трговина. Турско освајање није одузело Грцима ону нарочиту врсту духовног примата који су они од давнина имали у православној цркви, а истовремено је чак проширило моћ грчког клера. У првој половини XVI века, све до 1557, била је практично укинута Пећка патријаршија и Срби су се поново суочили са грчким архијерејима у својој средини. Речи као *аратос*, *даскал*, *метанисати*, *прњавор*, *рипида*, незабележене (бар у том облику) у ранијим изворима, сведоче о продуженом трајању грчког утицаја на српску цркву.[48] Исто тако, грчки трговци су и даље остали важни посредници за добављање појединих врста робе, нарочито са Леванта. Језик је сачувао траг тих веза у речима као *магарац*, *паспаљ*, *прћија*, *самар*, *спанаћ*, *стасати*, *тигањ*. На српском југоистоку, јаче изложеном зрачењу Солуна као економског центра, таквих речи има више него другде; идући ка северозападу, њих је све мање. Распрострањеност грчких црквених термина у начелу не показује овакву разлику; те изразе је усвајала српска црква као целина.

У приморским крајевима, са учвршћивањем и трајањем млетачке власти на зетској обали, растао је утицај италијанског језика, који се огледа у документима из тих крајева. За многе од позајмљеница из овог круга може се са

[46] П. Ивић, *Два главна правца развоја консонантизма у српскохрватском језику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 2, 1957, 159–184; Јован Вуковић, *Рефлекси међујезичких додира у фонетским особинама босанскохерцеговачких говора*, Радови Научног друштва СР Босне и Херцеговине, XX, 1963, 157–172; А. Пецо, *Утицај турског језика на фонетику штокавских говора*, Наш језик, нова серија, XVI, Београд 1967, 127–145; Alois Schmaus, *Türkisch k'~ g', ç ~ c in den Balkansprachen*, Slavistische Studien, München 1968, 170–182; исти, *Појаве турско-српскохрватске језичке интерференције*, Годишњак АНУБиХ, књ. VI, Сарајево 1968, 121–134; А. Пецо, *Један актуелан проблем наше фонетике (изговор и писање фонеме х)*, Наш језик, нова серија, XVIII, 1971, 201–219; против схватања о утицају турског и арапског језика на чување сугласника *х* писао је Исмет Смаиловић у више махова (нпр. у својој дисертацији *Језик Хасана Кикића*, Rad JAZU, 361, 1971, 465–624).

[47] Грчким лексичким утицајем на српскохрватски баве се Max Vasmer, *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1944, Philosophisch-historische Klasse Nr. 3, 154, и Иван Поповић, *Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику*, Зборник радова САН, XXXVI, Београд 1953, 199–237, *Грчко-српске лингвистичке студије* II – *Грчке позајмице у савременом српскохрватском језику*, Зборник радова САН, XLIV, Београд 1955, 111–115, *Грчко-српске лингвистичке студије* III – *Проблем хронологије византиских и новогрчких позајмица у српском језику*, Зборник радова САН, XLIV, 117–157.

[48] Непотпуност писмених сведочанстава ствара тешкоће при утврђивању датума преузимања оваквих речи: није искључено да је понека од њих старија или млађа од епохе о којој је реч; исто вреди и за позајмљенице наведене даље у истом пасусу.

сигурношћу рећи да су преузете из венецијанског дијалекта. У пределима под аустријском влашћу био је отворен пут за примање немачких речи, а Срби на тлу Угарске били су изложени мађарском језичком утицају. О додирима са та три језика биће више говора у IV књизи ове *Историје*, која се бави епохом кад су резултати тих додира били потпунији.

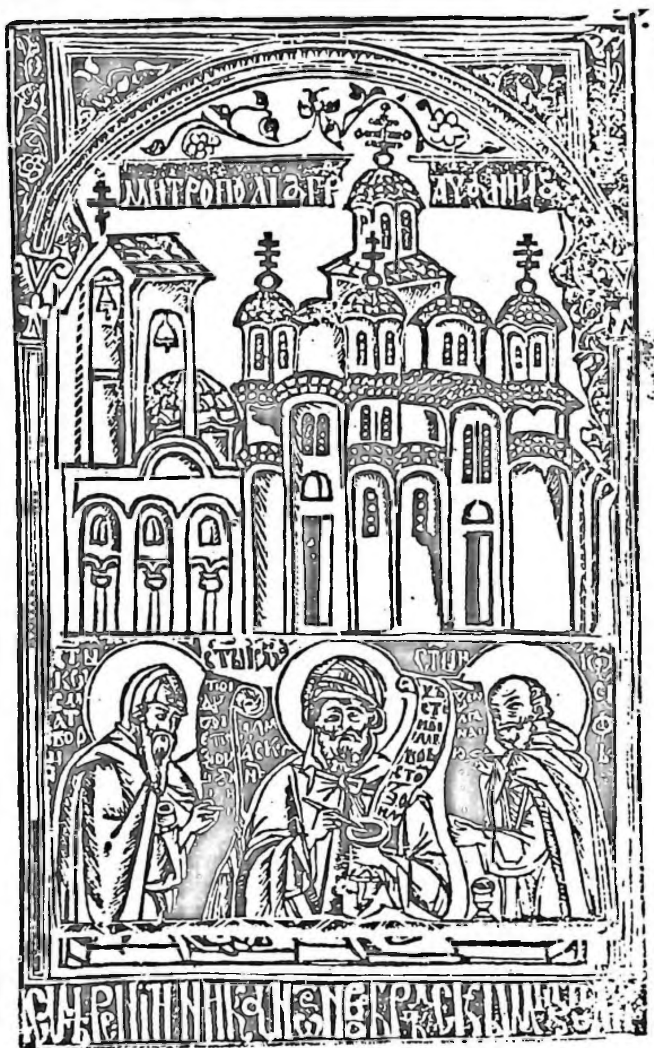
ДВА ПОСЛЕДЊА ВЕКА СТАРЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Захваљујући сложеном стицају околности, средњовековна српска књижевност је наставила да живи кроз цео XVI и XVII век. Без обзира на све наговештаје новог који се ту и тамо могу осетити, књижевна делатност Срба није излазила из оквира традиционалних жанрова и поетике средњег века. Праве, трагичне последице губитка српске државности и пада у турско ропство не могу се нигде тако јасно сагледати као на том духовном плану: већ у XV, а посебно од XVI века, српска књижевност – и не само књижевност – је била у све већем раскораку с развојем европске културе. Док је европска улазила у своје динамично раздобље које ће је преко ренесансе довести до барока већ у XVI веку, српска књижевност се држала старих проверених средњовековних образаца. Уколико није преписивала, а то је био и најчешћи вид књижевног рада у овом раздобљу, она је стварала у истом роду, стилу и духу као стотину или двеста година пре тога: и даље житија, службе и стихире, повесна слова, родослове и похвале. Први наговештаји византијског хуманизма и грађанске књижевности почетком XV века били су сасечени у корену. У перспективи историјског развоја светске књижевности мора се, дакле, говорити о вишевековном застоју, о раздобљу потпуне стагнације српске књижевности за коју су криве нове историјске, духовне и политичке околности у којима се нашао српски народ услед турског завојевања и уклапања у турско-исламски војни и феудални поредак. Међутим, та стагнација не значи и престанак књижевног рада. Упркос свим тешкоћама, књижевна делатност је настављена, не мање живо и мотивисано него у епохи државне самосталности, само што се у овим посебним околностима морала држати старих оквира и у верном неговању традиције остваривати своју основну духовну и друштвену улогу. Не стихијски него свесно, у настојању да се одбране сопствена историјска свест и јединство српског народа, његов идентитет, српска књижевност се »конзервисала«. Та њена конзервативност није била последица културне декаденције него свесног опредељења и настојања да се савлада дубока и свеопшта криза у којој се нашао српски народ. Улазак у свет европске културе, српска књижевност ће себи дозволити, уосталом као и остала српска уметност – мада и тад уз много особеног православног и националног – тек у XVIII веку, у сасвим новој и неупоредиво повољнијој клими. Све дотле се широм свих неслободних српских земаља током XVI и XVII столећа живо радило на одржавању и обнављању средњовековног наслеђа.

Као важно и моћно средство књижевног оживљавања, типографска техника је само делимично послужила том настојању српске културе.[1] Прва српска штампарија је основана 1493. на Цетињу настојањем зетског господара Ђурђа Црнојевића, и то само шест година пре него што је и тај последњи остатак српске државности на Балкану у средњем веку био покорен. Оно што се даље могло учинити, више ван граница Балкана него унутар Турског Царства, није било ни много ни довољно, а послужило је тек толико да неке основне богослужбене књиге у нешто већем броју и брже него што се могло добити преписивањем задовоље најнужније потребе опљачканих манастира и цркава, као свештеника и монаха који су пратили свој народ на путевима његове далеке и дуге дијаспоре. То су јеванђеља и апостоли, октоиси, триоди, псалтири, требници и молитвеници, минеји и зборници, али и један буквар с молитвама; требало је да они послуже да се, тада савременим методом, савлада српска ћирилска писменост. Најдуже и највише је радила млетачка штампарија Божидара Вуковића Подгоричанина, основана 1519, коју је после Божидарове смрти око 1546. преузео његов син Виценцо. Са извесним прекидом у раду, у њој су штампане српске књиге све до 1597. Тада већ у власништву млетачког типографа Италијана Антонија Рампацета, штампарија је поред новог и измењеног издања *Зборника* Божидара Вуковића објавила *Буквар* дечанског јеромонаха Саве Инока. У штампарији су иначе радили бројни професионални типографи црквена лица: јеромонах Пахомије, јерођакон Мојсије, свештеници Теодосије и Генадије, те лаици Стефан Мариновић из Скадра и Јаков Крајков из Камене Реке, одн. Софије. Друга млетачка штампарија, чији је власник био которски властелин Јеролим Загуровић, започела је да ради око 1569, у време кад је Вуковићева штампарија привремено прекинула своју делатност. Загуровићеву штампарију је после његове смрти око 1571. преузео Италијан Марко Ђинами који је 1628. објавио ћирилично издање Орбиновог *Огледала духовног*, а потом његов син Бартоломео чијим је залагањем 1638. изишао један *Псалтир*, последња српска књига штампана старом српскословенском ћирилицом.

Српске штампарије у границама турске државе биле су краћег века и далеко мање продуктивне: по годину-две, највише четири године, са не више од две-три књиге. Млетачкој штампарији је савременик штампарија Божидара Горажданина у Горажду коју су 1519. основали и у њој радили, доневши слова из Венеције, браћа Љубавићи, Ђурађ и јеромонах Теодор. У њој су штампане само три књиге: *Служабник* 1519, *Псалтир* 1521. и *Молитвеник* 1523. Штампарија је после тога пренета у Трговиште (Влашка), где је 1543, 1545. и 1547. објављивала влашко-словенске књиге. Друга штампарија у Србији била је штампарија манастира Рујна код Ужица, основана 1529, у којој је објављена само једна књига: *Четворојеванђеље* 1537, а израдио ју је монах Теодосије у техници ксилографије. Манастир Рујно су разорили Турци и уништили штампарију. Из Грачанице је сачуван један *Октоих петогласник* из 1539. штампара Димитрија, а из Милешеве *Молитвеник* из 1546 (рад дијака Дамјана и Милана) и *Псалтир* из 1557. Београд је имао штампарију 1552. коју је основао кнез Радиша Дмитровић, а после његове смрти преузео дубровачки трговац Тројан Гундулић. Чувено *Београдско четворојеванђеље* израдио је те године

[1] Преглед с каталогом старе српске штампане књиге: Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958.

Октоих, представа Грачанице и три химнографа, манастир Грачаница 1539.

јеромонах Мардарије, Србин из Подриња, режући слова »од железа и бакра«; он је потом наставио да ради у Мркшиној цркви (*Четворојеванђеље* 1562, *Цветни триод* 1565) у југозападној Србији. Најзад, у то време је накратко радила и штампарија Стефана Мариновића у Скадру, где је италијански типограф Камило Занети израдио један *Цветни триод* 1563.

Упадљива је чињеница да Пећка патријаршија, обновљена 1557, није основала ниједну штампарију, поготову не такву која би се одржала за све време њеног постојања до у XVIII век. Сразмерно велике могућности Патријаршије су очигледно биле усмерене у другом правцу. Са оснивањем нових епархија, с концентрисањем и снажењем монаштва, подизањем нових или обновом запустелих манастира, у овом раздобљу је подстакнута и преписивачка делатност. Тај вид умножавања књиге, изразито средњовековни по традицији и обележју, као да је више одговарао несигурним и променљивим условима у којима је Пећка патријаршија постојала и радила. Особито се развила делатност путујућих писара, лаика, монаха и свештеника, који су услуге пружали за хонорар и по позиву, на лицу места, у манастиру или цркви наручиоца, »ктитора« књиге. То не значи да у овом раздобљу није било писарских радионица, скрипторија. Многи стари средњовековни скрипторији су наставили да раде, а били су основани и нови. Преовладавали су мали скрипторији, који су углавном задовољавали потребе сопственог манастира и околине, али је било и већих који су своје књиге слали далеким корисницима по наруџбини. Такви су били светогорски скрипторији у Хиландару, Кареји и Светој Ани.

Раширеност писарских радионица по српским земљама у XVI и XVII веку била је сразмерно велика.[2] Од Леснова, где је и у то доба чувана традиција српске писмености (поп Лазар је за лесновског игумана Павла написао један српскословенски *Стиховни пролог* 1572), до Гомионице у западној Босни (од краја XVI века), или Ораховице у Славонији (књига из 1635) и Крушедола у Срему (бројне књиге из XVI–XVII века), једва да је било значајнијег манастира без мање или веће писарске канцеларије. На пример, дечанска испосница у Белајима је постојала и радила и у XVI веку, а писано је у Пећи, Грачаници, Коришкој испосници и Јањеву. Милешеви се придружио Добрун у близини; ту је 1615. започео писарску делатност знаменити Светогорац Аверкије, а важне књиге су преписиване и у Студеници. Нов и посебно угледан скрипториј био је Св. Тројица у Пљевљима, одакле има рукописа из XVI (1595) и XVII века: ту је Гаврило Тројичанин преписао своје опсежне кодексе 1643. и 1651, а сликар Андрија Рајичевић их је исликавао. Нови су као писарска средишта били манастир Озрен и мали манастир Папраћа, оба у источној Босни. Преписивачка делатност се развила у овчарско-кабларским манастирима (Вазнесење 1570, Благовештење 1681); сада је писано и у опустелом манастиру Св. Арханђела на Церу (1550), у Заступу (1559), затим у Рачи на Дрини где се у другој половини XVII века развило толико значајно писарско и књижевно средиште да се с правом може говорити о »рачанској школи«; она је у развоју и преображају српске књижевности у XVIII веку имала важну улогу далеко на северу, у Сентандреји. У свим овим средиштима је

[2] Подаци о писарима: Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, као и у описима и каталозима српских рукописа; уп. каталог *Изложба српске писане речи*, Народна библиотека Србије, Београд 1973.

Рукопис Гаврила Тројичанина, 1643. Библиотека Матице српске, Нови Сад.

негована стара књижевност. Са много пажње и критичности према тексту преписиване су литургијске књиге, а посебно велики зборници, кодекси проповедничке и житијне књижевности, пролози и панагирици. Тражена су и преписивана и сва дела средњовековних српских писаца, књижевност српских култова. У томе су главно место заузимали светогорски центри не само по сразмерно најплоднијој писарској производњи него и по обнављању и освежавању књижевних традиција у критичком избору и кодификацији средњовековних текстова. На тој основи су се јављали и оригинални књижевници. Још седамдесетих година XV века, хиландарски јеромонах и »доместик« (хоровођа и композитор) Генадије је саставио српску *Службу Петру Атонском*, с песниковим акростихом у канону (*Петру Атонском Генадиј*) и са пролошким житијем, а превео је и опширно *Житије Петра Атонског*. Ови текстови сачувани у Генадијевом аутографу налазе се данас у Хиландару.[3] Почетком XVI века, у Хиландару су писали монах Висарион, Христодул и раванички јеромонах Орест, а последњих деценија XVI века били су писари Захарија, Григорије, Варлаам, јеромонах Дионисије, а можда и Јевтимије. Седамнаести век је дао неколико изванредних и необично плодних писара. Карејски писари били су ђакон Јов, јеромонах Сава и монах Аверкије. Аверкије, већ поменути писар »родом из земље Херцега« (Херцеговине), у трећој или четвртој деценији XVII века оставио је огроман опус од неколико великих кодекса, углавном зборника житија и беседа (панагирика и пролога). Писао је и по наруџбинама са стране, на пример из Босне (манастир Гомионица), а сваку књигу је писао тако што је упоређивао текст са седам или осам других рукописа. У исто време кад и Аверкије у Кареји, у Хиландару је радио јерођакон Михаило, а нешто касније, али још у оквирима прве трећине столећа, јеромонах Данило и духовник Дамаскин. У другој половини XVII века писао је и проигуман Виктор, а у скиту (мали манастир) Св. Ане је по Викторовом налогу, значи у непосредној вези с Хиландаром, радио поп Антоније 1656. На Спасовој Води изнад Хиландара, све до неку годину пре 1671, угледни јеромонах и духовник Дамаскин се посебно бавио преписивањем и исправљањем руских књига: 1633. преписао је и редиговао *Шестоднев* Јована Златоустог с руског предлошка. Због руских књига, особито штампаних, које су оцењене као јеретичке вероватно услед своје »латинске« барокне иконографије, Дамаскин је имао великих неприлика тако да је допао и у турску тамницу, али је крај живота провео у слободи као хиландарски духовник на Спасовој Води, где је умро између 1653. и 1671. Пре тога је у Влашкој на његов подстицај 1648–49. штампан *Пентикостар* »за потребе српског народа«.[4]

Књижевне везе с православним земљама, посебно с Русијом, веома су оживеле у овом раздобљу и у корак пратиле снажење општих и политичких веза између српске цркве и руских царева, почев од Ивана IV Васиљевича (Грозног). Прву молбу за заштиту српског и руског светогорског монаштва упутила је још деспотица Ангелина 1503. великом кнезу Василију Ивановичу, а средином XVI века отишла је хиландарска делегација Ивану IV и добила знатне повластице и заштиту (1556). То су потврдили и каснији руски цареви: Фјодор Иванович 1586. и 1591, Борис Фјодорович 1603, Михаил Фјодорович

[3] Текст није издат; о Генадију вид. Ђ. Радојичић, *Књижевна збивања*, 325–327; уп. *Антологија*, 347.

[4] Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* I, Београд 1978, 23–24.

1624, Алексије Михаиловић 1658. и 1660, Петар Велики 1684. године.[5] Значајно је да су и манастири Пећке патријаршије успоставили везе с Русијом, и да су се оне тицале књижевности колико и материјалног опстанка. Познате су везе босанског манастира Папраће с Русијом током XVI и XVII века. Папраћки монаси су набавили или преписали у Москви руске рукописне књиге из XVI века да би их донели »у моје отачаство у српску земљу, на похвалу и ради извода људима земље наше« (1607, 1621).[6] Исту бригу о књигама показивали су и хиландарци у везама с Русијом: један хиландарски писар, »убоги Григорије«, у схими свештеноинок Василије, који је иначе радио у Карејској испосници, у дугом запису је подробно описао како је у Москви дошао до свог руског предлошка за *Јудејски рат* Јосифа Флавија из средине XVI века који је преписао 1585, па се данас у Хиландару чувају и тај предложак и Григоријев-Василијев препис.[7] Важан је и особен за крај овога раздобља и преводилачки рад једног Руса у Светој Гори, »даскала« (учитеља) Самуила Бакачича.[8] Родом Украјинац, он је дошао у Свету Гору 1669. и ту као јеромонах у Хиландару (на Спасовој Води, у скиту Св. Ане и по другим манастирима) на српски преводио руске и грчке књиге теолошке садржине, из полемичког богословља, литургије и монашке аскетске лектире: *Месија истини* од Јоаникија Гаљатовског (Кијев, 1669), *Грешних спасеније* од Агапија Крићанина (1684–86), *Магнит духовни* од Гаврила Светогорца (1690), *Сакровиште* од Дамаскина Студита (1691) и полемички антилатински *Приручник против папистичке шизме* од јеромонаха Максима Пелопонешког.

Значај ових веза с Русијом је вишеструк за српску књижевност XVI и XVII века. Пре свега, српски монаси су из Русије све више доносили руску, посебно кијевску, а потом и московску црквену штампану књигу, нарочито после Никоновог исправљања литургијских књига средином XVII века, али и раније. Тиме је надокнађиван недостатак у производњи српских штампарија, а после преласка млетачких штампарија у руке неправославних издавача (Рампацето, Ђинами) постигнуто је и извесно јемство православности. Међутим, нема много примера да су текстови из руских штампаних књига преписивани и преношени на српскословенски; насупрот томе, преписивани су и посрбљавани руски рукописи, понекад уз велике преводилачке напоре и тешкоће. Стога се у овом раздобљу још не може говорити о потискивању србуљске традиције руском књигом; то је знатно каснија појава. Улога и допринос руске црквене књижевности у овом раздобљу састоје се у нечем другом: у проширивању јужнословенског календара руским култовима, а тиме и српске културноисторијске свести елементима руске и опште историје. И обрнуто, руска књижевност је током XVI и XVII века у два маха (Макаријева реформа и кодификација култова, Никонова ревизија текстова) обогаћена наслеђем, а то значи и историјском свешћу јужнословенских народа: руски монаси су са Атоса донели и у велике житијне зборнике и минеје увели култове јужнословенских светаца, на пример Ђорђа Кратовца (Новог, Софијског), већ 1539, а пре тога св. Саве 1516; поред бугарског и грчког, српско рукописно наслеђе

[5] Д. Богдановић, *Хиландар*, Београд 1978, 134–135, 174.

[6] Д. Богдановић, *Српски рукописи у Библиотеци епархије арадске*, ЗМСКЈ 23 (1975), 16–17, 47.

[7] Хиландарски codd. слав. 280, 281, 282; Д. Богдановић, *Каталог*, 124–125.

[8] Ђ. Радојичић, *Књижевна збивања*, 260–273.

је преко мисије Арсенија Суханова 1643. послужило за основ никоновске ревизије црквених књига.[9]

Излазак из оквира ужег националног наслеђа уопште је карактеристичан за српску књижевност тога доба. Већ у XV веку је запажено, а почетком XVI века сасвим одомаћено стварање нових општебалканских православних култова на подручју западне Бугарске. Софијска књижевна школа, која се свечано и трајно огласила великим делом попа Пеје о мучеништву Ђорђа Кратовца из двадесетих година XVI века, убрзо је обогаћена још једним изванредним књижевним остварењем. Угледни софијски грађанин »ламбадарије« Матеј Граматик,[10] између 1555. и 1564. је написао *Житије Николе Софијског*, обућара којег су Турци убили 1555. зато што се одупро њиховом настојању да га потурче. Као и Пејино *Мученије Ђорђа Кратовца*, и то је био књижевни састав у жанру »мученија«, мада са знатно више проповедничког него полемичког тона, с много религијско-психолошког посматрања и описа Николиног опредељења за исповедништво и мученичку смрт. Матеј Граматик је представник новог смера који је био окренут новом градском становништву, занатлијском великоварошком сталежу; тај сталеж је живео у заједници с турским живљем и био подвргнут управном и економском систему државе коју није осећао као своју. Граматик је био и писац изванредног стила, отменог израза и поетичности. Таква је донекле и *Служба Николи Софијском* коју је у исто време саставио софијски или кратовски писац Андреја.[11] Оба софијска књижевника су створила дела која припадају и бугарској и српској књижевности: писано као и Пејино дело српскословенском редакцијом ресавског »извода«, сачувано у једном јединoм (кратовском) препису из 1564, оно се не може издвојити ни из српског књижевног наслеђа ни из бугарске књижевности. Уосталом, цела западна Бугарска је од XV века писала српском редакцијом и непосредно општила са српским земљама. Кад је реч о тој области, култови су били заједнички. Свакако не без велике посредничке улоге кратовског скрипторија и Рилског манастира – који су 1557. нимало случајно потпали и под јурисдикцију Пећке патријаршије као и читава област јужно од Софије (Самоков) – по западној, а делом и по средњој Бугарској раширила се српска писменост. То је онај формални оквир у коме се даље развијала бугарска књижевност током ова два века, како се може видети по књигама и текстовима сачињеним у писарским радионицама Етропола, Черепишког, Кукленског, Гложенског (Тетевенског), Драгалевског и Погановског манастира.[12] Још једна књижевна појава из XVI века открива ову културну заједницу православних народа Балкана: то су тзв. дамаскини, посебни зборници проповеди, који су названи по солунском епископу Дамаскину Студиту (умро 1580) чији је штампани зборник беседа (Θησαυρὸς или *Сакровиште*, што значи

[9] С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку* I/1, о изворима, Београд 1937, на више места; Д. Богдановић, *Житије Георгија Кратовца*, ЗИК 10 (1976), 217; *Нека запажања о руској редакцији Теодосијевог Житија светог Саве*, ЗМСКЈ 23 (1975), 249–255; исти, *Служба светом Сави у руским музејима XV–XVII века*, Свети Сава – Споменица, 349–360.

[10] Изд. Житија Николе Софијског: П. А. Сырку, *Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV–XVII веках, СПб 1901, 1–157;* уп. П. Динеков, *История на българската литература* I, София 1963, 396–401.

[11] В. Розов, *Служба и канон св. Николи Софијскоме*, Богословље (1930), 205–219; Ђ. Радојичић, *Андреја*, ЕЈ 1 (1955), 104; уп. исти, *Антологија*, 305.

[12] Више о томе у нав. делу П. А. Сырку, *Очерки*, уп. В. Райков, *Към историята на ресавския правопис в България*, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 213–222.

Ризница) из средине XVI века био већ крајем тог столећа преведен с новогрчког на словенски.[13] Током XVII и XVIII века превођен је укупно десетак пута; поред осталих, ту је и српски превод Самуила Бакачича из 1691, а сем тога је прерађиван, те допуњен беседама других црквених отаца (Јована Златоустог) и хагиографским делима, на пример *Житије свете Петке* и др. Преводи су као и оригинали били популарни на народном језику или књижевном, црквенословенском, са веома много елемената народног говора оне средине којој је припадао преводилац: бугарске, македонске или српске. Уз дамаскине су се у то време и по аналогији са њима јавили и други популарни зборници мешовитог садржаја, проповеднички и литургијски, у којима је превладавао жив народни језик и тако откривао пут ка демократизацији старе »високе« средњовековне књижевности.

Традиција средњовековне књижевности, не само у преписивању него и у оригиналном стварању, одржала се у чистијем виду и у својој старој улози на матичном подручју српског народа: на Косову, у Старој Србији, у главним средиштима средњовековне културе који су уједно остали средишно подручје и обновљене Пећке патријаршије. Пећ и Дечани, са широким гравитационим подручјем од Милешеве до Грачанице, дали су српској књижевности овог раздобља дела достојна немањићке традиције. У први план избија необична личност дечанског сликара и писца, »расоноше и зографа« Лонгина;[14] у ствари, Лонгин је само једним делом свога рада везан за Дечане. Рођен негде у Хвосну тридесетих година XVI века, он се посветио сликању и примењеној уметности, па му се рад може пратити од 1561. кад је учествовао у живописању пећке припрате и Цркве св. Апостола. Потом је боравио у Студеници, Грачаници и Бањи код Прибоја, да би се од 1572. више посветио иконопису: у раздобљу од 1572. до 1596, он је у Дечанима, Пиви, Ломници и поново у Пећи оставио многе иконе, међу којима житијна икона Стефана Дечанског из 1557. привлачи пажњу историчара књижевности због веома надахнутог успостављања везе између једног књижевног дела и ликовне уметности. Те године се Лонгин и замонашио у Пећи, па се отад више бавио писањем, преписивањем и украшавањем књига. Његово једино сачувано изворно дело је *Акатист првомученику Стефану* из 1596. Сачуван је и Лонгинов аутограф *Акатиста* у Дечанима; започео га је две године пре тога у Милешеви по жељи милешевског монаха Авксентија, па га је наставио и довршио у Милешеви или вероватније у Дечанима, где је и сачуван његов рукопис, јединствен средњовековни српски концепт из којег се види »књижевна радионица и начин рада средњовековног писца«.[15] *Акатист првомученику Стефану* открива Лонгиново савршено познавање средњовековне византијске и српске поетике. У непатвореном облику овог песничког жанра, чији књижевни узори потичу из VI века (Роман Мелод, патријарх Сергије и други), »на подобије Богородици акатиста«, како сам каже, Лонгин је остварио изворно песничко дело.

[13] Литература о дамаскинима је веома обимна: вид. Д. Петканова-Тотева, *Дамаскините в българската литература*, София 1965; П. Илиевски, *Крнински дамаскин*, Скопје 1972.

[14] М. Шакота, *Акатист првомученику Стефану од иконописца Лонгина*, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963), 205–218 (са изд. текста); иста, *Зограф Лонгин, сликар и књижевник XVI века*, Стара књижевност, Београд 1965, 533–540; Акатист у транскрипцији и преводу, *Србљак* III, 435–481; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку*, 361–366.

[15] Ђ. Трифуновић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњега века*, Београд 1976, 141.

У сразмерно дугим, реторски богатим стиховима херетизма (»радуј се«), он је испољио не само песничко надахнуће у проналаску одговарајућег симболичног израза него и дубоку теолошку ученост византијске химнографије. Лонгин се уопште занимао за акатисте као књижевни род: *Акатист првомученику Стефану* налази се у кодексу који је цео испуњен византијским акатистима и канонима. На његовом српском тексту, Лонгин се и сам трудио тако што је исправљао оно што му се чинило да је неуспело, уз упозорење у запису да то управо чини он (»Овако ће бити Лонгиново«). Стога није искључено да је још један акатист старе српске књижевности, *Акатист светом Сави*,[16] такође Лонгиново дело. Писан је несумњиво у Милешеви пре спаљивања моштију св. Саве, дакле пре 1594, у време кад се тамо сигурно налазио и Лонгин већ ангажован да пише *Акатист првомученику Стефану*. *Акатист светом Сави* се истиче изразито родољубивим обележјем, у складу с временом у коме је писан. Пун је помена српске земље, отачаства, отачаствене цркве, српског рода, српске стране. И завршна песма на крају *Акатиста*, која је посвећена св. Сави и његовом организовању епископија аутокефалне српске цркве 1220, прожета је идејама о православности и јединству српске земље. Једва да се може сумњати да то највише одговара управо годинама кад је Милешева у оквиру обновљене Пећке патријаршије добила посебан значај као стециште свеколиког српског народа у оживљавању успомена на славну прошлост и отпор према турском поробљивачу.

Пајсије Јањевац,[17] патријарх српски 1614–1647, такође припада овом истом изданку старе српске књижевности у њеној класичној древној области. По дуговечном животу човек XVI и XVII века, на патријаршијском престолу тридесет три године, он је једна од великих и последњих индивидуалности старе српске књижевности која већ спаја две епохе. У старе књижевне облике, у покушају да говори древним језиком српске житијне или литургијске књижевности, Пајсије је ипак унео нове садржаје и нову свест која би се у правом смислу речи могла назвати историјском и народном. Спојивши житијно с фолклорним, песничко са историографским, он у својим текстовима јасно доживљава трагедију средњовековне Србије на начин који наслућује и антиципира знатно каснија романтичарска времена. Рођен је око 1550. у српској свештеничкој породици у Јањеву на Косову. Као монах је био везан за исто подручје (манастир Убожац), а 1612. је изабран за митрополита новобрдског или грачаничког. Као патријарх од 1614. био је у сталном покрету по широким пространствима српске цркве, по периферним епархијама Славоније, Баната или северне Македоније не мање него по средишњим патријаршијским областима. За све то време се бринуо о књигама, тражио их, прикупљао, сам оправљао или преписивао. Његова је заслуга што је у Прибиној Глави нађен и сачуван сада познати *Минхенски српски псалтир*, рукопис с најбогатијим садржајем српског минијатурног сликарства из XIV века,[18] и што је израђена копија тога рукописа (изгорела у Народној библиотеци у Београду 6. априла 1941). Путовао је у Цариград, а пред смрт током 1646–47. и у Јерусалим.

[16] Изд. И. Берић, *Акатист светоме Сави*, ЛМС 109 (1864, обј. 1865), 82–92; *Србљак* III, 211–239 (са прев.); Ђ. Трифуновић, *О Србљаку*, 342–344.

[17] О Пајсију вид. предговор П. Поповића у књизи *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936; Ђ. Слијепчевић, *Пајсије, архиепископ пећки и патријарх српски као јерарх и књижевни радник*. Богословље 8 (1933). 277–283.

[18] *Das Serbische Psalter. Textband*, hrsg. Hans Belting, Wiesbaden 1978.

Књижевно дело Пајсија Јањевца је посвећено двојици средњовековних српских владара који до тога времена нису имали свој култ: Стефану Првовенчаном (преподобном Симону) и цару Урошу. У ствари, Пајсије је творац њиховог култа: написао је свакоме по службу и житије. У томе се открива посебно Пајсијево старање да историјску свест српског народа обогати и оснажи допуном средњовековног наслеђа новим култовима, с новим литургијским текстовима. Због тога се не може искључити могућност да се иза засад непознатог аутора текстова којима је конституисан још један српски култ, култ Стефана Штиљановића (умро после 1540), налази такође Пајсије. Повод за писање *Службе преподобном Симону* (Стефану Првовенчаном)[19] било је откривање Симонових моштију у Сопоћанима 1629. Пајсије је оставио сведочанство о свом ауторству у акростиху једног канона (»Пајсије недостојни појем те«). Он је саставио и *Пролошко житије преподобног Симона* за исту службу. Песме су у класичном средњовековном жанру и реторици химнографије у коме се ипак изражавају савремене представе о Стефану Првовенчаном, краљу и »цару« Срба, борбеном предводнику народа који »неверничке пукове разгони« као »Срба велики поборник«. И овде је јасна савремена мисао о легитимности српске цркве »што има у почетку Симеона и Саву утврђење, напослетку Симона монаха објављење« у трајању од времена Саве и Симеона (XIII век) до »јављања« преподобног Симона 1629. Исти тај историјски лук којим се Пајсијево време повезује с врхунцима српског средњег века и оживљава успомена на величину древне државе, али и на трагедију њеног потонућа »грехова наших ради«, Пајсије описује и у текстовима који су посвећени цару Урошу, *Служби* и *Житију цара Уроша*.[20] Оба текста су написана 1642, доста година после »јављања«, одн. открића моштију цара Уроша у селу Шаринићу (Сиринић) више Неродимље код данашњег Урошевца 1583–84. *Тропарак и кондак* написао је Пајсије после извесног времена, годину дана после спаљивања моштију св. Саве 1595, о чему такође пише, па тек 1642. целу службу уз помоћ дворјана: »Најпре стихире мале вечерње с пророчкима и друго по реду; канон измешан, први Богородици, потом пророку, а онда и светоме, све по реду, као што треба старословље да буде, и службу бденија састависмо.« И овде Пајсије у једном канону *Службе* уграђује акростих (»Пајсије недостојни, појем тебе, блажени Урошу«). Реторика *Службе* је стандардна, стихови су у не баш најбоље спроведеним ритамским низовима, али је порука саопштена јасно и упечатљиво: с моштима се и овде актуализује прошлост и српском народу враћа култ светородног царства. Макар и на легендарној основи, још један српски средњовековни владар слави се овом *Службом* као мученик, а у *Житију* добија закаснели мартиријум.

Житије цара Уроша је посебно занимљив текст који по много чему напушта терен старе књижевности. Већ само заглавље, барокно по реторичној распричаности, открива многе књижевне одлике и идејне смерове овог дела: »Житије и подвизи и кратка повест благочастивог и превисоког и свагда спомињаног и храброг цара Стефана и сина његова, Уроша младог цара, и о житију и о скончању његову, и како и којом смрћу пређе из овога света

[19] Изд. црквенословенске верзије у *Римничком Србљаку*, 1761; српскословенски с преводом, *Србљак* III, 302–353; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку*, 349–350.

[20] Изд. Службе у црквенословенској верзији, *Римнички Србљак*, 1791; српскословенски с преводом, *Србљак* III, 355–391; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку*, 351–352; изд. *Житија* И. Руварац, *Житије цара Уроша од Пајсија*, ГСУД 22 (1897), 209–232.

сујетнога, и колико поживе и у које време и где сконча. Написах ја, недостојни и многогрешни, који нисам достојан назвати се тако, архиепископ Пајсије.« Према томе, макар и у служби стварања црквеног култа, *Житије Урошево* има већ у наслову много више елемената летописног животописа него хагиографије. Легендарно у својој средишњој причи – о мученичкој смрти цара Уроша којег је тобоже убио краљ Вукашин – *Житије* заиста обухвата родословна и летописна казивања, све у јасној ауторовој намери »да сазна и дозна откуда изникоше Срби и како«, те да свима саопшти где је »темељ Србима«. Пајсије при том наводи своје изворе: летопис, српски родослов, хрисовул пећки (»који је и данас у пећкој цркви«) и усмено предање »светопочивших архиепископа који су били пре нас«. Ови исписи из родослова и летописа су још понајвише средњовековни у *Житију цара Уроша*. Сем нешто плачева у средњовековном духу, све остало припада много пре народној књижевности и поседује одлике народног приповедања и предања. Пајсије иде даље од Урошеве смрти и маричке битке 1371; он бележи и предање о кнезу Лазару и косовском боју 1389, све до смрти деспота Стефана Лазаревића 1427. и Ђурђа Бранковића 1456. Тако је у овом *Житију* на неки начин резимирана целокупна средњовековна српска историја, а Пајсије се тим делом представља као последњи средњовековни српски историограф. Литургијски реторски текстови за култ Стефана Штиљановића,[21] српског славонског и сремског кастелана, верног вазала аустријског краља Фердинанда и заштитника српског народа од Турака (умро после 1540), могу бити и ранијег датума него што се обично сматра. *Повесно слово*, у коме је заправо изложен Стефанов живот, могло је настати убрзо после преноса његових моштију из Шиклуша код Осијека у манастир Шишатовац, да би потом на основу њега били састављени *Похвално слово* и *Служба*. Међутим, има разлога да се помисли на касније време настанка сва три текста: 1630–31, из које године потиче најстарији рукопис – уметак у нешто старијем кодексу (минеју), састављен и завршен за дан помена свецу и ваљда ради тога. Патријарх Пајсије, који се уопште бринуо о увођењу нових култова, могао је имати добре разлоге да дотадашње сремске култове (крушедолским свецима) ојача овим шишатовачким култом и побрине се за састављање потребних текстова.

Средњовековна српска историографија у овом последњем раздобљу старе књижевности не исцрпљује се историографско-житијским делом патријарха Пајсија. Настављен је развој старијих састава, па је за ово раздобље везана и последња, пета по реду, обрада српских родослова. То је *Родослов Јакшића*[22] који је настао између 1563. и 1584, с тежњом да се истакне веза ове угледне српске великашке породице не само с династијом Немањића – преко Јелене, кћери Стефана Јакшића Старијег, удате за деспота Јована Бранковића који је имао немањићке крви – него и с руском царском породицом преко Ане, бабе по мајци Ивана Грозног, која је такође била кћи Стефана Јакшића Старијег. Тиме се уз помоћ овако проширеног родослова на известан начин конституише српска аристократија у Јужној Угарској у XVI веку. Важно сведочанство за историју српског народа у Угарској, а истовремено и занимљиво књижевно

[21] Изд. *Слова* Т. Јовановић, *Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу*, КИ X/38 (1978), 335–377; служба издата на црквенословенском у *Римничком Србљаку*, 1761; српскословенски с преводом, *Србљак* III, 241–299; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку*, 345–348.

[22] Ђ. Радојичић, *Књижевна збивања*, 175–178; уп. исти, *Антологија*, 246–247, 356–357.

остварење летописног жанра, представља *Грабовачки летопис*,[23] започет 1593–1602. То је истовремено први локални летопис који се тек посредно уклапа у општу хронику српског народа. Том жанру се придружују и летописни записи Јована Светогорца из 1597–98. и Никифора Фенечанина с почетка XVII века, као и бројни други записи који сви сада значе непосредно сведочанство и одјек општих збивања с димензијом националне трагедије. Јован Светогорац је тмурним бојама насликао ту трагедију: »О, какве ли невоље тада земљи тој!... И не бејаше места где мртви не лежаху, брда, долине, вртови, поља, све беше тад пуно мртвих телеса; а друге у туђу земљу вођаху и раздвајаху... И би те земља ова потпуно опусте...«[24] Никифор Фенечанин казује како један од последњих српских летописаца пише у манастиру Фенеку: док му је брат Григорије држао дивит, он је записивао на колену оно што се причало у друштву братије која се присећала протеклих »времена скрбних и љутих«.[25] Од летописних записа издваја се у овом раздобљу и један нов тип записа: он би се могао назвати аутобиографски и иде у епистоларну књижевност. Писма и записи Михаила Кратовца из 1651, 1653. и 1657. године[26] и Дамаскина Хиландарца из 1632. године,[27] откривају те нове тренутке у историји ових књижевних жанрова. Најзад средином XVII века настаје и једна особена кодификација старе српске историографије: у *Врхобрезничком рукопису* Гаврила Тројичанина из 1650. прикупљени су сви заједно, у једној новој редакцији, српски хронограф, родослов, старији летопис и млађи летопис.[28] Као поглед на вишевековно постојање, као подсетник на велико наслеђе, српски историографски свод у овом рукопису, уз дело патријарха Пајсија, симболично обележава завршетак средњовековне епохе.

[23] Ђ. Радојичић, *Антологија*, 256–259, 359.
[24] *Исто*, 260, 360.
[25] *Исто*, 261, 360.
[26] Т. Ђорђевић, *Михаило, кратовски митрополит*, Братство 19 (1925), 168–173; Ђ. Радојичић, *Антологија*, 274–276, 362–363.
[27] Ђ. Радојичић, *Антологија*, 277, 363.
[28] Изд. *Врхобрезничког рукописа;* Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, на више места; о самом рукопису вид. J. Vašica и J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisů Narodniho musea v Praze*, Praha 1957, 263–268; уп. С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 86 и даље; о Гаврилу вид. Ђ. Радојичић, *Антологија*, 362.

КЊИЖЕВНОСТ НА ТЛУ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ КОТОРСКЕ

XVI ВЕК: ДОБА ХУМАНИЗМА И РЕНЕСАНСЕ

Одласком »војводе Зети« Ђурђа Црнојевића са Цетиња преко Будве у Млетке, последњих дана 1496. године закључен је значајан период не само у државном и политичком, већ и у културном животу његове земље. Ново раздобље, које је тада почињало, није изгледало светло, а није светло ни било, за дуго време и за највећи део те земље. Неки разговетнији наговештаји нових облика књижевности и културе, који су се стали јављати »в дни благочестиваго и христољубиваго и богохранимаго господина Ђурђа Црнојевића« у корену су били пресечени свим оним што је дошло убрзо затим, и »ренесанснога Цетиња« није могло бити,[1] као што, из истих разлога, није било ни ренесанснога Смедерева.

Можда је један од најважнијих наговештаја нове епохе била ћирилска штампарија која је, готово чудом, устројена у току 1493. године, на Ободу или на самом Цетињу, као прва штампарија чије је деловање на нашем тлу потпуно извесно.[2] Али је она морала да престане с радом само коју годину касније и у ствари тек што је обележила своје сјајне почетке издавши једва пет књига, истина изузетних лепотом и раскошношћу израде. Њени штампари, на челу са »смереним« јеромонахом Макаријем »от Чрније Гори«, расули су се по свету; њене пресе и њена дивна слова тако су исто нестали незнано куда. Може се само с пријатношћу нагађати, али је гледано историјски без користи, колико су они још таквих, а сигурно и друкчијих, књига могли да штампају и какве је све плодове могао дати тај њихов посао да су околности биле друге и да се среће имало више.[3]

Овако, живот ће се на овоме тлу отада па за безмало три пуна столећа сводити тако рећи на основне своје видове, и у њему за неке више облике духа места готово да неће ни бити. Принуђен на непрестан и грчевит напор за голо

[1] Неке сугестије таквом гледању на прилике ондашњег Цетиња видети у новинском чланку Павла Мијовића, *Ренесансно Цетиње*, Политика, 5. август 1962.
[2] Литература о штампарији коју је устројио Ђурађ Црнојевић огромна је и стално се умножава; главније написе навео је Ристо Драгићевић у студији *Цетињске штампарије (1493–1918)*, Историјски записи, XII, 1956, 1. Потом је о њој реч у капиталној књизи Дејана Медаковића *Графика српских штампаних књига XV–XVIII века*, Београд, Српска академија наука, 1958, на више места. Уп. и изврсни одељак *Црнојевића штампарија* од Димитрија Богдановића у делу *Историја Црне Горе*, књ. 2, т. 2, Титоград, 1970, 397–410, као и литературу која је тамо цитирана.
[3] Вид. и наш прилог *Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији*, штампан у књизи *Споменица посвећена 130- годишњици живота и рада Библиотеке Српске академије наука и уметности*, Београд, 1974, Посебна издања САНУ, књ. CDLXXVI, стр. 43–52.

одржање, увек у опасности и немиру, неспокојан, растрзан и стално у борби не само с непријатељима споља већ и у борбама међусобним, нападан стотинама пута љутом немаштином, дуготрајним гладовањем и страшним поморима, човек Црне Горе није имао услова да досегне ни обичну писменост, а камоли да оствари било какву значајнију књижевност. Малобрсјни калуђери и попови, као духовно највиши слој народа, једва да су успевали да дођу некако до елементарног образовања, а већина их је била и без њега; њиховој руци често су боље пристајали пушка и сабља но перо и књига, и уместо на медитације и студије, неприлике су их обично гониле да постају предводници у окршајима и судеоници у небројеним недаћама које су се низале једна за другом у непрекидном ланцу. Много пута у то доба, летописци у својим записима о данима које живе, кратким и журним, али без изузетка искреним, исписују, као по договору, обрт о »љутим и прискрбним временима«, и не слутећи, свакако, да речи којима су они мислили да обележе властито време постају обележје читаве епохе. Једина права књижевност коју је тај свет имао била је усмена, а њени творци остајали су анонимни. Понекад је она ту и стварана, али је исто тако, и чешће, долазила и из осталих наших крајева, па се овде развијала даље, остајући заједничко добро. Као и другде, та је књижевност на овом тлу пратила готово све манифестације живота и представљала, на свој начин, њихов особен израз; стога је, и она у стиху и она у прози, живела у пуној разноврсности својих облика.

Једино је невелики појас Приморја, који је још од 1420. године ушао у састав Млетачке Републике, био у нешто повољнијем положају, па благодарећи њему није до краја имао ни тако злу судбину. У појединим градовима Боке Которске, који су на тај начин остали у оквирима западне цивилизације, било је више услова да се културни континуитети одрже и да се појави и права књижевност ренесансе. Котор је у том погледу и први пошао и најдаље отишао.[4] Било је то и сасвим природно с обзиром на околност да је он већ под Немањићима добио истакнуто место и важио за »столни и славни град«. Повољан географски положај за она времена и умешност његових људи, властеле и грађана, омогућили су живу размену добара, финансијске и трговачке послове, поморство и занатску делатност, а са тим и гомилање богатства, сусрете између припадника разних народа и далека путовања, убрзану грађевинску изградњу и стварање виших облика урбаног живота. Сведочанства о граматикалној школи у том граду има још од краја XIII века и само недостатак сачуваних докумената спречава историчаре да у стопу прате њен рад и дођу до целовитог увида у њено непрекинуто служење култури. Синовима которских племића и богатијих грађана у њој су предавали ондашње науке магистри доведени из Италије, из Дубровника или из других крајева света, које су овде без сумње привукле не само замашне плате које им даје општина већ и могућности хуманистичког деловања. Све разгранатијим потребама комуналне управе и урбаног живота били су исто тако неопходни нотари, лекари, апотекари, правници, архитекти, који такође долазе са стране кад их нема довољно домаћих, а са собом и они у Котор пресађују, поред својих професионалних знања, нове обичаје и нова гледања на свет. Млади људи

[4] О Котору тога времена и о појединим видовима његове културе основно је дело Р. Ковијанића и И. Стјепчевића, *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)*, књ. I–II, Цетиње, 1957, 206+[2]+122+[2] стр.

XXIII Апостол Филип, икона, сликар Георгије Митрофановић, манастир Хиландар, око 1620. године.

XXVI Богородица са пророцима, икона, сликар Јован, манастир Никољац у Бијелом Пољу, 1627/1628. година.

одавде, не задовољавајући се ступњем образовања које су могли стећи код куће, а које је ипак на средњем нивоу, одлазе на поједине италијанске универзитете, махом на онај у Падови, гласовит и с давнашњим традицијама, и тамо изучавају право, филозофију, теологију и медицину. Понеки међу њима истичу се у ученом свету и њихова имена се и сада читају на каменим плочама и у писаним историјама овога универзитета поред имена других заслужних професора, па и самих ректора. По повратку са студија, ти млади људи живе у складу с оним што су видели и научили у свету, мењајући тако личним примером и живот својих суграђана. Њихови домови, поред финог покућства, богатих и тешких тканина, уметничких украса и слика међу којима нису ретке ни оне настале у домаћим »ботегама«, пуне се све више и разноврсним књигама, штампаним у првим европским типографским центрима, али и писаним руком и, према приликама, раскошно илуминисаним. Већ ничу и прве библиотеке, приватне и за личну употребу, по кућама домаћих патриција и образованих грађана, и опште, по манастирима, и за шири круг читалаца. У граду, дуже или краће, бораве и многи странци. Поред оних које је довела општина за разне службе, то су најчешће млетачки функционери које је из метрополе упутила средишна власт, да владају у њено име; али има уз њих и пословних људи и путника, ходочасника на пролазу и лутајућих радозналаца, као и другде. Сви они на свој начин утичу на живот у граду и подстичу размену идеја, а не само циркулисање материјалних добара. То ствара одређену атмосферу у граду, погодну за настанак и развој оног стила живота и оних облика културе који су обележени појмом препорода или ренесансе, како би се нагласила разлика која их дели од живота и културе средњега века.

Отприлике истоветним путем, мада уз веће или мање закашњење, тећи ће ствари и по осталим градовима Боке Которске, који су се, као и Котор, нашли »у крилу прејасне Републике«. Од Котора их, међутим, одвајају и неке разлике, и оне нису незнатне. Већ је и Котор имао своју ренесансу у знатно скромнијем и сведенијем виду у поређењу с Дубровником или Хваром, а и с неким другим нашим средиштима онога времена. Јер са њима се он није могао мерити ни бројем ни богатством свог становништва, ни степеном достигнуте цивилизације, а ни по осталим условима које је био кадар понудити културном развитку. Остали градови Боке Которске нашли су се у односу на Котор у приближно истој ситуацији у којој је овај био у односу на поменуте истакнуте центре наше ренесансе.

Први хуманистички писци старога Котора почињу да се јављају већ на прелазу из XV у XVI столеће, али о њима се најчешће не зна много, а и дела им обично нису сачувана. Највиђенији међу њима морао је бити Бернард Пима, потомак старе и гласовите породице которских племића.[5] Негде у Италији, можда управо у току студија, стекао је за она времена веома частан

[5] Први је о њему, као и о многим другим писцима старога Котора, писао Италијан и историчар књижевности Дубровника Francesco Maria Appendini у делу *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, Ragusa, 1811, 27–28 (у даљим наводима ово дело помињемо као *Memorie*). После су, ослањајући се знатно на Апендинија, говорили о њему: Matteo Capor *[Bernardo Pima]*, Gazzetta di Zara, 1834, n. 74, p. 296; U.[rbano] R.[affaelli], *Della Collegiata di S. Maria del Fiume in Cattaro*, Gazzetta di Zara, 1844, n. 44, и други. Новије биографске податке, на основу архивских истраживања, дао је Ристо Ковијанић у веома значајном раду *Которски пјесници-хуманисти*, Стварање, VIII, 1953, 51–52. Исти аутор поновио их је, углавном, и у напису *Књижевност Котора*, објављеном у књизи *Которска секција Друштва историчара Србије 1948–1968*, Котор 1970, 102.

назив ловором овенчаног песника (poeta laureatus), који је од тада стално пратио његово име; тако, када је у Котору 28. јула 1514. била читана папска була, међу присутнима је забележен и »пресветли господин Бернард Пима, poeta laureato«.[6] О његовом животу сачувало се нешто вести између године 1496, кад га сусрећемо најраније, и 1517, кад је по свој прилици умро; али то су вести сувопарне и говоре само о његовим грађанским обавезама и о свакодневним трзавицама. Нажалост, његова песничка дела сва су погубљена осим неколико латинских стихова, недовољних за одређенији суд о њему као песнику; по њима би се можда једино смело закључити да је читаво његово песништво протекло у Цицероновом језику. Од некада сигурно бројних његових дела, сада знамо једну кратку и конвенционалну похвалну песму Венецијанцу Д. Паладију *(Bernardi Pimae Delmatae Tetrastichon in laudem Domici Palladii Sorani)*, штампану 1498. године на крају књиге латинских састава тог песника *(Domici Palladii Sorani epigrammaton libelli)*.[7] Осим тога, одавно је познат још и кратки епитаф *(Epitaphium Bernardi Pimae Poetae Laureati)*, који је испевао самоме себи и дао да му се уклеше на гробници коју је саградио за живота, изгледа 1508. године, у цркви Св. Марије (Колеђата) у Котору. У само два стиха, колико их тај епитаф садржи у свему, он је као своје животно завештање остављао »голу душу Христу, а трошне удове земљи«.

Пимини савременици, који су извесно имали прилике да од њега прочитају далеко више, ценили су веома високо и хвалили његову поезију без имало резерве. Један од њих, Фрањо Пасквалић, отац потоњег песника Људевита, а песник и сам, оплакао је његову смрт 1517. године италијанским сонетом, штампаним тек више деценија касније.[8] Тамо је, између осталога, што је израз Пасквалићеве туге због смрти пријатеља, рекао и ово што може личити на неки суд о његовој поезији: »Ућуткан је онај божанствени глас који је будио свако срце лењо и уморно; у цвету година и док је давао плодове, оставио је земљу земљи, а име свету, позван себи од онога који све може.«

Многи хуманисти из Котора, попут оних у тадашњем свету уопште, припадају црквеним круговима и живот проводе као свештеници или као редовници, по доминиканским или фрањевачким манастирима; неки при том досежу до високих части и остварују блиставе каријере. Али с непоколебљивом побожношћу и с оданим служењем цркви, они повезују дубоку ученост и страсну љубав за класичне студије и елеганције латинског језика. Такав је спој остварио у себи Трифун Бизанти, которски племић с краја XV и из првих деценија XVI века.[9] Пошто је једно време био архипрезвитер которског

[6] Податак је у Которском бискупском архиву (*Bisanti 1515*, стр. 125) нашао Петар Колендић, а његов испис налази се у оставштини тог нашег угледног књижевног историчара.

[7] Guiseppe Praga, *Repertorio biobibliografico degli scrittori dalmati*, Vol. I–III / рукопис у Biblioteca Nazionale di San Marco, под сигн. Marc. it. VI, 524–526 (coll. 12318–12320). Уп. и: Šime Jurić, *Iugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis*, pars I, tomus II, Zagrabiae, 1961, 194.

[8] Штампао је тај сонет син Фрање Пасквалића Лудовик Пасквалић на крају своје збирке *Rime volgari*, Venezia, 1549, под насловом *Di M. Francesco Paschale mio Padre nella morte di M. Bernardo Pima del 1508*. Прештампан је у раду: Arnolfo Bacotich, *Rimatori dalmati nel Cinquecento*, Archivio storico per la Dalmazia, XXI, 1936, 127. Година која је у њему назначена као година Пимине смрти није тачна, јер се сигурно зна да је био жив све до 1517; она се, међутим, налази и у Пимином епитафу, што може значити да је он гробницу градио себи за живота и да је тада ставио у тај епитаф. О Фрањи Пасквалићу вид.: Đuro Körbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka*, Rad JAZU 212, Zagreb 1916, 4, 8.

[9] О њему вид. D. Farlatus – J. Coletus, *Illyrici sacri pars VI* (одељак *Episcopi ascrivienses, sive catharenses*), Venetiis, 1800, 478–486 (ово дело даље се наводи као *Illyrici sacri p. VI*); F. M.

каптола, папа Леон X именовао га је 1513. за бискупа Котора. У том својству учествовао је на деветом и дванаестом заседању Латеранског концила, маја 1514. и марта 1517. године. Из Котора је у току 1514. године упућивао »лепа и елегантна латинска писма« свом заштитнику и пријатељу кардиналу Доменику Гриманију,[10] патријарху Аквилеје, у којима му је, поред осталог, описивао и догађаје из рата против Турака што је тада беснео у Далмацији. Одрекавши се драговољно бискупске части 1532. године, остатак живота, до 1540, посветио је омиљеним студијама.

До великог су гласа дошли такође, не само у круговима теолога већ и код хуманиста, и не само у нашим крајевима већ и у свету, браћа Вицко (Vincentius) и Доминико (Dominicus) Бућа (Buchia), которски патрицији пореклом, и доминиканци по животном опредељењу. Већ 1525. године они су били чувени по делима из области теологије и по својим проповедима. Говорећи у Хвару своју познату хуманистичку орацију *О пореклу и успесима Словена (De origine successibusque Slavorum)*, хварски доминиканац Винко Прибојевић убројио их је у најзнаменитије људе из наших страна, који су »још у ово наше доба живи« и »који су гласовити због свог књижевног рада«. Поред Сплићанина Томе Нигера и Задранина Шимуна Бење, нашла су се тако и ова два доминиканца из Котора, »који су својим делима расветлили бројне тајне католичке вере«. Још једном у истом делу Прибојевић им је исказао поштовање, говорећи нарочито о Котору, који су та два брата »прославили својим књижевним делима и неуморним проповедањем народу«.[11] И много касније живели су они и њихова дела у сећању учених писаца Далмације, па им је један од њих, Сплићанин Јеролим Кавањин, посветио неколико одушевљених строфа седмог певања своје барокне »велопјесни« *Богатство и убоштво*. У првој је помињао обојицу:

Браћа Буће умићена
ди 'е фра Доме и фра Виско?
ки у дила њих писмена,
која свак је њих притиско,
и у славном приповиједу
још су живи у сво'ем реду,

а у две даље строфе свакоме је од њих хвалу исказао одвојено.[12]

Један од браће, Вицко Бућа, образовао се на универзитету у Болоњи, где је постигао степене бакалауреата (1507) и магистра теологије (1513). По повратку у родни град живео је у манастиру Св. Николе, али је дуго боравио

Appendini, *Memorie*, 11–12; Eugenio di Carlo, *Dei due Trifoni della famiglia Bisanti di Cattaro (Sec. XVI)*, Archivio storico per la Dalmazia, XV, 1933, 3–9.

[10] Изватке из Бизантијевих писама, чије му је аутографе уступио nobilissimus ac eruditissimus vir Julius Tomitanus nobilis. Opiterginus, објавио је D. Farlatus, *Illyrici sacri p. VI*, 478, и д., а наведени суд о њима (belle ed eleganti epistole latine) потиче од Ф. М. Апендинија, и он је изречен у нав. делу *Memorie*, 12.

[11] Прибојевићево дело први пут је штампано у Венецији 1532. године; прештампано је у наше дане, с уводом и белешкама Грге Новака, и у преводу Вељка Гортана (Vinko Pribojević, *O podrijetlu i zgodama Slavena*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1951). У овом последњем издању о браћи Бућа реч је на странама 87, 92, 190 и 196.

[12] *Stari pisci hrvatski*, књ. XXII, Zagreb, 1913, 129. Пуни наслов Кавањиновог дела гласи *Повијест ванђелска богатога а несрећна Епилуна и убогога а честита Лазара*, али га скраћено називају *Богатство и убоштво*.

у средишту своје провинције, у којој је вршио дужности магистра, приора (1515), провинцијала у више махова (једном само пуних петнаест година без прекида) и дефинитора (1530), и одатле је одлазио и у Рим, да присуствује генералним капитулима реда,[13] осим тога, поједини градови Приморја позивали су га да проповеда у разним пригодама. Стога је, како се по свему чини, могао само накратко да се посвети наставничком послу у которској Гимназији, у коју га је градско Велико вијеће 1523. поставило за магистра граматике.[14] Од многобројних дела која му придају његови биографи[15] извесно је оно под насловом *Opus de Conciliis*, које је 1524. регистровано у службеним актима доминиканског реда[16], али коме се не зна даља судбина.[17] Остали његови сада познати радови само су краћи текстови штампани у туђим књигама које је он прегледао и оцењивао, јер су му њихови аутори, са свих страна Далмације, долазили »као на Аполоново пророчиште«. Тако је у делу свог брата Доминика Буће, у коме су коментарисани »покорни псалми« (1531), дао да се објави »епистола« с хвалама и препорукама за дело (in laudem et commendationem huius operis), као што је десетак година касније (1545) другоме делу истога Доминика, у коме су тумачене недељне посланице, придодата друга *Epistola operis commendatoria*, у којој је Вицко, према једној давнашњој оцени (Ф. М. Апендини) додуше показао ученост не мању од оне свога брата, али у којој латински језик није био ни приближно тако отмен и углађен.[18] Сличног су карактера и Вицкове »епистоле« у књигама Дубровчанина Климента Рањине (Araneus) под насловима *Quodlibet declamatorium* (Венеција, 1541) и *Expositio... super epistulam Pauli ad Romanos per modum lecturae* (Венеција, 1547).[19] Али већ је Дубровчанин Амброзије Гучетић (Gozzeus), који је 1605. године издао зборник био-библиографских исписа о писцима читавог доминиканског реда *(Catalogus virorum ex familia praedicatorum in litteris insignium)* и који је Вицка узносио као »оца не само племенитог по крви, него и изврсног у књижевности и моралу«, јадиковао што његове списе, о којима је слушао, није нигде успео да нађе. Међу тим списима, Вицкови биографи су помињали седам трактата о Светом писму, коментаре посланицама светога Павла, књигу о Соломоновој *Песми над песмама* и разне коризмене проповеди.[20] Вест о тим делима дошла је и до Сплићанина Кавањина који је о Вицку певао у већ цитираном епосу:

[13] Florio Banfi, *Regesta litterarum magistrorum generalium Ordinis Praedicatorum Provinciam Dalmatiae spectantia (1392–1600)*, Archivio storico per la Dalmazia, 1937, 56.

[14] И. Стјепчевић – Р. Ковијанић, *Књижевни рад у Боки у средњем вијеку*, Стварање, IX, 1954, 69.

[15] U.[rbano] R.[affaelli], *Chiesa e convento di S. Nicolò dei Domenicani in Cattaro*, Gazzetta di Zara, 1845, n. 14, 15.

[16] Ambrosius Gozzeus, *Catalogus virorum ex familia praedicatorum in litteris insignium*, Venetiis, 1605, 249.

[17] У познатом предговору *(Marko Marulić i njegovo doba)* уз *Pjesme Marka Marulića (Stari pisci hrvatski*, књ. I, Zagreb, 1869) Иван Кукуљевић је однекуд знао да је то дело »тискано г. 1542« (стр. XX). Вероватно се Кукуљевић преварио, јер вести о штампању Бућиног дела нема ни у једној библиографији (уп. на пример, најновију и већ наведену: Šime Jurić, *Jugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis)*.

[18] У наведеном делу *Memorie spettanti ad alcuni uomini di Cattaro*, 19.

[19] Пуне наслове ових дела Климента Рањине и остале библиографске податке о њима вид. у књизи: *Биографска дела Игњата Ђурђевића*, издао и објаснио Петар Колендић, Београд, СКА, 1935, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, 2. одељење, књ. VII, 147.

[20] U. R., *Chiesa e convento di S. Nicolò...* (вид. нап. 15).

...остави након себе
острам инијех својих дјела,
рукописне многе спребе,
размишљања богомијела
врху књига Павла Света
с ким и он к небу с њим узлијета.

У далеко већој мери и много је боље познат, већ и стога што је сав штампан, хуманистички и теолошки рад другога од те двојице близанаца, Доминика Буће. И он је, као и његов брат, био доминиканац; и као и овај, вршио је дужности приора манастира Светога Николе у Котору (1511), професора теологије (1537) и старешине далматинске доминиканске провинције, а истицао се такође и у проповедништву. Један његов биограф записао је, и то можда није уобичајено хуманистичко претеривање, да је био »веома знаменит редовник, пример непорочног живота и чудесан у наукама«.[21] Своја дела он није оставио у рукопису, него их је штампао, истина уз неизоставну напомену да то чини не властите славе ради, већ на молбу своје сабраће и пријатеља. Али мада је понекад и одвећ наглашавао своју редовничку смерност и више него скромно говорио о духовним својим својствима, није пропуштао да се постара да свакој од тих књига придода више или мање текстова у којима су га његови угледни пријатељи нештедимице величали у стиху или у прози. Било је то у пуном складу с хуманистичким гледањима на ствари, по којима је, као што је истицао и један од његових поштовалаца, Шимун Бења, бискуп модрушки, »хвала награда за врлину« (laus virtutis est premium). Најранија од његових књига, за коју каже да ју је израдио »с великим трудом« (non sine magno labore) и која је сигурно била довршена пре 1526, јер ју је већ тада читао дубровачки теолог Августин Нањешковић, представља речито исказане и учене коментаре седам познатих покајничких псалама, којима су на крају додате и побожне молитве *Веома пробрано и корисно тумачење седам покајничких псалама са излагањем њихових назива и са додатком молитве коју треба рећи на крају појединих псалама (Etymon elegantissimum satisque perutile in septem psalmos penitentiales cum expositione titulorum eorundem psalmorum aditione orationis dicende in fine singulos psalmos)*, Венеција 1531.[22] Будући коментари били су претходно у усменом облику излагани у Сплиту, а када је одлучио да их штампом учини доступним широј публици, приказивао их је сам као мукотрпну и марљиво рађену компилацију из многих и разних књига, у којима је тражио најлепше цветове и одабирао најкорисније мисли. Али је Франо Мартинчић, један од његових тадашњих сплитских слушалаца, био уверен да је Бућа био писац »толико славан речитошћу и оштрином духа, да му ни Ксенофан ни Цицерон нису били равни«, па је том свом уверењу дао израза у латинској песми коју је Бућа штампао у истој књизи. Друго дело Доминика Буће, на коме је радио »себи за вежбање, а побожним хришћанима за утеху«, опет је учено, али лепо срочено (pulcherrima, како се наглашава

[21] A. Gozzeus, *Catalogus virorum ex familia praedicatorum...*, 64.

[22] Пуни наслов дела гласи: *Etymon elegantissimum satisque perutile in septem psalmos penitentiales cum expositione titulorum eorundem psalmorum aditione orationis dicende in fine ad singulos psalmos, nuper compilatum per reverendum patrem fratrem Dominicum Buchium Catharensem sacre theologie professorem ordinis praedicatorum.* У колофону стоји назнака: Impressum Venetiis in edibus Aurelii Pintii Veneti, Anno Domini 1531, die 14. Junii.

у наслову) излагање и тумачење црквених текстова.[23] То су, најпре, четири духовне песме (кантици) из Новога завета: »Велича душа моја Господина« (Magnificat anima mea Dominum), »Благословен Господин Бог Израелов« (Benedictus Dominus Deus Israel), »Сад отпусти слугу свога, Господине« (Nunc dimittis servum tuum, Domine), »Слава Богу на висини« (Gloria in altissimis), затим »анђеоски поздрав«, »Света Маријо, мајко Божја, моли за нас грешнике« (Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis peccatoribus) и недељна молитва. Грађу за коментаре тих текстова он је, према властитом признању у коме је само поновљена чувена слика хуманистичке поетике, скупљао, као што пчела бере »преслатки мед«, пребирајући »мирисно цвеће учених писаца«. Своје дело Бућа је штампао у Венецији 1537. године, а посветио га је млетачком патрицију Мелкиору Микиjелу (Michiel), у знак сећања на честе разговоре »о божанским стварима«, које је с њим водио док је овај био ректор у Котору. Најзад, трећа књига Доминика Буће представља, како јој и наслов казује, *Веома корисно излагање свих недељних посланица које се читају током целе године (Expositio satis perutilis omnium epistolarum dominicalium, quae per totius anni circulum leguntur)*, а штампана је у Млецима 1545. с посветом кардиналу Ивану из Толеда.[24] И она је, у суштини, теолошка компилација, каквих је у оно време било пуно у свету, из многих грчких и латинских књига које је Бућа ревносно читао, у покушају да за себе и читаоце, и ad Dei laudem, разјасни дословни и мистични смисао посланица. Овога пута настојао је, бар према сопственој изјави, да »у изношењу божанских речи не тражи замамни и украшени говор, већ да иде само за лепотом чисте једноставности« и зато је, без сумње, у наслову скромно наглашавао само *корисност* својих тумачења. Али су читаоци имали друкчији доживљај његовог дела и Бућа није хтео да из књиге изостави и њихове оцене. Поигравајући се звучном сличношћу пишчевог презимена (Bucchius) и речи buccina (војнички рог из кога се труби), Шибенчанин Илија Толимерић назвао га је у латинској песми коју му је посветио »кнезом и трубом светога говорништва«, а Вицко Бућа, у епистоли којом даје препоруку делу, није се устезао да га приброји славним људима хришћанске учености.

Поједини которски хуманисти, као и њихове колеге из других крајева ондашњег света, радо мењају поднебље и одлазе у друге средине, где делују каткада и дуго и плодно, а неки и трајно остају изван родних градова. Учени свештеник Никола Ћерло (Chierlo), син извесног Михајла и пореклом ван сумње из нижих друштвених редова, рођен је и одрастао, а вероватно је и образован у Котору, али је живео и радио у Венецији, као свештеник и учитељ, а тамо је и умро, 13. новембра 1522. На његовом гробу у цркви Сан Северо био је некада натпис у латинским јампским стиховима, од кога је

[23] *Reveren. P. F. Dominici Buchiae Catharensis ord. prae. sacrae theologiae professoris in quatuor cantica novi testamenti, nec non et in orationem dominicam, et Salutationem angelicam pulcherrima expositio.* Venetiis in Officina divi Bernardini MDXXXVII.

[24] *Expositio satis perutilis omnium epistolarum dominicalium, quae per totius anni circulum leguntur, nuper edita, per Reverendum sacrae theologiae professorem integerrimum, patrem fratrem Dominicum Buchia Catharensem, ordinis praedicatorum, provintialem Provintie Dalmatie.* У колофону: Explicit expositio omnium aepistolarum dominicalium, quae per totius anni circulum currunt, nuper aedita per reverendum sacrae theologiae professorem patrem fratrem Dominicum Buchia Catharensem ordinis praedicatorum provincialem provinciae Dalmaciae omni cum diligentia impressa Venetiis per Nicolaum Bascarinum Brixiensem Anno domini MDXXXXV die vigesimo secundo mai.

сачуван једино препис, и у коме се истицало да је овај Которанин (patria qui natus fuit Catherensi) био »граматик, песник и хуманиста«.[25] Само захваљујући тим стиховима, за које се највероватније постарао сам Ћерло, он је остао у сећању потомака, јер су иначе сви његови списи одавно погубљени.

Још је можда знатнији хуманиста те врсте био которски племић Трифун Бизанти, други тог имена и тог презимена.[26] Студирајући у Венецији дошао је до великих знања и постао је доктор права, филозофије и теологије. Неко време тврдило се да је предавао грчку и латинску књижевност на универзитетима у Болоњи и Перуђи, што је сада доведено у питање с обзиром на то да се његово име не појављује у списковима тамошњих професора; али да је знао грчки још увек изгледа несумњиво. Зарана је ушао у венецијанске хуманистичке кругове, и његове латинске песме, пригодног карактера, или песме писане за њега и посланице њему у хвалу, сусрећу се у више књига штампаних чак крајем XV и на почетку XVI века.[27] Био је и пријатељ Лодовика Ариоста и овај га је, с много комплимената, предложио општини Рeђо Емилија 1503. године у комисију за избор професора грчке и латинске књижевности, чега се Бизанти није могао примити, али што је сматрао великом чашћу, јер је доиста част и било. Пошто је извесно време провео као дворанин на служби хуманисте и кнеза Алберта Пиа, завршио је трагично своје дане, негде пре 1530. године, обузет манијом мизантропије, попут Тимона Атињанина. Због такве судбине Ђанпјетро Валеријано дао је места и њему у познатом свом делу *О несрећи писаца (De litterarorum infelicitate).*

Почеци нове књижевности овога подручја, који су припали хуманистима – као и свуда другде, уосталом – били су на латинском језику. Иако ју је време веома проредило, при чему су многи њени текстови нестали без трага, о њој се може закључити да се кретала у уобичајеним смеровима; с једне стране, била је световна, веома много пригодна и епистоларна; с друге је стране остајала религиозна, теолошка, едукативна. Оно што је чини књижевношћу новога времена, проистиче најчешће из осећања њених твораца да раде посао који је значајан, редак, изабран, и који доноси глас и славу код савременика, а бесмртност код потомака; и проистиче из њенога израза, који је заснован на принципима античке реторике, брушен и изграђиван стрпљивим читањем

[25] О њему: U.[rbano] R.[affaelli], *Cenni intorno a Nicolò Chierlo di Cattaro*, La Dalmazia, III, 1847, n. 50, 396. Ту је и препис епитафа, који је познат и из рукописне збирке *Kotorski natpisi* (купљене од Алфреда Росија), у Државном архиву у Котору (Otkupi 9).

[26] Дуго је он био мешан с бискупом Трифуном Бизантијем, о коме је већ било речи. Вид. у том смислу, нпр.: Simeone Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna, 1856, 37–38. Погрешку је исправио Eugenio di Carlo у цит. раду *Di due Trifoni della famiglia Bisanti* . . . о коме вид. нап. 9. У том раду изнето је и неколико нових вести о Бизантију.

[27] У већ наведеном делу *Repertorio bibliografico degli scrittori dalmati*, које је у рукопису оставио Giuseppe Praga (вид. нап. 7) пописане су књиге у којима се налазе песме овога Трифуна Бизантија или песме посвећене њему. То су књиге: 1) *Poemata ex quamplurimis autorum probatissimorum scriptis, quae nondum edita fuerunt a Jo. Ant. Taygeto selecta*. Brixiae, 1568, 8°, у којој су песме 51 аутора, а међу њима је и Бизанти; 2) Valerianus Joa. Pierius, *Hexametri, odae et epistolae*, Venezia, Giolito, 1550, ff. 136, у којој је једна песма »ad Tryphonem Dalmatum«; 3) Domici Palladii Sorani, *Epigrammaton libelli*, Venetiis, J. B. de Sessa 148. у којој је лат. песма »Ad Triphonem Bizantium sacer«; 4) рукопис Комуналне библиотеке у Удинама 102, из XVIII в., у коме је на л. 30.ババ песнички састав Ђиролама Амалтео (Hieronymi Amalthei) у смрт неког Трифуна (почиње: Te moriente, Trifon, coelo sol decidit, et vox), који би се тицао овог Трифуна Бизантија. Како се види на другом месту, Прага је намеравао да посебно пише о том писцу и да прештампа његове песме, али ту намеру није доспео да оствари.

класика, који није вулгаран и свакодневан, већ уочљиво тежи ка ономе што се тада звало елеганцијом језика.

Ускоро ће се овде појавити и ренесансна књижевност на италијанском језику, али ће се латинизам одржавати жилаво и даље, и књижевност хуманистичке инспирације трајаће вековима. Само је нова књижевност на нашем језику још дуго морала да чека свој тренутак. За разлику од најближег суседа, Дубровника, где је уметничке поезије на народном језику било већ од првих деценија XV века, »словинске« музе су у Котору ћутале упорно и далеко после тога. Објашњење сигурно није у томе што је Котор био у туђинској власти и што су његову културну физиономију одређивали млетачки утицаји. Јер и Хвар је, на пример, био у истом положају, а такође и Сплит, Задар и многа друга средишта на Приморју, али тамо тог кашњења није било. Можда је тачније објашњење тој појави што је Котор био ипак мање развијена средина и што су у њему интелектуалне снаге биле ређе. Његово племство, осим тога, после ратних недаћа погодио је тешко и губитак плодног и богатог Грбља, и »крајње сиромаштво« (povertà estrema), како је забележио Бартоломео Ђустинијани 1553. године, владало је у његовим редовима. За бављење књижевношћу ширег круга људи, осим усамљених и изабраних појединаца, сигурно није било ни прилика, ни доколице ни потребног спокојства.

У православном делу данашње Црне Горе прилике су, у културном погледу, биле свакако много теже. Малобројне цркве и проређени манастири, који су остали једина станишта неке писмености, били су лишени и најосновнијих књига, ако нису били претворени у рушевине или сведени на најбедније таворење. »То умањеније светих и бож'ст'вених књиг расхиштенијем и раздранијем језики« и то »велико раздрушеније и поперенније светих црков и умаљеније божств'них књиг« први је од разлога које је Подгоричанин Божидар Вуковић, »от Ђурић«, наводио за своју одлуку да »в западних странах италских в славном градје Венецијаній« заснује штампарију са српским словима која би радила за духовне потребе српске земље.

Мало се зна о том старом штампару из наших страна, који је у туђем свету називан још и Della Vecchia, што је породично презиме његове жене, које је он узео, такође, уз своје.[28] Не зна се када је и како напустио своју Подгорицу,

[28] Све важније написе о Божидару Вуковићу, настале до 1956. год., вид. у нав. расправи Ристе Драгићевића, *Црногорске штампарије (1493–1918)*. Од новијих посебног су значаја следећа два: Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVIII века*, и Јорјо Тадић, *Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века*, Зборник Филозофског факултета, Београд, књ. VII–1, 1963, 337–360. Уп. и: М. Пантић, *Прилози за историју старе српске књиге*, Зборник Музеја примењене уметности, Београд, књ. 11, 1967, 51. Такође и: М. Пантић, *Старе српске штампарије у Црној Гори и Венецији* (наведено у нап. 3), одакле су у ово излагање пренети неки делови текста о Божидару Вуковићу, као и о осталим штампарима српских књига који су деловали у Млецима, закључно до Јеролима Загуровића.

У последње време познавање живота и делатности Божидара Вуковића веома много и битно је увећано низом изврсних радова, од којих нарочито треба споменути следеће: Аника Сковран, *Војвода Божидар Вуковић – Dionisio della Vechia, гасталд братства Св. Ђорђа у Венецији*, Зограф, Београд, 7, 1977, стр. 78–85, с нав. лит.: Милош Милошевић, *Нови извори которског, ватиканског и млетачког архива о дјелатности Вуковића, штампара и књижара XVI века* [У зборнику радова:] *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића-Подгоричанина*, Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови, књ. 13, Одјељење умјетности, књ. 4, Титоград, 1968, стр. 215–333; Лазар Чурчић, *Неки проблеми прештампаних издања Божидара и Вићенца Вуковића* [исти зборник радова], стр. 181–194; Сретен Петковић, *Божидар Вуковић и илустрације руских и украјинских штампаних књига XVI и XVII века* [исти зборник радова], стр. 83–105.

а још мање се зна какви су му почетни кораци у новој средини. Једно је сасвим извесно: био је имућан и угледан човек, и тај иметак, као и тај углед, стекао је тргујући. Из домовине, с којом никада није прекидао најтешње везе и за којом није престао да осећа неутољиву чежњу, прибављао је старе српске рукописе. Није искључено да их је сам и преписивао, можда само за себе, а можда и са већ тада јасном и готовом намером да њихове текстове штампа на корист свога »от'чства«. Када је та одлука у њему сазрела, по њима је састављао »форме« и изливао слова, решен од почетка да она морају бити по изгледу и облику »угодна всакому прочитајуштому«.

Као штампар и издавач Божидар Вуковић је деловао у Венецији пуне две деценије, од 1519, кад се у овај посао упустио, до краја 1539, када је умро. Али тај његов рад није, из неких сада непознатих разлога, текао без прекида: пошто је 1519. и 1520. штампао *Служабник*, довршен 7. јула 1519, и *Псалтир с последовањем и часловцем*, чији је први део био готов 7. априла 1519, а други 12. октобра следеће године, Вуковић све до 1536. није више издао ниједну српску књигу. Када је поново наставио са штампањем српских књига, није се више заустављао и у сразмерно кратком року издао их је још пет: *Зборник* и *Молитвеник*, 1536, *Октоих петогласник*, 27. јула 1537, *Минеј* (празнични), 19. јануара 1538, и *Молитвеник-Требник*, 1539. или 1540. године.

Све књиге које је Вуковић штампао имају за садржину текстове најуже црквене литературе, прастаре, одавно преведене и дугом традицијом освештане. Нема међу њима ниједне која би била иоле ближе правој књижевности, иако су таква дела ипак стварана у нашим странама, а њихови рукописи морали су такође стизати до Вуковића. Али он их није штампао, гледајући у прече циљеве. Штампајући »в туждеј земљи, в странах италских«, за свој народ књиге »душеспаснијe«, и »многонарочитије«, Божидар Вуковић је истицао да њима жели да буде »христијаном на ползу«. Неуморно је стога, у њиховим предговорима и поговорима, понављао констатацију о оскудици и уништењу српских књига по манастирима и црквама, опустошеним од »иноверних«. За те опустошене храмове, »јаже бити к просвештенију и свјетлости светих црквих«, он је издавао »всака писанија црковнаја велицијеми словеси«. Али је имао у виду и друге потребнике: оне који путују и којима је удобније да собом носе књиге мањег обима и ситнијим слогом штампане (»и другије књиги списах пом'ншими словеси иже в пут ходештим удоб носима бивајут«).[29]

Поред тога »душеполезног« и религиозног карактера, његово је предузеће несумњиво имало и очевидне родољубиве мотиве. Њима је Вуковић дао такође нешто места у пропратним текстовима с којима је своје књиге отправљао у свет. Видећи – каже он тако у поговору свога *Молитвеника* из 1536. године – да Германи (»Фруги«), Грци и остали народи (»и иније језики«) састављају »на типаре« (тј. штампају) »божств'нија писанија«, зажелео је јако »и наша србскаја, и блгарскаја такожде, на типарех с'ставити«.

Своја издања Божидар Вуковић није, разуме се, припремао сам; он је пре свега био иницијатор и творац издавачке политике, а за конкретна штампарска и дрворезачка, дакле уметничка остварења, његове књиге имају да захвале читавом једном низу мајстора који су радили по његовом »повеленију«. Неки од њих су морали имати изузетног удела у томе, чим су стављали

[29] Стојан Новаковић, *Божидара Вуковића зборници за путнике*, Гласник СУД, XLV, 1877.

и своја имена у предговоре или поговоре. Један од њих је »окајанејши и мн'ши в иноцех јер'монах Пахомије от Црније Гори от Реки«, који је са њим радио 1519. и 1520. године, штампајући *Служабник* и *Псалтир с последовањем.*[30] После се око *Молитвеника* из 1536. и *Минеја* из 1538. »трудио . . . јерођакон Мојси от сербскије земљи отчством же от мјеста нарицаемаго Будимља«. Најпосле су му *Октоих петогласник* реализовали »свештеници Теодосије и Генадије параеклисари монастира светаго Сави србскаго иже јес в Милешево отч'ством же от мјеста Пријепоља«.

Своје дубоко родољубље Божидар Вуковић био је намислио да засведочи и на један сасвим нарочит начин. Још 1520. године он је говорио, у поговору свога *Молитвеника,* а кад му се смрт сасвим приближила истицао је нарочито, у предговору *Минеја* из 1538, да жели да штампарију (»сије типаре«) изнесе »в своје от'чство«, не би ли се тамо нашао неко да се, после њега, »потруди ради божств'них црквах да исплни колико буде воља божја недостатчство светих книг«.[31] Да је та Вуковићева намера остварена, била би то друга штампарија на тлу Црне Горе, после оне Ђурђа Црнојевића. Колико је Вуковић озбиљно носио у себи ову мисао види се најбоље из прве редакције његовог тестамента. У том тестаменту, писаном 5. фебруара 1534 (1533. по млетачком рачунању), он је остављао »манастирима на језеру Скадра . . . све оне књиге руком писане и све калупе за штампање, и ону опрему која се нађе за поменуту штампу, оловне форме и интаљиране фигуре (дрворезе) и све што буде . . .«[32] Из неких својих разлога, касније је ту мисао напустио и штампарију је, по његовој смрти, заједно с осталим добрима, наследио његов син Вицко Вуковић, који ће и сам, на известан начин, ући у историју српске књиге као њен издавач и штампар.[33]

Лукративан моменат, који није био сасвим одсутан ни из мотива Божидара Вуковића, поред мотива религиозних и патриотских, био је и наглашенији и снажнији у делатности његовога сина Вицка Вуковића. Још веома млад, и тек коју годину по Божидаревој смрти, он је преузео не само очеву штампарију него и његове издавачке концепције, па и саме текстове. У први мах удружио се с једним ортаком, Бартоломеом Августиновим Da Schio. Они су се 1546. обратили »прејасноме дужду« пажљиво образложеном представком, уверавајући га да су одлучили »да следе стопе покојнога Божидара Вуковића и да штампају српским језиком и словима *Служабник, Посланице* и *Јеванђеља, Псалтир* и друге разноврсне књиге . . . у разним облицима, велике и мале . . .« Те књиге они би, као што су писали, штампали »ради свеопште добробити српске нације и језика, као и ради увећања хришћанске вере«. Али су одмах показали и да су им на срцу, нимало мање, и сопствени интереси. Истичући нарочито пословну неизвесност оваквог предузећа (»Међутим, имајући у виду да је такав подухват скопчан с немалим ризиком, како због тешког и прекомерног трошка, муке и труда, којима се изложио покојни Божидар да би нашао и саставио слова и остало што је за такву штампу било потребно, тако и због

[30] Ђорђе Сп. Радојичић, *Пахомије »от Црније Гори от Реке«*. Историски записи, X, 1954, 225–227; Ристо Ј. Драгићевић, *Митрополит Мардарије није – Македонац, а штампар Пахомије није – скавац*. Историски записи, XI, 1955, 243–252.

[31] Вид. Ст. Новаковић, *Божидара Вуковића зборници за путнике*. 133.

[32] Ј. Тадић, *Тестаменти Божидара Вуковића*. . ., 340.

[33] О Вицку Вуковићу вид. радове наведене у нап. 2, 3 и 28, као и литературу која је у њима цитирана.

тешкоћа које долазе после, када се те књиге продају, с обзиром на то да су српску нацију преплавили и онако разорили неверници«), хтели су да се унапред обезбеде од нежељене конкуренције, па су за себе захтевали – и одмах добили – искључиву привилегију с важношћу од 25 година, по којој се нико у том року не би смео усудити »да штампа књиге ма које врсте на српском језику, нити да их штампане продаје и држи, нити да их односи друге по земљама и местима прејаснога дужда, нити да прави пресе и алате који припадају таквом штампању«.

Већ у току исте, 1546. године, Вицко Вуковић и Бартоломео Da Schio прештампали су *Псалтир с последовањем* са издања Божидара Вуковића. Средином пак наредне године издали су, опет на исти начин, и другу књигу, која се назива *Зборник.* Потом је Вуковић, да ли сам или и даље са својим ортаком, уз прекиде од по неколико година, прештампао *Служабник* (1554), *Молитвеник-зборник* (1560) и још једном *Псалтир с последовањем.* Око тих књига он се није трудио превише: за њих је преузео и слог, и многа графичка решења, а великим делом и саме предговоре и поговоре из књига свога покојног оца; са своје стране додао је једино богате ренесансне »орнаменталне оквире страна, које штампарија Божидара Вуковића није употребљавала«.[34]

Заштићен привилегијом чији је рок још трајао, Вицко Вуковић био је у прилици да своје право уступа другима, свакако не без користи по себе, и да им, како се по свему види, изнајмљује и своју штампарију. Тако се некако мора објаснити околност да је Стефан (Мариновић) »от града Задра« на *Посном Триоду*, који је штампао у Венецији 1561, био дужан да стави испод заставице: »Виценцо де господин Божидара Вукове од Старца«, како је у једном, данас понешто комичном макаронском језику, назвао Вуковића.[35] Није нимало искључено да је на исти начин и под истом погодбом у штампарији Вицка Вуковића штампао 1566. године свој *Зборник* и Јаков од Камене Реке. Нешто слично он сам казује у поговору те своје књиге: »Изидох от Македоније, отч'ства мојего, и внидох в западних странах... в град Венеција, и тамо обретох стари калапи Божидара воеводе у јегова сина Виценца от многими времени неписали, и почех писати сије мале књиге . . .«

Осим упадљиве комерцијалности, коју његов отац Божидар Вуковић није откривао у тој мери, Вицко се као штампар и издавач српских књига разликовао још у неким даљим моментима. На његовим књигама нису се истицали више, као некад, њихови штампари и остали мајстори; у језику тих књига наслућују се трагови приморских дијалеката, што би упућивало на мисао да су његови анонимни сарадници пореклом из тих средина; чак и његово православље није било онако несумњиво као што је то био случај с његовим оцем. Уосталом, нађено је да се он 1571. понудио римској Пропаганди за ширење вере да за католички свет штампа јеванђеља и епистоле. После те понуде, која уосталом није реализована, Вуковићу се замеће траг, а његова штампарија, која је дуго мировала, прешла је крајем XVI века у власништво једног Италијана, Ђузепа Антонија Рампацета. Пре но што ће се она сасвим расути, за њу је

[34] Д. Медаковић, *нав. дело*, 143.

[35] Вид. поменуте радове о старим српским штампарима, и нарочито: Ђорђе Сп. Радојичић, *Стари српски штампар Стефан »от града Скадра« и црква Ивановац код Пећи*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVIII, 1938, 375–392.

»смерни игумен Стефан, јеромонах от храма пречистије Богородице, отчством же от Паштровић« приредио (»списао«) један мали молитвеник *(Зборник)*, око кога се »трудио«, као штампар, »грјешни и мн'ши в иноцех јеромонах Сава от монастира Дечана«.

Јеролим Загуровић, »властелин от града Котора« и католик, последњи је знатнији издавач и штампар српских књига који је био са наше земље и од наше крви; после његове смрти, 1572. године, његова је штампарија прешла у руке Бартоломеја Албертија, познатијег под презименом Цинами, а затим су тај посао у потпуности преузели странци.[36] Има неке чудне игре судбине у историји породице Загуровић и њеног учешћа у нашој култури. Док су се рођаци и браћа Јеролима Загуровића који су остали у Котору, када су били писци, опредељивали за латински и италијански језик, он је сам, настанивши се у Млецима, по личном избору постао штампар и издавач српских књига; његови синови, међутим, већ су пунокрвни млетачки племићи и за родне крајеве њиховога оца везују их само нејасне породичне успомене.

У најранијем свом издању из 1569. године – био је то *Псалтир по грч'скому језику, а по српскому пјевц* – Загуровић је у поговору дао нешто података о себи и указао на неке од својих основних побуда. Стару и дуго понављану формулу о сиромашењу цркава у божанственим књигама које су проузроковали »Исмаилћани« и о својој жељи »исплнити [њихово] недостатчство« није хтео мимоићи ни он. Као своје »родитеље«, а тиме је сигурно хтео рећи: узоре и светле претходнике, назначио је војводу Ђурђа Црнојевића и »господина Божидара«. Нарочито је подвлачио своје надовезивање на штампарски подухват Црнојевића, представљајући при том своје ствари, можда и једино из превелике ревности, чак с понешто очигледних нетачности: »И того ради приде в венетиски град и обрете стари типари от родитељ јего воеводе Ђурђа и с'стави их в једине, јако да обновет се старих писмена и да исплнете светије цркви различними књигами.« Загуровић је имао среће, а ваљда и умешности, да пронађе сарадника, коме, изван сваке сумње, припада главна заслуга што су његова издања остваривана с толико лепоте. Ми тог заслужног мајстора знамо и по имену, а не само по делу; он је поменут у поговору *Псалтира* као Јаков »от пределех македонских, от места Софија, Крајков син«. На овај начин, а то значи: углавном прештампавајући раније књиге Божидара Вуковића, Загуровић је у кратком року, и уз помоћ Јакова из Софије, дао и сва даља своја издања: *Требник*, *Служабник* и *Октоих петогласник*. Како је убрзо затим Загуровић умро, у току 1572. године, Јаков из Софије доштампао је, управо исте те године, зборник *Различније потреби*, на коме је, како претпостављамо, рад започео док је још његов послодавац био жив.

Упркос великој скрби наших старих штампара, у Венецији, као и оних који су се краткотрајно јављали на разним тачкама у самој земљи, да за српске манастире и цркве штампају што већи број књига, њихова издања нису могла задовољити све потребе. Као и у другим српским крајевима у та времена, на територији данашње Црне Горе образовали су се тада, кад год су то прилике дозвољавале, преписивачки центри у којима се радило на ручном умножавању најнеопходнијих црквених текстова. Пуни средњи век ту се продужавао како по избору књига тако и по начину њиховог настајања. Једно такво

[36] О Јеролиму Загуровићу, вид. литературу наведену у нап. 2, 3. и 28.

преписивачко средиште био је »манастир Никољац, храм светаго чудотворца Христова Николае на ријеце Лиму«, у близини Бијелог Поља.[37] Тамо је, у време »царствујушту цару султан Сулеману«, 19. децембра 1524. године, »раб Христов поп Радослав«, по наредби (»повјељенијем«) Цветка Вуковића и његове жене Јеле, довршио преписивање једног *Апостола*, који су они приложили истом храму »за своју душу и за родитељ својих«.[38] Недалеко одатле, у манастиру Заступ крај Бродарева, био је други скрипториjум, исто тако активан у то време.[39] У току 1537. године, енергични игуман Матеј узео је иницијативу не само да се изгради и живопише манастир већ и да се ту препише цео низ књига, и његовим »повјељенијем и трудом и подвигом« довршено је за једну годину неколико минеја. Тако је »смјерени и маломоштни јеромонах Сава« исписао тада *Минеј за месец јануар* »в мјесте рекомјем Заступе при храме светаго и славнаго чудотворца архијереја Христова Николи и пречистије мироточици«;[40] јеромонах Никифор »свету и похвалнују књигу« *Минеј за децембар*,[41] а »грешни поп Никола«, »презвитер Никола од Николапазар«, чак двоструко више, *Минеј за фебруар* и *Минеј за јули*.[42] У записцима које су стављали на рукописе по обављеном послу, ти су преписивачи с уобичајеном монашком скромношћу волели да додају молбе читаоцима да им не узму за зло невештину и да им опросте могуће погрешке, »понеже не писа дух свети, н' мутан ум и рука брена и грешна и к всакому злу ухиштренаја«. А, с друге стране, радили су неспокојни и често уплашена срца, »в та љета нужна, скрбни и ненавистни от всех приходештих тех временех«. Исте те 1537. године, и у приликама истоветним, »многогрешни и смирени јермонах Сава« исписао је један *Минеј* »в манастире глаголемом Светаја Тројица близ реке Врхубрезице«, где се такође нашло снага за образовање знатног преписивачког центра. Његов једноставни и овлаш назначени приказ тих несрећних прилика није без неких потресних акцената: »В та лета царствујушту Исмаилтеном цару султан Сулејману и все царство их беше; и велика нам нужда от њих беше, јеже имехмо имениja, все нам в'зимаху, једни ни приходеште, а друзи отходеште, и все јеже с'тецахом, все в'зимаху.«[43] Нимало се нису промениле околности ни када је »грјешни и м'ншиј паче вјсех дијак Јован« у истом »храме светеј, и живоначелнеј, и нераздслимеј Тројице

[37] Д. Н. Анастасијевић, *Споменици из старих цркава у »Санџаку« неиздани или с погрешкама издани*, Богословље, VI, 1931, 64–72; Влад. Р. Петковић, *Записи из манастира Никољца у Бијелом Пољу*, Богословље, VI, 1931, 163–167; Владимир Ћоровић, *Прилози за нашу стару књижевност и хисторију, I. Рукописи у Никољцу код Бијелог Поља*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Скопље, I, 1936, 76–96; Бранко Л. Цвијетић, *Записи у цркви Св. Николе у Никољцу код Бијелог Поља*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, 1936, 223–250.

[38] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, 1905, бр. 5592 и 5593; Б. Цвијетић, *Записи у цркви Св. Николе у Никољцу* . . ., 225.

[39] Б. Цвијетић, *нав. дело*, 243.

[40] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 1902, бр. 560; Д. Н. Анастасијевић, *нав. дело*, 67; В. Ћоровић, *нав. дело*, 82.

[41] Влад. Петковић, *нав. дело*, 163–165; В. Ћоровић, *нав. дело*, 83; Б. Цвијетић, *нав. дело*, 243.

[42] Влад. Петковић, *нав. дело*, 163; В. Ћоровић, *нав. дело*, 82–83; Б. Цвијетић, *нав. дело*, 243.

[43] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 492. Упор. Љубомир Дурковић-Јакшић, *Књижница манастира Свете Тројице код Плеваља*, Библиотекар, IX, 1957, 227–234; Владимир Мошин, *Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Историски записи, XIV, 1958, 246.

близ мјеста Пљеваљ« писао 1545. манастирски типик (Типик јерусалимски), а 1546. *Четворојеванђеље* (»сиј светиј и бажств'ниј тетројев'гел«). И он је, оба пута, забележио да је свој посао обављао »в велицеј нужди и скрби«, у историјском невремену, »в дни султан Сулејмана в та љута и прискрбна времена«.[44]

У исте те године, када су »смирени« и »многогрешни« монаси по православним манастирима у ретким тренуцима предаха од невоља и страве исписивали, за најхитније потребе, апостоле и минеје, јеванђеља, псалтире и остале црквене књиге, користећи давнашње и традицијом освештане предлошке, у Котору, где се ипак живело у неупоредиво друкчијим условима и где се јавила нова генерација писаца, остварени су врхунци ренесансне књижевности на овом подручју. Сада ту већ има песника који у Италији штампају читаве збирке својих уметничких текстова, на италијанском или на латинском језику, а понеки и на оба, и њима излазе пред читаоце читавог ондашњег света, а не само пред оне из своје мале средине. У тим књигама они показују понекад и зачуђујућу брзину у прихватању нових токова савремене књижевности Италије. Понеки од њих и не слуте при томе да ће извесне њихове песме имати особиту част да их присвоје, преведу или подражавају песници који припадају књижевностима далеко већим но што је наша.

Најранији је од тих песника Ђорђе Бизанти из Котора, који је 1532. године у Венецији код Јакопа Dal Borgo штампао књигу италијанских стихова под насловом *Rime amorose di Georgio Bizantio Catharense*. О њему и о његовом животу једва да знамо понешто, а и његова књига, која је из неких разлога остала изузетно ретка, откривена је и приказана први пут тек пре нешто више од три деценије.[45] По свему судећи, та књига је плод његове најраније младости и сва знања која је имао кад ју је писао стекао је у Котору; у једној песми, упућеној Италији, он о себи говори као о човеку који ту земљу никада није видео (Nobile Italia, chi mai non ti vide s'attrista . . .); да ли је после пошао на студије, имаће тек да се утврди. Ако се сви биографски подаци који су о њему изнети[46] заиста њега и тичу, он је каријеру почео у родном граду, где је 1531. забележен као арбитар-судија. После тога, не зна се колико дуго, служио је као канцелар на Хвару (cancellarius Lesinae), одакле је марта 1536. безуспешно конкурисао за место канцелара криминала у Задру. Када га поново налазимо у Котору, он извршава опоруке својих суграђана и заступа их на суду (1549) или се сам спори око имања (1550), али је и члан важних властеоских тела, Великог вијећа (1552), Вијећа умољених (1553) и Малога вијећа (1558), или врши дужност судије (1558). Убрзо је ваљда и умро, јер се већ 1565. помиње као покојни.

Сва је прилика да је Бизанти био врло виђена фигура которског хуманистичког круга. Међу своје блиске пријатеље бројио је онда особито угле-

[44] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 526 и 533. Исп. В. Мошин, *Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, 252–253.

[45] Сачуван је, колико се сад зна, само један примерак Бизантијеве књиге, а открио га је, описао и оценио, прештампавши целу његову садржину, Giuseppe Praga, *Le rime amorose di Giorgio Bisanti da Cattaro*, Archivio storico per la Dalmazia, XXVII, 1939, 3–39, 41–55. На том раду засновао је своје недавно излагање о которском писцу и Josip Torbarina, *Naš prilog evropskom humanizmu*, Forum, Zagreb, *књ.* XXVII, 1974, 583–590.

[46] Р. Ковијанић, *Которски пјесници-хуманисти*, 58–59; Giuseppe Praga, *Repertorio biobibliografico degli scrittori dalmati*, vol. I, s. v.

дног, а данас доста загонетног хуманисту Лудовика Понтана (Ludovicus Pontanus, Lodovico Pontano), који је, како изгледа, био Которанин пореклом, а једно је време и живео и предавао хуманистичке науке у Котору;[47] његову је подужу песму Богородици на латинском језику *(Carmen Virgini Matri sacrum)* Бизанти штампао на крају своје књиге, додавши јој са своје стране латински писан увод *(Georgii Bizantii praefatio)*. Пријатељ је Бизантију био и најзначајнији ренесансни песник из Котора Људевит Пасквалић, који му је посветио више песама и њих штампао у својим књигама. Једна је на латинском језику, и у њој се пева о Котору *(Ascrivium)*,[48] а две друге су италијански писани сонети, врло ласкави за Бизантија чак и за она времена општег и често врло претераног хваљења међу песницима.[49] У првом Пасквалић узноси мудрост и врлине »ученог Бизантија« (dotto Bizantio), које су, по њему, на таквом гласу и толико славне да то »вечитом чашћу краси наше обале«, а у другом, за Бизантијеву поезију, за коју не крије да је и њему била узор, вели да је настала у вртовима у којима је Петрарка (il gran Tosco) брао нарамке цвећа и где су венце свијали Санацаро и Бембо.

У том Пасквалићевом пријатељском одушевљењу за Бизантијеву поезију остаје добро погођено једино њено литерарно амбијентирање: Бизанти је доиста пунокрвни наш петраркиста. Читав његов канцонијер, додуше не баш превелик (од двадесет четири његова листа, последњи су чак уступљени Понтановој песми), проистекао је из те школе, емоционално и мисаоно, стилски и у погледу форме. Попут својих узора, и идући свесно њиховим трагом, Бизанти пева претежно о љубави; али уз то, као и они, пише и стихове с политичком и религиозном инспирацијом. Својим песмама он такође даје облик сонета, канцона и мадригала, а у стилу упадљиво тежи да буде истанчан, углађен и отмен. Он избегава народске форме и вулгарни стил импровизатора и дворских песника с краја XV века, нарочито оних из такозване напуљске школе, којима је Пјетро Бембо објавио рат својим реформама поезије и језика, настојећи да се тематски, у доживљају љубави и изразом,

[47] Одговор на питање ко би могао бити Лодовико Понтано (Lodovico da Ponte, Ludovicus Pontanus) први је покушао да нађе Đ. Körbler, *Talijansko pjesništvo*, стр. 9. и даље. Он је помишљао да би то могао бити »isti onaj ugledni humanist onoga vremena, koji se po zavičaju Bellunu nazivaše i Pontico Virunio«. Такво идентификовање одлучно је одбио Arigo Zink, приказујући Керблерову студију у часопису Atti e memorie della Società Dalmata di Storia patria, Zara, I, 1926, 258. Другу је претпоставку изнела Милица Поповић у прилогу *Ко је »Понтан« из поезије на италијанском језику Лудовика Пасквалића*, који је део њеног рада *Неколико података о песнику Лудовику Пасквалићу (Pascale)*. Зборник историје књижевности Одељења за језик и књижевност САНУ, 2, 1961, 57–59; по њој »могло би бити да је тај Понтан [. . .] био врло истакнути Луиђи да Понте из Тревиза«, о коме је у једном рукопису библиотеке »Marciana« забележено да га слави између других, и Лудовик Пасквалић у књизи *Rime volgari*. Најзад, Ристо Ковијанић, *Ко је био Лудовикус Понтанус?* Политика, 21. новембар 1965, тврди, ослањајући се на архивска истраживања, да је он син Јакоба да Понте из Мартиненга код Милана, који је био »преко 25 година општински лекар у Котору (1487–93, 1503–23)«, да је »по мајци Которанин, блиски рођак Пасквалића«, мада се родио у Милану, између 1483. и 1486, да се »помиње у Котору 1512. године«, а да је после, 1525–1527, био нотар Корчуле; по Ковијанићу, даље, Понтано је од 1529. до 1534. живео у Котору, можда и као учитељ. Док се о Понтану не нађе још сигурних вести, проблем његове личности остаје и даље отворен.

[48] О њој вид.: M. Šrepel, *Ivan Bolica Kotoranin, latinski pjesnik*. Rad JAZU 118, Zagreb, 1894, 128–129–131.

[49] Прештампали су те сонете A[rnolfo] B.[acotich], *Delle Rime Volgari di messer Lodovico Paschale di Catharo, dalmatino*, Archivio storico per la Dalmazia, II, 1926, 6, и G. Praga, *Le rime amorose di Giorgio Bisanti da Cattaro*, 4–5.

врати непомућеном и јединoм извору, који је за њега Петрарка. Историчари књижевности већ су уочили и истакли брзину Бизантијевог књижевног рефлекса: Бембо је свој канцонијер, којим је практично отпочео своју реформу, објавио 1530, а само две године касније добио је у Бизантију једнога од најранијих својих следбеника. Ова Бизантијева ажурност можда има и више него једно објашњење, али најважније је свакако у томе што су Млеци били средиште бембизма, и што је наш Которанин, као поданик »прејасне Републике«, у њеној књижевности тражио моделе и учитеље у поезији.

Као љубавни песник, Бизанти слави надземаљску и анђеоску лепоту госпе у коју је заљубљен и говори о појединим тренуцима свога уздисања за њу, трудећи се видно при томе да му и лик те госпе и сви опевани моменти љубави и патњи које трпи, волећи је дуго без узвраћаја, понесу што мање отисака личног, конкретног и стварног, а да се што више приближе сферама узвишеног петраркистичког идеала и понове, ако баш не све, а оно многе етапе добро знаног љубавног романа. У песми управљеној Италији он јадикује због расапа те земље и међусобне неслоге њених државица и износи своју стрепњу да то све не искористе Турци (la furia del Dracone). Најискренији је Бизанти био, и најимпресивније је стихове исписао, обраћајући се на завршетку свога канцонијера Исусу и Богородици, болно свестан краткотрајности живота и ефемерности људских нада. Није тешко читајући Бизантијев канцонијер, запазити местимичне неуглађености његовог израза и рапавости у његовом римовању; исто тако, а то је претежније од његових формалних несавршенстава, очито је да он није дао поезију високог реда и да као песник остаје у кругу осредњих епигона Пјетра Бемба.

И обимније је дело за собом оставио и као уметник је до већег домета дошао Лудовик Пасквалић (Lodovico Pasquale), који је неоспорно најбољи ренесансни песник Котора и један од најзнатнијих наших песника на италијанском и латинском језику у читавом XVI веку. За кратког и доста немирног свог живота (претпоставља се да је рођен око 1500, а извесно је да је умро 1551. године) у коме му је мало правог времена преостајало за бављење песништвом и за хуманистичке студије,[50] тај которски патриције довршио је два зборника поезије, један на Петраркином, други на Вергилијевом језику. Али осим њих су се по разним рукописима нашле, и још увек се налазе, читаве прегршти песама које не припадају ни једноме од тих зборника.[51] Мало шта о његовом животу знамо што није он сам о себи рекао у песмама. Још пре двадесет пете своје године, кад се враћао однекуд из света – мисли се да је долазио са студија у Падови – пао је у руке афричких гусара, и све време док није био откупљен провео је као њихов заробљеник, у оковима, а често и под шибама. У току 1537–1538. године служио је на Криту, свакако као официр у млетачкој посади која је ужурбано припремала одбрану острва од очекиваног турског напада, до кога ипак није дошло; тамо је уместо успомена из древне и славне прошлости, у коју је био заљубљен, затекао сасвим друге прилике и сурову ратну стварност. Из чињенице да га и после његовог одласка са Крита которски службени списи помињу сасвим ретко – 1539. као заступника у некој

[50] Биографске податке о њему изнео је Р. Ковијанић према архивским документима у својим радовима *Которски пјесници-хуманисти*, 52, и *Књижевност Котора*, 103–106.

[51] Седамнаест Пасквалићевих сонета, који раније нису штампани, а чувани су у једном рукопису Библиотеке Марчана, објавила је Милица Поповић у већ нав. раду, *Неколико података о песнику Лудовику Пасквалићу (Pascale)*. Вид. нап. 47.

парници, а 1547. као градског адвоката – смело би се закључити да је немало одсуствовао из роднога града.

Од две Пасквалићеве књиге најпре је, и у ствари за његовога живота једина, угледала света она на италијанском језику, штампана 1549. у Венецији под насловом *Rime volgari di m. Lodovico Paschale da Catharo Dalmatino non più date in luce.*[52] Судећи по посвети задарској владици Марћи Гризогоно (Martia Chrisogona), рекло би се да тој лепој и умној ренесансној дами треба захвалити што је до издања Пасквалићеве књиге уопште дошло. Песникова посвета, осим његовог бескрајног дивљења за врлине, разборитост суда и отменост изузетне госпође из Задра, која се изгледа и сама бавила књижевношћу, сведочи и о његовој скромности, вероватно афектираној, али може бити и истинској, у гледању на себе и на поезију коју је дотле писао. Он говори о властитој неуглађености (la rozzezza mia) и о простим и неоплемењеним својим стиховима (rime basse et incolte), али исто тако и о малој и уској средини, која није ни давала могућности својим песницима да се шире размахну и да више узлете. »Много ми је стало да вас замолим да се удостојите да ми верујете, и то мени више но другима, да ћете од мене добити једино јалове и непривлачне плодове, сличне месту у коме су произведени, у крајњем куту Далмације, између врлетних планина и лишеном свих сусрета и углађеног општења.«

Пасквалићева књига стихова на италијанском језику *(Rime volgari)* дели се у два неједнака одсека: у првоме, и више него двоструко већем, долазе љубавне песме, а другоме (који има и посебан наслов: *Rime diverse*) садржину чини политичка и пригодна поезија. И песме накнадно нађене у рукописима у пуној су тематској сродности с песмама његове штампане књиге, па ако нису после ње настале, сада се не виде разлози зашто су из ње изостале. У формалном погледу, Пасквалић најрадије бира облик сонета, док су му далеко ређе друге форме, канцоне и мадригали; само по једном одлучио се за »капитул« и песму у октавама.

У својој еротској поезији Пасквалић опева поједине фрагменте љубавног романа који је имао с неком суграђанком племенита рода, чије је право име прећутао, означавајући је неодређено: »госпођо« (madonna), »отмена госпо« (donna gentil) и »о лепа госпо моја« (o bella donna mia), и чије је индивидуалне одлике, физичке и духовне, прикрио уобичајеним цртама конвенционалног идеала: »дражесно лице« (leggiadro viso), »плаве плетенице« (bionde trecce), »лепе очи« (begli occhi), »беле руке« (bianche man), »мраморне груди« (mar-

[52] Пуни је наслов те књиге: RIME VOLGARI DI / M. LVDOVICO PASCHALE / *Da Catharo Dalmatino. / Non più date in luce.* / [штамп. знак] *In Vinegia appresso Steffano & Battista Cognati al /Segno de S. Moise.* / CON GRATIA ET PRIVILEGIO. / M. D XLIX. Како је сачуван сасвим мали број њених примерака, дуго се за Пасквалићеву књигу није ни знало; она је промакла и Ф. М. Апендинију, који у нав. делу *Memorie*, 37, помиње само два Пасквалићева сонета која је видео у неком рукопису. Први је о њој говорио, изневши исцрпно њен садржај, U.[rbano] R.[affaelli], *Delle poesie volgari di Lodovico Pasquali di Cattaro*, La Dalmazia, I, 1845, n. 32, 297–298, n. 33, 305–306. Потом је она била предмет опширне студије Ђ. Керблера (Körbler), овде у више махова наведене, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka* (вид. нап. 8), која је још увек најбољи рад о Пасквалићу и његовој поезији. Између два рата, о овој књизи је писао и знатан део њеног текста је прештампао A.[rnolfo] B.[acotich] у раду *Delle rime volgari di messer Ludovico Paschale di Catharo dalmatino*, Archivio storico per la Dalmazia, II, 1926, 1–14, 33–36. У последње време Пасквалићеве поезије на италијанском дотакао се J. Torbarina *(Naš prilog evropskom petrarkizmu*, Forum, XXVII, 1974, 590–597). Вид. и: Радослав Ротковић, *Хуманиста Људевит Паскалић Которанин*, Стварање, XXX, 1975, 109–128 (ту је још дато у преводу неколико Пасквалићевих сонета).

moreo petto), »весели погледи« (lieti sguardi), »фини осмех« (delicato riso). Та изузетна дама, разуме се, лепша је од свих које су икада биле или јесу на свету (la donna mia ch'è più d'ogn'altra bella, una bellezza sovra l'altre rara), и коју не краси само лепота него и часност (bellezza et honestà) и анђеоско порекло, хладна је (donna di freddo giaccio armata il core) и окрутна (crudele) према песнику, и стога његов живот није друго до робовање (servitute) и непрекидна патња, јадиковање и плач (affanno, guai, gran dolor, crudel tormento, dure pene, crudel destino, dura sorte); и мада је песника у једном часу понела варљива нада да му се на четворогодишње служење узвраћа милошћу, крајњи исход био је неминован: та по свему изузетна дама сурово га је оставила и он је једину утеху нашао у сазнању да је љубав само грешна блудња и да је прави спас човека у Богу и у љубави небеској. Требало би да верујемо песнику да је све било тако, да је његов љубавни мартиријум трајао толико дуго и да је окончан пре двадесет пете његове године; али одвећ добро знамо да су његове »риме« верно следиле једну верзију љубавне историје којој је Петрарка дао пример, а коју су Бембо и његови следбеници свели потом на хладни образац, на строги пропис и на неизбежну обавезу. Уосталом, и од самога Пасквалића добили смо, на једном месту, признање да је у причи о својој љубави, гоњен Аполоновим жаром, много измишљенога додавао стварном.

Све је то, међутим, Пасквалић радио врло вешто и окретно, руком која показује лакоћу, али иза које стоје упорне вежбе и дуготрајна бдења над текстовима савремене италијанске поезије. Иако је говорио о свом »неуглађеном и ниском стилу« и о римама »простим и лишеним пријатности«, његов канцонијер без сумње иде у ред бољих који су се у »чинквеченту« појавили на италијанском језику.[53] Поједине његове песме остварене су с много духа, досетљивости и грације и још увек, ако се само привикнемо на условности које је наметнула ондашња поетика, могу да се читају са задовољством. Утолико се више уживања у њима могло наћи некада. Један од давнашњих Пасквалићевих читалаца, који је оставио и видљиве трагове свога дивљења, био је енглески песник Томас Лоџ (Thomas Lodge, око 1558–1625). Три Пасквалићева сонета, међу којима је био и један од доиста најлепших (»Morte non è quel che morir s'appella«), он је једноставно препевао на енглески језик и не помисливши да би требало да им назначи порекло, као што то у оном столећу ни други нису чинили у сличним стварима; међутим, када је у свој пасторални роман *A Margarite of America* уврстио и препев новог сонета которског песника, забележио је, тога пута, да он припада Пасквалићу, за кога је рекао да је изврстан песник (excellent poet), али италијански (of Italy).[54]

[53] Шест Пасквалићевих сонета пробило се, на пример, до репрезентативног избора »најизврснијих песника свих векова«, у први део његов, у коме су песници XV и прве половине XVI века, а од кога смо видели друго издање: SCELTA / DI SONETTI / E CANZONI / De' più eccellenti Rimatori / d'ogni Secolo / SECONDA EDIZIONE / Con nuova aggiunta, / PARTE PRIMA / Che contiene i RIMATORI / antichi del 1400. / e del 1500. fino al 1550. / In Bologna per Costantino Pisarri sotto le Scuole, 1718 . . . То су све сонети из издања Пасквалићевих песама од 1549. године (Ecco descritta in lagrimosi versi; Mai non si vide il più leggiadro viso; Se come Io vi dimostro ogn'or nel volto; Io sento l'aura del felice odore; Ecco ch'al fin di tante mie fatiche; Amor, che giri, e muovi a tuo diletto).

[54] О томе постоји већ приличан број радова, у Енглеској и код нас: L. E. Kastner, *Thomas Lodge as an imitator of the Italian Poets*, The Modern Language Review, Cambridge, II, 1907, 155–161; G. B. Harrison: *»Menaphon« by Robert Greene and »A Margarite of America« by Thomas*

Италијан наш Которанин није био никако, а није се Италијаном никада ни осећао, иако је у другом делу истог овог зборника поезије *(Rime diverse)* упућивао одушевљене стихове и Италији, и Венецији, и појединим истакнутим Италијанима. За Пасквалића је Италија, као и за остале хуманисте уосталом, била »чувена земља« (famosa terra), која се прославила и ратницима и великанима духа, али је за себе знао да је странац у односу на њу, и када се одлучио да јој први пут крене у походе »из далеког краја« не би ли и својим очима видео оно о чему је »већ читао у старим списима«, молио је да га гостољубиво прими. Венецију је узносио као »славни«, »блажени«, »свети и божански град«, »који својом славом засењује сваки други« (alma Città beata, Città sacra et divina, ch'ogni Città con la tua gloria adombri), као земљу правде и као »нову светлост« одакле се и »наше доба, које је дуго било сурово и дивље, запалило новом чашћу и изнова прихватило лепе обичаје и начин живота који је свет имао када је ту Сатурн боравио«. А Италијани којима је писао похвалне песме имали су крупне заслуге за опште ствари или за Пасквалићев Котор или су песника лично задужили својом заштитом или пријатељством, и сви су, готово без изузетка, били Млечани. Неки су од њих стајали на челу савезничких снага у борби против Турака, као заповедник папске флоте Марко Гримани, неки су храбро и смишљено организовали одбрану Котора у тренуцима опште пометње и страшног ишчекивања турске навале 1539. године, као нећак знаменитог песника Ђанматео Бембо, Лоренцо Венијер и Винченцо Бароци,[55] а неки су били млетачки функционери у Котору или у Далмацији у та тешка и опасна времена.

Пригодну Пасквалићеву поезију, која је као по правилу похвална, нахнули су у овој књизи и поједини наши људи, у највећем броју они из Котора, али и из других градова Приморја, пре свега из Дубровника и са Хвара. За неке од њих, као што су Ђорђе Бизанти, Ханибал Луцић или Камило Бесали, знало се и иначе да су се бавили поезијом и хуманистичким студијама, али за многе друге то дознајемо једино из Пасквалићевих похвала. Такав је нарочито случај с неким песниковим суграђанима, међу којима су Вицко Бућа, коме је Пасквалић посветио четири сонета одушевљено славећи у њима »племениту Музу« и »бесмртни и свети стил« овога сада потпуно непознатог песника,[56] Франческето Бућа, у чијим је »прочишћеним и углађеним римама« налазио »звук пријатан, љубак и драг«,[57] или Камило Драго, кога је позивао да следи стопе свог великог оца.[58] Посебно је остао нејасан, из читавог которског круга хуманиста и песника, лик Лодовика Понтана, коме је изузетно место давао још Ђорђе Бизанти, а чију је прерану смрт Пасквалић оплакао чак са пет сонета. Ако у тим сонетима није до краја све измишљено, тог јединственог песника, кога Пасквалић више пута интимно назива својим (il mio Pontan), нису одликовали само врлина (virtù), бескрајна доброта (bontà

Lodge, Oxford, 1927, 206. A. Walker. *Italian Sources of Lyrics of Thomas Lodge*, Modern Language, Review, XXII, 1927; J. Torbarina, *Kotoranin Lodovik Paskvali u engleskoj književnosti*, Hrvatska revija VII, 1934, 337–346; исти, *Naš prilog evropskom petrarkizmu*, 591–594.

[55] Вид. о томе, осим често навођеног рада Ђ. Керблера (Körbler), *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji u 16. vijeku*, још и: J. Torbarina, *Pjesnički odjeci bitke kod Hercegnovoga (g. 1539)*, Hrvatsko kolo, XXII, 1941, 144–146.

[56] О њему даје нешто биографских података Р. Ковијанић, *Которски пјесници-хуманисти*, 52–53.

[57] Такође само биографске вести у истом раду Р. Ковијанића, 53.

[58] *Исто*. 59–60.

infinita), ученост (dotto Pontan) и мудрост у говору (il saggio suo parlar), него је он својим хваљеним пером и непролазним списима стекао вечити глас (fama eterna) и истинску славу (vera gloria). Песнику се стога чини да се никада дотле није појавио, нити да ће се игде више појавити такав дух и тако значајан писац:

Dite se mai sali là sù fra voi
spirto più chiaro, e di più gloria degno
in fra gli antichi, e fra i moderni eroi.
Perchè quà giù si vede à più di un segno
che mai non fu, nè mai sarà fra noi
un più felice e più divin ingegno.

(»Реците да ли се икада горе к вама узнео дух који би, и међу старим и међу модерним херојима, био сјајнији и достојнији славе, јер овде се доле по више него једноме знаку види да међу нама никада није било, нити ће бити, духа срећнијег и више божанског.«)

Пасквалићева латинска поезија *(Carmina)* угледала је света у посебној књизи штампаној у Венецији 1551. године, неколико месеци после песникове смрти.[59] Око њеног издавања побринуо се Пасквалићев друг из младости, познати а веома разноврсни и плодни млетачки писац Лодовико Долче, који је на неколико страна при крају додао још три песме четворице заједничких пријатеља, виђенијих песника оних дана. На педесет шест листова те невелике књиге, подељене у четири одељка (»libri«), ту је штампано двадесет и осам Пасквалићевих »елегија«, како су назване песме у елегијским дистисима, и шест »силва«, како су, термином преузетим из Стација, назначене песме у чистим хексаметрима. Тај скуп представља само избор из Пасквалићеве поезије на латинском језику, јер су изван њега, у једном старом рукопису которске породице Враћен, доцније нађени још једна силва, три елегије и тридесет два епиграма који нису штампани.[60] Да ли избор потиче од самога песника или га је, радећи на овом издању, начинио Лодовико Долче, за сада остаје питање без одговора.

Латинска Пасквалићева муза, као што је то лако могао установити још Ђуро Керблер, верно следи трагове музе Вергилијеве и Тибулове, углавном.[61] По дикцији и стилу, по преплитању митологије и сваковрсних других реминисценција с оним што писац има да каже са своје стране, по сећањима на прочитано и по непосредним преузимањима из њега, види се с колико је

[59] Њен пуни наслов: LVDOVICI / PASCALIS / IVLII CAMILLI, MOLSAE, / ET ALIORVM ILLVSTRIVM / POETARVM CARMINA, / AD ILLVSTRISS. ET DOCTISS. / *Marchionem Auriae* BERNARDI – / NVM BONIFATIVM / per Ludovicum Dulcium / nunc primum in / lucem aedita. / CVM PRIVILEGIO. / [Штампарски знак] VENETIIS APVD GABRIELEM / IOLITUM ET FRATRES / DE FERRARIIS / MDLI. Подробни приказ те књиге: Ð. Köbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka*, 5. и даље.

[60] Први помиње тај рукопис, који је својина библиотеке доктора Марина Враћена (Wrachien), F. M Appendini, *Memorie*, 30. После је, према једном његовом препису из 1812. који је доспео у Библиотеку Фрањевачког манастира у Дубровнику, говорио о томе M. Šrepel, *Ivan Bolica . . .*, 117.

[61] О латинској поезији Л. Пасквалића највише је и најбоље писао Ð. Körbler у нав. студији *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka.* Пре Керблера, на том делу Пасквалићевог песничког рада засновао је своје разматрање о њему Ф. М. Апендини, *Memorie*, 29–39, који је и прештампао читаве две елегије *(Ad Marinum Bizantium* и *Ad Camillum Draconem aegrotantem)*.

пажње и страсти Пасквалић изучавао поетске текстове античке и с колико је озбиљних хуманистичких припрема ушао у бројну породицу латинских песника епохе. Песме су му љубавне, аутобиографске, политичке и пригодне; тематски, тако изгледа и поезија сваког другог ондашњег хуманисте. Латинска еротика которског песника оставља утисак стварнијег и искренијег доживљаја љубави од онога који се да осетити из читања његових италијанских »рима«. Са својом Силвијом, како он сада назива вољену жену своје поезије, а можда и свога живота, песник проводи блажене тренутке у загрљајима и пољупцима; ни на памет му не пада да се петраркистички пренемаже и да пролива измишљене сузе.[62] Свестан, као и сви други, да се дани који прођу никада не враћају, он позива Силвију да што више животних сласти испију за времена,[63] ноћи проводи грлећи ватрено у свом крилу »драгу љубавницу« и преклиње месец да не излази никада да би он мирно »могао уживати у вечној љубави«[64], усхићен је када своју драгу изненадно затекне на купању у Гурдићу; а у нескривено сензуалној песми посвећеној огрлици на њеним грудима, чији је мотив зачудо поновио у једном италијанском сонету, он би желео, када би то било могућно, да се претвори у тај део Силвијиног накита да би се тако нашао на местима где се овај налази.[65] Пасквалићеве песме аутобиографског карактера оживљују успомене из ране младости, када је песник, без сумње док је још био студент у Падови, учествовао у бучним и разузданим светковинама Мартиналија; или представљају сећања на тегобне тренутке проживљене у ропским ланцима у Северној Африци, подстакнута двадесет петим рођенданом проведеним у родном граду и у слободи; или опевају растанке с пријатељима пред одлазак на Крит, у нове неизвесности, али сада изабране по личној одлуци,[66] или су посланице које најближима од њих, Маријану Бизантију и Еугену Бући, шаље отуда и у којима слика прилике и живот на острву у очекивању турских насртаја; или су, најзад, опроштај са некада славним Критом пред повратак у Котор. У политичким својим песмама Пасквалић, попут Марка Марулића пре њега, упућује ватрене вапаје француском краљу и осталим несложним хришћанским владарима, молећи их да забораве своје размирице и да се удружени окрену против заједничког непријатеља, не би ли тако донели жуђену слободу поробљеном »илирском« народу и преотели Христов гроб из руку неверника *(Sylva ad Galliae regem reliquosque principes christianos contra Turcas exhortatio)*. Када је, једно време, изгледало да је такав савез, остварен истина тек делимично, почео да даје жељене плодове, Пасквалић хвали сваки његов успех *(In foedus ictum inter principes christianos)*, ма како он иначе био по себи незнатан, и глорификује савезничке заповеднике, Марка Гриманија и Винченца Капела, који су командовали папским, односно млетачким бродовљем. Пригодна поезија,

[62] Вид. песму *De Sylvia* (оригинални текст и превод Николе Шопа) у књизи *Hrvatski latinisti*, I, 586–587.

[63] У песми *Ad Sylviam (Силвији)*, чији текст и превод Н. Шопа вид. у *Hrvatski latinisti*, I, 576–579.

[64] Уп. песму *Луни (Ad Lunam)*, *Hrvatski latinisti*, I, 588–589 (лат. текст и превод Ведрана Глига).

[65] Песма *Огрлици моје госпоје (De monili dominae)* у књизи *Hrvatski latinisti*, I, 584–585 (лат. текст и превод Николе Шопа). О италијанској верзији те песме вид. Ð. Körbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka*, 30.

[66] У песми *Пријатељима (Ad amicos)* чији текст и превод Ведрана Глига вид. у *Hrvatski latinisti*, I, 590–591.

која је заузела несразмерно велики део целокупног хуманистичког стихотворства, и која је данас занимљива понајвише у биографском погледу, упркос томе што је често патила од неизлечивог одсуства искрености, прати неке моменте Пасквалићевог живота или живота његових пријатеља. У две елегије упућене Ad Joannem Bonnam, которском патрицију и песнику, а свом савременику и пријатељу, одговара на »веома пријатне песме« (dulcissima carmina), које му је овај слао, тешећи га у љубавним јадима и приписујући много шта у тим јадима, рекло би се с правом, лудостима младости и уобичајеним песничким претеривањима, која ни сам Пасквалић не пориче.[67] Камилу Драгу обратио се у болести, а Хваранину Јерониму Бртучевићу, хуманисти и песнику званом Atticus, покушао је да стиховима ублажи бол због смрти вољене супруге (consolatio in morte coniugis). У посебној »силви«, која има дијалошки облик, што је чест Пасквалићев поступак у тој врсти песама, и који је замишљен као разговор двојице пастира, разуме се фиктивних, јер је један од њих (Argantus) сам песник, оплакује се изненадна, и за которског хуманисту доиста врло болна, смрт Лодовика Понтана. Дубровчанин Климент Рањина, доминиканац светога живота и изузетне учености, подстиче се да свету учини доступним своје списе »који облећу по нашим обалама, а вредни су исто тако да облете оба пола«, па би тако и »Италска земља« могла да чује »илирске гласове« (Illyricos sonos),[68] а управо штампано дело Которанина, и доминиканца такође, Доминика Буће препоручује се посебним »енкомијумом«. Понеки од сувремених Которана можда су били песници једино у Пасквалићевим надама или их је он као такве видео у свом пријатељском осећању: нигде се иначе не могу наћи стихови од тако хваљеног Пасквалићевог Маријана Бизантија, и нико више не би могао да каже који је то песник кога Пасквалић зове очигледно измишљеним именом Marius Brutus. Разуме се, сви которски стихотворци нису били рођени песници, а нису сви спадали ни у круг Пасквалићевих пријатеља, па се он једноме од њих, додуше безименом, наругао песмом *Ad poetam barbarum*,[69] показујући тиме не само своје спретно кретање и у области сатире већ можда и чињеницу да је његову поезију сустизао и по који неповољни одјек међу читаоцима и песницима ондашњег Котора.[70]

Уз своја сјајна песничка својства, о којима сведоче две његове књиге, као и стихови нађени касније по рукописима, Људевит Пасквалић је показао да има још једно, које није било нижега реда, али од кога није остало толико трагова. Он је био изврстан епистолограф и његово дописивање с пријатељима, вођено по ондашњем обичају наших људи са Приморја на италијанском језику, сад би представљало, да је само сачувано, не само важан избор за нашу културну и друштвену историју већ би значило сигурно и право књижевно штиво. Можда је најбоља потврда у том смислу Пасквалићево писмо пријатељу Трипу Драго у Млетке послато из Котора 3. септембра 1539. Настало према речима старог историчара Боке Которске Срећка Вуловића у »страшном, можда најпогибељнијем часу у коме се налазио наш град од када је сазидан

[67] Једну од две песме *Ивану Бони (Ad Joannem Bonnam)* превео је Ведран Глиго *(Hrvatski latinisti*, I, 580–583).

[68] Изватке из те песме у преводу Ведрана Глига вид. у истој књизи, 592–593.

[69] Под насловом *Сировом песнику* ту песму превео је Ведран Глиго *(Hrvatski latinisti*, I, 594–596).

[70] Безмало сваку од овде помињаних Пасквалићевих латинских песама приказао је Đ. Körbler, *Talijansko pjesništvo u Dalmaciji 16. vijeka*,7–12, 16–18, 42–52.

после пропасти старог Аскривија«,[71] оно са мало речи, али добро срочених и елегантно доведених у везу, даје и атмосферу опседнутог града, и неизвесност ишчекивања оног што долази, и дух отпора који неуморно подстиче и одржава изузетни Ђанбатиста Бембо, ректор и провидур по функцији, и аутентични јунак по држању.

После Ђорђа Бизантија и Лудовика Пасквалића ренесансна књижевност у Котору имала је свог трећег знатнијег представника у песнику који још увек није беспрекорно идентификован, јер је различито називан у прошлости и јер га још увек сви не зову истоветно. Сам се обично потписивао, и савременици су га најчешће звали Иван Бона (Joannes Bona, Giovanni de Bona). Тако је, као аутор, назначен, уз додатак да је из Котора (da Cattaro), под једним италијанским сонетом и једним епиграмом на латинском језику, штампаним у Венецији 1555. године, дакле још за његовога живота, у књизи *Il tempio alla divina Donna Giovanna di Aragona*, у којој су угледној дами имагинарни храм од својих стихова подигли »најплеменитији духови у свим главним језицима света«.[72] На исти начин ословљавао га је пријатељ Лудовик Пасквалић упућујући му латински писане посланице, од којих су две ушле у постхумно објављену Пасквалићеву књигу.[73] Али је недоумицу око његовог имена која још није окончана изазвао нехотице италијански доминиканац Серафино Раци (Razzi), који је неко време боравио у Котору као проповедник, а потом је, у додатку свог дела *Историја Дубровника (La storia di Raugia)*, штампаном 1598. у италијанском граду Лука, први пут објавио спев овога песника под насловом *Опис которског залива и града (Descriptio sinus et urbis Ascriviensis)*. Том приликом он је аутора назвао Иваном Бона де Болирис (Joannes Bona de Boliris).[74] Од тада поједини књижевни историчари, и они представљају већину, узимају да је овај песник изданак некада моћне и веома бројне патрицијске породице Болица из Котора, која је у појединим својим огранцима названа још Биволичић, Кокољић и Грбичић, и да му је, према томе, право име Иван Болица;[75] у том је смислу недавно чак и додатак de Boliris који долази код Рација схваћен као писарска, односно штампарска погрешка, уместо de Bolizis, како би требало да стоји.[76] Супротно је од тога, и за сада усамљено, мишљење по коме тај песник може бити једино Иван Бона Болирис,

[71] Srečko Vulović, *Izprave o navali Kairadinpaše (Barbarosse) na Kotor god. 1539*. Program c. k. državne velike gimnazije u Kotoru za šk. god. 1891–1892, Zagreb, 1892, 11. Вид. и Josip Torbarina, *Pjesnički odjeci bitke kod Hercegnovoga (1539), 146;* Милица Поповић, *Неколико података о песнику Лудовику Пасквалићу (Pascale)*.62.

[72] И италијански сонет и латински епиграм из те књиге, прештампао је M. Šrepel у нав. студији *Ivan Bolica Kotoranin, latinski pjesnik*. Шрепелова студија до данас је остала једини рад о овом песнику.

[73] Đ. Körbler, *Talijansko pjesništvo* . . ., 8; M. Šrepel, *Ivan Bolica* . . ., 117–118.

[74] Serafino Razzi, *La storia di Raugia*, Lucca, 1598, 171–183; *Descriptio Ascriviensis urbis per d. Joannem Bonam de Boliris*. Прештампано у другом издању Рацијеве историје, коју је приредио G. Gelcich, а изишла је у Дубровнику, 1903. године.

[75] У том смислу је загонетку око овог песника решавао још Ф. М. Апендини, *Memorie* . . ., 38, а његово решење прихватили су U.[rban] R.[affaelli], *Sulle fabriche dei cuoi in Cattaro*, La Dalmazia, I, 1845, n. 15, 139–140; исти, *Cenni intorno alcuni individui della Cattarina famiglia Bolizza*, La Dalmazia, III, 1847, n. 13, 14; M. Šrepel, *Ivan Bolica* . . ., 119. и д.; Đ. Körbler, *Talijansko pjesništvo* . . .; П. Колендић, *Боличин »Живот блажене Озане«*, Гласник Скопског научног друштва, I, 2, 1925, 244–245; Josip Torbarina, *Pjesnički odjeci bitke kod Hercegnovoga (1539)*, 146–148, и други.

[76] Antun Mayer, *Catarensia*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, Zagreb, I, 1954.

с обзиром на околност да »у которским изворима нема никаквог трага да је песник Болирис из которске породице Болица, као што се мислило«.[77]

Биографски подаци који су до сада прибрани о том Ивану Бони Болирису фрагментарни су и суви, но ипак довољни да га прикажу као једну од најутицајнијих личности у животу Котора педесетих и шездесетих година XVI века.[78] Као његов деда, Иван Бона (Joannes de Bona), и као његов отац Никола, био је которски племић (nobilis Cathari), са свим атрибутима и свим правима која уз то иду. У току своје службене каријере, а све друго нам је о њему остало непознато, пет пута се налазио на дужности једнога од тројице градских судија (1552, 1556, 1561, 1564. и 1567), који заједно с млетачким провидуром одлучују о веома битним стварима у управи Котора. Напоредо са тим, 1553. и 1557. године забележен је и као члан Малога вијећа и градски адвокат, а уз то још, у фебруару 1553. и у децембру 1557, и као члан племићких делегација које су упућиване у Венецију. По архивским списима види се да 1573. није више био жив, из чега се закључује да га је смрт снашла свакако још претходне године, када је у Котору беснела епидемија куге.

И песнички рад Ивана Боне Болириса и његов живот познати су нам тек једним делом, за који чак не можемо рећи ни да ли је претежнији. Осим италијанског сонета и латинског епиграма за Ивану Арагонску, који су истина вешто и досетљиво смишљени и чије је само штампање не баш безначајна част указана которском песнику, али који у књижевном погледу не вреде много, њега као уметника представља још једино поменути *Опис залива и града Котора*, испеван на латинском језику у триста тридесет и једном хексаметру, и до сада штампан у више махова, а недавно и у изабраним одломцима преведен на наш језик.[79] Осим тих дела, која су сачувана, помињу се још нека, која су сада изгубљена. Међу њима су биле латинске посланице у стиховима које је измењивао са савремеником Лудовиком Пасквалићем, али за које је неизвесно остало чак и колико их је било на броју,[80] а постоји и вест да је на италијанском језику био израдио некакав животопис которске блаженице Озане, такође нестао у међувремену, иако је у ондашњој литератури био коришћен.[81] Сва та дела, којих је могло бити и више но што сада слутимо, правила су сигурно немали утисак на савременике, кад га је Људевит Пасквалић, додуше на уобичајен свој начин који се не клони претеривања, назвао »звездом домовине« (Bonna, jubar Patriae).

Нарочите су похвале пратиле дело *Опис залива и града Котора* од овога песника. Први његов издавач Серафино Раци изрекао је и први суд о њему; за Рација је оно »леп и учени опис града Котора«. Касније је други један Италијан, Франческо Марија Апендини, који је први у посебној књизи приказао историју књижевности Котора, Ивана Бону назвао »веома углађе-

[77] Такво уверење износи Ристо Ковијанић (*Књижевност Котора*, 109, *Которски пјесници-хуманисти*, 55. и д.).
[78] За њих је заслужан Ристо Ковијанић, а саопштио их је у нав. радовима.
[79] Осим у цитираној Рацијевој *Историји Друбровника* (вид. нап. 74) *Joannis Bonae de Bolins Descriptio Ascriviensis urbis*, штампана је и на стр. 104–113. Књиге Фламинија Корнара (Flaminius Cornelius), *Catharus Dalmatiae civitas in ecclesiastico et civili statu historicis documentis illustrata*, Patavii, 1759. Одабране одломке превео је Никола Шоп, а они су објављени у делу *Hrvatski latinisti*, 670–676, које су за колекцију *Pet stoljeća hrvatske književnosti* приредили Вељко Гортан и Владимир Вратовић.
[80] Вид. M. Šrepel, *Ivan Bolica*, 117. и д.
[81] П. Колендић, *Боличин »Живот блажене Озане«*, 344.

ним песником« а за његов »лепи опис Котора« држао је да показује »његов велики622 песнички дух и врхунску образованост у латинској књижевности«. И у нама ближе време ово дело је добијало високе оцене: Миливој Шрепел, који је о которском песнику дао још увек непревазиђену студију, сматрао је да је то »красна пјесма о Боки Которској«. Најтачније је ипак њену праву вредност оценио један песник; био је то Франо Алфиревић, који је пре четири деценије писао: »То није нека дубока пјесма, у њој има мало праве поезије, али она има сликовитост коју је надахнуло то ишчезло вријеме, њен облик је елегантан, понеки стих има заноса, понека слика има свјежине.«[82]

Иван Бона Болирис посветио је *Опис залива и града Котора* которском патрицију, а можда доиста и свом ујаку, Илији Загуровићу, кога је узносио као песника и изабраника Аполона и муза, и представљао као некаквог свог вођу на овом замишљеном путу. О поезији тога Загуровића, осим на том месту, нема другде никаквог трага, па ће највероватније бити да је он у ствари био само богат и угледан властелин, а да се његово евентуално бављење песништвом заустављало на интересовању љубитеља, као и код многих других образованих Которана, које су њихови савременици, галантни на ренесансни начин, убрајали стога у песнике.[83] Околност да је њему овај спев посвећен није, међутим, сасвим без користи; она нам помаже да приближно одредимо доба настанка тог дела. Архивски документи казују да је Илија Загуровић свој литерарно писани тестамент окончао 21. августа 1557 (у њему је приличан део свог немалог иметка оставио управо нашем песнику) и да је он већ последњих дана септембра исте године поменут као покојник. Према томе је ван спора да је Иван Бона Болирис свој спев писао пре тог времена.

Пре него што ће се отиснути у описивање Боке Которске, коју по старој традицији назива »ренесансним заливом«, али сматра тај залив, не без поноса, лепшим од свих других (pulcherrimus omnes), Бона Болирис позива, у првим стиховима, »илирске музе« (Illyrides Musae) да му у том подухвату буду од помоћи. Њихово станиште он замишља у неком од многих прекрасних предела своје Боке. А није, можда, далеко ни од искушења да га смести у сам Гурдић, миљеник нимфи (Gurdus, amor Nympharum). Управо тако је тада поступао и Дубровчанин Марин Држић: он ни за тренутак није сумњао да би те исте »илирске музе« могле боравити другде до у његовој идилској Ријеци или, како су је Дубровчани звали такође, у Омбли. Био је то, за она времена, сасвим природан, локални патриотизам, коме нису били кадри избећи ни остали хуманисти.

У описивању бококоторског залива Бона Болирис следи линију пута која га води од Херцег-Новога и Бијеле поред древнога Рисна, оствраца Госпе од Шкрпјела и Светога Ђорђа, затим уз град помораца Пераст, уз Љуту и Доброту, до Котора, који му је коначни циљ и главни предмет песничког интересовања. Сва та места која се нуде путниковом погледу, увале на које се при том наилази и планине које их надвисују или окружују, он слика готово журно, малобројним и овлашним потезима, и уз тек понеку допунску појединост. Да му казивање не би личило на пуко и суво набрајање, он у том

[82] Франо Алфиревић, *Како је један стари которски пјесник видио свој град у XVI стољећу*, Глас Боке, V, 1936, 171.
[83] Литература о Илији Загуровићу: F. M. Appendini, *Memorie*, 39; Р. Ковијанић, *Которски пјесници-хуманисти*, 53–55; исти, *Књижевност Котора*, 107–109.

одељку свога спева покушава да га оживи местимичним сећањима на догађаје везане за поједина места, као кад, за Херцег-Нови, приповеда о љутим бојевима вођеним око њега од његовог оснивања, а нарочито о онима из 1539. године, када је град постао плен чувеног, а за хришћане злогласног гусара Барбаросе,[84] или познатим моментима из давне прошлости, историјске и легендарне, као кад, за Рисан, подсећа на трагичну судбину краљице Теуте, или летимичним наговештајима природних лепота и песничким сликама, као кад, за Госпу од Шкрпјела и острво Светога Ђорђа, нађе срећно упоређење са голубовима.

Већу половину дела Бона Болирис одвојио је за сам Котор, сведочећи и том несразмером о љубави која га за њега везује и о поносу који га над њим обузима. Али има и нарочитих места у спеву која су с те стране изузетно карактеристична. Једно је, на пример, кад говори о старој слободи, »чији трагови још стоје«, и када истиче да се Котор није подложио ниједном тиранину и никада није »подносио тврдо ропство«, а да је садашњи свој положај у окриљу млетачког лава изабрао по сопственој вољи, а не побеђен силом, ратом или оружјем. Други пут је то посебно уочљиво у закључним стиховима спева, када Бона Болирис расправља о постанку свог града и тумачи његово име: у духу хуманистичког поступања у стварима историје, а оно се није одликовало особитом критичношћу, он осниваче Котора види у старим Аскрејцима, сународницима Хесиодовим, који су, напустивши после његове смрти »домове своје« и »огњишта«, подигли нови град, коме су, »по аскрејском песнику своме« дали име Аскривијум, а каснији њихови потомци, који су сачували старе одлике и обичаје у првобитној чистоћи, прозваше га по томе Котор (грчки καϑαρός значи »чист«).

У опису Котора Бона Болирис нити је потпун, нити показује тежњу да то буде; напротив, осећа се стално да из свега што би могао рећи бира тек оно што држи посебно важним. Његов се избор при томе не слаже увек с очекивањима читаоца, нарочито не читаоца данашњег. Сада бисмо му били кудикамо захвалнији да је шире приказао живот у граду, и места на којима је он текао, и облике које је добијао, а Бона је то изостављао намерно, из тежње да не буде предугачак, како је објашњавао, али бринући се ипак да у набрајању не испусти ниједну цркву, којих је онда Котор био препун. Граду је, у свом опису, приступио с мора, пратећи како се оку најпре указује тврђава Свети Иван, која са врха брда стражари над Котором, и како се потом полагано откривају лука, куле, зидине и кровови кућа. Град троугластог облика окружују »два близанца«, високи Ловћен и оближњи, а далеко нижи, Пестинград, са Жиљевим каменом, пећинама и кршом, а са супротне стране гледа у њега Врмац, с потоцима и врелима. Са северне стране зидине му оптиче Шкурда, а на левој, са Ловћена, спушта се у море Гурдић, у коме се купају Нереиде, Кимодока и Галатеја. Из зидинама опкољеног града главна врата отварају пут у луку, у коју многобројно бродовље стиже са свих страна света, или из које на све стране одлази, доносећи и односећи разноврсну робу. Дата је, у неколико потеза, и слика предграђа, које је читаво у рушевинама: оборени храмови, уништени вртови и са тлом сравњени домови; све су то трагови недавно вођеног рата када се на Котор сручио »турски бес«, а Барбароса навалио »са сплавова триста и четама многим«, али је ту наишао на достојан и јуначки отпор свих Которана. Ушавши у град, песник се, тако рећи у пролазу, дотиче знатнијих зграда, важнијих тргова, кључнијих улица, али се види да, готово с нестрпљењем, хита да пређе на описивање цркве Светога Трифуна и свих других которских богомоља. Само нешто дуже застао је крај градске куле са сатом, да начини рефлексију пуну меланхолије и дискретне лепоте, које ово место издиже до најлепших у целом делу. Тај сат, песник то каже, одјекује далеко, и надалеко се чује како одбројава време пословима и дели часове дана и ноћи, а себе самога не може да чује, нити осећа да ли људима озлеђује поново старе ране стално обнављаним ударцима. Али прелазећи на низање информација о которским црквама, што држи безмало циљем свога спева (sat mihi sit si tecta patrum, si templa Deorum complectar), песник монотонију разбија тек онде где подсећа на поједине епизоде из живота светаца којима су храмови посвећени или кад му пође за руком да пронађе пријатну слику попут оне о светој Агати »која је расула косе по плећима«. Да је само хтео да што чешће заборави, или барем напусти, строги концепт свога дела и да шире уђе у приказе изгледа и атмосфере градског средишта, где се окупља весела младеж и где се бучно тргује по малим дућанима, или да дуже и што више изблиза ослушне вреву суднице у којој »владају срџба, свађе и бол«, његов опис много би добио у живости, а тиме сигурно и у чисто књижевној вредности. А толико песничког дара он је у себи носио несумњиво, чему је можда најбоља потврда одавно и с правом истицано место у коме је дао живописни опис познатог которског извора:

Ту слатководним прштећи млазом из грла и гротла,
зарастао у бршљан, Пуч извор извире, тече,
по воду долазе ту увијек из цијелога града;
ту се дјевојке њежне натјечу која ће прва,
баш као мрави зрнобири некад у дугоме реду
зими кад растркани ново сакупљају зрње:
једни долазе, одлазе други, под теретом сретни.[85]

Дело Ивана Боне Болириса није само израз његовог великог которског родољубља већ је и огледало његове хуманистичке културе. Није тешко уочити, када се *Опис залива и града Котора* пажљивије чита, трагове опонашања појединих латинских песника, али му је главни узор ипак био Вергилије, са својим *Георгикама* и *Енеидом*. Како је то многим примерима показао још М. Шрепел, »овај се утјецај види у концепцији, у испоредбама, у ознакама појединих ријечи и у избору митологијских имена«. На истоветан начин као и которски хуманиста поступали су и толики други, ако не баш и сви, латински песници ондашњег света, вођени надом да се своме моделу и главном учитељу у поезији барем приближе, ако га већ нису били кадри претећи, што им је иначе била врхунска амбиција.

Неколико Которана истакло се, у другој половини XVI века, дубоким познавањем теолошких дисциплина, и својим делима ушло у ред виђенијих богословских писаца времена, гдекада и у интернационалним размерама. Прво место међу њима припада зацело Алберту Дујмићу (Johannes Albertus

[84] Вид. J. Torbarina, *Pjesnički odjeci bitke kod Hercegnovoga*, 147.

[85] Превод Николе Шопа, из књиге *Hrvatski latinisti*, I, 647.

Duimius), из которске грађанске породице која се звала и Гліиричић (de Gliricis).[86] Већ као млад доминиканац имао је ретку част да на римском универзитету La sapienza предаје теологију и тумачи Свето писмо. Папе су високо цениле његову ученост и расуђивање у теолошким стварима. Стога га је Павле III изабрао да са још четворицом теолога прегледа декрет de justificatione припремљен на Тридентском концилу, пре но што би био потписан и обнародован, а по уверавању биографа такве ревизије поверавање су му и касније, за друге концилске одлуке. По налогу истога папе припремио је за штампу *Трактат о истинитости зачећа преблажене Девице (Tractatus de veritate conceptionis beatissimae Virginis)*, који је чувени доминиканац Хуан де Торкемада (Juan de Torquemada) написао још 1437. за Базелски концил, и тај спис је с предговором Дујмићевим и неким његовим додацима угледао света у Риму 1547. године.[87] Павле III именовао га је 1548. године за бискупа модрушког, али како је седиште те дијецезе, изложено сталним турским пустошењима, убрзо било готово разорено, већ 1549. преместио га је на Крк, где је као бискуп остао до смрти 1563. или почетком 1564. године. Као бискуп на овом глагољашком острву, борио се против присталица реформације и ангажовао се у очувању црквене аутономије од мешања млетачких власти. И сам је учествовао у раду Тридентског концила: сигурно се зна да је био на заседањима 1551. и 1562. године. Тамо се залагао да се, поред латинског, допусти и употреба народног језика у црквеној служби и захтевао да се причешће обавља хлебом и вином, као у источној цркви. На дан Светога Доминика, 5. августа 1562, одржао је о свецу пред концилским оцима латинску беседу, за коју се тврди и да је и штампана. Неки писци приписују му и дело *О милости (De gratia)*, али се о судбини тог дела не зна ништа поуздано. Како су о њему као теолошком писцу мислили савременици најбоље се види по италијанском сонету *(Al R. M. Alberto Duimo)*, који му је Лудовик Пасквалић испевао тек што је Дујмић био посвећен за бискупа модрушког и који је уврстио затим у збирку песама штампану 1549. године; већ тада, и док теолог из Котора није био показао ни издалека пуну меру своје учености, Пасквалић је тврдио да су му дела разнела глас по читавом свету и да ће захваљујући њима живети и хиљаду година после смрти.[88]

Од осталих теолошких писаца из Котора XVI века неки су били издигнути на бискупске столице, у своме граду, и ту су годинама деловали и као црквени прелати. Један је од њих Лука Бизанти, који је пуне четири деценије управљао которском црквом, најпре као помоћник свога стрица Трифуна (1524–1532), а онда, када се овај одрекао бискупске части, и као которски бискуп (1532–1565). Историчари свих цркава у »Илирику«, па према томе и цркве которске, Д. Фарлати и Ј. Колети, нашли су речи највишег признања за његову разборитост и дух, рекавши да је био vir summi consilii et

[86] О њему су на основу целокупне дотадашње литературе опширно писали Д. Фарлати и Ј. Колети у историји которске бискупије *(Illyricum sacrum*, VI, 487–489); F. M. Appendini, *Memorie*, 22–25, углавном је то поновио, уз нешто нових појединости. Од каснијих радова видети: A. D., *Della vita e delle geste di Giovanni Alberto Duimio*, La voce dalmatica, 1861, n. 2; A. Theiner, *Acta generalia SS. Concilii Tridentini*, II, Zagreb, 1874, 82, 103; V. Štefanić, *Knjige krčkih glagoljaša u XVI stoleću*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XV, 1935, 6–8.

[87] Библиографске податке о тој књизи даје Š. Jurić, *Jugoslaviae scriptores recentioris aetatis*, p. I, t. II, Zagreb, 1971, 36, бр. 147.

[88] Донет је у Пасквалићевој књизи на стр. 88b, а о њему уп. Đ. Körbler, *Talijansko pjesništvo*, 48–49.

maximi animi.[89] У животу, он је имао довољно прилика да покаже, када то затреба, и одлучности и храбрости. Пераштане који су се, следећи пут своје давнашње мржње на которске племиће, усудили да 3. маја 1535. на олтару и усред саме службе божје свирепо усмрте Помпеја Пасквалића, опата Светога Ђурђа, ошинуо је највишом црквеном казном,[90] а једном касније није се устезао да слично поступи и према свом блиском рођаку, који је био чак каноник. А када је Барбароса опсео Котор, он је живом речи и личним примером подстицао на отпор, и сигурно на тај начин немало допринео да град одоли опасности. Године 1561, одлазећи на Тридентски концил, у чијим је последњим заседањима учествовао залажући се за чување црквене дисциплине, он је у Венецији одобрио, и без сумње и подстакао, издање латински писаног животописа светога Трифуна *(Vita S. Tryphonis)*. За ту прилику употребљен је, али сада прегледан и поново редигован, један још 1466. године начињен и у рукописима очуван текст. Тај текст је издељен у лекције, које су се имале читати о свечевом празнику у току уобичајене »осмине«. У књизи, која је исте године изишла у Венецији, старањем и о трошку Петра Грубоње и Јерка Буће, каноника которске катедрале, штампане су и две сафијске и две јампске химне которском свецу, за разне канонске часове које је, на латинском језику, испевао сам Лука Бизанти.[91] Не би се могло рећи да су те химне представљале сав Бизантијев рад на књижевности. Јер некакво дело о которским бискупима *(Antistites Catharenses)*, које му је приписано и из кога су објављени извесни одломци, чувало се у рукопису у старим перашким породицама до почетка овога века, а може бити да се чува још увек.[92] Један од последњих чинова бискупа Луке Бизантија, пре но што ће се 11. октобра 1565. због старости одрећи високе части, био је свечани погреб блажене Озане Которске, чије је тело отпратио, на челу огромне поворке, которским улицама до цркве Светога Павла.[93] По једној вести, живео је до 1569. године.[94]

На бискупској столици Луку Бизантија достојно је заменио његов млађи брат Павле (рођен 1532. године), кога су и догађаји, а не само властита природа, упућивали траговима брата и стрица. Иако је за звање које је добио имао највише одлике, како моралне тако и оне на плану учености (студирао је у Падови и тамо постао доктор двоструког права), завидници су покушали да му га оспоре, па је као папин изасланик, Хризостом Калвин, надбискуп дубровачки, обавио прописна истраживања у Котору у вези са њиховим оптужбама, које су се показале као клевете; после су, ако је веровати традицији, сами његови непријатељи, заједно с осталим народом, говорили да је Бизанти бискуп који као да је сишао са неба, а не послат из Рима. Као велики

[89] О Л. Бизантију они пишу у нав. делу *(Illyrici sacri*, t. VI) на стр. 484–494. Вид. и: F. M. Appendini, *Memorie*,12–13.

[90] Шире о томе: P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, Zagreb, 1928, 35–37; исти, *Gospa od Škrpjela*, Sarajevo, 1928, 42–43.

[91] U.[rbano] R.[affaelli], *Cenni intorno alcuni individui della famiglia Bisanti di Cattaro*, La Dalmazia, II, 1846, n. 19, 147.

[92] F. Viscovich, *Il monasterio di San Giorgio sullo scoglio presso Perasto*, Trieste, 1904, 10; о томе вид.: P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja*, 39; исти, *Gospa od Škrpjela*, 43.

[93] N. Luković, *Blažena Ozana Kotorska*, Kotor, 1965, 79. – О Л. Бизантију вид. још и: F. Jurić, *Pečat biskupa kotorskoga Luke Bizantija*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, XLVII–XLVIII, 1924–1925, 157.

[94] Р. Ковијанић, *Књижевност Котора*, 118.

пастир, он се понео особито приликом нове опсаде Котора, у време Кипарског рата, 1569. године; тада је уз молитве, постове и благослове дух отпора одржавао и сталним храбрењима, подстицањем, и саветима, држећи се примера свога брата из раније сличне ситуације. Одрекавши се по својој вољи которске бискупије 1576. или 1577. године, прешао је у Удине, за бискупа и генералног викара патријарха аквилејског и тамо је на тим функцијама остао до смрти, 1587. године. Посмртни говор, који му је у Удинама одржао Ђироламо Бигарела (Bigarella) и који је исте године штампан у Венецији, пун је, наравно, највиших похвала, разумљивих како с обзиром на пригоду у којој су изречене, тако и на хуманистичке склоности оратора.[95] Да ли су доиста код Бизантијевих наследника остала његова нештампана дела, махом из области права, или је то само тек олако домишљање благонаклоних биографа, тешко да ће се икада моћи проверити.[96]

Присуствујући један за другим, и како су се смењивали, појединим сесијама Тридентског концила, који се био протегао на читаве две деценије, которски прелати усвајали су, као и други, његове строге одредбе и, по повратку кући, улагали су напоре да их проведу међу подручним клером и у пастви. Ти напори, које су њихови наследници продужили, нису остајали без плода, и свакодневни живот, а за њим и култура у граду, који су и иначе, под дејством многих чинилаца, мењали свој вид, примали су све осетније и више печат који су им утискивале нова пракса и ригорозно разрађена доктрина обновљене католичке цркве. Уметност ренесансе, која на овом подручју ни иначе није могла да пусти дубоке корене и никада се није у пуној мери разгранала, брзо се нашла на заласку и отворила тако слободан пут уметности барока.

И духовни живот православног српског народа захватила је у те деценије крупна промена, исто тако везана за место и улогу цркве у његовој судбини. Обновом Пећке патријаршије, до које је 1557. године дошло захваљујући старању двојице браће Соколовића, једнога из самих врхова Турске Царевине, другога из врхова српске цркве, створени су најзад услови да се читав народ, разбацан приликама и историјским збивањима готово свуда по нашим просторима и прилично разједињен, поново окупи око једне организације и једне националне и политичке мисли. Историчари су једнодушни у оцени да је тај догађај од огромног значаја у прошлости српскога народа. Није било могућно, већ и самим тим, да и народна култура остане изван његовог домашаја. Вршећи веома смишљено и далековидо своју реорганизацију, српска црква је оснивала, с једне стране, своја средишта и тамо где их није било дотле, а ново време наметнуло је потребу за њима, и обнављала, с друге стране, она која су постојала некада, али су лежала у забораву и у рушевинама, и била стога без

[95] ORATIO / IN FUNERE REVER.[Mi] / IN CHRISTO PATRIS / D. PAVLI BYZANTII, / EPISCOPI CATHARENSIS, / *& in tota Dioecesi Aquileiensi Suffraganei, & Vicarii / Generalis Dignissimi*, / HABITA VITINI / IN MAIORI ECCLESIA, / Per R. P. HIERONYMVM BIGARELLAM, / ORDINIS PRAEDICATORVM / *Sacrae Theologiae Professorem*, / Die 4. Martij MDLXXXVII. / VENETIIS, MDLXXXVII / *Ex Typographia Dominici Guerraei, & Jo. Baptistae, fratrum*.

[96] Литература о Павлу Бизантију: D. Farlatus – J. Coletus, *Illyrici sacri*, t. VI, 494–496; F. M. Appendini, *Memorie*, 14–15; Р: Ковијанић, *Књижевност Котора*, 118. У овом последњем раду речено је да је Бизанти »вршио веће дужности у служби свога роднога града« и да је »биран за судију у сва градска вијећа«, али бојати се да ту није посреди нека забуна.

снажнијега зрачења. По себи се разуме да те епископије и ти манастири, и тада као и пре, а сада поготову, нису били места у којима су се само водили послови цркве и једино упућивале молитве Богу, већ и књижевни и преписивачки центри, који врше своју мисију кад год им то околности допусте, а понекад, готово би се могло рећи, управо и њима упркос.

У низу манастира који су по српским земљама сагређени или поново васпостављени за трајања те иницијативе, неколико их је на тлу данашње Црне Горе. Године 1565. »трудом и подвигом Павла игумана, јеромонаха са всеми о Господи братијами« сазидан је и »исписан« манастир Дубочица код Пљеваља;[97] једва нешто касније, давнашњи »храм успенија пресветије Богородице« на реци Морачи, по којој ће добити име и под њим остати чувен, подигнут још »трудом и подвигом великаго краља Стефана, сина великаго кнеза Влкана«, али порушен већ »по много летех«, обновљен је и исликан »ва турска нужна времена« управо оне, 1574. године, у којој »престави се српски патријарха Макарије«, како је то натписано на вратима мушке припрате;[98] у исто време, Саватије Соколовић засновао је, као митрополит херцеговачки, а десетак година касније, 1586, и довршио, као »патријарх пекски и всем Срблем« манастир Пиву,[99] који ће одмах почети да игра истакнуту улогу у култури читавог подручја, па и далеко шире и много даље од њега.

У свим православним манастирима, како оним старим који су сада добили нови полет, тако и у овим који су одскора подигнути, огранизује се прикупљање, повезивање и рестаурисање, али и ново преписивање потребних књига, које су и даље претежно, ако не и искључиво, црквеног карактера. Покаткад ове центре обилазе црквени великодостојници, неретко и сами патријарси, и неке од књига настају на њихов захтев или по њиховој заповести (»повеленију«). Већина тих и у тим приликама исписаних књига нетрагом је пропала; али оне малобројније које су некако одолеле историјским недаћама чувају занимљиве записе о временима која су их дала, о срединама из којих су поникле, о људима који су у њих трошили своја бдења или о оним другим чијом су заслугом настале. У манастиру Подмалинско завршио је 8. августа 1559, »в то време област држешту великому Султан Сулимана«, преписивање једнога јеванђеља »многогрешни и недостојни раб божји Димитрије«.[100] А исте године – али сада с другчијим историјским и временским одређењем: »тогда чувствујушту в Ср'блох архиепископу кир Макарију, тогда предр'жешту престол на Херцег санжагији митрополиту владице кир Даниле, Будимља с'нжагији др'жешту престол митрополит кир Генадиј« – поп Јован, у манастиру Заступа, по наредби игумана Григорија, исписао је *Минеј за март*.[101] Прилике су сигурно тада постајале сношљивије и на Цетињу, па је у старом манастиру, који је толико пута поделио добро и зло са својим народом, израђено неколико књига, од којих на једној, *Минеју за март*, стоји да га је писао, »Ромил епискуп 7068 [а то ће рећи 1560. године!] на мјесто рекомо Цетиње, во Чрнеј Гори во

[97] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 648; Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, САНУ, посебна издања, књ. CLVII, Одељење друштвених наука, н. с., књ, 4, 109.

[98] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 710, 711.

[99] *Исто*, бр. 949. Упор. и *Historija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb, 1959, 106.

[100] *Исто*, бр. 600. Упор. зборник *Предњегошевско доба*, Титоград, 1963, 117–118, где је запис писара Димитрија донет скраћено и »прилагођен језику књижевном« (?).

[101] Д. Н. Анастасијевић, *Споменици из старих цркава у »Санџаку«*..., 67.

предјелех Зете земље«.[102] У истом је манастиру *Всеоружаство богословија* од Јевтимија Зигибена писано 1568. године по заповести патријарха пећког, а трошком епископа Дионисија.[103]

Знатан скрипторијум, а истовремено и средиште у које су се српске књиге стицале са разних страна, и одакле су опет на разне стране одлазиле, према својој судбини, био је манастир Света Тројица код Пљеваља.[104] Тамо је године 1560. непознати монах, одвећ скроман да би јасно назначио своје име (»писа многогрешни по Давиду чрв а не човек«), и сувише у одмаклим годинама да би био свуда тачан (»писах ст'кленем очима понјеже престар бјех«), израдио *Минеј*, оставивши уза њ још и занимљив запис о свађи Селима и Бајазита, синова цара Сулејмана, »о царство« и о »тузи и теготи на христијанех в то време«.[105] Није мање значајна ни белешка »многогрешног и м'ншег в иноцех расодера Висариона«, који је »в храме и в дому светије живоначалније Тројице Врхбрезница« године 1572. исписао »светују и бож'ствену књигу глагољеми Златоуст«, и извињавајући се читаоцима због могућних погрешака у њој дао и књижевноисторијски важан податак о начину свога рада, који је, у исти мах, и опис рада многих ондашњих преписивача: »по самохотју ничтоже нијесмо творили, н'јакоже изобретох в изводе, тако и писах«.[106] У исто време, по прилици, скрипторијум у Светој Тројици досегао је већ и врхунце преписивачке вештине: шездесетих година XVI века у њему је настало велико *Еванђелије*, заправо четворојеванђеље, које је исписао »смерени дијак Димитрије«, а повезао мајстор Јевстатије, потписан на начин доста заплетен, али који није остао и неодгонетљив.[107] Дијак Димитрије био је »калиграф највишег ранга«, који чудесном лепотом исписује слова и слаже их у складне странице, али и изврстан цртач уз то, за чије је заставице и иницијале утврђено да их карактерише »виртуозност израде«. Са тим својим изузетним уметничким одликама *Еванђелије* дијака Димитрија пробило се »у ред најзначајнијих књига насталих под Турцима« и сврстало се »међу најлепше наше рукописе из XVI и XVII века«.[108]

Није искључено да су неки манастири у којима су се тада писале књиге показивали мање активности у том правцу, али такође може бити и да смо ми о тој активности недовољно обавештени, и то једино стога што је мало њених трагова стигло до нас. Прво од тога двога још је можда и случај манастира Враништице, крај Бранеша у области Бијелог Поља, у коме је 1570. године »м'нши и худи умом дијак Вук от Никол Пазара« довршио *Пролог* од марта до августа,[109] али у коме су и крајем истога столећа, а и понекад касније,

[102] Д. Д. Вуксан, *Историја србуља манастира цетињског*, Записи, XXII, 1939, 94; вид. и Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, Београд, 1923, бр. 6446.
[103] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 673.
[104] За историју тога манастира, и за његово место у нашој прошлости, а нарочито у уметности и култури, вид. монографију Сретена Петковића, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд, 1974, у којој је наведена и сва ранија литература.
[105] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 616.
[106] *Исто*, 743.
[107] Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд, 1903. бр. 4445. Име књиговесца Јевстатија ишчитао је Драгутин Костић (*Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима*, Глас С. К. Академије, XCII, Београд, 1913, 36).
[108] Сви наводи су из монографије *Манастир Света Тројица* Сретена Петковића, 96. и 97.
[109] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, бр. 5616. Упоредити цит. зборник *Предњегошевско доба*, 121–122, у коме је текст тог записа пренет у данашњи књижевни језик.

преписиване још неке књиге.[110] Међутим, већ је много мање сигурно да би то био случај и с манастиром Куманица, »близ мјеста Никол-пазар на ријеце Лиму«. Сада су од тог манастира, који је на три часа хода од Бијелог Поља, остале само рушевине, али од XVI века он је »био доста знатан верски и културни центар«.[111] Тамо је од 1. октобра 1579. до 8. јануара 1580. године јеромонах Висарион (»многогрјешни, и унили, и к'сни и љениви, и пр'стниј раб Христов, и манши в иноцех Висарион јеромонах, емуж отчство гроб, земља мати, чрвије богатство«) писао (»рукоделисао«) *Пролог* за период од марта до августа. За његово схватање ствари, то је била књига не само »светаја и бож'ств'наја«, како су писали и други, већ и корисна, »душепол'знаја«, па то можда ближе објашњава и мотиве његовог бављења њом. Он је, с истом прецизношћу, себе, свој манастир и књигу на којој је радио видео у сасвим одређеним временским и историјским координатама: »Тогда правештому весла црկв'наја, и подр'жештому престол првије архијепископије архијепископа и учитеља србскаго Сави преосвештеному архијепископу пекскому кир Герасиму и прочим патријархам«.[112] Поготово се не би нипошто могло рећи да је малога обима и невеликог дејства била књижевна, преписивачка и уопште културна активност усредсређена у Шудикови, старом и значајном манастиру »на два километра од Берана и неколико стотина потоњих будимљанских кућа, на утоци Лима у клисуру, под планином Тифраном«, како га је локализовао један његов добри знанац из нама блиског времена.[113] О некада развијеном раду преписивачке школе, коју је организовала »свјатаја обитељ зовома Шудикова«, остали су да сведоче само неки ретки спомени. Према најранијем од њих, један *Минеј* »списао« је у том манастиру године 1573. главом »митрополит зетски Герасим« и то му је, по властитом признању, био први оглед у таквим пословима (»ере не бех прежде писал, ни у мајстора учил, тере не бих вјешт слову, да лепо направим«).[114] Млађи су споменици исте школе преписивача *Псалтир* јеромонаха Данила из 1592. и *Молебник* ђакона Михајла из 1602. године.[115] Још касније – у ствари тек негде у XVII веку – сачињен је овде један *Поменик* (»сиј светиј поменик манастира Шудикове, храма пресвете Богородице«), у који су, поред уобичајених правила и молитава, као стварни садржај ушла имена владара (»поменик господ српских«), епископа, монаха, попова, монахиња и световних лица, који су се имали спомињати у одређеним пригодама.[116] Гласовитом манастиру приложници из разних крајева слали су рукописе и књиге, из којих је, без сумње, морала већ настати нека манастирска књижница.[117]

Какве су могле бити тада те манастирске књижнице по обиму своме и по саставу најбоље показује једна белешка цетињског владике Рувима II коју је

[110] Један Минеј, за новембар, исписао је ту (»мунастир зовом Враништица«) »смерени инок« који се потписао тајном азбуком, а изгледа да се звао Дионисије (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 887).
[111] Бранко Цвијетић, *Записи у цркви Св. Николе у Никољцу*..., 245.
[112] Д. Н. Анастасијевић, *Споменици из старих цркава у »Санџаку«*..., 65–66; Б. Цвијетић, *нав. дело*, 224.
[113] Душан Д. Вуксан, *Шудикова – један извјештај*, Ловћенски одјек, Цетиње, I, 1925, 45–51.
[114] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 704. Упор. и *Предњегошевско доба*, 123–124.
[115] Д. Вуксан, *Шудикова – један извјештај*, 51.
[116] Љубомир Стојановић, *Поменик манастира Шудикове*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VIII, 1928, 180–184.
[117] Д. Вуксан, *Шудикова – један извјештај*, 51.

он 1593. године начинио, или наредио да се начини, на празном простору рукописног *Минеја* из 1560. Та белешка тиче се књига које је владика затекао приликом доласка у манастир и представља неку врсту њиховог сумарног инвентара. »Да се зна«, наводи се у тој белешци, »што нађе књиг у манастир на Цетиње: три евангелија, апостол, с'борник, два петогласца, један првоглас'ц, молитвеник, типик, врачевник, три псалтијера, три летургије, едну штанпену, два законика велике, два мале, четири триоде посне, два триоде пролетне, дванаест комат месечник, један отч'ник и тл'к[овник], псалтир, четење мол'бн[е]: свега што нађе коматах четрдесет и двије.«[118] Као што се може лако видети, све су то били стандардни текстови црквене литературе и њихова је намена строго практична, јер се свакодневно употребљавају при богослужењу и у осталим приликама сличне врсте.

Више или мање, на такве се исте текстове наилази у свим ондашњим манастирима, и у том погледу њихове библиотеке биле су докраја и у пуном смислу речи једнолике; једнолике ће оне остати и дуго затим. Праве књижевности ту нигде нема или се барем сада не види да је ње било. Услед тога, њихови рукописи остају знаменити у првом реду као споменици писмености и језика; неретко, осим тога, они су значајни и са калиграфске, а када су илуминисани, и са уметничке стране. Оно што их највише приближава литератури – у њима је споредно, узгредно и много пута надодато доцније, чак не једанпут и тајном азбуком. То су записи и приписи, на рубовима, или при завршецима, који су настајали спонтано и без икаквих књижевних амбиција од стране њихових аутора. Најчешће их, и сада као и раније, стављају сами писари, из жеље да се унапред оправдају од приговора будућих корисника због несавршенства и погрешака у својој рукотворини. Уз оне већ поменуте, такав је запис на *Прологу за април* који је »чрнац Венијамин« писао у Светој Тројици код Пљеваља 1595. године: »Мољу же и аз смјерни чртавиј сије, старије, и св'зрастније, и јуније купно всјех нарицаје, о Христе братјо, аште обрешете каснуто словцем ал речију, исправљајте вашим добрим умом, и нас смјерених не клните о сем трудивша се, поњеже бјех забвенијем богат, умом убог, и паки велми нам досаждаху агаренски чеда« . . .[119] Често њих намеће страх да им преписи не буду пренети некуда са места на коме су, или украдени, или оштећени, па се то покушава спречити заклињањима и проклетством. »Сиј свети пролог Старчеве Горице. Да јест проклет тко ће га оттимити от Старче Горице, амин« – пише на једном таквом рукопису, насталом негде после 1579. године, кратко и одсечно.[120] Веома су значајни, међутим, записи поникли из тежње да се неки догађај отме заувек од заборава или да се забележи по утиску који је оставио у свести или на душу писара. »Да се зна каде с'жегоше Турци светитеља Саву, архијепископа ср'пскије и приморскије земље в Белиграде; начелни везир Синан паша, иже беше пред војскоју; сије бише в љето 7107« – дописано је на Јеванђељу које је презвитер Аврам писао 1595. године »в селе Болехнићи, близ месте Плевље и Чајнице, между сими, в љута

[118] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, 1923, бр. 6446.

[119] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 865. Запис јеромонаха Дионисија из Враништице на *Минеју за новембар*, 1598. године, звучи чак понешто иронично: «. . . аште што обрештете погрјешено рјечију или словцем, исправљајте вашими добрими уми и бистрими и подобними високопарним орлом, мене же смјеренаго и мутноумнаго не клните, ибо умом премного убог јесм, а забвенијем богат и грјехи многими обложен . . .« (*Исто*, бр. 887.)

[120] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, бр. 6401.

и прискрбна времена«.[121] Најпосле, нису сасвим одсутни, и у њима се може наћи такође неке наивне дражи, ни записи које је родила пука доколица, па и потреба да се себи, и читаоцу, прибави тренутак забаве.

Док су тако по православним манастирима побожни калуђери били забављени умножавањем старог и одавно утврђеног репертоара религиозних књига, што су ипак, а не без разлога ако се имају у виду околности у којима су то чинили, сматрали »трудом и подвигом«, ни најранији текстови на нашем језику које знамо из истог времена у Котору нису били баш много друкчији, ни по садржини, а ни по своме правом карактеру. Извесни Марко Продић, без сумње такође монах, али сада из крила друге, католичке цркве, исписао је »након 1595. у Котору« прозни текст *Науке живота редовничкога ке пише блажени свети Бернард сестри својој*, који је у ствари био превод познатог дела *Divi Bernardi Abbatis ad sororem modus bene vivendi in christianam religionem*. Сва је прилика да тај превод, као што се и претпоставља, потиче од Сплићанина Марка Марулића, а наш Которанин, ако је Продић то био доиста – јер је у Котор могао доћи и однекуд са стране – само га је верно пренео из изворника.[122]

Некако једновремено са настанком Продићевог преписа преведено је у Котору са италијанског језика хагиографско дело *Vita della reverenda serva di Dio la madre suor Ossanna da Cattaro, dell'Ordine di San Domenico*, које је, служећи се которским изворима, а највише, изгледа, сада изгубљеним италијанским списом Ивана Боне Болириса, написао доминиканац Серафино Раци (Razzi) и 1592. године штампао у Фиренци.[126] Тај превод под насловом *Живот од поштоване службенице Божје сестре Осане од Котора реда Светога Доминика, писан по фра Серафину Рацу од истога реда* дугујемо неком незнанцу, а његов рукопис, који се све до почетка овога века чувао у Котору, дуго је био затурен и зато је остао познат тек делимично.[124] Колико се по објављеним фрагментима даде видети, језик анонимног преводиоца носи јасне трагове которске средине, али је исто тако несумњиво и то да је он свесно подешаван према дубровачком прозном изразу. Тако је већ на самим почетним корацима српскохрватским језиком писана књижевност Котора нашла свој углед и своје изражајне и језичке ослонце у неупоредиво богатијој

[121] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 875 и 876.

[122] Рукопис је сада у Архиву Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу под сигн. IV а 34, а тамо је доспео из књижнице Ивана Кукуљевића Сакцинскога (вид. Arkiv za povjestnicu jugoslavjansku, V, 1859, 174). Наслов му у изворној графији гласи *Nauche ziuota redounischoga che pisse blaxeni sfeti Bernard sestri suogioi*; у четвртини је и састоји се од 73 листа, а на последњој страни има: Marco Prodich na chon 1595 V Chotoru. Вид. и нав. дело Ивана Кукуљевића Саксинскога, *Marko Marulić i njegovo doba*, стр. LXXXVI.

[123] П. Колендић, *Боличин »Живот блажене Озане«*, 344. Доминиканац Серафино Раци (1531–1611) веома је плодан и разноврстан писац. Како је у Дубровнику провео више од године дана, сређујући, по нарочитој мисији, црквене прилике, као генерални викар доминиканске конгрегације и потом викар надбискупије, нека од својих дела писао је у Дубровнику, а два се и непосредно тичу тог града. То је *Историја Дубровника* (*La storia di Raugia*, штампана у Луки 1595) и још увек у рукопису остала *Narrazioni ò vero storia degli Arcivescovi di Raugia*. На позив которског бискупа Јеролима Буће 1587, боравио је у Котору, као проповедник у коризми. Тада је ту употпунио грађу о блаженој Озани, чији је животопис израдио убрзо затим.

[124] П. Колендић каже (*Боличин »Живот блажене Озане«*, 344–345) да је превод видео код которског каноника Ивана Матковића »који је и сам дао једно популарно делце о Блаженој Хозани«, али да не зна »где је тај рукопис после његове смрти свршио«. Неке појединости и један одељак из њега Колендић је саопштио на стр. 344. и 347. нав. дела. Превод *Живота Осане од Котора* сада је у Наджупском архиву у Перасту.

и развијенијој књижевности Дубровника, с којом је главни град Боке био у блиском, мада не увек и у срдачном суседству.

Историју књижевности Котора у XVI веку закључује још једна појава која је за њу карактеристична, иако са њом та појава не престаје, већ се наставља и у наредним столећима. Међу писцима који су својом ученошћу и литерарном културом блистали изван роднога града, последње место свакако не припада которском патрицију Николи Болици. Попут свога стрица истога имена, он је на падованском факултету правника изабран за ректора (rettore dei legisti, Juristarum rector). Његов је стриц то постао 1549. године и добио је, на сам дан избора, свечани говор који му је изрекао хуманиста Ђироламо Пиколомини (Hieronymus Piccolomini) и који је одмах и штампан *(Oratio de laudibus Nicolai Bolizze, quo die rectoratus insignibus est ornatus,* Падова, 1549).[125] А млађи Никола Болица је ту функцију вршио 1593. и 1594. године,[126] и признање му је одато спомен-плочом с натписом на латинском језику, препуним најласкавијих и најбиранијих похвала,[127] а исто тако и титулом витеза Св. Марка, која се добијала, према обичајима, по окончању високе дужности. Међутим, управо док је носио ректорску част, устоличен је нови млетачки дужд Марко Гримани, и том приликом поздравили су га говорима изасланици из многих градова Републике (Падова, Фелтре, Бергамо, Бреша, Крема, Кјођа, Чивидале, Ровиго, Задар), и међу њима и Болица, у име факултета коме је био на челу *(Oratione dell'illustre cavaliere et eccellentissimo signor Nicola Bolizza, rettor de legisti dello Studio di Padova).* Углађен и високо литераран, тај говор се својом вредношћу истиче између свих дванаест који су тада одржани и штампани у заједничкој књизи,[128] и у њему нема надувености и празноречја које су волели ондашњи ретори и у коме је било већ свих битних својстава наступајућег барока.[129]

[125] Šime Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614,* Starine, XII, 1880, 164. Пуни наслов те сада ретке књиге гласи: *Oratio habita a Hieronymo Piccolomineo Senense Aeneae filio Patavii in Ecclesia Cathedrali de laudibus Nicolai Bolizzae, Patritii Ascriviensis, VIII, Id. Sept. anno M. D. XCIII. quo die illustribus rectoratus insignibus est ornatus.* Patavii, M. D. // XCCII. apud Laurentium Pasquatum, typographum Almae Universitatis iuristarum.

[126] N. Comnenus Paradopoli, *Historia gymnasii Patavini*, I, Venetiis, 1726, 98; J. Facciolati, *Fasti gymnasii Patavini*, II, Patavii 30; U.[rbano] R.[affaelli], *Cenni intorno alcuni individui della Cattarina famiglia Bolizza*, La Dalmazia, 1847, 109–111; Š. Ljubić, *Marijana Bolice*..., 165.

[127] Њен текст донео је U. Raffaelli, *Cenni intorno alcuni individui della Cattarina famiglia Bolizza,* и он је овакав: Nicolao Bolizzae Patritio Ascriviensi L. V. C. Rectori splendidissimo, prudentissimo, pio, pacifero, de universa juristarum republica optime merito, Una. Pata. Acad. Jurist. omnium vox, manus, mens, memor grataque voluntas P. anno MDXCIV. Поред тога има и ово: Ne praestantissimi Dalmatae prorsus interirent Nicolaus Bolizza Patritius Catharensis Aeques. J. C. ac Juristarum Rector anno MDXCIV, suo aere praeclaram hanc tantorum meritorum testificationem temporis injuria obrutam ac prope deletam in pristinum statum restituentem, omniumque oculis subiicien.

[128] *Le gloriose gesta del Serenissimo Principe di Vinegia Marino Grimani descritte in dodici singolarissimi orationi fatte nella sua creatione da molti eccelentissimi ambasciatori e da altri pellegrini ingegni al Serenissimo Collegio della Venetiana Republica da Agostino Michele consacrate.* In Venetia, appresso *Francesco Bariletti*, 1596. Друго издање: *Orationi fatte al Ser. mo Prencipe di Venetia Marino Grimani nella sua assontione al Prencipato raccolte e postillate per Ant. Maria Consalvi.* In Venetia, presso ill Muschio, 1597. Уп. наведени *Repertorio biobibliografico degli scrittori dalmati* који је у рукопису оставио Giuseppe Praga.

[129] U. Raffaeli, у нав. раду *Cenni intorno*..., хвали га управо стога што је настојао да избегне il gonfio ed il vanitoso onde va contaminata la più parte degli scrittori di quell'età, a G. Praga, *Repertorio*... оцењује Боличин говор као ottima orazione.

XVII ВЕК: ДОБА БАРОКА

Књижевност коју је минули шеснаести век оставио у наслеђе следећем, седамнаестом, на подручју које покрива данашња Црна Гора са својим приморјем била је упадљиво неједнака по обиму и нејединствена по карактеру; исто тако, није ни по вредности била сва од истога рода, нити је пак могла да се једначи с књижевношћу оствареном у другим, и већим, ондашњим нашим литерарним срединама. Уза све то, она је представљала добру основу за позније грађење, са које се могло поћи даље и то бар у два правца. Један од њих значио би наставак и шире развијање у већ познатим и углавном одређеним оквирима, али сада понегде и у понечему на нов начин, уз веће богатство облика и, разуме се, на вишем нивоу. Други је био у тражењу и отварању нових путева ближих савременим кретањима у европској књижевности.

Међу одликама које су се у књижевности у овим странама настављале и у новом столећу најпре се уочава њена раздвојеност, њена, готово би се рекло, располућеност у два напоредна тока, која су и даље ишла одвојено, без сливања и преплитања, а дуго и без икаквих међусобних додира. Посебну и у потпуности специфичну књижевност имао је католички део овдашњег становништва, где се књижевност развијала и мењала у зависности од развоја и мена књижевности европског Запада. Сасвим је друкчија била књижевност православног света: услед до краја неповољних услова под којима је била принуђена да траје, она је остајала у својим чврсто одређеним, безмало окамењеним облицима и била у ствари од невоље осуђена на понављање одавно достигнутог, уз само ретке, местимичне и изузетне покушаје варијација. Друго наслеђено својство књижевности овога тла у томе је што је она, добрим својим делом, свој израз тражила у латинском и италијанском језику, мада не више и једино у њима, као што је случај био дотле. Књижевници су и даље у највећем броју потицали из редова учених људи и богослова, а ређе су били песници, па је стога и књижевност коју су стварали била претежније учена и богословска но уметничка. Са XVII веком, у коме је дошло до новог расцвата ерудиције и обновљеног, чак појачаног, интересовања за теолошка питања, и за побожну, моралистичку, па и нескривено пропагандну књижевност коју надахњују црквени кругови, та су два елемента у литератури постала још наглашенија и очитија. Најзад, није ни у овом столећу изостала појава да писци одавде одлазе, због малих изгледа код куће или због ширег поља за своје амбиције на страни, и да у појединим италијанским културним центрима теку своју литерарну каријеру и траже шансу да дођу до гласа и књижевне славе.

Али уз сва та стара своја својства књижевност XVII века показује овде и нека нова. Сада се јавља, и има је све више и боље, и уметничка књижевност на народном језику. Не само изразом и стилом, и не само својим сталним песничким формама и својим темама, већ и дијалекатски, она се наслања на књижевност Дубровника, па је у том погледу уз нешто очигледног и намерног претеривања говорено чак и о дубровачко-бокељској књижевној симбиози.[130] Ова отвореност према књижевности Дубровника, као нов и до тада мало приметан квалитет у књижевности насталој на данашњем Црногорском приморју, испољава се и у личним, а не само у литерарним везама писаца: поједини песници Дубровника бораве од времена до времена по службеним пословима или приватно у Котору или другде по Боки, као што и понеке људе од књиге путеви доводе из Боке у Дубровник, где имају прилике да се нађу и у друштву тамошњих ерудита и књижевника. Овакве везе не успостављају се, међутим, само с Дубровником: од првих деценија XVII века, па даље све више, с писцима Боке присне додире остварују и писци са осталих тачака Приморја, и они чак лакше, с обзиром на чињеницу да су се с Бокељима нашли у истој политичкој и државној заједници.

У овом столећу, затим, све виднију улогу у књижевности добијају, уз Котор, и остала места Боке Которске и Приморја – Пераст, Будва, Прчањ, Доброта, на пример – којима остварени економски услови, достигнути степен друштвених односа и културне прилике омогућују не само да постану мали центри цивилизованог живота већ и да му дају и своје видне и особеним бојама обележене доприносе. Најнеобичнији је можда у том погледу положај Пераста. Тај мајушни град, смештен на онда бескрајно опасном и несигурном комаду земље, није био само насеље вештих и смелих помораца, способних и спретних трговаца, и хајдука, ратника и гусара надалеко чувених по храбрости и безобзирности, него исто тако – и не без удела и заслуге управо тих категорија својих становника – и насеље најшире и најдубље образованих опата, тананих познавалаца географије, астрономије и навигације, ерудита са склоностима ка историји и са осетљивошћу за традиције, љубитеља позоришта и скромних писаца за позориште и, што по значају сигурно није на последњем месту, скупљача народне поезије и стваралаца који пишу у њеноме духу и на њен добро знани начин.

Своје почетне тренутке и прве своје представнике барокна књижевност Боке Которске имала је у самом средишном свом граду. Неколико которских писаца који јој стоје на челу деловало је једновремено и оставило дела различитог карактера, на сва три језика на којима се онда писало. Међу њима није увек могућно утврдити првенства и начинити у свему поуздан редослед, јер нам сада недостају многи потребни датуми, а најчешће ни остали књижевноисторијски спомени о њима нису потпуни или нису сигурни. Ако и није био баш први, свакако не стоји ни много далеко од тога угледни и моћни властелин которски Маријан Болица; у књижевност он је ушао са својим полуслужбеним списом на италијанском језику који се обично назива скраћено *Опис Скадарског санџаката*, али који, у ствари, има знатно дужи наслов, по ондашњој склоности писаца да већ и у наслову читаоцу назначе и читаву садржину: *Извештај о Скадарском санџакату и његов опис, који садржи пуно обавештење о градовима и местима, њиховим селима, о домовима и становницима, религији, обичајима, иметку и наоружању оних народа, и подробно о свему значајноме што се налази на ономе подручју (Relatione et descrittione del Sangiacato di Scuttari, dove si ha piena contezza delle città et siti, loro villagi, case et habitatori, rito, costumi, havere et armi di quei popoli, et quanto di considerabile minutamente si contenga in quel ducato).*[131]

Изван онога што је сам Маријан Болица записао о себи, мало се још шта може рећи о њему; остало је непознато чак и то од када је и докле живео.[132] Са својим братом Франом спадао је у највиши и најмућнији которски патрицијат; и један и други, такође, веома тесно су сарађивали с млетачким властима у Котору и били им, штавише, у служби, верној и ревносној: »Депеше которских провидура упућене млетачком сенату од 1611–1614. пуне су података о раду двојице Болица, Франа и Маријана«, констатовано је већ поодавно.[133] Те су им се власти, поред материјалних накнада, одужиле за то и ласкавим титулама каваљера. С највећим признањем, које је утолико веће што се изрицало само ретко и по изузетку, истицао је заслуге Франа Болице у дуждевом већу (collegio) 27. фебруара 1634. провидур Тијеполо, наглашавајући да је он »један од водећих људи овога града и личност високе политике« и да на заповест млетачког представника служи интересима Сињорије »с много особите верности и привржености«.[134] Делом вршећи дужности које су му повераване, а делом по властитој иницијативи, и исто тако на жељу својих пријатеља, Маријан Болица прошао је, на коњу или пешице, целим пространством ондашњег скадарског санџаката, а то значи великим делом Албаније, читавом данашњом Црном Гором и делом Херцеговине, и то прошао уздуж и попреко, по више пута и најпажљивије памтећи или бележећи обиље сваковрсних детаља. Приликом тих путовања, он је долазио у додир с многим носиоцима највише турске власти и успевао је, често, да нађе пут до њихове душе и да с понеким склопи посебну врсту срдачности и пријатељства, која му је потом много вредела у његовим дипломатским и државничким мисијама. С њима је он проводио дуге часове у лову, на Скадарском језеру и другде, и уживао је

[130] P. Butorac, *Iz dubrovačko-bokeljske kulturne simbioze*, Hrvatska Dubrava, Dubrovnik, V, 1937, br. 68; исти, *Dubrovačka književnost u Boki Kotorskoj*, Hrvatska Dubrava, VIII, 1940, br. 82.

[131] Боличин спис штампао је најпре François Lenormant, у делу *Turcs et Monténégrins* (Paris, 1866, 286–330). То издање остало је непознато и неприступачно, па је и не осврћући се на њега, дело штампао Šime Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614*, Старине, XII, Загреб, 1880, 163–205. Љубић је своје издање дао на основу једног преписа из венецијанске библиотеке Marciana, али или тај препис није био добар, или Љубићеве лекције нису биле тачне, тек то је издање некритично и непоуздано, с пуно погрешака, нарочито у именима личности и називима места, али и у осталоме. Одавно се стога наглашава потреба за новим и бољим издањем Боличиног *Описа*, али до тога, нажалост, још увек није дошло. Вид. Јов. Н. Томић, *Питање Царева Лаза*, Београд, СКА, Посебна издања XCIV, Друштвени и историјски списи, књ. 42, 1933, 10; Глигор Станојевић, *Један непознати рукопис Маријана Болице о Црној Гори*, Историјски гласник, Београд, 1954, бр. 4. Кратки одељци из Боличиног дела о Цетињу, Медуну, Ловћену и Скадарском језеру у преводу на наш језик штампани су у књигама: Вуковић, Чедо, *С прага у свијет*. Црногорски путописи. Титоград, 1976, стр. 27–28. и 30, и: Брајковић, Грација – Милошевић, Милош, *Проза барока. XVII и XVIII вијек*, Титоград, 1978, библиотека »Луча«, стр. 513–518.

[132] Основни су радови о њему: U.[rbano] R.[affaelli], *Cenni intorno Marianno Bolizza di Cattaro*, La Dalmazia, II, 1846, n. 9, 65–67, и S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga*..., али је у оба овај писац помешан с једним каснијим Марином Болицом, што је потпуно погрешно.

[133] Јов. Н. Томић, *Црна Гора у почетку XVII века била је заиста потчињена Турцима*, Дело, Београд, XVII, 1898, 75.

[134] S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina*..., 165.

гостопримство на њиховим дворовима; некима је узвраћао, примајући их у свој дом, када су, у болести, тражили себи помоћи код »латинског хећима« у Котору.

Тешко би сада било с пуном одлучношћу говорити шта је Болица желео да постигне својим списом, који је назвао »описом«, али и »извештајем«, наглашавајући тако и његов литерарни, али и његов званични карактер, и који је с нарочитом посветом, датованом у Венецији 25. мајем 1614. године, упутио млетачком патрицију Мафију Микијелу (Maffio Michiele). Можда му циљ и није био један, него их је у исти мах било више. У тону и садржини посвете као да се осећају неки наговештаји да је он тада помишљао и на штампање свог дела. То би можда имале да значе његове доста магловите алузије на чудне и непромишљене извештаје несмотрених особа, који су ваљда до тада одавде стизали, а који су у душама владалаца добијали непожељне одјеке од великог значаја. Он је стога, а гледајући како се од некога доба из године у годину на границама његовога Котора (Cattaro, patria mia) окупљају велике турске групе покренуте против побуњених брђана »Албаније« (како су тада називани ови крајеви), а у намери да покаже опипљивим начином узроке окупљању толике војске, као и то куда оне теже, од кога су састављене и ко их води, одлучио да »живим и властитим бојама оцрта главне градове овога санџаката, с њиховим положајима, и да наброји села и куће њихових становника, да именује ко им заповеда, и каже колико би бораца могло да се отуда подигне, којим су оружјем наоружани, коју веру верују и које обичаје имају, и да дода оно што је још од особитог интереса«. Али, с друге стране, када се има у виду да је у том мноштву појединости већина била поверљиве природе, могућност штампања дела унапред се знатно смањује. Изван сумње је, међутим, и то да Болици није био искључиви циљ ни да млетачком моћнику пружи »само веома стваран и подробан опис и извештај«, како је он сам дефинисао тај текст, и да тако овај остане омеђен једино својом практичном, службеном и обавештајном сврхом. То се види у одељцима у којима он опширно приказује неке догађаје, на пример онај из 1604. када је скадарски санџак-бег Али-бег Мемибеговић покушао да силом отме од Црногораца данак и поклоне, а ови га сачекали у брдима, разбили и отерали тако да се сам бег »једва спасао на добром хату«, или оне из 1612. и 1613. о походима Мустафа-паше и Арслан-паше против Брђана, завршеним такође неуспехом. Исто се то види по одељцима у којима се несразмерно дуго задржава на појавама или моментима од споредније важности или који чак стриктно и не улазе у његов предмет – као кад надугачко и нашироко описује лов на укљеве у Скадарском језеру и ловове на Бојани и другде, којима је присуствовао. То је затим очито по расутим напоменама у којима истиче лепоту, пријатност и природне дражи појединих места, градова или предела; такве су напомене о Цетињском манастиру (»мален али веома леп«), Ловћену (са кога се, када је ведро, види далеко, све до Драча и Скадра), Бару (»bella città«), долини Бојане (са »дванаест њених прекрасних села пуних милина«), Ријеци Црнојевића, Подгорици и још толиким другим. И то читалац мора закључити и када наилази на пишчеве екскурзије о прошлости и старини појединих градова (Дриваст, Жабљак, Медун, Дукља). Ти одељци имају гдекад и својих чисто литерарних одлика, или пак показују ерудитске претензије аутора. Стиче се утисак, најпосле, да је Болици у великој мери било стало и да подвуче властиту улогу у збивањима на овом подручју, запаљивом на најситнију варницу, али и од толиког значаја за млетачке државне интересе, и да истакне свој лични утицај на њих. У политици которског провидура према Турцима, у његовом општењу с високим турским функционерима, приликом повлачења одређених државничких потеза, Болица је најчешће, тако барем из његовог списа произлази, посредник и емисар, саветодавац и извршилац, што може све да буде, јер је човек великог искуства и познавања ствари, и јер га с врло утицајним Турцима повезује не само познанство већ и пријатељство. Када се 1604. љути Али-бег Мемибеговић, који се упутио да казни и покори побуњене Брђане, начас заустави у Котору, Болица ће га, као свог давнашњег пријатеља, на чијем је двору био гошћен и кога је и сам гостио, представити которском провидуру с којим ће овај водити угодан разговор. Болица ће сам, две године касније, на опште задовољство, средити гранични спор око дела територије с пашњацима између Обођана и становника Шпиљара, а његово решење потпомоћи ће својим сведочењем скадарски санџаци и кадије из Црне Горе, Скадра, Подгорице и Пећи. Њему ће доћи 1612. године изасланици Мустафа-паше, с писмима и захтевима, и он ће се побринути да се изглади првобитни неспоразум и да се изасланици врате с доличним даром за босанског пашу, који је тада такође био на пролазу, водећи један од казнених похода на Брђане. Таквих дипломатских успеха Маријана Болице има у његовом спису још неколико испричаних, и испричаних, разуме се, с неприкриваним поносом, али један је аутору остао нарочито драг, ако се суди по простору који му је посветио: достављање државне поште, која је бродовима стизала из Венеције у Котор, па су је одатле поједини за то ангажовани и плаћани Црногорци преносили до баила у Цариграду, и из Цариграда другу доносили у Котор, одакле је опет бродовима одлазила за Млетке, било се компликовало услед крваве заваде Црногораца с Кучима, преко чије су земље водили путеви, па је, једно време, уместо краће, и брже, а тиме и јефтиније маршруте, она била принуђена на заобилазнију и спорију, а тиме и скупљу, али је онда ствар у своје руке узео Болица и умиривши закрвљена и завађена племена упутио поштанску штафету напуштеним старим смером.

Боличин *Опис Скадарског санџаката* важно је и драгоцено дело у многом погледу. Оно је то пре свега као историјски извор. У њему је начињен тренутни снимак читавог пространог региона, у коме је главни и најзнатнији део област данашње Црне Горе, и то снимак тачан и до најситнијих појединости јасан. На том снимку остали су забележени административна подела, политички положај и друштвени односи региона у оно време, затим његова географска и физичка ситуација; потом су на њему разговетно убележени сви његови градови, села и засеоци, са својим аутентичним називима, с бројним стањем становништва, кућа и бораца које су кадри да даду, с именима њихових старешина и предводника у том тренутку; ту су најпосле планине, реке и језера посматраног краја, као на подробној географској карти, али често с пуно додатних, а важних или занимљивих података. Без овог Боличиног списа сигурно је да многих знања о свему томе данас не бисмо имали, или их не бисмо имали овако на окупу и оволико поузданих.

Али Болица је више него хладни статистичар и регистратор тренутног стања. Он је дао своје приказе неких догађаја које је сматрао значајним, и ту је такође био тачан, као што су потврдила проверавања историчара по архивима. Што је важно такође, и што овим казивањима још више подиже цену, которски посматрач био је непристрастан и објективан и виђено је саопштаво

без трага искључивости, које год било, верске, или етничке, или пак политичке. Раније владаре Црне Горе помиње он на више места и увек с особитим поштовањем; најчешће је међу њима »пресветли господин кнез Иван Црнојевић« (l'illustrissimo signor conte Giovanni Cernovichio). Болици посебно импонује што у личном поседу има једну сабљу, која је ратни плен из давнашњих сукоба Црнојевића с Турцима. Није мањи ни респект који показује говорећи о старим краљевима и царевима Србије (l'imperatori di Servia). Њих помиње махом у вези с привилегијама које су из њихових дана остале у Котору и по осталом Црногорском приморју, или са задужбинама које су они подигли, посебно »краљица Јелена и њен син Стефан Урош, император Србије«. О једноме од њих, о краљу Милутину (re Milutin di Servia) има и нешто више од тога. Болица није прећутао, иако је то лако могао да учини, да се његове »свете мошти« (corpo santo) чувају у »пребогатој и прелепој цркви«, седишту српских патријараха у Пећи, и да је због многих чуда он поштован и називан од народа »светим краљем« (чак је тако, у изворном језику, и речено: svetti Cragli). За самога патријарха пећког он је нагласио, исто тако, да у духовним стварима (in spirituale) заповеда читавом Србијом, Подгорицом, Црном Гором и Грбљем, као и подручјем Котора, разуме се онима тамо који су »српске вере« (di rito servo). На исти начин, као »хришћане српске вере« (christiani di rito serviano) он је доследно означавао православно становништво у целој области коју описује, разликујући га тако од становништва »римске вере« (rito romano), али не показујући при том ни најмањега знака неке религијске нетрпељивости.

Када је у *Опису Скадарског санџаката* Болица напуштао свој намерно изабрани и свесно одржавани стил службеног извештавања, и приказивао догађаје, или појаве, или пределе из природе, његов текст је добијао и живости, и свежине, и неке литерарне лепоте. По таквим одељцима види се да је он могао бити занимљив писац, и по њима овај спис улази и у књижевност. Улази, додуше, тек делимично и има тамо знатно скромније место но што би га Болица могао имати да је својим књижевним склоностима давао ширега маха и пуштао више слободе.

Напротив, једино у сферама ерудиције и културне историје остају которски племићи Маријан Бућа и Иван Франо Болица са својим радом око которског статута.[135] Када је градско веће Котора одлучило да штампа статутарне одредбе града, сав посао на њиховом редиговању и коначном распоређивању у књигу поверило је тој двојици угледних својих чланова, без сумње уверено у пространост и компетентност њиховог правничког искуства.[136] Из старих рукописа у којима су чувани текстови најранијег статута и из каснијих законских одлука које су им биле на располагању, они су сачинили своју верзију статута која је 1616. године штампана у Венецији *(Statuta et leges Civitatis Cathari)* и која је тиме постала званична.[137] Посао који им је поверен они нису обавили у свему беспрекорно, како о томе данас суди стручна критика:[138] уместо да чувају првобитни хронолошки ред закона, покушали су да одлуке срећују по садржини, и то није испало сасвим срећно. Али ондашњи Которани, који су имали да се њиховим послом служе, као да су били далеко задовољнији. О томе сведоче можда већ и сами неки спољашњи знаци: на уводним странама књиге одштампани су породични грбови обојице редактора *Статута*, поред осталих, и доиста малобројних, илустрација које красе књигу и све одреда симболизују или сам Котор или млетачку власт у њему: Светога Трифуна и крилатог лава, и грбови Ђанфранческа Долфина, млетачког ректора и провидура у време када је до издања дошло, и породице Бембо, из које је био ондашњи дužд у Млецима Ђовани Бембо. Али има и изричитих знакова тога задовољства: у латинским песмама посвећеним законима и Котору, поред којих су још штампане похвалне песме провидуру Долфину и дужду Бембу, за које се све побринуо грађанин млетачки и канцелар которски Петрели, Бућа и Болица слављени су као которски Солони и Ликурзи, јер су закони »најчвршће старе зидине града«. Са своје стране редактори *Статута* написали су само један текст и њиме су дали свој прилог изразима поданичке оданости: то је њихова посвета провидуру Долфину, писана куртоазним латинским стилом и довршена у току 1615. године.

У круговима которских ерудита и писаца на латинском и италијанском језику истицали су се тих првих деценија XVII века и два брата из грађанске породице Цизила (Cisilla), Михајло и Тимотеј. Млађи од њих, Михајло, био је световни свештеник и познати проповедник, чувен до те мере по учености и побожности да се дуго памтила реч которског бискупа – коју су, додуше, понављали и други, као неки стални обрт, у случајевима сличне врсте – да у црквеној хијерархији нема положаја толико високог да га он не би био достојан.[139] Тај високи глас и таква ученост сигурно су му обезбедили избор и именовање, 1. јула 1605, за опата Светога Ђорђа код Пераста, али су му донели и многе тешке трзавице и грдне невоље, које су проистицале из познатог, дуготрајног и љутог сукоба Пераштана и Которана око права именовања носилаца те части.[140] Ослањајући се на помоћ и подршку свога старијег брата Тимотеја, који је дуго био његов капелан, опат је некако излазио на крај с тешкоћама дужности и са силовитом ћуди подручних верника, мада у једном нарочито драматичном тренутку, децембра 1621, није издржао искушење, те је поднео оставку, коју му је которски бискуп одмах и уважио, именовавши га за каноника цркве Светога Трифуна. То је, међутим, био само кратак прекид, јер су га Пераштани без имало устручавања буквално принудили да се врати напуштеном стаду, па је он, прихвативши њихове »разлоге«, на челу перашке опатије остао све до смрти, 1646. године. Али је Цизила био и последњи Которанин који је носио митру опата Светога Ђорђа; после њега она је додељивана искључиво Пераштанима, па је тек на тај начин окончана њихова вишевековна суревњивост на Которане око тога. По уверавању поменутог свог брата, Михајло Цизила је био знатан латински песник;

[135] И о једноме и о другоме знамо веома мало. У расположивим изворима, Болица долази час као Иван Франо, а час само као Франо, тако да не можемо рећи ни то није ли он управо помињани Франо Болица, брат писца *Описа Скадарскога санџаката*.

[136] Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић, *Одлука о штампању Статута града Котора*, Историски записи, X, 1954, 236–237.

[137] Опис издања даје Ivan Strohal у књизи *Statuti primorskih gradova i općina. Bibliografički nacrt*, Zagreb, 1911, 32–34.

[138] Илија Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд, САНУ, Посебна издања, CLIV, Историјски институт, књ. 1, 1950, 8–12.

[139] D. Farlatus – J. Coletus, *Illyrici sacri pars VI*, 503.

[140] Вид. о томе, и шире о Михајлу Цизили, као опату Светога Ђорђа у више пута наведеној књизи *Opatija Sv. Jurja kod Perasta* од П. Буторца, на стр. 47–52. Из те књиге сазнаје се, између осталога, и то да је Михајло Цизила највише образовање добио у Риму као питомац завода Clementinum.

али осим једне његове песме, коју нам је исти Тимотеј и оставио у свом запису, немамо никаквог даљег ослонца за просуђивање његове поезије. А и та једна песма, која је само кратки епиграм испеван приликом смрти которског властелина Ивана Болице, није за то довољна. Она је више конвенционално смишљена похвала преминуломе но израз неких истинскијих емоција: гроб је затворио Ивана из славне куће, али су и земља и море немоћни да затворе и његову славу, јер је он са својих врлина стицао прве части у своме граду, и био високо пажен од млетачких власти, а сад су му се за њих, уместо тесне земље, отворили узвишени небески двори.[141]

Старији брат Тимотеј Цизила био је монах бенедиктинског реда, а припадао је Мљетској конгрегацији, која је окупљала бенедиктинце Дубровачке Републике. Разлоге због којих је он прво време свога живота проборавио изван роднога града и чак, према ондашњем стању ствари, у другој држави, не баш увек, и нарочито не тада, и пријатељски расположеној према његовој, можемо само назирати: био је врло близак сродник »опата мелитенскога« Мавра Орбина. У Дубровнику је он по свој прилици и заређен, па је после, као монах, дуго живео по дубровачким бенедиктинским манастирима, заузимајући, од времена до времена, понеке више части у хијерархији свога реда: године 1605, на пример, он је био приор гласовитог манастира Свети Јакоб од Вишњице. Али је тамо био принуђен да попије и не једну горку чашу; најгорча му је свакако дошла 14. децембра 1604, кад су дубровачке власти, из неких тајанствених и само њима знаних мотива, затражиле од надбискупа да Цизилу и његовог рођака, дон Мавра Орбина, који је познати историчар и писац *Краљевства Словена*, одстрани са територије Републике. Неколико дана касније, истина, овај захтев је донекле ублажен, па су обојица бенедиктинаца протерани у манастир на Шипану.[142] Није искључено да је тада, и управо због тога, Тимотеј донео одлуку да се врати кући, у Котор, а како је непосредно потом његов брат Михајло именован за опата Светога Ђорђа, он му се прикључио, и као његов сарадник и капелан живео и радио више година у Перасту.[143] Познато је да се у тим приликама истицао као душебрижник међу оближњим хришћанима који су живели под Турцима, нарочито међу онима у Рисну, и да су и сами Турци показивали неког разумевања за тај његов рад: кад је полазио на уобичајени петогодишњи поход у Рим 1621 (ad limina), которски бискуп издао му је особито топлу препоруку и у њој је навео да је он у Рисну јавно делио свете тајне и да је на границама опатије причестио више стотина верника.[144] Његов каснији живот није јасан у многим појединостима: зна се само да је 1624, кад је довршио своје једино дело, био у звању, а ваљда и на дужности, опата и викара у Улцињу.[145]

[141] Srećko Vulović, *Bove d'oro rukopisno djelo benediktinca Kotoranina o. Timoteja Cizile*, program c. k. državne velike gimnazije u Kotoru za šk. god. 1887–88, Zadar 1888, 4.

[142] Мирослав Пантић, *Мавро Орбин – живот и рад* [предговор књизи:] Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, XLVII. Само што је на том месту штампарском грешком од Тимотеја начињен Теофило.

[143] P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, 48–49; по Буторцу, Тимотеј је »1605 у липњу замијенио, дозволом дубровачкога надбискупа, свога брата, одсутна у Риму ради буле, те са сестром и њезином децом боравио у манастиру у прољеће 1607. Након тога времена (1605) Тимотеј је трајно остао с братом и ревно му помагао у душебрижништву«.

[144] P. Butorac, *нав. дело*, *50*.

[145] S. Vulović, *Bove d'oro, rukopisno djelo benediktinca Kotoranina o. Timoteja Cizile*, 4. Овај Вуловићев рад је до данас остао једини извор свега нашега знања о делу Тимотеја Цизиле.

Цизилино дело посвећено је историји которске патрицијске породице Болица, као што је то назначено и у дугом наслову на италијанском језику, којим је оно и писано;[146] скраћено се то дело назива *Bove d'oro (Златни во)*. Такав назив Цизила је одабрао стога што је, идући за својим необичним, барокним укусом, пошао од сопствене верзије порекла которске породице: најпре је измислио неко древно словенско презиме Волица, а онда је њега нарочитом етимолошком комбинацијом довео у везу с породицом коју се подухватио да прослави (Волица – Boliza, de Boliris). Идући кривудавим токовима своје идеје, он је историју породице Болица водио од прастарих предака и од веома далеког тренутка пре заснивања Котора или тобожњег старог Аскривија; а довео ју је срећно до саме године 1624, кад је дело окончао. Своје је излагање, прегледности ради, поделио у три одељка или »књиге«, како је волео да говори, према старој терминологији; прва је излагала предмет од најстаријих дана до времена када се Котор подложио власти Венеције, друга је била посвећена положају града и »кнежине« (Contea), а у трећој су се приповедали животи многих светих мученика и осталих славних људи које је дао град под грбом Болицâ, али су, у вези са тим, или и без тражења било какве повезаности, унете и многе друге ствари о граду и уопште.

Свој је посао Цизила схватао као озбиљни научни рад и себе је замишљао као историчара. Да би био што уверљивији и да би своме излагању прибавио што егзактнији вид, он се позивао на изворе, наводио ауторе и историјске ауторитете и уопште настојао да све документује што исцрпније. У ствари, све је то само игра и привид: научност његовог списа је на стакленим ногама, а историјска истина није му чак ни прави циљ. Некритично бирајући и приказујући ствари, мешајући их с причама и измишљотинама за које зна да их је сам створио, заплићући и натежући околности, он жели да на сваки начин и свим средствима прослави властеоски род Болица, чији су угледни и богати припадници из првих деценија XVII века, по свој прилици, и обилно финансирали тај његов рад. У том послу он има и углед, који се распознаје већ на први поглед: несумњиво је то *Краљевство Словена*, дело његовог рођака и манастирског сабрата Мавра Орбина. Орбинов голем историјски спис штампан је, такође на италијанском језику, 1601. у Пезару, а настајао је баш у годинама када је Цизила живео с Орбином под истим кровом и тако рећи пред његовим очима. Критичност нипошто није јака страна Орбиновог дела, и чак далеко од тога; ту је Цизила његов верни следбеник; Орбин многе знатније догађаје из историје Дубровника доводи у непосредну везу с делатношћу појединих чланова племићке породице Бобаљевића, који су му мецене, или их делатности Бобаљевића приписује, а исто то чини Цизила с Болицама у Котору; Орбинов је стил често на барокни начин искићен и бомбаст, а италијанска му је фраза мало када потпуно коректна; дословно исте мане запажају се и у стилу и у језику Тимотеја Цизиле.

Срећом, *Bove d'oro* не своди се само на та негативна својства. У Цизилином делу има страница од вредности и несумњиво корисних; јер је његов аутор

[146] Тај пуни наслов гласи: *Historia et Relatione della Patritia Famiglia illustre Signori Bolizze Torquati cavallieri di S. Marco di Collar alto e spiron d'oro, Nobili Catharini chiamata Bovo d'Oro. Da D. Timoteo Cisilla da Catharo, Vicario Dulcinense Divisa in tre libri*. (Уп. S. Vulović, нав. дело и место.)

бивао у своме казивању и конкретан и сређен, а не увек и једино небулозан и барокно надувен. У том смислу запажају се нарочито одељци у којима писац слика Котор из својих дана, који је умногоме био лепши од Котора који нам је остао после разарања и земљотреса; затим су то одељци о понеким странама живота у том старом граду, с његовим турнирима и витешким натецањима омладине, с гађањем алке и покладним обичајима, или са скуповима његове елите на унапред изабраним тачкама састајања или по господским вртовима, барокно култивисаним и пуним богате медитеранске флоре, правим »рајевима земаљским«, како их зове и сам Цизила.[147] Велика је штета што ово занимљиво дело барокне историографије није у своје време штампано: оно је највероватније за те сврхе и спремано, па се после због нечега одустало од штампања. Још гора је штета што га сада немамо ни у приближно потпуном опсегу: већ на почетку прошлога века, када га је »са изворника« преписивао бокељски историчар и писац Трипо Смећа, од близу шест стотина његових страница многе су недостајале. Ти Смећини преписи једино су што се од тог Цизилиног списа дуго чувало. Из њих је понешто унео у свој рад о Цизили и овоме његовом делу Срећко Вуловић, други познати историчар старе Боке Которске, само сада с краја XIX века, а понешто оставио у својим исписима. Један одељак о жени-риби ухваћеној у Бару и после ту удатој, који је народна бајка у ствари, однедавно је и преведен на наш језик.[148]

Тек у барокно доба, и када је бенедиктинац Цизила исписивао редове свог бизарног историјског списа, настали су најранији уметнички стихови на српскохрватском језику у Боки Которској. Истина, није искључено да су то само *први сада познати* стихови на том језику које је написао један Бокељ, ако се прихвати могућност, веома вероватна, уосталом, да је уметничке поезије на народном језику ту било и пре, и можда чак и у ширем обиму, али да се она после некако изгубила, или можда лежи ко зна где изван нашега домашаја, заборављена и незнана. Докле год се таква поезија не открије, и не изиђе на светлост дана, мора се узимати да је барокни патриције из Котора Јероним Пима први међу својим суграђанима пропевао на матерњем језику. Било је то највероватније једног од последњих дана новембра 1622. године, у Венецији, а не у самом Котору.

Јероним је тада још био студент у Падови: његов отац Бернард Пима отправио га је на науке с великим надама, али исто тако и с дубоком кесом пуном новаца. А исто тако ће, деценију касније, тај которски властелин послати и свог млађег сина Лудовика. Обојица браће Пима, и Јероним и Лудовик, свршили су с успехом највише школе и у Котор су се вратили са звучним титулама доктора in utriusque iuris. Лудовик је, уз то, за време студија био синдик и проректор универзитета правника (Universitas Juristarum), па су му на завршетку мандата, 1635. године, постављене у знак признања за заслуге и показане врлине две почасне плоче с одговарајућим натписима у згради

[147] Одељци из Цизилиног дела *Bove d'Oro* о вртовима которских племића и грађана и о витешким играма у Котору доносе се у преводу на српскохрватски језик у антологији *Проза барока* Г. Брајковића и М. Милошевића на стр. 98–99. и 100–101.

[148] Вуловићеви исписи из Смећиних рукописа, како се однедавно зна, чувају се у Наджупском архиву у Перасту. Одељак о жени-риби, који је Цизили био потребан за извођење етимологије презимена *Крвоци*, штампан је у антологији *Проза барока* Г. Брајковића и М. Милошевића на стр. 519–521.

универзитета под сводом атријума с десне стране.[149] А Јероним се више занимао књижевношћу и, другујући с писцима, волео је да их помаже као мецена.

Једноме од њих, Лодовику Цуколу (Lodovico Zuccolo), из Фаенце, лектору, филозофу и политичком мислиоцу, он је платио штампарске трошкове за ново издање трактата о части, угледу, слави и поштовању *(Discorsi dell'honore, della riputatione, della gloria, del buon concetto)*, које је изишло 1623. године код познатог млетачког штампара Марка Ђинамија.[150] Цуколо је био прави полиграф свога времена: писао је и о поетици, о платонизму, о државном разлогу, о љубави према домовини и мало не о свим темама које су занимале његово столеће;[151] као предмете својих књига, мењао је лако и поднебља: једно време живео је на двору урбинског војводе, а 1616. године покушавао је да се устали и у нашем Дубровнику, као професор у гимназији, после смрти Камила Камилија, али и у томе је истрајао једва једну годину.[152] Познавао је наше људе и знао је и неке наше крајеве; отуда је свакако у његове књиге ушло толико спомена о нашим приликама, специјално онима у Дубровнику. И отуда је несумњиво дошло и до његовог зближења с Јеронимом Пимом.

Младић из Котора добио је најласкавију посвету од свих које је било могуће добити. У њој је он представљен као отеловљење и живи модел свих оних узвишених идеја о части, о слави и о угледу које је у књизи теоријски развијао филозоф из Фаенце. Поменута је и истакнута његова висока упућеност у књижевност, његова углађеност, хуманост, и благост његове душе, и његово поступање пуно части, отмености и господства. Није заборављена ни породица из које је потекао, и која је једна од »најчувенијих и најпоштованијих не само у Котору већ и у целој Далмацији, како по стародревности порекла тако по обилном иметку (beni di fortuna) који поседује, по сјају са којим га троши и по плодности у људима великим и изврсним у свим лепим и правим занимањима«.

[149] Оба натписа доноси S. Gliubich, *Dizionario biografico* . . ., 255.

[150] Пуни наслов те књиге гласи: *DISCORSI / Dell'Honore, Della Riputatione, / Della Gloria, Del Buon Concetto,* / DI LODOVICO ZVCCOLO / Academico Filopono di Faenza, / Ne' quali con pensieri la più parte nuoui, ma però trati da i più riposti / sentimenti dell'Etica, e della Politica, si disputa pienamente / di tutte queste materie, aprendo il vero modo da / rendensi honorato, chiaro & illustre. / AL MOLTO ILLVSTRE SIGNORE / IL SIG. GIERONIMO PIMA, / GENTIL' HVOMO DI CATTARO. / <Штампарски знак> / IN VENETIA, Presso Marco Ginami. MDCCXXIII. / *Con Licenza de' Superiori, & Privillegio.*

[151] Нека од осталих његових дела: *De' saluti, dell'eminenza, della pastorale, della bellezza . . . Dialoghi*, 1608; *Il Gradenigo, nel quale si discorre contro l'amore platonico ed a lungo di quello di Petrarca*, 1608; *L'Allessandro, ovvero della pastorale, dialogo*, 1613; *Theorica virtus, sive de honesto gloriae studio*, 1615; *Della ragione di stato*, 1621; *Considerationi politiche e morali sopra cento oracoli d'illustri personaggi antichi*, 1621; *Discorso della ragione del numero del verso italiano*, 1623; *Dell' amore verso la patria* 1631; *Il Porto, o vero della Repubblica d'Evandria; Il Belluzzi, o vero Della Citta Felice; L'Aromatario, o vero Della Republica d' Utopia; Il Molino, o vero Della amicizia scambievole fra cittadini*, итд. Исто је тако обимна и литература о Цуколу; вид. D. Antonio Montanari, *Gli uomini illustri di Faenza*, vol. I, p. II, Faenza, 1883, 72–73; L. Zuccolo, *La repubblica d'Evandria e altri dialoghi politici*, con pref. di R. De Mattei, Roma, 1944; C. Jannaco, *Il Seicento*, Milano, 1966², 593–595, 610–611, 623, с нав. лит.

[152] Дубровачки сенат донео је одлуку 10. октобра 1616. да се за учитеља у гимназији, на место преминулог Камила Камилија и с истом платом и частима, доведе Лудовик Цуколо (D. Ludovicum Zuccoli di Cesena). Али већ 28. новембра 1617. допуштено му је, на основу његове молбе, да оде из Дубровника.

Ваљда у знак захвалности за толике похвале, за које је, колико год био барокно сујетан и неодмерен, морао знати да су претеране и да нису ни у довољној мери искрене, Пима је на свом језику срочио песму *Господину Лудовику Цуколу врх писања од битја од части,* која је штампана у дну стране где се завршава индекс знатнијих ствари о којима је у књизи реч *(Tavola delle cose notabili).* Песма је кратка и састоји се од укупно шест дванаестераца:

Чијем вријеме трајаше у части и слави
када нас учаше слидити друм прави
од часне вридности и вјечне свитлости,

указат хтје свиту крипосна твоја влас
како има честиту добити човјек час;
тим частан тко ће бит, тве писмо има чтит.

Како се већ на први поглед види, Пима је за своју песму изабрао традиционалне дванаестерце, којима се у нас на Приморју писала поезија још од XIV века и који су у његове дане нагло почели да излазе из моде. Он је од својих шест дванаестераца образовао две строфе, сваку са по три стиха, од којих прва два чине пар и римују се међусобно по срединама и на крајевима (то су тзв. двоструко римовани дванаестерци), а трећи је целина за себе и у њему се римује завршни са средњим делом. Такву комбинацију дванаестераца волео је још Џоре Држић, али се она среће, мада не тако често, и код Шишка Менчетића и Марина Држића. И у језику и у стилу Пима је ученик најстаријих дубровачких петраркиста: рођени јекавац, као и они, он прибегава свесно традиционалним икавизмима *(слидити, свитлости, вридности, свиту, крипосни)* који делују потпуно вештачки и исхитрено у спољу с изворним јекавским облицима *(чијем, вријеме, вјечне, човјек).* У тим формалним карактеристикама ових стихова, као и у самој њиховој појави, готово је и сва њихова вредност; садржином својом, иначе, они су доста прозаични и подсећају само на оно што је срж Цуколове књиге: учење о путу којим се стиже до части и »вјечне свитлости«.

За Јеронима Пиму ови стихови били су без сумње само авантура из студентских дана; није барем познато да је и још неки пут касније покушао да буде песник. Времена је иначе имао: зна се да је живео у Котору до 1641, кад је начинио тестамент, а можда и коју годину потом. Али су га занимале друге ствари, у првом реду послови: куповао је и продавао, правио новчане трансакције и био опуномоћеник својих суграђана, надгледао имања и борио се с кметовима око њихових обавеза.[153]

[153] Још 1929. године Антун Роси држао је у Котору врло документовано предавање о Јерониму Пими и његовом животу полазећи од приказа књиге Лудовика Цукола, са Пиминим стиховима, од које се један примерак и сада чува у Котору. Том приликом Роси је изнео о њему пуно биографских података које је нашао у архивским списима. Сви ти подаци тичу се Пиминих послова и безбројних уговора које је у вези са њима склапао пред которским властима. Роси је знао за Јеронимов тестамент из 1641, за тестамент његовога брата Лудовика из 1644, као и за тестамент њихове сестре Лукреције из 1668. године. – Снимци насловне стране књиге Лудовика Цукола и стране на којој су штампани стихови Јеронима Пиме, као и сами ти стихови, објављени су у књизи: Милошевић, Милош – Брајковић, Грација, *Поезија барока.* XVII и XVIII вијек. Антологија. Титоград, 1978, Библиотека »Луча« (у даљем навођењу: *Поезија барока*), стр. 33–38.

Песник који је одмах за Пимом пошао у службу »илирским музама« био је такође которски властелин, а и живео је у исто време, крајем XVI и у првим деценијама XVII века. Звао се Вицко (Виченцо) Болица, а припадао је оној грани те породице коју су звали још и Кокољић. Пошто је тад у Котору било, као што се види, више племића истог имена и презимена, песник се, да би се од њих разликовао, и сам потписивао још и као Вицко Кокољић.[154] Од њега нам је остао само кратак хагиографски спев *Живот блажене Озане*, који је са две пропратне песме посветио (»приказао«) својој рођаки »многопоштованој госпођи суор Катарини Бућића, приури манастира Светога Павла, реда Светога Доминика«.[155] Спев је настао крајем треће деценије XVII века, када је песник био већ прешао педесету годину живота. Помишљало се, чак, и не без основа како се чини, да је дело спремано управо »за свечаности у част Хозане, о којима се повела реч у току 1628. године, кад су је Которани хтели дигнути на олтар и прогласити светитељицом«.[156] Нашло се и прихватљиво објашњење чињеници да је спев посвећен Катарини Бућа: та думна била је из властеоске которске куће у којој је негдашња незнана »Влахиња«, а будућа светица, по силаску у град из забитог црногорског села примљена у службу, а у часу када јој је спев посвећен она се налазила на челу, као »приура«, манастира који је основала сама Хозана, како је иста та негдашња сељанчица названа по зарећењу.

Болица се није одвећ мучио ни тражећи за свој спев прикладну материју, ни бирајући за њега одговарајући облик. Материју је нашао готову у на италијанском језику писаној и 1592. штампаној биографији од Серафина Рација, али је узео само њен почетни део, тек једну њену петину по прилици, где је био испричан Озанин живот до тренутка када се она дала зазидати у својој манастирској ћелији. Боличин спев је, дакле, само препев одвећ познатог Рацијевог текста: без властитих додатака и без разигране инвенције, он приповеда како се »невјешта Влахињица«, која се »у турско роди село«, први пут запитала: »Тко високе створи горе, тко ли ово слано море, тко ли поља, тко ли ријеке?«, затим како је у неколико наврата имала визије Христа, како је више пута »додијевала« мајци да је одведе у Котор, како се исповедала и поново видела Исуса, и како се, на глас са неба, решила да пође Слауши, која »од свијех жена бјеше круна«, са захтевом да ју »чини зазидати«, чиме је отпочела њена борба са »ђавлом«. А што се обраде тиче, Болица се држао манира и стила дубровачких песника, видно се трудећи да им остане веран што више. Хозанину историју испричао је у 188 осмераца и у строфама од по четири осмерца који се римују по схеми abba, а и у језику он је до те мере

[154] О њему вид. наведену расправу П. Колендића, *Боличин »Живот блажене Озане«*, 343–350.

[155] Дело није у своје време било штампано; чувано је у једном рукопису из друге половине XVII века, на коме су били тачно назначени и преписивач и доба: »V'Kotoru Mato Richianovich pisa na 1671, 11 Febrara« (Рићановић је друго презиме властеоске породице Пасквали). За тај рукопис знао је већ, и по њему је о Болици као песнику говорио Srećko Vulović, *Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela*, Prvi program c. k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru za godinu školsku 1872–73, Dubrovnik 1873, 19–20. Критичко издање Боличиног спева дао је тек Петар Колендић, *Боличин »Живот Блажене Озане«*, 348–350, одакле је после у више наврата он прештампаван. У изабраним деловима прештампали су га и М. Милошевић и Г. Брајковић у антологији *Поезија барока* (стр. 280–286), с опширним уводом о блаженој Озани и о бокељским спевовима о њој (275–276) и с освртом о Вицку Болици и о његовом делу (277–279).

[156] П. Колендић, *Боличин »Живот Блажене Озане«*, 346.

подражавао Дубровчане да би се читалац сасвим лако дао навести на закључак да пред собом има типично дубровачко дело када га на једноме или на два места не би од тога одвратио понеки »бокељизам« нашега Болице (какав је, на пример, у стиху: »Поведи ме у Котору«).[157] Та везаност за дубровачке узоре у часу кад књижевност Боке Которске на народном језику покушава да стане на своје ноге једна је од занимљивости Боличиног дела: немајући сопствених књижевних традиција, српскохрватски песници на овом подручју укључили су се у дубровачке традиције и постали њихови следбеници. А друга је занимљивост Боличиног дела у томе што је са њим бокељска књижевност на народном језику добила први свој спев, који је одмах понео све битне ознаке свог барокног доба: у предмету, који је хагиографски, у идејама, које су у склопу доктрине католичке обнове, и најзад у стилу, који је приметно дотеран и упадљиво углађен.

Две песме којима је *Живот блажене Озане* посвећен угледној Которкињи две су мале загонетке, и свака на посебан начин. Она друга, која је у двоструко римованим дванаестерцима и песнички безвредна, јер само наговештава садржину спева, можда није дело Вицка Болице, него неког незнаног његовог савременика, на шта би упућивао већ и сам њен наслов – *Истој госпођи Н.* Али ко би онда то могао бити? А она прва, у осмерцима, лепа је колико и загонетна: у њој Вицко Кокољић моли своју »братучеду«, коју »љуби више ока«, да прими његов скромни песнички дар (»ови створак малеваље«), који је његова »тамна памет саградила«, и обећава други, бољи и которске даме достојнији. Али потом, у даљем тексту, наставља са стиховима који су намерна, и потпуно очигледна, и несумњива имитација *Јеђупке* Микше Пелегриновића:

Ти му прими жудбу срца,
залихом се вољом паси,
тако ти Бог душу спаси,
кад ти дође страшна смрца,
тер, сестрице и госпође,
ако те кад год ко успита:
Тко ти дарак тај поскита?
рец: Велика срца дође.
Затијем пак се моли Богу
да га засад смрт остави,
једа ти уздар да љубави,
једа т' плати службу многу.

Откуда овде одједном тај неочекивани, а у исти мах тако сигурни, плод дуготрајне и страсне лектире Пелегриновићеве хварске маскерате и како је до њега дошло? Одговор бисмо сигурно имали када бисмо ближе познавали живот Вицка Болице-Кокољића; али нам је његова биографија нејасна, па стога и одговора који желимо нема.

[157] То је констатовао још С. Вуловић у нав. свом делу *Popis narodnih bokeških spisatelja . . .*: »Из овога Вицкова дјелца види се да је доста народному језику био вјешт, а да се славнијех дубровачкијех списатеља држао, јер има гдје у овој песми по цио који стих намјештен, како се види да је настављао и дубровачкијем језиком писати ако и није успио.«

Један рођак песника *Живота блажене Озане*, не зна се само у којој мери близак, по имену Марин Болица, дошао је до неког песничког и научног угледа у Италији, и био тамо штампан, читан и хваљен у књигама које је издавао сам, или које су издавали други.[158] Од которског дела његове биографије познато је једино да је у том граду рођен 1603. у властеоској породици која је већ дотле била дала толике знатне људе култури Боке Которске. Марин Болица је рано отишао из Котора, трбухом за крухом, а сигурно и за песничким гласом. Студирао је у Падови, као и већина наших људи који су онда били млетачки поданици, а после тога је отишао у свештенике и извесно време био је у служби, као секретар, код папског нунција у Венецији Ђанбатисте Агукија (Agucchio). Када је тај виђени прелат умро, Болица му је на сахрани у цркви Светога Франческа а Vinea одржао помпезни погребни говор на латинском језику, који је исте године, 1632, штампан у Венецији *(Oratio in funere illustrissimi ac reverendissimi Joannis Baptistae Agucchii).* И неко време после смрти Агукија, Болица се задржао у Млецима, где је 1634. штампан његов у латинским стиховима изречени панегирик венецијанском патрицију и сенатору Доменику Молину *(Panegyris Marini Bolizae in laudem illustrissimi atque eccellentissimi D. Dominici Molini).* Можда се та одужа пригодница Марина Болице одиста допала слушаоцима, али похвале које јој поједини ауторови поштоваоци изричу у по једном мадригалу (Baldassar Grissi), сонету (Pietro Villa) и латинском епиграму (Francesco Pisani), придодатим тој књижици, већ на први поглед делују као претеране, чак и у контексту барокне склоности ка преувеличавању; једна ће од њих, на пример, зажелети да каже како је сенатор Молин у Болици нашао песника великог као што је он велики јунак, али то неће умети да изрази без следеће беспримерне и зато комичне хиперболе:

Eroe di lui più maestoso il mondo
non sa mostrar, ne v'è dal Moro al Perso
poeta più di te dolce e facondo.

Даљи Болични живот и рад текли су на другој сцени, изван Венеције, али су у многим појединостима остали нејасни. Сам он каже, у једној својој књизи, да је доста пропатио на неком италијанском двору, нападнут од харпија, дивљих Нептунових кћери, али ништа поближе не говори ни где је то било, ни када. Позван у Модену од стране војводе Д'Есте, усталио се тамо коначно и остао свих преосталих десетак година живота, као професор реторике у интернату за племиће (Collegio dei nobili). Највероватније је из његових тадашњих предавања проистекао трактат *Супротстављања чувеној Овидијевој Енеиди (Oppositioni contro alla famosa Eneide di Virgilio)*, који је до данас остао у рукопису. С великим познавањем оновремене поетике и с много њених педантских прописа у глави, али и с пуно смисла за уочавање ствари и здравога разума у просуђивању, он се супротставља општем одушевљењу за песника *Енеиде* и налази у његовом прослављеном епосу многе очите позајмице из ранијих песничких дела, као и безбројна огрешења о веродостојност,

[158] О њему вид.: U.[rbano] R.[affaelli], нав. рад *Cenni intorno Marianno Bolizza di Cattaro* (где је помешан с писцем *Описа Скадарског Санџаката Маријаном Болицом!*); *E. di Carlo, Marino Bolizza di Cattaro*, Archivio storico per la Dalmazia, VII, 1932, vol. XIV, 571–576.

добар распоред, стил и друга својства високе поезије. У оквирима училишта у коме је Болица младе племиће упућивао у тајне реторике и поетике образована је била Академија degli Elpomeni. Међу својим члановима она је бројила и нашег ерудиту и песника из Котора. У њој је Болица држао велику и изванредно учену академску беседу о такозваним импрезама, једној нарочитој врсти знамења, обично с грбовима, симболичним фигурама и личним девизама, којима су се, као обележјем своје изузетности, китили, поносили, и за којима су лудовали барокни витезови, ерудите, песници, кавальери. Том приликом Болица је разлагао историјски и теоријски о импрезама, укључујући се тако властитим доприносом у онда већ огромну, а после све више увећавану литературу о том помодном предмету. Истовремено је свој говор схватио као прилику да протумачи и процени новоизабрану импрезу саме академије у којој је држао своје разлагање. Сматрајући овај свој спис значајним – или су га таквим сматрали други, који су одрешили кесе за одговарајући трошак – Болица га је 1636. штампао у Болоњи у посебној књизи под одужим насловом: *Академијски говор Марина Болице, племића которског, о импрезама, посвећен прејасној висини господина војводе од Модене (Discorso accademico di Marin Bolizza Gentil'Huomo di Cattaro sopra l'imprese, all'altezza serenissima del Signor duca di Modena).* У то време је мало који догађај од већег одјека у Модени могао проћи без Боличиног учешћа, макар се то учешће свело и на саму пригодну поезију; када је захваљујући иницијативи војводе Филиберта Д'Есте светиште моденских капуцина обогаћено реликвијама знаменитих светаца, Болица је похвалним стиховима у песмама разних метричких схема, и уз обилну употребу уобичајене реторике, засуо побожног војводу, и сви ти стихови, до последњег, штампани су у књижици *Побожне песме душама примљеним на небо за чије се кости веома побожни војвода Филиберт Д'Есте побринуо да се прикупе у храму капуцина у Модени (Caelo receptis animis quorum ossa pientissimus princeps Philibertus Estensis Mutinae in Aede capuccinorum honorifice condenda curavit religiosae Camoenae Pium concinnunt melos);* а при сахрани кнегиње од Венозе, 1638. године, међу песницима који су оплакали смрт те високе госпође нашао се и неизоставни Болица. У Модени је Болица дочекао и последњи свој дан, 27. новембра 1643, а сахрањен је у тамошњој цркви Сан Карло. Један од његових ученика, Роберто Пучи (Roberto Pucci), изговорио му је тада свечани погребни говор, за који је текст написао Боличин колега Дон Паоло Ферарони (Don Paolo Ferraroni). Та барокна орација, препуна карактеристичног заноса, али безмало празна у погледу чињеница, као што су били махом погребни говори тада, појавила се затим и у посебној књижици, штампаној већ следеће године у Модени. Тако се круг његовог рада затворио на начин сличан ономе на који је почео. Да није одлазио из Котора, или да се у њега вратио, Марин Болица би се можда огледао и као песник на матерњем језику, попут свог брата Цива, који је остао у родном граду; али како је трајно живео у Италији, сав његов рад, како у погледу језика на коме је текао, тако и у својим темама, био је одређен том околношћу.

У православном делу данашње Црне Горе књижевност су такође одређивале околности, али на свој начин и, разуме се, у другом правцу. И даље је овде, осим донекле специфичнијег случаја Гаврила из пљеваљске Свете Тројице, књижевни рад остајао на преписивању текстова уско црквене и сасвим практичне намене. И даље, затим, изван оквира пуке писмености, унеколико

излазе једино ретки, случајни и не увек у потпуности очувани записи на завршецима и маргинама књига, или на оковима њихових корица, на зидовима и доврацима цркава, на путирима и петохлебницима, чак понекад и на рипидама.

Нова средишта писмености, за која се не би могло рећи да их је у том погледу спутавала традиција, полазила су, међутим, путевима којима се пре тога, на другим местима, ходало већ вековима. Некакав »грешни и манши в иноцех Лука«, узео је да на освиту новога столећа, 1600. године, преписује стари текст *Молб'ника*, »при храму архистратига Михаила на ријеци Тари«, па кад га је срећно довео до конца, обратио се читаоцима старом формулом извињавања за евентуалне грешке, коју је учинила свежијом само наивна шала на крају: »Аште и буду где что погрјешил, а ви в'шим добрим умом и наученијем исправите: нечто худ ум, а друго не бех исправио слова ни сроки, ни полусрочије, јеже ми бје прво рукеделије, а бјеше зима, и не бје наместија.«[159] Поготово су ти угажени путеви остајали скрипторијима у којима је већ било претходног рада и где се створила као нека преписивачка школа са својим обичајима и утврђеним текстовима; па и када су се налазили у другој средини, па и у далеком свету, њихови припадници носили су собом сећања, навике и изграђен стил рада; тако је чак »в светем граде Јеросалимје«, за јеромонаха Саватија, проигумана манастира Хопова, с којим је тамо отишао »ради поклоненија светаго и животворештаго гроба господњи и в'сјех ч'стних мјест јего«, преписао *Псалтир*, »грјешни и унили и лениви мних именем Диомидија, от земље Херцеговини, от монастира Враништици, близ жупе Вранешт«.[160] Они који су у Враништици остали чинили су исто: »смјерени Антоније« оставио је 1615. године својом руком исписани *Апостол*, али са њим и запис са својим сведочењем о времену у коме је радио: »и царствујушту тогда в Константину граду љути богоборац и стада Христова ратник султан Ахмет... обладајуштому божијем попуштенијем грјех ради наших. И в то вријеме велика нужда христијански род обдржаше под властју царств[а] ... не можем писанију предати велије биједи за именије ради, и многи христијански род отиде...«[161] У међама традиције, и њима до краја обележен, остао је тада књижевни рад и другде. На Цетињу, у храму »јеже с'зда господин Иван Чрнојевић«, преписиван је 1608. године *Минеј* »настојанијем блаженаго и всеосвештенаго епископа чрногорскаго и приморскаго кир Рувима«;[162] у тој години народ је, поред турских насиља, морила још и тешка глад и преписивач, грешни Авакум, који је своје име оставио у тајној азбуци, забележио је свој јаук над тим несрећама: »И в то љето бист крјепк глад, јакоже члвјеком от својих живот лишати се. Ох биједа, ох туга, ох скрби в то љето от проклети чеда агарјанских на христијански род, ох, ох, ох!«[163] Поред свега тога, у истом манастиру нашло се времена и погодне прилике да се већ наредне године, и »повеленијем« истога владике Рувима, испише још један *Минеј*.[164] У тој години, још увек »нуждној«, сграђен је манастир Добриловина »на реце Таре,

[159] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I бр. 904. Одатле је запис иноха Луке пренет у зборник *Предњегошевско доба*, 127–128.
[160] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 956.
[161] *Исто*, бр. 1021.
[162] *Исто*, бр. 969.
[163] *Исто*, бр. 970.
[164] *Исто*, бр. 980.

ва подкрилије гори Синај«, недалеко од Мојковца, и од тада је тај храм, који је убрзо и исликан,[165] постао нови центар не само верског него и националног, па и културног рада на овом подручју; већ 1625. забележено је на једној књизи да је то »света минеја манастира Добриловине«.[166] Нису боља времена тада текла ни за стари манастир »на ријеције зовом Морача, иже јест в западних странах в прједелјех маћедонских«, па ипак је тамо 1615. године исписан »свети и бож'ствени законик«,[167] а године која је дошла потом »Георгије зуграф«, а то је познати Ђорђе Митрофановић из Хиландара, израдио је слике »око главнога портала споља на западној страни цркве«,[168] оставивши уз то и занимљив запис да су то била »времена нужна и тешка, тогда же велику насилију сушту от агарјенских чед на христијански род и на цркве и монастире же иже сут в пустињах же и в мирје«, и да је тада »прјестол все србскије земље« држао патријарх Пајсије, а да је херцеговачки митрополит био Лонгин.[169] Сликани су у исти мах и »свети образи« над проскомидијом у манастиру, а сликари су, изгледа, били јеромонаси Лука и Герасим,[170] уколико нису били само помагачи истога Ђорђа Митрофановића. Уз Морачу, која је у XVII веку доживела раздобље новога сјаја, своју започету мисију настављао је и манастир Пива: ту је, децембра 1630. године монах Тома завршио »рукоделање« књиге »славне и божанствене« назване *Пророк*,[171] а свршене су ту и многе сличне књиге.

Посебну и изузетно видну улогу имао је у првој половини XVII века манастир Света Тројица »в мјесте зовомје Врхобрезнице близ мјеста Пљевља у Херцеговини«.[172] Тај значај је манастир могао имати захваљујући, у првом реду, дуготрајној и неуморној преписивачкој делатности једног свог монаха, »худог и грешног инока« и »расодера« Гаврила Тројичанина, који је родом од Шћепан-Поља (»отч'ством от Стефања Поља, јеже јест междорјечије тарскоје и пивскоје«), а радио је на књигама између 1633. и 1651. године. Својим лепим и читким, правилним и као у штампи удешаваним словима он је исписао многе и обимом такође замашне рукописе, од којих сада знамо: *Минеј* (Служабни минеј за новембар), започет 27. априла, а довршен 3. јула 1633. године,[173] *Синаксар (Последованије црковнаго пјенија и с'бранија вселетнаго по уставу Св. в'сточне јерусалимске цркве)*, из 1642. године,[174] *Псалтир с синаксаром и некими молитвами потребами нуждними*, из 1643. године,[175]

[165] *Исто*, бр. 992.
[166] *Исто*, бр. 1165.
[167] *Исто*, бр. 1030.
[168] Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 195.
[169] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1039.
[170] *Исто*, бр. 1040.
[171] *Исто*, бр. 1210. Упор. и зборник *Предњегошевско доба*, 131–132.
[172] И за ово раздобље у историји тога манастира видети нав. дело С. Петковића, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*.
[173] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1249. Сада је међу рукописима манастира Свете Тројице код Пљеваља (Владимир Мошин, *Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, 247). Своје име у њему је Гаврил дао у загонеци.
[174] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1361, 1362. И овај се рукопис налази у манастиру у коме је настао (В. Мошин, *нав. дело*, 251). Преписивач се потписао: Гаврил расодер.
[175] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III, бр. 5666. Рукопис има 315 листова, а његов преписивач потписао се тајном азбуком: Гаврил Тројичанин. Раније је тај рукопис био у конзисторијалној библиотеци Епархије бачке (под бр. 176), а сада је у Библиотеци Матице

Псалтир, из 1644. године,[176] *Псалтир*, из 1646. године,[177] *Псалтир*, из 1648. године,[178] *Шестоднев* Јована Егзарха *(Књига глаголајема Шестодневник Јована Ексарха)*, заједно с *Топографијом* Козме Индикоплова *(Књиги Козми нарицаемаго Индикоплов)* и с текстом *Толкованије четирем временом*, довршен на Велику среду, 21. марта 1649. године,[179] *Врхобрезнички хронограф*, то јест велики рукопис са разноврсним историографским текстовима, у коме је, на првом месту, *Хронограф*, по коме је цео рукопис добио име, а затим долазе *Родослов* (»Сказаније в кратце о србских господах«), на такозвани *Старији летопис* (»Паки начнем о Немањи Стефану, првому господину србскому, иже недокончана накончати јелико моштно«) и најзад такозвани *Млађи летопис* (»Паки хошту начети от Стефана Немање и вса в'зоглавити«), и који је, како се са свом поузданошћу зна, исписан 1650. године,[180] *Богородичник*, такође из 1650. године,[181] и *Минеј за јануар*, довршен 23. јуна 1651. године.[182] Већ и ти

српске у Новом Саду (бр. 352 с 4). Описао га је и проучио Полихроније Сырку, *Стари српски рукописи са сликама*, Летопис Матице српске, књ. 196, 1898, 33–44, и књ. 197, 1899, 1–54. Две минијатуре из њега објавио је J. Вучковић (*Неколико слика из старих српских рукописа*, Летопис Матице српске, књ. 213, 1902, 105–111). Вид. још: С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 94–95. и сл., 48–49. и IV.
[176] Сада је тај *Псалтир* у Националној библиотеци у Бечу (Slav. 83). Описао га је и поједине његове делове публиковао П. Сырку, *нав. рад*, Летопис Матице српске, књ. 196, стр. 37–44, и књ. 197, стр. 1 и даље.
[177] З. Јанц, *Исламски елементи у српској књизи*, Зборник 5, Музеј примењене уметности, Београд, 1961, 40. сл. 21.
[178] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1425. Рукопис је сада у Народном музеју у Прагу, у оставштини Павела Шафарика. Има укупно 466 листова. Описиван је много пута, а најновији опис вид. у раду Загорке Јанц, *Илуминирани старословенски рукописи из збирке Павела Јосипа Шафарика*, Зборник 12, Музеј примењене уметности, Београд, 1968, 18–20, где је цитирана и претходна литература. Упоредити и нав. рад П. Сыркуа, стр. 35–37. и даље, на више места. Запис да је рукопис радио Гаврило Тројичанин налази се на стр. 403[11].
[179] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1436–1438. Неко време се сматрало да је тај рукопис изгубљен; после је нађен у Српској академији наука и уметности, којој је био позајмљен и у којој је дуго остао, а сада је поново на свом старом месту, у манастиру Свете Тројице код Пљеваља. О њему постоји огромна литература, али су две студије, објављене у Споменику СКА, XLIV, 2. разред, 38, Београд, 1922, до данас остале основне: Ватрослав Јагић, *Козма Индикоплов по српском рукопису г. 1649-е*, 1–39, и Војислав Моле, *Минијатуре једног српског рукописа из год. 1649. са Шестодневом бгр. ексарха Јоана и Топографијом Козме Индикоплова*, 40–87. Вид. сада и: С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 90–94.
[180] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1447. Рукопис, на коме се преписивач потписао тајном азбуком (Гаврил инок), налази се сада у Прагу у оставштини Павела Јосифа Шафарика. О њему: P. J. Šafařík, *Okazky občanského pisem*, Praha, 1870, 56–57; Љ. Стојановић, *Српски родослови и летописи*, Гласник Српског ученог друштва, 53, 1883, 25–27; исти, *Летописи и родослови*, Споменик С. К. Академије, III, 1890, 98–100, 150–154; С. Сперанский, *Рукописи Павела* Иосифа Шафарика въ Прагѣ, Москва, 1893, 92–96; П. Сырку, *нав. рад*, Летопис Матице српске, књ. 197, стр. 24–25; В. Јагић, *Козма Индикоплов по српском рукопису г. 1649-е*, 9; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд, С. К. Академија, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, I одељење, књ. XVI, 1927, стр. IX, XXXV, XLVIII–XLIX, 3–39, 102–104, 174–175; J. Vašica – J. Vajs, *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze*, Praha 1957, 263–268; З. Јанц, *Илуминирани старословенски рукописи из збирке Павела Јосифа Шафарика*, 20–21. Упор. и: С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 89.
[181] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1448. Рукопис је у »Горњој карловачкој цркви«. Потписан је: Гаврил.
[182] *Исто*, бр. 1466–1468. Рукопис је био у приватним рукама најпре у Фочи, па у Дубровнику, а између 1920. и 1926. године постао је власништво Народне библиотеке у Београду, у којој је, са свим осталим њеним књигама, изгорео 6. априла 1941 (вид. Светозар Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд, САН, Посебна издања, CXCI, Одељење литературе и језика, књ. 3, 1925, 21). О њему вид. П. Сырку, *нав. рад*, Летопис Матице српске, књ. 197, 25–26.

сачувани радови Гаврила Тројичанина представљају широк преписивачки репертоар, оствариван дугогодишњим трудом и правим *подвигом;* али нема сумње да је овај неутрудник преписао за свога века и више, па су те остале његове рукописе уништиле нетрагом недаће времена, које су нам и иначе однеле велики део културног наслеђа из прошлости.

Оно што одмах пада у очи јест чињеница да је у избору текстова за преписивање Гаврило био понегде шири и слободнији од својих претходника и савременика. Истина је да и код њега далеко претежу дела стриктно црквене намене, али је разлог томе лако наћи, јер не треба сметнути с ума да су један део његовог преписивачког рада сигурно одређивале наруџбине,[183] а да је неке рукописе такође спремао за продају, иако није имао претходне договоре с купцима. Али то ипак нису била *само* таква дела, него се Гаврило лаћао и текстова намењених индивидуалној лектири. И они су побожни и богословски додуше, али нису више практично литургијски. Међу делима те, више световне, намене свакако је *Хришћанска топографија* Козме Индикоплова, као и »поетски опис од четири времена године, од непознатог писца«, у истоме рукопису. Уз то, он је волео и списе хагиографске и оне у правом смислу речи историографске, о прошлости света и свога народа нарочито (као што су они у *Врхобрезничком хронографу*), а није се устезао да у рукописе уноси и фолклорне записе, молитве за свакојаке практичне прилике, па и празноверице о вилама и самодивама.

Највећи део текстова он је преносио из старијих предложака; када ових није било код нас, узимао их је са стране. Најчешће су ти предлошци били руски: за дело Козме Индикоплова то је утврђено несумњиво, а сасвим је извесно да и његови други рукописи имају руске изворе. И у његовом језику, уосталом, има трагова рускога утицаја. Али ни у том погледу Гаврило није био једносмеран: има у његовим рукописима и утицаја са Запада, а уочени су лако и оријентални елементи у њима.

Преписујући, Тројичанин је више пазио на лепоту слова но на сам текст: највероватније се ту налази објашњење што су му се поткрадале погрешке или што је из непажње правио испусте. На сву срећу, није увек остајао само преписивач који механички обавља свој посао; у научној критици установљено је да све текстове који улазе у састав његовог чувеног *Врхобрезничког хронографа* – и *Хронограф,* и *Родослов,* и оба *Летописа,* старији и млађи – није »просто преписивао«, већ да их је »збиља ‚састављао‘, дајући саставима своју редакцију«.[184] Али и пре него научна критика, то је о свом раду, или барем о једном од летописа, рекао он сам, истичући да се око њега доста потрудио »с'бирајте от многих љетописац«.

Појединим рукописима Гаврила из Свете Тројице још више дижу вредност њихове раскошне илустрације, по којима се они убрајају у наше најлепше рукописе XVII века. Нарочито је у том погледу одавно чувен рукопис у коме су *Шестоднев* бугарског егзарха Јована и *Хришћанска топографија* Козме Индикоплова. Његов илуминатор израдио је насловне шаре, иницијале и велики број минијатура у бојама, који прате текст и директно га објашња-

[183] На *Триоду посном*, који је писао »Гаврил расодер« – сигурно је то Гаврил Тројичанин – а који се налази у цркви Бистричкој код Нове Вароши, записано је да га је искупио »цјеноју сребра Теофил јермонах Малишић за душу оцу Јакову в третје љето султан Мехмедово« (тј. 1651. године). Вид. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1469.

[184] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, стр. IX.

вају: уз *Шестоднев* минијатура има само пет, али уз Козмино дело има их тридесет седам, односно, са приказима животиња, укупно четрдесет и пет. Сам Гаврило рекао нам је ко је био њихов сликар: »Подвиза се в изображениј светих образов сеје богод'хновеније књиги благоподвижни, и благоч'стиви, и благовени зуграф кир Андреј Раичевић, от сел Толц...« Тај Андреја Раичевић није био баш особит, а ни много оригиналан мајстор; радио је копирајући илустрације руских рукописа, од којих се додуше местимично и удаљавао и које је у понечему и надмашио, али се ипак ни сам није испео одвише високо: слике му носе отисак забачене уметничке провинције. У њима су запажени још извесни оријентални утицаји, а и неке одлике западног сликарства,[185] што је и природно с обзиром на околност да је радио на простору где се додирују уметност једног и другог дела света. После проучавања овога рукописа, а добрим делом и благодарећи њему, нашло се да је Раичевић оставио за собом и тринаест икона, рађених у истом илуминаторском маниру и остварених с приближно истом уметничком снагом. На Раичевића се сада гледа као на уметника »који се трудио да одржава непрекидно додир с оним скромним уметничким тенденцијама које су се јављале у источно-хришћанском сликарству његовога доба«, а као најбитније у његовом стварању оцењује се »то што је успешно наставио традицију најбољих сликара међу Србима у XVII веку укључујући се и сам у њихов први ред«.[186]

Још је један рукопис Гаврила из Свете Тројице богато илуминисан, чак сликарски боље. То је његов *Псалтир* из 1643. године, за који је Тројичанин нажалост пропустио да назначи »зографа«, који му је био сарадник. Помишљало се у један мах[187] да би три минијатуре из тога *Псалтира,* на којима су представљени цар Давид, свети Ђорђе на коњу и свети Сава Српски са својим оцем светим Симеуном, такође могле бити дело Андрије Раичевића, али се потом, анализом стила, установило да та атрибуција није оправдана, јер се ове минијатуре у много чему разликују од Раичевићевих, »а уз то су и знатно више уметничке вредности«.[188] Сада се помишља да би неименовани минијатуриста Гавриловог *Псалтира* из 1643. године могао бити исти онај зограф Козма, чије се две иконе са ликовима светог Саве Српског и светога Симеуна чувају у манастиру Морачи и који је без устезања назван »најугледнијим српским сликарем средине XVII века«.

На својим рукописима Гаврило Тројичанин остављао је сваковрсне записе, од којих га неки, по својој лепоти, изводе из реда преписивача и уводе у праву књижевност. Већ у првом свом препису, у *Минеју* из 1633. године, он се поиграо, сакривајући своје име у загонеци заснованој на бројној вредности слова, у којој су неки историчари књижевности видели песнички запис,[190]

[185] Војислав Моле, *нав. дело*, 50, 85; Светозар Радојчић, *Везе између српске и руске уметности у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета, Београд, I, 1948, 255.

[186] Војислав Ђурић, *У потрази за делом сликара Андрије Раичевића*, Старине Црне Горе, I, 1963, 31; исти, *Још једна белешка о сликару Андрији Раичевићу*, Старине Црне Горе, II, 1964, 81–85.

[187] Светозар Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд, 1955, 90–91.

[188] В. Ђурић, *У потрази за делом сликара Андрије Раичевића*, 24.

[189] Разлоге за приписивање ових минијатура зографу Козми и мали историјат тог приписивања (Р. Љубинковић, 1957; В. Ђурић, 1963) даје С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 94–96. и нап. 371.

[190] Ђорђе Трифуновић, *Из тмине појање. Стари српски записи и натписи*, Београд, 1962, стр. 160–161.

а други чак песму-загонетку, и то у стиховима.[191] У *Синаксару* из 1642. његова је забелешка лапидарна, али и она има у себи неке поезије: »Тогда Ахмет паша на ар паску бе на Херцеговини, добро судбен.« Свој *Псалтир* из 1648. пропратио је занимљивим записом о његовој вредности: »Сију књигу писа Гаврило Тројичанин у манастиру Тројици, и постави цијену педесет гереција [врста сребрног новца], а колико може терезијом потегнути [тј. колике је тежине на теразијама], толико је сребра врстна, а толико је цијена.« Али два одужа Гаврилова записа особито су поетски надахнута и с правом су нашла места у изборима старих књижевних текстова.[192] Један је у рукопису са *Шестодневом* и Козмином *Топографијом*, рађеном 1649. године, према исказу Гавриловом у уводним редовима записа, »в част преподобних и богоносих отц наших србсцеј земљи просветитељ светаго Симеона, новаго мироточца, и иже в светих отца нашего Сави, прваго архиепископа србскаго«. Гаврилову песничку речитост надахнула су ту трагична збивања из млетачко-турскога рата, која су се с неумитном оштрином и суровошћу сручивала највише на главе недужне раје из редова његовога народа: »Оставше же Агарене велику беду твораху својим подавником, дани вземљуште на всак д'н, и ови од християн свезајеми, ини бијеми, ини же пхајеми, ини же бегаху в туждије страни, остављајуште доми и села. Уви, умиљен призор бе видети. Оста земља добрих пуста, људи же, и скот, и плод земљних. У истину мнози тогда живи ублажаваху умрших, таковије беди не могуште трпети, јејеже да избавит ни всеблагиј Господ Исус Христос молитвами светих својих...« Други је Гаврилов запис те врсте и вредности у његовом *Минеју (Месечнику)* из 1651, који је одолео силним историјским искушењима, да на крају ипак неповратно нестане у пламену последњег рата. У том је запису Гаврило залелекао попут старозаветног пророка Јеремије, на кога је сам себе опоменуо, пред зулумима којима је Али-паша Ченгић подврга његову Херцеговину, водећи по њој своје чете скупљене »от всуду от Илирика, и Арванити, и Климати, и Травуњани, и Диоклитјани, и Захумљани, и Далмати, и Хрвати«. »Си свирепејаху Христово стадо«, јадикује Тројичанин, »јако л'вове неукротими, или пардоси љути, или змије летајуштије погл'тити все вјерније. Домове пљенијаху се, имјенија расхиштаху се, всак взраст и чловјек и в стра се и тузе беше, и верни и неверни иже имејаху имјенија, остављајуште села и доми, бјегаху в иније гради и васи и странопришлци бјеху в туждих...« То би, за сада, био пуни опсег Гавриловог присуства у нашој књижевности. Није образложена, а не изгледа ни довољно уверљива претпоставка по којој би он био аутор и једне збирке изрека и моралних сентенци, од којих су неке и у стиховима;[193] та збирка исписана на начин сасвим бизаран и чисто барокни, како би и спољашним својим изгледом зачудила читаоца, недавно је уочена у Болоњи, и мораће се подробније проучити пре но што се дође до неке извесности о њеном пореклу, а евентуално и о њеном аутору.

По прилици истих година којих је у онда толико далекој Светој Тројици пљеваљској инок Гаврило довршавао своје последње преписивачке и књижевне радове, мали али временом све уочљивији културни центар образовао

[191] Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба* (*XVII и XVIII век*), Београд, 1970, 106.

[192] Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности* (*XI–XVIII века*), Београд, 1960, 272–273; *Предњегошевско доба*, 138–140 (ту у преносу на савремени језик).

[193] Милорад Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, 135–137, 170–171.

се у јуначком Перасту, који је дотле давао само поморце, трговце и ратнике. Бокељски градић у књижевност је увео, и први је његов писац био, у многом погледу изузетни Андрија Змајевић. Породица из које је он потекао изворно није из Пераста већ из Црне Горе, од Његуша, и у почетку је била православна. Сишавши у Котор у време када су Црну Гору напуштали и Црнојевићи, она је ту стекла нешто угледа и иметка, а са тим је брзо прихватила и католичку веру. Пошто се крајем XVI века преселила у Пераст, успела је да у новој средини пусти дубоке корене и да се пробије до првих редова њеногa друштва. Своје порекло, међутим, она није заборавила; није га заборавио нарочито Андрија Змајевић,[194] и то објашњава много шта у његовом животном поступању и у његовом раду, иако је он, иначе, био и до краја остао ревни војник римске цркве, који се свакодневно борио да се њена власт прошири што даље и за захвати што више.

Његова карактеристична биографија[195] почиње крајем јула 1628, када се, као најстарији син, родио у кући Николе Змајевића,[196] званог још и Милутин; после њега дошла су на свет његова браћа, Иван и Крсто, од којих ће нарочито овај последњи бити утицајна личност у Перасту, а у више наврата и његов капетан.[197] Скромно школовање Андрија је добио већ у родном месту, у коме су фрањевци од 1638. године држали основну школу »у кући дарованој им у ову сврху од обитељи Мазаровић,«[198] и затим, једва нешто боље, у Котору; али прави свој улазак у свет највише науке он дугује одласку у Рим, где је, као

[194] Сам је о томе записао ово: »Када се диже из речене државе Црне Горе исти Црнојевић, за не остати под облашћу турском [...] подигоше с њим и наши стари Змајевићи к владању старе господе млетачке, и они придоше, од којих милостиво примљени (како свједоче дукале које се у нас находе) у Котор; на Мрлатово, недалеко од града, оградише кућу и код ње цркву, која обаљена у рату год. 1571. близу мирова наше куће и данашњи дан види се. Отле, женећи се, у Пераст премјестише се, гдје по милости Божијо' установљена кућа наша напредује.« У овом смислу говорено је о Змајевићу доста на разним странама, али видети у првом реду П. Колендић, *Андрија Змајевић о патријарху Арсенију III*, Гласник Скопског научног друштва, II, 1927, 291, и на архивским истраживањима заснован рад Ристе Ковијанића, *Преци Адмирала Матије Змајевића*, Годишњак Поморског музеја у Котору, X 1962, 62–78. Из тог последњег рада види се да су први Змајевићи у Котору били месари и трговци кожом и текстилом, а после тога и закупци царина за турско подручје Херцег-Новога.

[195] Највише је сигурних података о животу А. Змајевића изнето у нав. делу *Попис народних бокешких списатеља и њихових дјела* од Срећка Вуловића и у књизи *Zmajevići* од Павла Буторца (Загреб, 1928, 3–14). Од извесне су користи и старији радови: F.M.Appendini, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, 51–53; D. Farlatus – J. Coletus, *Illyrici sacri pars VII*, Venetiis, 1817, 133–140; Antonio Bassich, *Notizie della vita e degli scritti di tre illustri Perastini*, Ragusa, 29–42.

[196] У документима се он назива Nicolò di Andrea detto Milutin Zmaievich. Донедавно се узимало да је Андрија Змајевић рођен 16. јуна 1624, и то на основу једне белешке Трипа Смећа коју је нашао Срећко Вуловић и која би представљала испис из перашких матица крштених (а она гласи: »A. Zmaevich naque 16 Giugno 1624. Comare D.ª Maria di Milutin di Andrea Smaevich da Perasto p. 21 N° 18 libro battesimale di Perasto«), али је сада Грација Брајковић изнео (*Pjesma kapetana Nikole Burović zadarskom nadbiskupu Vicku Zmajević*, Služba božja, Makarska, XVI, 1976, 2, стр. 129, нап. 5) да у истим матицама налази да је будући перашки опат и барски надбискуп крштен заправо 1. августа 1628.

[197] За Ивана (Zuane) нашли смо у перашким матичним књигама да је рођен 30. августа 1634, а Кристо (Криле, Cristofalo) забележен је тамо као капетан перашки 1671, 1679–1680. Са својом женом Јеленом, ћерком капетана Мата Штукановића, с којом је венчан 13. октобра 1665, имао је тринаесторо деце, што мушке, што женске, које је махом крштавао њихов стриц Андрија. Двојица од његових синова, Вицко и Матија, обележиће се видно у историји свога краја, а и далеко шире од њега.

[198] Анд. Лазаревић, *Развитак пучког школства у Боки Которској*, Бока, велики илустровани календар, V, 1913, 18–31.

питомац Конгрегације за пропаганду вере, у њеном заводу Урбано, учио »с осталијем младићима од свега свијета скупљенијем« и где је стекао докторат филозофије и теологије. Даровит, способан и радан, Андрија Змајевић брзо је запажен у Риму: у току јула 1651. он је, на заузимање Сплићанина Јеронима Пастрића, примљен у Светојеронимско братство, заједно са још осморицом младих свештеника, који су потицали сви из Далмације.[199] И његови први покушаји у књижевности везани су већ за те студентске дане: када је бивша шведска краљица Кристина, пошто је »пригрлила« католичанство и доселила се у Рим, дошла у походе Пропагандином »колеђу«, питомци су јој изрекли похвале у говорима и песмама на двадесет и шест језика, »који се у реченом мјесту нађоше међу четрдесет и два младића истога колеђа«; међу њима био је и Змајевић, који о томе бележи: »Ми јо' нашијем словинскијем достојну славу дасмо«.[200] Док се Андрија бавио на студијама, његов Пераст доживео је страшну драму, која је и један од највећих тренутака његове историје: 15. априла 1654. изненадно су га напали Турци из Херцеговине под вођством Мехмед-аге Ризвановића, али их је малобројно и још проређено становништво – јер је већина пловила морима – уз помоћ жена и стараца тако одбило са својих прагова да је то остало заувек у памћењу и дуго било прослављано у поезији. Један од првих који се јуначким браниоцима Пераста поклонио стиховима био је Змајевић: како изгледа већ у Риму, на основу вести које су му стигле од куће, испевао је у осмерцима поему *Бој перашки*, чији је једини препис чуван све до средине прошлога века у домаћој књижници перашких патриција Смећа, да се некако од тада бесповратно изгуби.[201] Одмах по повратку у Пераст, Змајевић је, иако тек млади свештеник, на захтев римске Пропаганде поднео извештај о стању цркве у которској дијецези, који су надлежни примили с уважењем и особитом пажњом; од тада је он поузданик Конгрегације за ширење вере на том терену и непрекидни известилац о приликама које владају у њему. »Млетачка господа«, на предлог његове општине, именовала га је, тако младог, 22. јануара 1656. за опата Светога Ђорђа и жупника перашкога, што је нови знак високе вере у његове способности. На тој тешкој и сиротињски плаћеној, али угледној и часној дужности остао је све до 1671; »шеснаест годишта владасмо оном опатијом«, забележиће сам доцније.[202] У међувремену, 1664. године, он је уз ту добио и функцију викара цркве у Будви, у којој није било бискупа, и звање намесника (комесара) Свете столице. Када је 6. априла 1667. Дубровник и подручје Боке Которске задесио страховити земљотрес, Змајевић је за длаку остао жив: био се баш

[199] Јован Радонић, *Јероним Пастрић, историк XVII века*, Глас САН CLX – 2. разред – 95, Београд, 1946, 11.

[200] Реч је о томе у његовом делу *Љетопис црковни*, али сâм Змајевићев говор (или песма?) не чува се више ...

[201] S. Vulović, *Popis bokeških narodnih spisatelja* ..., 11: »О овоме пјесанцу нијесам ни ја у стању као и остали му животописци што ријети, јер ово дијелце није му било могуће прибавити, будући да једини испис што се је назад 30 година налазио код пл. Смеће погинуо је. Башић о овом дјелу каже: 'Ово пјесанце у звијезде кују они који га читаше', те је очито да га није ни он читао. И ја могу исто казати по оному што ми два прилично изучена старца казиваху, да читајући га дивили су се јасноћи стиха и риме, као и пјесничкој машти.« Павао Буторац у свом огледу о Андрији Змајевићу (у цитираној књизи *Zmajevići*, 11) каже за то дело: »Сад је у југославенској академији у Загребу«, али ни тамо га нема.

[202] О његовој делатности као перашког опата вид. P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, 61–63.

упутио за Дубровник, у посету тамошњим пријатељима, и пред полазак служио је мису у својој опатској цркви, када је настао ужасни тренутак, који га је затекао при самом светом чину, после чега су га онесвешћеног и рањеног извукли испод рушевина, из једнога гроба, док је његове пратиоце нашла најцрња судбина. Чим је прездравио, ојађен гласовима који су стизали из Дубровника, он је над несрећом славнога града процвилео песничким делом *Словинска Дубрава, источна Далмација, милостиво од Господина Бога похођена годишта 1667*, које је за њих, а и за њега, требало да значи и реч охрабрења и наде. То дело он није штампао, али се свакако побринуо да, барем као његова посланица, стигне до његових преживелих пријатеља у Дубровнику.[203] Живећи на подручју које је било готово непрекидно ужарено и у сталној напетости, и у коме су се мешале религије и народи, Змајевић је успевао да мудрошћу и тактом одржава најбоље односе са свима, и да буде поштован и од православних, које је, поред свега, ипак сматрао шизматицима и настојао да их наговори на сједињење с римском црквом, и од Турака, од којих је, криомице и опрезно, покушавао да отме што више душа и да их приведе стаду католичких верника. Када је то било потребно, није се устручавао да служи у »српским« црквама, да дочекује и гости православне калуђере и да са њима расправља о црквеним питањима, или да у име досељених хајдука пише молбе да им се додели богомоља »испод села Столива« за њихове верске потребе.[204] У том циљу, и »да би знао шта се у књигама ових шизматика садржи«, дао је себи труда да научи црквенословенски језик и ћирилицу,[205] којом се – како је касније у једној прилици истакао – »служи читава наша нација« (illyrica elementa B. Cyrilli, quibus universa nostra natio utitur, »свети Ћирило такође истому језику учини слова, којими не само Далмација и Србија, дали Полонија, Московија, Русија, Молдавија, Булгарија и остале државе на сусједству служе се«).[206] Његови напори ишли су и у правцу подизања и умножавања свештеничког кадра, који би се, по његовој замисли, школовао у Дубровнику, у нарочито за то подигнутом колегијуму. Да то постигне, путовао је, на захтев Пропаганде, 1660. године, у Рим, а затим је писмима подстицао Дубровачку Републику да остварење те идеје омогући и нудио се чак да лично дође у Дубровник и да јој у томе буде од помоћи, на шта је она, увек подозрива према млетачким поданицима, све учинила да то омете, одвративши уједно перашком опату »да не треба да се узнемирује и ради тога долази у Дубровник«.[207]

Високо ценећи све те напоре Андрије Змајевића, папа Клемент X именовао га је 23. фебруара 1671. за надбискупа барског и »примаса Краљевства

[203] Штампано је тек у наше дане: Miloš Milošević, *Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. godine*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, XII, 1970, 297–330. Затим поново у наведеној књизи *Поезија барока*, стр. 41–45.

[204] Вид. за то: Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд, САН, Посебна издања CLV, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 3, 1950, на много места, затим: Ристо Ковијанић и Иво Стјепчевић, *Хајдуци у Боки до Морејског рата 1654–1684*, Историски записи, X, 1954, 166; Петар Д. Шеровић, *О једном старом натпису у Столиву у Боки Которској*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV, 1959, 241–247.

[205] J. Радонић, *Римска курија* ..., 339.

[206] Orsat Pučić, *Ljetopis crkovni/Ilirski rukopis XVII vieka u knjižnici patriarkalnoga sjemeništa mletačkoga*, Zagrebački katolički list, IX, 1858, 2. и 10.

[207] Салко Назечић, *Интерес католичке пропаганде за Херцеговину и Будиславићев Collegium Orthodoxum*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVIII, 1938, 409; М. Милошевић, *Пјесничка посланица Андрије Змајевића* ..., 304.

Србије« (Antibarensis Diocleensis archiepiscopus et Regni Serviae primas). Овако достигнут врхунац у каријери истакнутог Пераштанина његови суграђани обележили су низом знакова нарочите радости и пажње. У цркви Светога Николе Змајевића је свечано заредио драчки надбискуп Герард Галати, а перашки прваци, капетан Вицко Мазаровић и судије (»суђе«), поставили су у истој цркви спомен-плочу о ретком догађају, за коју је текст на латинском језику срочио Емануел Месери (Emmanuel Messeri), доктор медицине и филозофије, који је од 1657. па затим пуних осамнаест следећих година провео у служби градског лекара у Котору.[208] Још више од тога, »комунита од Пераста« припремила је тада, а ваљда помишљала и да штампа (што није учињено) албум похвалних песама и прозних елегија, на нашем и латинском језику, којима су изразе своме весељу у овој прилици дали ондашњи песници, а Змајевићеви поштоваоци и пријатељи, Корчуланин Петар Канавеловић, Которанин Трипо и Вицко Скура, Циво Болица и, коначно, већ споменути Емануел Месери.[209]

Барокни песник са Корчуле Петар Канавеловић (1637–1719), чије су изванредно разгранате везе са Дубровником и његовим песницима добро познате,[210] живо је пратио и прилике у Боки Которској и био је у блиском пријатељству с неким угледним људима са њенога тла. Песма коју је 1671. године испевао за дан устоличења Андрије Змајевића за надбискупа барског и примаса српског само је прво његово окретање у том правцу, које сада знамо; после је певао пригодне »зачинке« за свадбе которске властеле,[211] а још доцније, политички ангажованом песмом о смрти перашког силника Вицка Бујовића, оштро је ошинуо не само Бујовићеве убице већ и читав ондашњи Пераст.[212] Његова *Пјесан*, коју је у част Андрије Змајевића »сложио« у углађеним осмерцима, пуна је ласкавих речи за Пераст и његов »пук храбрени«, који су однели победу над »злоћудним Мехмет-агом«, али нарочито инсистира на добити коју католичкој вери обећава дан ступања перашког прелата (»твога драга племеника«) на надбискупску столицу: захваљујући њему, имала би да се расплоди »по невјерству вјера права«. Поздрављајући с најлепшим жељама одлазак Змајевићев на ту високу дужност (»пођи с добром части веће«), он се нада да ће његов разум учинити оно »што не учини сабља и снага« и, попут свог узора Гундулића, личне жеље претвара у пророчко предвиђање:

[208] Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)*, књ. II, Цетиње, 1957, 44–45.

[209] Цео тај зборник похвалне поезије, чија је барокно искићена и прозна посвета датирана »из Пераста на 9. коловоза 1671«, чувала се некада у калиграфски писаном албуму међу рукописима перашке породице Баловића; сада је у Јадранском институту у Загребу (Архив Баловић, 63). Његову садржину штампао је Срећко Вуловић у књижици *Spomen-knjiga radosnom prigodom posvećenja presvietloga i prečasnoga pragospodina Tripa D^ra Radoničića za boko-kotorskog biskupa*, Zagreb, 1888.

[210] Мирослав Пантић, *Петар Канавеловић и Дубровник*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XVIII, 1970, 225–265, 429–465.

[211] Вид. у његовој још нештампаној лирици: *Пјесан пирну прву, која је пјевана од господина Рафаела Арнери на свому пиру у Котору госпођи Франи Бизанти, својој вјереници*, затим *Зачинку пирну другу пјевану на истом пиру госпођи Марини Витаљевића Бизанги, влацици рођеној хварској, својој пуници* и најзад *Пјесан али ти зачинку од кола трећу пјевану на истом пиру од истога Рафаела Арнери господину Николи Бизанти, свому тасту*.

[212] Мирослав Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе (III), 4. Пјеснички одјеци погибије Пераштанина Вицка Бујовића*, Зборник историје Одељења литературе и језика САН, књ. 2, Београд, 1961, 86–91.

Нек пропаст пакла врла
теби снагу сву подложи,
нека вјера неумрла
по знању се твом умножи;
нека гдје сад у несвијести
слави с' име Махумета
подигне се по твој свијести
славни биљег крижа света;
нека умукне на мечиту
хоџа, и враг сатаре се,
невјерници по твом свјету
нека крстом чело уресе.

Други песник, чију једну пригодницу садржи албум спремљен у част Андрије Змајевића, Трипо Скура, био је которски каноник и дугогодишњи професор у градској школи у Котору, у којој је служио барем од 1661. до 1675. године, на задовољство комуне и показујући »изврсну способност, заузимање, устрајну и напорну марљивост«.[213] Иако млађи од Змајевића – рођен је око 1636, а умро је 12. јануара 1685. године[214] – спадао је у круг најинтимнијих пријатеља перашког прелата, и овај му се обратио једном шаљивом, али и врло срдачном посланицом у стиховима. Покушавајући сада да и сам пропева, Скура се сразмерно лако снашао у сложеном двоструко римованом дванаестерцу, али се није показао као неки велики песник.[215] Његова песма, осим барокне досетке с Андријиним презименом и искрене вере у високе могућности, знање и разум слављеника, не нуди много шта више:

Путниче, погледај оком и с памети
огњени ови *Змај* гдје високо лети,
добро га погледај, немој се бојати,
нема у себи једа, премда је крилати,
он крила управи гори до небеса,
отајна нарави сва позна чудеса,
у високо лети, а више ће се дић
с крилом и с памети често *Змајевић*...

Бољи је и окретнији, а свакако и досетљивији песник испао Трипов брат Вицко Скура, који је био још млађи – рођен дан-два пре 13. априла 1645.

[213] Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (XIV–XVIII вијек)*, књ. I, 78.

[214] *Матице умрлих жупе Св. Трипуна у Котору*, I (1648–1731), 140/т. Ту је забележено да је покојник био di età d'anni 45 in circa, по чему се може лако израчунати приближно време његовог рођења.

[215] Веће одушевљење за песму Трипа Скуре показао је Срећко Вуловић, који је у другом делу рада *Popis i ocjena narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela. Nastavak* (Program c. k. realnog i velikog Gimnazija u Kotoru za godinu školsku 1878–79, Zadar, 1879, 7) овако оцењује »Чини [ми се] тако красна, буд гледе језика, буд гледе језгровитих мисли и пјесничке маште, да стално можемо закључити, да је много нам драгоцијених списа од њега остало, но гдје су, ил како су пропали, није познато.« Песма *Истому аркибискупу Змајевићу Господина Д. Трипе Скура каноника которског* прештампана је сада у наведеној антологији *Поезија барока* М. Милошевића и Г. Брајковића, 315–318.

године[216] – и који је, пошто се краткотрајно налазио на дужности секретара ванредног провидура, млад и умро, 4. октобра 1689. године.[217] Од њега су у албуму две песме, обе одуже и обе у осмерцима. Прва је *Коло диклиц Еликоне у славу присвијетлога и припоштованога господина Андрије Змајевића аркибискупа од Бара, Краљевства Сервије примата* и у њој је песник замислио како је у једну зору, с муком и трудом, »као путник нови«, нашао пут до Парнаса и тамо ослушнуо како хеликонске »диклице« певају у славу Змајевића и његова Пераста; по тој њиховој песми све чиме се Пераст истакао до тада невелико је у поређењу с овим што је дочекао сада:

Међу славе све остале
које твоје мјесто прими,
све су досле биле мале
при овој коју сада ими.

Још је боље замишљена песма *Завидос придобивена од Славе,* у којој се та два персонификована лика, са много барокног претеривања, споре око славе и части »достојнога аркибискупа од Бара краљевства Сервије примата«. Слава је, наравно, сва у глорификовању, Завидост је, наравно, сва у одрицању; Слава признаје да и кад би имала »сто језика и сто јуста посред главе«, никада не би могла достојно нахвалити Змајевића, а *Завидост* у маниру Цива Гундулића, и под његовим очигледним утицајем, подсећа на пролазност светске славе, на Икарову несрећу и на поучну судбину Александра Великога, да заврши барокном рефлексијом, као што би то учинио и Гундулић:

Свакој слави дође сврха
ништа у дуго неће стати,
ко и кад небо снијегом прха,
кй се у воду приобрати.

Како се већ унапред без муке могло претпоставити, необични спор ће се окончати пуним поразом *Завидости:* она ће признати да Змајевићевој части и слави није био кадар нашкодити ни јед њених змија, и то је врхунска тачка барокне хиперболе којом се хвали знаменити Пераштанин:

Допуштујем унаприједа
да уживаш славу моју,
покли зла коб мени не да
да ти сметам срећу твоју.[218]

[216] *Матице умрлих Жупе Св. Трипуна*, I, 145/т. О Вицку (1640–1662), 40, бр. 447: »Adi 13 aprile 1645 Vicenzo figliolo di Nicolò Scura et di sua consorte Anna fu batezato . . .«

[217] *Матице умрлих Жупе Св. Трипуна*, I, 145/т. О Вицку Скури вид. такође: S. Vulović, *Popis i ocjena narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijelâ, Nastavak*, 7; Р. Ковијанић, *Књижевност Котора*, 122–123. М. Милошевић и Г. Брајковић (*Поезија барока*, 319) из истих података у перашким матицама изводе закључак да су у исто време живела двојица Пераштана с именом Вицка Скура: један рођен 1645, а умро не зна се када, и други рођен не зна се када, а умро 1689, и опредељују као песника првога од те двојице. Међутим, за такав закључак нема много разлога.

[218] Обе пригоднице Вицка Скуре преносе аутори поменуте антологије *Поезија барока*, 319–337.

Једини бокељски песник дужега даха и опсежнијег књижевног дела који је у овој прилици с осталима упутио своје честитке у стиховима Андрији Змајевићу био је »властелин которски« Циво Болица. Рођен још последње године претходнога столећа, он се тада приближио крају свога не само песничког већ и животног пута, и у обе песме Змајевићу, писане у двоструко римованим дванаестерцима, тужи се на болест (»немоћ«) која га је стегла, обећавајући, ако га она пусти и даде му »живјети времена који број«, да ће и у другим песмама славити Змајевића »глас вели«; болест се, можда, према њему показала милостива – јер он је живео све до 16. јуна 1685. године[219] – али зато обећање како се чини није извршио: других његових песама о Змајевићу нема или их више не налазимо. У овима, узносио је новог барског надбискупа прво као песника »словинскога« језика:

ер ти твом језику поштење његова,
који је при теби у слави и дици
над свијем под неби вриједнијем језици,
цић тога кијем влада у родни твој Пераст
и вазда, и сада, теби ће слава раст.

Али Змајевићева »хвала и дика« живи и »у нашем Котору«, и властелин тога града Болица моли Бога да Пераштанина убрзо види као бискупа Котора:

ер Божје радости, духовнога мира
било би нам дости уз тебе пастира,
љубио познане ере би све вике
властеле, грађане, миле редовнике.

А како Змајевића добро знају и Рим и римска господа, Боличине добре жеље смерају још и више – да Пераштанин постане и кардинал:

већ ако те срећа наша изједначи
с онијем кијех одећа црљена облачи.

Као надбискуп барски и примас српски Андрија Змајевић показао је много иницијативе и пастирског старања. Већ исте године, учинио је визитацију своје дијецезе, која је трајала дванаест дана, од 25. септембра до 3. новембра 1671, и приликом које је посетио сва места у која је могао стићи (Бар, Зупце, Туђемиле, Спич, Созину, Марковиће, Паштровиће, Ластву, Маине, Поборе, Будву). О ономе што је запазио или учинио на том путу поднео је Пропаганди

[219] У XVII веку живи у Котору више племића са именом Цива Болица (Giovanni Bolizza). Један је од њих умро 15. II 1687. са 25 година отприлике (*Матице умрлих Жупе Св. Трипуна*, I, 141/т), други 15. VIII 1668. са око 40 година (*исто*, 144/т), трећи 25. јануара 1704. са непуних 67 година (Frano Jurić, *Glavni oltar u franjevačkoj crkvi Sv. Klare u Kotoru, Strena Buliciana* – Bulićev zbornik, Zagreb – Split, 1924, 505–506). Међутим, судећи по многим околностима, по личностима које су у поезији Цива Болице хваљене или оплакиване, са којима је он био у сродству или пријатељевао, као и по догађајима о којима је у његовим песмама реч, песник би морао бити једино онај чија је смрт у *Матицама умрлих Жупе Св. Трипуна*, I, 141/т забележена овако: »16 detto [giugno 1685]. Passò a miglior vita il molto Illustre Signor Gioanni Bolizza con li sacramenti di S. Chiesa di età d'anni 86 in circa, et fu sepelito a S. Maria d'Angeli.«

исцрпан извештај,[220] који није само службени документ већ и у многим детаљима верна слика живота, нарави и обичаја нашега света, католичког и православног, а унеколико и муслиманског, у оним крајевима. Понегде у том извештају има и литерарне живости – када Змајевић описује свој улазак у тада сасвим турски Бар, или када приказује како су га срдачно, и с колико правога поштовања дочекали игуман и калуђери Прасквице. Таквих одлика има и у најкраће назначеним портретима појединих Змајевићу подручних свештеника или у приказима животних ситуација у које су прилике доводеле пократкад ово верски измешано и шаролико становништво.

Како се Бар, који је номинално био седиште његове дијецезе, налазио у турској власти, надбискуп није могао становати у њему, него је за своју резиденцију изабрао Паштровиће. Одатле је деловао као ревносни прелат, старајући се не само да уведе бољи ред и васпостави стару дисциплину у властитој дијецези већ и да што више тамошњег православног света преведе у своје стадо. С таквим амбицијама он је, највероватније, ту припремао дијецезански синод, одржан 10. децембра 1674. у цркви Свете Текле у Спичу. Сви акти тога синода, почев од уводног Змајевићевог говора, па до последњих одлука које су на њему донете, били су на народном језику, што је изузетан случај у пракси римске цркве онога времена,[221] али што је још једно сигурно сведочанство о снажном »словинском« осећању барскога надбискупа.

Из Паштровића, у којима је могао имати неприлика и можда стога, али и из здравствених разлога, Змајевић је прешао у родни Пераст, и од тада је трајно боравио у њему. Ту је довршио и уредио још око 1670. започету велику палату – Пераштани су је прозвали »Бискупијом« – испод Пенчићких стена, »с избоченим прочељем на два крила«[222] и с монументалним барокним улазом, који је срушен у прошлом веку. Кућну капелу и »лужу« у овој палати Змајевићу је исликао фрескама перашки сликар и његов даљи рођак Трипо Кокоља, чије је школовање помогао и коме је остао мецена до краја свога живота. Сада су те фреске сасвим изгубљене и једва им се назиру обриси,[223] а и саму »Бискупију« време је претворило у рушевине. Своју палату Змајевић је испунио сваковрсним књигама из теологије, литературе и историје, међу којима је проводио знатан део живота, читајући, преписујући дела дубровачких песника (поред осталога и главно Гундулићево дело *Осман*) и спремајући своја дела. Змајевићеве књижнице више нема, нажалост, јер је сва изгорела 1806. године у Херцег-Новоме, у пожару куће породице Буровића, која ју је наследила и чували све до тада. Из Пераста је Змајевић деловао као црквени старешина великог политичког и друштвеног ауторитета и као проповедник на народном језику, радо слушан и изван Пераста, по осталим местима Боке Которске. А обилазећи та места, по овим и другим својим многобројним пословима, занимао се прошлошћу читавога краја, и прибирао је старе натписе и друге

[220] То италијанским језиком писано *Izvješće Barskoga Nadbiskupa i Upravitelja Budvanske Biskupije Andrije D.' Zmajevića Sv. Zboru za Razprostiranje svete Vjere o pastirskom pohodu obaju biskupija* објавио је Срећко Вуловић, према једном препису из библиотеке Трипа Смећа, у »Библиотеци за повијест далматинску«, књ. 8, Дубровник, 1884, 105–120.

[221] И Змајевићев говор (Oratio eiusdem D. Archiepiscopi ad presbyteros in Synodo) и све синодске одлуке (Acta et decreta) доносе у преводу на латински језик (ex illyrico sermone in latinam conversa) D. Farlatus – J. Coletus, *Illyricum Sacrum*, VII, 133, 138. Упор. P. Butorac, *нав. дело*, 10, где се истиче јединственост те појаве »у западној цркви за старије доба«.

[222] P. Butorac, *Zmajevići*, 6.

[223] Kruno Prijatelj, *Slikar Tripo Kokolja*, Rad JAZU, 287, Zagreb, 1952, 9, 19, и слика 30.

остатке античких времена, од којих је неке уклапао у грађевине које је подизао или обнављао у своме Перасту. Њихове преписе и цртеже слао је гдекад познатим европским старинарима, с којима је био у вези, и они ту његову сарадњу спомињу и посебно истичу.

У Перасту је Змајевић, по свему судећи током 1675. године, окончао свој још 1655. започети велики рад, у коме је изложио историју јеврејске и хришћанске вере и прошлост цркве од стварања света па све до дана у којима је дело довршио. Како је унапред рачунао на веома широк круг читалаца, своје је дело радио у три верзије, можда истовремено, али можда и једну за другом.[224] Основна је била на »словинском« језику, а то је у овом случају био Змајевићев домаћи и свакодневни говор, и у латиници, којом се писац служио и иначе. Она је била илустрована с четрдесет цртежа ситних и махом скромно изведених, са портретима појединих личности или њихових грбова; неке је од њих радио сам надбискуп, а неке му је, без сумње касније, уцртао Трипо Кокоља.[225] Другу верзију је писао ћирилицом, за коју је био уверен да је у употреби код најпретежнијег дела словенског света. Уз њу је напоредно додао, као трећу верзију своје историје, и превод на латински језик, намењен свакако образованој европској публици. Српски и ћирилицом писани текст и његов латински превод Змајевић је намеравао да штампа, али због нечега остварењу своје замисли није задуго приступао. Када се одлучио да дело отпреми у Рим, Конгрегацији за ширење вере, прави тренутак је већ био прешао. Иако је добила импримату и све потребне препоруке, у првом реду са стране Сплићанина Јеролима Пастрића, који ју је читао у својству службеног ревизора, Змајевићева књига није штампана, ни тада, када је публиковање претекла пишчева смрт, ни 1711, када је то покушао, и поново код Пропаганде, Андријин нећак и наследник на барској надбискупској столици Вицко Змајевић.[226] Тако је она и остала до данас, у волуминозним рукописима од којих сваки, заједно с прилозима и додацима, броји по безмало хиљаду страница. Примерак самога аутора, писан латиницом, чува се у Археолошком музеју у Сплиту, а онај који је био намењен штампању, писан ћирилицом и с латинским преводом напоредо, раздвојио се некако, па је први његов део у »Ватикани« у Риму, а други у Библиотеци семинарије у Падови. Сачуване верзије нису у свему идентичне, а разлике се запажају већ од наслова; она у латиници названа је *Држава света, славна и крепосна љетописа црковнога*, док је верзији у ћирилици и на латинском језику наслов *Љетописа црковнога старога и новога закона света и крепосна држава словинско-латинска.*[227]

[224] O. Pučić, *Ljetopis crkovni*. . .: Fr. R.[ački], *Crtice iz domaće crkvene povjestnice*, Zagrebački katolički list, IX, 1858, 237–239, 245–247; Гавро Шкриванић, *Црквени летопис из XVII века барског надбискупа Андрије Змајевића-Пераштанина*, Историски записи, X, 1954, 310–330; M. Japundžić, *I codici slavi della Biblioteca Vaticana, Fondo Borgiano-Illirico, Bibliografia*, Ricerche Slavistiche, Roma, XVI, 1968–1969, 111 и д.; Мара Харисијадис, *Непознат »Летопис« Андрије Змајевића*, Политика, 14. децембра 1969.

[225] Милош Милошевић, *Архивска истраживања о Трипу Кокољи*, Стварање, 1962, 7–8, 492.

[226] J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, 361.

[227] Поједини одељци из *Летописа црковног* Андрије Змајевића штампани су према оној верзији која је у латиници и која се сада налази у Сплиту на разним странама; један о Милошу Обилићу и други о Црнојевићима и о пореклу Змајевића у књизи *Предњегошевско доба*, Титоград, 1963, 148–151, а одељци о старозаветном пророку Ноју и његовим синовима; о животу св. Трипуна и о његовом култу; о св. Владимиру; о цару Диоклецијану »Словињанину«; о Балшићима, о Змајевићима и о Црнојевићима; о бици код Лепанта; о одбрани Рисна; о куги у Скадру; из проповеди

Своје дело Змајевић је писао на начин којим су се слична дела писала још у средњем веку, али који је код црквених аутора остао омиљен и у новијим временима. То је у правом смислу речи верска и црквена *хроника* и Змајевић ју је с разлогом назвао *летописом.* Основна је подела дела на два одсека, од којих први описује стварање света и приказује старозаветне догађаје; други излаже историју хришћанства од почетка нове ере до 1675. године, при чему се то велико временско раздобље даље разлаже по столећима, а у оквирима свакога столећа по владавинама појединих папа. За први одсек Змајевићу је главни извор Свето писмо, а појединости које тамо није могао наћи преузимао је из апокрифних списа. Историју нове ере изнео је служећи се највише и обилно *Црквеним аналима* (Annales ecclesiastici) кардинала Чезара Баронија (Baronius) и истоименим делом његовог настављача Одорика Рајнолда (Raynoldus), али користећи уз то и веома обимну литературу, историјску, географску, биографску, хагиографску и теолошку, од писаца античких, па све до оних њему савремених. Поред верске и црквене историје, излагао је и историју световну, јеврејску, грчку, латинску и коначно европску; а свуда је ту налазио места и повода да уплете и историју словенску, коју у духу идеја свог великог узора Мавра Орбина води од старозаветних дана и у коју укључује и народе, збивања и личности који јој не припадају, али за које је и он, као и остали »словински« хуманисти, чврсто држао да су њен неодвојив део. За таква места Орбиново дело *Краљевство Словена* нудило му је највише грађе, и он ју је преузимао без колебања и у широким захватима. Уз Орбина, следио је и друге писце, словенске, од Попа Дукљанина и Томе Архиђакона до Дубровчанина Јакете Лукаревића и Трогиранина Ивана Луцића, и несловенске, од Порфирогенита до М. Сабелика и А. Бонфинија. У преузимању грађе и у служењу сложеним историографским материјалом Змајевић није био ни обзирнији, а ни критичнији од других писаца сличних дела, поготово што је свој *Љетопис црковни* писао с унапред утврђеним намерама и са чврстим и готовим идејама.

Змајевићево виђење историје света у потпуности је црквено и религијско: та »држава«, чију он судбину прати кроз векове, »света« је, »славна« и »крепосна«, и њом не управљају световни владари у име својих уских и себичних циљева већ изабраници божји, у име узвишених начела своје вере и као извршиоци највише воље. Још уже од тога, Змајевић је доктринаран католик и ревносни мисионар римске цркве: он тежи не само да покаже примат цркве којој служи и њену апсолутну правоверност, и супериорност у свим питањима вере, већ да и овим делом, као што је то чинио целокупним својим радом, допринесе ширењу њенога утицаја и придобијању нових следбеника, пре свега из круга тадашњих »шизматика«.

Одлике које би, упркос таквим Змајевићевим погледима и без обзира на те његове намере, давале већи значај његовоме спису, барем у издвојеним његовим деловима, налазе се у пишчевом осећању словенског заједништва и у местимичној живости његовога стила и богатом и изражајном његовом језику. Као Словен, Змајевић се нарочито одушевљавао и највише је простора дао српској историји. То је сасвим разумљиво и с обзиром на његово порекло, дакле биографски, с обзиром на део земље у коме је живео и делао, и на коме

о св. Крижу; о сопственом школовању у Риму, у антологији *Проза барока* Г. Брајковића и М. Милошевића на стр. 67–80, 115–140, 279–280, 289–290, 344–350.

су трајала, и чак се развијала, предања о старој слави српских држава, дакле историјски и географски, а затим и с обзиром на то да су на истоветан начин осећала и поступала и два наша писца која су Змајевића највише импресионирала, Мавро Орбин у *Краљевству Словена* и Џиво Гундулић у *Осману*, дакле и литерарно. А Змајевићев стил и његов српскохрватски језик, обојен ознакама локалног перашког дијалекта, али оплемењен читањем дубровачких песника, који су тада сматрани нашим класицима, и обогаћен познавањем усменог песништва, које је у Перасту Змајевићевих дана имало период свога бујања, чине пријатном лектиру *Љетописа црковног*, па чак и онда када се баш не би могло рећи да је сама њена материја сувише привлачна. Оно што је још једна, и сасвим нарочита, занимљивост тога дела, строго узев, у њега и не спада: то су Змајевићеве дигресије, у којима је он приповедао згоде изван свог предмета, а у више наврата није се устручавао да говори и о самоме себи и о понеким тренуцима властитог живота.

Његов живот по довршењу тог замашног посла наставио је да тече сав у грозничавој активности, градитељској, душебрижничкој, политичкој. Како су, међутим, наилазили повремено и тешки тренуци, и сурова ратна збивања, није чудо што су делатног надбискупа понекад, али само начас, заустављале тешкоће или што је губио нит наде, за којом је ишао. Обраћајући се Конгрегацији за ширење вере, 14. новембра 1678, на пример, он је писао како је за њега »надбискупски положај тежак крст, јер мора да живи у средини Турака, ренегата и рђавих католика оптерећен, при том, великим издацима, да би могао одговарати своме високом положају«.[228] У таквим је расположењима он очекивао приближавање смрти и, спремајући се за њу, градио је, на једној перашкој узвисини, своју гробну капелу – у Перасту је зову »маузолејем« – коју је посветио Госпи од Розарија. Крај ње је подигао лепи осмоугаони звоник, који је сасвим у стилу барока и свакако један од лепших на нашем Приморју, а слику за олтар у капели, на тему тајне Розарија, омиљену међу млетачким сликарима епохе, радио му је Трипо Кокоља. Од смрти је, међутим, био још далеко, а мисао на њу брзо су му потиснули ратни догађаји, у којима су живо учествовали његови Пераштани, а у извесној мери и он са њима. У тој борби Змајевић је видео могућност да се од Турака – а то је њему значило: за хришћански свет – отму градови из суседства, и да тако и његов Пераст одахне од тешке море турскога окружења. Свакако са циљем да подстакне ратнички дух суграђана, а и »последња времена и народи да не би заборавили славити десницу божју«, која је 15. маја 1654. помогла Пераштанима да се одбране »од чудновате силе турске« и да постигну »славно добитје«, он је на фасаду жупне цркве поставио спомен-плочу (»вјечну успомену«), на коју је уклесан његов текст о славној победи, и то на народном језику. Већ 1684. године учествовао је у ослобођењу Рисна, а тада је доживео оно о чему је сањао, по примеру свога претходника Гундулића: да се са врха минарета обрати својим верницима држећи крст у руци и да турску џамију затим преобрази у хришћански храм.[229] Други пут је доживео сличан тријумф када је посвећивао храм

[228] Ј. Радонић, *Римска курија*, 373.

[229] Вид. Р. Butorac, *Zmajevići*, 3–4, где је тај догађај приказан на тај начин, према писму А. Змајевића Јеролиму Пастрићу; ту се још каже да је Змајевић дао да се урежу изнад врата нове цркве, а дотадашње џамије, речи »Christus vicit«, као и то да се проповед коју је тада одржао »чува, писана руком Змајевићевом у оставштини кнежева Смећа«.

подигнут у Херцег-Новоме, пошто је 1687. Јеролим Корнер, предводећи савезничке снаге, међу којима су били и Змајевићеви Пераштани, ослободио и овај град. У песми којом је савремени перашки песник славио млетачког провидура и тај Змајевићев чин је добио одговарајуће место:

A Girolamo Santo
la più grande moschea
dal Zmajevich Andrea
fa consacrare.[230]

(»И чини да Андрија Змајевић посвети Светоме Јерониму највећу џамију.«)

Непрекидну меценатску и градитељску делатност Андрија Змајевић крунисао је у последњој деценији живота. Његовим старањем, а сигурно и уз знатну његову материјалну помоћ, грађена је тада жупна црква у Перасту, чији су звоник и апсида, по плановима млетачког архитекте Беатија, сграђени 1691. године, док је сама црква, после Змајевића, остала недовршена; а по његовој замисли, и опет свакако уз знатне његове финансијске жртве, Трипо Кокоља је исликао, од пода па све до тавана, унутрашње просторе Госпе од Шкрпјела, ликовима пророка и сибила, призорима из Богородичиног живота или портретима црквених отаца и јеванђелиста, и тако остварио своје најзрелије, и у ствари животно дело.[231] Сам надбискуп барски и »примас српски« није дочекао да види крај тог дела: у току Кокољиног рада на њему, он је умро 7. септембра 1694, а надзор над довршењем те знатне уметничке творевине нашега барока преузео је, заједно с другим Андријиним дужностима, његов братанац Вицко.

Књижевно дело Андрије Змајевића није обимно, а није у целини ни утврђено, нити је до нас дошло неокрњено. Његов *Бој перашки* можемо сматрати коначно изгубљеним, а сада се такође не могу наћи »проповиједи које је у Перасту говорио и по околини« (С. Вуловић). Змајевићеву *Пјесму од пакла*, за коју је Иван Кукуљевић однекуд знао да је штампана »у Млецих 1727«, није до сада видео нико, па ни сам Кукуљевић,[232] а ни тврдње о његовом бележењу народних песама, које књижевни историчари и биографи упорно понављају, нису нимало сигурне, јер оба рукописа са таквим песмама – један од њих представља врло опсежну збирку – који су њему приписивани, не потичу од његове руке, а ни иначе се није могло доказати било какво учешће знаменитог Пераштанина у њима. Његов *Љетопис црковни* није литерарно, већ историјско и теолошко дело, а још много мање у књижевност улазе акта Барског синода, или Змајевићеви извештаји и дописи Конгрегацији за ширење вере, који су проистекли из његове службене делатности и једино по изузетку садрже литерарније писане одељке. До краја се то исто може рећи и за његову преписку. Писма која је измењивао с крупним представницима православне цркве, на нашем језику – с патријархом српским Арсенијем III, на пример, или с владиком херцеговачким Саватијем,[233] као и она која је упућивао знанцима по Италији, на језику италијанском – Сплићанину Јерониму Пастрићу, на пример[234] – и када су иначе пријатељска, и када се у њима говори више о личним но о општим стварима, што је иначе редак случај, по правилу немају књижевних одлика, а не види се у њима ни тежња њиховог аутора да их имају. Тако Андрија Змајевић као писац остаје само захваљујући својој *Посланици Трипу Скура* и своме спеву о дубровачком земљотресу који се обично скраћено назива *Словинска Дубрава*.

Посланица Трипу Скура[235] шаљива је песма, необичне конструкције, и не у свему, и до краја, разговетне садржине. Како то показује један њен стих, писана је у време док је Змајевић био још перашки опат, па према томе и млад, и оран за веселе седељке о великим празницима на почетку године, с пријатељима и уз богату трпезу. Она представља један забележени тренутак из интимног живота старих Бокеља из горњих и образованијих слојева друштва, који нам је и иначе тако мало познат, па је већ и са те стране веома занимљива. Колико се даде схватити, Змајевић је шаље као одговор Скури, и у њој с много срдачности, али и добродушног пецкања, пребацује пријатељу што је пропустио да га позове у Котор на неку светковину (Трипуњ-дан?) и прича како му се упутио ипак и непозван, али су му »вихри« и невреме зауставили брод и вратили га кући. Утеху налази у молби Богу да му не да »умрити« док не смири своје жеље у бољим приликама »кад не буде леда«, а буде дуката,

којијем ћемо меда толико купити,
кијем се зачинити моћ ће свака пића,
да нам буде бити вазда боља срића.

У тој својој посланици Змајевић се очигледно бори за израз, којим не влада увек најбоље, и то његову песму чини местимице тамном што се смисла тиче; осим тога, има у њој и хотимичне нејасности, коју су барокни људи волели – нејасности проистеклих из алузија на ствари блиске обојици саговорника, али које сада нас стављају пред нерешиве тешкоће. Према укусу барокног човека, Змајевићева посланица добила је и свој полиметријски вид: она почиње са шест осмераца који се сликују по схеми ababcc – што представља такозвану секстину, од оне врсте какву су у истом веку неговали Дубровчани

[230] Томо К. Поповић, *Херцег-Нови – историјске биљешке, књ. I, 1382–1797*, Херцег-Нови, 1924, 110; P. Butorac, *нав. дело*, 4, зна осим тога да је Змајевић на новској цркви поставио натпис »Christus regnat«, а да је намеравао да на цркви у Бару, када и он буде ослобођен, уклеше речи »Christus imperat«, што му није било дато да дочека.

[231] Подробне описе слика у Госпи од Шкрпјела дали су, поред осталих, V. Ballovich, *Storia della miracolosa immagine della Madre di Dio Maria Vergine santiss. dello Scarpello presso Perasto*, Cattaro, 1799; Srećko Vulović, *Gospa od Škrpjela, Povijesne crtice o čudotvornoj slici bl. Djevice od Škrpjela i njenu hramu na otočiću prema Perastu*, Zadar, 1887, и P. Butorac у нав. делу *Gospa od Škrpjela*, а њихове описе, историјскоуметничку анализу и оцену, као и њихове фотографске снимке, садржи нав. дело *Slikar Tripo Kokolja* Круна Пријатеља. Непосредну везу између Змајевићевих текстова у *Љетопису црковном* и Кокољиних сликарских представа уверљиво је показао Милош Милошевић у нав. раду *Архивска истраживања о сликару Трипу Кокољи*.

[232] Упор. његову *Bibliografiju hrvatsku* (Zagreb, 1860), на стр. 185. За њим, то су поновили и многи други, нпр. P. Butorac, *Zmajevići*, 11 (»Сложи и пјесму од пакла«).

[233] Видети: Ciro Giannelli, *Lettere del Patriarca di Peć Arsenio III e del Vescovo Savatije all'Arcivescovo di Antivari Andrea Zmajević*, Orientalia Christiana periodica, vol. XXI, nn. 1–2, Roma, 1955, 63–78; J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*..., 398.

[234] P. J. Šafarik, *Geschichte der südslavische Literatur*, II, Praha, 1865, 35; C. Giannelli, *Lettere del Patriarca di Peć*..., 72; J. Радонић, *Јероним Пастрић, историк XVII века*, 155.

[235] Према аутографу који чува Архив ЈАЗУ у Загребу, песма је први пут штампана у антологији *Песништво ренесансе и барока*, који је приредио Мирослав Пантић, Београд, 1968, 237–238. У тексту ваља исправити следеће три штампарске грешке: у 4. стиху треба *море* место *мора*, у 25. *опат* м. *спати* и у 31. *дукати* м. *дуката*.

– наставља се затим с тачно тридесет двоструко римованих дванаестераца, да се оконча опет осмерцима, али сада сврстаним у традиционалну строфу од четири стиха.

Тако шарени полиметријски облик има и Змајевићева »пјесан« названа *Словинска Дубрава*, која је зрелије и дотераније дело, и у које је перашки песник полагао и веће наде.[236] Она је непосредни одзив на страшни земљотрес од Велике среде 1667. године, који је најтеже погодио Дубровник, али који је стигао да ошине и шире суседство, па и Змајевићеву Боку. Катастрофа јединог слободног града у нашим странама – »словинске Дубраве«, како Дубровник назива песник из Пераста, по угледу на Гундулића – није за Змајевића значила само општу народну несрећу, иако ју је тако схватио у првом реду; била је она и његова лична несрећа, која га је затекла у диван пролећни дан и ког је био већ на самом његовом опатском острву, у дворима »ке његда огради цар Шћепан Немања«, док је »корабљицом« ишао за Дубровник са својом »дружином«, да тамо неком »пријатељу љубљеном« честита ускршње празнике. Ту је Змајевић доживео у маломе сав њен ужас и потом полумртав извучен испод »мраморних стијена«, које су међутим смрвиле његове младе пратиоце и задале им »љуту смрт« Све што се у тим стравичним тренуцима догодило с њим, Змајевић је сам испричоведао у првом и већем делу свога спева; а оно што је задесило Дубровник, и што он није лично могао видети, ставио је у уста некога »славја«, чије је жалосно »цвиљење« слушао у свом »бостану« и кога је тобоже замолио да му каже узроке толиког његовога јада, а узроци су били у трагедији »словинске Дубраве« одакле је »славић« долетео. За тако разнородну материју свога дела Змајевић је изабрао и разнородну структуру: сви наративни делови спева писани су у старинским дванаестерцима, римованим по срединама и на завршецима; Змајевићева јадиковања, после избављења из рушевина, и његове молитве Богу, као и његова обраћања »тихом славју лужанину«, редовно су у осмерачким секстинама истога рода кога је и секстина у *Посланици Трипу Скура;* а за славујев одговор, у коме је приказана дубровачка катастрофа, изабрана је строфа од пет краћих стихова у којој су прва четири најчешће шестерци, а последњи је редовно од пет слогова.

Змајевићева »пјесан« *Словинска Дубрава* много је пре занимљива и од значаја као културноисторијска него као чисто књижевна појава. У њој се са више страна одсликава песникова личност; она је затим израз његове животне филозофије, његове везаности за традицију и његовог неизмерног »словинског« патриотизма; из ње се дају сагледати и понеки делови његове поетике и његова лектира. Змајевић је и овде пре свега непоколебиви верник; трагично збивање о коме пева он схвата као тренутни излив »срдбе божје«, али је за њега то што се десило много више знак трајног милосрђа Вишњега, а за Дубровник и божје »похођење« које обећава поновни процват. Такав је и смисао његове поруке ојађеним Дубровчанима, на крају песме. Из славујевог »цвиљења« над несрећом Дубровника види се и иначе колико је она и за Змајевића била болан ударац. Јер у његовој свести, као и у славујевој песми, Дубровник је

[236] Из истога аутографа, који је у Архиву ЈАЗУ, али и користећи неке позније преписе, то је дело штампао Милош Милошевић у нав. раду *Pjesnička poslanica Andrije Zmajevića postradalom Dubrovniku 1667. godine*, 319–329.

славна Дубрава
рода словинскога,
круна и слава
народа мога . . .
. . . моја Дубрава
сред словинске стране
мâ једина слава.

Као песник, он у Дубровнику види град поезије и станиште »словинских« муза; као историчар и човек од историјског смисла, високо цени његове државнике; а као градитељ, он се усхићавао његовом архитектонском лепотом:

У њему славићи
моји су појали,
стари и младићи
на свјетло су дали
пјесни племените . . .
. . . У њему господа
мудра и разумна
словинскога рода
дика, част и круна
славна је била . . .
. . . Није било града
у славном језику,
ни љепшијех зграда
како у Дубровнику,
граду мојему . . .

И управо то дивљење за овај град даје снаге Змајевићевом уверењу да катастрофална »трешња« није, и не може бити, смрт »Дубраве«:

Није т она погинула,
не може ти погинути,
премда је мало увехнула,
премда је мало увехнула,
зелена ће оште бити,
много љепше нег је била
драг перивој бит ће вила.
У њој ће се још крунити
војводе и витезови,
књижевници прославити
племенити бит дворови . . .

Када се *Словинска Дубрава* чита иоле пажљиво, не треба сувише напора, а ни нарочито изоштреног слуха, да би се распознало, или осетило, где је све перашки песник ишао за својим сећањима из Библије, где су му долазили под перо трагови читања средњовековних списа, какав је, на пример, *Физиолог*, у чему је, и када, следио омиљене дубровачке песнике, и то не само Гундулића већ и Мавра Ветрановића, и како је све, хотимице или неосетно,

свеједно, користио речи, обрте или слике карактеристичне за усмену поезију.

Ерудитским и књижевним радом Андрије Змајевића Пераст је закорачио у историју наше културе и књижевности. И мада сам Змајевић није оставио велика и значајна дела ни у науци, а ни у литератури, његово бављење једном, као и другом, представљало је преузимање иницијативе која ће бити настављена и зрачило је примером. Многи његови суграђани, већ у његове дане, а нарочито касније, наставиће истим путевима, а покушаће да изнађу и нове, и Пераст ће тако постати још једно мало, али видно, наше књижевно средиште. Напоредо са њим, јавиће се тада по Боки и по осталом Црногорском приморју још неколико таквих средишта.

Једно од њих, и опет невелико, образовало се око средине XVII столећа у Будви. Иако се нашла на крајњој периферији такозване Млетачке Далмације, па је услед тога, а и због разних других неповољних околности, била осуђена на заостајање, и била још изложена сталним недаћама, иако је затим, у тој својој економској и друштвеној тескоби била лишена могућности да се шире и слободније размахне, Будва је исто тако и град далеке прошлости и дугога сећања, и то јој је помогло да и са по једва неколико образованијих духова које је увек некако налазила показује знаке извесне културне живости као и постојаних напора да се они одрже. Том прастаром граду давали су тада основни тон и одређивали боју поморци и морнари, занатлије свих врста, ситни трговци, попови и редовници, и сем тога су се у ратна времена склањала у њега читава јата пребеглица из залеђа, који су такође доприносили његовој физиономији. Али било је ту и, додуше танушног, домаћег племства, с нешто мање брига, а више доколице и услова да изгради себи начин живота приближан животу осталог патрицијата на нашем Приморју, иако, разуме се, у далеко сведенијем опсегу. Осим тога, зна се да је ту радила и некаква школа, свакако градска, у којој су млади Будљани понешто учили и стицали макар и осредње образовање. Неки од њих постајали су читаоци и пратили су, до извесне мере, књижевност остварену у већим центрима; а кад би се осмелили да буду и писци, прилагођавали су литературу крупнијих средишта својој малој средини и покушавали да јој понешто и сами допринесу.

У таквим приликама неки непознати Будљанин узео је да за себе, а и за друге у граду, сачини цео један зборник поезије у коме су се нашли све сами преписи текстова старих и новијих, од којих су они први гдекад били и веома стари и потицали још из XV века, или чак и одраније, а они други били сасвим свежи и савремени. Можда је он негде на почетку те *Будљанске песмарице*, како смо његов зборник принуђени да називамо, ставио и своје име, али ти се први листови нису сачували; недостају и сви листови после сто четрдесет и седмог, који несумњиво није био завршни, па нисмо у могућности да кажемо ни шта је све даље она садржавала. На једној страници непознати Будљанин приближио нас је времену у коме је радио на овом рукопису; пошто је, око средине своје збирке, одлучио да препише и скупину »пјесни духовних« које су се певале од давнина у корчуланској братовштини Свих светих »у недиљни дни и благдане од светих«,[237] он је ставио и годину када је тиме био забављен. Али је каснији књиговезац, при увезивању његовога рукописа, одсекао таман толико бочног простора колико је било потребно за једну цифру, и сада се на том месту даде прочитати једино: »Годишћа од порођенија Дивице 164.«[238] Постоји, међутим, једна могућност, до сада незапажена, да се још више помери термин пре кога *Будљанска песмарица* није могла настати: у њу су, при крају, унета два дуга »цвита« познатог песника са Брача Ивана Иванишевића из књиге *Кита цвитја разликова*, штампане »у Бнецијех« 1642. године. То су »цвит четврти« који је Иванишевић назвао *Љубезниви разговор од душе с Исукрстом на крижу*, а будљански преписивач га је скратио у *Душа и Исукрст*, и »цвит први« који и у Иванишевићевој књизи и овде има назив *Од помње коју има Бог од чловика*.[239]

Као и ово што је већ поменуто од садржаја *Будљанске песмарице*, и све друго у њој припада црквеној литератури. На уводном месту она садржи завршни део (јер је почетни нестао заједно с првим листовима песмарице) *Приказања од ројења Господинова*, које се у глаголским и латиничким рукописима јавља још од XV века;[240] на зачељу јој је друго »приказање« о Христу, и такође старо и са других страна познато, а наслов му је *Мука Господина нашега Језукрста*;[241] њему, напротив, недостаје крај, пошто је песмарица оштећена и са те стране. Између та два приказања, у *Будљанској песмарици* има пуно сваковрсних побожних и литургијских песама, гдекад и у дијалошком облику, божићних и коризмених, ускрсних и духовних, или оних за празнике посвећене Богородици. За њих се у наслову обично назначују, нашим или латинским језиком, прилика и тренутак када су се певале, а неке можда, у некаквом скромном облику, и приказивале: »у петак мрсански на процесијуну вечер«, »у четвртак вечер на мистерија«, »велики четвртак вечер на процесијуну« и слично. Затим ту долазе препеви чувених химни, као што су *Здрава, морска звијездо збрана (Ave, maris stella)* и *Од истока сунчанога (A solis ortus cardine)*, или псалама, као што је педесети *(Miserere)*, затим бројна обраћања »крижу« и песма светицама Барбари и Луцији, а нашла се, међу њима, и позната Емауска сцена пренета у дијалошки облик, у којој се Исус јавља Луки и Клеофи на путу за Емаус.

Правећи своју песмарицу, анонимни Будљанин није показивао ни много разноврсности, ни сувише избирљивог укуса; није водио нимало рачуна ни о дијалекту у коме су текстови били испевани, ни о писму којим су били писани; а уврштујући их у свој зборник није се бринуо нарочито да му свака реч буде тачна и није се устручавао да понегде мења и преиначава. Његове намере биле су при том пре свега практичне; њему су били потребни текстови за различите црквене пригоде, за празничне дане и побожне народске

[237] Има двадесетак тих песама, а све су публиковане у збирци *Čakavske starinske pjesme na čast svetiem i sveticama božjim*, коју је Вид Вулетић Вукасовић штампао најпре у листу Католичка Далмација, а потом у засебној књизи, 1880. године у Задру.

[238] *Будљанска песмарица* налази се сада у Архиву ЈАЗУ у Загребу под сигн. I b 68, а ову појединост о њој, као и многе друге, изнео је Фрањо Фанцев, који се њом највише и бавио и који ју је у више махова и описивао: *Uz »dopunu«... Gosp. Vj. Stefanića*, Nastavni Vjesnik, Zagreb, XLI, 1932/33, 45–48; *Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir*, Zagreb, Djela JAZU, књ. XXXI, 1934, XXIV–XXVIII; *Hrvatska crkvena prikazanja*, Narodna starina, XI, 1932, св. 29, 146 и д.

[239] Оба Иванишевићева »цвита« у *Будљанској песмарици* долазе без назнаке аутора; зачудо, њиховог писца није могао установити ни Ф. Фанцев, који их у свом опису *(Vatikanski hrvatski molitvenik*..., XXVIII) означује неодређено као »умјетничке пјесме«.

[240] F. Fancev, *Novi prilozi za povijest hrvatske crkvene drame*, Nastavni Vjesnik, XXXVI, 1927, 1–21.

[241] F. Fancev, *Hrvatska crkvena prikazanja*, 145.

светковине. Сви су они намењени пуку, да на њега делују ганутљивошћу садржаја или ситуација, једноставношћу и непосредношћу порука, нежношћу своје припросте поезије и, када су добијали драмски вид, очигледношћу сценског приказа, ма колико иначе он био сиротињски оскудан и глумачки примитиван. Будљански преписивач био је вероватно неки свештеник, али се образовањем није много уздизао над својим пуком, или је још био млад и лишен дубљих и ширих знања; на то би барем упућивало његово доста скромно познавање латинског језика, услед кога се, у насловима, могао задовољавати и индикацијама у којима има очигледних огрешења о граматику и правопис.[242]

Сви текстови које садржи *Будљанска песмарица* налазе се, овакви исти или са ситним, а разумљивим разликама, у многобројним зборницима сличне поезије, хварским, корчуланским, задарским; нарочито много блискости ова песмарица има с неколико деценија касније насталим зборницима задарског писца и преписивача Шимуна Витасовића (1644–1719), што је потпуно недвосмислен знак да им је бар део извора био заједнички.[243]

Своју везаност за тле са кога је потекао непознати Будљанин засведочио је дугом песмом у којој се од Бога и читавог небеског двора светаца и угодника, мученика и анђела моли благослов за будљански народ *(Benedictio super populum)*. Ту песму он није смислио сам, као што није смишљао ни ишта друго од садржаја своје збирке, него је за њу употребио прастару песму истога наслова, насталу, како изгледа, у Задру још у другој деценији XV века,[244] која се у две различите варијанте дуго одржавала по рукописима и која је потом доспела и међу остале преписе Шимуна Витасовића. Будљанин није преузео дословно ниједну од сачуваних варијаната, него је извршио – ако тако већ није било у његовом изворнику – њихов спој, при чему је понешто одбацивао, а понешто додавао, и, што је најважније, све прилагођавао своме граду и везивао за Будву. Тако та песма у његовој песмарици већ на почетку има:

О ти пуче поштовани,
наши дрази ви Бу(д)љани,
Бог помози, сви свети вас помоз'те
ки у овом темплу сад дођосте . . .

Као добар католик, песник овог »благослова« почео је молитвама за »оца папу«, и Будљанин је то преузео, а као верни поданик наставио је молитвама за »цесара« и нарочито за Венецију, што је одговарало и преписивачу из Будве:

Дај бнетачкој част господи
и на суху и на води,
господоват много лита
у колесу свега свита.

[242] Уп., на пример: In resurestionis domini; Indie natali Domi. super gloria īexcelis Deo; Aue maristella; Benedicto super populum итд.
[243] F. Fancev, *Novi prilozi za povijest hrvatske crkvene drame*, 2. и д.; Ante Strgačić, *Zadranin Šimun Vitasović i kulturno-povijesno značenje njegovih djela*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, II, 1955, 47–76.
[244] Hrvoje Morović, *Jedna zadarska lokalna pjesma*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 23, Zagreb, 1952, 49–56; A. Strgacic, *Zadranin Simun Vitasovic . . ., 64–67.*

Песма се, после тога, продужава – и то је у њој главно – молитвама за мир и спокојство, весеље и добро здравље, »без куге и глада«, за обиље и богатство »града Будве« и његовога народа, свих родова и од »сваке врсти«. У дугачком набрајању, које има карактер и тон литаније, видно је настојање да се не испусти ниједна категорија и ниједна ствар од значаја: поменути су попови, фратри и »колудрице«, »дјеве чисте, удовице«; одмах за њима и такође на почетку су и »сви властели и владике« и сви »пучани«; а за њима се ређају војници (»пјешци и коњици«), морнари (за које се моли заштита »од фортуне и злих људи«), и »сваке врсте артизани«: »постолари«, ковачи и златари, »пелицари«, бербери и лекари, калафати и бачвари, па трговци, возачи и сељаци, који дају »десетине«, копачи и жетеоци; молитве су се затим наставиле за »наша дривâ, наше барке«, за »житне земље« и »све паше«, па чак за стоку и »свака стабла по све пољу«.

Иако се на многим местима те молитве и у низу њених стихова реч нападно везује за Будву и Будљане (»благосови, Боже, ов град Будве«, »благосови и обиди сви около Будве сиди«, »благосови све Будљане«, »све Будљане и њих дило«, »сваки Будве крај и конац« и слично), она представља само невешт и не много срећан покушај будљанског преписивача да је локализује и актуализује. Та његова невештина упада у очи нарочито на местима где је то убацивање Будве по сваку цену и у свакој прилици падало на крајеве стихова и тада неминовно затирало и последње остатке првобитне риме као, на пример,

Благосови, Боже, ов град Будве
да ни у њем куге ни глада

уместо изворног:

Благослови, Боже, ови град
да ни у њем куга ни глад,

или:

Благосови, Боже, Будву,
Благосов твој дај му,

где је претходно било:

Благослови, Боже, Задар,
благослов му твој дај на дар.

Из Будве је потекао и прво је време свог живота и рада за тај град везао Крсто Ивановић, који ће после, у Венецији сеичента, постати виђен и угледан писац под именом Cristoforo Ivanovich.[245] Породица му је припадала будљан-

[245] О њему, поред старих, и превазиђених, написа Ф. М. Апендинија, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, 48–49, и S. Vulović, *Popis narodnih bokeških spisatelja . . .*, 19, вид. новије и врло документоване радове: Dragan Plamenac, *Budvanin Krsto Ivanović, jedno istaknuto ime mletačkog umjetničkog zivota u 17. vijeku*, Novo doba, Split, 12. април 1936; Arnolfo Bacotich, *Cristoforo Ivanovich (1618–1688), poeta, dramaturgo e storico delo teatro*, Archivio storico per la Dalmazia, Roma XXIII, 1937, 107–120; Антон Милошевић, *Гласовити Будвани, Крсто Ивановић*, Стварање, VI, 1951, 566–570; Душан Берић, *Неколико биљежака о Будванину Крсту Ивановићу*,

ском патрицијату, а пореклом је била »са Цетиња у Црној Гори«, како је он сам о њој записао у једној прилици; као будљански племић (nobilis buduensis) Ивановић се означује и на једном свом портрету рађеном после многих година проведених у страном свету. Година његовог рођења, око које је иначе било прилично расправљања, највероватније је 1618; на то упућује натпис уклесан на његовој раскошној гробници у млетачкој цркви S. Moisé, у којој је сахрањен 1688, а у коме је испод његовог попрсја од финог камена стављено aet. an LXX, што значи да је умро у седамдесетој години. До знатног образовања успео је да дође делом у родном граду, али још више у Италији, где је на неком универзитету највише студије окончао титулом доктора оба права. Почетне кораке у каријери, као и у стварима ерудиције, начинио је још у Будви. Ту је најпре био каноник главне цркве, што му је припадало као племићу, нотар каптола, што је постао захваљујући своме познавању правних наука, и јавни учитељ, што је без сумње изабрао сам.

У Будви је Ивановић, у току 1650. године, радио на италијанским језиком писаним *Будљанским аналима (Annali di Budua)*, који су имали да буду, а ваљда су и били, у три књиге: прва је објашњавала порекло града, говорила је о његовој прошлости и владарима под којима је бивао, све до одласка из његове луке »деспота Ђурђа, последњег господара Србије, Зете и Будве«, прешла је на добровољно приступање града Млетачкој Републици, 1442. године, уз очување свих закона и повластица које је уживао »под Ђурђем деспотом«, и настављала је поглављима о управи града, о његовим друштвеним односима и о економској ситуацији, о главним његовим породицама, патрицијским и пучким, и о догађајима у којима су се поједини Будљани истакли; друга књига посвећена је будљанским црквама, почев од катедрале, Светога Ивана Крститеља, па до најмање и најнезнатније, а у вези с тим и побожним животом Будљана; трећом је хтео да прикаже ношњу, обичаје и свечаности становништва свога града. Од целокупног на тај начин замишљеног Ивановићевог списа остало је, и то све у веома позним преписима, само тридесет и пет поглавља прве књиге; све друго је изгубљено, уколико будљански »аналиста« није посао прекинуо, не окончавши га никада потом.[246] *Будљански анали* не могу имати према томе ону вредност коју би имали да је дело до нас дошло у целини: али сваке вредности они нису лишени и овако. Пишући их, Ивановић је употребио све што је могао наћи у *Краљевству Словена* Дубровчанина Мавра Орбина, а вадио је и из других »аутора«, на које се спорадично, иако доста уопштено, позива: много му је користио и Статут града Будве, који је он темељно познавао по старим рукописима,

Стварање, VI, 1951, 754–757; Miloš M. Velimirović, *Novi podaci o Hristoforu Ivanoviću*, Zvuk, 1963, бр. 57, 234–255.

[246] Никола Вучковић, *»Будвански анали« Крста Ивановића*, Историјски записи, XXII, 1965, 623–652. Поред уводне расправе, о Ивановићевим *Аналима*, ту су још саопштене главе I–XX прве књиге, у оригиналу и у српскохрватском преводу, према једном препису из 1898. године, који се чува у Државном архиву у Задру. У књизи изабраних дела Крста Ивановића у преводу на српскохрватски језик под насловом *Минерва за столом*, коју је приредио Радослав Ротковић, а која је издата у Титограду 1978. у оквиру Библиотеке »Луча«, штампани су одељци из обе књиге Ивановићевих *Будванских анала* у преводу Николе Вучковића (стр. 45; 53). Вид. и увод Р. Ротковића (стр. 9–39), који је код нас најпотпунији приказ живота и дела овог старог писца из наше Будве. И у више пута наведеној антологији *Проза барока* Г. Брајковића и М. Милошевића, доносе се одломци из књиге прве истих *Анала*, такође у Вучковићевом преводу (стр. 106–109, с уводом на стр. 102–105).

и који је нешто касније, 1653. године, узео да среди и препише са оригинала, спасавајући га тако можда од коначног пропадања.[247] Више нових и корисних обавештења и појединости нашао је у документима месног архива (nell' officio della cancellaria prettoria), а о збивањима у Будви и око ње која су била њему ближа или чак савремена писао је по властитом и непосредном сазнању ствари. Ивановића су у његовом послу водила осећања локалног и уско будљанског поноса, али и поноса општијег и ширег, то јест словенског. С првим његов читалац има прилике да се сретне већ у уводним редовима *Анала*, где Ивановић каже да је »град Будва, иако по опсегу зидина мален, по часном гласу и по врлинама велики«. А друго избија на оним местима где писац, под очитим утицајем дубровачког опата Орбина, целом словенском племену, па и својим Будљанима, према томе, родоначелника види у Јафету, трећем сину старозаветног пророка Ноја, »чији потомци беху Словени, који сиђоше и раширише се светом из Скандинавије«; ту он Будљане приказује као изданке Словена и Гота (што су њему синоними), »који су држали овај део садашње Арбаније«, па су тако, дакле, његови суграђани, »потомци *славних* народа, који су *Славени*«. У таквом извођењу словенског порекла све је, наравно, на ниском нивоу измишљених и без критике усвојених прича; али у те су приче у Ивановићевом веку сви веровали, па им своје поверење није ускратио ни Ивановић.

Још Италијан Ф. М. Апендини рекао је за Ивановића да је неговао поезију на народном језику (poesia nazionale) и да је певао »с много финоће и доброга укуса«. А како је барокни Сплићанин Јеролим Кавањин у своме спеву *Богатство и убоштво*, узносећи Ивановића као »мудрога појника и узорита«, због његових »талијанских пјесни«, додао, доста нејасно, да га хвале многи, »ал што 'е веће, знан га Олива к небу мeће«, схватило се то као да је Будљанин испевао *Живот од Оливе, хћере Јулијана Цесара*, која је српскохрватски препев старе и познате италијанске приповести о девојци без руку, и која је анонимно штампана у Венецији три пута у кратким размацима, 1698, 1702. и 1722. године. Али кад су се боље схватили Кавањинови стихови и кад се загледало у остала Ивановићева дела, увидело се да је сплитски песник имао у виду не Оливу из поменуте приповести, већ исусовачког генерала Ђан Паола Оливу (Gian Paolo Oliva), с којим се Будљанин знао и дописивао и који је крупним похвалама обасипао Ивановићеву италијанску поезију.

Ивановићу уосталом и није преостало још много времена да се бави поезијом на нашем језику, јер је, због ратних неприлика којима је била изложена његова Будва, већ крајем 1653. или почетком следеће године заувек напустио родне стране и трајно се настанио у Италији. Тамо је могао да пише, и стварно је за дугих деценија и писао, једино у »тосканском« језику, од кога је, како је сам истицао, његов матерњи говор сасвим различит (il mio nativo idioma tutto diverso dal Toscano). Краће време Ивановић је провео, како изгледа, у Верони, где га налазимо већ 1654. године и где је, дошавши брзо до угледа, постао члан чак двеју тамошњих академија (Accademia Filarmonica

[247] I. Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina*, 36–37; Никола Вучковић, *Будвански статут у свијету правних и историјских разматрања*, [предговор књизи:] *Средњовјековни статут Будве*, с италијанског превео Никола Вучковић, Будва, 1970, 8–9. Статут Будве објавио је још 1882–1883. Шиме Љубић *(Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis insulae Lesinae)*, у трећој књизи колекције Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, коју публикује Југославенска академија знаности и умјетности у Загребу.

и Academia dei Temperati). Али се одатле, током 1656. или 1657. године, преселио у Венецију, и ту је остао све до смрти. Дуго је у Млецима био у служби Леонарда Пезара, прокуратора Светога Марка, као његов секретар, а у последњој деценији живота, 1681. године, млетачки дужд Луиђи Контарини поставио га је за каноника базилике Сан Марко. Али не изгледа да је за то време прекидао сваку везу с Будвом: 1677. поверено му је да са још једним суграђанином буде у Млецима у једној ствари »поклисар највернице општине Будве«, па је то остало забележено у градском статуту уз текст дукале која је том приликом добијена.

У Венецији се Ивановић показао као спретан стихотворац, који лако, брзо и вешто гради стихове на најразличитије теме и који сваку пригоду користи као надахнуће. Такав песник био је као богомдан и за потребе ондашње драмске књижевности, којој су били нужни у великом броју текстови подесни да се ставе у музику и изведу у ондашњим позориштима, јавним или приватним, у помпезном декору, с богатим костимима и уз обилно коришћење ингениозних позоришних машина. Ивановић је у кратком року избацио пет таквих драма – или како бисмо ми сад рекли: либрета – »за музику« (drammi per musica), писаних у течним и звонким италијанским стиховима, на теме давно познате, митолошке или историјске, и са сложеном и гдекад и чудно заплетеном радњом. То су драме *Ратничка љубав (L'amor guerriero)* из 1663, *Кирка (La Circe)*, 1665, *Кориолан (Il Coriolano)*, 1669, *Тријумф постојаности (La costanza trionfante)*, 1673, и *Лисимах (Lisimaco)*, 1674.[248] За Ивановићева либрета, која су одмах бивала штампана у танким књижицама, музику су писали и неки врло истакнути италијански композитори онога времена. Један од њих је Франческо Кавали (Cavalli), који је упамћен не само као певач, оргуљаш и maestro di capella цркве Светог Марка,[249] већ и као »најзнатнији музичар међу млетачким композиторима свога доба, репрезентативан за стил читаве школе«.[250] Уз његову музику, чија се партитура после изгубила, приказана је 1669. у дворском позоришту (Teatro ducale) у Пјаченци Ивановићева драма *Кориолан*, која је исте године тамо и штампана, с посветом војводи и војвоткињи Пјаченце и Парме Ранучу Фарнезе и Марији д'Есте. Остали композитори који су радили по Ивановићевим либретима нису били толико славни, али их зато историја такође није заборавила сасвим: Пјетро Антонио Цијани (Ziani, 1630–1711) дао је музику за драму *Ратничка љубав*, изведену прво 1663. у Teatro Grimano у Венецији, а други пут 1675. у Teatro Formagliari у Болоњи, и за драму *Кирка*, за њену бечку премијеру 1665. у дворском позоришту, приликом прославе рођендана цара Леополда Првога, док је за њену венецијанску репризу, 1679, у Teatro di Sant'Angelo, музику писао Доменико Фрески (Freschi); *Тријумф постојаности*, која је пред гледаоце и слушаоце изишла 1673. у млетачком Teatro di S. Moisè, у музику је ставио Ђовани Доменико Партенио, а *Лисимаха*, представљеног у Teatro Grimano 1674, компоновао је Ђовани

[248] У наведеној књизи Крста Ивановића *Минерва за столом*, коју је приредио Р. Ротковић, доносе се, у преводу на наш језик, Ивановићеве драме *Кирка (La Circe*, 1665) и *Кориолан (Il Coriolano*, 1669). У истој су књизи (на стр. 107–119) у преводу донети предговори и уводи или предмети (argomento) Ивановићевих музичких драма *Ратничка љубав (L'amor guerriero*, 1663), *Тријумф постојаности (La costanza trionfante*, 1673) и *Лисимах (Lisimaco*, 1674).

[249] Josip Andreis, *Historija muzike*, I, Zagreb, 1951, 223. Како се ту наводи, Кавали (живео 1602–1676) компоновао је »око четрдесет опера, од којих се 26 сачувало«.

[250] Д. Пламенац, *нав. дело.*

Марија Паљарди (Pagliardi) из Фиренце.[251] Сарадњи с музичарима Ивановић се вратио и када је именован за каноника цркве Светога Марка: да прослави тај догађај, и да уједно изрази своју захвалност дужду Луиђију Контаринију, који га је именовао, он је написао, а неки је нама непознати музичар компоновао, серенаду *Владајућа срећа (La felicità regnante)* изведену 4. септембра 1681, у дворишту каноничке курије, пред најугледнијим млетачким друштвом у присуству самога дужда.[252] По себи се разуме да све ове Ивановићеве текстове не одликују неке нарочите песничке вредности: у то време музика и сценски ефекти били су првенствено важни, а од песника се очекивало, и Будљанин та очекивања није остављао изневереним, да одавно добро познате фабуле преточе у што звонкије и што је могућно више досетљиве и певљиве стихове.

Ивановић се ипак није одрицао и правих песничких амбиција. Без престанка је, и за све време док је радио на оперским либретима, али и касније, писао сваковрсну, најчешће пригодну поезију, у којој је опевао поједине ратне догађаје и славио млетачке поморске победе или је високим хвалама обасипао утицајне савременике; али је уз то писао и поезију с темама и расположењима филозофским, религиозним, љубавним, или с намером да заблиста духовитошћу, као и да људе и ствари окрзне сатиром. Та Ивановићева поезија морала се допадати одређеним круговима читалаца, поготово онима који су у њој били нештедимице хваљени; али о стиховима овога »Феба из Епира« ласкаво су судили и поједини виђенији његови савременици, иако су Ивановићеви стихови данас махом заборављени и више се историје италијанске књижевности, у којој оваквих песника нема мало, на њих углавном не обазиру. На неке слојеве барокних читалаца, међутим, оне су морале чинити утисак својом бујном, иако врло често празном реториком, али бујна, и обично празна, реторика онда је била у великој моди. Интересовање тих читалаца ове су песме одржавале затим својим вербалним и мисаоним досеткама и актуелношћу својих тема, међу којима су биле не само оне о лепотама Венеције, или о њеном поморском тријумфу крај Дарданела и о опсади Кандије, ни само хвалоспеви тада популарним свецима, као што су Ињасио Лојола и Франческо Саверио, већ и у оне деценије широко обрађиваним темама свеопште пролазности ствари, свемоћи смрти или о јединој нади која човеку остаје у оквиру божје милости. Ако се сме веровати ауторовим изјавама у предговору, он је, штампајући тих сто двадесет својих сонета, »херојских, побожних и мешовитих«, затим низ ситних мадригала и ода, једну идилу и три краћа спева, у књизи *Poesie*, која је угледала света у Венецији 1675. године, бирао само оне »којима је угађао више властитом укусу но утицајним подстицањима пријатеља«.[253] Али ко би сада смео да до краја верује барокним песницима,

[251] Издања својих либрета Ивановић је посвећивао утицајним личностима, које су, сва је прилика, финансирале не само њихово штампање већ и приказивање опера за које су она писана. *Ратничку љубав* посветио је Франческу II, дуки Модене, *Кирку* венецијанском патрицију Ђованију Корнару, за *Кориолана* већ је речено да је посвећен војводи и војвоткињи Пјаченце и Парме Ранучу Фарнезе и принцези Марији д'Есте, *Тријумф постојаности* Жану Антуну Di Messmes, кнезу D'avaux, француском амбасадору у Венецији, а *Лисимах* венецијанском патрицију Ђованију Микијелију.

[252] Штампана је у Ивановићевој књизи *Minerva al tavolino*, у Венецији 1687. године.

[253] Пуни наслов те књиге гласи: POESIE | DI | CRISTOFORO | IVANOVICH. | Con l'aggiunta di varie Lettere di Proposta, | e Riposta, e della Fenice Panegirico | alla memoria del gran Lazzero | Mocenigo. | SAGRATE | ALL'ALTEZZA SERENISSIMA | DI | RANVCCIO

огрезлим, као и други у њиховом времену, у претеривања и прикривања, у којима се није видела мана, већ напротив преко потребна врлина и прави стил живота? Поезији се Ивановић враћао и после штампања ове збирке, кад су поједини крупнији догађаји јаче одјекивали, или се бар он чинио да одјекују јаче, у његовој песничкој души. Један је био ослобођење Беча из смртоносног загрљаја турске опсаде, 1683. године, које је он прославио усхићеним стиховима, штампаним, свакако још исте године, у Ђенови, под насловом *»Живели!« за Беч ослобођен од турске опсаде отпевана на уши европских владара (Il viva per Vienna liberata dallo assedio de'Turchi intuonato all'orecchio de'Principi dell'Europa).*[254]

Исто толико колико писац либрета и песник, Ивановић је хтео да буде и епистолограф, хроничар позоришног живота и историчар. За читавог живота, он је поред непосредних неговао и писмене везе са широким кругом познаника, угледних личности и пријатеља; по обичајима барокних људи, писма која им је слао, или која је од њих добијао, штампао је у својим књигама. Целу збирку таквих писама придодао је књизи песама *(Poesie)*, али их нема мање ни у другом његовом делу, названом *Минерва за писаћим столом (Minerva al tavolino)*, које је публиковао у два издања, 1681. и 1687. године у Венецији.[255] По истом поступку неки од његових кореспондената уврштавали су у своје штампане епистоларе писма која су они њему упућивали.[256] Сва су та писма тако и писана да би се могла штампати; она имају више општи но интимни карактер, и када се не своде на испразну барокну слаткоречивост, садрже важна обавештења о времену и приликама, или о знатнијим личностима века и о самим својим ауторима. Својој књизи *Минерва за писаћим столом* Ивановић је додао неку врсту историјског прегледа позоришног живота у Венецији *(Trascorso istorico ovvero Memorie teatrali di Venezia)*, који је он живо пратио, и у коме је активно учествовао, толико дуго и тако приметно.[257] У тим својим

SECONDO | FARNESE, | *Duca di Parma, e Piacenza, &c.* | IN VENEZIA. M.DC.LXXV. | Apresso Gio: Battista Catani. – 12°, | 24 | + 432. Једну песму из те збирке, под насловом *Венецијанска упорност при опсади Кандије*, која је »одломак из веће поеме од 500 стихова« у преводу Данице Лучић и Данила Радојевића, видети у часопису Стварање, XXVII, 1972, 70–74. Прештампана је она затим и у књизи изабраних Ивановићевих дела *Минерва за столом*, где су јој придодати и преводи сонета *Лијепа, окрутна и умилна; Чуда љубави; Прелијепа дама, именом Лаура, виђена у једном храму; Проклетство људске судбине.*

[254] То дело навео је A. Cronia у књизи *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, Padova, 1958.

[255] Њен је наслов: MINERVA | AL TAVOLINO, | *Lettere diverse di Proposta, Risposta* | *à varij Personaggi, sparse d'alcuni* | *componimenti in Prosa, & in Verso:* | CON MEMORIE TEATRALLI | DI VENEZIA. | DI | CHRISTOFORO IVANOVICH, | *Canonico della Basilica, Ducale.* | AL MAESTOSO TRINO | *Di Principi nati* | *ALL'*ALTEZZA SERENISSIMA | DI | RANVCCIO SECONDO | FARNESE, *Duca di Parma, e Piacenza, &c.* | VENEZIA, | MD.CLXXXI. | *Appresso Nicolo Pezzana.* –12°, 432. У књизи је Ивановићев портрет, рађен када му је било четрдесет четири године. Од многобројних Ивановићевих писама преведена су на наш језик и код нас штампана следећа: кардиналу Карлу Карафи, апостолском нунцију у Венецији, око 1656, Ђулију кардиналу Мазаринију у Париз, око 1657; композитору П. А. Цијанију, 1665; истоме, 1665; царици Леонори, 1665; маркизу Обици, 1667; композитору Ђ. М. Паљардију, 1673 (у антологији *Проза барока* Г. Брајковића и М. Милошевића, на стр. 404–421), кардиналу Карлу Карафи, апостолском нунцију у Венецији, 1658; кардиналу Ђулију Мазаринију, око 1658; Франческу Пезару у Венецији, 1669; Ђованију Марији Паљардију, 1673 (у књизи: Крсто Ивановић, *Минерва за столом*, стр. 93–103).

[256] Тако, нпр. Antonio Lupis, у књизи *Il plico* (Venetia, 1696), која је у своје време имала великог успеха, објављује писма која је писао Бартоломеу Дотију (Dotti), Ђ. Б. Нанију, нашем Ивановићу, кардиналу Ф. Боромеу и др.

[257] Тамо тај текст заузима простор од 351. до 432. стране.

записима он бележи позоришта која су тада у Млецима деловала, а било их је ништа мање од дванаест, пописује све опере које су у њима извођене, даје податке о позоришним машинама које су та извођења пратиле, сећа се многих појединости из живота на позорници и око ње, говори о ондашњој публици и о неким странама њенога односа према представама и позоришту. На још амбициознији историографски подухват Ивановић се бацио после турског пораза код Беча 1683. године; хтео је да у обимном делу, рађеном на италијанском језику под насловом *Istoria della Lega Ortodossa contro il Turco*, хроничарски прикаже ратовање такозване Свете лиге против Турске. Ивановић га је замислио у три тома, од којих је први имао да обухвати савез између немачког цара и Пољске, 1683. године (»Прва лига«), други између те две силе и Венеције, 1684 (»Друга лига«), а трећи између свих њих у Русије, 1687 (»Трећа лига«). Требало је још да уз сваки том дођу и разне вести о приликама, о савезницима и о ситуацији у Европи, барем према пишчевом обећању у дугом наслову.[258] Смрт је спречила Ивановића да замишљени посао оконча: успео је да га доведе до приказа догађаја с пролећа 1688. Његово је дело хроника, а не права историја; за њу је он користио званичне извештаје о ратним збивањима, које је скраћивао, сажимао и редиговао. Рукопис је, иза њега, мењао власнике, па и географске средине; коначно се његових шест томова станило у Америци, и сада су у библиотеци Универзитета у Харварду.[259] Из њих је штампан малени део – поглавља о заузећу Атине и о њеном напуштању,[260] а све остало, и претежније, имаће тек да се изучи, па да се онда овај Ивановићев труд оцени по вредности.

Док је Крсто Ивановић своју књижевну и личну судбину везао за Венецију, и тамо и једну и другу довршио, у Котору је с истим одушевљењем за »узвишену краљицу Јадрана« и њене моћнике, али и с неупоредиво већом везаношћу за домаће тле, на коме је трајно остао, деценијама певао властелин Циво Болица Кокољић († 1685). Две његове песме написане приликом посвећења Андрије Змајевића за надбискупа барског 1671. године, овде већ поменуте, припадају последњим тренуцима његове књижевне делатности. Оне су чак остале изван Боличиног обимног зборника поезије, у коме је неки анонимни преписивач са Корчуле спасао од коначног заборава више од четири стотине песама овог у оно време виђеног которског патриција, који је

[258] О том Ивановићевом делу први је код нас писао Милош М. Велимировић у нав. раду *Novi podaci o Hristoforu Ivanoviću*. Он се у свом излагању о њему ослонио на књигу *The Venetians in Athens, 1687–1688, form the »Istoria« of Cristoforo Ivanovich*, edited by James Morton Patton, Cambridge, Massachusetts, 1940 (Gennadeion Monographs, vol. I). Према факсимилу, који Велимировић прилаже свом раду и који је местимице тешко читљив, Будљанин је свом спису ставио наслов: *Istoria* | *Della Lega Ortodossa* | *Contra il Turco.* | *In tre Tomi* | *Contiene questo primo la Prima Lega stabilita l'anno 1683* | *tra la Germania, e la Polonia.* | *Tratta il secondo la seconda ristabilita in terzo luogo 1684* | *con la Republica di Venezia.* | *Continua il Terzo con le due sudette e con la Terza Trascorsa* | *tra la Polonia, e la Moscovia 1687.* | *In ogn'uno de'quali s'inseriscono varie notizie de Tempi Dello stato de'Collegati, dell'Emer-* | *genze più curiose dell'Europa* | *di Cristoforo Iuanouich* | *Canonico della Augusta Basilica* | *di San Marco.*

[259] М. Велимировић (стр. 253, нап. 28) наводи да је то специјална библиотека ретких књига и рукописа, која се зове Houghton Library, и да је у њој Ивановићево дело под сигнатуром Ms. Ital. 53.

[260] М. Велимировић, *нав. рад*, 247, изнео је необичну судбину Ивановићевог списа и његов пут до библиотеке америчког универзитета. Делове из тог списа објавио је James Morton Patton у наведеној књизи (в. нап. 252) *The Venetians in Athens, 1687–1688. From the »Istoria« of Cristoforo Ivanovich.*

шест пута био само на дужности градског судије, а исто је толико пута одашиљан у Венецију, као поклисар свога града код »млетачке господе«.[261] Непознате и нечитане, штавише и ненаслућене од стране књижевних историчара, те песме не изненађују само својим обиљем већ су много пута исто толико изненађујуће занимљиве и својом садржином. Више но петороструко чешће, оне су на италијанском језику; ипак је ту и преко шездесетак »илирских састава« (compositioni illiriche), како је Болица звао песме писане матерњим језиком. Из материја и садржине ових песама види се да се Болица као песник јавио на почетку треће деценије XVII века и да је заћутао тек средином осме. Велики број стихова за то пола столећа утрошио је на хвалоспеве млетачких функционера свих врста, које је засипао сонетима, отавама и мадригалима, беспрекорно изведеним и речитим, а у нарочитим случајевима још обогаћеним и акростихом или играма речи с именима и презименима хваљених личности, али иначе песнички обично хладним. На првом су месту међу тим личностима генерални провидури Далмације, почев од Антонија Пизанија, који је то био од 1626. до 1628, па све до Пјетра Чиврана (Ciurano), који је на истој дужности провео од 1673. до 1675. године. Њихове доласке у Котор, »прве визите« и »срећне уласке« Болица је усрдно пропраћао својим песмама, чак и са по више у исти мах; када је за то било повода, он се радовао њиховим унапређењима и одликовањима, или је славио њихове војне успехе: Леонарда Фоскола (1645–1650), кога зове »Фосколо полубог« (Foscolo semideo), због заузећа Рисна и због избора за генералног капетана, или Катарина Корнаро (1665–1667), због победе над гусарима. За овима су долазили »ректори« и »провидури Котора«, чији низ у Боличином зборнику започиње Парис Малипјеро (1621–1623), а закључује Ђовани Морозини (1674–1676). Њих је Болица поздрављао при доласку у Котор (nella venuta) или у одласку из њега (nella partenza), упућивао им најлепше жеље о Новој години и о Првоме мају, честитао им Божић и друге празнике, узвраћао захвалношћу за поклоне, а гдекад и за песме које су му слали, и чак их узимао и у заштиту од клевета и неправедних оптужби. На истоветан или сличан начин, и у истим или сличним ситуацијама Болица је своје песме упућивао готово свим изванредним провидурима Котора и Албаније, затим појединим »генералима мора«, »капетанима млетачког бродовља«, »заповедницима милиције у Котору«, »которским гувернерима оружја«, »провидурима коњице у Задру«, »кнежевима и провидурима на Хвару« и још многим другим званичницима вишега или нижега ранга. У тим песмама, поред неких околности из живота слављених личности, виде се гдекад и Боличина животна и политичка уверења, његов однос према држави у чијем се оквиру налази, према граду из кога је потекао и у коме живи и према околини и свету који га окружује. Венеција је у његовим стиховима, а можда и у његовој свести, уколико је, то јест, умесно уздати се у његову искреност, »широкогруди град« и »поносита царица [други пут такође: краљица] Јадрана«, али је зато његов Котор »славан и племенит град«, на »овим нашим илирским обалама«, »у лепој Илирији« и у »пријатном и лепом крају«. Њега је опасала, а често га и угрожава, »неверничка гомила«, »погрдно мноштво које је неко време држало у ланцима

[261] Зборник италијанских и »илирских« песама Цива Болице чува се у једном рукопису некадашње библиотеке Арнери са Корчуле, писаном крајем XVIII или почетком XIX века на 28 нумерисаних и увезаних свежњева.

и под собом половину Илирије«, али којима он ипак одолева, захваљујући у првом реду свом заштитнику славном мученику светоме Трипуну. Најсажетије је ту позицију роднога града Болица изразио у једном сонету у хвалу которског свеца, на чијем се почетку чита: »Међу градовима поносне Илирије лежи град који обилује славним племством; Котор му је име; на својим обалама има гомиле непријатељских Трачана (тј. Турака), али од њих не страхује; његову земљу љупке плодности уоквирује горовит ужас горовитих планина; у његових је грађана обиље врлина, о којима брбљива фама никада не ћути...« Живећи у свом »вероломном и лакомом столећу«, Болица је пратио и догађаје који су позорницу имали изван његовог непосредног животног круга и одржавао контакте, макар и путем самих стихова, с појединим личностима из великога света. Тако он упућује молбе цару Леополду да не прихвати мир с Турцима, јадикује над избијањем куге у Италији, затим и у Венецији, узноси неке кардинале свете римске цркве, поздравља млетачке амбасадоре на Порти или оне код Свете столице, упућује честитке новоименованим прокураторима Светога Марка, оплакује високе функционере Серенисиме, кореспондира с песницима и ерудитима и хвали високу господу из многих крајева ондашње Италије.

И у свом Котору Болица је, осећајући се готово као неки непрекидно дежурни песник, многи значајни догађај пропратио својим стиховима. Није било, тако рећи, ниједног проповедника који је у которској катедрали говорио о адвенту или коризми а да га он није дочекао или отпратио похвалним песмама, понекад и на оба језика. Међу тим »славним проповедницима«, како их је одреда називао, било је и наших људи, као што су Дубровчани Хијацинт Марија Пасати, доминиканац, или фрањевци фра Хонорије и фра Ципријан, и као што је фра Петар са Раба, а још више је било Италијана, али су се сви они, по ондашњим обичајима, слушаоцима обраћали са предикаонице на италијанском језику. Умирања многих Которана, истакнутих својом ученошћу, пореклом или функцијама које су имали, а Болица им је био близак познаник, пријатељ или рођак, такође су за њега најчешћи поводи да пригодним стиховима покуша да утеши себе или родбину покојника; тако је ожалио доктора Франа Пасквалића (»о једина хвало ојађене домовине«), Миха Бућу (»ти побожна светлости которског тла)«, Алвиза Бућу (»ситог година и натовареног части«), Цива Јакоњу, Вицка Палму, Цива Бућу, Маријана Бућу (»учени Бућа«), опата Јакоба Бизантића, Маријана Враћена, Трипа Враћена, Бенета Драга, каваљера Николу Болицу, госпођу Јерониму Болица, и још толике друге, или је пролио по коју сузу приликом помена Јеролима Бућe, негдашњег бискупа которског, и утицајног Бернарда Пиме, као и приликом преноса у домовину тела Трипа Пасквалића. Али било је и веселих пригода, и њих је Болица бележио такође: докторат Цива Болице, прва миса Трипа Скура, монашење Цецилије Јакоња. С истом ажурношћу, Болица је песмама реаговао и на крупније догађаје везане за Котор или његову непосредну околину. У једнима је писао о нападима на град, у другима је пратио борбе за освајање Рисна, »срамотног гнезда«, у трећима опет јадиковао због ратова и земљотреса у Котору и, схватајући их као бич срџбе божје, позивао своје суграђане да одбаце грешни и нехришћански живот. Још више од тога, Болица се огледао и у амбициозном покушају да напад скадарског паше Мехмеда на Котор 1657. године и борбе које су тада вођене прикаже на ширем песничком плану и у одужем спеву. У њему је цео тај догађај, с опширним животописом напа-

дача, иначе потурченог хришћанина, опеван у онда модерној епској техници и уз расипно коришћење барокне поетске фразеологије. Овај свој спев, коме је ставио наслов *Подухват скадарског паше Мехмеда Варлачија који се дуго борио против Котора, сачуваног Божјом помоћи и оружјем Пресвете Републике (L'impresa procurata in lungo combattimento da Mehmet Varlaci Bassa di Scutari contro la Città di Cattaro, preservata col divino aiuto et armi della Serenissima Republica)*, Болица је посветио генералном провидуру Далмације и Албаније Антонију Бернардију, приказујући тог Млечанина као »јединог и главног браниоца и ослободиоца« његовог родног Котора.

Доста је пригодне Боличине поезије засновано на аутобиографским моментима. Сликара Алесандра Чинија хвали једним сонетом због портрета који му је начинио;[262] млетачком патрицију Марку Малипијеру захваљује се на лекару кога му је послао у време болести; о свом брату Марину Болици, који је живео и радио у Модени, пише када се разболео *(Per la infermità del fratello)* и када је затим умро; оплакује смрт своје једине кћери Катарине страдале у земљотресу који је задесио Котор, као и Дубровник, 6. априла 1667. Али када се радовао, као и када је проливао сузе од бола, када се узбуђивао над великим несрећама, својим и општим, као и када се заустављао на ситним збивањима свога живота, Болица је био више вешт и окретан версификатор, а мање искрен и истински песник.

Није много друкчија, по карактеру и по вредности, ни његова италијанским језиком писана љубавна поезија, којом је покушавао, према властитој речи, да »растумачи, опевајући свој бол и свирепе и опаке љубавне згоде, како је изгубио драгу слободу«. У тим сонетима, мадригалима и отавама, он је, као и толики други песници, јадиковао због свирепости лепе даме *(Crudeltà di bella donna)* и покушавао да достојно прослави њен поглед, писао о растанцима срамежљивог љубавника *(Partenza d'amante timido)* и слао своје уздахе и молбе из даљине, заклињао се на верност и упућивао прекоре и тужбе. А као прави човек барока, није одолевао искушењу да »госпођу« види и прикаже у ситуацијама које су, као песнички мотиви, тек у оно време ушли у моду. То су његове песме о госпођи у тренуцима када везе *(La sua donna che lavora d'ago)*, кад оплакује умрлога, кад болује, или кад љуби дечака који плаче. На крају, и он се, према уобичајеној причи, кајао због »нечисте ватре«, која му је запалила заљубљено срце, дизао глас против »тиранина душе – опаке љубави« и говорио о »пролазном добру« које она даје *(Pentimento)*.

Као песник на италијанском језику Болица је круну својих песничких напора видео у великом епосу *San Trifone*, у коме је у дванаест певања опевао живот, светачка страдања и мученичку смрт которског заштитника светога Трипуна.[263] За такве спевове припреме су морале бити велике, а рад на њима трајао је обично годинама, па није чудо што су и многи други Боличини савременици епопеју сматрали за врхунски песнички род и ако су успевали да

[262] О сликару Алесандру Чинију, који је родом из Урбина, а који је живео неко време у Дубровнику, а онда је прешао у Котор и тамо живео и радио све до смрти (умро је 22. јануара 1648), вид. Мирослав Пантић, *Архивске вести о дубровачком позоришту у доба Гундулића и Палмотића*, Питања књижевности и језика, IV-1, Сарајево, 1958, 72–73; *Матице умрлих – Котор*, I, 9. У Дубровнику је Чини сликао сцену за некакву позоришну представу 27. фебруара 1629 (по свој прилици за *Аталанту* од Џона Палмотића).

[263] О том Боличином делу видети одличан приказ: U.[rbano] R.[affaelli], *Un poema epico inedito*, Gazzetta di Zara, 1844, n. 46.

је оствare, држали су је својим животним делом: за Гундулића је то био *Осман*, за Палмотића *Кристијада*, а за Корчуланина Канавеловића биће то *Свети Иван, бискуп трогирски*. Болица се од њих разликовао утолико што се уместо нашег одлучио за италијански језик, и што је према томе његов спев писан у отавама (ottava rima), а не у осмерцима сврстаним у јединствене строфе од по четири стиха. Али узор му је био исти, и поетика такође. То су *Ослобођени Јерусалим* Торквата Таса и Тасови теоријски погледи о епској поезији, које је велики Италијан оставио чврсто формулисане. Тасов изванредни епос гледан је онда као врхунско дело и схватан као савршен модел у својој врсти, и њега су безбројни песници, не само у Италији, и не само у нашим странама, настојали да у свему подражавају, сањајући при том да ће успети да га и песнички достигну. Према Тасовој поетици, Болица је изабрао предмет из хришћанске историје и временски довољно удаљен, и тако је постизао барем двоје: био је на тлу хришћанске религије, али му је остајало и пуно простора за домишљање и неспутану игру песничке инвенције. Пошавши од познате легенде о свецу из 1466. године, он је њену материју искористио за основну садржину епа, у коме је пратио живот которског »патрона« од његовог необичног детињства до његове смрти, задржавајући се нарочито на свечаним подвизима и чудотворним исцељењима која је вршио, као и на непоколебљивој вери испољеној у свим тешким приликама. Али је по примеру Тасовом, а често и под видним и непосредним утицајем појединих момената *Ослобођеног Јерусалима*, које је добро памтио из дуготрајних читања, уносио песничке епизоде и развијене описе, залазио у замршене дигресије и упуштао се у многе апострофе, компликујући приповедање, уверен, као и његови читаоци тада, да га тиме само украшава. Колико се Болица није могао, а није ни хтео, отети утицају Тасовом, показује и то што је, као и сви епигони песника *Ослобођеног Јерусалима*, увео у спев и обавезни скуп демона, који покушавају да омету свеца у његовим делима, али које овај успева да нагна у бекство. Болица је овај спев о далеким временима и људима везао за свој рад и своје време: посвету је упутио которском патрицијату, у једанаестом певању описао је Барбаросину опсаду Котора 1539. године, приказао је доношење свечевог тела у град коме ће затим вековима бити заштитник и, пратећи млетачко бродовље на том путу, заустављао се на лепотама бокељског залива, па најзад дао потанку дескрипцију главне которске цркве посвећене светоме Трипуну. Свој у основи хагиографски епос *Il San Trifone* Болица је, према властитим изјавама у самоме тексту, окончао на три године после турске опсаде Котора из 1657, то јест без сумње 1660, али га је ипак оставио у рукопису; да ли стога што није био у свему задовољан, или пак зато што није могао изићи на крај са штампарским трошковима.

У Боличиним песмама писаним на италијанском сачувала се важна културноисторијска вест да је у Котору у његове године постојала и радила једна академија, о којој ни на једном другом месту није до сада било помена. Она је носила име *Accademia de' Rischiarati* – што би, приближно, значило: *Академија расветљених* – а чланови су јој морали бити локални песници и ерудите, и уз њих, неизоставно, и поједини образованији духови из реда млетачке господе коју су службе доводиле на дуже или краће време у Котор. Не зна се колико је већ живела и деловала та академија када је песник Циво Болица био изабран за њеног председника, или »кнеза« (principe), како се то у њој говорило. Млечанин Франческо Брагадин, који је у то време – а то је негде

између 1652. и 1654. године – био на дужности которског провидура, поздравио је Боличин избор нарочитим сонетом пуним високих похвала *(Il lode di Giovanni Bolizza, eletto nuovo principe dell'Accademia d'Rischiarati di Cattaro).* Осећајући их и сâм као веома претеране, Болица их је отклањао такође сонетом *(Risposta),* али на свој начин: »Сувише узносиш, господине, једно просто срце; мртви су моји сјајни заноси, осим када од тебе добију живота и снаге.« У новом сонету Брагадин је Болицу подстицао да »пробуди своју Музу за песму« и позивао га да опева »домовинско тле« и »часне љубави«. Которска академија била је у животу и када је Болицу сменио други председник: у једном свом сонету песник се извињава овоме *(All' illustrissimo signor principe d'Accademia)* што услед болести није у могућности да у кругу »достојнијих хероја« поезије својим ниским стилом (con bassa lingua) решава проблеме и развија теме које »кнез« поставља и што не може да разрађује његове »узвишене мисли«. Тешко је рећи докле су још Rischiarati обасјавали културу Котора својим песничким и ерудитским делима; није искључено да се њихова академија угасила исто онако нагло као што је и засјала, како се то већ догађало посвуда у оном »веку академија«, како XVII столеће покаткада називају због склоности која је у њему владала да се свуда заснивају сличне научне и песничке дружине.

Мада је Циво Болица иза себе оставио далеко више песама на италијанском језику, тај језик није био *његов*, већ језик једне шире културе и литерарне моде; »наш језик« како је Болица говорио, и то не једном, за њега је био »словински језик мили«. У духу барокног »словинства«, а под утицајем Мавра Орбина и осталих савремених дубровачких писаца, он је све словенске језике схватао као један, а том јединственом језику одређивао је прадавно постање и огромна пространства, поносећи се још уз то што се на њему пева значајна поезија:

првo доба кад језике
власт небеска све раздијели
грађани се бијеху успели
на висине јер велике,
племенити међу ове
и словински нам отвори;
не зна, цијеним, шта говори
они кӣ га робом зове.
Далмације сва држава,
Ерцеговци и Бошњаци
бесједом су сви једнаци,
кӯ им родна земља дава,
Московије и Пољака
сви градови, сва ширина,
многа друга мјеста ина
говором су не инака;
честито се кӣ простире
Леденога прико Мора,
а ђе сунце здрак отвора
свуђе његов глас допире.

Многе вриједне пјесни миле
у ови се чују пјети
кијех по свијету слава лети
с крипосћу су кӯ добиле...

Боличине песме у том његовом »словинском« језику творе целу збирку, одвојену од његовог италијански писаног канцонијера. По њима, он постаје средишна личност »илирске« књижевности Котора, јер ниједан песник тамо није их испевао толико, и од те вредности. Док су његови суграђани своје бављење поезијом, поглавито овом на нашем језику, схватали само као повремене излете, за Болицу је поезија била у тој мери трајна вокација да је он једном чак рекао: »мени ниједно доба јер ствари милије освин ока оба од спјевања није«. А певајући дуго, он није остао песник једнога тона, ни једнога расположења. Песме су му врло често пригодне, али исто тако и љубавне (»пјесанце љувене«, како их зове), има их затим рефлексивних, сатиричних и побожних (»пјесни божанствене«); неке су везане за пасторални амбијент, и у њима долазе »пастири« и »пастирице«, привидни и помодни до мере у којој је то и сâм тај амбијент, а поред њих има још и пет песама »од кола«, то јест песама које су некакво подражавање народних лирских песама. У свим тим песмама он није следио само своју инвенцију; четири су му песме препеви, »из латинскога« (како је називао италијански), а једна је из »грчкога«, и то је у њима наглашено већ од наслова. Два пута је Болица дао »словинске« дублете песама које је пре тога већ био написао на италијанском језику (»из једне своје латинске пјесни«). Добрим делом за своје песме користио је још увек традиционални дванаестерац, али их је двојином више писао у осмерцима и у строфама од по четири стиха; у четири песме затим определио се за барокну секстину, а за поједине песме »од кола« служио се одговарајућим стиховима усменог песништва.

Пригодна муза Цива Болице најчешће се одазивала на смрт блиских пријатеља и рођака, суграђана које је поштовао и знанаца из осталих приморских градова с којима је био у ближем додиру. Уобичајеном реториком и са више вербалних суза но што их је понекад пролио стварно, оплакао је смрт Брна Пиме, Трипа Бућића (Buchich) и Брна Главочевића (Glavoçevich), которске властеле, дум Лода Ничиновића, »достојнога арципопа и каноника поштованога капитула Светога Трипуна«, думне Катарине Бућић, »приурс Светога Павла реда С. Доминика«, и Беатрице Болица, редовнице манастира Свете Марије од Анђела, као и фрањевца фра Петра Рабљанина и Виђенца Микијеловића са Брача, који је неко време био канцелар у Котору, како би барем изгледало по стиховима: »Ти имаш сва у руке писма, ствари и одлуке од нашега овђе града«. Те Боличине песме, ако су и лишене правих поетских, имају несумњивих културноисторијских вредности. О животу старога Котора, и о улози која је припала појединим личностима у њему, оне покаткад казују и оно што нигде друге није забележено. С мање или више корекције, то би се могло рећи и за остали део Боличиног пригодног стваралаштва. Једна је таква песма упућена, на пример, Ивану Антонију Зборовацу (Зборовчићу), у којој се овај которски бискуп, а иначе Трогиранин рођењем, хвали због превода некога побожног дела, припремљеног – ваљда под насловом *Скала* или некако слично – за думне по манастирима (»када у наш језик размишљања ова кâ божји

редовник Латинин основа тумачећи сложи«).[264] Блиске су, по вредности, и Боличине песме које су пратиле поједине обичаје у друштвеном животу ондашњег Котора, а смишљене су да буду отпеване пријатељима, »под прозоре« (Мару Сегонићу и његовим синовима; витезу Циву Болици) или думнама, »на улажење у манастијер« (Франи Буђић) и »у потврђење реда« (Габријели Смећа).

Из свога роднога места – »из града Котора, под гором усађен кӣ сједи крај мора, тврдином ограђен«, како је певао – Болица је песничким посланицама држао везе с пријатељима расутим по разним тачкама Приморја. У Дубровнику је његов пријатељ био песник Франо Бобаљевић, чије је дело о пропасти Троје (»врху Троје ужежене«) ценио високо и желео да види штампано;[265] на Брачу је то хроничар и песник Вицко Продић, коме је послао и саучешће у стиховима кад му је преминуо стриц Вицко Микијелевић, а овај му узвратио такође посланицом, у којој су Болици – песнику управљене најласкавије оцене, међу којима и овакве:

твога пјетја слава знана је по свиту
држи те држава како златну киту /. . ./
С тебе ће Ловћен бити слављен, Гурдић с тебе
твȇ ће славе изит јак његдар од Тебе.[266]

И јунаци, а не само песници, добијали су Боличине песничке поруке, с много одушевљених одзива на њихове подвиге: познатог Пољичанина Марка Синовчића, кога ће, сто година касније, славити и Андрија Качић у *Разговору угодном народа словинскога*, он је стигао да обаспе хвалама, дакако претераним, пре но што је тај »витез« и »Краљевић други Марко« јуначки пао у Кандијском рату.[267]

[264] Упор. D. Farlatus – J. Coletus, *Illyrici sacri*, t. VI, 505–506, где се каже да је Трогиранин Joannes Antonius . . ., cui cognomen Sborovacio fuit, за которског бискупа именован 24. јула 1656. Ништа се, међутим, не говори о неком његовом преводилачком раду.

[265] Франо Бобаљевић био је из грађанске породице, а познат је био под надимком Куко. Рођен је почетком XVII века, а живот је завршио у земљотресу 6. априла 1667. Од 1633. до смрти био је на дужности једнога од двојице секретара Дубровачке Републике. У току 1636. и 1637. године био је у дипломатској мисији у Котору, и без сумње од тада датира његово познанство с Цивом Болицом. Од његових дела до сада су била позната само два: сонет на италијанском језику *Spezzatrice del mondo, alma contrita* и спев *Сказовање Троје ужежене*, који представља препев другог певања Вергилијеве *Енеиде*. Међу Боличиним песмама сачувана је и песма *Господина Франа Бубаљевића Циву Болици*, писана у секстинама и под видним утицајем Цива Гундулића, у којој се Болица хвали као песник на три језика (један је »језик твој словински«, други је »стари римски«, а трећи онај »кијем се Италија лијепа дичи«).

[266] О брачком хроничару Вицку Продићу (Пучишћа на Брачу, 18. III 1628 – Пучишћа, 10. IV 1663) вид. Andre Jutronić, *Vicko Prodić i njegova »Cronica dell'isola della Brazza«*, Starine, knj. 45, Zagreb 1955, 331–388. Болица му је нарочитом посланицом *(Господину Виценцу Продићу шаље пјесан сложену у смрт господина Виценца Микијелевића, стрица његова)* упутио осмртницу о којој је реч *(У смрт господина Виценца Микијелевића)*, на што је Продић узвратио песмом *(Много свијетлому, племенитому у крипосному Циву Кокољићу, властелину которскому)*. Ова врста дописивања у стиховима наставила се између которског и брачког песника, јер Болица има још две песме упућене Продићу *(Одговор* и *Истому други одговор)*.

[267] Као што је утврдио Stjepan Banović (*»Glasovitiji« junaci, o kojima su se za Kačićeva života u Dalmaciji pjevale narodne pjesme*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 38, Zagreb, 1954, 103). Андрија Качић пева о Марку Синовчићу у песми [108] *Слиди писма трећа особита од витезова пољички, колико је који глава одсикао рата од Кандије и Морије* (у стиховима 20–36) и у песми [129] *Слиди писма од витезова далматински који, посли него многе турске главе одсикоше, од Турака погибоше рата од Кандије* (у ст. 82–90).

Свој »љубљени родни град« Болица је пратио на разним, гдекад и кривудавим, путевима његовог свакодневног живота и његове историје, у којој је и сам унеколико учествовао, остајући му веран и синовљевски одан и онда када од њега није добијао очекиване узврате, па и онда када му је уместо њих стизала само љута »нехарност«. У једној од својих »пјесни божанствених« поклонички је, и с љубављу, обишао многобројне цркве које су припадале његовој братовштини Светога крижа *(Похођење цркава које су у Котору од брастава светога Крижа)*. У песми за неку од нових година *(У први дан годишта)* усрдно је молио да се на Котор излију божји благослов, обиље и заштита:

да би ни родио виноград и поље,
Вишњи допустио дарове јошт боље,
Трипуна кӣ је дан за стражу Котору
на добро славни дан, дошо ни у двору,
по њем до старости све веље и мале
жуђене радости у град ни пливале.

У још једној таквој песми, » сложеној« такође за »први дан годишта«, али сада сатиричној, он је жаоке управио против неименованих противника (»супроћ некијема кијема се име не говори«) и дао нам понешто од атмосфере градског вијећа, у коме се боре разне струје. С много горчине, правио је алузије на сплетке којима прибегавају поједини племићи, њему лично мало склони, да при изборима фаворизују своје присталице, а да друге, и њега међу њима, заобиђу и истисну. Није се због тога срдио на Котор и штавише истицао је спремност да за њега поднесе сваку жртву, али није зато био склон да заборави властити удео и личне заслуге:

завидост ми што не даде
тебе нигда кривит неће,
нег на свак час дворит веће,
мој љубљени родни граде.

И потреба игда теби
мȇ слабости ако буде,
нећу штедјет моје труде
и што имам крви у себи,

кȗ цић тебе с драге воље
пролити ћу и твȇ части,
а ти дијели твоје власти
кому ти се види боље . . .

А и бријеме сад је тако
дошло у теби, мој Которе,
да сви кӣ те веће дворе
дворени су наопако;

сто живот мој се устара
а твȗ службу не остави . . .

А у песмама *У бријеме рати и потреса Котору* и *У бријеме рати Котору* позивао је свој град који се нашао у смртној опасности, јер је на њега насрнула »од истока звијер немила и могућа турска сила«, и на који се »расрдио« и сам Бог, те му стога поља не дају жита, »виногради рода свога«, а маслине не успевају да одрже плодове, да се »пробуди« и »разбере«, да остави злобе »кијем није броја« и да омекша »срце тврђе од стијене«. Опомене и позиве на кајање мешао је с љутим прекорима:

Ти без сумње и без страха
у твом гријеху спиш, Которе,
ни пролијеваш од покоре,
једну сузу без уздаха,

а једне и друге завршавао је чисто барокном рефлексијом:

није срећа једна свака
кӯ лажива земља дијели:
њека тјеши, њека цвијели,
божја је помоћ свеђ једнака.

Барокно осећање живота као пролазног тренутка и виђење света, »химбеног«, »лаживог« и »тамног«, као пучине која је једино »крјепка у својој некрепчини«, као сталне потврде ништавости и свеопште таштине земаљских страна, долазе много пута до гласа у Боличиној поезији, али је то осећање нарочито концентрисано, а то виђење највише у целовит систем скупљено, у песмама чији су и сами наслови већ довољно карактеристични: *Умрли живот какав је* и *Cur mundus militat*. Боличини одговори нису, разуме се, оригинални и нови – дословно исте такве одговоре давали су онда, као по договору, сви песници онога столећа – али им се не могу одрећи искреност и местимична сугестивна речитост:

Веће вјеруј словом који
на леду су уписани,
нег у себи све што гоји
свијет лаживи, неуздани . . .
ох, колико брзо мине
слава од свијета, и ње жеља
како људцка сјен погине
она и ње сва весеља . . .
пиһо од црвих пуна смрада,
диме, вјетар кијем заноси,
росо јутром која пада,
што се уздижеш, али што си?
како један лис у гори
којијем сваки вјетар вије,
људцки живот бријеме умори,
тер га на свијет у час није.

Друга од тих двеју песама, из које су ти стихови, сасвим је сигурно препев једне од познатих песама гласовитог средњовековног редовника и песника Јакопона из Тодија (Jacopone da Todi).[268]

»Пјесни љувене« у Боличиној збирци сразмерно су малобројне према осталима: једва да их има петнаестак, па и од њих неке нису друго до српскохрватске верзије његових италијанских песама. Што их није писао чешће и више у језику којим је иначе говорио, которски песник је на једном месту објаснио сам. Ако његово објашњење није пука шала, па према томе и измишљено, што се код песника никад не сме искључити, нарочито ако су то песници барока, врло једноставан разлог томе је што је дама која му »срце влада« и која га »скончава« била »Латинка гиздава« и што му она није давала да своју љубав слаже »у пјесни него њȇ језика«. Опевајући свој »плам љувени«, којим га је запалила госпођина »анђеоска липост«, и оплакујући њену »немилос«, која га баца у »смртни непокој«, Болица је у ствари био сасвим у водама нашег традиционалног љубавног песништва, које је већ деценијама пре тога изградило у потпуности репертоар мотива, поступања, језичких и стилских обрта. Највише је, као што је и разумљиво, дуговао дубровачкој поезији, која је за њега била школа у којој је марљиво учио и чија је многа битна својства затим верно опонашао. Попут Андрије Чубрановића из песме *Шестој госпођи*, у *Јеђупци*, он је себе приказивао у положају стидљивог љубавника, који када је сам гине од љубавне чежње и тада доноси смеле одлуке да госпођи искаже »своје све горкости« и да јој »плачући« затражи лека за своје ране, али коме се, када се најзад нађе крај ње, срце »принемага од пораза љувенога«, а реч му се »мрамором окамени«:

боји бо се да не смути
кад ти своју бол одкрије
и пригорки чемер љути
кӣ у срцу таји и крије,
те свјетлуште очи твоје,
двије љувене звијезде моје.

Госпођа би зато морала да из његовог бледила, из уздаха и суза открије његову силну љубав:

очи кијема к земљи ница
сртим кад сам близу тебе
очитују: твоја лица
да већ љубим нег сам себе,
твоја лица прирумена
дробном русом урешена.

И сасвим као Чубрановић, на уста Јеђупке, он је заклињао госпођу:

на мене се тужна смили,
жи' ти лица твā румена,
од себе ме не одили,

[268] Боличин препев, који је задржао изворни наслов на латинском језику *Cur mundus militat*, штампали су М. Милошевић и Г. Брајковић у антологији *Поезија барока* на стр. 371–376.

ни ождени ухиљена,
нека теби свеђ до гроба
закупљена живим роба.

Или је – опет као он – смерно и »скромно« одређивао докле иду и куда смерају његове жеље:

ја од тебе нећу ино
нег тву љубав ка̑ ме смами,
него целов један сами,
моја тиха питомино.

А као дубровачки патриције Циво Бунић, који му је био савременик и кога је могао и лично сретати када је долазио у Дубровник, он је своју еротику често претварао у галантну и рафиновану пасторалну поезију, у којој је докони и размажени свет ондашњег високог друштва неизмерно уживао, свој њеној очитој лажности упркос, а можда чак и понајвише због ње. Та барокна господа замишљала је себе као префињене пастире нежних имена, каква су Љубмир, Загорко и Радмило, а госпође својих срца као пастирице Зорке, Љубице и Ракле, и своје љубави преносила у сеновите и скривене кутке неке стилизоване и дотеране природе, претварајући их у низове идилских сцена препуних љупкости и нескривене сензуалности, у којима загрљаји и »целови« представљају тек почетне моменте. Бунићеву поезију Болица је имао у свести и држао у сећању и када је »немилосну« госпу наговарао да према њему буде попустљивија, и да »насити« и »напасе« жељу којом га је уморила, и у свом »крилу« угаси плам који му је »доморио«, опомињући је при том да ће и њена лепота проћи као што пролази све друго, а онда је више нико неће желети:

Немо' чекат да прикоси
рани цвијетак све младости
тешка старост која носи
све печали, све горкости,
ер онада, душо, неће
од бјегућијех старијех дана
погледати ниткор веће
лица твоја узорана,
од љувенијех светијех прама
кад потамни злато мило,
кад усплачеш тужно сама
заман жудећ кога у крило.
Сад је бријеме целивати
усти лица тва̑ румена,
сад је бријеме уживати
што већ жуде два љувена.

Осим за Дубровчанима, которски песник ишао је, у понечему, и за Хваранима, што је опет природно и схватљиво само по себи: на Хвару је у ренесанси стварана књижевност која је достојан такмац књижевности »словинске Атине«. Од песника са Хвара Болица је највише, и с разлогом, ценио

двојицу: Микшу Пелегриновића, чија *Ијубка* више пута одјекује у његовој еротици, и Ханибала Луцића, чију је чувену песму *Јур нијединa на свит вила* покушала да сасвим изблиза следи једна његова *Пјесан љувена*. У напору да у читаоцу остави потпун утисак о »анђеоској липости« своје госпође, он је, као и Луцић, само не и са његовим духом, кренуо у дуго набрајање, као да није хтео да пропусти баш ништа: и »позор«, и »ведро чело«, и »црне очи«, и »лице које свеђ весело реси ружа прирумена«, и »руди власи позлаћени«, и »бијели врат гиздави како издијељан од мрамора«, и »драге прси«, и »руке«, и »нога ступај«; ни помишљати се не може да би онда био спреман да се одрекне и ефектног уздаха, који је толико у складу са сензуалним доживљајем љубави који је суверено владао у његовој епоси:

Блажен ти ће човек бити
кога т' небо да за друга,
цијеним неће моћ умрити,
ни познати што је туга
уживајући твој медени
слатки урес и љувени.

Као песник, Циво Болица није, разуме се, ни онако велики и изузетан стваралац каквим су га видели, или су се само чинили да га виде, његови глорификатори, нити пак онако безвредан и незнатан стихотворац каквим је он видео себе, или се само чинио да се види (»ја не умијем пјети, ни ми се пристоји да се пјесник ријети могу нијесам који«); ако његово место међу нашим старим песницима није највише, оно је ипак часно, и лепо, а у књижевности Боке Которске и сасвим изузетно. Неке његове љубавне песме могу се и сада читати с пријатношћу; лако је нагађати с колико су пријатности читане онда. У његовим рефлексијама о свету и животу, и када су иначе то све сама општа места барокне поезије, има тонова који звуче искрено. Многе његове посланице сачувале су понешто од топлине старих пријатељстава, а у његовим пригодним стиховима чува се не једна успомена на неке заборављене видове живота у давне дане. Најпосле, својом поезијом »на народну« (»пјесни од кола«) и он се успешно укључио у један ток наше старе поезије који ће на тлу Боке Которске бити нарочито снажан, и дуготрајан и плодан; тај ток није само ишао напоредо с правим народним и усменим стваралаштвом, које је ту имало једно од својих великих средишта, већ је сигурно од њега добио и најмоћније и најплодотворније подстицаје.

У оквире барокне културе Боке Которске на известан начин улази которски патриције Никола Враћен, један од Боличиних пријатеља који су дошли до некога гласа изван Котора и с којима је он измењивао пријатељске посланице у стиховима писаним на италијанском. Враћен је изгледа заблеснуо само у младости; шта је са њим било потом, и како је протекао остали део његовог живота, засад се ништа не зна. У Падови је 1633. постао доктор филозофије, као што се, још увек, чита на једном од натписа у аули тога универзитета. Са гласовитим универзитетом и са Враћеновим студијама на њему, повезани су и сви његови до сада познати списи, два штампана, 1632. и 1633. а трећи у рукопису, али и он свакако из истог времена. О њиховом карактеру, а и о вредности њиховој, лако је судити по ономе од њих који је

најбољи: то је свечани говор који је, у маниру ондашње бујне реторике, Враћен одржао, у име свога универзитета »артиста«, на опроштају с дотадашњим начелником (podestà) Падове, Франческом Пизанијем, и који је исте 1633. године у том граду и штампан.[269] Није се знало, а сада из Боличиног зборника поезије дознајемо и то, да се Враћен огледао и у песништву на италијанском. Некакву његову пасторалу, у којој је опевао пастирске љубави и која се није сачувала, Болица обасипа високим хвалама у једном сонету *(Per una Pastorale del Signor Dottor Nicolò Vrachien)*. Враћен му узвраћа другим *(Il Signor Dottor Nicolò Vrachien all' Autore)*, из кога се назире да је тим саставом, о лепоти Филиде и Флоре, он у ствари певао о сопственој безнадној љубави, али да га је свирепа дама (donna crudel), која је једна харпија глува за његове болове, одбила и исмејала, и уместо милости даровала му мучеништво, па он разочаран и заморен од потока проливених суза престаје да следи слепе и тамне путеве слепога бога, а то значи и љубав саму.

У исто време када и Циво Болица, у Котору је живео, радио, па и певао на народном језику учени доминиканац Динко Цеци (презиме је писао Cecі и Cezi, и неки су га стога звали Зечић, што је свакако погрешно).[270] Зачудо је да га Болица, који је пригодницама хвалио безбројне своје суграђане, ниједном не помиње у својим песмама. И иначе се о њему зна једва понешто. Школовао се изгледа у Бреши, у заводима свога реда, и из тих дана забележена је о њему анегдота која сведочи о изузетности његове меморије: када се неочекивано разболео редовник који је имао да у Верони одржи панегирик у некој прилици, старешине су тамо упутиле Цецијa, пошто су сви други одбили да оду, а он је, научивши у само два дана већ припремљени текст, изрекао беседу тако сигурно и сјајно да су слушаоци веровали да ју је он и написао. Као доминиканац, Цеци је стекао највише научно звање, магистра теологије, а у хроникама његовога реда стоји да се 1690. године налазио на челу доминиканске провинције. Умро је, како се по свему чини, 1709. године. Једино дело које је од њега остало одужа је песма у две стотине и четрдесет

[269] Насловна страна те књижице изгледа овако: PVBLICO APPLAVSO | Della Magnifica Vniuersità de Signori Artisti, | dello Studio di Padoua. | NELLA PARTENZA | Dal Reggimeno dell' Illustrissimo. & Eccellentissimo Signor | FRANCESCO PISANI | PODESTA' | SOTTO IL FELICISSIMO GOVERNO | Del Molt' Illustre Signor | VETTOR ARGENTA | Sindico meritissimo. | DI NICOLO VRACHIEN | *Dottor di Filosofia.* | A nome della medesima Vniuersità, | DEDICATA | All' Illustrissimo & Eccelentiss, Signor | GIROLAMO CORNARO | PROCVRATOR DI SAN MARCO. | IN PADOVA, Appresso Giulio Griuellari, stampator de' | Signori Artisti. 1633. *Con licentia de' Superiori.*

[270] Зечићем га зове Срећко Вуловић *(Popis i ocjena narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela, Nastavak*, стр. 8), који је први и писао о њему, а по Вуловићу и Ристо Ковијанић *(Књижевност Котора и подручја*, Багдала, Крушевац, X, 1968, бр. 111–112) и Милорад Павић *(Историја српске књижевности барокног доба*, 182). Међутим, Антонин Заниновић у непотписаном раду *Pjesma kotorskog dominikanca o. Cecija o čudesima bl. Ozane kotorske* (Hrvatska prosjveta, Zagreb, XVII, 1930, 148–151) назива га Цецијем, износећи уверење да је то »исто тако досад непознат нам писац«, што ипак није било тачно. Заниновић је ту донео и неколико биографских података о овом аутору, извађених из доминиканских хроника и биографских списа, а на основу два стара преписа, од којих је један био својина историчара Ј. Ђелчића (G. Gelcich), а други каноника А. Росија (A. Rossi), штампао је текст Цецијеве песме. Песму Динка Цецијa (кога зову Домиником Цецићем) доносе у већим одељцима М. Милошевић и Г. Брајковић у антологији *Поезија барока* (стр. 301–307, уз увод на стр. 299–300). За основу при издању њима је служио препис А. Росија, понешто друкчији од преписа Ј. Ђелчића, по коме је своје издање начинио А. Заниновић.

осмерацa сврстаних у шездесет строфа, која се, према једној вести, називала *Живот свете Хосане Црногоркиње, колудрице реда Светога Динка*, док је по другој била без икаквог наслова. Неке појединости из садржине те песме омогућују да се с прилично сигурности одреди време њеног настанка: которски доминиканац у њој је љуто корио думне свога реда и свога града што су се дале сколити да некоме Тетију дарују камен којим се которска блаженица, у часовима верскога заноса и испаштања, ударала по грудима, и тако се лишиле предрагоцене реликвије. Зна се да су думне у току 1672. године тај поклон начиниле млетачком патрицију Пију Загурију, и то највероватније посредовањем поменутог Тетија, па је или управо тада или непосредно затим, али свакако под живим и снажним утиском тог догађаја, Цеци своју песму и испевао. Као песник, которски доминиканац није се одликовао већом вештином, а и песму му не краси нека нарочита лепота. У свакој строфи он римује само два стиха, други и четврти, па и та једна рима није увек чиста и коректна, а стихови су му и у другом смислу често рогобатни и без сувише напора нађени. Песма не представља песнички животопис блажене Озане, већ је доста једнолико низање њених чуда; песник то, као свој циљ, истиче и сам: »кâ чудеса она учини потребно је сад слушати«. У продужетку дат је приказ њених одрицања од овоземаљских задовољстава и њених аскетских испаштања. Чуда су свакојака: како је Озана самим зазивањем Бога задржала »једанками привелики« који се суновратио према њој са планине; како је прорекла оснивање женског доминиканског манастира у Котору; како је на њено залагање Бог зауставио напад на Котор турског генерала Барбаросе, који је, опазивши знаке божје заштите, чак »лумбардами« поздравио нападнути град; како је молитвама спасла исти град »од потопа воденога« после великих киша које су непрестанце падале више од сто дана; како је учинила да куга из Дубровника не пређе у Котор; како се борила с »худобом« и разазнавала ђавоља преображавања у приликама Богородице и фра Вицка Буће; како је спасавала од огња и од мора душе и тела угледних Которана, Вицка Буће, Јера Бизантија, Трипа Болице. За та и остала Озанина чуда Цеци је упућивао своје слушаоце да читају њен животопис (»наћете јих и још пуно кад ње живот ви проштите«), али једно није желео да прећути ипак, а оно је од свих занимљивије. У причи о њему сачувано је сећање на социјалне сукобе племића и грађана, који карактеришу уопште односе по нашим приморским градовима у току XVI столећа:

најти ћете и властела
кӣ се нигда не могаху
умирити с пучанима,
до крви се прогоњаху,
насред Пјаце оружани
сви један дан изајдоше,
‚Сјецимо се тја до смрти!'
међу собом сви рекоше.

Али само једна молитва коју је »света Јоша« – како Которани зову своју блаженицу – упутила Девици произвела је чудесно измирење закрвљених класа:

и удиље једни и други
све оружје оставише,
и тако се помирише
и заједно загрлише.

А самомучење которске светице пролази све добро познате облике средњовековне аскезе: од крајњег одрицања од јела и пића и дуготрајних постова до спавања на »скали од пет скалин«, колико је било и рана Исусових, и до ударaца по телу »с веригами и с конопи«, и »у прси« каменом, чији ће одлазак из Котора толико узнемирити Цеција и нагнати га да своје жаљење искаже и песнички. Није сасвим искључено да думне, којима се Цеци обраћао својим стиховима, нису његову песму певале по неком онда познатом напеву из широког репертоара пучке побожне поезије: на то би упућивала околност да су у њеним преписима почетне речи завршног дела прве строфе још једном исписане са стране с назнаком »итд.« (etc.), из чега се закључује да се при певању сваке строфе имају поновити њена два последња стиха. Још једну особеност носи Цецијева песма: у сваку строфу он је са стране надодао по латински цитат, гдекад и по два, из Светога писма, најчешће из псалама; тај цитат би, по замисли аутора, ваљало да буде у вези са садржином одговарајуће строфе, и он то, више пута, и јесте, али је исто тако у многим случајевима та веза сасвим танка, привидна и очигледно натегнута. Цецијева песма друго је по реду которско песничко дело XVII века о блаженој Озани, после онога које је, неколико деценија раније, дао властелин Вицко Болица Кокољић, и с којим она иначе нема никакве ближе везе. Са спевом Сплићанина и доминиканца Вицка Дудана (умро 1703), проповедника, учитеља богословља и у два маха провинцијала, који је такође писан за которске думне и налази се често у рукописима заједно с Цецијевим делом,[271] те песме чине цео мали циклус песничких састава инспирисаних необичном појавом и несвакидашњом судбином ове фанатичне жене која је од неуке и неписмене сељанчице из маленог црногорског села постала врло утицајна доминиканка у Котору и ушла чак у пробрани скуп блажених читаве католичке цркве.

Књижевност писана у XVII веку у Котору, у Перасту, и затим, касније, у појединим другим културним средиштима Боке Которске и осталога данашњег Црногорског приморја није имала стално прилике да се неспутано развија, а понекад су јој недостајали услови чак и да се једноставно одржава. Везе са својом прошлошћу и успостављене континуитете она је бивала принуђена да кида готово увек када су око тих места беснели ратови, или су их стезале опсаде или су се на њих обарале тешке, изненадне и дуготрајне несреће. Али чим су се, и где год су се, опет враћали бољи дани, и чим су се, и где год су се отварале могућности сигурнијег и безбрижнијег живота, макар то било и у предасима или у затишјима између бура, песници су се поново лаћали посла који су били напустили и поезија је, као и култура уопште, обнављала токове и освајала негдашње место у друштву. Стога она ту и има неку своју историју, видљиву и у довољној мери јасну, која се да пратити.

Али на несравњено већим просторима тада, и задуго још после, није могло бити тако; одмах у залеђу, и одатле далеко на све стране владао је густи мрак, само понегде прекидан светлошћу из српских манастира, која је или за тренутак успевала да засија некадањим блеском, а онда је исто тако нагло и трнула, или је слабо и дрхтаво, али постојано и упорно светлуцала у тами. Ту не може бити речи о историји књижевног живота која тече и која се продужава; само се може говорити о издвојеним и неповезаним њеним моментима.

Још увек ту се, као у стара времена, сваки пут када то околности допусте, преписују побожни текстови, за свакодневне, практичне потребе цркве: четворојеванђеља и апостоли, минеји и псалтири, тумачења апостолска и отачници, триоди и канони Богородичини, беседе светих отаца и октоиси. Али и давнашњи, од дугог превртања по рукама или од манастирских недаћа оштећени рукописи, са таквим истим текстовима унутра, брижљиво се састављају и крпе, и с побожном поштом обнављају и увезују. Када пак и те минималне повољне околности изостану, или кад не буде руку довољно вештих и слободних да се посвете подвижништву преписивања, рукописи се за ове манастире раде у другим преписивачким центрима, где су прилике боље или где књизи вичних калуђера има више, све до Свете Горе Атоске, па одатле стижу овамо, као дарови и прилози, захваљујући старању и трошку побожних мештана, који их, за не баш мале новце, добављају и поклањају за спас душе својих најближих и своје, као и калуђера који се, у даљини, с чежњом, са захвалношћу и са болом сећају »светих обитељи« у којима су први пут обукли ризе или се постригли, а из којих су били принуђени да оду у дуготрајна странствовања или на доживотне останке.

Подаци о свему томе налазе се на самим књигама, и има их у изобиљу; они су речити сведоци о настанку наших старих рукописних књига, о њиховим често заметним и страдалним путевима кроз просторе и времена, и о односу према њима, како оних који их непосредно користе, тако и оних који их читати не умеју, али им упркос томе знају цену, и вредност и значење. »Сија книга толкованије апостолскоје монастира Пиве храма успенија пресветије Богородице, сије писах љето 7169 [1661] и ва то љето бист јекзарх патријархов Теофил јеромонах тогда биви«, пише тако на једној;[272] »сиј минеј с'писаше се в љето 7206 [1698] в монастири Шудиковје, в цркви пресветије Богородице настојанијем блаженаго игумена Данила, јеромонаха с братијами о Христу и о сем труди се смјерениј в иноцех Данило јермонах в глубоцеј старости, не са својим очима, н' с туждима«, записано је на другој;[273] »сиј минеј обнови се и увеза в љето 7178 [1678] повељенијем игумна кир Аксентија рукоју грјешнаго дијака Војина Буквића мјесеца августа 28« – чита се на трећој;[274] »нека се зна како приложи сију књигу раб божји Вук и Петар у монастир Пиву, ва њем же храм Успеније пресветије Богородице, трудом и подвигом јермонаха Епиваније лето 7201 [1693]« – стављено је на *Минеју за децембар*, исписаном још у XVI веку, купљеном ко зна где и од кога и сада дарованом манастиру Пиви.[275] Друге су врсте записи какав је онај митрополита скопског Силвестра, из 1663. године, који из свог средишта шаље књигу *Зонара летописац* »ва своју мне обитељ монастир Морачу, идеже убогије моје власи остригал јесам,[276] онај монаха Епифанија из 1693, који »по слу-

[271] Дуданов спев *Живот блажене Хосане, думне од реда Светога Доминика, сложен у пјесни по језику словинскому од мештра Дудана од истога реда*, такође у одељцима, видети сада у наведеној антологији *Поезија барока*.

[272] Д. Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, 190.
[273] *Исто*, 200.
[274] *Исто*, 190.
[275] *Исто*.
[276] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1594.

чају изобрете и купи цјенoју сребра осам сребрники« *Триод пентикостар* »и приложи јего монастиру Пиви, идеже му јест пострига и от'чество«,[277] или онај Макарија јеромонаха »ученика духовника кир Саватија Морачанина«, из 1668, по коме је једно јеванђеље исписано »в светеј Горје Атона на скит лаварски, глагољеми Светаја Ана, на келији свети Георгије, повељенијем игумена кир Јоаникија, јеромонаха от монастира Светаго Павла, иждивенијем же сребра духовника Сави Морачанина и Василија, инока от Дробњак, от село Загуљ, и приложише го в монастир Морачу, храм Успеније пресветије владичице наше Богородице и присноддјеви Марије ...«[278] Настанак *Апостола* из 1682. године, који је сада једна од драгоцености бечке Националне библиотеке, одредили су исто такви поводи, и у њему је истоветно символично значење: њега је по налогу и на трошак митрополита зетског и црногорског Рувима у скиту Успења Богородичиног на Атосу радио и украшавао дивним заставицама и минијатурама чувени преписивач Василије, јеромонах такође светогорског манастира Свети Павле.[279]

Записи о књигама и о појединим чиноцима њихове историје, преписивачима, наручиоцима, књиговесцима, купцима, смењују се, и у ова времена, са записима друге врсте и друкчијег садржаја, насталим у исти мах или касније, у којима њихови аутори бележе, за себе и за потомство, понешто од онога што виде, што се око њих или са њима збива и што на неки начин одређује живот, било њихов, било читаве средине којој припадају. Сасвим је разумљиво, с обзиром на тешке и мучне деценије с краја XVII столећа, када они настају, да су међу тим записима малобројни, и неупоредиво ређи они који зраче ведрином и надом. Можда је такав запис стављен на *Октоих* Божидара Вуковића, из 1688. године, у Цетињском манастиру, у коме се лапидарно и без великих речи, али смирено и с уздржаним поносом констатује: »Да се зна к'де се узе Нови, ове јесени што иде година.«[280] Обичнији су, и чешћи, међутим, записи у којима је реч о страдањима, о патњама, о ратним разарањима којима су изложене читаве области. Гдекада и ти други почињу мирно, на први поглед спокојно, и говоре о свакодневним пословима, о текућим догађајима, о доградњи и обнављањима манастира, да онда одједном, неопазице и за самог њиховог писца, престану да буду безазлена и распричана проза и да се са трагиком нове своје садржине преобразе у праву поезију. »Да се зна«, бележи се тако, на чистом простору испод текста једног *Триода посног*, сачињеног више од стотину година пред тим, и такође у манастиру Пиви, »како прекри игуман Ђерасим цркву, две ћелије, с настојањем јеромонаха Асентија и Арсенија, јеромонаха Христофора; и ва то врјеме доведе Асентије воду с поможенијем Степана Војиновића и с настојањем игумна Ђерасима; и в то врјеме бис' Рушваковић на Херцеговини, и таква туга земљи нигда није изашла на Херцеговину, в љето 7150 [1661].«[281] Чешће је ипак да анонимни калуђер непосредно сложи у речи своје виђење догађаја, које стилизује као летописац, али које ипак оставља утисак лирске јадиковке. »В лето 7196 [1688]« записано

[277] Д. Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, 205.
[278] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, бр. 1635. Вид. и нешто исправљен текст: В. Петровић, *Записи и натписи у старим српским црквама*, Старинар, III, 1931, 80.
[279] Мара Харисијадис, *Апостол кир-Рувима, митрополита зетског и цркногорског*, Зборник Народног музеја, Београд, VI, 1970, 327–336.
[280] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, бр. 7158.
[281] Д. Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира*, 205.

је тако на *Октоиху* манастира Враништице, који је сада у Никољцу код Бијелог Поља, »пожегоше Турци цркв по земљи србској, и велику цркoв Милешеву, и град око ње, метох, и в њеј костицу на Пријепољу цркoв и по Старом Влаху, и пожегоше, и посекоше, и поробише все.«[282]

Више пута у прилици смо да знамо ауторе тих записа, јер су они сами уз њих, или у њима ставили и своја имена и тако их издвојили из њиховог анонимног друштва. У суштини ипак ствар остаје иста: литерарне творевине ти записи постају тек када их снага уверења и речитост њихових писаца уздигну до надахнутог сведочења о времену које хоће да обележе. У круг таквих дела ушао би свакако текст владике црногорског Висариона (1682–1692), исписан једнога дана 1690. године на примерку рукописног *Житија светога Грегорија*, који су тадашњи бурни догађаји донели у руке умнога архијереја, из Пећи преко Скадра на Цетиње. Владика је у њега на невеликом простору и са мало речи успео да искаже толико много: и одушевљење које је у народу изазвао долазак царске војске на Косово и у Пећ (»јегда бист нам радост велика и весеље неизглаголано, поњеже на то љето прилучи се њекојим Божијем самотренијем прити војем и начелником римскаго царства са силоју многоју, и плијенише и претјераше богомрски род царства Измаиљева и скврни језик их от мјеста Косова и от иних окр'стних мест; и придоше до великије цр'кви дома Спасова, иже нарицает се Пећ, архијепископија отца обитељ и пресветлоје слнце, јеже сијајет и луче испуштајет по васеј земљи србској; и бист ва мале дни подручна...«), и очајање тог истог света, и своје, када су се убрзо на земљу сручили осветнички бесови Турака (»...последи же в'здвиг се са вој својими христоненавистник и домашни враг паша Махмут Беговић от места Пећи, и паки васприје сију светују обитељ и отачаство јего место глаголемо Пећ; сија всја бише Божијем попуштенијем грех ради наших; и многа зла сам богомрски варвар показа сеј светој обитељи: васе расхити и распраши, јеже от основанија бјеше стежала, тачију не обори, а стежанија вса вазе, о сем да му Бог вздат по делом...«), и наду, сада само своју, да ће, вишњом помоћи, ипак доћи и друкчија времена и да ће тада ова књига окончати своје мучно изгнанство (»...да је придржим докле паки Бог повелит сабрати расточена и завратити ва место идеже јест и прежде била«).[283] Сличан се утисак стиче и из записа владике нишког Рувима који се пред истим трагичним збивањима склонио на Цетиње, где је опет на једној књизи убележио: »Здје придох ва лето 7197 [1689] аз грјешни Рувим, владика наречени Нишу и Лесковцу, придох ва монастир Цетиње в Чрнеј Гори от велије бједе коју през да кажу свак мудри може знати што се чини каде се царство изменује, тачију, уви, уви, што дочекасмо грјех ради наших. Може бог дати виђети васем архијереом обштега оца и патријарха и своју епаркију, зане смо разагнати от безбожних чед; в тожде врјеме држешту сај манастир са епархијеју васеосвјештени митрополит кир Висарион, јему же многа лета, зане велми милује иноке.«[284]

Невоље народа о којима хроничар жели да остави спомен за потоња времена нису биле само од једне врсте, нити су долазиле увек са исте стране; у понеким моментима чинило се, напротив, да се зло сручује одасвуд и са

[282] Б. Цвијетић, *Записи у цркви Св. Николе у Никољцу код Бијелог Поља*, 244.
[283] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, IV, бр. 7163.
[284] *Исто*, бр. 7165.

неба, и од општег непријатеља, и од једноверне браће, па чак и од најближих. Некако у том смислу, изгледа, кретале су се и мисао и реч Симеона грешног када је 1696. у манастиру Пиви стављао своју одужу белешку на рукопис *Шестоднева:* »Да се зна ва последње време како би копна зима, како и лето, то от човека не беше нитко запазио, а бијеше јединеме човеком деведесет лета, и би листа пре светога Ђеоргија на шест недеља; и ту зиму удрише а(ј)дуци на Алибега, и зар(о)бише му ортију, и то бист; и тада бист гоњеније на христанех от проклете бусроманске вере, и ми црнци бијасмо остали сами у пустињи, и велми страдамо, и гледамо сваки д'н су две стране, како овце влка једно от Муамедова умета, а друго от проклете Црне Горе; те године увати Селман паша Аврамила, и дасмо за њ 200 цекина, и ту годину плијенисмо се 440 оваца, и 25 коња и кобила великије, и у три пута, 90 вола великије, исто коза, и три коња ја'аћа, и осла; поп из Забрђа уби га рђа до девета паса; и то лето бист игумен Зарија Црквичан, и то бист во лето 6202 [1694] плененије, а тада не беше у Пиви живе душе кроме монастира«.[285] Други пут, запис је кратак, и као у камену усечен: »Сиј минеј монастира Пиве писа се ва љето 7205 [1697]... и то лето бист глад велики«;[286] али и такав, за сагледавање опсега и дубине трагике у којој се нашао народ безименог хроничара, он је сасвим довољан.

Овакве и сличне записе дугујемо понајчешће двоструком случају, који је морао да се оствари у оба своја дела да би они уопште могли доћи до нас. Једно је од тога да су се у одређеном тренутку стекле све погодбе: и погодно место, и добар час, и расположиви простор, и писац спреман и решен да запис начини. Али колико се пута није нашло барем понешто од тога, или се није ништа нашло, и колики су догађаји и каква све духовна стања из наше бурне и крваве историје те друге половине XVII века били и прошли, а да нису на овај начин забележени, сагледани, растумачени? А друго што се у том случају морало остварити, и што је долазило после, у условима нашег живота догађало се можда још ређе: једанпут начињени, ти записи морали су се и очувати, а то значи имали су да одоле не само разорној сили свемоћног времена него и пожарима, уништењима сваке врсте, па и пукој небризи потомака. Толиким опасностима, често и удруженим, многи овакви спомени нису избегли и ми о њима сада и не слутимо, као да их није ни било, а међутим њих је било. Једва да се човек сме и питати шта је све могло бити заувек уништено само у једном разорењу, рецимо оном које је наредио скадарски паша Сулејман Бушатлија септембра 1692. године, и само једног манастира, у овој прилици онога на Цетињу. А колико је таквих разарања било и колики су им се манастири нашли на удару?

У много чему слична судбина пратила је у та времена и записе друге врсте: то су записи српскохрватске народне поезије. Са сигурношћу се може рећи да се у нас на разним тачкама поезија коју називамо народном бележи већ од краја XV века; нажалост, с не мањом сигурношћу може се тврдити такође да се од тог времена ти записи и губе и уништавају на све начине, и да тако многи текстови усмене књижевности заувек нестају из нашег сећања. Срећа је била што се крајем XVII века у Перасту јавило неколико писаца који су некако нашли љубави за ту врсту литературе, и стекли однекуд довољно уверења

[285] Д. Вуксан, *Рукописи Цетињског манастира,* 221.
[286] *Исто,* 204.

о њеној вредности, да не само праве појединачне записе народне поезије, већ да од њих одједном образују праве и читаве збирке, које су, барем колико је то сада познато, и најстарије такве збирке што их уопште имамо. Разуме се, ствар има свог објашњења, и лако се може рећи да су Пераштанима у том погледу и прилике ишле наруку. Њихов малени град био је одавно и остао је у највећем делу XVII века на љутој и немилој »крајини«, где су се граничиле, додиривале, а често и сударале Турска Царевина и Млетачка Република; несигурна и безбројним опасностима испуњена свакодневица, стални сукоби с Турцима из суседства, из Новога, из залеђа и из Албаније, затим непрекидан рат на мору с гусарима из Улциња или с онима с афричких обала (»барбарезима«), стварали су ту једну врсту епске атмосфере, у којој су на особитој цени били јунаштва и ратнички подвизи, и то не као нешто што је далек и магловит идеал, већ као најнепосреднија и крвава стварност. Најприродније је било онда да се ту и чешће и радије но другде слушају песме које прате таква јунаштва и славе те подвиге, и то како оне из старих дана и настале било где и било када по нашим крајевима, тако и сасвим нове, о ратницима и догађајима савременим и спеване одмах и тако рећи на лицу места. Поједине такве песме морали су собом доносити дошљаци и бегунци који су се склањали и овамо, као и другде по приморским нашим градовима, и нарочито хајдуци, дакле борци по занату, и стални, а не само од невоље и када то околности наметну, који су се настанили у Перасту и одатле предузимали своје борбене акције. А са поезијом епском, која се бави јуначким подвизима, у таквој средини лако је и брзо налазила плодно тле и поезија која прати све остале стране живота, нарочито његове лирске тренутке. Тако и толико одомаћена, усмена поезија је у Перасту, а и по осталим местима Боке Которске, у којима ситуација није била много друкчија, остваривала затим једну врсту симбиозе с књижевношћу писаном: овдашњи песници широко су отварали своје стихове утицајима народног песништва, а често су и видно тежили да се овоме приближе до подражавања, па и до свесне мистификације понекад.

Прва перашка збирка народне поезије, и истовремено прва збирка народне поезије међу Југословенима, настала је нешто пре 1697. године, а може бити и управо тада; та је година исписана над текстом њеног претпоследњег листа.[287] Пошто јој сада недостаје шест листова на почетку, не може се рећи како јој је гласио наслов, ако га је било, а само се посредним путем да известити ко ју је начинио; лако може бити да је све то било назначено на натписном листу. Пераштанин који ју је начинио дуго је био непознат, али сада то више није. Неко време, и чак веома дуго, изношено је, с врло много уверења, тврђење да је то био ерудита и песник Андрија Змајевић, али када су се ствари развиделе пажљивије, показало се да оно није оправдано.[288] Судећи по руко-

[287] До пред крај прошлога века та збирка припадала је библиотеци бокељске породице Смећа, а њен тадашњи власник, конте Франо Смећа, продао ју је Валтазару Богишићу и сада је она у Богишићевој библиотеци у Цавтату. Требало је да све народне песме које она садржи уђу у другу књигу Богишићеве збирке *Народних пјесама из старијих, највише приморских записа*, али та књига никада није штампана. О њој вид.: S. Vulović, *Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela*, 10; В. Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, књига прва, Београд, 1878, (Гласник Српског ученог друштва, II одељење, књ. X), Предговор, стр. 93–95; М. Пантић, *Народне песме у записима XV–XVII века*, антологија, Београд, 1964, 87–111 (ту је штампана и двадесет и једна песма из те збирке.)

[288] То је увидео већ Срећко Вуловић, који је збирку и открио и од кога у ствари потиче такво тврђење, касније општеприхваћено и до данас још одржавано, иако га се и сам Вуловић одрекао

пису писара, а и по неким унутрашњим моментима збирке, њеног творца распознајемо у Николи Буровићу (око 1655–1737), поморском капетану, ратнику и бродовласнику из Пераста, који је у слободним часовима преписивао дубровачку и домаћу поезију, а помало је и сам био песник.[289]

Од Буровићеве биографије знају се само поједини детаљи, али су они сви од необичне важности.[290] Као поморски капетан, заповедао је на бродовима својих суграђана (1683. на патачу »Госпа од Шкрпјела« Трипа Штукановића, који је превозио пшеницу; 1701. на једном другом патачу, који је са трговачком робом ишао од Драча за Венецију, и још много пута такође), а пловидбу је обављао и својим бродовима, једном малом фрегатом и једним грипом. Као ратник, борио се са Турцима, и чак је добијао и команду над мањим војним одредима: 1685. код Корона у Мореји; 1686. код Модона, опет у Мореји; 1687. код освајања Херцег-Новога; 1692. на Цетињу; 1694. код Требиња и на Клобуку; 1717. при опсади Бара; 1718. код Улциња.[291] У родноме граду заузимао је и одговорне јавне функције или је примао нарочите почасти: по неколико пута је био један од »суђа« или капетан општине, а често су му повераване и специјалне дужности у изградњи цркава или приликом њиховог опремања; године 1718. налазио се на месту заступника Госпе од Шкрпјела.[292] И све друго везивало га је за Пераст: ту је засновао породицу,[293] ту је имао кућу[294] и ту је, у породичној гробници на острву Свети Ђорђе, нашао и коначни мир.[295]

Основне намере Николе Буровића које су га водиле при раду на овој збирци јасно се виде већ из самога њенога склопа: на деведесет листова формата четвртине, на којима је претежно писано у два ступца, он је желео да

(вид. М. Пантић, *Преписка Срећка Вуловића и Валтазара Богишића*, Зборник историје књижевности Одељења за језик и књижевност, САНУ, књ. 2, Београд, 1961, 203–232).

[289] Gracija Brajković, *Učitelj ruskih knezova*, »Dubrovnik«, II (XVI), 1973, 5, 118; исти, *Prilozi pitanjima pomorskog školovanja u Perastu*, Zbornik Više pomorske škole u Kotoru, 1, 1874, 69; [исти], *Autorstvo jedne peraške pjesmarice*, Бока, V. 1975, бр. 97; исти, *Pjesma kapetana Nikole Burović zadarskom nadbiskupu Vicku Zmajević*, Služba božja, Makarska, XVI, 1976, 2, 128–140.

[290] Највише је животописних момената о Буровићу изнео Грација Брајковић у нав. радовима, заснованим на вестима из перашких архива.

[291] Видети преводе докумената у којима генерални провидур Ђироламо Корнер 18. септембра 1688. и изванредни провидур Никола Ерицо Други 12. јануара 1692 (тј. 1693) одају признање Буровићу за јуначко држање у борбама вођеним до тога времена (Петар Д. Шеровић, *Неколико аката из XVII и XVIII в. о заслугама и одликовањима Пераштана*, Годишњак Поморског музеја у Котору, XII, 1964, 198–200). Има и једно Буровићево писмо упућено дубровачкој влади из Требиња 23. марта 1697. године (Хисторијски архив у Дубровнику, *Преписка*[17] 2125, 147) у коме је реч о некој стоци коју су становницима Жупе Дубровачке била опљачкала тројица лопова из Корјенића, а због те пљачке су дубровачке власти ухапсиле извесног Бучића Томовог, младића потпуно невиног и који је чак био из сасвим другога села. Буровић је одмах дејствовао да се пљачкаши застраше и разјуре и стока врати оштећеним Жупљанима, а овим писмом залаже се код Дубровачана да из тамнице пусте недужног младића.

[292] P. Butorac, *Gospa od Škrpjela*, 73.

[293] Из перашких матица, на пример, види се да је имао кћер Луцију (која је умрла већ 16. марта 1682) и синове Трипуна (Trifone e Vicenzo), рођеног 21. јануара 1683, другога Трипуна (Trifon Zuane e Bartolomeo), рођеног 25. августа 1686. и Луку (Luca e Cristofalo), рођеног 15. септембра 1695. Овај последњи био је свештеник у Перасту, а школовао се у Италији, као питомац Илирског колегијума у Лорету. И он се бавио поезијом (S. Vulović, *Popis i ocjena bokeških spisatelja i njihovih djela. Nastavak*, стр. 8). Умро је у Перасту, 18. октобра 1755.

[294] Према наводима Г. Брајковића *(Pjesma kapetana Nikole Burović*. . ., 136) налазила се та кућа на Пенчићима, тј. у западној половини Пераста, »код цркве Св. Ивана«.

[295] Г. Брајковић је у истом раду донео и текст натписа са те гробнице.

окупи текстове свих врста усмене поезије које је знао, као да их је намењивао свакој потреби тадашњег живота. Прво су долазиле песме дугога метра, које смо навикли да зовемо бугарштицама, а које је он називао *бугаркама;* то су песме епске и јуначке у првоме реду, а тон им је изразито жалобан. За њима су долазиле сасвим кратке и обично веома лепе лирске песме, које се о светковинама или у сличним приликама певају напијајући некоме у част; звали су их *почасницама*, и једне су биле намењене мушкарцима *(почаснице мушке)*, док је друга њихова група била за женски свет *(почаснице женске)*. У следећем одељку ове своје збирке Пераштанин је исписао песме које се певају приликом плеса у колу *(попијевке од кола)*, а завршни део одредио је за десетерачке песме, о јунацима и њиховим мегданима, о њиховим тамновањима и о њиховим женидбама. Поједине од свих тих песама биле су производ других средина и у Пераст су доспеле идући специфичним, не сваки пут уочљивим, и штавише и не увек јасним путевима свога кретања; остале су биле локалног постања и говориле су о догађајима који су за позорницу имали Пераст и његово најближе суседство. Буровић, који је сачинио ову збирку, морао је слушати и једне и друге и, захваљујући његовим записима, а не неким рукописима из којих би биле вађене, оне су улазиле у његову збирку. Не сматрајући своје прикупљање довршеним, он је између одељака остављао беле листове за накнадна уписивања, а како му се то због нечег није дало да учини, каснији власници рукописа стављали су на њих своје записе, или уносили свакојаке текстове, цртеже грбова и једноставне игре пером.

Не би се могло рећи да је Никола Буровић имао до краја одређене представе о усменој поезији, нити да су му биле у свему јасне разлике које ту поезију одвајају од поезије писане и уметничке. То се да закључити по много чему. Прво је од тога што је он овлашним и лаким интервенцијама једну од њих претварао у ону другу, кад му је то требало. Будући да су се у његово време бугарштице већ много ређе могле чути у овим странама, јер су све више узмицале пред песмама у десетерцу, а како је желео да их има, он је десет крупнијих фрагмената из *Османа* Џива Гундулића мирно и без устезања преобразио у бугарштице.[296] Учинио је то на тај начин што је по два Гундулићева осмерца схватио као један бугарштички стих, и што је на одређеним местима, најпре после првог, а онда после сваког другог тако добијеног стиха, дометао припеве које бугарштице имају готово по правилу. Текст дубровачког песника узимао је дословно, или га је понегде скраћивао и још чешће, из несхватања или непажње, и кварио; а припеве је морао да смисли сам. У два или три случаја он је оваквим »бугарштицама« додао завршетке који су држали тон те врсте поезије или су били у складу са садржином преузетог Гундулићевог одељка. Тако је песми о Сунчаници и Љубдрагу, из осмог певања *Османа*, дописао стихове.:

А тешко си јунаку у зла добра чека'ући,
  мила дружинице,
у злу добра чека'ући, у туђе се узда'ући,

[296] О овом преобраћању *Османа* у бугарштице постоји већ мала литература, и то само на основу једног од десет таквих покушаја, који је В. Богишић публиковао у уводу цит. књиге *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Предговор, стр. 94–95. Поред самога Богишића, на назначеном месту, о томе преобраћању су расправљали V. Jagič, *Die südslavische*

а песму сачињену према првом певању Гундулићевог епоса закључио је личним обраћањем Богу:

и јошт, Боже, унаприједа виси свету вјеру твоју,
милостиви Боже,
да су клети неверници крстјанима под ногама.

На потпуно исти начин перашки записивач је од одуже уметничке песме о турској опсади Беча 1683. године, чији је аутор остао непознат, начинио »бугарштицу«, у којој се исувише упадљиво разазнаје њено ненародно порекло *(Бугарка од Беча, града чесарова)*. Сличан поступак применио је и на познату еклогу (»разговор пастијерски«) познобарокног дубровачког песника Игњата Ђурђевића *Пир Руменке и Миљена*, схвативши оно што у тој еклози говоре »стари пастијер« Радмио, затим »скуп вила«, »скуп пастира«, сатир први и остали као некакве посебне »попијевке од кола«. Али то исто је он чинио и са многим текстовима анонимно стваране градске поезије, полууметничке, полународске, која се певала обично по свадбама, младожењи и млади, њиховој блиској родбини или другим »пирницима«, или се пак упућивала на светковинама приређиваним редовницима када казују прву мису и свештеницима када се зарећују. Тим текстовима, у више или мање погођеном тону, језику и ритму народних песама, исказују се честитке и управљају најлепше жеље, или се опевају лепота и врлине младенаца, а гдекад се даје и некаква стилизована историјица њихове љубави. Колико су такви састави рађени без претензија и с намером да служе у више прилика, а не само у једној, види се по томе што се лична имена свих особа којима се они намењују редовно замењују тачкицама, не зато да би се она сакрила од непознатих, већ да би се на односним местима други пут могла ставити било која друга и евентуално нова. До краја тако, усталом, перашки сакупљач учинио је и у текстовима аутентичних народних поскочица и осталих лирских песама.

Уз право обиље текстова анонимне градске лирике, писаних увек да би били певани, и то на неке мелодије које су одавно непознате, а које су свакако биле чуване дугом традицијом, у овој збирци, захваљујући Николи Буровићу, сачувало се и сто тридесет правих народних песама, у облику који су оне имале крајем XVII века. Оне су различите по врсти и садржају, као што су неједнаке по вредности и лепоти; пуно их је, међутим, ретких, драгоцених и прелепих. Две бугарштице, а има их само три, ако се не рачуна она вештачка, о опсади Беча, имају за предмет локалне догађаје; прва: заједнички бој Пераштана и Которана с Турцима код Новога и у њему издајство које су начинили Которани, а друга: сурово перашко кажњавање шпанског војводе Дон Карла за срамоту коју је нанео двема сиротицама из Пераста. Трећа је бугарштица више лирска и не би морала бити уско локална: о Брајану Милошевцу који покушава да обљуби робињу ђевојку. Почаснице, којих има највише и од којих је педесет шест »мушких«, а двадесет и три су »женске«, лирске су минијатуре, са занимљивим, нежним и љупким ситуацијама и с пуно сачуваних и јасних трагова древних, феудалних времена. Као врло омиљена

Volksepik vor Jahrhunderten, Archiv für slavische Philologie, IV, 1879/1880, 192–242 (преведено у књизи: V. Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb, 1948, 216–217); Ante Petravić, *Gundulićev »Osman« prepjevan u bugarštice*, Obzor, Zagreb, LXXIX, 3. јануар 1939, бр. 2.

врста, оне су се у Перасту одржавале дуго и упорно, и још их је Вук Караџић ту нашао, када је дошао да бележи песме и сакупља речи по Боки Которској и Црној Гори. Чисто »женских« песама, у ритмовима карактеристичним за народну лирику, има у овој збирци деветнаест, у одсеку који је назван »Попијевке од кола«, али песама сличнога садржаја, затим карактеристичних романси и балада о љубави, претежно лирских по инспирацији, има и у закључном одсеку збирке, где има још двадесет девет песама, а од њих далеко су најбројније оне у епским десетерцима, које би се по Вуковој подели сврставале у »мушке«. Међу њима је песма *Обкружен Беч 12 лула, а слобођен на 14 сетембра 1683* и песма о ослобођењу Херцег-Новога 1687. године, затим песма о паду Клиса и о тамновању Боретић Шимуна и Мирковић Пера, песма о Сењанину Иву како »разбија« сватове и о гусарини Павлу који чини то исто и убија Вујина Ливљанина и све сватове, најзад пуно мотивских песама о мајци крвници, о мегдану браће, о смрти будимске краљице, о јунаку и јелечким девојкама, о заручници која спасава јунака, о састајањима девојке и јунака и о романтичним женидбама.

Али да чак и није, на основу рукописа, Никола Буровић идентификован као творац ове збирке, на везу са њим упућивала би и околност да је она једно време била власништво перашког свештеника и правника Луке Буровића, који је био његов син и коме је она припала по наслеђу. На њеним празним листовима Лука Буровић је касније и сам убележавао понешто: једном је то препис некаквог документа који се тицао њега лично, други пут су то четири народне песме или, још пре, доста веште имитације њихове. Све те песме имају за предмет догађаје из живота или из историје Пераста, али су им поводи или јунаци претежно из »куће Буровића«; једна је свадбена песма, за нечије венчање, пуна благослова и најлепших жеља упућених »вјереницима«, по тону и изразу слична народским пригодницама и од оне врсте какве су се тада смишљале и певале у Дубровнику;[297] једној је јунак Трипо Буровић, који је »капетан славнога Пераста« и одбија турски напад под вођством Ризванагић-аге; преостале две славе самога Ника Буровића, оца Лукиног, и његова јунаштва у време »кад Морозин Коруна поступи«. У првој од те две последње песме, на пример, Буровићева јунаштва описује Корункиња Фате у »књизи« коју из Новога шаље истоме Нику Буровићу:

Ти не маређ ни смрти, ни труда,
нег прем свијем хитар летијаше
на мирове од тврдога града;
Бог ти вишњи снагу и срећу даде,
ер најпрви у граду уљезе,
мачем сијечеш од Коруна Турке,
турско мноштво под мач обраћаше . . .[298]

[297] Лирска пригодница о којој је реч писана је у осмерцима, осим два стиха при крају песме који су дванаестерци; штампана је у антологији *Поезија барока* М. Милошевића и Г. Брајковића на стр. 348–349, с краћим уводом на стр. 347.

[298] Та епска песма у десетерцима Луке Буровића штампана је сада у наведеној књизи *Поезија барока*, 95–97. У уводу уз њу (стр. 93–94) изнето је да се Лука Буровић родио у Перасту 15. септембра 1695. и да је тамо умро 18. oктобра 1755; затим да је студирао у Илирском заводу у Лорету, где је »постигао и докторат«, и да је као жупник служио у Доброти и Лепетанама.

Али Буровићима се упућују највише хвале и у песмама које су у овој збирци писане руком Ника Буровића; њихово уметничко постање још је очигледније, и лако може бити да им је Нико Буровић и аутор, а не само преписивач. У четири такве песме славе се јуначки подвизи »кавалијера« Ивана Буровића, који је за оно што је учинио добио две колајне, једну од млетачког сената, другу од генерала; неколико стихова једне од тих песама сажима овако те славне Буровићеве подвиге:

ти си име вјечно стеко од кавалијера
ер си дужду ти подао лијепа Требиња,
и попали и пороби равна Љубиња
и доведе све јунаке од Љубомира,
и опусће с твога страха Херцеговина.[299]

О Буровићевом интересовању за дубровачку поезију претходног и његовог времена сведочи примерак издања Палмотићеве *Кристијаде* из 1670. године, који је био његово власништво,[300] и још више опсежан зборник његових преписа из дела Игњата Ђурђевића *(Пјесни разлике* и почетак препева *Енеиде),* Џона Палмотића *(Бисерница* и *Елена уграбљена),* Френа Бобаљевића *(Сказовање Троје ужежене)* и непознатих преводилаца Овидијевих хероида.[301] У том је рукопису и шаљива песма коју је њему у похвалу писао пријатељ и Пераштанин такође Антун Замбела (Замбелић), под насловом *Поклон с срчанијем поздравом придрагому и пријубежљивом пријатељу господину Нику Буровићу, владаоцу перашкому. Антун Замбелића у Млетке.* Од песничких покушаја самога Николе Буровића зна се за пригодницу којој се одазвао на вест о премештању Вицка Змајевића са барске на столицу задарске надбискупије, која је из средине 1713. године. Та Буровићева »пјесан« *(У похвалу присвијетлога и припоштованога господина Вицка Змајевића аркибискупа задарскога, господичића перашкога, годишта 1713)* од седамнаест строфа у осмерцима[302] не издваја се неким нарочитим својствима из круга осталога пригоднога песништва, које се, ни много боље ни много лошије, неговало у обиљу тада у нас, како у Перасту тако и свуда по Приморју; сам њен аутор уосталом, шаљући Змајевићу те своје »пјесни«, признавао је скромно да су оне »зло сложене«. Али важније од поезије њему је било да искаже њима Змајевићеве »крепости« и да му ода »хвале неизречене«, а исто тако и да му упути своја честитања, најлепше жеље и изразе своје »љувезни«, које местимице добијају и аутобиографске црте:

Теби, теби од дјетета
прави слуга вијек сам био,

[299] Ова песма штампана је сада у антологији *Поезија барока* М. Милошевића и Г. Брајковића (стр. 341–342, с уводом на стр. 339–340).

[300] Г. Брајковић, *Pjesma kapetana Nikole Burović*..., 137; ту је и снимак насловне стране те књиге с Буровићевим потписом-екслибрисом *(Ad titulum servitutis atque ad usum domini Nicolai Burovich domusque illius).*

[301] Тај се рукопис налази у Архиву Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу.

[302] Буровићеву »пјесан« нашао је и уз широка објашњења и важне напомене објавио у нав. раду *Pjesma kapetana Nikole Burović*... (стр. 132. и д.) Грација Брајковић. Прештампана је та песма у нав. антологији М. Милошевића и Г. Брајковића *Поезија барока*, стр. 343–346.

теби, теби док је свијета
служити сам одлучио.

Завршни тренуци XVII века у књижевности Пераста, а то је онда дословце значило и у књижевности Боке Которске, па и понешто шире од тога, припали су тројици писаца, који својим животом, као и својим радом, стоје на размеђи тога и следећег столећа, и за које се може рећи да подједнако припадају и једноме и другоме. Сва тројица су занимљиве и сложене личности, и мада по ономе што су радили и мислили нису много налик међу собом, заједничко им је то што су им животи протекли немирно, у више праваца и по разним странама, а и то што њихова присутност у књижевности, или тачније: у култури онога времена, није забележена само у по једној области. Иако су поједини њихови списи, а код неких су они и у претежнијем броју настали у XVIII веку, ти писци по свему припадају веку који их је обликовао, из кога су изишли с јасно назначеним и довршеним физиономијама и у коме се, уосталом, њихова дела уочавају као нека његова упечатљива поента.

Први је од тих писаца Марко Мартиновић (15. VII 1663 – 28. X 1716), познат нарочито као поморски педагог и учитељ младих руских бољара у морепловним вештинама, али који је, уз то, био и песник, ерудита, па у неку руку и повесничар свога места, поред тога што је био заповедник бродова и спретан трговац.[303] Њега је на море упутио сам живот: лишен било каквог већег наследства и без других извора средстава, он је морао изабрати мукотрпни и опасни занат поморца, који му је једино отварао некакве изгледе. За тај занат припремао се нешто у свом Перасту, учећи приватно код искусних капетана, нешто на самим бродовима, где је каријеру почео као бродски писар. Његов син Драго, који је и његов биограф – у италијанским језиком писаном трактату о роду Стјепковића, каснијих Марковића или Мартиновића, из 1728. године *(Libro trattato della descendenza della casa Stiepcovich da Perasto hora detta casa Marcovich, o Martini, o Martinovich),* изнео је о њему да је био »склон великом раду, и усавршавању, толико у рачунима, као и у математици, такође у цртању и писању«.[304] Други један његов савременик, Јулије Баловић, вели да је Мартиновић човек невелике

[303] О Марку Мартиновићу постоји већ доста опсежна литература. Поред онога што ће бити наведено у даљем тексту, овде од важнијих радова помињемо: F. M. Appendini, *Memorie spettanti ad alcuni uomini illustri di Cattaro*, 75; [Antonio Bassich], *Marco Martinovic da Perasto*, Gazzetta di Zara, 1832, n. 45; Francesco Viscovich, *Storia di Perasto*, Trieste, 1898, 275–277; P. Butorac, *Zmajevici*, 47–50; исти, *Marko Martinović Peraštanin (1663–1716), učitelj ruskih knezova i bojara u pomorstvu*, Руски архив, Београд, XXIV–XXV, 1933, 30–36; A. Milošević, *Marko Martinović i ruski knezovi i bojari*, Jadranska straža, XIII, 1935, 2, стр. 61–62; А. Соловев, *Русские навигаторы XVII века среды Южных Славян*, Београд, 1937; Niko Luković, *Marko Martinović, matematičar i nautičar*, Годишњак Поморског музеја у Котору, II, 1935, 35–44. Ту такође треба навести и акта са симпозијума »Развој поморског школовања на источној обали Јадрана – посвећен 275-годишњици поморског педагога кап. Марка Мартиновића«, одржаног 10. септембра 1973, који су штампани у Zborniku Više pomorske škole u Kotoru, 1, 1974 (нарочито радови А. Лалошевића, П. Ковачевића, В. Форетића и Г. Брајковића).

[304] Александар Лалошевић, *Живот и дјело поморског педагога капетана Марка Мартиновића*, Zbornik Više pomorske škole u Kotoru I, 1974, 28. Вид. и: V. Ivanović, *Rukopisna knjiga o Marku Martinoviću*, »Бока«, III, 1973, бр. 44. Рукопис тога дела Драга Мартиновића, које није штампано али је одавно било коришћено (између осталих и у делу: F. Viscovich, *Storia di Perasto*, 277), чува се у меморијалном музеју Висковић у Перасту; у нав. раду А. Лалошевић доноси из њега овеће одељке у преводу на наш језик.

школе, али врло даровит и оштроуман.[305] С осталим Пераштанима и Мартиновић је учествовао у млетачкој опсади, а затим и у освајању Херцег-Новога 1687. године. Лична виђења тог ратовања он је преточио у стихове на италијанском језику и претворио у спев, који је штампао у Венецији 1698. у засебној књизи под насловом *Веома тачан извештај о опсади и заузећу Херцег-Новога који су начиниле славне трупе Прејасне Венецијанске Републике 1687 (Giustissima relatione dell' assedio ed aquisto di Castelnuovo, fatto dalle gloriosissime armi della Serenissima Republica di Venetia l'anno 1687.)* То прво своје дело Мартиновић је издао на свет под карактеристичним псеудонимом »кнез Кумбора« (Conte di Combur), у чему се видела алузија, и његов син је тако видео, на његову жељу да ту титулу и добије. Жеља му се, наравно, није остварила, а титулу је доцније понео Вицко Бујовић, перашки силник и тадашњи капетан Пераста, који је, највероватније, платио штампање Мартиновићеве књиге и коме је она и посвећена (consacrata al merito singolare dell' illustrissimo sig. Vicenzo Bujovich, capitano attuale di Perasto). У Венецији, где је публиковао своје дело, Мартиновић је боравио често, и морао је бити већ тада добро познат као поморски стручњак. Тешко да би му иначе било поверено заповедништво над млетачком корветом San Antonio, као што је још мање извесно да би могао добити частан задатак да руске кнежеве и бољаре, које је Петар Велики 1697. отпремио у Венецију да »изучавају војну стратегију и тактику«, уводи у теорију и праксу навигације. Са седамдесеторицом тих својих руских слушалаца он је на броду капетана Ива Лазаревића, који је у те сврхе узајмљен, у јесен 1697. и затим у лето 1698. године, предузео два школска путовања по Јадрану, од Млетака до Дубровника и Барија, и од Млетака до Херцег-Новога, Пераста и Чивита Веkије, на којима су они имали прилике на само да уче поморске науке већ и да осете све непредвидиве ћуди мора и опасности које са тим иду. У једном пригодном напису о Мартиновићу изнето је,[306] а затим се то редовно понавља, да је он тада »написао једну врсту поеме, и да у њој описује случајеве који су се десили за време путовања и шаљиво прича како је некима припала мука на мору и како су се други дивили разноврсности предмета на које су наилазили на путу«, као и да је Мартиновићева »поема одштампана на словенском језику у Венецији«. Ту књигу, међутим, нико до сада није видео, што опет не искључује сваку наду да ће се она ипак једном наћи. Успомена на Мартиновићево педагошко деловање остало је много: у атестатима које је својим питомцима издавао, тврдећи у њима да их је подучавао »у наутичкој струци: бусоли, у свим врстама ветрова и у навигационој карти«, и то »како је у обичају ових крајева, и колико се тражи од капетана и других људи вештих бродовима«; затим у дневницима које су неки од њих (Борис И. Куракин) или други упућени очевици (Петар А. Толстој) остављали; и најзад у једној слици, за коју се, без посебних доказа а на сваки начин и без икаквог основа, тврдило да ју је радио сам Трипо Кокоља, на којој је Мартиновић представљен како, седећи за столом с картом и наутичким

[305] Gracija Brajković, *Učitelj ruskih knezova*, »Dubrovnik«, II [XIV], 1973, 5, стр. 116; навод је из Баловићеве *Перашке хронике*, а изворно гласи: Huomo di poco studio, ma di gran ingegno et accorto.

[306] Сергије Штајн, *Руски поморац међу Југословенима – доживљаји капетана Владимира Богдановића Броњевског у Далмацији, Боки Которској и Црној Гори 1806 г.*, Политика, 17. септембра 1932. Наведено код Ника Луковића, *Marko Martinović, matematičar i nautičar*..., 42.

инструментима пред собом, »морски наук и владање« предаје самој петорици ученика, али су у горњем делу слике, уз руски грб и текст односног указа цара Петра Великога, наведени поименце сви »кнезови, алити принчипи« и сви »властели, алити бојари« који су прошли кроз Мартиновићеву школу. Из тог Мартиновићевог деловања проистекао је можда и један његов нарочит стручни спис: сви, наиме, спомињу некакав Мартиновићев трактат о бродоградњи, који је он наводно посветио бившем ученику Дмитрију Галицину и који би се имао налазити негде у садашњем Лењинграду,[307] али нико тај трактат није видео, још мање проучио, што би он без даљега заслуживао. Иако је Мартиновићу, по обављеном послу, млетачка влада у знак признања доделила доживотну пензију, он није напустио ни поморство ни трговину. Нађено је, напротив, да је од 1699. до 1707. скоро сваке године, као што је то чинио и раније, предузимао путовања »за Левант, Албанију, Далмацију, Истру и Венецију«, носећи сваковрсне трговачке терете, на унајмљеним бродовима или на свом фрегадуну »Kavalier Vigilante«.[308] Потпуно је природно да су Мартиновићу његова знања, послови које је обављао и успеси у поморству и трговини прибавили велики углед код суграђана: један знак тог уважавања је и то што је 2. марта 1708. изабран за градског судију. Баш у време те његове службе, али док се он иначе налазио у Млецима, одиграла се на главном перашком тргу крвава барокна драма, у којој је као највећа жртва пао гласовити, али необуздани и на свакојаке поступке спремни Вицко Бујовић. У то убиство, које је само последица дуготрајног и тешког трвења у врховима перашког друштва, били су умешани неки чланови најистакнутијих породица, између њих, изгледа, и сам надбискуп барски Вицко Змајевић, а надбискуповог брата Матију оно је одвело чак и у доживотно изгнанство из домовине. Смрт бескрупулозног, али на све стране највише цењеног Бујовића силно је узнемирила млетачке власти; одмах су поведене строге истраге и отпочела су кажњавања. Та је смрт дирнула и неке песнике; један од њих, Корчуланин Петар Канавеловић, испевао је исте године одужу тужбалицу за Бујовићем на нашем језику *Плачна успомена од смрти присвитлога господина кнеза Виска Бујевића у Перасту* (или, како јој још стоји у наслову, *Смрт пријека и немила присвијетлога Виска Бујевића у Перасту)* с пуно тешких прекора Пераштанима због овог убиства, од којих најтеже одјекују ови:

О Перасте, прављу [тј.кажем] теби:
већ никому нијеси мио,
ти размисли сâм у себи
јеси ли они кӣ си био.
Нијеси, нијеси, нег паклени
понор страшни и немили,
покле у теби порођени
јесу вуци свијем немили . . .[309]

[307] Позивајући се на Срећка Вуловића, први то износи Ф. Висковић у нав. књизи, *Storia di Perasto*, 276–277.

[308] Gracija Brajković, *Učitelj ruskih knezova*, 116.

[309] Мирослав Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе (III) 4. Паснички одјеци погибије Пераштанина Вицка Бујовића*, Зборник историје књижевности Одељења за језик и књижевност САНУ, књ. 2, Београд, 1961, 86–91.

Са стране перашких песника нису, наравно, изостали одговори, а још исте године у спор се умешао и Марко Мартиновић. Он је о убиству Вицка Бујовића написао на италијанском језику посебан и дугачак спис *(Sull' uccisione del Buiovich)* замишљен да буде не само нека врста одбране самога убиства, и његових извршитеља пред млетачким дуждем, већ и истинит приказ његове далеке историје и свих његових узрока.[310] Мартиновић жели да непристрасно разјасни читав догађај и куне се да је све што пише »гола истина, а не прича«, и своје излагање закључује речима: »Ако ово што сам написао не буде истинито, осуђујем сам себе да ми буде одрубљена глава насред трга Светога Марка«; али ипак он пише с чврсто изграђеним уверењем да је низом својих поступака Бујовић сам изазвао своју неодложну смрт и у ствари повукао једну од многих руку спремних да потегну бодеж и да му задају кобни ударац. Навео је у ту сврху многобројне крупније и ситније згоде из Бујовићевог живота, јавног и приватног, који је знао до у танчине и из кога је умео спретно да изабере оно што ће најбоље послужити сврси. А приповедао их је с вештином аутентичног биографа и писца, уносећи у казивање пуно сликовитих детаља и васпостављајући ситуације у свој њиховој животности, и не бежећи ни од тога да и сам изиђе на сцену, с властитим сагледавањем ствари, са својим рефлексијама, па чак и с обраћањима мртвом јунаку ове жалосне историје. Али, поред несумњивих књижевних квалитета, Мартиновићев спис је значајан и као историјско сведочанство о оном времену. Врло много овај писац говори, и то говори с најдубљим познавањем и из прве руке, о ондашњем Перасту с његовим шароликим становницима, које видимо при њиховим пословним подухватима и у јавној делатности, са њиховим силовитим страстима и са специфичним, барокним, схватањима, и затичемо их у тренуцима њихове слабости, откривамо њихове навике, пратимо их по лукама и по бродовима, на улицама, у скривеној интимности њихових кућа, и имамо прилике да знамо чак у шта су се одевали и како су се према свему томе односили.[311]

Осим овога, од Мартиновића нам је остао још један текст на италијанском језику, којим је он зачудо био забављен претпоследње године свога живота, а који је, рекло би се, по својој природи најмање у складу с том околношћу. То је некакав нацрт или програм који је Мартиновић израдио за покладне свечаности замишљене да се одрже на перашком тргу 3. марта 1715. или, ако тада време не би било извођачима склоно, у два последња дана карневала.[312] Пераст би се тим свечаностима придружио општој радости због проглашења другог морејског рата, у коме се очекивала победа млетачког оружја над Турском. Око једне танке драмске основе с главним генералом и његовом пратњом који се појављује на тргу, а у сусрет им излази генералова кћи, и не знајући да то значи да она, као у старозаветној причи о судији Јефти

[310] Његов превод на српскохрватски језик, приказ и оцену вид. у раду: Pavao Butorac, *Dva nepoznata rukopisa Marka Martinovića*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, I, 1925, 359–384. Други, и сопствени, превод појединих одељака из Мариновићевог списа о убиству Вицка Бујовића и узроцима тога убиства дали су Г. Брајковић и М. Милошевић у антологији *Проза барока* (стр. 253–261).

[311] Врло добру анализу Мартиновићеве апологије дао је Милош И. Милошевић *(Prilozi za monografiju Vicka Bujovića*, Годишњак Поморског музеја у Котору, II, 1955, 38–48), упоредивши пишчев приказ догађаја с историјски утврђеним чињеницама.

[312] И тај Мартиновићев текст доноси, у преводу, нав. рад П. Буторца, *Dva nepoznata rukopisa Marka Martinovica* на стр. 382–383.

и о његовом завету о рођеној кћери, мора бити жртвована, до чега тада ипак не долази, Мартиновић је испреплео право мноштво свега и свачега: и буфонска наступања познатог локалног лакрдијаша, и комичне импровизације Панталона, лекара и Закањана који се врте око обавезног клистира као у правој комедији dell'arte, и одсецање главе волу у плесу »компаније« с мачевима, и акробатске вештине на конопцу и, поглавито, много играња, уз свирку цимбала и гитара и ударање бубњева, и то не само »страних плесова« него и кола »по нашем обичају« и других игара. Све то имали су да окончају ватромет, пуцњава и громки поклици рату, а разуме се и вечера за угледне званице. Тешко је сада рећи да ли је све то изведено и да ли је Мартиновићева замисао у потпуности остварена. Важно је, међутим, што она показује у којим су се све оквирима одвијале карневалске светковине на перашким улицама и што омогућује закључак да је позориште, нарочито у облику артистичких и импровизованих комедија омиљених у бароку, већ увелико било одомаћено у тој средини.

Други перашки писац са прелаза из XVII у XVIII век, Јулије Баловић (24. III 1672 – 10. IX 1727), из познате је, чак и патрицијске куће, и крвно је повезан с највиђенијим домовима у Перасту.[313] Породица му је бројна: он је један од седморице синова Матије Андријиног Баловића и Ане Буровић, а осим тога биле су у кући још и две сестре. Зато другога пута осим поморства, служења Прејасној Републици, и трговине, евентуално још и цркве, за њих готово да није ни било. Као Марко Мартиновић, целога свога века био је поморац и, као он, морао је тај живот почети скромно, као бродски писар (»шкриван«). За те године везана су његова најранија интересовања за књижевност и његови радови из области поморске науке. Док је издржавао карантин у Млецима, прекраћивао је време преписујући мелодраму *Даница* Дубровчанина Џона Палмотића, којој је на крају додао осам анонимних песама под насловом *Слијепац пјева згоде које љубав носи* и још две друге, исто тако анонимне. Свој рукопис је и довршио ту, »на контумацију у Млецима«, и то, како је сам забележио, » на 16. мјесеца вељаче а годишта 1692. под Франческо Морозини, дужд млетачки«.[314] Све то заједно показује учење, школу и почетништво, али и везаност, која се уочава тада и код свих осталих Пераштана од књиге, за књижевност Дубровника и њене најистакнутије песнике. Отприлике у исто време настао је и нови Баловићев рад, али сада у потпуности друкчије природе. То је нека врста приручника за бродске писаре – Баловић га је тако и назвао: *Pratiche schrivanesche* – у коме су били окупљени, као некакви примери и обрасци за праксу, свакојаки текстови који могу бити од помоћи бродском писару код многоврсних послова које он обавља или у најразличитијим приликама у којима може да се нађе с бродом на коме служи и с његовом посадом. То су молбе лучким и другим властима, атестати за све могуће случајеве, представке и писма, упутства за састављање званичних докумената, увођење у сложену и разгранату барокну титулатуру, текстови диплома, обвезница, протеста, уговора о осигурању и разних здрав-

[313] Основни биографски подаци о Баловићу садржани су су радовима: Josip Luetić, *Pomorski priručnik Julija Balovića-Peraštanina*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, III, 1954, 511–526; Miloš Milošević, *Pomorski elementi u obiteljskom arhivu Balovića iz Perasta*, Pomorski zbornik, 2, Задар, 1964, 700–704.

[314] Баловићев рукопис чува се у Јадранском институту у Загребу (Оставштина Баловић, бр. 2).

ствених уверења, затим преглед мера које су у текућој употреби, тарифа и такса, врста и курсева новаца, и још много шта друго. Осим тога, Баловић ту даје, калиграфски исписане, и разне алфабете и писма, латиницу, ћирилицу (Serviano) и глагољицу (Slavo Illirico), затим бројеве, италијанске, римске, грчке, турске, као и оне у ћирилици и глагољици који су тада још означавани словима и бројном вредношћу, да на крају дода и један вишејезични речник у коме су за приближно око пет стотина најосновнијих речи из свакодневног живота нађени еквиваленти на италијанском, нашем (Slavo-Illirico), грчком, албанском и турском језику. Замисливши на тај начин овај свој приручник, Баловић је хтео да изгради »идеју савршеног бродског писара«, како би се то рекло у она времена, и тиме се у ствари везивао за сличне покушаје барокне науке да теоријски нормира поједине области људске делатности. Свој посао Баловић је радио амбициозно и о њему је размишљао дуго: сачуване су две његове верзије, од којих је ранија из 1693. и краћа,[315] а познија из 1695. и кудикамо обимнија и богатија грађом;[316] обе су рађене у Венецији, што би значило да је њихов писац тада дуже остао у славном граду »Доминанте«. Баловићеве *Pratiche schrivanesche* данас имају својих несумњивих вредности, али те вредности су у првом реду културноисторијске; овај спис показује како су се широка знања захтевала тада од бродског писара и у каквим је све ситуацијама он морао показати да је до краја овладао тајнама своје службе. Још у нечему ово дело може привући данашње интересовање: одабирајући грађу за њега, Баловић је узимао аутентичне документе, које је саопштавао у целини, па они стога, поред намене коју им је писац дао, имају и карактер историјских извора. Лако је могућно да је спремајући овај свој приручник Баловић помишљао и на његово штампање; од тога, међутим, није било ништа и тај је његов труд остао у рукопису до данас.

После тих млетачких дана, када је спокојно преписивао дубровачке песнике и радио на свом приручнику, Јулије Баловић повео је немирни, несигурни и опасни живот поморца и од 1697. до 1718. године, по прилици, био је непрестано на мору. За те две деценије пловио је на разним бродовима (»Santa Croce«, »S. Antonio, »S. Cristoforo«), вршио је на њима службе према степену својих знања и према рангу који је стицао (бродског писара, пилота, капетана-поручника, заповедника), обављао је часну дужност команданта перашких чувара заставе Светога Марка, учествовао је у разним борбама (с

[315] Та верзија, која има наслов *Pratichae scrivaneschae di me Giulio Ballovich Perastino Nella quale si contengono diuerse Suppliche, Nolleggiati, Prettesti & molte altre Scritture, la quali seruono ad ogni Scriuano di qual si sia Nauillio pratticando si nelle Città, Scale et Armata che con la sua Idea & presente Pratica impari ogni cosa per non falare Venetia MDCXCIII*, налази се у Градској библиотеци у Сплиту под сигн. М. 105 и има укупно 95 листова. Описао ју је Ј. Лустић у нав. раду *Pomorski priručnik Julija Balovića-Peraštanina*. Лустић даје и снимке насловне стране и цртеж »наоружаног једрењака са три јарбола«, који је Баловић начинио, а саопштава и, додуше нешто скраћен и само на италијанском и »словинско-илирски« део сведен, речник из овог приручника.

[316] Та друга верзија је у Поморском музеју ЈАЗУ у Сплиту, има 264 листа, а наслов јој је: *Pratichae schrivaneschae, di me Giulio Ballouich Perastino Nelle quali si contengono l'auertimento dellae Pratichae Schrivaneschae con diuersi Nolleggiati Prettesti, Fedi, Suppliche etc. con le quali si puol servire il Scriuano di qual si voglia Naue, Nauilio, o Bastimento, si Mercantile, come Publico, che praticando si nelle Citta Piazze, Scalle, et Armate, che con la sua Idea, e presente pratica si reggera nelli suoi bisogni – Con la gionta di molti Alfabetti di deversi Linguaggi, come si uede al fine di questo Libro, con moltiss. Mansioni delle Lettere a molti Sogetti, Capi del Mare, et Terra etc. GB. In Venetia, anno Dni MDCVC.* Њу је описао Цвито Фисковић (*Borba Peraštana s gusarima u XVII i XVIII stoljeću*, Годишњак Поморског музеја у Котору, XXI 1973, 11–13).

улцињским и триполитанским гусарима код Драча и Шћедра), у опсадама (Крфа) и у нападима на поједина места (на Превезу и Војњице), показивао при томе велику умешност и познавање ратне вештине, и бивао рањаван. За верну службу и несумњиве услуге које је у рату и миру учинио Венецији, за подвиге и храбро држање, добијао је дипломе, писмена признања и атестате пуне кићених барокних фраза и уобичајених претеривања које су му издавали млетачки адмирали и заповедници ескадри, изванредни провидури Котора и Албаније и генерали мора, команданти ратног бродовља и кнежеви, и који су се затим с поносом и свечаним поштовањем чували у кући Баловића и показивали у одређеним приликама, или су се, скупа са сличним документима које су временом добијали остали Баловићи, преписивали у нарочите књиге и намењивали потомцима (каква је, на пример, књига коју је под насловом *Varii attestati della casa Ballouich*, у другој половини XVIII века сачинио хроничар Андрија Баловић).[317]

Све и да је хтео, Јулије Баловић те године свога живота није могао да посвети раду на књижевности; за такав рад време је дошло када се с мора повукао у свој Пераст. Негде тада он је начинио један зборник народне поезије, који је одавно предмет живог интересовања наше, па и светске науке. Сигурно је да песме које је у њега уврстио није сам бележио и сакупљао из уста певача; њих је он преносио из већ постојећих и од раније начињених записа. То не умањује битно значај његовог зборника, јер је њиме спасено мноштво текстова народне поезије који би се изван сваке сумње иначе погубили. Све песме Баловићевог зборника ни до данас нису штампане; штампан је само њихов старији део, који је у одређеноме тренутку био за науку занимљивији: то је девет бугарштица, у којима су опевани искључиво догађаји перашке историје XVI–XVIII века.[318] Низ тих догађаја почиње песмом о неуспелом покушају »влашкога војводе« Радула да пороби Пераст 1511. године, и окончава се песмом о нападу гусара из Туниса и Драча на »ђемију« Пераштанина Ђура Банова, што се збило 25. децембра 1716. године. Између њих су бугарштице о освети Пераштана над шпанским војводом Дон Карлом, из 1537; о боју Пераштана и Которана с Турцима из Новога, из 1539; о Николи Пераштанину и Паштровки девојци, о Пераштанима који свете смрт свога суграђанина Сокола, о њиховом сукобу с рисанским Турцима, о херојској одбрани нападнутог Пераста, из 1654; и најпосле, о хришћанском заузећу Херцег-Новога, из 1687. године. Све те песме, настале одмах у току догађаја који им је предмет, или непосредно после њега, носе јака обележја сирових чињеница живота, што им даје изразито хроничарски карактер; у њима је стога више историјске истине него песничке лепоте. Осталих петнаест песама Баловићевог зборника све су у десетерачком стиху; али и њима садржај чине »искључиво перашки догађаји или они који се тичу Пера-

[317] Чува се у сплитској Научној библиотеци под сигн. М. 107.

[318] Њих је штампао В. Богишић у познатој и већ наведеној књизи *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, под бр. 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75. Богишић је дао и кратак, понешто непрецизан, опис Баловићевог зборника, на стр. 133–134. предговора за ово своје издање. Ранији њен опис, исто тако кратак и још мање тачан, дао је С. Вуловић у нав. раду *Popis i ocjena narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela*, 29. Вуловић је на истом месту поменуо још »три свеске пјесанца Г. Баловића, у којима су пјесме што се у Баловића великој збирци не налазе« па се то понекад схвата да су од Ј. Баловића остале још три збирке народних песама, што никако не одговара чињеницама, јер те три збирке није он начинио.

штана«;[319] поједине од њих по садржају су истоветне с неким бугарштицама које се већ налазе у Баловићевом зборнику. У тим десетерачким песмама опевају се сукоби на »крајини« у којима су јунаци махом хајдуци Баја Пивљанина и сам њихов легендарни харамбаша; четири за предмет имају гласовити мегдан младога Вицка Бујовића с новским капетаном Османом, који се одиграо 24. јула 1682, а свршио се лоше по турског изазивача; остале су о опсади Пераста 1654, о ослобођењу Новога 1687. и о борбама перашких поморача с гусарима који их пресрећу и нападају на мору или у лукама. Једна од песама те врсте, у којој је реч о нападу »турске тартане од Барбарије« на перашки брод под заповедништвом Ђура Банова »у порту од Драча« омогућује да се приближно одреди време настанка Баловићевог зборника, односно да се установи тренутак пре кога тај настанак сигурно није био: иако је у наслову песме, која је иначе уметнички производ у духу народне поезије, а не аутентични израз усменог стваралаштва, Баловић ставио да се опевани догађај одиграо »на благдан Божића 1674, 25. децембра у петак«, његово временско одређење сасвим је нетачно, а оповргавају га и стихови саме песме, у којима стоји:

ово чудо под Драчем се згоди
хиљаду и седам стотин лита
и четрнаест одкупа од свита,

мада сасвим прецизни нису ни ти стихови, јер је опевана победа Ђура Бана била у ствари тек децембра 1716, као што је већ речено. Али, иако су у тој мери уско локалне по предметима, по творцима, а без сумње и по кругу свога простирања, песме које је окупио зборник Јулија Баловића значајне су јер показују присутност ове врсте стварања на одређеном тлу и што уједно чувају и плодове тог присуства; поред тога, оне са своје стране немало доприносе да се у понечему не само прати већ и разјасни историја усменог песништва, у којој је остало толико много тамног, непознатог, недокучивог.

Последње деценије живота, уз бриге о породици, коју је касно засновао, и у којој су брзо почела да пристижу бројна деца, и уз јавне послове, о којима се у два маха старао као градски »суђа«, Јулије Баловић посветио је прибирању, преписивању и сређивању грађе, и бележењу личних запамћења и судова о личностима и догађајима из историје његовога роднога места. Тако је поникла *Перашка хроника*, коју је оставио у рукопису, и која ни потом није штампана, поред све своје неоспорне важности, барем документарне.[320] Одскора се још једно дело доводи у везу с Баловићем;[321] то је доста обиман рукопис у који су из службених списа перашке општине (нарочито из познате »Зелене књиге«), затим и из разних других извора, преписани документи, одлуке, решења и писма сваковрсне материје за период од 1541. до 1678. године, а у наставку, на двадесет и три листа, дати су цртежи, рађени гушчијим пером и доста вешто, на којима су приказани бродови различитих

[319] В. Богишић, *нав. дело*, предговор, 134.
[320] Одељак о Перасту из Баловићеве *Перашке хронике*, чији се рукопис налази у Наджупском архиву у Перасту, сада се може читати у преводу на наш језик у антологији Г. Брајковића и М. Милошевића *Проза барока*, стр. 524–526 (с уводом о Ј. Баловићу и његовим делима на стр. 522–523).
[321] Вид. наведени рад Ц. Фисковића *Borbe Peraštana s gusarima u XVII i XVIII stoljeću*.

типова и власника, у тренуцима кад воде борбе с гусарима, кад једре по мору или кад се налазе у заливима и крај појединих градова дуж нашега Приморја и све до Грчке. Уз те цртеже додате су сваки пут и кратке легенде у којима се они тумаче или се укратко назначују догађаји који су на њима представљени. Ако се једном обистини наслућивање да су и ти цртежи дело Јулија Баловића, што се до даљега ипак мора узимати као претпоставка, његов лик писца и ствараоца испашће још пунији и разноврснији, а принос који је дао култури не само свога Пераста и свога доба већ и шире у простору, и даље у времену, биће већи и цениће се више.

Последњи писац Пераста, који је животом и радом припадао и XVII и XVIII веку, али који је још највише у овом потоњем, био је Антун Замбела или, како се потписивао такође, Замбелић. Рођен је у Перасту 28. октобра 1674. у веома угледној кући Ивана и Катарине Замбелић, а крстио га је лично надбискуп барски Андрија Змајевић.[322] Образовање је стекао у Италији и оно није било мало. То је свакако и било од одлучујућег значаја код његовог избора за опата Светога Ђорђа, што је истовремено значило и за перашког жупника; тај је избор обавио велики перашки збор 22. јануара 1702. Од тада па све до 1714. године Замбелића налазимо како крштава, венчава и сахрањује своје грађане и ревносно обавља и све друге душебрижничке дужности; которски бискупи, који га повремено посећују, истичу у извештајима његову савесност у послу. Само у време велике афере с Вицком Бујовићем и трагичних догађаја који су следили Замбелић се, као противник Бујовићев и један од чинилаца драме, разишао са својим градом, барем са службеним његовим делом. У 1708. и почетком 1709. године као опат Светога Ђорђа помиње се песник Иван Крушала, а средином августа 1710. у Перасту се чак већало да се смени дотадашњи опат »ради великих неприлика што их је проузрочио«. То се ипак није догодило, и Замбелић је, после краћег прекида од тада до почетка 1712, остао у својој функцији.[323] О убиству Вицка Бујовића он је и піснички проговорио: на прекорну и пуну оптужби песму Петра Канавеловића, упућену на адресу Пераста због овога убиства, Замбелић је узвратио такође песмом *(Одговор на исту писам пиоснику од господина Антона Замбеле опата перашкога)*, али је од ње, вероватно због њеног сувише оштрог и наглашено полемичног тона, неко уништио све осим почетка у једином рукопису у коме се она чувала.[324] Из свога Пераста Замбелић је отишао када је дошао у сукоб са которским бискупом у питању које није само формално, јер се тицало његовог опатског угледа: бискуп је сматрао, а Замбелић се томе одупро, да перашки опат нема права да изван своје матичне цркве служи понтификалну мису, с опатском митром на глави. Отишавши у Венецију, Замбелић је покушао да тужбама на суду, па и пред самим сенатом реши ствар у своју корист, али како у томе није имао жељеног успеха, одрекао се опатске части, писмом од 1. јуна 1717. из Млетака, у којима је од тада стално живео. Захваљујући својој богословској учености, а затим и своме познавању језика, турскога пре свега, али и матерњег исто тако, он је у Венецији постао приор »Конгрегације катекумена«, то јест оних који се спремају да постану хришћани. Његова је

[322] *Матице крштених Пераста*, I, 348.
[323] О Замбелићу као опату и жупнику Пераста вид.: P. Butorac, *Opatija Sv. Jurja kod Perasta*, 67–69, а и перашке матице за односни период.
[324] P. Karlić, *Gundulićev »Vladislav-Osman« po prijepisu Ludovika Ferovića*, Zadar, 1908, 3.

дужност била, према властитим речима, да »свакој врсти неверника«, а то је значило Албанцима, Турцима и Јеврејима, »даје посвећено млеко свете римске цркве« и да их уводи у хришћански живот. Из те његове делатности проистекао је спис на италијанском језику *Основни и главни ауторитети Божанскога Писма (Fondamenti e principali autorità della Divina Scrittura)*, штампан у засебној књизи 1724. године у Венецији. У дугом поднаслову, који ситним и густо штампаним слогом прекрива читаву натписну страну, казује се да се у њему дају библијски основи за хришћанска веровања о Светом Тројству и Божјем јединству, о утеловљењу, рођењу, васкрсењу, вазнесењу и прослављењу Исуса Христа, »Месије, истинског Бога и истинског човека«, затим о његовим учењима и његовим делима. Спис је по својој природи и основној намени полемичан, а оштрица му је управљена највише против Јевреја, који су, према писцу из Пераста, упорни у својим заблудама и живе у своме »жалосноме слепилу«.[325]

У Венецији је Замбелић остао све до смрти, која је пала недуго после 1740. године, не вративши се никада више у свој Пераст. Поред тога није са родним крајем прекидао везе, ни личне, а још мање духовне и емоционалне. Један је израз те његове везаности карта Боке Которске, за она времена доста добра и прилично тачна, коју је нацртао и издао 25. децембра 1716. у Венецији, посветивши је млетачком патрицију и кавалијеру Ђовани-Франческу Морозинију: *Цртеж Боке Которске од дон Антона Замбеле, опата Пераста, са тачним мерама и с растојањима између места, подложних пресвјетлој влади Венеције, и с посебним именима садржаним у њима (Disegno delle Bocche di Cattaro descritte da D. Antonio Zambella, Abbate di Perasto, con sue giuste misure e distanze delli siti, e nomi particolari in esse contenuti, soggetti al Serenissimo Dominio di Venezia)*.[326] Када су, затим, Пераштани одлучили да украсе цркву Госпе од Шкрпјела, на збору је прихваћен предлог прокуратора светишта и тадашњег капетана Пераста Ника Буровића да се у част Богородице начини мраморни олтар, а новац потребан за остварење те замисли послат је у Млетке опату Антуну Замбелићу, који је нашао вичне мајсторе и за две године довео ствар до успешног завршетка.[327] По свему судећи, тада је настала Замбелићева песма *Поклон с срчанијем поздравом придрагому и приљубежљивом пријатељу господину Нику Буровићу, владаоцу перашкому*, коју је он из Венеције одаслао у Пераст. У њој се Замбелић определио за традиционалан дванаестерац, који је био двоструко римован, а писао ју је у макаронском стилу: прва половина сваког њеног стиха на латинском је језику док је друга на српскохрватском. Макаронска поезија била је веома у моди у XVII веку, али ће пре бити да је Замбелић имао и један ближи подстицај да ову песму пише на тај начин: Дубровчанин Паскоје Примовић тачно је тако испевао своју познату сатиру о Котору, за коју поуздано знамо да се онда читала по Боки Которској. Замбелићу је Нико Буровић близак пријатељ и то се види не само по наслову већ и у свим стиховима ове песме; они јесу шаљиви, а понегде и пецкави, али су исто тако пуни и несумњиве срдачности. Замбелићево претеривање у похвалама намерно је и свесно, јер му је циљ комика, а не оно

[325] [G. A. Casnacich], *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' RR. PP. Francescani di Ragusa*, Zara, 1860, 263.
[326] Нико Луковић, *Бока Которска*, Цетиње, 1951, 238.
[327] P. Butorac, *Gospa od Škrpjela*, 73–74.

неискрено удварање, толико омиљено у барокном веку, у које није веровао ни онај који га даје, као ни онај који га прима. Замбелићевим похвалама његова срдачност одузима ту лажност, јер га ни он сам не узима озбиљно и јер се то и види:

O stupor, o mirum, није мајка мила
Tantae molis virum на свијету родила
Nec Illyri sinus љевши цвијет породи
Aut caeli sidus таки зрак изводи
Ut protulit tandem Буровића Ника,
Hominem sic grandem ки је перашка дика.

Цео Хеликон подигао се да прослави Буровића: ту су и музе, и Аполо и Орфеј, а придружили су им се, код кладенца, Дафне и Тетида, нимфе и тритони, рибе и делфини, и сви у један глас, уз громке хвале, упућују перашком капетану и своје добре жеље за повратак и даљи срећан наставак његове владавине: »Procede, prospere, et regna, sors mala recede, живи љета жељна.«

НАРОДНА ИЛИ УСМЕНА КЊИЖЕВНОСТ

Књижевност која је од давнина стварана само усмено, која је пред своје слушаоце, не пред читаоце, излазила исто тако на начин строго усмен, и која је међу људима даље живела, и одржавала се, усменим путем, а која се обично назива књижевношћу народном, у XVI век ушла је у правој разноврсности и у пуноћи облика, поступно изграђиваним и досегнутим дугим њеним постојањем дотада.

Према законитостима ове врсте књижевности, одавно уоченим, њени облици и у ова времена нису остајали трајно исти, као да би били окамењени једном заувек и заустављени у своме развијању: напротив, непрекидно су се мењали и стално се преображавали. Творевине у њиховим оквирима, како оне примљене и упамћене као наслеђе, а затим понављане, дуже или краће, тако и оне које настају у никада прекинутом усменом стваралаштву, мењале су се исто тако, тако рећи из часа у час, а заправо при сваком новом казивању, односно певању. Богатиле су се оне стално новим предметима и песмама, мењао се и неизмерно разуђивао њихов израз, развијао се језик којим су саопштаване. Настајале су оне игром маште и духа непознатих песника и изражавале су осећања и мисли до којих су они долазили, као и слике које су за њих ти песници налазили, а народним су такве творевине коначно постајале када су их прихватали, и као властите, усвајали други из исте, а онда и из других средина, из истог, а потом и из другога времена, јер су оне прелазиле просторе и претрајавале су у времену.

На првом месту, и понајвише, то песништво стално настаје, и најдуже опстојава, као лирика. Као што је широк, и у ствари неисцрпан, живот, чије многоструке појаве лирске песме прате, или из њих настају, и на чије потребе одговарају, тако је велико и богатство њихових врста: ниједан досадашњи покушај да се оне класификују управо стога није био у потпуности успешан, нити је могао да их обухвати до краја. Ретко када, и уистину само по изузетку, народне лирске врсте имале су посебне називе; најчешће су се све такве песме називале једноставно *песмама* (у свим дијалекатским иначицама) и *зачинкама* – називи су ти очигледно начињени од глагола *певати* и *зачињати*, који су истоветног значења – а памтиле су се оне по свом почетном стиху; одвојене називе добиле су *тужбалице (нарицаљке)*, извесне обредне песме (*додолске*, *прпорушке*, *божићне* и др.) и *почаснице* (и *почашнице*) или *здравице* (*напојке* и др.), који су називи дати по обреду коме су биле део или који

33. Кнез Вукић Вучетић, фреска, манастир Морача код Колашина, 1574. година.

40. Спахија Војин, сликао поп Страхиња, манастир Свете Тројице код Пљеваља, 1592. година.

су пратиле, по прилици у којој су се изводиле или по намени коју су тада имале.

Најчешће су, и у овим временима, народне лирске песме настајале о љубави и у вези са њом: љубавне народне песме стога су и најбројније. Певале су се оне у безбројним приликама живота, и безмало свуда; на седељкама и прелима, на народним скуповима, на свадбама, у појединачном удварању и веома често у колима, која су прастари, и најомиљенији, народни плес.

Кола су се у народу заметала по селима, приликом разних светковина, и о празницима, по кућама, на »игриштима« и на гумнима; али су се извијала исто толико и у градовима, по трговима градским и на улицама, или у домовима, па и оним највише ондашње »господе«. И сами учени песници, дубровачки и уопште приморски, у својој поезији, по духу ренесансној, опевану »госпоју« или »вил« често замишљају, или виде, како игра у колу и у њему »поје« гласом који је »анђеоски«.[1] Народне песме певане у колу – или »поскочице«, како су их називали – нису по садржини и тону биле увек и до краја »анђеоске«. Гдекада то нису биле нипошто. Вук Караџић у *Српском рјечнику* бележи, за време своје младости, али много друкчије није било ни раније, да су поскочице, односно »кратке пјесме што момци говоре и подвикују у колу кад играју« бивале »готово све тако срамотне да их осим кола не смије нико ни поменути, а у колу их нико за срамоту не прима«. У кола су се са народом по селима у околини Дубровника хватали без икаквог зазора и поједини млади племићи, а за једнога од њих из прве половине XVII века, Џона Палмотића, који је био и песник и одликовао се даром импровизовања, казује његов биограф Стијепо Градић да је, играјући у колу са сељацима и сељанкама, сам смишљао и први певао стихове песама које су остали сложно понављали за њим, и да је, док су они тако окончавали један део његове песме, имао већ припремљен следећи њен део. Палмотићеве »пјесни од кола« нису сачуване, па се стога не може рећи колико је у њима био погођен дух и израз народног песништва; али су сачуване песме истога назива које су смишљали и у своје песничке збирке уносили други песници пре њега и у време његово, па и доцније: Хваранин Ханибал Луцић (око 1487–1553), у почетним десетинама XVI века,[2] властелин дубровачки Динко Рањина

[1] Неколико примера из поезије дубровачких петраркиста XV века – Шишка Менчетића (*Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića i ostale pjesme Ranjinina zbornika*, Stari pisci hrvatski, knj. II[2], Zagreb 1937): кад његова »госпоја« пева »анђелски«, стоји »у забит све коло« (бр. 82 и 325), а када хода (»гре«), чини му се да је »у коли« (бр. 104), »овди нам у коли нику вил Бог изда / која се охоли љепотом и гизда« (бр. 105); песник гледа »госпоје« како плешу »у коли« и тада се »вас ови двор за родос охоли« (бр. 119); »госпођа« његова увек је била »у коли весеље и радос« (бр. 273); позива читаоца: »ну љепос погледај од ове у коли« (бр. 282); све који су »у танцу« позива да чују његову песму у којој ће »у коли сповидат госпоју« (бр. 323); срце му осећа »горки јад«, јер »гиздаве госпоје« његове нема »у колу« (бр. 335); никада није виђено »коло« у коме су овако лепе »госпоје«, а највише је то једна од њих (бр. 336); Џора Држића (*Pjesni ljuvene*, Stari pisci hrvatski, knj. XXXIII, Zagreb 1965): »виле« около »танцају с бисерним винчацем« певајући »из гласа« »коло танцаје« (бр. XXXVIII).

[2] Ханибал Луцић у својој збирки *Пјесни љувене*, штампаној у Венецији 1556. год. (њено критичко издање: *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*, Stari pisci hrvatski, knj. VI, Zagreb 1974) има песму *Од кола* с почетком »Нехарну служим госпоју замани данке траћу«. У науци се понегде у тој песми наслућивао чак ритам народне бугарштице (вид. Petar Kasandrić, *»Pisni ljuvene« Hanibala Lucića*, Glasnik Matice dalmatinske, Zadar, II, 1903, 389–393; Marin Franičević, *Uz stihove Hanibala Lucića*, Mogućnosti, Split, I, 1954, 1, стр. 46–50). Осим тога, у познатој пригодној

(1536–1607)[3] и њихов грађанин и дугогодишњи писар у Стону Антун Сасин (од 1525–око 1596), негде у другој половини и при крају истога столећа; за те имитације мирно се може тврдити да осим мотива, гдекојег израза и понечега у ритму имају сразмерно мало других одлика правога усменога песништва.

Кола која се »изводе«, у која се »хвата« и у којима се »поскаче«, која се »воде« и у којима се »игра«, али у којима се исто тако »поје« и »зачиње« (»појање у колу«, »пјесан од кола«, »сред кола весело појаше«, »коло зачиње«) помињу, и то много пута, у својим лирским саставима песници из Дубровника, као што су ренесансни Никола Наљешковић (око 1500–1587) и Марин Држић (око 1508–1567) или барокни Циво Гундулић (1589–1638) и Џоно Палмотић (1607–1657), или их уносе у своје драме, обично пасторалне, да њима окончају поједине чинове или чак читаво приказивање, или да унесу нешто промена и веселости у драму. Најчешће је то чинио, ваљда, Антун Сасин, кога је његово дуго живљење у Стону не само приближило народним обичајима већ и сасвим сродило са њима. Коло је за њега, као и за народну песму, »дивно коло« (»од тијех вила дивно коло, гди играху уоколо«, »и свршише дивно коло«, у епским *Разбојима од Турака*); своју *Малахну комедију од пира*, чија сва радња протиче пред капијама утврђеног Стона, он окончава »танцем«, који се игра »на влашки начин«, и у коме се »коло води«, и у њему »игра и поје« уз свирку »глумца«, то јест свирача у ондашњем говору (»овди се ухите у коло играт и с тезијем свршују комедија«).[4] Дубровчанин XVII века Циво Гундулић у осмом певању свога епоса *Осман* нашироко описује »сједиљке«, на које је стари Љубдраг Бранковић у Смедереву окупио »младос« оближњих села, и на којима се »у танац сви хитају, сви зачињу слатке пјесни и разлике игре играју«; између других забава, »сељани млади« играју уз свирку »свирала« и »дипли«, »коло около њих зачиње«, а у њему млади пастир Радмио »зачиње« о лепоти, али и пролазности младости, због чега је треба уживати за времена и што више користити за љубав.

Са свега тога било је неизбежно да се коло као толико значајан чинилац ондашњег живота нађе и у савременим речницима. У најбољем од њих, који је, боравећи као мисионар у нашим крајевима, израдио Италијан Јакоб Микаља (Giacomo Micaglia, 1600–1654), тројезичном (»словински«, италијански, латински) *Благу језика словинскога,* штампаном у Анкони – Лорету 1649–1651. године, *коло* је једна од унетих речи, уз коју долазе и дефиниција (chorea in orbem ducta, то јест: игра вођена у круг) и примери употребе (»коло од

песми у славу владике из Трогира Милице Кориолановић (Ћипико) Луцић ту госпођу хвали, између другога, и за певање и плес у колу: »А пије и благује на небеском столу / тко годир те чује да појеш у колу«.

[3] У збирци *Пјесни разлике* Динка Рањине, штампаној 1563. год. у Фиренци (критичко издање: *Stari pisci hrvatski*, knj. XVIII, *Pjesni razlike Dinka Ranjine*, Zagreb 1891) три су песме (бр. 335, 336 и 337) с насловом *Пјесни од кола*, а почеци су им: »Ах, дјевојко душо моја, ка̑ ми с'смрцу дала«, »Идућ гором у прошету ја дјевица млада« и »О камену драги, вридни мјеста источнога«. За песму бр. 338, с почетком »Ој ма̑ рајска вишња дико, коју Бог објави«, узима се да је такође »пјесан од кола«, али да је Рањина омашком испустио да јој такав наслов стави (вид. Александар Стојићевић, *Динко Рањина и народна поезија*, Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru, Dubrovnik 1931, 271–280).

[4] Стихови Антуна Сасина штампани су у књ. XVI познате серије Југославенске академије знаности и умјетности »Stari pisci hrvatski« (*Djela Petra Zoranića, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendevišević*a, Zagreb 1888), а наведена места тамо су на стр. 192. и 106. У песми *У славу и хвалу лијепијех од града госпоја* Сасин има: »Мноштво славних туј владика / у том колу јоште бише« (стр. 161).

скакања«, ducere vel ductare choream). Слично ће, после Микаље и очигледно идући за њим, коло дефинисати и објашњавати и писци доцнијих речника, Арделио дела Бела (1728), Иван Белостенец (1740), Јоаким Стулић (1806).

Однос према колу и гледање на њега има међутим у ова времена и своју другу страну, изразито негативну: против њега устајала је црква, пре свега католичка, настојећи да га искључи барем испод сводова својих храмова или да у њега приступ забрани клерицима и свештеницима, страхујући од песама које се у њему певају и од свега другога што се око њега збива. Већ сплитске конституције из 1511, донете под надбискупом Бернардом Зане, прописују »да клерици на јавним местима не плешу никакву врсту плеса, нити да бораве у кућама сумњивих жена, нити да изводе песме, нарочито у ноћно доба«.[5] Сплитске конституције надбискупа Андрије Корнера, објављене 1535, имају посебан одељак *О колима* (De choreis), у коме се »клерицима, свештеницима и свим другим црквеним личностима« прети казном од једног дуката ако учествују у маскирању, глумљењу и лакрдијама, и ако скачу и плешу са женама »у колима лаика«, али уз следећу знатну концесију ипак: »А у колима која се изводе приликом свадби или прослављања младе мисе могу узети учешћа само ако су од нас или од нашега викара тражили и добили дозволу«.[6] Касније уредбе ове врсте биле су само строже. Државни сабор у Задру из 1579, коме је био присутан апостолски визитатор Агостино Валијер, одсекао је кратко да се свештеницима и клерицима забрањује коцкање, присуствовање позоришним представама и учешће у колима (non intersint spectaculis aut choreis),[7] а задарски синод из 1598, под надбискупом Минучијем, још је у том погледу био одлучнији и краћи: »Нека клерици не играју коло, било приватно, било јавно, особито у ноћно доба.«[8] Строгошћу својих прописа, али и њиховом учесталошћу, нарочито се одликују синоди у Бару и Скадру: 1617, под надбискупом Петром III, закључено је у Бару да »с обзиром да црква треба да буде дом молитве, крајње је непристојно да жене и људи, док се венчање обавља у цркви, воде кола и певају мало пристојне песме«, па се захтева да се »искорени овај рђави обичај прихваћен од старина«.[9] Барски синод држан 1674. у време надбискупа Андрије Змајевића захтевао је од свештеника да се клоне кола,[10] а само коју годину доцније, 1679, синод у Скадру прописаће да »нико од свештеника не присуствује јавним колима, а још мање да, одложивши свештено одело, сам води коло и у њему поскакује«.[11]

Песме које је народ смишљао и певао у колима, као и многобројне друге песме о љубави, имале су различиту судбину, која није увек зависила од њихове вредности и песничких лепота; исто тако пресудно, ту су судбину одређивали и разни други чиниоци, од којих њихови напеви и мелодије уз које су певане свакако нису били на последњем месту; важну улогу у тој судбини имао је и чист случај. Отуда се догађало да неке од тих песама дуго, па

[5] Šime Ljubić, *Prilog Jagićevoj raspravi »o gradi za slovinsku narodnu poeziju«*, Rad JAZU, knj. 40, Zagreb 1877, 139.

[6] Š. Ljubić, *нав. дело*, 140–141; осим тога: Tomo Matić, *Hrvatski književnici Mletačke Dalmacije i život njihova doba*, Rad JAZU, knj. 231, Zagreb 1925, 263.

[7] Š. Ljubić, *нав. дело*, 144; T. Matić, *нав. дело*, 263.

[8] Vatroslav Jagić, *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, Rad JAZU, knj. 37, Zagreb 1876, 13; Š. Ljubić, *нав. дело*, 144.

[9] Š. Ljubić, *нав. дело*, 144.

[10] *Исто*, 144–145.

[11] V. Jagić, *нав. дело*, 13.

и трајно, остану познате једино на уском простору на коме су и настале, док се друге, напротив, и из разлога који се не могу увек одгонетнути, распростру по разним и широким подручјима и постану скоро опште; неке су се одржавале дуго и понављале безмало вековима, а другим, неупоредиво бројнијим, живот је био краткотрајан, и потом су се оне губиле заувек.

Стога се о негдашњем богатству народне лирике може сада само слутити на основу преосталих њених трагова и усамљених и претретких записаних њених текстова. Трагове њене садржи уметничка књижевност XVI и XVII века у правом обиљу: сви песници тога времена у Дубровнику, у Боки Которској и у Далмацији, а потом и песници са осталих наших подручја, када су се она, поступно и како су за то настајале погодне прилике, укључивала у писану књижевност. Распознају се ти трагови брзо и лако у језику, односно у изразу тих песника, у појединим мотивима које су они преузимали из усмене лирске поезије и на свој их начин користили за поезију сопствену, у метафорици и у украсним придевима, за које су веома често и особито радо употребљавани стални (или »стајаћи«) епитети: »грозне сузе«, »рујно винце (Марин Држић), »мушке главе«, »сиња мора«, »златих власа« (Андрија Чубрановић), »винца рујнога«, »руса главица« (Мавро Ветрановић), »вита копја«, »утва златокрила« (Антун Сасин) и многи други.

Код неких лирских песама из уметничке, односно писане књижевности овога времена осећа се разговетно да су оне у целини настале из песама народних или усмених, а да им је учени песник дао своју уметничку обраду и, најчешће, сликове, које изворно нису имале. Те песме подсећају у свему на »пјесни на народну«, какве су волели да пишу, крајем XV столећа, дубровачки песници, понајвише анонимни и које су се нашле у познатом песничком зборнику Никше Рањине и по другим рукописима адеспотне лирике. Својим песничким темама, својим ритмом и својим изразом оне сведоче о правој народној поезији исте епохе. Од те је врсте »пјесан« коју у фарси Дубровчанина Николе Нађешковића »арецитаној« (приказаној) 1541. или 1542. године на свадби властелина Мара Кларичића Бунића, »у огњишту« господске куће, у којој служи, и док јој »госпође« није »дома«, пева (»зачиње«) служавка (»годишница«) Милица на молбу и тражење другарице Маруше и која почиње попут праве народне песме:

Поручила Видосава
по приставу до Гојсава:
»Дођи, Гојо, мој брајене,
у забрђе сам до мене
и донеси дипли собом
ер ћу водит хору с момом...«

Права би то народна песма и могла бити да јој није рима, које јој је учени песник додао са своје стране.[12] Сличне песмице које су у ствари више или мање општа опонашања савремених лирских народних песама чешће од свих волео је да ставља у уста пастирима и пастирицама својих рустикалних еклога и слу-

[12] *Stari pisci hrvatski*, knj. V *(Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića)*, Zagreb 1873, 241–242. У том смислу просуђивао је ову песму V. Jagić *нав. дело*, 127 (»и у оној пјесмици коју пјевају Маруша и Милица у Нађешковићевој комедији петој ... ја бих рекао да ако можда и није чисто народна, опет је састављена према једнакој народној«).

жавкама и слугама својих прозних и ерудитских комедија Дубровчанин Марин Држић. У *Венери и Адону* то су стихови које пева пијани Вукодлак:

Пијем винце без водице,
вода ми је бистра мила
гди ма љуби није лице
кад је од руже венчац свила,

а које ће потом, у *Новели од Станца*, поновити лукави и обесни Циво Пешица; за поскочицу маскара у *Новели од Станца* Држић је нашао, или се само сетио народне, можда и народске, песмице, општепознате и омиљене у његово време:

Свири, глумче весељаче,
удри ер нам срце узаври,
под ногами није нам драче,
а имамо крила у игри;

а у *Плакиру и вили*, из 1556, смислио је имитацију народне песме коју наизменце певају заљубљени пастири Радоје и Миона и у којој су и стихови:

Мионице моја мила,
вазди ми си драга била...
Храбар млади купус сади,
дјевојка му ручак носи,
дјевојчици храбар проси:
»Дај то диво, здраво т' живо!...«

Таквих песмица, од којих многе имају народни извор и порекло, Држић је много унео у узајамна доскакања и надметања Петруњеле и Помета и те »годишнице дубровачке« и »дјетића«, односно слуге, Попиве у комедији *Дундо Мароје* (1551) или враголасте служавке Грубе и њених саговорника слуге Мунуа, старе Вариве и властелина Камила у комедији *Скуп* (1554); по природи својој и садржају оне су обично врло раскалашне и најчешће су пуне двосмислених наговештаја и подразумевања. За Држићем је и у овом погледу ишао Антун Сасин, који га је не само, као човека, волео »већ [више] нег своје очи«, него га је, и као писца, имао у свему за углед. *Пјесан*, коју у последњој сцени Сасинове пасторале *Флора* изводи стари певач Милат, а која почиње стихом »Буди свијетла зоро, буди славја од горе«, сасвим је »у народном тону и ритму«, који је сасвим подударан с оним из дуго веома популарне песме »Вино пије Дојчин Петар, варадински бан«.[13]

Али на понеким местима Марин Држић је у своје драме уносио и народне песме у аутентичном облику, као што се, други пут, са истим намерама, лаћао и популарних италијанских песмица онога времена; тако је од ишчезнућа и заборава спасао бар неке текстове старе народне лирике. Једна је таква песмица

[13] Вид. у књизи песничких дела Антуна Сасина *Stari pisci hrvatski*, knj. XVI, 151. Упор. Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do Narodnog preporoda*, Zagreb 1945, 184.

Ловци у лов,
јунак у бој,
а храбар к дјевојци

коју у свој монолог уноси Вила из еклоге *Плакир и вила*;[14] а друга је лирска песма с почетка »Дјевојка се мајчици молила«, коју пева служавка Груба у почетној сцени првога чина и у којој је девојчина молба мајци да јој за мужа не даде старога, већ младога »храбра«, па макар он био и сиротан, јер би већ од његовог погледа она била сита, док би уз старога мужа увек била гладна, и кад би он имао »доста блага«.[15]

Народна или усмена лирика погдекад је најнепосредније утицала на настајање извесних дела наше ренесансне и барокне књижевности која су била од већег обима и од крупнијих литерарних циљева. Тако је сасвим извесно да је историјско-романтична драма *Робиња* Ханибала Луцића, хварског властелина и песника, коју су њени први гледаоци видели на позорници негде првих деценија XVI века, али која је штампана тек 1556, три године после песникове смрти, свој почетни подстицај, па и извор, имала у некој оновременој народној балади о племенитој девојци која је у господском врту заспала под неким дрветом, једном је то био орах, други пут је то наранџа, па су је у сну изненадили турски или арапски гусари и одвели је собом на далеко као своју робињу. Та усмена песма морала је бити врло омиљена и распрострањена у оно време када је, осим Луцића, надахнула и Дубровчанина Џора Држића за песму *Чудан сан* и неке писце ренесансних »робиња« у облику драма или маскерата, али се, нажалост, није нашао нико да је у ондашњем њеном виду забележи.[16] Пошавши од те песме као од основе, Луцић је, дакако, све разгранао и надоградио у својој поетској замисли: за драмске ликове узео је личности које је измислио, али их је представио као историјске, доводећи их у везу са славним лицима прошлости, радњу је утемељио на подвигу верне и постојане љубави, племићке и петраркистичке, а сместио ју је у аристократску средину Дубровника; задржао је, међутим, на много места тон и израз усменог песништва. На народно песништво као на свој извор, указао је Луцић и у прологу драме, који назива »накладом«, наводећи дословно, као да је у питању народна изрека (уз карактеристичан пропратни обрт): »рече се не мани«, неколико кључних стихова неке народне лирске песме – или је то цела једна минијатурна песма? – на тему »драги, па драги«, тако честу у усменој лирици:

[14] Текст те Држићеве комедије и народне песме која је у њој штампан је у академијском издању дела дубровачког комедиографа (*Stari pisci hrvatski*, knj. II; 2. изд., Zagreb 1930), и у антологији: Мирослав Пантић, *Народне песме у записима XV–XVIII века*, Београд 1964, 34; о песми видети тамо стр. 264.

[15] Као у претходној напомени: *Stari pisci*, VII^2, 202; М. Пантић, *нав. дело*, 33. и 284.

[16] Литература о односу Луцићеве *Робиње* и народног песништва сразмерно је обимна: Андра Гавриловић, *Луцићева »Робиња« и народна поезија*, Наставник, XI, 1898, 7, стр. 430–432; 8, стр. 500–503; Ante Radić, *Narodni izvor Lucićevoj »Robinji«*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, IV, 1899, 34–45; Ante Petravić, *Hanibal Lucić i narodna pjesma*, Hrvatska smotra,1908 (прештампано у књизи тога аутора *Nove studije i portreti*, Osijek 1910, 32–40), *Branko Drechsler, Postanje Lucićeve »Robinje«*, Rad JAZU, knj. CLXXVI, Zagreb 1909, 83–134; Antun Dobronić, *»Robinja« Hanibala Lucića muzičko-dramska pučka gluma u Pagu*, Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu, II, 1936, св. XX, 3–4, стр. 40–90; Tomo Matić, *Prilog za historijat motiva Lucićeve »Robinje«*, Građa za povijest književnosti Hrvatske, knj. 21, Zagreb 1951, 3–21.

гуса ме достиже,
војно ме обрани,
брајен ме одбиже.[17]

На сличан начин народна лирска поезија давала је полазну тематску основу и уметничким делима наше доцније књижевности: властелин дубровачки Владислав (Влађ) Менчетић (1617–1666), који је дуго провео у Конавлима, у разним службама, и амо имао прилике да се сретне и са свим врстама усменог песништва, за свој хероикомични спев *Радоња* пошао је од предмета од духа и од ритма неке лирске народне песме, чију је једну позну и без сумње у односу на почетну знатно измењену верзију Вук Караџић забележио, опет у Конавлима, и под насловом *Сиромах ожењен госпођом* уврстио је у прву књигу своје збирке. Као и у тој песми, у средишту је његовог спева мотив укроћене горопаднице: простодушни сељак Радоња трпи дуго сва злостављања бесне и немилосрдне Милаве, али му најпосле прекипи и он батином смири и излечи своју »домаћу«, која одједном постаје понизна и крајње мека. Барокни песник је дакако у својој уметничкој доградњи тога мотива отишао властитим путем, али се основа од које је пошао и поједина својства народног израза осећају разговетно у његовим стиховима, који су, у наизменичном смењивању, осмерци и петерци.[18]

На сасвим особен начин народне љубавне песме уметнуте су у ткиво пастирског романа *Планине* ренесансног песника Петра Зоранића из Нина (1508–пре 1569), штампаног посмртно у Венецији 1569, али написаног знатно раније.[19] То дело уједно је и драгоцено сведочанство о овој врсти усмене лирике у првој половини XVI века. Зоранићев роман само је на први поглед љубавни, али испод велова алегорије у њему се лако и разговетно разазнаје филозофска и моралистичка суштина. Описујући у роману лутање несрећно заљубљеног и од љубави разбољеног пастира Зорана кроз планине роднога краја, где он покушава да нађе лека од љубавнога бола (»бетега«), Зоранић га доводи у везу с разним друштвима пастира: једни му певају од љубави и прослављају своје драгане, други у тужбалицама јадикују над страдањем народа и расапом »башћине«, а трећи му казују приче и народна предања о постанку појединих места, река, извора, планина, пећина, претворбом несрећних

[17] Вид. Мирослав Пантић, *Југословенска књижевност и усмена народна књижевности од XV до XVIII века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIX, 1963,1–2, стр. 17–44; исти, *Народне песме у записима XV–XVIII века*, 27–29, 264.

[18] Краћи спев Владислава Менчетића *Радоња* штампан је први пут тек почетком прошлога века, у историји дубровачке књижевности Франческа Марије Апендинија (Francesco Maria Appendini, *Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*, tomo II, Ragusa 1803, 275–277), а потом у разним антологијама (нпр.: С. Матић, *Краћи спевови*, 1923, 1930^2; Д. Павловић, *Дубровачке песме*, Београд, 1953, 125–160; М: Пантић, *Песништво ренесансе и барока*, Београд, 1968). О односу Менчетићевог спева и народног песништва: Драгољуб Павловић, *Менчетићев »Радоња« и наше народне песме*, Гласник САН III, Београд 1951, 1, стр. 123; исти, *Вукова песма »Сиромах ожењен госпођом« и једна њена варијанта*, Ковчежић, I, 1958, 146–151.

[19] Прво издање Зоранићевог романа има, према обичајима онога времена, дуги наслов *Планине, ке зрже у себи писни пете по пастирих, приповисти и притвори јунаков и деклиц и многе остале ствари* (Венеција 1569). Фототипско издање тога дела је из год. 1952, а критичко издање је у; Stari pisci hrvatski, knj. XVI, *Djela Petra Zoranića, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendevišovića*, Zagreb 1888; научна издања, са значајним уводима и тумачењима, су из 1942 (приредио Вјекослав Штефанић) и 1964, у оквиру библиотеке »Pet stoljeća hrvatske književnosti« (приредио Фрањо Швелец).

љубавника.[20] У једноме од тих сусрета »пастир један Грабко зван« пева пред стадом »под зук свирал другога друга« љубавну песму с почетком »Пасите, дробне травице«, коју је Зоранић сам смислио, и која је по природи својој сасвим петраркистичка, с једва којим трагом утицања народне поезије у изразу. Оно што ту песму чврсто везује за песништво усмено јесте што је Зоранић замислио и одредио да се она пева на мелодију (»у зук«) и у ритму једне онда врло познате и омиљене љубавне народне песме која је почињала стихом »А ти девојко шегљива«; са стране у својој књизи он је то преузимање народне мелодије нарочито нагласио: »У зук: А ти дивојко шегљива«. Учинио је то Зоранић у свом роману још једном: други пастир Сладоје отпева мало потом Зоранићеву песму која је за почетак имала стихове »Бижте, желье љувене, да вам срце не вене...«, али је опет за њу коришћена мелодија народне лирске песме коју су тада сви добро знали и опет је то на маргини посебно истакнуто: »У зук: Дрази ми гору пројдоше«. Осим почетног стиха за те две љубавне народне песме и спомена њихове мелодије – а тиме и сведочења о њиховој ондашњој популарности – Зоранић није забележио ништа више. Али учинио је то срећом за једну од њих – ону која је почињала стихом »А ти дивојко шегљива« – неки непознати љубитељ усменог песништва из Далмације с краја XVI века. Од часа када је записана, та је песма остала у рукопису[21] и непримећена, да тек у овоме веку изиђе поново на светло дана и сада пред читаоце.[22] Песма је то од несумњиве лепоте, и сва је врела и нескривено чулна; у ствари она је једна љубавна новела и садржи, поред приповедања приче, још више дијалога заљубљених. Младић у њој позива своју шаљиву (»шегљиву«) девојку да се закопча до грла

да ти се дојке не виде
да мене жеља не буде,

али та девојка му говори да »проспавају« у луговима зеленим и тако отклања његов страх од њене мајке и њенога »карања«, после чега се све окончава према очекивању:

Они идоше поспати
за те ми луге зелене:
сву су се ноћцу играли,
а пак су зору заспали:
Карала их је мајчица:
»Ча сте толико чинили
за те ми луге зелене?«

[20] О свим видовима веза Зоранићевих *Планина* с народним песништвом, и о утицајима тога песништва на тај роман, видети: Miroslav Pantić, *Petar Zoranić i naša narodna književnost*, Zadarska revija, XVIII, 1969, 5, стр. 445–462.

[21] Запис непознатог сачувао се у рукопису који је сада у Архиву Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу (под сигнатуром I. a. 46 (на странама 81. и 81^{v}), а који свакако припада крају XVI века.

[22] У рукопису је ту песму уочио и из њега ју је објавио *Franjo Fancev, Dosad najstarija pučka pjesma iz sjeverne Dalmacije*, Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 120. Одатле је затим прештампавано и другде; издање по рукопису и са факсимилом: М. Пантић, нав. антологија *Народне песме у записима XV–XVIII века*, 35–38, 265.

Друга народна лирска песма, чији је напев Зоранић користио (»Дрази ми гору пројдоше«) није нађена, упркос свим тражењима, па чак и једном тренутном уверењу да јој се у траг ушло.[23] Стога се сада не зна да ли је и та песма онолико сензуална и слободна у доживљавању љубави, као она прва: само се може слутити да јесте. Јер, највероватније је љубавна раздраганост, и незазор којом се она исказује, у тим двема песмама разлог што је Зоранић од њих задржао само напев, али је садржину њихову изменио сасвим и у складу са својим петраркистичким, а то ће рећи и пре свега платонистичким, схватањем љубави, као и са својом концепцијом љубави небеске која је претежнија и вишега реда од оне земаљске, љубавну поезију коју је стављао у уста фиктивним пастирима свога романа закопчао до грла и у потпуности упристојио.

Поступак с народним лирским песмама, често заиста чулним, па и распусним, коме је свом пастирском роману прибегао песник из ренесансног Нина Петар Зоранић – о коме се иначе не зна ни толико да би се могло са извесношћу рећи да ли је можда занимањем био свештеник – није његов проналазак, мада се код нас такво поступање с народном поезијом први пут јавља са њим. За углед су Зоранићу у тој ствари послужили италијански песници из нешто ранијих, али и из његовога времена. Један од њих је чак гласовити песник младости, страсних позива на уживање у љубави и карневалске веселости Лоренцо де Медичи називан Величанственим: на мелодије љубавних песама и маскерата, у народу омиљених и које је сам писао, он је затим смишљао побожне песме у славу Богородице и Њенога сина, или појединих светаца (laude spirituali). Тим песницима одмах су се прикључили, радећи то исто, али још одлучније, и према томе наметљивије, и песници који су били теолози и који су били у редовима цркве; за онима који су били католици нису се устезали да убрзо не пођу и протестанти.[24] Народу су сви они, уместо песама које је он волео и певао, а у којима су, по њима, биле многе опасности по њихове душе и морал њихов, и у којима су се крили и остаци паганских обичаја и нарави, нудили, каткад и натурали, песме по тексту и духу сасвим другчије, побожне и молитвене, а по стиху и ритму прилагођене тим популарним песмама, и удешене тако да се оне по њиховим напевима могу певати.

У нашим странама после Зоранића такав покушај начинио је још кајкавски писац Никола Крајачевић, познат и по своме латинском презимену Sartorius.[25]

[23] Олинко Делорко покушао је у једној прилици (*U potrazi za narodnom romancom, kojoj se prvi stih spominje u Zoranovićevim »Planinama«*, Zadarska revija, IX, 1960, 20, стр. 132–136) да ту песму распозна у неким врло позним записима народне лирике, али његова наслућивања нису нимало уверљива.

[24] Уп. о томе: Franca Magnani, *La zingaresca. Storia e testi di una forma*, Università di Parma, Istituto di filologia, Edizioni Zara, 1988 (Archivio barocco, 9), p. 35 (»L'adattare a melodie già note e in voga canti religiosi allo scopo di renderli familiari al popolo è procedimento antico e noto«). Тамо се наводи и литература: F. Ghisi, *Strambotti e laude nel travestimento spirituale della poesia musicale del Quattrocento*, Collectanea Historiae Musicae, I, 1953, 45–67; исти, *I canti carnascialeschi nelle fonti musicali del XV e XVI secolo*, Firenze 1937, и др. *Alessandro D'Ancona* у познатом делу *La poesia popolare italiana* (Livorno 1906, 475–495) дао је исцрпан алфабетски попис почетака песама XV и XVI в. наведених у збиркама духовних лауда које су се певале на глас тих песама (»cantasi come«).

[25] О Николи (Микловушу) Крајачевићу (Sartorius- у) видети: Vatroslav Jagić, нав. рад. *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 50–51; Martin Hajnal, *Nikolaus Krajačević – Peter Petretić*, Archiv für slavische Philologie, XXVIII, 1906, 2–3, SS: 315–321; Zlatko Kolander, *Je li zagrebački biskup Petar Petretić bio kajkavski pisac XVII stoljeća*, Katolički list, LVII, 1906, 50, стр. 591–592; Franjo Fancev,

Рођен у Сиску, око године 1582, или управо тада, он је живот почео као војник, па је чак и ратовао с Турцима, а онда је прешао у световне свештенике и био је међу каноницима загребачког Каптола, да се најпосле, 1615. године, одлучи да постане редовник Дружбе Исусове, што ће затим остати све до смрти, 1653. године. Његове службе, како она војничка, тако и ове свештеничке, које је обављао махом у Вараждину и Загребу, а нешто и у Риму, као исповедник за наше људе, доводиле су га у најтешње додире с народом и његовим животом. Две године, од 1621. до 1623, провео је у црквеној мисији на исусовачком добру Ткалац код Крижеваца, посред народа, који му се учинио прилично запуштеним верски и у моралном погледу. Тим својим верницима, а и другим хришћанима »словенскога језика«, наменио је књигу верских поука, заоденутих у »летаније« и друге молитве, »химнуше« и »попевке духовне«, коју је назвао *Молитвене књижице* и коју је, анонимно, односно потписану једино речима »један поп из реда језуитанскога«, штампао 1630. у Загребу, а када се то издање – од кога сада нигде нема сачуваног примерка – распродало, чини се брзо, изишло је и друго, 1640 године, у Пожуну.[26] Ове песме, »пристојне и хасновите« (тј. корисне), хрватски језуита сачинио је за »децу обојега спола«, да их они уче и »попевају«, поглавито недељом и о празницима, код својих кућа и изван њих (»вуне«), а исто тако »и другде гдегоде«, уместо »нечистех и срамотно љубежљивех попевких«, које су они тада певали. Које су то »непоштене попевке« биле, на које је мислио, и које је хтео да замени својим духовним песмама, Крајачевић није рекао поименце, али је то учињено, барем за неке од њих, и барем почетним њиховим стихом, у другој његовој књизи, *Свети евангелиоми*, која је пренела већину текстова претходне књиге. Ту другу књигу хрватског исусовца Крајачевића дао је у штампу његов старешина, а у овој ствари и у неку руку мецена, Петар Петретић, бискуп загребачки, и она је 1651. изишла у Грацу (»ву немшком Градце«) без имена стварнога писца и ауторски до те мере нејасно, да је тај високи црквени достојанственик, који је у њој написао само предговор, дуго сматран њеним писцем. У том предговору бискуп Петретић изриком је изнео своју жељу да »попевке духовне« ове књиге, којима се тумаче науци светих јеванђеља, послуже да се помоћу њих »затеру и зтребе« (тј. затру и истребе) »погане, лотрене (тј. блудне) и нечисте попевке«. Те побожне песме и молитве моћи ће да уче »деца обојега спола и други побожни људи«, да би их певали »ву приличнех местах и временех, навластито по недеље те светке, место нечистех, те срамотнех попевких«. У књизи Крајачевићевој најпре долазе препеви божићних, ускршњих и других песама (»попевке всакдешње«), које се певају по црквама и у оквиру службе божје, а у онај њен део који иде затим стављене су песме које су се имале певати изван црквених побожности. За све те песме

Einige Bemerkungen zur Geschichte der Schrifttums in Kroatien Archiv für slavische Philologie, XXXIV, 1914, 3–4, SS: 379–413; Janko Barlé, *Crkvene pjesme o. Nikole Krajačevića*, Sveta Cecilija, IX, 1915, 2–9, 25–29; Branko Vodnik, *Medu kajkavcima predilirskog doba*, Sveta Cecilija, XV, 1921, 37–38; Ante Šimčik, *Tekst Krajačevićeva napjeva »Hranila devojka tri sive sokole«*, Sveta Cecilija, XXI, 1927, 95–96; Miroslav Vanino, *Nikola Krajačević (Sartorius), Biografijski podaci (1582–1653), »Molitvene knjižice« i »Manuale sodalitatis«*, Vrela i prinosi, III, 1933, 111–119; Franjo Fancev, *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova*, Ljetopis JAZU za 1937/38, sv. 51, Zagreb 1939, 86–105; Miroslav Vanino, *Nikole Krajačevića »Molitvene knjižice*, Napredak (kalendar), Sarajevo, XXXI, 1941, 111–116; Vladoje Dukat, *Sladki naš kaj*, Zagreb 1944, 27–31; Krešimir Georgijević, *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u Sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb 1969, 71–75.

[26] Miroslav Vanino, нав. рад *Nikole Krajačevića »Molitvene knjižice«*, 111–116.

Крајачевић је у нарочитој напомени (»Опоменек за всаке феле људи«) нагласио читаоцима да су и оне прве, као и оне песме што за њима следе, стављене с намером (»ву то име«) да се певају не само у црквама, о празницима, при служби божјој (»под месами«), ни још само »на просесијах, од цирквe до цирквe путујући«, већ и иначе, у разним приликама, »по делатникех, ву всаке феле местах, рекши: на поље косећи, орјући, жењући etc., на горицах, копајући, косећи etc.«, а све то, и свуда, »место наваднех негдашњех старих поганскех и срамотнех попевких, котере [тј. које] припрости људи, поимене [тј. нарочито] женскога спола, густократ [тј. често] попевају, плешући, танцајући, делујући, дома, вуне [тј. изван] на поље, на горицах, срамотно се шалећи . . .« Те побожне и духовне »попевке«, које им се нуде, људи из народа певаће по напевима тих народних песама, које су црквеним људима Крајачевићеве врсте биле толико мрске и изгледале тако погубне, да их је требало затрети; али да би се лакше прихватиле њихове замене, ваљало је искористити њихове популарне напеве и уместо изворних са њима наметнути текстове друге и по свему друкчије. За неке од својих »попевки духовних« Крајачевић је дометао прве стихове оних »нечистих и несподобних попевки« народних, које би се »вун пукале [тј. чупале, искидале] и требиле«, а на чије »ноте« (мелодије, арије), овако присвојене, треба певати нове и друкчије речи. Тако је песму Богородици »Здрава, звездо морска«, односно свој препев познате латинске химне »Ave, maris stella« понудио да се пева по свима познатој мелодији народне лирске песме »Хранила девојка три сиве соколе«; такође маријинску песму »О ти, Госпа одлучена«, која је превод латинске »O gloriosa Domina«, предложио је као замену за народну песму »Играло коло широко«; уместо народне песме »Посејал сам бажулек [тј. босиљак], посејал сам драгаљуба« боље би, по његовом мишљењу, долазила молитва »Здрава буди, Марија« (преведена са латинске »Ave, Maria«), а за народну песму »Лепо ми поје чрни кос« замена је нађена у његовом слободном препеву гласовитог педесетог (покајничког) псалма »Miserere« (»Смилуј се мене, о Боже«). Народне песме које је Крајачевић слушао у другој деценији XVII века, и које су назначене њиховим првим стиховима, највероватније нису биле, јер према природи усмене лирике нису могле бити, само локалне и одомаћене једино на подручју где их је строги хрватски језуита срео и искључиво у њиховим кајкавским верзијама. Морале су оне, напротив, бити ширега, а можда и општега, распрострањења по многим нашим крајевима, као што би се то дало наслутити по неким њиховим иначицама, налаженим касније и изван Хрватске, по старим рукописним зборницима, као што је онај сачуван у Ерлангену,[27] из XVIII века, или у Србији, у бележењима XIX века.[28]

Настојања Николе Крајачевића да текстове побожних молитава и религиозних химни, за чије се препеве са латинског усрдно старао, упркос невели-

[27] Janko Barlé, у нав. раду *Crkvene pjesme o. Nikole Krajačevića* напомиње да се песма »Хранила девојка три сиве соколе« »uzdržala do danas bez dvojbe s malim promjenama (gl. Fr. S. Kuhač: Južno-slovjenske narodne popievke IV knj., 12–14 – više inačica) u pjesmi: Hranila djevojka pava i labuda / Pava i labuda i siva sokola . . .«, а Анте Шимчик у такође наведеном раду *Tekst Krajačevićeva napjeva »Hranila devojka tri sive sokole«* налази старију варијанту тој истој песми у »Ерлангенском зборнику« под бр. 215 (с почетком »Ранила девојка три сива сокола«).

[28] За народну песму »Посеал сам босулек, посеал сам драгаљуба«, за коју је Крајачевић, као и за остале, дао само први стих, Јанко Барле у истом раду наводи пет варијаната из разних крајева Хрватске и песму »Божур и ружа« из Србије, које Фрањо Кухач има такође у поменутој збирци *Južno-slovjenske narodne popievke*, али у књизи III, на стр. 126–129 и 130.

ком свом песничком дару, наметне уместо »нечистих« и »блудних« љубавних песама, поникли и неваних у народу, преузимајући, међутим, њихове напеве и ослањајући се на њихову широку омиљеност, део је дуготрајних напора цркве којој је припадао да »уљуди« и »упристоји« народну поезију, одводећи је из овоземаљских и »грешних« у више и »духовне« сфере, када већ не може да је сасвим истисне из народног живота и до краја затре. Са Крајачевићем ти напори званичне цркве и писаца који јој служе нису започели, и са његовим књигама нису се окончали. Безмало једнодушном закључивању књижевне историје да је ту реч о покушајима цркве да затре народну поезију (В. Јагић) или о њеним прогонима те поезије (Б. Водник), католички надахнути књижевни историографи (Гашпар Бујас, на пример) супротстављали су се тврдњама да се ту не може говорити о одбацивању, ни о потискивању, а поготово не о прогонима народне поезије »као такове« – коју су управо црквени људи и ценили, и бележили, и скупљали – већ су ти напори смерали да искорене »једино оне пјесме које су с моралнога гледишта сматрали непристојнима«, као што су, с друге стране, гледали да одстране »из народнога кршћанскога живота оне поганске или старе обичаје који су нагрђивали тај живот или се ушуљали као злоупотребе и у само богослужје«.[29]

Не чини се ни по чему да су овакви настојања цркве католичке – са којима су само могла бити сагласна, мада нису могла бити и тако организована, деловања горљивих верника из осталих цркава онога времена – донела било какве плодове. Пре се може рећи да је без обзира на њих, или чак њима упркос, љубавна лирика у народу живела на начин и у облицима какве је имала одувек: с једне стране памтиле су се и певале песме настале раније докле год се оне допадају, а са друге, опет, стварале су се стално и песме нове, у незаустављивој и вечној игри народнога духа. Те песме, од које год врсте биле, кретале су се ближе или даље од места својега настанка, гдекада и врло далеко, не заустављајући се пред било којим препрекама, међама, границама, државним, верским или језичким, и залазећи у све средине, сељачке, али и оне по градовима.

Најбоље се то последње може видети из једне љубавне историјице, романтичне, али с претужним завршетком, која се догодила у Сплиту у другој половини XVI века, а коју је испричовао сплитски кнез, 18. априла 1574, у службеном допису својој влади у Венецији.[30] По тој причи, млади и лепи »Турчин« Адел – у ствари муслиман наше крви и језика из околине Сплита – као богати трговац долази стално на сплитски трг, обучен у скупоцено рухо и на лепом коњу, у пратњи својих слугу, да тамо продаје своју робу. Својом појавом и господством својим тако се допадне младим Сплићанкама, да га оне од милоште прозову лепим Аделином и стану да купују код њега радије но код других трговаца. А са једном од њих, грађанком Маријом Ворнић, Адел се лудо и безнадно заволи. Када је једном на тргу сретне окружену строгом родбином, која о тој љубави не зна ништа, »запева на словенском једну стару словенску песму« (cantò per schiavone un' antica poesia schiavona) о некаквом

[29] Gašpar Bujas, *Katolička crkva i naša narodna poezija*, Nova revija, Makarska, XVIII, 1939, 23–43, 119–132, 223–230.

[30] Допис сплитског кнеза доноси V. Solitro у књизи *Documenti storici sull'Istria e la Dalmazia*, vol. I, fasc. I, Venezia 1844, 212, 216–220; по њему, о свему овоме пише Јован Томић у делу *Насеље у Млетачкој Далмацији 1409–1797*, Ниш 1915, 95–96.

Турчину и прелепој девојци бељој од воска и руменијој од руже. Другови који га слушају схватају да је он заљубљен, Марија се од јада и љубави заплаче, а отац и браћа њена остају скамењени у чуду. Када се потом код куће све разјасни, Марију затварају заувек у манастир, где она проведе две године као калуђерица и где се од претешког очајања разболи. Узалудни су били сви покушаји Аделови да јој стрелом кроз решетке на прозору манастирском добаци поруку како је спреман да пређе у хришћанство, само да му се допусти да се њоме ожени. Писмо и не дође до Марије, а њена гневна и немилосрдна родбина, сматрајући се осрамоћеном, затражи од власти да се Аделу забрани сваки даљи долазак у Сплит. Преболна од туге Марија умире у манастиру, а савремени »песник и филозоф« сплитски Фрањо Боктулија (Boctuli) пише за њу тада, с пуно нежности, неку врсту епитафа у словенским »стиховима (per schiavo), који јој стављају на гроб«.[31] »Словенска« лирска песма о лепоти-девојци коју је, обузет љубављу, певао »турски« момак Адел, није у Сплиту настала, него је тамо донета, па ипак је и ту слушана с истим осећањима као и у крају у коме је поникла; није она сачувана у свом изворном тексту, али ако је Боктулијина »пјесма« задржала макар и понеке њене делове, морала је то бити песма лепа и препуна поезије, па је заиста штета што сплитски кнез није и њу забележио, већ је сенату млетачком послао једино стихове Фрање Боктулије, па и њих, нажалост, само у прозном италијанском преводу.[32]

За право је чудо како је народна љубавна песма, која је у свим круговима и у свим срединама нашим увек била тако омиљена и толико распрострањена, није у прошлим вековима бележена више и чешће, или чак није бележена уопште. Песници из Дубровника, и они из осталога Приморја не мање, који су је познавали добро, а многи од њих су дали довољно доказа да су је и волели, радије су је држали и чували у памћењу, него у својим хартијама, и неупоредиво чешће настојали су да је у поезији коју сами пишу опонашају у језику, у изразу, у мотивима, или да пак, играјући се, од појединих песама дорадом и преиначењима стварају властите »пјесни на народну«, како су се такве имитације називале, код којих је првобитна народна основа остајала видна и била препознатљива, али које су несумњиво уметничке творевине учених песника, поникле одмах у писаном облику и без икаквог претходног усменог живота. Доцнији преписивачи њихових песничких дела – јер ретко када су она штампана, а махом су остајала по рукописима – и љубитељи њихови, налазили су само по изузетку у њиховим књижевним оставштинама записе изворних народних песама, а много више, и готово по правилу, било је ту оваквих уметних опонашања и прерада народне лирике. Тако је у рукописима дубровачког песника са прелаза из XVI у XVII век Хорација Мажибрадића (1566–1641), који су уочени и препознати и чија је садржина објављена тек 1953. године[33] – много деценија, дакле, после штампања његових сабраних

[31] О Ф. Боктулији: Simeone Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna 1856, 44; Jakša Ravlić, *Franjo Boktulija splitski hrvatski pjesnik XVI vijeka*, Književni Jadran, Split, II, 1953, бр. 16–17.

[32] У преводу песника Луке Ботића Боктулијина »пјесма« гласила је: »Разбоље се наша грлица, у које је било прекрасно перје, од љуте ране; дође ловац из далеке земље и рани је, Биједна Мара! Отац и мати не хтједоше је примити и не пригрлише је, нити су рану олизали и грлица умре, Биједна Мара.« Ова љубавна прича дала је грађу песнику Ботићу за његово дело *Биједна Мара*.

[33] Stjepan Kastropil, *O jednom zborniku dubrovačke lirike*, Građa za povijest književnosti hrvatske, XXIV, Zagreb 1953, 237–264. Рукопис је сада у Научној библиотеци у Дубровнику

дела[34] – остало више имитација народних лирских песама, са мотивима по пореклу несумњиво народним, и у стилу усмене поезије, али и са правилно распоређеним сликовима и са другим траговима уметне дораде – почеци су им: »Дјевојка се храбру моли«, »Ливада се уресила«, »Јунак шета мимо дворе, данак да траје«, »Данчуо језди кроз планину«, »Вила горска вила« – и само две песме за које би се могло рећи да су безмало у свему народне: једна је бестидно ласцивна и у сасвим провидној алегорији приказује љубавни чин (»Пасох овце с Влахињицом«), а друга је сатирична, с подсмевањем на рачун »мома« из богатог и виђеног рода и племена и њиховог понашања када се удају, као и односа свекрве и свекра према њима (»Зет иђаше од свекрве«).

Нарочиту и умногоме особену врсту народних лирских песама представљале су у овом временском одсеку почаснице (или почашнице). Настале су оне и као песничка врста су се уобличиле у временима која овима претходе, а свој богати живот настављају и у временима наредним. Околности у којима су певане и намере са којима је то рађено учиниле су их безмало свеприсутним и неопходним, а унутрашње вредности њихове још су више размакле пределе и степен њихове омиљености. *Почасницама* су оне називане када су их осећали претежно као песме казиване или певане у почаст некоме (феудалном господару или иначе угледном господину, другу или пријатељу, удатим женама, младама при венчању или девојкама); а почашнице су постале када су их стали певати на гозбама и слављима, уз јело или пиће уопште, или приликом наздрављања (уз чашу). На неким просторима имале су и друге називе: звали су их још здравице, напитнице или напојке. Морале су те песме да угоде или да се допадну, да буду пријатне и да остану драге личностима које су њима бивале почашћене, а да би то могле, творци њихови градили су их на ласкањима и изрицању најбољих жеља, на нежностима или речитости израза, на досетљиво нађеним мотивима, на шали која је могла бити и понешто, или сасвим, обесна, и на досегнутој или оствареној поезији. Како су неке од тих песама долазиле из давнина, чувале су обично атмосферу и дах тих прошлих дана, преносиле њихове обичаје, одражавале њихове ритуале и етикецију њихову.[35]

Сви песници ових времена познавали су те песме сасвим изблиза, неки су их спомињали или су их подражавали, а неки су бележили њихове текстове, или су их по своме укусу и на свој начин сами смишљали. Комедиограф дубровачки Марин Држић, који је свој песнички пут започео лирским песмама, љубавним, али и друкчијим поздравио је свадбу (»пир«) једне од двеју својих сестара – не зна се да ли Нике, 1531, или Пере, 1535. године – песмом у којој је опонашао, местимице и понављао, добро знане обрте из народних почасница, певаним у сличним пригодама:

и несумњиво представља Мажибрадићев аутограф. Али је неизвесно да ли је он и аутор текстова који се у том рукопису налазе, или их је само однекуд преписао.

[34] Песме Хорација Мажибрадића које су дотада биле познате објављене су у XI књизи колекције *»Stari pisci hrvatski« (Pjesme Miha Bunića Babulinova, Marija i Oracija Mažibradića, Marina Burešića)* у Загребу 1880. године.

[35] Избор народних почасница, старијих, али и оних из новијих времена, дала је Мирјана Завишин у књизи *Ђено ми сунце нигда на заходи* (Нови Сад 1986). Тамо је и исцрпан увод о овој лирској врсти усменог песништва *(О почасницама у српскохрватској народној поезији)*. Упор. од истог аутора и оглед *Историјски спомени о почасницама*, Зборник за славистику, Матица српска, Нови Сад, 17, 1979, 47–59.

Ма̀ сестро, ја сада давам ти благосов...
У сто се добрих час с твојим другом састала,
с ким да би живот у миру уживала...

Доцније је, у својим драмама, стављао у уста појединих њихових ликова помене »здравица«, заједно с назнаком околности у којима су оне »напијане«, или је друге њихове »јунаке« доводио у прилику да песме ове врсте – он их назива »почашницама« – казују »по сећању«, а у ствари према тексту који је сам он измислио. Тако Џивко Облизало, један »Влах« из дубровачке околине, пребацујући у свађи своме земљаку и некаквом »противнику« у покладном контрасту који у наслову (*Карање*...) носи њихова имена, да не зна ништа што »јунаци« њиховога кова морају да знају, ни »играти«, ни »кола водити«, ни »попијевке спијевати«, ни »у дипли свирити«, па додаје на крају тога низа:

нити знаш с јунаци што је вино испијат
и што је с бардаци здравице напијат.

А у ренесансној комедији *Дундо Мароје*, приказаној 1551. године, један од младих Дубровчана, који је успешан трговац и тиме већ права реткост у кругу »младости« свога града, цитира једну »почашницу«, нажалост нимало аутентичну: »Јес чуо ону почасницу: Дукат ми, Дукат, краљ и цар, / дукат дјевојци частан дар, / а за дукат се да на хар / веле лијепа вриједна ствар«. Приближно у исто то време, да ли можда нешто раније, или баш кад и Држић, и Петар Зоранић, племић Нина, приказујући, у пастирском роману *Планине*, лутања свога пастира Зорана – а то ће рећи: лутања властита – по планинама, и боравке његове међу пастирима – приповеда како су тада певане песме разних врста, неке од њих и наводи, па за неке изриком вели да су »у начин напојниц, ке̑ ке на пирих [тј. на свадбама] и јиних [тј. осталих] весељех пети се меј пастири мечне [тј. у обичајима] буду«.

Излазак на свет књиге *Рибање и рибарско приговарање* властелина и песника са острва Хвара Петра Хекторовића, године 1568. у Венецији,[36] догађај је од крупног и многоструког значаја у животу и у вишевековној историји народног песништва српског и хрватског, па и онога његога дела који представљају почаснице. Тада су први пут штампане три народне песме од те врсте, чиме је за тренутак заустављен њихов непрекидни усмени ток и заувек ухваћен и снимљен један његов невелики, али преважни део. Те песме унео је Хекторовић у свој путописни спев у облику песничке посланице *Рибање и рибарско приговарање*, у коме у дванаестерачким стиховима двострукога римовања даје приказ свог тродневног излета по мору, од Хвара до острва Шолте, на који је тада близу седамдесетогодишњи песник пошао обичном и маленом барком на весла, у пратњи двојице рибара, »најбоља са Хвара«, Паскоја Дебеље и Николе Зета. У том доста стварном приказу Хекторовић

[36] Пуни наслов те књиге, у изворном правописном виду, гласи: RIBANYE / I RIBARSCHO PRI / GOVARANYE I RAZLI / CHE STVARI INE SLO / XENE PO PETRETV / HECTOROVICHIV / HVARANINV. / IN VENETIA APPRESSO / GIOANFRANCESCO / CAMOTIO. / M. D. LXVIII. Најбоље ново издање тог дела, с опширним и изврсним објашњењем, приредио је Рамиро Бујас (*Ribanje i ribarsko prigovaranje – Petar Hektorović*, Zagreb MCMLI) и оно је изишло у издању Јадранског института ЈАЗУ.

описује све што се на путу догађало – понајвише се хватала риба, на разне начине – и саопштава – према властитом тврђењу: потпуно верно и »не приложив једну рич најмању« – оно шта се на путу »приговарало«, а то ће рећи: казивало, приповедало и, нарочито, певало. Првога дана тога путовања рибари су после богатога улова пристали око подне »у најлипљу луку«, на добро Хекторовићевог пријатеља, и тамо обилно ручали (»и писмо и јисмо колико ки хтише«) – »на трпезу камену«, у сенци господског врта, изнето је било мноштво риба печених и варених, а уз њих и сваковрсних других јела, »приснаца«, »јајника« и »турта« – а онда су се дохватили »пехара мушкатила« – стали да пију и напијају »здравице« по феудалном начину (»на стару«) и поретку. Најпре су, на предлог једнога од рибара, Николе Зета, заједно, и ваљда у један глас (»оба«), изрекли »почасницу« своме господару, то јест Петру Хекторовићу, а онда су, према неком свом реду, по једну почасницу казали Паскоје Николи и Никола Паскоју. Изричито се на овом месту спева вели да су рибари почаснице говорили (»рец'мо«), али ће то пре бити нека врста рецитовања, а донекле, можда, и попевање. Од подједнаке је важности и околност да су Хекторовићеви рибари почаснице изводили без икакве музичке пратње, самим својим гласовима: инструменте у које би свирали нису уосталом они ни носили са собом. Почасница коју су Паскоје и Никола »рекли« заједно у част своме господару Петру Хекторовићу у осам стихова само, који су наизменично осмерци и петерци, слика целу једну сцену из средњовековне свакодневице: неки »господин« – у песми је »наш господин«, па према томе може се она односити на сваког феудалног господара, и међу њима, дакако, и на Хекторовића – »пољем језди«, са »клобуком« од свиле на глави, да га штити од сунца, и у рукама држи »златне књиге«, које су му »дружба«, а испред њега иде »слуга« и њему у част »писан поје«. Та песма могла би бити управо нека почасница, па би у овој сцени било садржано и једно узгредно сведочење о извођењу те врсте песама. Из истога света је и почасница за Николу: она је једна лирска минијатура препуна нежности: неименованом (јунаку) мајка његова дала је »липо име« гледајући »свитла сунца«, а љуба му је »златом венчац вила« потрчавајући уз његовога »коњица«. Надасве је значајно што се у овој песми, у првом и трећем њеном стиху, јављају најранији епски десетерци који су код нас уопште забележени, и који су се, највероватније, недуго пред тим и појавили, али још нису задобили будуће премоћно место у поезији јуначкој и епској (»мајка му је липо име дила« и »љуба му је златом венчац вила«). Други и четврти стих ове прекратке, а прелепе, песме у традиционалном су осмерцу. Опет један десетерац од исте врсте долази и у трећој почасници, коју рибар Никола изговара у част свога друга Паскоја, и то у почетном њеном стиху (»липо ти је, брајо, погледати«): даље не теку у њој десетерци, већ је један стих од девет слогова, а остали су сви осмерци. Песма је иначе тек овлашни цртеж једног детаља из негдашњег ратовања: песник се усхићује над »липим скоком јуначким« непознатог »јунака«, који »поскакује од каменка до каменка«, показујући само на тренутке »била лица« иза свога »штитка перенога«. Дуго се веровало, па је тако остало и убележено у многим историјама књижевности, да је Хекторовић на овом месту своје књиге сачувао текст само једне почаснице: боља и пажљивија читања показала су да их је ту у ствари три: свака са својим мотивом, с посебним својим ритмом и са јединственом својом лепотом: уосталом, тако је и у позиву Паскојевом да се отпева заједнички почасница

господару, а после тога по једна свакоме од њих двојице, а тако стоји и у ознакама Хекторовићевим које ставља по страни уз сваку од тих песама (уз прву: *Паск. Ник.*, уз другу: *Паск.*, а уз трећу: *Ник.*).

Почаснице нису биле увек и у свакој прилици овако аристократски отмене и достојанствене по изразу или у мотивима; певале су се оне исто тако често и на гозбама и пировима, или по крчмама, у веселом и раздраганом, а много пута и »рујним вином« накићеном друштву, и тада је у њима било и премало чедности, и превише раскопчаности и позива на земаљска уживања, па и нескривене скаредности. Нарочито су такве одлике имале »почаснице мушке«, како је називана једна њихова подврста, која је, највероватније, и каснијег постања, а не само назива. Стога их црква, барем она званична, није волела и нерадо је гледала када у њиховом извођењу учествују клерици и остала свештена лица. Шибенски синод, одржан 1564, налагао је клерицима, између осталога, да се клоне јавних крчама и других гозби где се »радо певају почаснице«.[37] У латинском тексту ове одлуке писар, који можда и није био човек нашега језика, ставио је на односном месту »понаснине«, па је Ватрослав Јагић признавао да не зна шта то заправо значи, »п о л а з н и н е, или п о с к о ч н и ц е? или п о н а с н и ц е?[38] а други један зналац народног песништва, Видо Латковић, у трагању за одговором, присећао се глагола п о н о с и т и – п о н а ш а т и и придева п о н о с и т који су имали и значење »ружити, кудити« и »безобразан«, па је тумачио да »певати понашнине« значи певати непристојне, безобразне и скаредне песме.[39] Објашњење је било међутим, много једноставније и требало га је видети у писарској погрешци (p o n a s n i n e уместо p o c i a s n i z e) и у околности да су почаснице доиста покаткад бивале и »непристојне«, и »безобразне«, и »скаредне«. Упозорење шибенског синода поновио је убрзо и бискуп Раба Винцент у својим наредбама подручном свештенству, захтевајући од њега да свакако избегава гозбе (convivia) на којима има пијаних и непристојностима склоних људи, а са њима и она напијања »која се народски називају з д р а в и ц е«.[40]

Почаснице (и са њима свакако истоветне здравице и »напојке«) живеле су и даље у срединама и у приликама у којима су и поникле одавно, упркос свим упозорењима, па и забранама. Задарски племић и јуначни ратник против Турака, капетан најамних коњаника и на крају животне каријере адвокат, Брно Карнарутић у свом историјском, а у суштини више хроничарском спеву *Вазетје Сигета града*, посвећеном Јурју Зринском и писаном у славу његовог подвига, који је први пут штампан 1584. године,[41] још један је сведок о негдашњој омиљености ове врсте народне лирике. По њему, за трпезом прослављаног хрватског витеза пиле су се здравице »у здравље цесара«, »зачињале« [тј. певале] »бугаркиње« [тј. јуначке песме], »а ники [тј.

[37] »Clerici tabernas publicas et conventicula comessantium, in quibus potissimum cantantur ponasnine ut vulgo dicitur . . . evitare studeant . . .« (V. Jagić, *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 45).

[38] В: Јагић, *нав. дело* и место.

[39] Видо Латковић, *Прилошци познавању народне поезије. 1. Шта значи реч ponasnine у једном старом документу?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIII, 1957, 76–77.

[40] Šime Ljubić, *Prilog Jagićevoj razpravi »o građi za slovinsku narodnu poeziju«*, Rad JAZU, XL, Zagreb 1877, 141.

[41] Наслов Карнарутићеве књиге у његовој графији гласи: VAZETYE / SIGETTA GRADA / SLOXENO PO BARNI / CHARNARVTICHIV / ZADRANINV. / IN VENETIA, MDLXXXIII. Библиографи наводе још два стара издања истога дела (1639. и 1661. год.) из старијих векова.

неки] припива / напојке веселе кад им вино лива«. Дубровачки песник Антун Сасин сведочи крајем XVI века безмало у свему исто, али сада за један други амбијент. Славећи у песми *Мрнарица* срчаност и врлине дубровачких поморoца, каже како они »нијесу женске страшивице«, а када се приправљају за борбу с Турцима,

> . . . почну у здравице
> и весеље винце пити;
> у здравице испијевају
> у милости и љубави,
> на винцу се заклинају
> да друг друга не остави.

А у *Малахној комедији од пира*, приказујући једну гозбу у Маломе Стону, на неки од »Антун-дана« пре године 1596 – јер оним познијим песник, због смрти, није више могао да присуствује, па ни да их описује – Сасин каже да је »весела дружба« за богатом »софром« и уз добро вино, кога су биле пуне »бокаре како кабли«, певала »пјесни почашнице«. Једва коју деценију доцније, Сасинов суграђанин, а по много чему у невеселој судбини и сапатник, Хорације Мажибрадић у песми писаној у Конавлима »прид бријестом у хладу« позива непознатог пријатеља да му дође тамо у госте, описујући идилично »час(т)« која му се приправила.

> пјесни се пјевају у здравље у твоје,
> и у коло играју све ове госпоје,
> Миона, Јерина под твој бријес доходе
> и Мара Зечина, тер кола изводе,
> и Радо Вучица туј к нами доходи,
> под свирке мјешница тер коло изводи,

а када им и овај друг убрзо дође, тек ће тада весеље бити потпуно,

> тер ћемо у здравице напит се љубимо,
> појућ почаснице . . .

У Дубровнику, у коме су почаснице као и другде уживале за све време неоспорну популарност, али из кога је о њима сачувано кудикамо више но од другде сведочења у књижевности, што је и посве схватљиво, употребљаване су оне или њихове имитације, више или мање веште и погођене, у драмама свих врста, пасторалама, лирским и музичким драмама, или у комедијама, омиљеним на барокним позорницама, као музичке »нумере«, само певане или извођене још и уз некакву музичку пратњу. Најплоднији драмски песник дубровачког XVII века Џоно Палмотић замислио је тако да у трећем чину његове пасторалне игре *Аталанта*, приказане 1629. године, сатири начине гозбу, на којој се једе и пије, али и певају почаснице, као песме које одговарају таквој прилици. И мада је веома добро знао како изгледају праве народне почаснице, свесно је одлучио да сатири у његовој драми, који су бића из маште и митологије, а не стварне личности из народа, певају »почаснице« које је он измислио, а не оне које је памтио из својих дружења са народом. Један од тих сатира отпева, на пример:

> Учин' блага о љубави,
> кад чашу ову ћаћа пине,
> да га од вила жеља мине,
> да твê пламе заборави,

а други му се придружи текстом у истој мери уметним и према томе неаутентичним:

> У здравље ти, брате, буди
> кад попијеш ту чашицу
> и да веће на твом лицу
> руменило сине од свуди.

Лирске песме сасвим супротног расположења – т у ж б а л и ц е , којима су оплакиване драге или знатне личности, некада су биле распрострањене свуда по нашим крајевима, као и уопште на медитеранским просторима. О њима постоје многа сведочења у вековима који претходе првим записима Вука Караџића, али нема, нажалост, ниједног забележеног и на тај начин сачуваног њиховог текста. Сасвим сигурно, због тога је заувек и неповратно изгубљено недогледно мноштво тих песама нарочите врсте и сасвим посебне осећајности, међу којима је морало бити пуно презначајних у сваком погледу, па, разуме се, и у оном за историју поезије битном пре свих – у погледу песничком. Француски лекар и природњак најсвестранијих научних занимања, хуманиста и старинар Пјер Белон (Pierre Belon, око 1517–1565), који је као један од двојице научних сарадника у амбасади Габријела д'Арамона од 1546. до 1549. путовао за Цариград и даље на исток – а пут га је једним делом водио и преко наших крајева: Шибеника, Хвара, Корчуле, Дубровника – у свом француски писаном делу *Опажања о многим особитостима и знаменитим стварима нађеним у Грчкој, Азији, Јудеји, Египту, Арабији и другим страним земљама*, штампаном у Паризу 1554. године,[42] дотакао се и прилика, живота, језика и обичаја наших људи и забележио је понешто о њима; осим тога, у једном одељку тога дела, који је после тога и засебно издаван, дао је и драгоцене податке о српским рударима у руднику Сидерокапса »у Македонији, на путу што води за Србију«, односно на Халкидику.[43] Али за историју народног песништва нашег најзначајније је без сумње оно што Белон говори о нарицању за мртвима, односно о тужбалицама као општем обичају у ондашњој Грчкој, »као и у другим земљама: Албанаца, Бугара, Хрвата, Серкасоса (!), Срба, Влаха, Есклавона и Далматинаца, као и других који се придржавају

[42] *Les Observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estrangers.* Paris 1554. Доцнија издања: 1588, 1589 (на латинском).

[43] *Description des Mines de Siderocapsa en Macédoine . . . 1546–1549*, у делу: M. Gobet, *Les anciens Minéralogistes du Royaume de France*, Paris 1779, према коме је српски превод начинио Сава Урошевић у Наставнику, IX, 1898, 62–68 (*Опис рудника Сидерокапсе у Македонији*. – По наредби Франсоа I од Пијера Белона из Сулетијера близу Фултурта, диоцезе манске, доктора медецине париског факултета, да послужи за сравњење француским методама).

Грка«.[44] Белон је, свакако према властитом гледању, описао тај за њега чудан, а значајан обичај. »То је најфантастичнија ствар која се може замислити – каже он тамо – да кад неко умре, жене се скупе на извесно одређено место и од ранога јутра почињу кукање, ударајући се у груди и гребући образе, вукући и чупајући своје косе, тако да је велика жалост видети их, и да би призор био још потреснији, они најме какву жену која има леп глас и пева јаче но друге, да се чују паузе и нагласци, па тако наричу, почињући с похвалама покојнику од његова рођења, и настављају повешћу о њему до његове смрти. Дешава се врло често да се у тој жалости жене свесно изударају, а девојке понекад изгребу цело лице...« Белон је у свом приказу доста уопштен и нигде не говори да је призор који описује видео било где у нашим странама; од њега је напротив далеко одређенији фламански хуманиста и дипломата Ожије Гислен Бузбек (Augier Ghislain de Busbecq, 1552–1592), који је тужбалице имао прилике да слуша у Јагодини када је кроз њу пролазио 1555. год. Он је био тада члан дипломатског посланства које је предводио Шибенчанин Антун Вранчић, а које је упутио у Цариград аустријски краљ Фердинанд да са султаном Сулејманом води преговоре о склапању аустријско-турског мира.[45] У својим писмима из Турске, којих има четири и сва су на латинском, описао је пут до Цариграда, који је посланство водио кроз наше земље, а главну пажњу управио је Турској и приликама на Порти. Његова су писма штампана под насловом *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum* (Антверпен, 1581 и 1582) и, такође, под насловом *Legationis Turcicae Epistolae IV* (Париз, 1589). Према Бузбековом приповедању у првом писму, посланство је имало прилике да у Јагодини види погребне обичаје, који су за европске дипломате били сасвим нови. Покојник је лежао у цркви откривенога лица, а око њега били су поређани хлеб, месо и суд с вином. Од жене и кћери умрлог, чију ношњу Бузбек описује, и чије последње дарове мужу и оцу спомиње, слушали су нарицања (lessus,), тужења (тужбалице, nenias) и жалосне јауке (lamentabilesque voces), а по сећању је забележио и неке реченице, које су оне том приликом изговориле и које му је, сва је прилика, неко превео. То њихово тужење састојало се од питања које су упућивале покојнику и од којих су нека изгледа гласила: »Шта смо ти ми нажао учиниле, да тако с нама поступаш? Шта смо ти скривиле? Да ли те у чем год не послушасмо? У чему ли ти по вољи не учинисмо, те нас сад тако самохране и у беди остављаш?« Са подручја Србије је и сведочење о тужбалицама немачког протестантског свештеника Стефана Герлаха (Stephen Gerlach), који је такође као члан једног аустријског посланства путовао у Цариград од јуна 1573. до пред крај јула 1578. године и о својим виђењима на том путу оставио исцрпан извештај.[46] Средином јула 1578. на повратку из Цариграда, он је приспео у Смедеревску Паланку, која се онда звала Мала Паланка, и ту је имао прилику да присуствује погребу двеју мајки и њихове петоро деце, одједном настрадалих у некој страшној бури, и да гледа и слуша тужење над њиховим мртвим телима. Његов опис убележен је у дневник са пута, према личном и непосредном утиску. »Мртваце су положили на рудину и око глава окитили их цвећем – започиње он тај део описа, па наставља: – Жене око њих кукају и наричу редом све две и две. Неке се од њих груваше у прса, неке опет изгребоше себи образе, те крв падаше на мртваце. Пошто су тако три сата око њих седели, запевали и плакали, сахране их све у два гроба...«[47]

Епска поезија српска, као и она хрватска уосталом – јер често је то поезија јединствена и неодвојива у свим ранијим вековима – пева о јунацима, како оним који су уистину постојали, тако и оним за које историја не зна и који су живели само у народној машти, и о њиховим подвизима, на бојним пољима или у међусобним сусретима, као и о другим знатним догађајима у њиховом животу, било стварним, било мање или више, па чак и до краја, измишљеним. Та поезија дуго се и постојано одржавала, и преживљавала је из времена у време, додуше у сталним преображавањима, и исто тако је непрестано и изнова настајала. У животу народном имала је она нарочито и презначајно место, јер народу није представљала само књижевност, него му је била, у недостатку писане, и безмало једина историја, од недогледног утицаја на обликовање његове националне и историјске свести.

Према подврстама које је имала или их је временом стицала, као и према различитостима области у којима је живела, та је поезија означавана на многе и разне начине. Најчешће су то биле »пјесме« или »попијевке«; понегде су их звали »даворије«; а најстарије су им врсте називане »бугарштицама« (и »бугарскицама«), »бугаркињама« или пак »бугаркама« (понегде и двоструким именом »пјесни бугарске«). Од старине, и у дугом низу столећа, биле су то песме у дугим стиховима, пресецаним час у правилним, час у посве произвољно размештеним размацима, кратким припевима, који су до те мере необавезни, да их није увек ни морало бити. Откако се међутим, не зна се тачно како, а ни када – могуће већ крајем петнаестога века, или, најкасније, почетком века шеснаестога – појавио међу стиховима народног песништва такозвани епски десетерац (са предахом код четвртог слога), забележен, можда и случајно, најпре у лирским почасницама, почеле су се смишљати и епске песме у том стиху. Оне ће стотинама година живети напоредно с песмама истога рода у дугачким стиховима, и борити се са њима за превласт, да их тек негде у првим деценијама века осамнаестога и коначно потисну са поља живе народне песме, која стално настаје и има највећу

[44] О Пјеру Белону: Petar Matković, *Gjuro Hus, Hrvat iz Rasinje, glasovit putnik XVI vijeka*, Ra JAZU, 58, Zagreb 1881, 139; Војислав М. Јовановић, *Један непознат помен наших тужбалица и 1547. године*. Саопштење у Институту за проучавање књижевности Српске академије наука 1 октобра 1953 (рукопис у оставштини писца); [Аноним], *Belon, Pierre*, у: *Enciklopedija Jugoslavij* I, Zagreb 1955, 427, с нав. лит.; Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима францускu савременика XVI–XVII век*, Београд, Историски архив Београда, 1961, 38–41, и даље на мног места.

[45] О Бузбеку вид. Чедомиљ Мијатовић, *Пре триста година*, Гласник Српског ученог друштв XXXVI, 1872, 158–159, 199–202 (ту су у српском преводу дата места из Бузбековог писма у којим је реч о нашим крајевима и људима); V. Jagić, нав. рад *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 115–11 Petar Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vieka. – 6. Putovanje Antuna Vrančića*, R JAZU, 71, Zagreb 1844, 1–60; R.[adovan] S.[amardžić], *Busbecq... Anger...*, Enciklopedi Jugoslavije, 2, Zagreb, 1956, стр. 312, с нав. лит.

[46] *Stephen Gerlach des älteren Tage-Buch der von zweyen glorwürdigsten Röm. Keysern Maximiliano und Rudolpho an die Ottomanische Pforte zu Constantinopel abgefertig und durch den Wohlgeb. Herrn David Ungnad Freihern zu Sonneck und Preyburg vollbracht*. Frankfurt a. M. 1674. О том делу исцрпно пише и широке изводе у свом преводу даје Чедомиљ Мијатовић, у нав. раду *Пре триста година*, 159, 203–215. После Мијатовића пише о њему Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. – 13. Putopisi Stj. Gerlacha i Sal. Schweigera, ili opisi putovanja carskih poslanstva u Carigrad, naime Davida Ungnada od 1573.–78. i Joach. Sinzendorfa od g. 1577*, Rad JAZU, 116, Zagreb 1893, 1–112.

[47] Превод Ч. Мијатовића из дела наведеног у претходној напомени, на стр. 209.

и у исти мах најширу омиљеност и код анонимних народних песника, и код певача и преносилаца њихових творевина, и на крају међу њиховим слушаоцима.

О епском или јуначком песништву народном и усменом има и највише сведочанстава из прошлости. Њих су најразличнији путници и пролазници, стране дипломате на својим путовањима за Цариград или на поврацима из њега за своја европска одредишта, и писци, такође страни, али и многи домаћи, учени географи и старинари, и напокон најобичнији радозналци, уносили у дневнике које су водили, путописе, службене извештаје, лична и приватна писма или у књижевна дела. Поред тога, и самих песама тога рода има у записима истога времена, који су сразмерно бројнији од записа свих других песама лирских, а и осталих сродних и исто тако краћих облика. То мноштво савремених сведочења о поезији епској, и крајња њихова распрострањеност, временска и просторна, као и број записаних њених текстова, поуздани су знак да су и њено место у животу народном, и њена улога у њему, били свакако већи и у сваком погледу знатнији но што сада можда и слутимо.

Али, ако сведочења о народном епском певању у току XVI и XVII века доиста има у правом обиљу, не значи то ипак да обавештења која су се са њима сачувала у свему битном осветљавају живот и тадашње трајање тог певања и да у прошлости народне епике нису за њене историчаре и даље остале многе и непрозирне тајне. У далеко претежнијем броју та се сведочења ограничавају на помињања личности које су својим животима и подвизима својим дале предмете том певању и које се по томе у њему славе: далеко ређе она осветљавају остале околности у вези с народним песмама и са путевима њиховог настајања, њиховог живљења и даље њихове судбине у народу. С друге стране, ни круг личности које су се у свим тим сведочењима стекле не представља ни приближно потпун репертоар јунака народних епских песама из тога времена. За понеке од њих, осим тога, никада се та спомињања нису потврдила и у познатим текстовима народних песама.

Најопштије сведочење о епској народној поезији Срба и Хрвата у прошлости, и са највише драгоцених података уз то, како о срединама у којима та поезија обитава и у којима се воли, о певачима њеним и о начину на који је они изводе, тако и о јунацима који се у њој славе, барем неким, оставио је трагични хрватски племић, многоструки писац и мислилац, и барокни сањар о националном и верском сједињењу словенскога света Јурај Крижанић (око 1618–1683). Своје снове, који се и нису могли никада остварити, и своје деловање, које је везао за Русију углавном, куда се упућивао у више наврата и упорно, као у своју животну мисију, не освр̀ћући се на забране црквених власти у Риму, које је као њихов свештеник био дужан да безусловно слуша, и презирући многе и очигледне опасности, и уверен наивно да је довољно заштићен лажним именом Јурка Србљанина које је себи ставио, плаћао је тешким страдањима, прогонством у Сибир на дуги низ година и најцрњом бедом, а онда и коначно платио животом у борбама за одбрану Беча од турског насртаја. Као прогнаник у Сибиру, негде средином XVII века, радио је, борећи се са свакојаким недаћама тадашњег свог живота, на и по обиму и по намерама замашном делу *Разговори об владатељству*, прозваном доцније још *Политика*, и уносио све најинтимније своје мисли, све пребогато своје искуство, и сва огромна своја знања, у размишљање о предмету који је изабрао. Има у том делу, недовршеном и осталом у рукопису, из кога је штампано тек

у прошлом веку, на појединим местима и личних сећања, а једно се управо односи на епску поезију Срба и Хрвата. Оно се налази у латински писаним додацима томе делу чији је основни текст иначе у чудној Крижанићевој мешавини рускословенског и нашег језика. Говорећи како су у прадавна времена Римљани обичавали да на гозбама, под звук флауте, певају о слави и јунаштву знаменитих људи, Крижанић се однекуд сетио да се у доба његовога детињства – а то је, по ономе што о њему сада знамо, могло бити мало пре или после године 1630 – код Срба и Хрвата догађало нешто слично поменутом римском обичају. Виђао је он наиме како у време гозби за леђима племића и војних заповедника, који седе за трпезом, стоје војници и певају у славу предака. »Неко од њих запевао би обичним гласом један стих, други стих би прихватио свирач на свирали, а уз бубањ би се одговорило ударом у одређеном ритму.« Код простога народа, међутим, један од учесника у разговорима, седећи за столом, певао би стародревну песму. »Све песме те врсте – закључује ово своје казивање Крижанић – садрже похвале Марка Краљевића (Marci Craleuitii), Новака Дебељака (Novaci Debeliaci), Милоша Кобилића (Milossi Cobilitii) и неких других јунака који су живели пре триста година када су Турци покорили ове крајеве.« Крижанић свему томе придодаје још једно преважно обавештење: Срби и Хрвати певају све то најспоријим гласом и увек двапут понављају исти стих.[48]

Од свих епских јунака најчешће се у овим сведочењима из прошлости говори о српском краљу Марку Краљевићу, који је изван сваке сумње најпопуларнија личност епског песништва, и не само српског, већ и онога које припада усменом књижевном наслеђу осталих народа Балкана. Међу њима, прво је, а и најречитије исто тако, сведочење које је нехотице оставио један племенити Венецијанац, који је био сплитски кнез године 1547, у допису својој влади у граду светога Марка. Та година била је тегобна и гладна, и народу, притиснутом свакојаким недаћама и несташицама, млетачка »господа« упутила је дарове у храни и стварима потребним у њиховој свакодневици. Приликом деобе тих скромних »господских« поклона, обављене јавно и нарочито свечано, један стари војник, ослепео свакако у ратовима, и који је приступио у пратњи своје седамнаестогодишње кћери, добивши додељени двопек, поздра-

[48] По суду Ватрослава Јагића (*Život i rad Jurja Križanića*, Zagreb, Djela JAZU, knj. XXVIII, 1917, 135, 136, *Разговори о владатељству*, односно *Политика*, »најопширније (је), најважније, најоригиналније, једном ријечи главно дјело Крижанићева плодовита пера«, на њему је он радио од 1663. до 1666. године, али га није довршио. У њему овај писац »не говори толико о руској држави, какова је била средином XVII стољећа, колико даје своје савјете, опомене и предлагања Русима, а надасве руском цару, какова би требало да буде руска држава, у чему да се промијени и исправи, чега да се чува, какових начела владања да се држи сам владалац итд.« Писано је оно делом на латинском, делом Крижанићевом »оригиналном смјесом језика црквено-словенског и руског са хрватским, чакавским нарјечјем«. Под насловом *Русское государство в половине XVII в.* издао је то дело П. А. Безсонов, први пут у скраћеном издању 1859. (као прилог »Русской беседе«, N° 1–6), други пут 1859–1860 у допуњеном виду, у два тома. Пуније и боље издање: Юрий Крижанич, *Политика*, подготовил к печати В. В. Зеленин, перевод и комментарии А. Л. Гольдберг . . . . Москва 1965. Ниједно од тих издања не садржи све допуне, које се налазе у волуминозном Крижанићевом рукопису, па је тако из њих изостављена и ова његова допуна о певању епских песама међу Србима и Хрватима. Њу је штампао П. А. Безсонов у раду *Католический священик серб (хорват) Ю. Крижанич, ревнитель воссоединения церкпей и всего славянства в. XVII в.*, Православное обозрение, 1870, II, стр. 6–7. Само део тог Крижанићевог сведочења о народној песми преузет је у познатој и већ нав. расправи В. Јагића, *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, стр. 119, а затим га у тако скраћеном виду наводе и сви други писци о историји народне поезије.

вио је по војнички, а онда је, одлазећи, запевао »на словенском« (in schiavone) о краљу Марку (re Marco), »а сав народ и људи који су стајали около певали су са њим, као по претходном договору, јер сви знају ту песму« (perché tutti sanno questa canzone).[49] Можда и није најдрагоценија у овој вести потврда о општој омиљености епског лика Марка Краљевића у тадашњој усменој поезији, јер се о тој омиљености и мимо ове вести довољно зна, колико је то, сигурно, податак да су песму непознатог и слепог војника о српском краљу и јунаку знали напамет сви сплитски грађани који су се тада затекли на тргу свога града и да су је сложно одмах и запевали. Само неколико година доцније шибенски племић и учени хуманиста Антун Вранчић, који је у лето 1553. године као дипломатски изасланик краља Фердинанда, путовао, скупа с Фрањом Зајом (Zay), заповедником дунавског бродовља, из Будима у Цариград, да тамо с турским султаном преговарају о склапању уговора о миру, у путопису који је том приликом начинио споменуо је Марка Краљевића, у оном делу где је приказан пут посланства из Вакарела, села у близини Трнова, према Сухој Клисури. Пролазећи кроз села Суха Клисура и Ветрен, путници су наишли на капију, грађену делом од камена, делом од цигле и, потом, на остатке утврђења на једном брежуљку. Становници тих крајева звали су те крајеве Клисуром Новака Дебеље (Novak Debeglie), односно, по другима, Клисуром Марка Краљевића (Marci Kraglievith), зато што су ти »краљевићи Грчке« ту дуго владали, па њима народно веровање приписује и постање самих тих места. Као човек пространих историјских знања, Вранчић је знао, и разуме се напомињао, да је то погрешно и да су обоје, то јест и Клисура и грађевине у њој, »дела из старине« (sed fallitur, quia veterum est utrumque opus). Најзначајније је, међутим, у целој овој ствари сведочење да су на овом простору средином XVI века била жива предања, а вероватно и песме, о поменутој двојици епских јунака.[50] Везивања појединих локалитета за Краљевића Марка бивало је у ова стара времена и другде: још је Ватрослав Јагић, у познатом свом раду о прошлости народне поезије и о споменицима о њој из минулих векова изнео однекуд да су »чешкому путнику Већеславу Вратиславу ‚z Mitrovic' (1592–1595) показивали рушевине некога града на кланцима од Ichtimon-a, гдје да је становао посљедњи бугарски деспот ‚Marek Karlovic'«(то ће рећи Марко Краљевић).[51] Ни најзнатнији песник дубровачког, а свакако и словен-

[49] Према документу из нав. збирке V. Solitro, *Documenti storici sull' Istria e la Dalmazia*, vol. I, fasc. I, Venezia 1844, *Lettere de' rettori tratte da un codice della biblioteca del seminario patriarcale in Venezia*, пишу о томе: S. Ljubic, *Prilog Jagicevoj raspravi »o gradi za slovinsku narodnu poeziju«*, Rad JAZU, XL, Zagreb 1877, 141; J. Томић, нав. дело *Насеље у Млетачкој Далмацији 1409–1797*, 97–98.

[50] Путопис Антуна Вранчића штампао је најпре италијански ерудита и песник Алберто Фортис (Fortis) у гласовитом делу *Viaggio in Dalmazia*, издатом у две књиге у Венецији, 1774. године (у продужетку прве књиге, са засебном пагинацијом од стр. 1 до XLVII: *Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio, tuno quinquecclesiensi, mox agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo Strigoniensi, Regio in Hungaria locumtenenti, Magno Regni cancellario atque S. R. E. cardinali electo, nunc primum a Verantiano carthophylacio in lucem editum)*. После тога, изишао је тај путопис у оквиру дела Антуна Вранчића у дванаест свезака, у издању Мађарске академије наука (*Monumenta Hungariae historica, Scriptores, II*, Budapest 1857–1875, 288–337). О А. Вранчићу и о његовом путопису: Petar Matkovic, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka. VI. Putovanje Antuna Vrančica. g. 1553*, Rad JAZU 71, Zagreb 1884, 1–60. У овом месту тога путописа видети нав. рад В. Јагића, *Grada za slovinsku narodnu poeziju*, 114–115.

[51] *Grada za slovinsku narodnu poeziju*, 115; Јагић, само, ни на који начин не идентификује наведени град.

ског, барока Џиво Гундулић (1589–1638), чији је историјско-романтични епос *Осман* у врло великој мери заснован на српској историји и прожет духом, историјским осећањем и изразом народне песме наше, није никако могао заобићи тако крупну личност те историје и те народне поезије. Српскога краља и легендарног јунака дубровачки песник помиње у свом епосу у два маха: први пут у »пјевању трећем«, где набраја славне историјске личности о којима се пева у »бугаркињама«:

просвијетлит се у њих хајȍ,
не завидећ сунце жарко,
Свилојевић још Михајȍ
и Краљевић јунак Марко;

и други пут у »пјевању десетом«, када се у »попијевци« пољског »господичића« у хвалу краљевића Владислава казује како се у старом бугарском граду Никопољу још увек »попијева бојна срића, смјенства, јунаштва и слободе« те исте двојице епских јунака, угарског, Михајла Свилојевића (Michael Szilágyi) и нашег, Марка Краљевића. Од Краљевића Марка почиње Јурај Крижанић, у својој *Политици*, писаној негде у времену од 1663. до 1667. године, низ епских личности о којима се певало у јуначким песмама, које су међу Србима и Хрватима изводили војници на племићким и ратничким гозбама у Хрватској у време његове младости, то јест око 1630, отприлике; даље су у том низу били Новак Дебељак, Милош Кобилић и други. Марко Краљевић и певање о њему долазе у сећања, и прелазе затим у писма, Јакете Палмотића, властелина, дипломате и барокног песника дубровачког, која пише о ојађеном и разореном Дубровнику 1678. године; кад му тамо стигну писма из Рима од његовог пријатеља, властелина и дипломате дубровачког, и ученог опата Стијепа Градића, она су му једина утеха у суморним дубровачким приликама, и буде му успомене на заједнички проведене римске дане; тада му се чини да је опет као некад с пријатељем у Риму »и да попијевамо заједно Марка Краљевића, засве да ми оди попијевамо у великој тузи«.[52] Вест је ова и сама по себи силно занимљива: два дубровачка племића, који су највиши представници барокне културе свога града и који су дотада остварили већ многа и сваковрсна дела, у поезији, на нашем и латинском језику, у науци, у историографији, у дипломатији и у државничким пословима, у далеком Риму своју доколицу испуњавају и своју носталгију олакшавају, »попијевкама« народнога постања и на матерњем њиховом језику, о највећем епском хероју српском и »словинском« Марку Краљевићу.

Народна предања, а посве сигурно и од њих неодвојиве песме народне, о највећем јунаку Косовске битке Милошу Обилићу, који се тада памти и помиње једино са презименом Кобилић, посведочио је у овоме времену најпре већ спомињани дипломата и путописац Стефан Герлах. Путујући Србијом, на повратку свом из Цариграда, средином године 1578, пролазио је и кроз Пирот, који се турски звао Шехркој, и о ономе што је ту видео и чуо оставио је белешку у свом путничком дневнику. Показивали су му тада »хришћани« из околине Пирота, »развалине једног замка са четири још једнако

[52] Тако говори Јакета Палмотић у писму Стијепу Градићу из Дубровника 3. маја 1678 (вид. Радован Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд 1962, 529).

добро очуване куле«, које су ту биле, и казивали су му »да су то дворови Милоша Обилића, онога што је убио Мурата«.[53] Дубровачки историчар и бенедиктински калуђер Мавро Орбин (око 1563–1610) у свом великом делу *Краљевство Словена (Il Regno degli Slavi)*, писаном италијанским језиком и штампаном у Пезару 1601. године, приказао је, на најшире замишљеном платну, прошлост и славна дела словенскога племена – онако, наравно, како је он то племе схватао у свом хуманистичком и барокном славизму – и то почев од најдревнијих, старозаветних времена, па све до пропасти јужнословенских држава у XV веку. У тој прошлости видну улогу, и заправо једну од највиђенијих – ако се о томе сме судити по простору који јој је у тој књизи додељен – имала је по њему српска историја. Њу је Мавро Орбин излагао према старим списима и хроникама до којих је успео да дође, користећи врло велику историјску литературу, углавном светску, коју с поносом наводи, и – што је за ову прилику од првенственог значаја – на основу народне поезије, коју, међутим, због нечега нигде не спомиње. Природно је, према свему томе, што у том свом великом приказу Орбин никако није могао да заобиђе Милоша Обилића, као ни његов славни подвиг у Косовској бици. Ослањајући се на неке народне песме свога времена у којима је била реч о том предмету – само мањи њихов део сада је познат, пошто ни издалека нису све записане – испричао је како је, и због чега, дошло до препирке Вукосаве и Маре, кћери српског кнеза Лазара, која је потом довела до трагичног сукоба њихових мужева Милоша Кобилића и Вука Бранковића, у коме је овај последњи прошао сасвим лоше, па је за освету оклеветао Милоша код кнеза Лазара као издајника; даље је, по тим својим изворима, приказао кнежеву вечеру са средишњим догађајима на њој – »здравицом« кнежевом Милошу и одговором Кобилићевим на њу; најпосле је дао опис саме битке, у којој је оклеветани Кобилић извео свој витешки подвиг, али у којој је погинуо и сам, заједно са својим кнезом, коме је до краја остао непоколебљиво веран.[54] У овом Орбиновом историјском приказу на окупу су се нашли скоро сви познати моменти косовске легенде испричани један за другим у италијанској прози, која највероватније изблиза и непосредно следи ток садржине и стихова непознате српске народне песме. Да ли по Мавру Орбину, кога је, као суграђанина, могао знати,

[53] Ч. Мијатовић, *Пре триста година*, 207; V. Jagić, *Grada za slovinsku narodnu poeziju*, 115; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka. 13. Putopisi Stj. Gerlacha . . .*, 49, 54.

[54] Историјско дело Мавра Орбина, које је имало велику славу, и извршило силан утицај, и код нас, где је допринело обликовању националне свести и настајању народнога духа, и у свету, где је ширило знања о Словенима и њиховој прошлости, има врло дуг наслов, из кога се виде и ширина обухватања грађе и правци Орбиновога поимања историје: IL / REGNO / DE GLI SLAVI / HOGGI CORROTTAMENTE / DETTI SCHIAVONI / HISTORIA / DI DON MAVRO ORBINI RAVSEO / ABBATE MELITENSE. / Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli, che furono della Lin- / gua SLAVA; con molte, et varie guerre, che fecero in Europa, Asia, / et Africa; il progresso dell' Imperio loro, l'antico culto, et il / tempo della loro conuersione al Christianesimo. / Et in particolare veggonsi i successi de'Re, che anticamente dominarono in DALMA- / TIA, CROATIA, BOSNA, SERVIA, RASSIA, et BVLGARIA. / IN PESARO, /Appresso Girolamo Concondia. Con licenza de'Superiori. / M. DCI. У наше дане изишло је у Немачкој фототипско издање Орбиновог дела: Mauro Orbini IL REGNO DEGLI SLAVI. Pesaro 1601. Nachdruck besorgt von Sima Cirković und Peter Reder. Mit einem Vorwort von Sima Cirković. Verlag Otto Sagner München 1985. Постоји и (делимичан: од стр. 242) превод истог дела на српскохрватски језик, који је načinио Здравко Шундрица, а издала Српска књижевна задруга (Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968), с предговорима Мирослава Пантића (*Мавро Орбин – живот и рад*) и Радована Самарџића (*»Краљевство Словена« у развитку српске историографије*) и са исцрпним коментарима и приказом извора Мавра Орбина, од Симе Ћирковића.

и чије је дело читао, попут већине дубровачких писаца XVII века, или пак по српским народним песмама, које су њему, сасвим је то извесно, биле познате веома добро, а можда и у мери већој но што је то могао бити случај с Орбином,[55] Џиво Гундулић је у своме *Осману* помињао Милоша Кобилића заједно са осталим јунацима српске народне епике. Кобилића чак и више и далеко чешће. Први пут у певању трећем свога барокног епоса када је правио врсту прегледа јунака и тема епске поезије из рода »бугарштица«:

У њих[56] живе[57] слава обилна
кӯ Кобилић стече мудри
кад ханџаром цара силна
на Косову смртно удри (III,.73–76).

Другу прилику за помињање Милоша Кобилића Гундулић је видео када је нешто даље, у опису пута Казлар-аге, чувара султановог харема, кроз Србију за Смедерево, дошао до тренутка у који ага стиже на Косово:

Ага и остала дружба своја[58]
на Косово дође пака,
гласовито поље од боја
гди уби Милош цара опака (VII, 425–428).

По Орбину или по народној песми, што је све исто, дубровачки песник дошао је и до личности Вукосаве, тобожње кћери кнеза Лазара, удате за Милоша Кобилића само у песмама и у народном предању, не у стварности; Вукосава је за галантног Гундулића »лијепа и млада«, као што је опет Бранковићева Мара »поносна и гиздава«:

Диже се искат у свом двору
Лазар, деспот од Сервије,
два јунака по избору,
да уда за њих кћери двије;
лијепу и младу Вукосаву
да Милошу Кобилићу,
а поносну и гиздаву
Мару Вуку Бранковићу (VIII, 441–448).

Милоша Кобилића Дубровчанин је унео и у »попијевку« коју пред краљевићем Владиславом на његовом путу за Варшаву »попијева« неки млади пољски »господичић«, и у којој изриче жељу да Владислав буде »намјесник круне царске« Стјепану (односно: Стефану) Немањићу, пошто под собом задобије »земље србске, рашке и бугарске«, а онда га позива:

[55] Још Ватрослав Јагић је у свом често навођеном раду *Grada za slovinsku narodnu poeziju*, на стр. 128. устврдио: U Gundulićevu »Osmanu« ima nekoliko razgovietnih tragova da su i tomu slavnomu prvaku poznate bile ne samo narodne pjesme u opće, već upravo srpske junačke pjesme.

[56] То јест, у бугарштицама.

[57] У дубровачком наречју тако уместо »живи«.

[58] »Своја« овде је, према дубровачком обичају, употребљено у значењу »његова«.

Скокни коња по Косово
гди уби Милош цара опака,
а к бијелому Смедерову
пошљи киту твих јунака (X, 193–196).

Најзад, у предсмртном туговању младога и несрећнога султана Османа II Милош Кобилић спомиње се и по пети пут у овоме спеву; сећајући се славе и освајачких подвига својих предака, »околи« турски цар поменуће како је »Мушан срца смина« (тј. цар Мурат) заузео силом Дренопоље »и деспота Вукашина« том приликом »разбио« и »с главом раздилио«, да настави како је потом Мурат Други »ујахао« у Косово поље, где би и постигао што је желео – да »свијетлом сабљом« прадедова усмрти кнеза Лазара, кога Гундулић постојано назива »деспотом«, како то чине и старе народне песме – да се његовој намери није на путу испречио Кобилић:

и деспота туј Лазара
ш њом би јоште погубио
клети Милош да с привара
невјером га није убио (XX, 197–200).

И други познати песник бароктога Дубровника Џоно Палмотић (1607–1657), за кога се иначе одавно зна да је не у једној ствари ишао по трагу свога претходника и рођака Гундулића, увео је Милоша »Кобиловића«, како га доследно зове, међу ликове двеју сасвим нарочитих својих драма. У барокној карневалској »машкарати« *Глас* замислио је како личност тога имена, у ствари оличење светске славе, која не допушта да дела знаменитих људи падају у заборав, у пратњи шест »хвала«, које су његове »дворкиње«, дошао у Дубровник на тријумфалним колима, на којима је довео

свијетле царе и бене
и краљеве, ким се диче
све словинске ове стране.

Поворку знаменитих »Словена« Гласове »дворкиње« славе песмама с циљем да Дубровчане подстакну на опонашање и да они потом своју »мисо« подигну »на дјела вриједна«. »Словени«, који су на тријумфалним колима, ћутећи и вероватно само клањајући се публици слушају похвале које им се упућују: цела представа у суштини је низ »живих слика«, које су веома омиљене као представе у ова времена. Међу словенским великанима из прошлости појављују се у њима многи славни људи из историје који Словени нису били никако, али се онда у духу хуманистичког и барокног славизма чврсто веровало да они то несумњиво јесу (као, примера ради, Јустинијан, Дециje, Проб, краљ Гота Тотила и још многи други), или многи »Словени« из легенди или из народног предања (какви су Чех, Лех и Мех, затим »наш« Павлимир и још многи), али поред њих и бројне историјске личности: »цар Стјепан« (Немањић), Кнез Лазар, Ђурађ Деспот, Сандаљ, Хрвоје »бан од Спљета«, Вук Деспот, Ђурађ Скендербег, и цела чета »Угричића«, од славнога »Јанка војеводе«, до Михајла Свилојевића и »Секуле сестричића«. У том славном друштву, и не на последњем месту разуме се, налази се и »Кобиловић Милош вриједни«. Палмотићева драма има и свој актуелни наставак: износи се невесела слика »словинске земље родне«, која сада, како говоре »бојници«:

. . . плешу лави и змије
отровнога пуни иједа,
и човјека у њој није
да се у крепос нашу изгледа

осим једино слободнога Дубровника, у коме ово представљање бива, и који

драг краљевим, небу угодан
слободом се вјечном хвали.[59]

А у мелодрамском балету *Гости града Дубровника* – који такође припада популарној врсти драмских представа у време барока,[60] Палмотић је на позорницу извео »скуп господе словинске, угарске и босанске«, која су сва из реда најславнијих личности историје и легенде. Њихов сјајни круг започиње Ђурађ деспот, настављају га Јерина, Вук деспот, легендарни Бранислав, Стјепан (Котроманић), Сандаљ Хрељић (уместо: Хранић), Радослав Павловић, »Угричић« Михајло Свилојевић, Стјепан Херцег (Косача), Јанко Војевода и син његов краљ Матијаш, Милош Кобиловић и »Угричић« Секуло Сестричић, а закључиће га Лазар Деспот (тј. српски кнез Лазар). Сваки од њих у свечаном тону и на начин крајње достојанствен и барокно церемонијалан управи публици по неколико строфа, говорећи о себи и својим делима, а уз то још и у хвалу града и државе Дубровника. Милошу »Кобиловићу« Палмотић је ставио у уста речи које су у складу с оним што говоре други, али и које исто тако показују да је песнику дубровачком познато како се, чиме и због чега косовски јунак слави у песмама народним:

Циједим да се разумјело
и припијеват чуло одавна
мӗ смионо бојно дјело
врх Косова поља равна.

Ја сам они исти био
Кобиловић огњевити
кӣ сам цара погубио
за Деспота осветити.

Сад на службу ваше власти
сабљу пашем и мач бојни
за узмножит вјечне части
којијех јесте ви достојни.

[59] *Глас* Џона Палмотића објављен је у оквиру критичког издања његових дела у књ. XIII колекције »Stari pisci hrvatski« Југославенске академије знаности и умјетности (*Djela Gjona Gjova Palmotića*. Dio II. Zagreb 1883, 514–524.

[60] То дело није ушло у поменуто издање Палмотићевих дела. »Из старинског рукописа, што се чува у књижници М. П. Отаца Малобраћана под бр. 192(28)« штампано је оно у дубровачким новинама »Dubrovnik«, II, 1893, бр. 2–3, а затим још једном, много касније: Slobodan P. Novak, *»Gosti grada Dubrovnika« Junija Palmotića*. Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU, II, 1976, 1–2, стр. 60–68 (са »повијесним биљешкама« Мирка Кратофила, које су придодате на крају).

И Јурај Крижанић најпосле помиње, и чак на два места, Милоша Кобилића у допунама свога дела *Разговори об владатељстве* или *Политика*, негде између година 1663. и 1667. када то дело пише. Једном је то »српски кнез (сербский князь) Милош Кобиловић«, који је ножем пробо султана Мурата, а други пут је Кобилић набројен међу личностима о којима се говори, и које се славе, у јуначким песмама Срба и Хрвата што их на гозбама хрватских племића и ратничких великаша, певају њихови војници, који им стоје за леђима.[61]

У књижевности и у старим историјским и географским списима, као и у путописима, сачувало се и немало драгоцених сведочанстава о последњим Бранковићима – деспоту Ђурђу и унуку његовом Вуку Гргуревићу (Вуку деспоту, Змај-Огњеном Вуку) и о угарским владарима и јунацима које народна песма назива »Угричићима« – Сибињанин Јанку (János Hunyadi), сину његовом краљу Матијашу (Матија Корвин), затим о Михајлу Свилојевићу (Michály Szilágui) и његовом нећаку (»Сестричићу«) Секули (Székely)– и о њиховим ратничким подвизима у борбама против Турака, од средине XV века и стално потом, све до пада Београда, 1521. године. Те су борбе вођене под Београдом и око њега, и на подручју Срема, и од њих и променљиве среће у њима створена је читава једна епопеја. »И суђено је било – каже о томе на једном месту Стојан Новаковић, надахнуто и са понешто романтичарске носталгије[62] – да се око тога времена и јунака његових из нашега народа, а нарочито око последњих Бранковића, савије један низ јуначких рапсодија и тужних мелодија наше народне поезије, који чудноватом светлошћу поетичке трагике осветљавају magловито биће српске деспотовине у Срему и јуначки блесак њених витезова.« Поред тих јунака, и песама о њима, борили су се тада, и нешто доцније, против истога непријатеља и хрватски ратници – Мирко Деренчин и савременици његови, или Иван Карловић, исто тако – и о њима су се такође испредале приче и певале песме.

Песник и властелин са острва Хвара Ханибал Луцић у својој драми *Робиња*, изведеној неке непознате године у првој половини XVI века, а штампаној тек 1556, спомиње песме које су се у народу певале о бану Деренчину: на њих његовога унука подсећа главна личност те драме (»Чуо си *појући* Деренчина бана / да витез изући наших је бил страна«), а с поносом му о томе говори и један племић из Дубровника, у који је »словински« град цела радња те драме и смештена:

Вас свит Деренчина твојега још деда
и храбра и смина у *писнех* поведа.

А истакнуто је, опет у *Робињи*, на начин ништа мање доличан и свечан, и јунаштво оца племените Робиње, бана Власка, који »белога Београда хти да је на стражи«, и коме су то јунаштво, и ратничка дела, донели глас и славу већу »него Јанку војводи и Вуку деспоту«.

[61] П. А. Безсонов, нав. дело *Католический священик серб (хорват) Ю. Крижанич* . . . II, 6, 7.
[62] Стојан Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и у народном певању 1456–1502*, Летопис Матице српске, 1886, књ. 146, св. 2, стр. 1–47; књ. 147, св. 3, стр. 1–32; књ. 148, св. 4, стр. 1–70.

Својом претешком трагиком, људском и владарском, затим својом борбом с Турцима, вођеном с променљивом срећом, а и са неједнаком постојаношћу, најзад и савезништвом својим са Мађарима, које се, гдекада, преобраћало и у право непријатељство, српски деспот Ђурађ Бранковић био је као богомдани предмет епских песама, било да су њих смишљали усмени певачи из народа, било да су их писали образовани песници с књижевним и уметничким намерама. О том широком занимању за деспотову личност постоји доста потврда, како у историјским сведочењима, тако и у самим песмама. Сви ондашњи песници и од обе назначене врсте, нису према деспоту могли бити у истој мери благонаклони, а неки су чак показивали, из различитих разлога, и расположења отворено одбојна. За једне су ти разлози били једноставно у деспотовом православљу, и у његовом одлучном противљењу да се приклони папи и католицизму; други су их налазили у повременим Ђурђевим разилажењима с угарским владарима и хришћанским ратницима против непријатеља турског и мухамеданског, што је за многе представљало неопростиво издајство хришћанске ствари; трећима је разлоге дала одлука деспота Ђурђа, заправо пристајање његово на присилу тренутка, да своју кћер Мару пошаље у султанов харем. Непријатељство према несрећном српском деспоту нарочито видно почело се испољавати с дувањем снажних ветрова католичке обнове: пропаганда разбуђене и војнички усмерене римске цркве радила је живо да оцрни деспота на све начине, што је стизало и до литературе и што је неизбежно одређивало, барем у једном њиховом делу, и историјске приказе.[63] Књига Италијана Лазара Соранца (Lazaro Soranzo) са насловом *L'Ottomano*, издата у Ферари 1598. године, најбољи је пример те врсте и садржи обавештења управо у назначеном смислу. Својом књигом хоће Соранцо да пружи »потпуни извештај не само о моћи садашњег господара Турака Мехмеда III, о интересима које он има с разним владарима, о томе колико он делује потајно против хришћанства и о томе шта се, напротив, може с наше стране учинити на његову штету, као и о разним народима, крајевима, градовима, путевима и осталим појединостима неопходним да се знају у садашњем рату у Угарској«. У једном тренутку Соранцо се зауставља на судбини деспота Ђурђа »Вуковића« (Il Despoto Giorgio Wucouichio). »Иако се чита – каже он

[63] Јован Ковачевић, *Народна песма и Пропаганда фиде*, Историјски гласник, Београд 1953; 1–2, стр. 78–81. У потврду тврђења да је католичка пропаганда врло много допринела радикалној промени односа према деспоту Ђурђу у књижевности, усменој и писаној, и у историји, ту се наводе поједине народне песме и списи већег броја католичких писаца, у којима се о српском деспоту говори крајње негативно. Народне песме су бугарштице »Кад је Јанко војвода ударао деспота Ђурђа буздоханом« и »Кад је деспот Ђурађ ставио Јанка Војводу у тамницу«, обе забележене у Дубровнику у XVIII веку. А писци су Дубровчанин Мавро Орбин, који у књизи *Краљевство Словена* (*Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601) на више места с крајњом поругом и изричитом осудом говори о деспоту Ђурђу, као невернику према угарским владарима и осталој угарској господи, и као тврдоме православцу, који огорчено одбија све позиве, па и онај светога Ивана Капистрана, »да се са свим својим народом сједини с римокатоличком црквом«; Задранин Јурај Бараковић, који је и свештеник, и који у спеву *Вила Словинка* (Венеција 1613) деспота Ђурђа смешта у пакао због многих његових тешких грехова према хришћанском свету (између осталих, он је крив за болест Хуњадијеву, »уцвилио« је другу угарску господу, изневерио је Јанка Хуњадија и пустио га да се сам туче с Турцима на Косову, а после га још и бацио у тамницу смедеревску итд.); бискуп Шибеника Иван Томко Мрнавић, који у делу *Живот Магдалене од кнезова Зирова племена Будрншића* (Рим 1626), који каже да Хуњадију »срићу худи деспот сквари« и да је зато угарски ратник изгубио битку на Косову; надбискуп барски и примас српски Андрија Змајевић, који у *Љетопису црковном* (осталом иза смрти пишчеве у рукопису) назива Ђурђа »непослушним« цркви католичкој и папи, и »неверним осталој господи«.

– да је Мурат II деспота лишио Србије, вратио му је ипак изгубљену земљу, јер је желео да се измири с Мађарима, од чије се храбрости преко мере бојао. Осим тога, деспот му је био таст, јер је за жену имао деспотову кћер, мада је она била православне вере (di rito greco), што је један од оних грехова због којих се Богу свидело да лиши слободе многе од ситних краљева из оних земаља, као што се управо догодило и истоме Ђурђу после последњег пораза краља Владислава.« Закључивање Лазара Соранца после свега тога о српском деспоту и о судбини његовој од несумњиве је важности за историју народне поезије: »зато је деспот у словенским песмама (nelle canzoni schiavone) називан Невјерник (Neuiernich cioe Infedele)«.[64] Антипатију и одбојан став према деспоту Ђурђу немају међутим сви писци католичке обнове; у том погледу слика није ни јединствена, нити је пак једнобојна. Ако уопште има тада писаца до краја прожетих католичким уверењима, онда је то свакако Дубровчанин Џиво Гундулић; па ипак о деспоту Ђурђу он у своме *Осману* говори не само много и често – више сигурно, и чешће, но о иједној другој личности наше прошлости – већ то чини увек и с нескривеном наклоношћу и с дубоким саосећањем за његову људску и владарску несрећу. Као и уопште када је реч о српској историји, а у случају деспота Ђурђа нарочито, код Гундулића је његово »словинско« родољубље било бар толико снажно колико су то била и његова католичка осећања. За њега је Ђурађ Бранковић »славни деспот Ђурађ«; а Ђурђево, и име деспотице Јерине, »и сад слове низ словинске покрајине« (VIII, 82–84); управо стога један, и нипошто незнатан, део радње дубровачког епоса смешта он у »бијело Смедерево«, а потомци деспотови, Љубдраг и Сунчаница Бранковић, значајне су личности његовога спева; на уста старога и слепога Љубдрага, у дугој приповести о судбини његовој и дванаесторице његових синова, нису дати само бит и синтеза српске историје, него је нашао место и широки, емоцијама натопљени и елегични приказ живота и свега страдања Ђурђа Бранковића, с посебним истицањем знамените епизоде у њему, када се деспот пред налетом силовитог султана и по љутој невољи свога зета склонио у Дубровник, а »словински« град није га изручио Турчину пркосећи свим његовим страшним претњама и херојски решен да заштити славнога госта и очува вековни свој обичај давања азила прогоњенима који се у њега склањају. У истоме, осмом певању *Османа*, у коме је деспот Ђурађ, са судбином својом и судбином потомака својих добио толико простора, барокни дубровачки песник је у једној од четири »попијевке« које у Смедереву певају »четр млада сељанина« изложио у цигле три строфе садржину неке песме, која би по свему требало да буде народна, али коју је он само према песми народној замислио:

Кô се из града Дубровника –
кличе третји – к Задру упути
Ђурађ деспот, за на прика
зета Угре подигнути;
и од Сибиња кô бан славни
и угарска сва господа
тад усташе на бој справни,
нека му се помоћ пода;

[64] *L'Ottomano* di Lazaro Soranzo . . ., In Ferrara, Per Vitturio Baldini, stampatore camerale, 1598, 79. Уп. рад Ј. Ковачевића наведен у претходној напомени, у коме је то дело најпре поменуто.

И кô с војском из Будима
краљ Владислав сам се одправи
тер Мурата с неизмерними
силам разби на Морави (VIII, 325–336).

Колико је Џиво Гундулић у високој цени држао деспота Ђурђа показују с довољно очигледности још два места у *Осману*. Једно је када учитељ султана *Османа* предлаже младоме цару да се, супротно устаљеној традицији по којој султани узимају себи за жене робиње, ожени неком »царском кћери«, како су чинили и његови преци; ту песник ставља »хоџи« у уста сећање на српског деспота, доводећи га у друштво за њега врло часно: и »дједи« султана Османа били су такође, по хоџи, »унуци . . . царâ / славна Ивана Палкошића, / Ђурђа деспота и Лазара« (II, 337–340). Друго је такво место у »попијевци« младог пољског властелина краљевићу Владиславу у част, у којој се краљевић позива да »скокне коња по Косову«, а да у своје име »к бијеломy Смедерову« пошаље »киту« својих »јунака«

дух да одахне и почине
укопанијех пепео кости
Ђурђа деспота и Јерине
Кијех зет Мурат ожалости (X, 195–200).

Као и много друго, Гундулићев млађи савременик, и властелин дубровачки као и он, Џоно Палмотић поделио је са њим и осећање највише поште за Ђурђа Бранковића: деспота је он уврстио међу остале, и бројне, »свијетле царе, и бане, и краљеве, ким се диче све словинске ове стране« у спектакуларну своју ревију историјских личности *Глас*, а увео га је и у монодрамски балет *Гости града Дубровника* – изведен недуго после земљотреса који је тај град погодио 1639. године, и доделио му чак почетну реч у тој драмској представи. Деспот тамо поздравља Дубровник као »дику« свих градова »Адријанске од крајине«, и подсећа гледаоце на несрећни тренутак свога живота, када му је тај град пружио »уточиште вјерно« од беса и срџбе Мурата, »цара охолог«; због тога уверава он Дубровчане да неће никад »изгинути« град у коме се »вјера« (верност) толико »части«, па се не треба чудити што му ни страшна сила земљотреса »није оборила крепке тврђе [тј. утврђења], мире [тј. зидине] биле«. За својим мужем, јавља се одмах и деспотица Јерина, која подсећа Дубровчане на исти догађај, и слави га, а каже и да ће се тај велики пример гостољубља и верности »сред словинскијех свијех држава« свуда опевати у песмама (»свуда ће се припијевати«); највероватније је да је песник који је те речи ставио Јерини у уста овде мислио на народне »словинске« песме у првоме реду. Уз Ђурђа деспота и Јерину, у овој барокној смотри, као трећи, говори и Вук деспот: он је син њихов, и у време њиховог боравка у Дубровнику био је »малахан . . . и према дијете у повоју«; касније је он почео да диже »бојно копље« и да паше »мач«. Дубровчани којима су ове речи упућене знали су веома добро да је »Вук деспот« доспео затим, својим ратничким делима, до велике славе, у историји, и у песништву, уметничком и народном. У Палмотићевом балету Вук обећава да ће као ратник учинити да се дубровачке »славе« свуда опевају, па завршава, понављајући и потврђујући обећање Дубровнику на начин врло карактеристичан:

Од српскога свега пука
подунавске сред државе
од Деспота бит ће Вука
овуд хваљене твоје славе.

Краљеви и ратници Угарске, који су једно време били носиоци борбе хришћанског света против Турака, моћног непријатеља који је надирао са истока, рушећи као куле од карата словенске државе које су му се прве нашле на путу, толико су простора добили, и толико им је славе додељено, у поезији народној, да се може говорити, и с много основа, о посебном једном циклусу те поезије којима су протагонисти »Угричићи«, како су ти краљеви и ти ратници у њој прозвани. С њима су у ратовима на истој страни суделовали, па су се и у песмама мешали, и српски ратници, предвођени Бранковићима, незаобилазним деспотом Ђурђем и унуком његовим Огњеним Вуком. Али, у песмама долазили су уз њих и неки јунаци српски, који никако нису са њима могли бити у стварности, јер су живели, и ратовали, у временима прошлим; место су тамо добијали по начелима и правима песничке слободе.

Историјска сведочења о тим песмама српским – управо се о њима говори као о српским песмама – долазе са разних страна, и има их више. Пољски хроничар и песник Маћеј Стријковски (Maciej Stryjkowski, 1547–1582) у својој хроници *Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* (што значи: *Хроника пољска, литавска, жмудска и целе Малорусије, која пре тога никада није видела светла*), писаној у стиховима, а штампаној у Кенигзбергу 1582, изричито сведочи да Срби његовога времена певају о борбама угарског и пољског краља Владислава (односно Владислава III Варњенчика, Władisław III Warnenczyk, 1434–1444), од којих је једна на Јужној Морави у близини Ниша, из 1443, у којој је Турке поразио, а друга је код Варне, из 1444, у којој је двадесетогодишњи краљ и сам нашао смрт. »Био сам тамо – приповеда пољски хроничар у својим дугим и тромим, а мало поетским стиховима – на оним пољима где су наши преци били Турке; о њима певају данас Срби« (śpiewają dziś o nich Serbowie).[65] Српске песме о краљу Владиславу, а и о осталим »Угричићима«, које су у ово време могле бити једино у облику бугарштица (или бугаркиња), потврђује у своме *Осману* и Дубровчанин Џиво Гундулић: у »бугаркињама« које на седељци код старога Љубдрага Бранковића певају »четр млада сељанина«, пре но што ће њихове игру и певања смести наглим својим доласком Казлар-ага, друга је о Јанку војеводи (Сибињанин Јанку), како је прискочио у помоћ Београду »према силам Махумета« – што је, како се зна султан Мехмед II Освајач, а догађај о коме је реч историјски је и пада у годину 1456 –

и како се испод мира[66]
града тога цар охоли
љуто рањен тад истира
веће мртав жив него ли (VIII, 317–324).

[65] Крешимир Георгијевић, *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности:* Београд, Српска краљевска академија (Посебна изд., књ. CXV, Филос. и филол. списи, књ. 30), 1936, 1–2.
[66] То јест испод зидина (*мири* – зидине).

Трећа »бугаркиња« имала је за предмет одлазак деспота Ђурђа из Дубровника, с намером да на свога зета, а султана турског, подигне »Угре«, у чему су му на помоћ прискочили »од Сибиња бан славни« (дакле, опет Сибињанин Јанко) »и угарска сва господа«, и коначно, како се са своје стране поменути краљ Владислав упутио с војском из Будима »тер Мурата с неизмернима / силам разби на Морави« (VIII, 325–337). Најпосле, четврти »сељанин« певао је »бугаркињу« о избору Матијаша, сина Јанка војеводе, за угарског краља, јединственом вољом угарске господе, која га је довела »из тамнице на пристоље«, а потом и о »рвању« истога краља Матијаша и његове војске с Турцима, у чему је често имао одмену »на копју« са стране нашег деспота Вука (VIII, 337–340). Могу све те »бугаркиње«, са овако изложеном својом садржином, бити одиста, као што се и помишља, измишљене, али да је било »бугарштица« о истим јунацима, као и о истим догађајима у којима су они главни учесници, ствар је мимо спора и изван сваке сумње. Да су песници српски – како смо већ видели: и учени, али и они неписмени, из народа, који стварају своју поезију усмено – смишљали своје поетске творевине у хвалу и славу угарских краљева сведок је, и до краја веродостојан, властелин и историчар дубровачки Јакета Лукаревић (Giacomo Luccari, 1547–1615), који је, што у дипломатским мисијама у служби своје Републике, што по трговачким пословима, прокрстарио Балкан у много наврата, и који је, према томе, писао о стварима које је добро знао. У своме *Обилном изводу из дубровачких анала* (*Cipioso ristretto de gli annali di Rausa*, Венеција, 1605) он говори и о војнама Сулејмана I, турскога султана, у Угарској и о турском освајању Острогона и Стонога Београда, после чега се убрзо десило да је један од заповедника царевe војске по имену Dervisc Michaloglu – а у ствари морао би то бити Ферхат-бег Михалоглу – оскрнавио и наредио да се развале гробнице угарских краљева (de'Rè d'Ungaria), чији је прах и чије кости, опљачкавши са њих краљевски накит, дао да се поразбацају у блато, док је главну цркву хришћанску »посветио мухамеданској јереси«. Ту увреду посматрали су Дубровчани »који су се због трговине тада нашли у оним странама« и исправили су је »хришћанским милосрђем« (con pietà christiana). Сећајући се угарског пријатељства, »у чијем је окриљу Дубровачка Република мирно живела сто шездесет година«, они су готовим новцем откупили бачена тела и реликвије »ових сиротих краљева« (di quei poveri Rè) од једнога Турчина, који је пазио да их неко не сакупи и однесе, и криомице су их сахранили у једној капели. На то Лукаревић додаје завршно обавештење у овој ствари, које је од највећег значаја за историју наше народне поезије; »А српски песници (i poeti serviani) дирљивима су стиховима (con li versi attacati) оплакали (piansero) њихову злу судбину. Историчар српски Станоје Станојевић, који је још пре последњег рата скренуо пажњу на ово Лукаревићево сведочење, запитао се с правом откуда је, и како, дубровачки аналиста дошао до податка који износи, то јест »да ли га је нашао негде записаног или га је чуо од својих земљака, који су путовали по Угарској?« Није, разуме се, на та питања Станојевић могао и одговорити, јер за одговор није имао никаквог иоле чвршћег ослонца, као што није, са истога разлога, сигуран одговор нашао ни на питање »да ли су песме, које Лукаревић помиње, народне песме?« Али је зато мислио, и у томе, сва је прилика, није нимало грешио, да је најоправданије претпоставити да су то биле народне песме, па је онда и оправдано оценио да би »ова Лукаревићева белешка била врло важан податак за историју наших

народних песама и за истраживање њихових постојања и предмета које су обрађивали«.[67]

Постојање народних предања, а и песама народних исто тако, о јунацима изван наведених кругова, такође потврђују историјска сведочења, више или мање одређена и поуздана. Обично су око појединих места и остатака градова испредане приче, а гдекад и певане песме, о личностима које су их засновале или градиле, или су у њима владале, или су се око њих или из њих бориле. Некада су то сасвим локалне личности које су у тим причама или песмама добијале епске сразмере; други пут су предања и певање народно полазили од личности општепознатих, било у историји, било у поезији, а онда су их везивали слободно за крајеве у којима оне никада нису бивале, за јунаке и противнике с којима се нису могле сусретати, за времена у којима нису живеле. Када је угарски дипломата и црквени достојанственик Антун Вранчић, који је властелин из Шибеника и хуманиста поникао на нашем тлу, путовао 1553. из Будима за Цариград – тај пут је он доцније и описао – задржао се неко време у околини Трнова, у селима Ветрен и Суха Клисура, где су му мештани за неке остатке грађевина и утврђења казивали, што није било истина или бар он није у то поверовао, да су их градили Марко Краљевић или, како су веровали други, Новак Дебеља. Тај Новак Дебеља, који је према закључивањима Илариона Руварца, »некакав бугарски јунак или кнезић XIV или XV вијека«,[68] спојио се некако у традицији народној, и у народним песмама које су њен израз, са каснијим Старином Новаком или Новаком Дебелићем, како се он у њима напоредно назива, који је живео и војевао крајем XVI века. Те народне песме о Новаку Дебелићу (Novaci Debeliaci) слушао је, заједно с песмама о Марку Краљевићу и хрватски племић Јурај Крижанић, далеко на западу, у родној Хрватској, за времена своје младости, која је морала тећи негде око године 1630, а певали су их међу Србима и Хрватима војници на гозбама племића и војних заповедника, којима су стајали за леђима и које су својим песмама забављали.[69]

И од писаца који су били муслимани, из Босне, али и из Турске, има сведочења о епским народним песмама певаним у ова времена, како су они те песме чули, и о њиховим јунацима, које су они упамтили. Историчар Ибрахим Печеви Алајбеговић, који је Босанац пореклом и који је служио као управник ризнице у Токату, а после у Босни, Анатолији и Темишвару, и био особа образована и добро упућена у многе ствари (живео је до 1651. године, по прилици), у делу *Тарихи Печеви* (*Tarih-i Pečewi*) приказао је историју Турске од како је Сулејман I ступио на власт па све до смрти султана Мурата IV, дакле од 1520. до 1639. године, и у њој доста речи и простора посвећено је прошлости Босне, пре свега културној. Између осталога реч је ту и о песмама епским које су се у народу, на нашем језику (»на језику неверника«), певале о Ђерзелезу »и о његовој слави«. Једну од тих песама Печеви је слушао и за њих је забележно да се »на језику Босне и Влаха зову д а в о р и ј а«.[70]

[67] Ст. Станојевић, *Српске песме о мађарским краљевима*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, V, 1932, 66

[68] Tomo Maretić, *Naša narodna epika*, napomene i pogovor Vladan Nedić, Beograd, 1966[2]; вид. и објашњења Николе Банашевића уз: Вук Стеф. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. III, Београд 1958, 575.

[69] П. Безсонов, *нав. дело*, 7; V. Jagić, *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 119.

[70] Mehmed Handžić, *Ibrahim ef. Pečevija*, Kalendar Narodna Uzdanica, Sarajevo, 1939, 7; уп. још

И фантастични, у својим казивањима често претерани, и у појединим случајевима врло непоуздани турски путописац из друге половине XVII века Евлија Челебија, сусрео се приликом својих путовања по нашим крајевима са народним епским песмама. Ако му је само веровати, слушао их је у околини данашње Суботице, која је тада била турска паланка звана по турски Собочка (заправо Собоцка али и Собоска). У приказу тог дела свога пута, описујући речену паланку, навео је, без сумње према месним предањима, да ју је основао »херцег Бочкај бан« који је био »један херцег од угледних српских банова«. О томе бану, казује затим Челебија, пева се »сада« – а то је време када он своје обавештење бележи – »у народним песмама српским, латинским, грчким и бошњачким на глас« песма чији је почетни стих он хтео да забележи верно у језику у коме га је чуо, а успео је да ухвати тек нешто приближно, што се може читати: »Даври, даворимо, Бочкај Марко боспо, Бочкај«. У његовом »госпо« издавач и преводилац његовог путописа видео је погрешку уместо речи »деспот« или »госпо(дар)«[71] али има у том стиху и других нетачности: тако је жалобну реч из старих песама Челебија пренео сасвим добро (»давори«), а понављајући је одмах затим записао је нејасно »даворимо«. Сведочење Евлије Челебије изазива и друге недоумице: ко је Бочкај Марко, поменут у њему, и ако је ту реч о Краљевићу Марку, откуда он да се нађе као оснивач Суботице? Затим, ако је турски путописац уистину чуо песме »српске«, па и »бошњачке« о томе »деспоту«, и ако је знао за песме »грчке« о њему (могле би то бити песме македонске?), али где је нашао песме »латинске« (и ту је могуће наслућивање да ће то бити песме певане на нашем приморју, које би Челебији звучале као да су италијанске, односно »латинске«, како се на том подручју за италијански језик говорило). За песме српске које Челебија спомиње без икаквог ближег одређења, једном је претпостављено да би биле у ствари бугарштице, и да о томе »сведочи и један стих записан од њега турским словима а на нашем језику«.[72] Да су то доиста биле бугарштице – а које би песме јуначке и епске на нашем језику и могле бити? – потврда је и у речи »давори«, која у њима долази и уосталом сасвим добро одговара њиховом основном жалобном тону.

У писаним сведочењима из овога времена епске песме о јунацима и историјским личностима и о њиховим животним збивањима и ратничким подвизима најчешће се помињу као *бугарштице* (и у дијалекатској иначици: *бугаршћице* и *бугаршћице*), или *бугаркиње* и *бугарке* (каткада још: *пјесни бугарке*, па и *бугарске*), пре свега зато што су песме тога, и сасвим одређеног, вида и начина, и такве, умногоме особене, поетике тада представљале и безмало сву нашу епску поезију народну и усмену; други облици, осим тих, једва и да су постајали, било што су одавно нестали или су живели једино у остацима, било опет, и у случајевима друкчијим, што се тек замећу и никако још нису досегли до свог пунога изгледа. Поред тог општег и широко прихваћеног назива за епску поезију поменутога вида, у употреби је истовремено и назив *попевка*,

приказ тога рада од М(ухамеда) Х(аџи)ј(ахића) у загребачким новинама »Obzor«, од 23. јануара 1939, као и дело Смаила Балића *Kultura Bošnjaka – Muslimanska komponenta*, Wien 1973, на више места.

[71] Глиша Елезовић, *Из путовања Евлије Челебије*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, V, 1932, 85.

[72] Миливоје Кнежевић, *Један податак о распрострањености бугарштица*, Прилози проучавања народне поезије, III, 1936, 2, стр. 258.

односно *попијевка*, или, у облику дужем и нимало ређем, *попијевкиња*, али и са значењем епске песме уопште, па и сваке народне песме.

Тек је Вук Караџић, у своме *Српском рјечнику*, и то у другом његовом издању из 1852. године, *попијевку* дефинисао као »пјесму која се уз гусле пјева«, уз назнаку да се реч употребљава у Црној Гори и у приморју; прво издање истога дела, које је из године 1818, када Вук није имао много искуства, па стога ни одговарајућа знања, даје тој речи друкчије, и у ствари погрешно, одређење, као »почетак певања« (das Anheben des Gesangs, cantationis inchoatio). Писци речника ранијих од његовога, међутим, имају за ту реч једноставно објашњење, као »песма, певање« (Микаља, 1651; попивкиња, зачинка, cantilena, canticum; Della Bella, 1728: canzone o cantilena; Белостенец, 1740: cantio, cantilena; Voltiggi, 1803: canzone, Lied; Стулић, 1806: carmen, canticum). Стари писци, ближи правој употреби речи, нису ни сами у том погледу били увек довољно одређени, ни доследни, мада је понекад сасвим јасно да у виду имају *попијевке* као песме епске и јуначке. Комедиограф дубровачки из XVI века Марин Држић, на пример, у објашњењу старога Радата, једнога од јунака своје пастирске игре *Тирена* (1549), о томе што је љубав по његовом сељачком схватању (»љубав је... рујно винце пити, *попијевке* весело *јуначке* спијевати«) упућује на средину у којој се *јуначке попијевке* певају и на прилике у којима се то чини. Једно објашњење сличне врсте, али још подробније, налази се и у познатој књизи из мегаломанског XVII века о тобожњем славном пореклу породице Охмућевића, гласовитих и пребогатих помораца из села Слано крај Дубровника. На врхунцу своје блиставе каријере они су порекло изводили од прослављеног Реље Крилатице из народне традиције и усмене поезије. А доказивали су то за њих у наоко врло ученим расправама плаћени писци и историчари, позивајући се не само на историјске и псеудоисторијске списе, које су, разуме се, на свој начин читали и тумачили, већ и на народне »попијевкиње«. »Као што се пева у песмама о кнезу Рељи и о његовим изврсним подвизима које се на илирском језику називају попијевкиње«, каже се на једном месту те бизарне и преобимне књиге, писане италијанским и латинским језиком и штампане у Венецији 1663. године (*Le glorie cadute dell'antichissima ed augustissima famiglia Comnena... dell'abbate don Lorenzo Miniati*). »Објављујемо, сведочимо и потврђујемо да су обавештења добијена... и посредством попијевкиња, то јест словинских песама које садрже историју изванредних подвига и оно што заслужује да се памти«, додаје се у њој на другом месту. Век и по млађи суграђанин Марина Држића, и грађанин дубровачки као и он, Антун Глеђевић пастирима свога *Порођења Господиновог*, које су године 1703. у Цавтату извела у цркви деца – глумци, ставља у уста песму коју је додуше сам смислио, али коју они треба да »пјевају на измјену у начин попијевке«, односно у маниру и метру народних бугарштица.[74] Народне »попијевке« епске садржине и тужне и жалобне интонације знао је и познобарокни песник дубровачки Игњат Ђурђевић (1675–1737): једну

[73] Мирослав Пантић, *Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV до XVIII* века, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIX, 1963, 1–2, стр. 24; уп. и: Александар Соловјев, *Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић*, Гласник Скопског научног друштва, XII, 1936, 84.

[74] Видети о томе: Мирослав Пантић, *Два прилога истраживању веза народне и уметничке књижевности у прошлости. 2. Антун Глеђевић и »попијевкиње«*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XX, 1954, 278–279.

своју песму којом оплакује смрт највећег јунака епске поезије Марка Краљевића и која се у потпуности, што се форме тиче, а у понечему, што се израза тиче, држи народних бугарштица, певаним у његово доба још увек по селима око његовога града, и у њему, назвао је *Попијевка врху смрти Марка Краљевића*,[75] а у предговору свога епоса *Уздаси Мандалијене покорнице*, који је штампан 1728. у Венецији, одговарајући на приговоре дубровачких читалаца да његова библијска јунакиња одвећ »урешено« болује, свом барокном изразу и стилу супротстављао је, не без ироније, народни и по њему само привидно природни, а у ствари неоплемењени израз старинских »попијевки« о кнезу Николи и кнегињи Видосави, у којима кнегиња у своме оплакивању мртвога кнеза »наравном и уредбеном болести *кидајући власе, мећући их засе*, лелека и бугари, јаохве си њој жалосној«.[76] »Попијевкама« се најпосле називају и народне песме готово свих врста, у записима из XVII и XVIII века, начињеним у Дубровнику и на подручју Боке Которске: целој једној збирци такве поезије стављен је наслов *Попијевке словинске*. У њој је највише песама које спадају у такозване бугарштице, а неке од њих су записивачи или сакупљачи тих песама на тај начин назвали поново и у њиховим насловима: бугарштица под бројем 47 у томе зборнику за наслов има *Попијевка* (не, дакле, бугарштица!) *Радића Вукојевића*. У истом зборнику, међутим, две песме у десетерцима (које тамо долазе као 33. и 38. по реду) назване су, и опет у насловима, такође »попијевкама« (*Попијевка Краљевића Марка кад је Михну Коштуранина погубио, а Коштур освојио* и *Попијевка од Кандије кад су је Турци узели*), што би указивало, осим на терминолошку недоследност старих сакупљача народне поезије, још и на околност да називи »попијевка« и »бугарштица«, нису увек синоними. С друге стране стоји појава, подједнако занимљива и од неког значаја, да поједине бугарштице и у завршним својим стиховима, којима се певач опрашта од слушалаца, имају такође ово изједначење оба та назива у значењу: бугарштица из једног перашког записа, којој је почетак »Иде Иван Чајковић старој мајци говорити«, завршава се речима:

А сада ви, господо, *попијевка* на поштење,
господо придрага!
Попијевка ви на поштење, нами здравље и весеље.

Да ова пометња с називима буде потпуна допринео је Италијан Јакопо Микаља са својим речником *Благо језика словинскога* (Анкона, 1649–1651) који изједначује, по значењу, *попијевкињу* са *зачинком*, а међу *попијевкињама* прави и даља, сасвим необична, разликовања, па спомиње *попивкињу блудну* (canzone lascivo, carmen fescennium, cantio obscena) и попивкињу мрт[в]ачку (canzona da morti, neniae, epicedium, carmen lugubre). Ако би оне прве »попијевке« из Микаљиног речника припадале, као што је то очито, кругу лирских песама о љубави, ове друге не могу бити друго до тужбалице.

[75] М. Пантић, *Југословенска књижевност и усмена народна књижевност од XV до XVIII века*, 26. Та песма, која има почетак »Краљ Вукашин војску купи«, штампана је у оквиру сабраних дела Игњата Ђурђевића (*Stari pisci hrvatski, knj. XXIV, Djela Injacija Džordži*, za štampu priredio M. Rešetar, Zagreb 1918, 39–42).

[76] Мирослав Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе* (II), *Заборављена балада о кнегињи Видосави*, Зборник историје књижевности Одељења литературе и језика САН, књ. I, 1960, 23–28. Уп. још: Dragutin Prohaska, *Gjorgjić i Kanižlić*, Savremenik, Zagreb, V, 1911, 454–456.

Микаља је, тако, истим термином обједипио разне врсте народне лирике, а да ли је у свему тако било и у животу остаје питање за даља разрешења.

У овом одсеку историје нашег народног песништва остаје међутим, као несумњива, чињеница да у епској поезији господују тада у сваком погледу песме дугога стиха, које су однекуд добиле назив *бугарштице*. Око тога назива било је у науци врло много спорова, и разним је претпоставкама покушавано да се дође до објашњења његовога порекла. Како по свему изгледа, ниједно од тих наслућивања није дошло надомак истине. Очигледно је да то није могло бити објашњење које је бугарштице доводило у везу с Бугарима, било да су они схватани широко, као народ, било да су појам и реч која је обележава сужавани на одређени и уски слој старобалканског друштва који чине планински сточари и пастири. Откуда би из тог свега поникле те песме и како могу отуда бити први творци њихови када је у њима толико несумњивих успомена и трагова из стварности средњовековне Србије и живота српског феудалног друштва? Но претпостављање да би термин којим су те песме обележаване водио порекло од латинског израза за песме на народном језику (carmina vulgaria) није, чини се, ништа боље среће, јер се не види никако којим би то тајанственим путем један овакав обрт латинскога језика тако сишао у народ да од њега настане назив за једну и нарочиту врсту усмених песама на народном језику. Остаје с још највише неких изгледа разјашњење по коме би »бугарштице« – које су обично, као што је добро познато, песме тужне и туробне, како по садржини, тако и по интонацији – име добиле по глаголу »бугарити«, који значи нарицати, јадиковати, запевати.[77] Али, ко би могао са сигурношћу рећи да пут није био и управо обрнут, то јест да глагол није настао према називу песама, у којима се нариче, јадикује, запева?

Стари речници не помажу нимало у тражењу одговора; они само најкраће наводе одговарајућа значења у језицима италијанском и латинском, и не улазе ни у одређивање природе песме, ни у објашњавање настанка термина. Јакопо Микаља, који је уосталом Италијан, али који је живео дуго у нашим странама, у своме речнику из 1651. године за реч »бугарштица« даје наше синониме; зачинка, бугаршћина, и италијанске, односно латинске, еквиваленте: canzona, cantilena. Италијан такође, али као и његов претходник Микаља, и сам с дугим живљењем међу нашим људима, Арделио дела Бела (Della Bella) италијанске речи canzona и cantilena објашњава латинском речи cantio и нашим речима »бугарштица« и »зачинка«, додајући и варијантни облик »бугаркиња«.

Ни историјска сведочења о бугарштицама не омогућују проницање у тајну њиховога постанка, и у загонетку у вези с њиховим именом. Што нису знали да објасне учени научници и обавештене ерудите, покушао је да на свој начин расветли барокни песник Циво Гундулић у првим деценијама XVII века. У трећем »пјевању« свога *Османа* он је постанак »бугаркиња«, како назива ову врсту песама, приписао славном трачком певачу из грчких митова Орфеју, који је по његовом мишљењу, проистеклом из његовог хуманистичког и барокног »словинства«, био Словен и, уже, Бугарин: Словен је он био, јер је

[77] О томе глаголу и о значењу његовоме, као и о његовој употреби, и одговарајућем примеру, видети велики *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Југославенске академије знаности и умјетности под речима *bugariti, bugarštica, bugaršćica* и сл., а уз то и: Vid Vuletić Vukasović, *Glagol bugariti*, Slovinac, Dubrovnik, VI, 1883, 10, стр. 163.

Трачанин родом, а Трачани су, како се то доказивало у списима наших хуманиста, почев од Прибојевића, па све до Мавра Орбина и Игњата Ђурђевића, Словени у ствари; Бугарин је, опет, Орфеј морао бити, јер је певао »драге пјесни од љубави« на бугарској реци Марици, птицама, дрвећу, рибама, чак и камењу, па од сладости његовога певања и сама та река »пробила« је и »ударила« својим водама на седам »врела«. Тај »Бугарин славни« оставио је »словинскому свом језику« бугарштице (»складне и слатке бугаркиње«) да би се њима на векове прослављала славна дела славних људи:

дјела од славе да у слави
бугаре се у њих вику.

Гундулић је, дакле, магловито и поетски, а сасвим нестварно, одредио тренутак и начин настанка бугарштица, и у потпуности тачно и реално назначио њихову основну намеру, и заправо поетику њихову. У низу даљих строфа дубровачки песник начинио је дугу листу историјских личности чија су се »славна дјела« у овим песмама »бугарила« и у ствари хвалила вечито и за вечност. Та његова листа епских хероја почиње Александром Македонским, најгласовитијим ратником и освајачем старога света, прозваним зато Великим, који, за Гундулића, као и за све друге дубровачке песнике, није друго до Србин, па га једино тако он и зове »Лесандро Срблјанин«, а пре њега тако га је звао и Дубровчанин Динко Златарић. У бугарштицама славе се и хвале, каже дубровачки песник одмах затим, »Стјепан Урош и остали од Немањић куће цари«, после њих »слава обилна« коју »Кобилић мудри« стече заувек »кад ханџаром цара силна на Косову смртно удри«. У поворци историјских ликова који се прослављају »бугаркињама« за њима су »Свилојевић још Михајô«, »Краљевић јунак Марко«, краљ Лауш (Лудовик I), »Јанко војевода«, »Мастијаш краљ«, Ђурађ Скендербег и многи пољски краљеви. Листа је та непотпуна свакако, али је врло карактеристично да ју је Гундулић правио, и то на овакав начин и са овим избором личности. И та листа и све друго што је Гундулић о »бугаркињама« рекао на разним местима *Османа*, утицало је и на друге, било да за ову врсту епске поезије стекну и сами одређену наклоност, било опет, да њене текстове, са којима се сретну, забележе и на тај начин спасу од заборава. Дубровачки трговац и капетан поморски из Сланога, и ратник кад треба и помало дипломата у служби своје Републике Никола Охмућевић, захваљујући Гундулићу и његовом *Осману* ушао је у историју наше народне поезије, као један од записивача њених текстова из времена далеко ранијих од времена Вуковог. Носећи са собом на једном од својих путовања, која су га довела до Беча, затим до далеке Бискаје, у годинама између 1651. и 1654, рукопис Гундулићевог спева, и преписујући га узгредно за себе – тај његов рукопис сачувао се до данас, и сада је то најстарији препис дубровачког епоса, док се изворник његов изгубио нетрагом – Охмућевић се сусрео и с многим поменима »бугаркиња« у њему, од назива и покушаја објашњења њиховог постанка, до репертоара личности у њима опеваних, па и садржине појединих песама те врсте, а да се и не говори, и не истиче нарочито, да се и свуда другде у спеву великог Дубровчанина осећао дух, израз и тон тих песама; Охмућевићу је одмах од почетка *Османа* морало пасти у очи да је Гундулић и своје певање називао »бугарењем«: у зазивању пољског краљевића Владислава, Дубровчанин је истицао да ће »бугарећи«

– а то је морало значити: опевајући – »недобитна дела« овог прослављеног ратника и сам постати славан. Зато је Охмућевић и сама певања дубровачког епоса схватао као »бугаркиње«, па их је тако и називао у својењима рачуна о својим преписима. И управо са тих разлога, несумњиво, он је на преостале празне листове свога рукописа унео властите записе две народне »бугаркиње«.[78]

Назив »бугаркиња« за овакву врсту епске поезије не јавља се код Џива Гундулића ни најраније, нити пак једино; дубровачки песник није га ни измислио, ни језички преудесио и према своме осећању дотерао на основу назива »бугарштица«, који је онда био у широј и општијој употреби. Њега је он јамачно слушао често и у своме граду, као што се с њим могао, и још чешће, сусретати и приликом сталних боравака у селима дубровачке околине. Већ године 1540. сусреће се тај назив у једном судском запису о догађају из дубровачке свакодневице: 26. јула тужио се пред судијама свога града извесни Матко Петров мајстор (»мештар«) да су га по ноћи, док је певао неке стихове у једној дубровачкој улици, тешко ранили сабљом изнад очију и по руци за освету што је претходних дана на Пријекоме певајући некакву »бугаркињу« (una bugarchignia) помињао, наговорен на то од стране извесних племића дубровачких, тројицу угледних грађана, међу којима једног банкара и једног свештеника, такође широко познатих у оне дане.[79] Каква је морала бити та »бугаркиња«, у коју су могла стати, или су се некако могла уденути, имена једног банкара, једног попа и једнога грађанина из куће Зузорића, није речено у том запису, и остаје само за пуко нагађање; то актуелизовање могуће је било извести и изван њеног основног текста, или као додатак на крају. Важније је од свега тога, међутим, да се песме које називају »бугаркињама« певају тада у Дубровнику, па понекад и испод кућа (sotto la casa) појединих Дубровчана. И изван Дубровника овакав назив употребљаван је у ово време: задарски племић и песник Брно Карнарутић, овде већ спомињан, у своме епосу *Вазетје Сигета града*, штампаном 1584. године, говорио је како су за столом витеза и браниоца Сигета Николе Зрињскога наоружани момци из његове пратње (он их зове »опровде«) певали »бугаркиње«, ударајући при том у некаква звонца или прапорце (»у чингрије звонећ«), док су други свирали у трубе (»ники се напињу трубље трубећ веле«), а трећи су, опет, сипајући вина господи, »припивали« здравице (»напојке веселе«), односно почашнице.[80]

[78] Đuro Körbler, *Dživo Frana Gundilića* [предговор издању:] *Djela Dživa Frana Gundulića*, Stari pisci hrvatski, knj. IX, 3. izd., Zagreb, 1938, 29–38; Mijo Brlek, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knj. I, Zagreb, 1952, 267–269; Мирослав Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе* (1). 4. *Никола Охмућевић, писар најстаријег рукописа Гундулићевог »Османа« и рани записивач народне поезије*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIII, 1959, 3–4, стр. 264–267.

[79] Записник овога процеса, вођеног пред дубровачким судијама за криминалне преступе 11. јула 1540, унет је у серију *Lamenta de intus* (књ. 86, лист 12) Хисторијског архива у Дубровнику. На италијанском језику је у целини, али назив »бугаркиња« није у њему превођен, и јавља се у сразмерно кратком тексту чак четири пута: et dette una bugarchignia . . ., dissi dicta bugarcignia . . ., et ditta la bugarchignia . . ., vi darano malanno per quella bugarchignia . . . Вид. о томе: Miroslav Pantić, *Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture. 1. Narodna pesma i njeni pevači u Dubrovniku u XV i XVI veku.* Зборник Матице српске за књижевност и језик, XIX, 1, 1971, 6–7.

[80] То место, које се покаткад наводи с недовољно тачности, гласи у целини: »Здравице пијаху у здравје цесара / вино проливаху у погибил цара. / Бугаркиње појећ, опровде зачињу / у чингрије звонећ, ники се напињу, / трубље трубећ веле, а ники припива / напојке веселе кад им

У народу који је говорио чакавско наречје нашега језика назив за песме ове врсте био је »бугаршћица« а уз њега, покаткад, и »бугарћина«. Од писаца који су у том наречју писали и издавали књиге, оба та назива долазе, без икаквог разликовања међу њима у смислу, најпре код Хваранина Петра Хекторовића: у своје дело *Рибање и рибарско приговарање*, настало крајем године 1555. или на самом почетку 1556, а штампано 1568. у Венецији, он је унео две песме те врсте, називајући их, у самом тексту дела »бугаршћинама«, а у прозној посвети пријатељу и куму, а песнику и властелину хварскоме такође, Микши Пелегриновићу, писаној »на двадесет дан мисеца октобра« године 1557. и штампаној у истој књизи, час »бугаршћицама«, а час опет »бугаршћинама«. Сви остали писци употребљавали су назив »бугаршћице«, било да су их, попут Хекторовића, и очигледно не без његовог утицаја, уносили у властита дела, било да су их само спомињали. Песник Марин Газаровић, који је родом са истога острва одакле је и Хекторовић и који је био »адвокат хварски«, у свом »поетирском разговарању« *Љубица*, које је штампао 1623. у Венецији,[81] има на једном месту стихове о неумитној пролазности светских ствари, и о незаустављном колу среће, где се, на крају, као на сведоке позива на »бугаршћице«:

Тако греду здол гор гради,
краљества се тим доспију,
бугаршћице тој не крију.[82]

»Бугаршћица« је најзад и песма о Мајци Маргарити, коју у »петје осмо« свога спева *Вила Словинка* (Венеција, 1614) уноси Задранин Јурај Бараковић (1548–1628), а коју је, по његовом уверавању, »бугарило« на једном пиру »нико дите младолитно«.

Историја бележења ове врсте народне епске поезије која се називала тако различитим именима, али понајчешће *бугарштицама* (и сродним или изведеним називима, какви су: *бугаркиња, бугаршћица, бугаршћина, бугарка*) не почиње са Хвараниним Петром Хекторовићем – јер је пре њега српску бугарштицу о деспоту Ђурђу и »Угричићу« војеводи Јанку, заточеном у тамници смедеревској после несреће на Косову године 1448, записао итали-

вино лива . . .«. Карнарутићев спев издаван је, после првог изласка на свет у Венецији 1584, у више махова (најпознатије је издање Људевита Гаја, с уводом и тумачом Велимира Гаја, у Загребу 1866), а у Загребу 1971. Институт за знаност о књижевности издао је то дело фототипски (Serija reprint izdanja Liber croaticus).

[81] О Марину Газаровићу: Grga Novak, *Hvar*, Beograd, 1924, 163–165; Петар Колендић, *Газаровићев »Мурат гусар«*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље, II, 1926, 153–157; Павле Стевановић, *Извор Газаровићевог »Приказања и муке св. Ципријана и Јустине«*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVI, 1936, 39–50; Cvito Fisković, *Gazarovićev ljetnikovac u Visu*, Hrvatsko kolo, Zagreb, 1946; Петар Колендић, *Ко је аутор хварског »Ускрснутја«?* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXII, 1956, 3–4, стр. 262–264; *Dušan Berić, Prilog biografiji pjesnika Marina Gazarovića*, Prilozi povijesti otoka Hvara, I, 1959, 73–86; Hrvoje Morović, *Pjesme Marina Gazarovića u izdanju njegove »ljubice«* [у књизи истога аутора:] *Sa stranica starih knjiga*, Split, 1968, 87–108; *Marin Gazarović, Murat Gusar. Razgovaranje morsko. Venecija, 1623. Integralni tekst priredio Hrvoje Morović*, Čakavska rič, IV, 1974, 1, стр. 51–98; 2, стр. 59–103; Tonko Marojević, *Gazarovićevo »Ribarsko prigovaranje«*, Dubrovnik, XIV, 1971, 3, стр. 83–92; исти, Lodovico Aleardi, pisac *»Gusara viškog«*, Mogućnosti, XXI, 1974, 10, стр.1152–1164.

[82] Те стихове наводи *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Dio prvi (Zagreb, 1880–1882) под речју *Bugarštica*.

јански песник Рођери де Пачиенца још крајем XV века, односно сасвим прецизно: 1. јуна 1497, и унео је у свој епос *Il Balzino*, нажалост, нештампан и непримећен све до наших дана[83] – али се доскора чврсто држало, и било је тако рећи опште место наше науке о књижевности, да је са хварским песником та историја добила свој стварни почетак. Изгубивши уочавањем италијанског записа неочекивано то првенство, Хекторовић је ипак задржао многа друга, а значај и вишеструка вредност записа које је он оставио једва да се могу у потпуности одмерити, као што је с друге стране сасвим извесно да се никада не могу ни умањити. Он је, пре свега, забележио две наше старе бугарштице, а не једну, и забележио их је у потпуном тексту, а не у одломцима. Он их је, затим, штампао – додуше, уклопљене у целину његовога дела, али са јасном назнаком да су оне тамо наводи и да представљају народне творевине – и то је најстарији случај штампања не само те врсте нашег народног епског песништва, већ и текстова наше народне поезије уопште. То су, што такође нипошто није мало, и народне бугарштице које у исти мах и по песничким одликама долазе међу најбоље, ако нису чак и најбоље. За њих је Хекторовић ставио у ноте и мелодију којом су певане, зауставивши тако за вечност звукове и ритмове њене који би без тога с тренутком у који су доспеле до краја утихли заувек и које не бисмо никада били у прилици да ослушнемо. О тим песмама, најпосле, као и о начину којим су оне упућиване својим оновременим слушаоцима, а и о понечем још у вези са њима, Хекторовић је оставио и више даљих, и подједнако драгоцених, појединости. А све то, узето скупа, показује с колико је пажње, књижевног осећања, и неког особитог националног поноса међу најумнијим и најобразованијим писцима наше ренесансе гледано на ову врсту песништва, усменог, анонимног и стварaног изван општих литерарних токова, када је иначе, и у савременој Европи – осим код великог Француза Мишела де Монтења – тешко наћи много других примера такве пажње, и таквог књижевног осећања, а и толиког националног поноса, разуме се.

У *Рибање и рибарско приговарање* Петар Хекторовић унео је две народне »бугаршћице«, које су му другога дана њиховога пута морем од Старога Града, на Хвару, до увале Нечујам, на Шолти, негде у јесен 1555. или с пролећа 1556, »бугарили«, односно отпевали, његови рибари Паскоје Дебеља и Никола Зет.[84] Учинили су то они, на Николин предлог (»Никола говори«), да им прође време (»за вриме минути«) и да би се одморили од веслања (»и за труд не чути«), а певали су појединачно, сваки по једну »бугаршћицу средну« (то јест ваљано уређену, згодну) и без икакве инструменталне пратње. Ово певање Никола је назвао »србским начином« и објаснио је да је вазданшњи њихов обичај да тако певају када се нађу у друштву (»како меу дружином вазда смо чинили«). Како је Паскоје био »од воље«, певао је први, и то као да се с неким такмичи (»како да се утиче«). »Бугаршћина« коју је тада »кликнуо« назива се сада редовно *Марко Краљевић и брат му Андријаш*, али наслова јој он није дао никаквог, већ ју је започео непосредно стихом »Два ми ста сиромаха дуго вриме друговала«. Певање Паскојево морало је остављати

[83] Вид. о томе: Мирослав Пантић, *Непозната бугаритица о Деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXV, 1977, 3, стр. 421–439, као и литературу која је тамо наведена.

[84] Пуни наслов Хекторовићеве књиге вид. у напомени 36. Тамо је наведено и најбоље ново издање истога дела (из 1951, приредио Рамиро Бујас), које садржи и објашњења уз текст.

утисак тешке туге и деловати као пригушено јадиковање, што је проистицало не само из садржине »бугаршћице« и из речи које су за њено казивање биране, већ и из њених дугих стихова, спорога и тромога ритма, и неједнаких дужина. Најчешће су то петнаестерци, шеснаестерци, чак и седамнаестерци, али их има и краћих, до четрнаест, тринаест, па и дванаест слогова. Њих пресецају, први пут после петог, а онда, у правилном следу, после сваког шестог стиха, кратки припеви од пет или шест слогова. Паскојева елегијска »бугаршћина« није нипошто дуга: од седамдесет њених стихова, само шездесет их је у пуној дужини, а осталих десет отпада на кратке припеве. Певао је у њој Паскоје како су се браћа Марко Краљевић и Андријаш дуго волела, и дуго се дружила у борбама, али једном су се при деоби плена завадили око једнога коња, и тада је Марко »свитлом сабљом позлаћеном« ударио »Андријаша брајена у срдашће«, затим је песма настављала како је Андријаш пред смрт говорио брату Марку, своме убици, и саветовао га на који ће начин сакрити од мајке њихове његову смрт, говорећи јој да је он остао у »тујој земљи«, где је »обљубио« неку »гиздаву девојку«, која га је опојила »винцем од забитја« (заборава), и како ће се одсад бранити када га »у црној гори« нападну »клети гусари« зазивањем (»кликовањем«) имена брата Андријаша, на чији ће се и сами помен гусари разбежати. Везу са слушаоцем, песником Хекторовићем, певач је успостављао, свакако, чинећи исто што је чинио и у другим приликама и са другим слушаоцима:

Весел буди, господару, и весела ти дружина,
Наш господару!
Ова писан да буде твој милости на почтење.

Хекторовић се, следећи аристократску, а заправо средњовековну етикецију захвалио на песми Паскоју[85] и наредио је потом Николи да он настави певање (»Бугари сада ти!«) на што је овај сместа узвратио »бугаршћином« о Радосаву Северинцу и Влатку Удинском, туробном и невеселом не мање од оне коју је певао Паскоје. Војвода Радосав кренуо је, говори се у тој песми, с тамним

[85] О овој песми говори се у свим написима о Хекторовићу уопште, а нарочито у оним о народној поезији у његовом *Рибању и рибарском приговарању* (као што су: Franz Miklosich, Beiträge zur Kentniss der slavischen Volkspoesie, I. Die Volksepik der Kroaten, Wien, 1874; Vatroslav Jagić, нав. расправа *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 124–126; Нестор Петровский, *Народния песни Хорватов записания в XVI веке*, Киев, 1878; Валтазар Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Београд, 1878, *Предговор*; Vatroslav Jagić, *Die südslavische Volksepik vor Jahrhunderten*, Archiv für slavische Philologie, IV, 1879–1880, 192–242 (преведено на наш језик у књизи: Vatroslav Jagić, *Izabrani kraći spisi*, uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol, Zagreb, 1948, 213–254; Asmus Soerensen, *Beitrag zur Geschichte des Entwickelung der serbischen Heldendichtung*, Archiv für slavische Philologie, XIV–XX, 1892–1898 (и у преводу Јована Радонића на наш језик: *Прилог историји развијања српских јуначких песама*, Просветни гласник, Београд, XV, 1894; XVI, 1895; XVII, 1896. Stanko Pavičić, *Tri narodne pjesme u Hektorovićevom »Ribanju i ribarskom prigovaranju«*, Nada, Sarajevo, IV, 1898, 104–105, 121–122; Matej Milas, *O narodnijem pjesmama u »Ribanju« Petra Hektorovića*, Nada, VIII, 1902, 183–184; Мирослав Пантић, *Народне песме у записима XV–XVIII века*, Београд, 1964, 39–50, 265; Svetozar Koljević, *Hektorovićeva lovina*, Izraz, Sarajevo, год. XXIX, књ. LV, 1985, 1–2, стр. 1–15), а посебно: André Vaillant, *Marko Kraljević et son frère Andrijaš*, Mélanges Henri Grégoire, I, Bruxelles, 1949, 569–575; Milovan Gavazzi, *Dva motiva iz narodne poezije gradišćanskih Hrvata. (2. Kraljević Marko i brat Andrijaš)*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, I, 1951, 213–219 [и у књизи:] Maja Bošković-Stulli, *Usmena književnost*, Zagreb, 1971, 123–129; Maja Bošković-Stulli, *Balada o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu*, Vjesnik, Zagreb, 3. XII 1968 [и у књизи:] *Zbornik radova o Petru Hektoroviću*, Zagreb, 1970.

предосећањима из »својега града дивнога Синерина«, и стога се, пун чежње и немира, освртао често за својим градом, губећи га све више из погледа; док је са својом »дружином« посред »црне горе« испијао »винце«, стигао му је глас да је на њега пошао љути и давнашњи његов противник Влатко Удински; не могући никако да ухвати свога разиграног коња и да на њега узјаши, Радосав се пешице упутио на непријатеља, који га ни тако не успева да савлада, али га лукавством и преварним обећањима заведе и зароби, и везанога одведе »на своје дивне дворове«; на горки и увредљиви прекор вероломном непријатељу (»неверна ти, Владко, вера и неверна ти љубовца«), војвода удински пошаље своје слуге да »загубе« сиверинскога јунака. И Никола, рибар хварски, завршио је своју песму – истоветну, иначе, по тону, изразу и стиховима и структури, по распореду нагласака, па чак и по размештају припева, с песмом коју је пре њега певао Паскоје – опроштајем од господара и речима благослова:

А сада ми и вазда добра срећа с тобом буди,
наш господару,
и здраво нам свуда ходи, и весело домом дојди!

И Никола је, разуме се, као и његов друг, за отпевану песму награђен захвалношћу »господара«, који је, можда већ тада, а можда и доцније, по сећању, или уз неко ново слушање, забележио не само речи њеног текста, већ и њену мелодију, једноличну и елегијску. За то је морао бити дубоко упућен у музику, што је, уосталом, сасвим у складу с ренесансном многострукошћу његовог образовања и његових духовних и животних занимања. По мелодији песме »Када ми се Радосаве војевода одиљаше«, коју је он ставио у ноте, требало је, јер то проистиче из свега, да се пева и бугарштица о Марку Краљевићу и брату његовом Андријашу. Обе те песме, иначе, прекрасне су по уметничким својим својствима, и Хекторовићу служи на немалу част што је лепоту тих песама био кадар да осети, као што је, с друге стране, био у потпуности свестан и осталих њихових вредности.

Истога дана на овом путовању, после краћег предаха и ручка, Хекторовићеви рибари певали су још једном. Сада то није била »бугаршћица«, већ нека »писан«, како је хварски песник доследно назива, а која је епска колико и лирска, и по тону своме и расположењу које носи доста сродна с бугарштицама, мада то није ни по облику, ни по својој суштини. Она је сва у некој врсти строфа, од по три стиха свака – а ти су стихови од дванаест до седамнаест слогова – и у њима се, у првом стиху и у половини другога, почетни обрт или реченица стално понавља по три пута, без измене или с једва понешто варијације. Начин певања сада је сасвим другачији: рибари њу не »бугаре« појединачно, већ је »зачињу«, то јест певају, заједно, у полаганом ритму и истиха (»потихо, не брзећ«), при чему је један глас водећи, а други га прати (»један ниже држећ, други више појућ«). »Млада и гиздава девојка« – управо тако, а не, рецимо, »дивојка« или »дјевојка« – »кликује« однекуд »са бриг бела [не »била«!] Дунаја« – што би, по свему судећи, имало да буде Смедерево – а позива се онда некакав Шишман да послуша и »разбере гласове« што их »девојка млајахта кликује«. Прича је то »кликовање« њено о двојици »краљевића« – име им је, у песми, Андријаш и Лазар, али је највероватније ту сећање на Гргура и Стефана, синове деспота Ђурђа Бранковића – који се нису вратили из битке (»од боја не добегла«), али нису ни убијени, већ су одведени »к цару Пајазиту на Порту«. Одатле, Андријаш се, колико за себе, још више за брата Лазара, моли турским моћницима, »баши, алубаши, субаши«, да их пусти да иду својој мајци, а он даје »веру јуначку«, да неће више ратовати, већ ће отићи у калуђере светогорске (»калујер да се постављу, Светој Гори да служу«). И за ову песму, пуну тамних тонова и туге, и антологијску по вредности, Хекторовић је у нотама зауставио некадашњу мелодију, омогућујући тако и људима из времена потоњих да је они ослушну такође. С колико је тачности он то чинио, односно колико су напеви што их је забележио аутентични и народни, није још до краја рашчишћено међу музиколозима: раније се мислило да су мелодије »бугаршћица« и епско-лирске песме »И кличе девојка« верно записане и праве народне песме, »по свом значају женске«, које додуше »са данашњим и народним попијевками имају мало шта заједничкога«, али ако им се спори ритам измени и убрза, »то ће нам се онда приказати њихова једноличност са нашими народними попијевками«,[86] а сада се износи да су оне пре део некога мадригала непознатог хварског композитора XVI века,[87] односно да »показују особине глазбене умјетности ренесансе« из прве половине истога века.[88]

У истој књизи, у којој *Рибање и рибарско приговарање* представља главни део и по коме је она и добила наслов, Хекторовић је придодао и више својих песама, искључиво пригодних, и посланица, у стиховима или у прози. Две су упраљене куму и пријатељу Микши Пелегриновићу, Хваранину и песнику такође, а тада још и »канчилиру задарском«. Обе су из исте, 1557. године, и писане 20. октобра, и у обема је реч о песмама народним које је Хекторовић забележио, заједно с нотним записима њихових мелодија. Друга од тих посланица само те ноте и садржи, уз неколико пропратних речи у уводу, којима се казује једино да Хекторовић шаље Пелегриновићу »они српски начин (...) којим је Паскоје и Никола сваки по себи бугаршћицу бугарио, и токоје [тј. такође] начин од оне писни ,И кличе девојка', коју су обадва заједно припивали«. Али у првој говори се широко и о делу самоме и о бугарштицама које су у њему, као и о тој врсти народне поезије епске уопште, и стога она није само један од кључева за разумевање песниковог дела, већ је и презначајно сведочење за историју народног песништва нашег.

Хекторовић је тај део своје посланице почео изражавањем страховања (»имам сумњу не малу«) да ће за његовог пријатеља бити »ствар неугодна« када у делу сусретне »бугаршћице« што су их рибари песникови »бугарили« и »ону исту писан коју обадва заједно припиваше«, а које је он »може бити и од других слишал«, и да ће песнику тада замерити што није сам и од свога ума »које годи бугаршћице и писан измислио и сложио«, него је »пошал оне ствари ке̑ и друзи умију повидати«. За такво поступање Хекторовић је имао своје и јаке разлоге, и они су још и веома карактеристични. Основни је његов разлог што је настојао пре свега да опис свега »рибања« и читавог пута буде у свему реалан, то јест да буде исписан и дат на знање »изврсному витезу« и пријатељу

[86] Franjo Kuhač, *O napjevih k narodnim pjesmam i k prikazanju sv. Lovrinca* (у књизи:) *Stari pisci hrvatski*, knj. VI, *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*, Zagreb, 1874, XXX.

[87] Lovro Županović, *Napjevi iz Hektorovićeva »Ribanja« u svjetlu suvremene muzikološke interpretacije*, Zvuk, Sarajevo, 1969, 100, стр. 477–496 (Потом у књизи:) *Zbornik radova o Petru Hektoroviću*, Posebno izdanje časopisa »Kritika«, Zagreb, 1970.

[88] Jerko Bezić, *Kakve je napjeve Hektorović priložio svom »Ribanju i ribarskom prigovaranju«?* Arti musices, Zagreb, 1, 1969, 75–78; исти, *Etnomuzikološki osvrt na napjeve iz Hektorovićeva »Ribanja«*, Zvuk, Sarajevo, 1970, 104–105; стр. 218–222.

Бртучевићу »правом истином онако како је био, не приложив једну рич најмању«. Тако се једино, а никако друкчије, пристојало и ономе коме је Хекторовић писао, и њему који је писао, будући да му је »драга била вазда истина у свему«. Обрнуто, ако би неко, читајући његову књигу, и у њој »бугаршћице« и »писан«, познао да су у њима »ричи ново сложене и измишљене«, могао би »потом вировати и држати да је и све остало оно с лажом сложено и измишљено«. Осим тога, као што Латини држе историју »за рич истину«, Словени – односно, како Хекторовић по следу хуманистичког славизма дословно каже: »ми и све стране нашега језика (који се меу свими осталими на свиту највећи броји и находи)« – »држе и сцине бугаршћице за ствари истине [тј. истините], брез сумње сваке, а не за лажне, како су приповисти нике и писни многе«, па се и зато трудио, »са свом моћи« и како је »умил најбоље«, да испише »све оно ча је Паској и Никола бугарил и спивал«.

Можда и нехотице, и можда уистину заинтересован пре свега, па и једино, да прибави пуну веродостојност своме путопису, Хекторовић је ипак историји народнога песништва понудио у овим редовима посланице Пелегриновићу предрагоцена обавештења. Она су, укратко речено, следећа: већ у његово време било је учених песника који су »бугаршћице«, као и друге песме незнаних твораца из народа, опонашали с више или мање успеха, што он сам није хтео да учини, из жеље да у своме приказу обављеног путовања остане веран и истинит до краја;[89] хварски рибари Паскоје Дебеља и Никола Зет – људи, дакле, из народа, необразовани и »прости«, иако веома мудри – певали су заиста управо оне и онакве песме које и какве је песник од њих чуо и забележио с тачношћу колико му је то уопште било могућно, и певали су их на начин и по напевима које је он приказао с подједнаком верношћу; »бугаршћице«, као песме о личностима и подвизима од историјског значаја, у народу се сматрају живом истином, и преносе се као усмена народна историја, за разлику од неких »приповисти« и многих »писни«, народних такође, али грађених на маштовитим измишљањима, које су »лажне«, како песник са Хвара каже изриком.

Још у једном правцу ишла су Хекторовићева размишљања у вези с песмама које су »Паској и Никола бугарил и спивал«. Покушао је наиме да потражи одговор на питање откуда рибарима те »ствари«, то јест да ли су се песмама које су певали »они од друзих научили, али друзи од њих«. Иако је истицао да њему самоме решење те недоумице »ничторе ни даје ни односи«, јер за *Рибање и рибарско приговарање* и за поетику његову оно одиста не значи ништа, није се уздржао да своје претпостављање ипак саопшти. Њему је, наиме, изгледало »веће прилично к истини да су се они од друзих научили, него друзи од њих«, а за то је имао и ваљане разлоге: »јере су они рибари и људи од мора, који бродећи се нигда с овим, а нигда с оним, ништо су од овога, а ништо од онога

[89] Упркос том, а и многим другим доказима о народном карактеру бугарштица, у које се не може сумњати, а полазећи од чињенице, такође неоспорне, да је било и бугарштица које представљају очигледно опонашање те врсте епског песништва, и које су творевине образованих песника, а ослањајући се и на нека својства језика и стила бугарштица, као и њихове поетике уопште, и дајући тим својствима своја тумачења, не ретко нетачна, о бугарштицама као песмама уметним, ненародним и измишљеним у вишим друштвеним срединама, било је у много махова речи у науци. О томе вид. у првом реду: М. Халанский, *К вопросу о происхождений стихотворнаго размера и названия »бугарштиц«*. Сборник статей . . . В. И. Ламанскому, ч. I, С. Петербург, 1907, 64–71; Миодраг Лалевић, *Бугарштице*, Прилози проучавању народне поезије, II, 1, 1935, 1–18; исти, *Бугарштице и уметничке песме*, Прилози проучавању народне поезије, IV, 2, 1937, 174–200.

слишали, и с помњом слишајући, научили«. Важније је међутим од свега што је тражећи објашњење о пореклу бугарштица и »писни« *И кличе девојка* Хекторовић и овим потврдио да су то заиста аутентичне народне творевине.

Само у области нагађања остаје сваки покушај да се закључи да ли су те песме, с тако јасним и несумњивим траговима њиховог српског порекла – почев од јунака и тема њихових, и од појединих одлика првобитне српске, па и православне, средине из које су проистекле и које су продрле у њих, и у њима остале,[90] па све до језика, који на много места чува јасна штокавска, чак и екавска обележја[91] – хварски рибари чули непосредно од доносилаца њихових на Приморје – најчешће су то избегли Срби са подручја изложених страдањима – или су те песме овде донете пре више деценија, са избеглицама после пропасти Деспотовине, с осталим иметком, материјалним и духовним, који су они могли да собом донесу, па су на Приморју бугарштице прихваћене и ту преживљавале и трајале, примајући, дакако, и понеке одлике и појединa обележја нове своје постојбине.[92]

[90] О бугарштицама као песмама хрватским, по пореклу и по њиховом карактеру и унутрашњим одликама говорио је најпре Франц Миклошић у раду *Die Volksepik der Kroaten*, наведеном више у нап. 85. Миклошић је уопште у више махова износио овако одсечна и крута, а недовољно тачна становишта; једно је и оно, такође одавно познато, о језику, по коме је штокавско наречје нашега језика српско, а чакавско хрватско. Далеко највећи део хрватске науке прихватио је само оно од тих Миклошићевих искључивих становишта које годи хрватском националном осећању, тј. да су бугарштице хрватске народне песме, и њега се држи, до данас, с невиђеном упорношћу, чак и агресивношћу: најновији, а свакако и један од најдрастичнијих примера те врсте вид. у књизи: Josip Kekez, *Bugaršćice, starinske hrvatske narodne pjesme*, Split, 1978. Са своје стране, и црногорски националисти, који пречесто подражавају оно што виде код Хрвата, нису желели да у овој ствари изостану, па су издали своју антологију, с предговором у коме се тврди да су бугарштице песме њихове: Војислав Никчевић, *Црногорске бугарштице*, Титоград, 1978. И једни и други оглушили су се у потпуности не само о сва историјска сведочења о бугарштицама као »српском начину« епскога певања, него и о оном што су на основу својих анализа износили Валтазар Богишић, на стр. 78. и 79. свога гласовитога *Предговора* у нав. књизи *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа* (а што се своди на констатацију да су православни Срби бугарштице не само певали, »него их и састављали«) и Ватрослав Јагић у такође нав. раду *Južnoslavenska narodna epika u prošlosti*, на стр. 227. и даље (»očevidno je, dakle, da su barem privedene bugaršćice ne samo pjevali i pravoslavni, nego ih i sastavili, a njihova ih braća »latini« od njih naučili«).

[91] Језиком народних песама забележеним у Хекторовићевом *Рибању*, а пре свега двеју бугарштица и епско-лирске песме »И кличе девојка«, и о његовим особинама које показују да су те песме дошле из штокавске средине, из Босне или са Дунава, бавио се нарочито хрватски лингвиста Мате Храсте (уп. његове радове *Über die Heimat der Langzeilenepik auf Grund der sprachliche Analyse*, Südostforschungen, München, XVII, 1958; *O kraju postanka bugaršćica na osnovu njihova jezika*, Zeszyty naukowe Uniwersitetu jagiełońskiego, Nr. 37, Prace językoznawsze, z. 4 (Filologia, z. 8), 1961, 309–315.

[92] О Петру Хекторовићу постоји обимна научна литература, од које је део наведен у претходним напоменама. Осим тог дела, најважнији су следећи написи: Šime Ljubić, *Xivoto-spisje. Petar Ektorevich*, Zora Dalmatinska, 1, 1844, 31, стр. 243–245; Luko Zore, *O ribanju po Dubrovačkoj okolici sa dodatcima iz ostalog našeg primorja*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, X, 1869; Sim(eone) Ljubić, *Faria Città vecchia e non Lesina, Pietro Hektorović Cittavecchiano e non Lesignano*, Zagabria, 1873; Š(ime) Ljubić, *Petar Hektorović*, Stari pisci hrvatski, knj. VI, Zagreb, 1874, *Predgovor*; Makso Kuntarić, *Hektorovićevo »Ribanje i ribarsko prigovaranje«*, Pobratim, II, 1892, бр. 17, 18, 19 и 20; P(etar) K(asandrić), *Hrvatski prijevod Ovidijeve pjesme »De remedio amoris« od Petra Hektorovića*, Iskra, Zadar, III, 1893, 7–8, стр. 53–54; V(atroslav) Oblak, *Ein verschollenes Gedicht P. Hektorovićs*, Archiv für slavische Philologie, XV, 1893, 475; Š(ime) Ljubić, *Knjige Ovidijeve »Od lika ljubenoga« stumačene po Petretu Hektoroviću*, Grada za povijest književnosti hrvatske, I, 1897, 1–7; Нестор Петровский, *О сочиненях Петра Гекторовича (1487–1572)*, Казань, 1907; Milan Rešetar, *Ein Sendschreiben Vetranić's an Hektorović*, Archiv für slavische Philologie, XVIII, 1901, 206–215; Alfred Jensen, *Einige litterarische Bemerkungen zum »Ribanje« von Petar Hektorović*, Archiv für slavische Philologie, XXV; 1903, 429–439; Camilla Lucerna, *Studienblättchen zur Literaturgeschichte der*

Значење обрта »српски начин« што га је Хваранин Петар Хекторовић употребио за бугарење песама које су његови рибари извели на барци док су водама јадранским с »господаром« бродили од Хвара ка Сплиту године 1555. или 1556. не односи се, изван сваке сумње, једино на особености тога извођења, већ исто тако и јасно обележава порекло и саму природу тих песама. Њих српске избеглице онога, и нешто ранијег, времена нису са њиховог изворног тла донеле само на Приморје; носиле су оне те песме и свуда где су њих саме одводиле историјске неприлике и љуте животне невоље. Тако се

südslavischen Küstenlandes. III. Fischfang und Fischergespräche. Zagreb, 1909; Vinko Radatović, *Književna sveza između P. Hektorovića i dubrovačkijeh pjesnika*. Program Gimnazije u Spljetu. 1909, 3–15; Franjo Bučar, *O Hektorovićevom »Ribanju«*. Savremenik, VIII, 1913, 5, стр. 332; Андра Гавриловић, *О једној старој загонеци*. Гласник Професорског друштва, Београд, II, 1922, 363–364; F(rano) Maroević, *Spomen knjiga Petru Hektoroviću Starogradaninu*. Split 1922; Ante Petravić, *Uspomene na Tvrdalj Petra Hektorovića*. Novo Doba. Split, V, 16. VIII 1922, бр. 187; Grga Novak, *Petar Hektorović*. Jugoslovenska njiva, VI, 1922; Stj(epan) Hijić, *Pronalazak Hektorovićeve grobnice*. Vijenac, 3. serija, II, 1923, 155–156; Petar Kuničić, *O grobu Petra Hektorovića*. Novo Doba, VI, 11. VII 1923, бр. 156–157; (Stanko Petrov), *Jedna knjiga Petra Hektorovića u Sinju*. Nova Revija, Makarska, II, 1923, 369–372; Petar Kuničić, *Petar Hektorović, njegov rad i Tvrdalj*. Dubrovnik, 1924; Grga Novak, *Dva kodicila testamentu Petra Hektorovića*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, IV, 1924, 121–124; Camilla Lucerna, *Zwei zerstörte dalmatinische Familienarchive. I. Das Familienarchiv des Dichter Petar Hektorović (1487–1572) in Starigrad auf der Insel Hvar (Pharos)*, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, N. F. V, Breslau, 1929, 83–84; Pere Ljubić, *Petar Hektorović i puk hvarski*. Nova Evropa, XXI, 1930, 407–413; Момир Вељковић, *Један хуманистички путописац са Хвара Петар Хекторовић*. Феријалац. Београд, IV, 1931, 198–206; Petar Skok, *Od koga naučiše jadranski Jugoslaveni pomorstvo i ribarstvo*, Jadranska straža, 1932, 357–362; Анте Петравић, *О Хекторовићу и језику наших помораца*. Српски књижевни гласник, XLI, 1934, 371–373; Момчило Балчић, *О једном старом путопису. Реализам у Хекторовићеву »Рибању«*. *Феријалац*, VIII, 1935, 50–61; Fani Politeo, *Hektorović i odnosi pučanstva i plemstva*. Народна одбрана X, 1935, 34, стр. 550–551; 35–36, стр. 582; Franjo Pavešić, *Književno ribarsko prigovaranje*. Obzor, Zagreb, LXXVI, 1935, бр. 175; Ante Tadić, *Ribnjak Petra Hektorovića*. Ribarski vjesnik, Zagreb, XVI, 1936, 11–12, стр. 104–106; Franjo Fancev, *Sv. Augustin u hrvatskom prijevodu Hvaranina Petra Hektorovića*, Grada za povijest književnosti hrvatske, XIII, 1938, 286; Ramiro Bujas, *Tragom Petra Hektorovića*. Jadranska straža, XVIII, 1940, 11 стр. 441–446; 12, стр. 492–493; Cvito Fisković, *Tri ljetnikovca hrvatskih pjesnika*. Hrvatska revija, XIII, 1940, 344–355; V. Cimerman, *Petar Hektorović – prvi hrvatski realist*, Hrvatski narod, 1943, бр. 918; Antonin Zaninović, *Gdje se rodio Petar Hektorović*, Grada za povijest književnosti hrvatske, XVIII, 1949, стр. 152–186; [Аноним], [Документ о Хекторовићевој куповини поседа у месту Тврдаљ у Старигради, 25. I 1539], Miscellanea, Zadar, I, 1949, 39; Nikica Kolumbić, *Život i djelo Petra Hektorovića*. Izvor, Zagreb, III, 1950, 494–506; R(amiro) Bujas, Petar Hektorović [предговор књизи:] *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Zagreb, 1951; Petar Moscatello, *Oko rodnog mjesta Petra Hektorovića*, Hrvatsko kolo, V; 1952, 2, стр. 124–125; Antonin Zaninović, *Oko rodnog mjesta Hektorovića*. Hrvatsko kolo V, 1952, 7–8, стр. 492–456; Nedda Petroni, La »Pesca« di Pietro Ettoreo. La tesi di laurea, Università degli Studi di Padova, anno accademico 1952–1953. Facoltà di lettere e filosofia, Istituto di filologia slava; Rafo Bogišić, *Petar Hektorović i Dubrovnik*, »Dubrovnik«, 1956, 4, стр. 52–54; Dušan Berić, *Hektorovićev prijatelj Vincenzo Vanetti*, Slobodna Dalmacija, Split, 2. IX 1956; V. Marinović, *Pjesnik ribara*, Republika, XII, 1956, 5, стр. 17; Nikša Račić, *Prijepis oporuke pjesnika Petra Hektorovića*, Slobodna Dalmacija, 20. IX 1958; Tomislav Sabljak, *Petar Hektorović i njegovo djelo*. Republika, Zagreb, XV; 1959, 2–3, стр. 36–37; Marin Franičević, *Ličnost i djelo Petra Hektorovića*, Predavanja održana u JAZU, sv. 26, Zagreb, 1962; Niko Duboković Nadalini, *Kuća Petra Hektorovića u gradu Hvaru*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, 11, 1962, 4, стр. 103–107; Stjepan Plančić, *Novi podatak za biografiju Petra Hektorovića*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 8–9, 1962, 373–378; Nikola Ivanišin, *Poezija Ribanja i ribarskog prigovaranja*. Ivšićev zbornik, 1963, 137–142; Franjo Maroević, *Sudbina groba Petra Hektorovića*, Slobodna Dalmacija, 10. VIII 1963; исти, *Rodno mjesto Petra Hektorovića*, Mogućnosti, X, 1963, бр. 2–3; Wilhelm Wunsch, *Petar Hektorović als Melograph*. Die Welt der Slaven, 9, 1964, 1, стр. 36–38; Александар Младеновић, *Покушај реконструкције језика Петра Хекторовића у његовој песми Николи Нaљешковићу од 1541. године*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XI, 1, 1967, 133–144; Jakša Ravlić, *Petar Hektorović*, Pomorski zbornik, Zadar, 1968, 6, стр. 1005–1024; Cvito Fisković, *Osebujnost likovnog osjećaja. Petar*

и обрт »српски начин« при помињању тих песама јавља приближно једновремено, или не много касније, и на другим подручјима и у друкчијим срединама, али са увек истоветним значењем.

Да »мађарски национални песник и хроничар« Шебешћен (Себастијан) Тиноди (Tinódi Sebestyén, 1505–1556) није у својој *Историји Ердеља (Erdélyi história)* *»српски«*, односно, по њему, *»рацки« – начин* поменуо коју годину пре Хекторовићевог путовања, а више од једне деценије пре него што је *Рибање и рибарско приговарање* изишло у Венецији као књига, могло би се помишљати да је он путописни спев песника са Хвара не само знао и читао, него да га је

Hektorović i likovne umjetnosti. Vjesnik, Zagreb, 3. IX 1968; Stjepan Plančić, *Konačna ubikacija Hektorovićeva groba*. Slobodna Dalmacija, 3. IX 1968; Александар Младеновић, *Песник Хвара*, Дневник, Нови Сад, XXVI, 15. IX 1968; Rafo Bogišić, *Divan primjer pobjede čovjeka*. Telegram, Zagreb, 29. III 1968; Marin Franičević, *Poetika Petra Hektorovića*, Forum, Zagreb, год. VII, књ. XVI, 1968, 9, стр. 399–410; Frano Čale, *O jedinstvu nadahnuća u »Ribanju i ribarskom prigovaranju«*, Forum, god. VII, knj. XVI, 1968, 9, стр. 411–424; Aleksandar Mladenović, *Jezik Petra Hektorovića*, Novi Sad, 1968; Rafo Bogišić, *Intima Petra Hektorovića*, Zadarska revija, XVII, 1968, 5, стр. 377–386 [и у књизи истога аутора:] *Na izvorima*, Split, 1968, 197–214; Vinko Foretić, Hektorovićevo doba na relaciji Hvar–Korčula, »Dubrovnik«, 11, 1968, 3, стр. 84–105; Franjo Švelec, *Petar Hektorović u hrvatskoj književnosti*. Mogućnosti, XV, 1968, 12 стр. 1503–1510; Tonko Marojević, *Hektorovićeva »baština«*, Kolo, Zagreb, VI (CXXVI), 1968, 12, стр. 497–502; Josip Torbarina, *Hektorovićevo »Ribanje« u kontekstu evropske književne tradicije*. Forum, god. VIII, knj. XVII, 1969, 3, стр. 325–354; Frano Maroević, *Svjedočanstvo o grobu Petra Hektorovića*, Mogućnosti, XVI, 1969; Cvito Fisković, *Petar Hektorović i likovne umjetnosti*, Mogućnosti, XVI, 1969, бр. 5; Nikša Račić, *Lokalitet Tvrdalj i Hektorovićeve misaone preokupacije na uklesanim natpisima*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 12, 1970, 205–276; *Zbornik radova o Petru Hektoroviću*, Posebno izdanje časopisa »Kritika«, svezak 6, Zagreb, 1970. [Са радовима: Јакше Равлића, *Petar Hektorović*, Грге Новака, *Ekonomske, društvene i političke prilike na otoku Hvaru u doba Petra Hektorovića*, Марина Франичевића, *Poetika Petra Hektorovića*, Никше Рачића, *Susret s natpisima Petra Hektorovića*, Тонка Мароевића, *Hektorovićeva »baština«*, Ловра Жупановића, *Napjevi iz Hektorovićeva »Ribanja« u svjetlu suvremene muzikološke interpretacije*, Цвита Фисковића, *Petar Hektorović i likovne umjetnosti*, Фрање Швелца, *Petar Hektorović u hrvatskoj književnosti*, Рафа Богишића, *Pjesnička intima Petra Hektorovića*. Франа Чале, *O jedinstvu nadahnuća u »Ribanju i ribarskom prigovaranju«*, Ивана Бошковића, *Petar Hektorović – dramski pisac?*, Никице Колумбића, *Hektorovićevo »Ribanje« kao predmet književno-naučnih ispitivanja*. Винка Форетића, *Hektoričevo djelo na relaciji Hvar–Korčula–Dubrovnik*, Александра Младеновића, *O nekim osobinama jezika Petra Hektorovića*, Франа Мароевића, *Tragom rukopisa Petra Hektorovića*, Братољуба Клаића, *Razmišljanja nad rječnikom Petra Hektorovića*. Маје Бошковић-Stulli, *Balada o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu*, Јосипа Торбарине, *Hektorovićevo »Ribanje« u kontekstu evropske književnosti*, Петра Матковића, *Značenje djela Petra Hektorovića za hortikulturu*, Никице Колумбића, *Reportaža Hektorovićeva puta*, Ивана Бошковића, *Zabelježeno uz Hektorovićevu obljetnicu*, Мирослава Ваупотића, *Naš dug »baščini« Petra Hektorovića* и Никице Колумбића, *Bibliografija nekih radova o Petru Hektoroviću*.] – J. Teutschmann, *Petar Hektorović und sein »Ribanje i ribarsko prigovaranje«*. Wien, 1971; Светозар Кољевић, *Варијанта и песнички израз у српскохрватској народној епици*. Књижевност, Београд XXVII, књ. XV, 1972, 9, стр. 222–248; Nikša Račić, *Zapis u kamenu naše baštine*, Slobodna Dalmacija, 7. XII 1972; Josip Torbarina, *Petar Hektorović*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole, I, 1973, 85–102; Tonko Maroević, *Hektorović kao prevodilac*, Hvarski zbornik, 1, 1973, 353–364; Šime Vučetić, *Hektorovićev spjev*, Republika, XXXI, 1975, 7–8, стр. 835–847; Krunoslav Milas, *Pokušaj interpretacije »Ribanja i ribarskog prigovaranja«*, Čakavska rič, VI, 1976, 2, стр. 93–110; Mladen Nikolanci, *Petra Hektorovića »inojezične sitnice«*, Hvarski zbornik, 4, 1976, 345–355; Šime Jurić, *Novo o Petru Hektoroviću*, Periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne baštine, Hvar, 1977, бр. 86; Rafo Bogišić, *Mavro Vetranović i Petar Hektorović*, »Dubrovnik«, XX, 1977, 4, стр. 39–54; Mirjana Kolumbić-Šćepanović, *Hektorovićeva prebivališta*, Hvarski zbornik, 6, 1978, 251–258; Josip Vončina, *Bugaršice u Hektorovićevo doba*, Filologija, Zagreb, 8, 1978, 397–406; исти *Ekloga u rukopisnom zborniku 16. stoljeća*, Mogućnosti, XXV, 1978, 4, стр. 420–431; исти, *Novopronađena Hektorovićeva pjesnička poslanica*, Forum, год. XVII, књ. XXXV, 1978, 3, стр. 322–330; исти, *Hektorovićeve splitske reminiscencije*, Mogućnosti, XXVI, 1979, 11, стр. 1252–1256; Pavao Pavličić, *Kojoj književnoj vrsti pripada Hektorovićevo Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Croatia, XVIII, 1987, св. 25–27–28, стр. 99–118.

у овој ствари и опонашао; по њега срећом, дело у које је свој помен »српског начина« ставио завршио је 1553. у Коложвару, и тамо га 1554. и штампао.[93] У песмама које чине ту његову *Историју* и које су много пре стихована хроника, него нека поезија, он је опевао савремене догађаје и сурове борбе из историје Епира, а у оном њеном делу у коме је била реч о опсади града Липе споменуо је српског гуслара Димитрија Карамана (Ка́рма́н Деметер) и његов »рацки начин« певања. Гуслар је живео на двору и био у служби тадашњег турског заповедника Липе Персијанца Улуман-бега (по Хамеру, Уламе-паше) и забављао је бега и његове »витезове« певајући јуначке песме на њиховим гозбама, а то његово певање, које је пратио свирајући у »егеде« (на гуслама?) Тиноди је сликовито приказао стиховима:

... Има много гуслача овде у Мађарској,
Али од Димитрија Карамана нема бољег у рацком начину,
Он увесељава бега у граду Липи,
Тврди да је зато стекао велико богатство.
Он своје егеде (гусле) кида погнуте главе,
Улуман то прима као разоноду,
Обасипа га богатим поклонима ...[94]

Тинодијев приказ певања Димитрија Карамана, ма колико се на први поглед чинио подробан, не оставља никакве извесности о неким питањима, на која се не могу наћи одговори изван пуких претпоставки. Како је било могућно да српски певач у Ердељу, у старом граду Липови (Липи), педесетак километара североисточно од Темишвара, пред турским ратницима и њиховим заповедником, Персијанцем по пореклу, пева епске песме на српском језику и по српском начину? А ако их је тешко било могућно певати на том језику, како би било могућно да то буде који други језик, а да »начин« остане »српски«, и уосталом који је други језик необразовани српски певач уопште могао знати? И затим, да ли су у песмама које је он изводио пред турском господом слављени муслимански јунаци и њихови подвизи у борбама с хришћанима, као што би посве природно било очекивати? Да ли су песме које је Димитрије Караман певао биле бугарштице, и шта би друго у то време и могле бити? Али откуда онда да се оне певају уз неки инструмент, који је Тиноди назвао »егедама«, а које његови српски преводиоци означавају као »гусле«?

[93] Вид. о Себастијану Тинодију и о месту у његовој *Историји Ердеља* (или *Хроникама*) где је реч о Димитрију Караману и његовом певању »на српски начин«: Светислав Стефановић, *Некоји подаци из мађарске литературе за датирање наше народне поезије*, Прилози проучавању народне поезије, VI, 1937, 1, стр. 32–33; Magdalena Veselinović-Anđelić, *Srpskohrvatska narodna poezija u mađarskoj književnosti XIX i XX veka*, Novi Sad, 1968: 8–10; Sztoján D. Vujicsics, *Egy Szerb Guszlár a XVI. Századi Magyarországon*, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, III, 1971, 135–139 (исти рад Стојана Вујичића у преводу на српски језик под насловом *Jedan srpski guslar u Mađarskoj XVI veka* штампан у књизи: Svetozar Koljević, *Ka poetici narodnog pesništva*, Beograd, 1982, 57–63).

[94] Потом долази још један стих који је С. Стефановић у раду наведеном у претходној нап. преводио »Али га коцка доведе до просјаштва«, а С. Вујичић у раду такође тамо наведеном »Ова служба га је довела до просјачког штапа«, што би било нелогично с обзиром на тврђење у претходним стиховима да је Караман у тој служби »стекао велико богатство«, па се зато налази следеће објашњење: »да је ова служба, уговор, обавеза, гурнула гуслача у беду односно као околност да је био у служби беговој те постао као нека врста дворског музичара, а бег га је због нечега отпустио и тако је он запао у велику беду«.

Ако су после Тинодијевог сведочења о певачу Димитрију Караману и његовом »српском начину« певања епских песама остала толика питања, следеће историјско сведочење о бугарштицама као »српском начину« епскога певања, које се дугује више пута спомињаном хрватском писцу многоструких интересовања и најширих знања Јурју Крижанићу, не даје простора никаквим недоумицама. Један и по замисли, и по остварењу типично барокни зборник похвалних песама (»елогија«) у славу цара Фердинанда III, које је приложило двадесет седам писаца на исто толико језика, а које је објединио и у три књиге под насловом *Oedipus Aeguptiacus* издао 1652. у Риму немачки исусовац и ерудита Атанасије Кирхер (Athanasius Kircher, 1601–1680), непосредно је изазвао то сведочење. Највероватније на Кирхеров позив, Крижанић је као примере певања и наречја који су тада постојали на »илирским«, а то ће рећи на нашим: српским и хрватским, просторима, написао четири различите песме, које су и штампане у тим наречјима, заједно с Крижанићевим преводима на латински језик, у првој књизи поменутог зборника. Једну од њих назвао је *Дума, хрвацки*, односно, на латинском, *Illyricè moderne*, и она је само невешт састав у седмерцима без сликова с мотивом у исти мах пасторалних и митолошким. У њој се песник обраћа вилама, »горским кнегињама«, које су се састале у колу и певају »дивне писни« у њему »над студенци бистрими«, распитујући се за »кнеза певача« Орфеја и његове »гусле«, којима је некада дозвао Еуридику »из јам мртвачких« и на којима можда сад богови »своје гуду попевке«. Очигледно, песма је имала бити опонашање лирских песама народних или народских, које је Крижанић сматрао типичним за хрватски начин певања. Друга и четврта од ових песама покушавају да следе начин старословенски (*Писан старословински, Sclavonice antique*), с почетком »Силни небесним цар опомењен гибом/дивна творити јест повелил чудеса ...«, и, у песми четвртој, начин чакавског приморског песништва (*Даворија латински*) коме је почетак: »Ни, честити цару, твим дикам било довољно / ча се неизбројним гласом прослављаше људи«, и оне успеле још мање. Али је најзанимљивија и свакако од највећега значаја трећа Крижанићева песма, и то искључиво по ономе о чему сведочи, а не по ономе што као песма представља. Њој је он ставио као наслов *Даворија, србски* и, да забуне никакве не буде, превео је то и латински речима *Modi et styli Serbiaci*, дакле; »у начину и стилу српскоме«. Тај »српски начин и стил« стил је и начин бугарштице, како то недвосмислено показује почетак Крижанићеве песме:

Кликните ми силна цара, мила браћо и дружино,
начни, море, даворију, или ћу је ја запети.

Да ли је тај почетак *Даворије*, певане српски, Крижанић сам смислио или га је, што је вероватније, памтио из неке народне бугарштице и за ову сврху употребио у дословном или у понечему преудешеном виду, не може се сада знати никако, а није то у овој ствари ни најважније; оно што у продужетку песме долази сигурно је његова творевина, с далеко мање погођеним тоном и изразом бугарштица, што је такође овде споредно. Основно је, међутим, да се Јурај Крижанић, знаменити и у разним правцима обавештени хрватски списатељ XVII века, јавља као још један, за сада по реду трећи, сведок који одрешито и на начин недвосмислен и одлучан потврђује да су бугарштице песме српске, по своме постању, по садржини и облику, по духу и изразу, и по начину на

који су извођене.[95] Сасвим је друга ствар што су те песме затим прихваћене и у осталим нашим срединама, што се певање у том облику, са тим изразом и на тај начин наставило и када су за њих узимани други предмети и друкчији садржаји, и што су, стицајем прилика, оне после налажене једино у записима насталим изван њихове првобитне постојбине и начињеним искључиво латиничким писмом.

Као што се у више махова потврдило Хекторовићево сведочење о бугарштицама као »српском начину« епског певања (С. Тиноди, Ј. Крижанић), тако су временом потврду добила, у записима из ондашњег живота, или у књижевности, и остала његова сведочења садржана у *Рибању и рибарском приговарању* и у посланицама његовом пријатељу и песнику са Хвара Микши Пелегриновићу. Тако је сасвим необична потврда закључивањима на основу тих Хекторовићевих дела да бугарштице не певају само припадници виших слојева ондашњег друштва, већ да их зна, воли и пева обични и необразовани свет рибара и сељака, да се оне изводе појединачно и самим гласом, без икакве инструменталне пратње, стигла из једне судске парнице дубровачке вођене крајем августа 1604. године. Некаквоме сељаку из оближњег села Орашац, који је идући путем певао односно бугарио (»канташе сіоѐ бугараше«), свакако одвећ жалосним гласом и начином, један од двојице других сељака, наишлих на истоме путу из села Громаче, добацио је слушајући његово певање: »Још, побратиме, поплачи!« нашто му је први одмах узвратио псовкама, увредама и чак потрзањем ножа. Уза све остало што је овај судски документ потврдио, јасно је још, из њега, да су бугарштице на слушаоце остављале утисак тешкога, а за понеке, како се одавде сасвим разговетно види, и неподношљивог туговања.[96]

Петар Хекторовић поменуо је могућност да образовани и учени песници, какав је био сâм, »од свога ума«, а то је значилно: по властитој уобразиљи, »измисле и сложе« неке бугарштице и »писни«, по облику и духу налик песмама исте врсте које настају и које затим живе у народу као дело непознатих твораца (које је и »од друзих слушају«), али се лично бранио од саме помисли да и он нешто слично учини. Један од ондашњих писаца који је то учинио, јер није имао обзире који су Петра Хекторовића спречавали, био је задарски свештеник и песник Јурај Бараковић (1548–1628). Човек је то чудне и на махове нејасне биографије: ако је, у духу времена, кривотворио своје порекло, издајући се за племића од старог колена, што није био уопште, није измислио да се борио против Турака и да је ратујући био и рањен; као свештеник, успео се до звања каноника задарског, али је тај град, који је проглашавао незахвалним, напустио око 1602. и преселио се у Шибеник; изгледа да се из љубави чак и женио и да стога није могао да остане свештеник; али је трипут био на ходочашћу у Риму, и тамо је и умро; гроб је добио у цркви Илирског

[95] У овим Крижанићевим песмама и о публикацији у којој су оне штампане видети: Euzebije Fermendžin, *Prinosi za životopis Gj. Križanića, svecenika i kanonika zagrebačke biskupije*, Starine JAZU XVIII, Zagreb 1886, 226–229; Vatroslav Jagić, нав. дело *Život i rad Jurja Križanića*..., 91; Josip Badalić, *Juraj Križanić – pjesnik Ilirije*, Radovi Slavenskog instituta u Zagrebu, Zagreb, 1958, 5–23.

[96] Мирослав Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе (II), 2. Ситни архивски спомени о народној песми у Дубровнику XVII и XVIII века*, Зборник историје књижевности Одељења литературе и језика Српске академије наука, књ. 1, 1960, 18. Видети и коментар ове вести у приказу Светозара Матића, Зборник Матице српске за књижевност и језик, IX–X, 1961–1962, 226.

колегијума, и надгробну плочу, с натписом пуним највиших похвала, по ондашњем укусу, коју му је поставио бискуп шибенски и писац сличних животних назора и поступака Иван Томко Мрнавић. Између бројних његових дела, која је успевао да пише и у тако растрзаном свом животу, и од којих је нека штампао, а нека су после остала у рукопису и затим су се углавном погубила, издваја се *Вила Словинка*, коју је »дао на свитлост« у Венецији 1614. године[97] и која је у истом веку издавана још у два наврата, 1626. и 1682, што је поуздан знак да је пут до читалаца себи лако нашла. Дело је то крајње необично, и по одликама својим већ умногоме барокно, раздешене и неуредне композиције и у стиховима различитих дужина и на разне начине слаганим у строфе и у друге веће целине. Нешто је као спев та његова *Вила Словинка*, али је у њу он трпао све и свашта, шта год је зажелео: и стварност и измишљања, и историјска сећања и осврте на тадањи свој животни тренутак, и аутобиографске појединости и путописне елементе, и хвале и кућења роднога града и савременика својих. Никакво чудо није било онда што је тако стигао и до бугарштица, и што их није хтео заобићи ни у спеву, као што их није заобилазио ни у својој свакодневници. Већ на почетку *Виле Словинке*, започињући, у »петју првоме«, приказ свог излета у »шибенска пољаа«, која је претходне године (»мимошасно лито«) пошао да види, Бараковић вели да је тегобни ход уз стрмените планине покушавао да олакша певањем бугарштице о женидби Деспота Вука:

Почех бугарити пир деспота Вука,
да ми з њој трпити буде лакша мука.

За ту бугарштицу Задранин не каже да је народна, пошто би то заиста било сувишно: у оно време она је била општепозната. Реч је о бугарштици *Кад се Вук Огњени оженио*, коју је негде у првим деценијама XVIII века, више од једног столећа дакле после овог Бараковићевог спомена, забележио негде у дубровачкој околини песник и грађанин тога града Јозо Бетондић. Пева се у њој како се српски деспот женио Барбаром, »сестром бана пољичкога«, и »како ју је, после једног искушења, које је сам непромишљено проузроковао и које се могло свршити сасвим трагично, одвео »ка лијепому Купјенову«.[98] Али, и више од тога, Бараковић је једну »бугаршћицу« с целим њеним текстом унео у своје дело, представљајући је, по примеру Петра Хекторовића, који му је очигледно био у свести, као непосредни навод нечега што говори неко други, а што он само верно бележи. Тај други је изасланик (»поклисар«) ливањског (»хливанског«), бега, који долази с Острвице у далматинске градове и доноси тамо »књиге« и поруке свога господара; сâм каже за себе да је »Влах« то јест становник копненог залеђа, што у овом случају значи да је

[97] Њен понешто дужи наслов, у данашњој графији, гласи: *Vila Slovinka Jurja Barakovića Zadranina u četare vrsti petja složena, ča jest u pismi skupne, u osmoredke, u žučnopojke i u poluredke.* Con licentia et privilegio. In Venetia. MDCXIV. Appresso Antonio Turini. Штампана је она, после овог и поменутих издања из 1626. и 1682, у XVI књизи колекције *Stari pisci hrvatski* (Zagreb, 1889). Од новијих издања најбоље је оно које је као књигу 8. библиотеке »Pet stoljeća hrvatske književnosti« приредио Фрањо Швелец 1964. године (*Petar Zoranić, Juraj Baraković Planine Vila Slovinka*), с одличним предговором и исцрпним објашњењима.

[98] Штампао је ту бугарштицу Валтазар Богишић у нав. својој збирци *Народне пјесме из старијих највише приморских записа* (Београд, 1878), под бр. 13 на странама 40–42. Потом она налази места у свим антологијским изборима народне поезије.

свакако православни Србин. У певању осмом *Виле Словинке* тај »поклисар« приповеда песнику како је на »пиру« задарског племића Федерика Гризогона, пошто је иза обилног и пребогатог гошћења негде у поноћ дигнута »сопра«, неко »дите младолитно«, на захтев присутних, почело да пева »јадовито« и то управо једну »бугаршћицу«. »Поклисар« је упамтио и задарском песнику пренео снажан утисак и неодовљиву жалост које је песма произвела на слушаоце:

окол сопре кӣ га слише
та̑ проблиди, та̑ уздише,
свим з очију рику зведе.

А присутне мајке, слушајући ово »бугарење«, почеле су »вучјим гласом« вапити »рад несреће ка̑ се згоди«. Бараковић је на то »поклисара« стао молити да му »рече« ту »бугаршћицу« због које су на тој господској свадби проливене толике сузе (»с ке̑ сидећим суза стече«) не би ли лично испробао да ли ће и њега она »оболити«. »Поклисар« му даје тврду веру да је неће »слишат моћ од јада« и предлаже му да се кладе у вечеру, коју он губи ако Бараковићево »срце каменито« не просузи кад песму чује, али томе насупрот опкладу добија »ако л' плача, ал'уздаха на теби се данас види« и ако му од ње »лишце зблиди«. Поклисар је потом »кликнуо«, а песник задарски је забележио »бугаршћицу«, која почиње стихом »Цвилу то ми цвиљаше дробна тица ластавица«, а којој су затим време, слушаоци и читаоци њени, преписивачи и познији издавачи, ставили наслов *Мајка Маргарита*, под којим је она од тада позната. Бараковић признаје, или само истиче, да је и сам љуто проплакао слушајући певање о Задру и старој мајци која је доживела најцрњу несрећу и убојао се да то све неће и њега стићи:

Нигдар токо (тј. толико) болизниво
Дотад не би срце моје,
које пасти хте̑ћ на двоје,
нег по срићи оста живо,
гди поклисар писам склада,
која мени плач узрочи,
ки ми блида лишца мочи,
зач ме свака рич убада.

Није од неке веће важности чињеница да је песник у даљем току свога спева нешто изменио околности под којима је, тобож, *Мајка Маргарита* певана. Пошто се затим удавио, »поклисар« ливањски доспео је у пакао, и његова сен (»осин«) казује песнику, с кајањем и тугујући, да је била »лаж проклета« прича како је ову »бугаршћицу« слушао на поменутом господском пиру; чуо ју је, како сада уверава, на некој официрској гозби. Све то ништа не мења у преважном обавештењу о начину којим се бугарштице певају – и овога пута то чине појединци и без икаквих музичких инструмената уза се – и о силном утиску који својом садржином и својим прежалосним тоном производе у душама слушалаца.

»Бугаршћица« која је, према уверавањима песника *Виле Словинке*, толико силно потресала негдашње своје слушаоце, и њега самога међу њима, има облик

умногоме уобичајен за ту врсту епских песама, а ипак је у понечему она усамљена и особена и у том погледу. Уобичајено је, прво, што су њени стихови петнаестерци и шеснаестерци, количином отприлике по пола сваки од њих; затим што уз те дуге стихове долазе, правилно распоређени, напеви од по шест слогова и то тако што само први напев иде одмах после првог, а сви су следећи после сваког другог стиха, да се на крају песме нађе један опет само дуги стих, како је она и отпочела; дуги стихови *Виле Словинке* састоје се као што је то уопште случај у бугарштицама, од по четири ритмичка одсека, у којима је први део гласовно и ритмичко уздизање, а други представља њихово силажење и пад. Необично је, међутим, у композицији *Мајке Маргарите*, у односу на све остале сада познате бугарштице, што у њој сваки дуги стих долази два пута, али је између та два истоветна стиха увек постављен по један кратак напев, чиме се ово понављање унеколико прикрива, а песма уз то добија ритам сасвим успорен и мелодију изразито жалосну.

И садржајем својим, као и по начину на који је замишљена и остварена, *Мајка Маргарита* права је и потпуна балада. Она почиње такозваном словенском антитезом, која је на почетку многих народних песама: »дробна (тј. сићушна) птица ластовица« цвили пред вратима Задра (»Задру граду на придвратју«) цели дан и дубоко у ноћ, али то није ластавица, већ »стара мајка Иванова«. Та словенска антитеза отворила је претужну причу, а она је испричана уз коришћење уобичајених поступака и мотива народног певача, и његовим маниром да ствари не казује непосредно, већ уз помоћ алегорија и формула које имају преносно значење. Мајка Маргарита у своме тужењу »кликује« двојицу својих најдражих, »синка свога«, и »брајенка«, који већ одавно нису више уз њу. На питање »биле виле планинкиње« зашто тако горко »цвили« и пролива »грозне сузе« говори она, понешто мучно и у тешко прозирним наговештајима, о »љутим ранама« у своме срцу, узрокованим одласком »свитлој зори од истока« њенога младога »Петра браца« и још млађега сина Ивана, кога тек што је »до витештва дохранила«. Дуго већ од тада она нема никаквога гласа о њима, ни о смрти, ни о животу њиховом, нити пак да нису допали у турско ропство, а указали су јој се разни »зли билизи«. На њене најпонизније молбе, на кумљења и братимљења, и на њена обећања, један црни гавран, који је увек предзнак несреће или њен гласник, и који се вије »над мерли (тј. над врховима зидина) од Задра града«, неће ништа да јој каже, неће чак ни да је гледа, и одлеће даље. Тек ће јој се »била вила планинкиња« сажалити, кад види колики су њени љубав и чежња: да драге своје искупи из »турске узе«, ако су они ње допали, спремна је на све: за брата да даде русу главу, а за сина да изгори »живим огњем«. Али, њене вести су црне, а обавештења злослутна: брата Петра обљубила је »млада мома Гркињица« и напојила га »мрзле воде забитљиве«, да се он никада више не сети сестре своје, а сину њеном Ивану, негде »у приморје виловито«, некаква »Цвите Приморкиња« исплела је венац »од примога [тј. врсте траве] виловита«, и пошто су се они »срдашци сањубили«, тим га је венцем »окрунила«, да се он више »никад мајци не заврати«. И она »мома Гркињица« и ова »Цвите Приморкиња« симболи су смрти, која је Петра и Ивана снашла на разним странама, па вила мајци Маргарити може само да поручи да и даље цвили и пролива »грозне сузе«, непрестанце, да јој се »лица никада не осуше«, али да никада више она неће »браца дозвати«, нити »синка дочекати«.

Ова прежалосна »бугаршћица«, испевана потпуно у духу, у сликама и у изразу народне песме, заснива се на неким околностима Бараковићевог живота: нађено је, у документима из онога времена да је он имао сестру Маргариту, која се 1577. године венчала у Задру, и једнога од двојице браће по имену Петар, па је по томе несумњиво да је у њој говор о личностима које су уистину постојале. Неизвесно је, једино, да ли је песник, приликом својих дуготрајних и честих лутања по далматинским градовима и околини њиховој, негде чуо потресну бугарштицу о тужењу неке уцвиљене мајке за братом и сином, па ју је онда прилагодио приликама властите породице, или је ту песму сам у целини смислио, што изгледа чак и ближе истини, с обзиром на понешто вештачки изведен склоп и састав те песме. Ако је то друго посреди, Јурај Бараковић показао се као народни песник првога реда, и то не само по чудесној моћи да се у потпуности унесе у поетику народне бугарштице, већ и по највишем степену остварене поетске лепоте.[99]

[99] Од сада већ прилично богате литературе о Јурју Бараковићу ваља поменути као свакако најзначајније следеће радове: M.(atija) Valjavac, *Juraj Baraković* [предговор књизи:] *Stari pisci hrvatski, knj. XVII: Djela Jurja Barakovića*, Zagreb, 1889, стр. V–XIII; Josip Aranza, *Was bedeutet »jarula« bei Baraković*, Archiv für slavische Philologie, XIV, 1892, 77; Ivan Broz, *Sitni prilozi za povijest hrvatske književnosti. II. Barakovićeva »Jarula«* Nastavni vjesnik, Zagreb, I 1892, 138–139; Petar Kolendić, *Baraković i njegovi poznanici u Šibeniku*, Prvi izvještaj c. k. državne reformne realne gimnazije u Šibeniku, šk. god. 1913/1914, Šibenik, 1914, 3–38; Milan Rešetar, *Bibliografski prilozi, I. Izdanje Barakovićeve »Vile Slovinke« od god. 1826*. Građa za povijest književnosti hrvatske, VIII, 1916, 462–464; Петар Колендић, *О Бараковићу у Шибенику*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, IV, 1924, 250–251; Tomo Matić, *Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba*, Rad JAZU 231, 1925, 192–283; 233, 1927, 22–84; Андра Гавриловић, *Приморски јубилеји*, Братство, Београд, 22, 1928, 147–156; Ante Petravić, *Juraj Baraković o Đurđu Brankoviću*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, IX, 1929, 123–128; исти, *Zadranin Juraj Baraković (1548–1628)*, Живот и рад, Суботица, V, 1930, 27, стр. 183–190 [претходни и овај рад у књизи истога аутора:] *Pete studije i portreti*, Zagreb, 1935, 123–132; Camilla Lucerna, *Die Hartin von Rab*, Jugoslavija, IV, 1931, 9, стр. 171–172; Franjo Fancev, *Sitni prilozi. 4. Posvetne pjesme uz Barakovićevu »Jarulu« od god. 1605*. Građa za povijest književnosti hrvatske, XIII, 1938, 287–293; Stjepan Antoljak, *Prilog biografiji hrvatskog pjesnika Jurja Barakovića*, Građa za povijest književnosti hrvatske, XXIII, 1952, 41–47; Dušan Berić, *Nekoliko podataka za biografiju Jurja Barakovića*, Mogućnosti, I, 1954, 5, стр. 324–331 [и у књизи истога аутора:] *Iz književne prošlosti Dalmacije*, Split, 1956, 35–48; Božidar Finka, *Oko godine prvoga izdanja Barakovićeve »Vile Slovinke«* Zadarska revija, IV, 1955, 5, стр. 294; Vjekoslav Maštrović, *Nepoznato izdanje Barakovićeve »Jarule«*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, III, 1957, 199–201; Петар Колендић, *Кад је постала Бараковићева »Драга«?* Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV, 1959, 148–149; Душан Берић, *Да ли је »Зорзи Браколеони« псеудоним пјесника Јурја Бараковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXVIII, 1962, 58–61; Arturo Cronia, *La fortuna di Dante nella letteratura serbo-croata*, Padova, 1965, 23–26; Franjo Švelec, *Barakovićevo lutanje morem*, Pomorski zbornik, Zadar, III, 1965, 1057–1065 [i u knjizi istoga autora:] *Po stazi netlačeni*, Split, 1977, 181–194; Svetozar Petrović, *Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti*, Rad JAZU 350, 1968, 44–65, 178–212; Franjo Švelec, *O dosegu najstarijih vijesti o bugaršticama*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXVII, 1971, 3–4, стр. 240–254 [и у књизи истога аутора:] *Po stazi netlačeni*, Split, 1977, 215–241; isti, *O kompozicijskim osobitostima »Vile Slovinke« Jurja Barakovića*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 14–15, 1975–1976, 555–567; *Jurju Barakoviću o tristo pedesetoj obljetnici smrti*, *Posebno izdranje »Zadarske revije«*, Zadar, 1979 [са следећим радовима:] Franjo Švelec, *Uz 350. obljetnicu smrti Jurja Barakovića*; исти, *Kako je nastala »Vila Slovinka« Jurja Barakovića*; Dalibor Brozović, *O Barakovićevu jeziku u zadarskom književnom krugu*; Josip Lisac, *Refleksi JATA u jeziku J. Barakovića u usporedbi s jezikom P. Zoranića*; Vesna Jakić-Cestarić, *Pjesnik Baraković – kroničar ratnih zbivanja oko Zadra – svoga vremena*; Ivo Petricioli, *Barakovićeva »Vila Slovinka« kao povijesni izvor*; Seid M. Traljić, *Veze Zadra i okolice s turskim pograničjem u Barakovićevo doba*; Stjepan Antoljak, *Djelatnost Jurja Barakovića u Novigradu*; Ivan Ostojić, *Nekoliko misli o podrijetlu obitelji pjesnika Jurja Barakovića*; Mirjana Šakota, *O dosadašnjim istraživanjima Jurja Barakovića i njegovih djela*. – Franjo Švelec, *Fantazijsko i zbiljsko u »Vili Slovinki« Jurja Barakoviča*, Studia slavica,

Четири деценије после Задранина Бараковића и сигурно без било каквог његовог утицаја, и капетан поморски из дубровачког села Слано, трговац уз то и покаткад дипломата у служби своје Републике Никола Охмућевић, записао је две народне бугарштице, односно »бугаркиње«. На неко од честих својих путовања понео је са собом ко зна који рукопис *Османа* Цива Гундулића и преписивао га је за себе у часовима доколице. Сводећи рачун о том свом послу, оставио је у два маха при дну појединих страна забелешке, у којима обавештава да је једанаест »бугаркиња«, како он назива »пјевања« Гундулићевог епоса, преписао »на 15 агоста у Бискаји 1651 годишта«, а преостало до »пјевања« (односно, по његовоме, »бугаркиња«) двадесет, довршио »на 20 окт.(обра) 1653 у Вијени од Аустрије«. После је, на празним листовима свога преписа – који је сада најстарији и најдрагоценији рукопис барокног дубровачког епа – унео девет »зачинака«, то јест лирских и љубавних песама непознатих Дубровчана, не пропустивши и у тој прилици да забележи да их је писао »у Прази од Боемије на 15 априла 1654«. Не зна се, међутим, јер Никола Охмућевић, супротно своме обичају, није оставио никакву белешку с обавештењем у коме је месту и када на преостале празне листове унео препис двеју »бугаркиња«; лако може бити да је и њих он писао управо за свога боравка у Прагу у пролеће 1654.[100] Још нешто сада није познато, а ипак корисно би било знати: да ли је »бугаркиње« Охмућевић писао по личном сећању, што је могућно, или их је преписивао однекуд, што се исто тако не може искључити.[101]

Прва »бугаркиња« коју је капетан из Сланога забележио има уместо наслова само назнаку *Bugarchignia*, а у њој се пева како је Змај Огњени умирао и које је предсмртне поруке давао. И она почиње стиховима словенске антитезе:

Што ми грака постоја у граду Купјеному,
Купјеному граду,
али ми се дјетић жени, али младо чедо крсти?
Ах, ни ми се дјетић жени, нити младо чедо крсти.
За Бога да вам сам,
него ми се Вук деспот с грешном душом раздијељује . . .

На питање »вјенчане љуби Барбаре, владике госпоје«, коме оставља своје »земље и градове«, коме »богату ризницу«, а коме њу, своју »љубовцу«,

Budapest, XXV, 1979, 377–384; Janez Rotar, *Barakovićeva bugarštica »Majka Margarita« i oko nje*, Zadarska revija, XXXII, 1983, 4–5, стр. 479–486; Злата Бојовић, *Шибенске године Јурја Бараковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XLIX-L, 1983–1984, Београд, 1987, 1–17.

[100] Литературу о Николи Охмућевићу и о његовом рукопису *Османа* видети горе у нап. 78.

[101] Обе »бугаркиње« из Охмућевићевог записа објавио је најпре Армин Павић у раду *Dvije stare hrvatske narodne pjesme*, Rad JAZU, 47, Zagreb, 1879, 93–128. Како су обе те песме крајем XVIII века преузете у један рукопис на коме су радили разни преписивачи, а који је најпре припадао властелину и песнику дубровачком Меду (Орсату) Пуцићу, потом Српском ученом друштву, а сада је у Богишићевој библиотеци у Цавтату, њих је, заједно с осталим песмама тога зборника, публиковао Стојан Новаковић *Ein Beitrag zur Literatur der serbischen Volkspoesie*, Archiv für slavische Philologie, III, 1878, 640–653. Бугарштица о смрти Деспота Вука унета је у антологију Мирослава Пантића *Народне песме у записима XV–XVIII века*, на стр. 61–63. Вид. тамо о Охмућевићу и његовом рукопису стр. 59–60, и 266, као и снимак стране на којој на почетак »бугаркиње« о којој је реч.

умирући деспот одговара друкчијим редом: »љубовцу« оставља своме »Богу великому«, земљу и градове »свијетлу краљу Матијашу«, који му их је и даровао, а о ризници упутства даје »побратиму« Митру Јакшићу, који је наишао, да га зове да устане »из меке ложнице« и да заједно иду »на Дунају с дјевојками вино пити«, што деспот није више у моћи да учини, да његову ризницу раздели натроје, од чега први део нека даде »калуђером Свете Горе«, да се »оци« моле »за душу за деспотову«; други део намењује »дјевојками сиротами«, да се оне »буду... од деспота споменути«, а последњи део одређује за »љубовцу своју Барбару«. Завршна деспотова одредба тиче се коња његових: »коња великога« да опреми и украси у свему најлепше, и одведе пред краља Матијаша и да му га поклони, с прегорком вазалском поруком: краљу су увек говорили да је деспот »од кољена невернога« и да ће му »невјеру на крајини учинити«, па сада се то и обистињује, јер је Огњени Вук пошао да служи »побољега господара« од краља угарскога, а то је Бог велики; остале пак коње деспотове нека Јакшић одведе »у клисуру камениту«, у којој нема »ни траве ни бистре воде«, да и коњи познају »да не имају господара«. А »љуби« Барбару Митар нека води »у доњу Хрватију«, куда »клети Турци« (»вјера их убила!«) никад не долазе, па деспоту не могу после смрти његове учинити никакве »срамоте«. Песма је прелепа колико је и претужна: сва трагика последњих деспота српских стала је у њу. Она се, зачудо, верно држи и посве правилне схеме бугарштица; и чак су и сви припеви у њој на својим местима: после првога, а затим редовно после сваког другог стиха, да песма закључи опет један дуги стих.

Друга »бугаркиња« у Охмућевићевом запису, о погибији краља угарског Владислава, нема ни те правилности у структури, ни сведености бугарштице о смрти деспота Вука: она је дуга и делује унеколико развучено, а напева у њој није било никаквих, па је накнадно неки читалац овога рукописа, опазивши тај »недостатак«, уписао на шест разбацаних места толико припева. У песми се најпре опширно казује како се краљ Владислав »отправља« на Косово, и са собом води »сву лијепу ср(п)ску господу«, са војводом Јанком на челу, да се тамо сусретну у боју с Турцима. »Госпоја краљица«, која зна да је њен брат неискусан у ратним окршајима, »ер није боја видио, ни на боју нигда био«, моли војводу Јанка да Владислава чува колико и своје »русе главе«, а овај узвраћа да ће то моћи само ако краљ у боју буде њега слушао, а не буде слушао »те охоле Угричиће«; ако тако буде, они ће се весело »са Косова завратити«, а ако краљ поступи друкчије и послуша охоле Угричиће, краљица се може већ сада нагледати брата, »јер га веће видјет нећеш«. На одласку, краљица понавља своје молбе, обраћајући се по реду тројици, своме брату, војводи Јанку и Секули, »свому вјеренику«, под којима хвата »коње добре« и дарује свакоме по »танахну бијелу махраму«. Већ на путу за Косово Владислав је оно што му се дешавало, што је виђао или са чим се сусретао доживљавао као лоша знамења, злу срећу, кобне наговештаје; коњ му се изненадно спотакао и он је у томе видео не само знак да му је Јанко дао »лоша коња«, већ је и познао да се неће са Косова »завратити«; на Косову су му се почеле »под ногам мртве главе подвртати« и питао се, с мрачним слутњама, да ли су те главе негдашњих ратника »живе биле«, и зашто нису отада Косово »дивнијем селим населили, манастијерим наградили«; и заклињао се да ће то учинити он, ако се врати отуда; Јанко му је узвратио сурово га враћајући у стварност и у оно што га чека сутрадан:

Ово ми су, мој краљу, ове главе живе биле,
А још прије нег буде ово сјутра прико подне,
Прије ти ће, господару, и твој живот омрзнути,
А нег да ћеш Косово дивнијем селим населити;

преко ноћи било је небо стално ведро, а ујутро питао се откуда су »друмови гори снијези западали« и откуда је »по Косову процаптјела дробна ружа«; Јанко му је и то све протумачио, али тумачења његова будила су још већи страх у младоме краљу. Последње, да на Косову нема снегова, ни ружа, него се то »бијеле пусти турски фаћели« (тј. повоји на глави) нагнала га је да се са ужасом запита и да предложи:

Да што ћемо ми, Анко, од нашега зла живота?
Ход'мо, Анко, бјежати ка Будиму лијепу граду.

Нису побегли, јер се Јанко томе супротставио, али је потом све било онако како је војвода упозоравао да бити не сме. Војску угарску разделио је он и распоредио на начин за младога Владислава најбољи, али охоли су Угричићи наговорили краља да Јанка не послуша и да се постави »на цареве таборе«, где је било најопасније, »с највеће Турака, а с најмање Угричића«. Владислава је убрзо стигла зла срећа: није се то чак ни збило у самоме боју, већ је он »у каловијех погинуо«, а Јанко војвода, који се борио храбро и свуда стизао, није успео да помогне своме краљу. По повратку његовом у Будим, сусрела га је, с љутим прекорима, »краљева сестрица«, којој је он одговорио правом истином: да је краљ само хтео да послуша њега,

Не би била, краљице, краља брата изгубила,
Ни угарскијем побојом Отмановић дичан био,
Нег би главом цар његовом замијенио Владисава
И војска му сва његова од угарскијех рука пала.

Али је Владислав слушао »теј охоле Угричиће« и тако је због лошег савета њиховог »изгубио русу главу«.

Песма ова није лепа превише, и то се види одмах при њеном читању данас: као да њен творац, или певач који ју је пренео у једном познијем часу, није био особито надарен уметник. Она уз то има и нечег вештачког, и то мора наводити на закључак да су јој и њени образовани записивачи додавали местимице понешто од свога »умећа«, нарочито у изразу, који не оставља свуда утисак несумњиве изворности. Песма није ни историјска, јер краљ Владислав, који је 1444. погинуо у бици на Варни, није никако могао бити учесник ове друге битке на Косову, несрећне не мање од оне раније, чији су трагови на бојишту били још видљиви, барем по овој песми, јер се овај пораз косовски догодио тек 1448, четири године пошто је млади угарски краљ био већ мртав. Овако се, међутим, смрт краља Владислава приказује и у неким другим, касније забележеним, бугарштицама: у време Николе Охмућевића, види се, та смрт је у »бугарштицама« била много више песнички мотив, него предмет историјског сећања.

Никола Охмућевић сачувао је својим записима од вечитог заборава две народне бугарштице, чије је текстове нашао или памтио у целини; придодао их

је Гундулићевом барокном епосу *Осман*, у коме је, на више места, реч о »бугаркињама«, њиховом пореклу, њиховим јунацима, тематском репертоару њиховом и њиховом певању; те две »бугаркиње« капетан и трговац дубровачки, чија књижевна знања нису била велика, схватио је као неку илустрацију, а можда и допуну, спеву Гундулићевом, који је и сам властито певање називао »бугарењем«.

Друга два записа народних бугарштица, приближно из истог, или само коју деценију познијег времена, нису, нажалост, спасла целовите њихове текстове, него представљају само наводе њихових почетака, указивања или подсећања на њих ради, а не с намером да се оне саопште у целини. Ранији од тих записа начинио је свестрани, и у историји народног песништва много спомињани, Јурај Крижанић. У својој граматици, необичној као и све што је он урадио, названој *Граматично изказивање об руском језику*, а писаној »в Сибири лита 7174« (односно од Христовог рођења, 1666), »поп Јурко Крижанић, презвањем Сербљанин, между Купоју и Вуноју рикамн во уездех Бихћа града окол Дубовца, Озља и Рибника«[102] унео је, у потврду својих језичких гледања, стихове неке, сада непознате, бугарштице о Марку Краљевићу и Радосаву Северинцу:

Још науче бесидити добри Марко Краљевићу,
А на то му одговори Радосаве Сиверинцу . . .

Толико је од те песме Крижанићу било довољно за ту прилику, али за позније читаоце тај наговештај није довољан да наслуте из које су бугарштице ова два стиха и какав је могао бити њен садржај. На другом месту истога списа Крижанић је потврду или пример за своје казивање нашао у одломку неке народне песме:

Кажите ми клете Турке
да крвавим биле руке . . .

за који се такође не види не само шта јој је био садржај, него ни толико да ли то нису два стиха неке ретке песме епске у осмерцима, што би лако могло бити с обзиром на слик *Турке / руке*, или пак само почетни стих какве бугарштице, који је био шеснаестерац, каквих стихова у тој врсти епске поезије има веома много.

Други одломак бугарштице у овоме веку нашао се неочекивано у једном приватном дубровачком писму из 1679. године. Упутио је то писмо, тадашњег 22. априла, из свога Дубровника у Рим властелин, дипломата и државник дубровачки, и песник једне барокне драме (*Дидоне*) и великог историјског

[102] Граматика Јурја Крижанића, чији се рукопис чувао у синодалој типографској библиотеци у Москви (Граматично изказанје об руском језику попа Јурка Крижанића презванјем Сербљанина между Купоју и Вуноју риками во ујездех Бихћа града окол Дубовца, Озља и Рибника острогов. Писано у Сибири лита 7174), штампана је у Москви као посебни отисак из »Чтенія общества и древностей россійскихъ«. О тој граматици и њеним издањима видети, Đuro Daničić, *Gramatika Gjurgja Križanića*, Rad JAZU, 16, Zagreb, 1871, 159–198. и нав. дело Vatroslava Jagića *Život i rad Jurja Križanića*, стр. 152, 221. Почетак прве песме из те граматике доноси Ватрослав Јагић у нав. расправи *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 119, а оба одломка наводи Валтазар Богишић на стр. 70. свога *Предговора* у нав. књизи *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*.

епоса *Дубровник поновљен* Јакета Палмотић пријатељу Стијепу Градићу, властелину и дипломати такође, опату и библиотекару Ватиканске библиотеке, историчару и филозофу и ерудити најширих занимања, и свакако једној од најкрупнијих личности Дубровника у XVII веку. Јадајући се из земљотресом порушеног и свакојако још унесрећеног града, Палмотић је у своја размишљања уплео, као цитат, малени део из народне бугарштице о Михаилу Силађију, опеваном и слављеном »Угричићу« у нашим народним песмама под именом Михајло Свилојевић, и о његовом поразу и слому из 1460. године.[103] Ти стихови, које је Палмотић упамтио и навео у облику

Секула ти сестричића смртно тужна израниште,
Живога сокола,
а Михајла Свилојевића једва жива ухитише

део су једне бугарштице која је преживела све до средине XVIII века када ју је записао у целини неки непознати Пераштанин. У то позније време ти стихови били су тек понегде незнатно измењени и имали су међу собом друкчији поредак:

Црна бана Михаила жива га су уфатили,
Невољна јунака,
Секула сестричића смртно га су изранили.

Бугарштица о Силађију, која је почињала стихом »У истоку јасна зора бијело лице румењаше«, а којој је Богишић ставио наслов *Војвода Јанко бјежи пред Турцима*,[104] била је, како то ово дубровачко писмо показује, веома добро позната у Дубровнику средином XVII века. Драгоцена је, и преважна, чињеница која се из овог узгредног њеног навођења може сагледати, да се она пева, и воли, и у појединим животним приликама цитира, у круговима дубровачке аристократије, истанчаног духа и префињеног барокног укуса, баш као што ју је, сасвим извесно, онда знао, певао и слушао и необразовани дубровачки пук. Било је то уосталом у још увек златно доба, и у највишем њиховом тренутку у свакоме погледу, пре него што ће, убрзо, оне почети полако да вену и посустају, и да се тање и проређују, све више губећи корак у односу на епско певање у десетерцу и уз звуке гусала, коме су морале и коначно да уступе место као новом и живљем начину епског песништва, који је свакако више и боље одговарао временима такође новим и у свему безмало друкчијим од времена ранијих и тада већ давнашњих.

Гусле, или, према старијем начину изговора, *гусли* као ознака за музички инструмент на коме се свира (*гуди*) или уз који се пева, спомињу се из заглушних давнина, а у овом временском одсеку и веома често. Ти помени

[103] Радован Самарџић, *Једна стара преписка*, Политика, 21. фебруарја 1960; исти, *Велики век Дубровника*, Београд 1962, 532.

[104] Налази се та песма у перашком рукопису непознатих сакупљача (или преписивача?), који се сада чува у Архиву Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу под сигнатуром IV a 30 (раније бр. 638). Објавили су је F. Miklosich у нав. *Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie. I. Volksepik der Kroaten*, бр. 16, стр. 35–36 *(Угрин Јанко војевода)* и Валтазар Богишић у нав. збирци *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, бр. 25, стр. 71–72 *(Војвода Јанко бјежи пред Турцима)*.

сусрећу се у књижевним делима наших писаца, углавном са Приморја, а и у понеким које су писали странци, у речницима народнога говора, у историјским саставима и у путописним сећањима, и у сваковрсним узворима документарне природе. Јављају се понегде и њихове представе на сликама. У свим тим многобројним сведочењима о њима није увек јасно да ли је реч о познатом народном музичком инструменту, а гдекад је, штавише, очигледно да се под тим називом подразумева сваки други жичани инструмент, на коме се изводи било каква, а не само музика нашег и народног постања. Исто тако, само се из неких од тих спомена недвосмислено може закључити да се ту уз *гусле* (или *гусли*) певају народне песме, пре свега епске, али уз њих и песме разних других врста, док је неретко напротив сасвим сигурно да се у њима подразумевају песме извођене уз гусле које никако нису могле бити народне нити пак усменог настанка уопште.

Тако када сплитски ренесансни песник и настављач традиција средњовековних наших »зачињаваца« Марко Марулић (1450–1524) приповеда, у своме великом спеву *Јудита* (из 1501. године), како силовитог и преохолог војсковођу асирског Холоферна преплашена »господа велика од градов«, на које је у свом освајачком походу наилазио, поздравља, уз остало, свирањем на гуслама и леутима (»туј ти му звоњаху гусле с леуташи«),[105] несумњиво је да ти старозаветни свирачи нису могли употребљавати ни наше гусле, нити пак нововековне европске лауте (лијуте), него је Сплићанин и овде чинио само један од безбројних анахронизама, стављајући у свој приказ одређених збивања из најдревнијег времена, уместо ондашњих, појмове, речи и предмете из властитога доба. Ни код Нињанина Петра Зоранића (око 1538–пре 1569) не може бити сигурно да се у многим поменима гусала у његовом пасторалном роману *Планине* (штампаном 1569. али насталом најдаље до 1538) сваки пут мисли на народни инструмент тога назива. На свом замишљеном путовању кроз планине роднога краја његов пастир Зоран – а то је сам песник, у ствари – долази у друштво више група пастира који му певају најразличитије песме увек уз гусле; једном су то »писни разлике«, односно љубавне песме, пастира Сладмила о љубавној чежњи његовој за Маритом, Сипка о пастирици Писанки и њеним чудесним очима, или Зеленка у славу његове Марије; у другој прилици су то »петја на промин«, што ће рећи песме у дијалошком облику попут италијанских тенцона, у којима се пастири, у некој врсти препирке, надмећу, узајамно оспоравају или пак допуњују у песничкој обради неке теме, у неком свом виђењу ствари или пак у представљању неког личног расположења: Сладмил и Плинко славе лепоту својих »љубовци«, Борник и Славко певају у тону и на начин »напојниц«, Славгор и Даворко наричу о »расутој башћини«, Вислав, »чемерно јечећи«, тужи у »нарикању« за несрећном Аницом; напокон, на крају дела, уз гусле пастир Росјак »кличе« хвалоспев бискупу Јурју Дивнићу. Уз описе које придодаје на некима од тих места види се како је Зоранић замишљао да то свирање и певање изгледа: певач најпре »среди тихо зук од гусал«, а затим »мало погудив и глас зуком средив« кликује своју »писан«; или пак по два пастира »оба купно« гуде у гусле пре но што ће почети да певају »за послух мej дружином славит«. Из тих његових описа види се да је цео гусларов поступак при певању Зоранић замислио према

[105] То је стих 95. »либра« (тј. певања) другог Марулићевог спева. Вид. *Pjesme Marka Marulića*, Skupio Ivan Kukuljević Sakcinski. [У књизи:] *Stari pisci hrvatski*, knj. I, Zagreb 1869, 18.

стварним примерима из живота. Иако се за песме које његови пастири певају понекада каже да се то чини »у зук« познатих народних песама, или на начин њихов (»од напојниц«, на пример), те песме ипак нису народне, већ су оне прави уметнички саставн, у којима је Зоранић у најбољем случају користио поједине мотиве, слике, обрте или изразе преузимане од народног песника.[106]

У низу помена гусала и гуслања, као и певања уз њих, који се читају код других старих писаца наших много је јасније да су песме које се при том певају народне, било епске и јуначке, било оне из осталих врста. Код Дубровчанина Мавра Ветрановића (1482–1576) сасвим је очито да је у стиховима »жељно уздишу [тј. уздишем] у муци и труду гди твој бук услишу [тј. узслушам] јак [тј. као] гусли гди гуду« из његове *Пјесанце у вријеме од пошљице* остало забележено сећање на певање епских песама уз тај народни инструмент, које је најчешће било претужно, и на утисак код слушалаца од њега.[107] Марин Држић, међутим, као да је сведок да су се почаснице, односно поћашнице, како их он назива, певале не само уз »мјешнице« (а то ће рећи: гајде), већ, ко зна како, и уз гусле. Млади Дубровчићи из његовог *Дунда Мароја* у разговору који воде чак у далеком Риму спомињу »почаснице«, а један од њих, по имену Влахо, чак и казује, можда и пева, једну од њих, додуше ненародну по свему судећи, нашто му други, који се зове Пијеро подсмешљиво добаци: »Ах, ах, за ране божје, гдје су мјешнице, да ју уз мјешнице речеш«, а овај, још истрајнији, одмах одбруси на то: »Да су гусли, уз гусли бих другу рекао«.[108] Писац босански с почетка XVII века Иван Бандулавић, који је према другим ауторима приређивао и за своје вернике латиницом штампао само побожне књиге, у једној од њих, коју је назвао *Ново истомачење пиштола и еванђеља* (изишла у Венецији најпре 1613, а потом, у бројним издањима, и у низу доцнијих година) нашао је место и прилику да начини једну барокну игру речима, у којој су се на окупу стекли безмало сви термини везани за гусле и певање уз њих: »Глас гусларев гудећих у гусле своје«.[109] А познобарокни песник и дипломата дубровачки Јакета Палмотић, досад већ у више махова споменут, у великом свом епосу *Дубровник поновљен*, у коме опева пропаст и несрећу свога града проузроковану страховитим земљотресом 1667. и поновно уздизање његово из прашине и рушевина, захваљујући самопрегору родољубивих Дубровчана и грчевитим напорима и државничкој мудрости његове властеле, на више је места био у прилици да спомене народну песму и њено певање, и да тако и сам сведочи о њима. Једно је такво место и о гуслама у певању деветом његовога спева.[110] Приказујући како су дубровачки поклисари, »два племића господита«, од којих је један био управо

[106] Видети нав. рад Мирослава Пантића *Petar Zoranić i naša narodna književnost*, 450. и даље.

[107] *Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*, Skupili Dr. V. Jagić i Dr. I. A. Kaznačić [У књизи:] *Stari pisci hrvatski*, knj. III, Zagreb 1871, 65–66.

[108] Тај разговор води се у другој сцени другога чина најгласовитије Држићеве комедије (вид. *Stari pisci hrvatski*, knj. VI², 298).

[109] Вид. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, Zagreb 1887–1891 под речју *Gusli*.

[110] Спев *Дубровник поновљен*, који је после песникове смрти (1680) остао у рукопису и не посве довршен, »за тисак је приредио и растумачио« Дубровчанин Стјепан Скурла и, заједно с трагедијом *Дидоне* истога песника, издао у Дубровнику 1878. године (*Dubrovnik ponovljen*. Spjevao Jaketa Palmotić Gjonorić vlastelin dubrovački . . ., U Dubrovniku, Nakladom i troškom tiskare D. Pretnera, 1878, »Narodna biblioteka«, I). Постоји и фототипско издање тога епоса, начињено с поменутог Скурлиног издања, које је приредио Johannes Holthusen, а издавач му је Wilhelm Fink Verlag, München, 1974; изишло је као Band 95. библиотеке Slavisch Propiläen.

песник Палмотић, улазили, јашући на коњима, у Нови Пазар, на путу за Цариград, препуном неизвесности и најцрњих претњи, казује да су пред њима пешице ишла »три Турчина поносита«, додељена им као пратња и обезбеђење, који, да разгале и охрабре господу из Дубровника,

> ... под гусли прем велике
> припијеваху у глас врли
> дубровачке славе и дике
> и глас у вијек неумрли.

Неисказана је штета, несумњиво, што Јакета Палмотић није, по примеру Петра Хекторовића, уметнуо у свој епос верни запис барем неке од тих песама народних у славу и хвалу Дубровника, које су дубровачким посланицима уз гусле певали њихови турски пратиоци, највероватније муслимани нашега тла и језика, и нашега порекла; јер тако бисмо за те песме могли знати, између много чега другога, и да ли су оне биле у десетерачким стиховима, док сада смемо рећи једино да је то вероватно.

Посебна је занимљивост у овој невеликој историји гусала и њиховога спомињања у књижевности XVI и XVII века околност, неистицана до сада, да је о том народном инструменту реч и у старим пословицама нашим. У рукописним збиркама из XVII века, насталим негде у српским странама и писаним ћирилским словима, и где су пословице биле врстане по азбучном редоследу, а које су збирке до нас дошле преко дубровачких преписа латиницом из краја истога века, као и у онима којима су аутори били Дубровчани, има бар две такве пословице, и обе на свој начин карактеристичне.[111] Једна је »Ако не зна у гусле, а ти му дај таламбас«, и она с подсмехом и неком врстом деградације треће личности казује да ако неко није за посао вишега степена умећа и према томе и вишег реда (као што је гуслање), нека му се даде нижи и мање вредан посао (као што је ударање у таламбас), за који он јесте. Друга је »У млину гусли не требују«, што значи да су звуци гусала сувишни онде где се, као у воденицама од заглушног клопота њених каменова, оне не могу чути.

Од речника језика српскога или хрватскога, који се у ова времена називао радије именима другим и мање одређеним, било да су она општија и шира – као што су »словински« или »нашки«, на пример – или пак ужа и безмало локална – каква су »далматински« или чак »дубровачки« – гусле као реч или појам долазе најпре код двојице писаца, а стицајем околности и лексикографа, из Далмације, Фауста Вранчића, хуманисте из Шибеника (који је живео од 1551. до 1617) и вишестраног исусовца Бартула Кашића са острва Пага, теолога, песника, граматичара и прозног писца, који је за живота (од 1575. до 1650) издао скоро непрегледни низ књига. Та два речника очигледно су у некој међусобној вези, а претходник може понајпре бити Вранчићев, који је у свом времену једино и штампан (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae*, Венеција, 1595), док је речник Кашићев остао после њега у рукопису, и угледао је света тек недавно, под насловом који од његовог аутора не потиче.[112] Врaнчић је у свом речнику, у који су ушле речи »пет најплеменитијих језика Европе« – а по њему су то језици латински, италијански, немачки, »далматински« и мађарски – унео речи *Guzlê* и *Guzlar*, које одговарају речима латинским *Lyra* и *Lyricen*, италијанском *Lira* и *Sonatore*, немачком *Harpff* и *Harpf-fenschlager* и мађарским *Hegedeü* и *Hegedeüs*. Умногоме је једноставнија ситуација око ове ствари у речнику Бартола Кашића, јер у њему наша реч долази на првом месту и она се тумачи у ствари, а тумачења су, осим тога, једино на италијанском језику. Код Кашића долазе исте две речи које и код Ф. Врaнчића, *guslar* и *gusla*, а италијанска су им значења *sonator di lira* (тј. свирач на лири) и *lira*. Писци речника нашега и појединих других језика у односу на језик наш који су своја лексикографска дела објављивали после Ф. Врaнчића и Б. Кашића понављали су углавном исте одреднице (*гусли, гусле*) и давали су за њих и истоветна или слична објашњења (*cithara, lyra*). Само је Италијан Јакоб Микаља (Giacomo Micaglia, 1600–1654) у свом »словинско«--италијанско-латинском речнику *Blago jezika slovinskoga ili Slovnik* (Анкона – Лорето, 1649–1651) привео још и обрт *udarati u gusle* с објашњењем *fidibus canere*, показујући самим тим своје дубровачке изворе, јер тамо се за свирање на инструментима са жицама говори »ударање«.

Један, и веома рани, графички приказ гусала јавља се у ово време на натписном листу књиге *Пјесни покорне краља Давида* песника дубровачког барока Џива Гундулића штампане у Риму 1621. године. Тај приказ смештен је у оквире раскошне инквадратуре, искићене симболичним ликовима, грбовима племићких породица Бунића и Гундулића окаченим о барокно извијане стубове и цртежима музичких инструмената који су по замисли песника карактеристични за време, прилике и књижевност два ауторска чиниоца ове књиге, библијског псалмопевца и песника дубровачког који је његове покајничке псалме (пјесни покорне) препевао нашим језиком. У првом случају је то лира, у другом су то гусле; уз песничку реч Гундулићевог језикаprema-томе долазе гусле, како би се из овога највероватније имало закључити, као што опет уз реч краља Давида долази лира, као њен пратилац. Лира и гусле налазе се нацртане на предњим странама правоугаоних основа стубова који носе натписни оквир, и то лира на левој, а гусле на десној од тих основа.[113]

Свирање на гуслама и певање уз њих спомиње се, с више или мање појединости, но никада довољних да би се до краја све сазнало и схватило, и да

[111] Једна од тих збирки, преписана латиницом у Дубровнику 20. августа 1697, како је на њој означено, под насловом *Proricja slovinska*, представља основ познате књиге *Poslovice* коју је, о трошку српске кнегиње Јулије Обреновић, »на свијет издао« Ђуро Даничић у Загребу 1871. О њој видети: Мирослав Пантић, *Вук Стефановић Караџић и наше народне пословице.* [Поговор књизи:] *Сабрана дела Вука Караџића, књига девета: Српске народне пословице.* Београд 1965, 585. и даље.

[112] *Bartol Kašić SI Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom.* Prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat. Editio princeps, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, Zavod za jezik IFF; 1990. Рукопис 194, из кога је Кашићев речник пресликан и штампан, чува се сада у Књижници Мале браће у Дубровнику, а у почетку је припадао библиотеци Исусовачког манастрира у том граду; како се раније слутило, а сада је заслугом В. Хорвата установљено, тај је рукопис Кашићев аутограф. Од речника Фауста Врaнчића постоји репринт, који су 1971. у Загребу заједнички издали Liber и Institut za znanost o književnosti.

[113] Пошто је приказ гусала први пут распознат и репродукован у антологији *Народне песме у записима XV–XVIII века* Мирослава Пантића из 1964, било је то једноставно прихваћено и преузето као да је реч о општепознатој чињеници и без потребе да се наводи извор такве тврдње (упор. наведену »антологију« *Bugaršćice starinske hrvatske narodne pjesme* Јосипа Кекеза из 1978, 265). С друге стране, амерички зналац наше народне поезије Алберт Лорд покушао је у једној прилици, без успеха, да оспори закључак да је на фронтиспису Гундулићеве књиге приказ гусала, тврдећи да је ту заправо насликан дубровачки инструмент који се назива *лијерица*.

после не би преостали низови питања без одговора, у многим другим текстовима из овога времена, како документарног, тако и књижевног карактера и порекла. Није јасно, примера ради, шта је извесни Марин слепац (Marin ciecho), »као слепа особа« (come persona ciecha) певао »свирајући у гусле« (sonando nelli gusli), двадесетог јула 1547. на дубровачким улицама када су га двојица, од којих је један био странац, и један је дубровачки грађанин Баро Братутовић, истукли, и још су му уз то гусле сломили у комаде.[114] Да ли је разљућене огорчила слепчева песма, или их је само нервирало његово гуслање? Вест ова и поред наведених недоумица није без значаја за историју народног песништва: њом се потврђује, ко зна који пут, да су певачи и преносиоци народних песама били слепи гуслари; и затим, у италијанском тексту, којим је запис о овом догађају писан, помиње се много пута овај инструмент, и сваки пут је то на нашем језику, а у оба облика његовога назива: *gusli* и *gusle*. Српски народни инструмент помиње заредом више пољских писаца, а међу њима и барокни песник Хјероним Морштин (Hieronim Morsztyn 1580–1623?) у књизи *Swiatowa rozkosz*, штампаној у Кракову 1606. и поновно издатој у Познању 1622. године. У одсеку те књиге која се назива *Muzyka* Морштин казује како међу војницима, који су већ увелико сити труба и бубњева, тужни Србин (Serbin żałośny), погнувши главу у страну вуче дуго гудало, »свирајући им старинске песме (Starodubskie dumy), о томе како су некада Пољаци и јуначки Хрвати (Mężne Horwaty) тукли Турке«.[115] Историчаре књижевности занимало је ово сећање пољскога песника у коме није било лако докучити какве су то епске песме о јуначким подвизима Пољака и Хрвата у борбама против Турака могли певати тужни српски гуслари, па су помишљали да би у њима морало бити речи о бици код Варне, која се догодила 1444. године и у којој је у војсци краља угарског и пољског Владислава било уистину Пољака и Хрвата. Те песме споменуће само коју годину доцније, и опет неодређено, и Дубровчанин Џиво Гундулић у своме *Осману*, али изоставивши, зачудо, напомену о јуначким Хрватима као њиховим јунацима.

Неколико других странаца који су по разним пословима и са разноврсним намерама пролазили нашим крајевима и имали сусрете с нашим људима, описујући касније оно што су доживљавали или виђали, остављали су успут и понеку драгоцену белешку о гуслама и гусларима. Један је од њих Француз Ле Февр (Le Febvre), који је као секретар новога амбасадора свога краља – звао се тај високи господин Achille de Harlay, baron de Sancy и имао је тек двадесет и пет година – код турскога султана, прошао нашим странама такозваним дубровачким путем из старе Рагузе преко Херцеговине и дела Србије у јесен 1611. године. Морало се цело то не баш малобројно посланство заустављати путем на уобичајеним станицама, а Monsieur Le Febvre је за све време разгледао с радозналошћу и пажњом крајеве, прилике и људе, и понешто је од тих

[114] У овом случају дубровачки суд водио је истрагу, а тужба оштећенога и сведочења очевидаца уписани су у књигу *Lamenta de intus* 9 (1547–1548), 90, Хисторијског архива у Дубровнику. Видети о томе шире: Miroslav Pantić, *Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture. 1. Narodna pesma i njeni pevači u Dubrovniku u XV i XVI veku*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XIX, 1, 1971, 7.

[115] V. Jagić, нав. рад *Građa za slovinsku narodnu poeziju*,117–118; Konstantin Wiskowatij, *Pogłosy historji polskiej w epice jugosłowiańskiej*, *Praha* 1933, 190; Крешимир Георгијевић, нав. дело *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности*, 2. (Вид. и рецензију Вацлава Паркота о тој књизи у часопису »Јужнословенски филолог«, XV, 1937, 241.)

уочавања уписао у свој путни дневник. Французи су били тако у Милешеви, а 26. августа нашли су се у Пироту, где је управо био у току вашар. У свом опису тог догађаја Ле Февр се сећа да се на сајму окупило много и сваковрсних људи, а међу њима и слепих жена, које су певале уз инструмент који по свему ономе што француски писац о њему бележи није могао бити друго до наше гусле, мада тај назив није употребљен. Ле Февр пише да су те слепе жене – дакле, већ тада слепице – певачи, као касније Вукове певачице Живана или Слепица из Гргуреваца – својим гласом »пратиле звуке неке врсте виолине, сачињене од једног краја цепанице, слабо отесане, и од једне жице, начињене од десет или дванаест коњских длака састављених, по којој су свирали гудалом начињеним од истих длака, додирујући ту жицу прстом леве руке да би из ње извукли разне тонове у складу с певањем«.[116]

И Истранин фра Павао из Ровиња (Paolo di Rovigno), заправо Павао Пелицер (Paolo Pelizzer, рођен 1599), који је можда био Италијан, а можда је и човек наше крви и нашега језика – јер писао је он и проповедао и италијански и »словенски« – приликом своје визитације Босне године 1640 – када је тамо по налогу својих старешина срећивао раздоре и неслогу проузроковану околношћу да су се истовремено на тлу Босне нашла чак три бискупа, која су се međусобно борила око јурисдикције – имао је у манастиру Високо неочекивани сусрет с неким гусларом. Тај тренутак описао је он, као и многе друге, и много шта друго, уосталом, у Споменици о тој својој посети Босни године 1640. »Пошто дођосмо у Високи – бележи он тамо – дође у време нашега доручка некакав световњак да свира у неку домаћу виолину (gusla) која је производила не малу жалобност« (che rendeva una malinconia non poca).[117]

Низ пољских писаца који су знали за српске гусле (Serbskie skrzypki) и спомињали су их у својим делима наставља Кацпер Мјасковски (Miaskowski, 1553–1622); уз гусле, међутим, он као народни српски инструмент, везује и гајде (dudy). У песми *Месојеђе пољско* (*Mięsopus polski*), која је међу корицама његове књиге *Zbiór rythmów* (издате први пут у Кракову 1612, а прештампане 1622. године) Мјасковски пева о богу Баху, који је, по њему, »оставио машкаре и веселе свеце«, па даље има затим и стихове: »Српске ће гусле и гајде заглушити месојеђе када људи појуре с маскама од врата ка другом зиду...«[118] Какво је, и у чему, било то учешће српских гусала и гајди у пољским покладним играма и весељу имаће тек да се истражи и извиди, ако је то уопште могућно; засад остаје посве нејасно. Још мање јасности и светла има у поменима гусала – пре ће ту бити реч о виолини – у осмој идили *Śpiewacy* књиге *Sielanki nowe ruskie*... (Краков, 1663) пољског песника Јузефа Бартоломеја Жимoровича (Zimorowicz, 1597–1677). После свирке у некакве »италијанске гусле« – што би непорецивo морала бити виолина

[116] Путопис Господина Ле Февра (*Le voyage de Monsieur de Sancy, ambassadeur pour le Roy en Levant, faict par terre depuis Raguse jusque a Constantinople l'an 1611. Et ecrit par Monsieur Le Febvre l'un de ses secrétairs*) приказивали су, а делом доносили у преводу: Vjekoslav Jelavić, *Kratki francuski putopis kroz Hercegovinu i novopazarski sandžak iz godine 1611*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, XIX, 1907, 471–482; Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI–XVII век*, Београд 1961, 63–64; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1966, 29–31.

[117] *Stipan Zlatović, Izvještaj o Bosni god. 1640 o. Pavla iz Rovinja*, Starine JAZU XXIII, Zagreb 1890, 1–38. (Део о гуслама на стр. 25.)

[118] *Vatroslav Jagić*, нав. *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 118; Крешимир Георгијевић, нав. књига *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности*, 2.

– ношене су и гусле српске, а поред њих и »цимбали у које се дува«, да затим песник настави, нејасно како је и почео, говорећи о певању некога хора у пратњи музике: »Већ сам почео био, презревши кутнарске фруле, певати уз српске гусле«.[119] Зачудо дуги низ пољских песника из ова два века који су у својим делима спомињали српске гусле окончава тек славни Вацлав Потоцки (Wacław Potocki, 1621–1696), који им је у свом делу *Poczet herbów* (Краков, 1696) посветио два стиха, придодавши уз њих, додуше, као по следу неке пољске традиције, и гајде. Како се из тих стихова види, на гуслама и гајдама свирало се – а уз њих се ваљда нешто и певало – по ондашњим пољским крчмама, и тамошњи сељани радо су све то слушали. Песник је рекао заправо да племићи пољски имају тада своје старе грбове, али да »сељак не брине о њима, само да му свирају у крчми гајде или српске гусле« (dudy albo grały serby).[120] Тешко је данас наћи било какав прихватљив одговор запитаности о разлозима овако бројних, и оволико честих, боравака српских гуслара у Пољској у та давна времена. Очигледно је да су, због нечега, они тамо били омиљени када су се давали на тако далек пут – онда још далеко дужи – да би стигли у те туђе стране. Ако, то јест, као што може бити исто тако, њихово спомињање у песничким делима пољским није постало једно од општих места савремене пољске књижевности, што би свакако остало као знак трајне популарности српских гусала и гуслара у Пољској, али што се не би могло одржати као сведочење о њиховој стварној и непрекинутој присутности тамо у свим тим столећима.

Сасвим је друго питање које су се и какве песме певале уз гусле, на које сеназилази толико често, и малтене на свим странама, чак и не само нашим, у ова два века из дуге прошлости српског народног песништва. О томе сва бројна сведочења о њима, која су до сада могла бити прикупљена, постојано и скоро би се рекло: непрозирно ћуте. Само се може слутити – пошто другога пута нема – да су те песме ретко када бивале бугарштице, јер су се оне певале без инструменталне пратње, па према томе и без једноликих и тужних звукова гусала, а да су, напротив, далеко пре, и заправо једино, могле бити песме у стиховима од десет слогова, јуначке и епске.

[119] К. Георгијевић, *нав. дело, 2* (одатле су и сви подаци, као и превод односних места).

[120] Поменуто дело Вацлава Потоцког има у ствари дужи наслов: *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego.* Као сведочанство о српским гуслама та се књига не наводи у више пута цитираној књизи К. Георгијевића *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности.* Споменуо га је тек Вацлав Паркот у приказу Георгијевићеве књиге (Јужнословенски филолог, XVI, 1937, 242).

ЛИКОВНЕ УМЕТНОСТИ

РАЗДОБЉЕ ПРИЛАГОЂАВАЊА. УМЕТНИЧКО СТВАРАЊЕ ОД ТУРСКИХ ОСВАЈАЊА ДО 1557. ГОДИНЕ*

У деценијама жестоких ратних сукоба и пустошења, од последњих деценија XIV до средине XV столећа, уметничко стварање се није гасило у српској кнежевини, потом деспотовини. Штавише, и онда када је у време Ђурђа Бранковића постало јасно да су одбројани дани независне српске државе, са неочекиваном постојаношћу и даље се градило и сликало.[1] Још на две године пред пад Смедерева (1459) и коначан губитак независности тадашњи деспот Лазар Бранковић подиже цркву Свете Тројице у Горњој Каменици.[2]

Када је вал турских освајања преплавио српску деспотовину 1459. године, замрло је једно време уметничко стварање. Разлози су лако схватљиви. У годинама ратних окршаја и пљачкања дошло је до општег осиромашења и било је потребно да прође неко време у крајевима које су Турци заузели, док се поједини сталежи или угледни појединци нису економски опоравили. Некадашњи главни ктитори – чланови владарске породице и племићки угледници – изгинули су у бојевима или избегли у суседне области, посебно у јужну Угарску из које су покушавали као мађарски вазали да наставе борбу.

Уместо њих, као донатори већи значај у првом столећу турске владавине српским крајевима стичу клирици, како свештеници као предводници група верника, тако и високи достојанственици српске цркве.[3] Чини се карактеристичним да се управо један митрополит јавља као ктитор при првом познатом уметничком подухвату после пада српске државе. У припрати цркве Ваведења у Новој Павлици на Ибру већ у марту 1464. убележио је своје име као ктитор живописа рашки митрополит Јоаникије.[4] Али и касније поједини предузимљиви црквени предводници помажу уметност, подстичући црквену

* Ово поглавље, које хронолошки припада II тому ове историје, завршено је априла 1991, пошто је аутору накнадно понуђено да га напише. Три поглавља о уметности у доба турске владавине која следе предата су за штампу 1980, односно 1981, а редигована су 1987.

[1] В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 104–105; Г. Бабић – В. Ђурић, *Полет уметности. Историја српског народа II*, Београд 1982, 189–191; S. Petković, *Serbian Painting at the Time of George Branković (1427–1456)*, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 32/5, Wien 1983, 195–203.

[2] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 318; В. Ђурић, *нав. дело*, 226.

[3] S. Petković, *Art and Patronage in Serbia during the Early Period of Ottoman Rule (1450–1600)*, Byzantinische Forschungen XVI, Amsterdam 1990, 401–414.

[4] Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења XV, Београд 1983, 245; исти, *Откриће фресака у Новој Павлици – прилог проучавању уметности XV века*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 150–153.

активност. По налогу и трошком херцеговачког митрополита Висариона 1510. године саграђена је и живописана велика црква манастира Тврдоша код Требиња.[5] Други, новобрдски, митрополит Никанор је током друге четвртине XVI века наручио и платио преписивање више књига, две репрезентативне иконе, као и израду предмета неопходних за богослужење. Њему се приписује да је ктитор живописа у грачаничкој спољашњој припрати око 1530.[6]

Знатну улогу у ктиторским подухватима последњих деценија XV и у првим деценијама XVI века имали су здружени верници по селима и хришћанским махалама градова који су, предвођени свештеницима, својим прилозима омогућавали обнављање, живописање и обдаривање цркава (Ајдановац, 1492, Трново, 1505, Рашинска црква, 1518).[7]

Има, међутим, и имућних појединаца, клирика или световних људи, који су били довољно богати да буду ктитори често овећих храмова. Неки Марин из Кратова, син попа Радоње, можда закупац рудника, платио је да се живопише црква манастира Прохора Пчињског 1488/1489.[8] Цркву манастира Ваведења Богородице у Јашуњским манастирима подигле су и украсиле фрескама 1499. године четири монахиње, можда потомци неке племићке породице.[9] У натпису над улазом у манастирску цркву Борач у Гружи као ктитор је означен протопоп Јован.[10] Свету Тројицу код Пљеваља саградио је у четвртој деценији XVI века јеромонах Висарион, највероватније имућни занатлија или трговац који се закалуђерио у познијим годинама.[11] Међу локалним угледницима који су сачували привилегије и под Турцима, али су остали хришћани, било је такође оних који су подизали задужбине. Цркву Св. Николе у Тријебњу код Стоца гради 1534. војвода Радоје Храбрен из породице Храбрена Милорадовића, чији ће чланови и касније помагати цркву и уметничке подухвате.[12]

Отежавајућа околност за живи уметнички рад у деценијама после турских освајања била је забрана подизања нових хришћанских храмова, односно њихово проширивање при обнови.[13] Иако новија археолошка истраживања

XXVII Св. Никола враћа вид Стефану Дечанском, сликар Јован, црква Св. Николе, манастир Морача, 1639. година.

[5] V. Ćorović, *Trebinjski manastir (Tvrdoš)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII, Sarajevo 1911, 518; *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII – XVI, в.*, ed. J. Тадић, Београд 1952, 838.

[6] Р. Грујић, *Прва штампарија у Јужној Србији 1539. године, на Косову пољу у манастиру Грачаници*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV–XVI, Скопље 1936, 84–86; Р. Љубинковић, *Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора*, Старинар н.с. V–VI, Београд 1956, 130; С. Петковић, *Сликарство спољашње припрате Грачанице*, зборник *Византијска уметност почетком XIV века*, Београд 1978, 201–211; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд 1988, 251–254, 268–269; С. Петковић, *Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539*, Старине Косова IX, Приштина 1989, 71–85.

[7] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 374, 433, 434.

[8] *Исто*, бр. 357.

[9] М. Ћоровић–Љубинковић, *Јашуњски манастири*, Старинар н.с. I, Београд 1950, 229–230.

[10] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 575.

[11] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 18.

[12] В. Ћоровић, *Херцеговачки манастири*, Старинар X–XI, III серија, Београд 1935–1936, 30; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 156–157.

[13] О томе уп.: С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Београд 1965, 47–49; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд, 1984, 27–31. Наредбе султана су у том погледу биле недвосмислене. Уп.: *Kanoni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957, 31, 43, 66 et passim.

XXX Св. Сава, Симеон Српски, Стефан Вукановић и Кирил Филозоф, икона, сликар Јован, манастир Морача, око 1642. године.

показују да се локални муслимани и њихове кадије нису увек доследно држали тих одредаба,[14] ипак је то била крупна запрека. Истина, ово није битно отежавало уметничку активност јер је током постојања слободне средњовековне државе саграђено много храмова, па је њихово обнављање и одржавање обезбеђивало посао неимарима и сликарима.

О градитељима, живописцима, златарима друге половине XV и почетка XVI века и уопште условима у којима се стварало знамо сасвим мало.[15] Само понеко од имена уметника избегло је заборав. Изгледа да су уметничке послове претежно обављали домаћи мајстори, без обзира на то што је један део њих нашао уточиште у непокореним хришћанским земљама, а други страдао у ратним метежима. Неки од уметника, претежно градитеља, пристизали су и даље из приморских крајева, како су уобичајили још у временима независне државе.

Како су се уметници удруживали и како су организовали посао само слутимо. Нешто одређеније о томе говори само један случајно сачувани запис из 1536. године у коме се описује обнова манастира Заступа. Како је манастир запустео, кнез Ђурђе Вранеш је одлучио да га обнови. Довео је најпре неимаре који су подигли цркву са две куполе, као и монашке ћелије око ње. Потом је у јесен дошла нова група мајстора живописаца да доврши посао. Једни су храм украсили фрескама, а другима је поверено преписивање неопходних богослужбених књига.[16]

Уз домаће мајсторе у српским крајевима јавиће се, нарочито крајем XV и почетком XVI века, приличан број уметника и из данашње северне Грчке.[17] Подстицај за њихов чешћи боравак у српским крајевима биле су црквене прилике у којима је Охридска архиепископија, раније призната од Турака, ширила на север не само своје границе већ и утицај.

Недостатак историјских извора онемогућава да се поуздано прати како је Охридска архиепископија преузимала јурисдикције српске цркве.[18] Изгледа да се то поступно остваривало и да је свакако било праћено отпором српског клира. Познат је жестоки сукоб око 1530. године између Охридске архиепископије и смедеревског митрополита Павла који је покушавао да српску цркву учини независном.[19] Такви сукоби у врховима цркве и метежи њима изазвани свакако да нису доприносили организованијој уметничкој активности.

[14] При археолошким радовима, на пример у манастиру Троноши, који потиче из 1559, није установљено да је црква грађена на старим темељима. С. Мојсиловић-Поповић, *Манастир Троноша*, Саопштења XIV, Београд 1982, 64; *Стари српски записи и натписи I*, бр. 602.

[15] Уп.: С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 55–57 et passim; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, passim; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, passim; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984, 94–96.

[16] В. Петковић, *Записи из манастира Никољца у Бијелом Пољу*, Богословље VI, св. 2, Београд 1931, 164; К. Мано-Зиси, *Рукописне књиге цркве св. Николе у Заступу*, зборник Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори, Цетиње 1989, 181–202.

[17] Уп.: С. Радојчић, *Једна сликарска школа из друге половине XV века*, Зборник за ликовне уметности 1, Нови Сад 1965, 67–103.

[18] Љ. Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459–63 до 1557)*, Глас СКА CVI, Сремски Карловци 1923, 113–131, B. Đurđev, *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. god.*, Historijski pregled 1, Zagreb, 1958, 20–28; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ. I, Диселдорф 1978, 310–323.

[19] П. Костић, *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик СКА LXI, Сремски Карловци 1922, 32–39;

Очувани споменици показују да је, у условима када није било неке чвршће објеђињавајуће снаге цркве, локална предузимљивост била врло важна, некад чак пресудна у пословима око обнове црквеног, самим тим и уметничког живота. При том су се поједина подручја више истицала. Током раздобља од краја XV и почетних деценија XVI столећа доста су се, колико се сада зна, цркве обнављале у области Херцеговине, источно од Велике и Јужне Мораве и око Скопља. Очигледно је да су се неки крајеви претежно удаљени од ратних попришта боље прилагодили новим условима, те је црквени живот текао без већих сметњи. Може се само наслућивати због чега су се неке области истицале у уметничкој обнови, док у другима као да није било таквих покушаја или нису с њима успевали. Разлоге би требало понајпре тражити у сразмерном економском процвату појединих крајева, чији су хришћани, имућни појединци блиски цркви или становници неких села, могли да се прихвате ктиторских подухвата.[20] Осим тога, било је сигурно потребно да се, уз неопходна новчана средства, обезбеди и благонаклоност локалних турских управљача да одобре градитељске подухвате обнове, без обзира што, уз одређене ограде, турски закони то нису забрањивали. Врло је карактеристично да, на пример, већ поменути рашки митрополит Јоаникије обнавља зидне слике у Новој Павлици 1464, непосредно после пада Смедерева, а да то ради под покровитељством Михаила Анђелковића, представника туркофилске струје међу Србима.[21] За једног другог митрополита, Силоана, зна се да је добио од Турака тимар још у трећој деценији XV века, а да је у турском документу убележен као »пашин човек«.[22]

Повинујући се новим господарима, прикупљајући често са муком новчана средства, прилагођавајући се исламским законима и локалним самовољама, српски народ је ипак смогао снаге да настави и црквени и уметнички живот и у првим деценијама после губитка државне независности.

АРХИТЕКТУРА

У неколико првих деценија после пада Смедерева, док су Турци освајали Босну, потом Херцеговину, застали су у српским крајевима сваки градитељски подухвати, будући да о томе недостаје било какав поуздани помен. Времена су била бурна и несигурна, па се о подизању или обнављању храмова није мислило не само у областима ратних попришта, већ готово ни у крајевима где се мир усталио.[23] Очувани и датовани споменици упућују да је до оживљавања градитељства најпре дошло у области Херцеговине. Ту се у годинама око 1500. подижу неколики храмови (Поблаће, Грахово, Луг, Св. Илија у Поповом Пољу, Ошанићи, Тврдош), што је био знак брзог привикавања на турску власт, јер је Херцеговина изгубила самосталност тек 1481. године. Ако се изузму усамљени градитељски подухвати све до средине XVI века и обнове Пећке патријаршије 1557, колико знамо, још ће једино поречје Велике и Јужне Мораве бити област у којој ће се саградити нешто више цркава (Ајдановац, храмови Ваведења и Св. Јована у Јашуњу, Каменац, Борач, Трново).

Црквени врхови, чини се, нису имали већу улогу у организовању обнове храмова. Пећка патријаршија се гасила после пропасти српске државе, а Охридска архиепископија, чији је центар био удаљен од територије на којој је живео српски народ, није своју власт усталила, а у неким крајевима вероватно ни држала. Све је било препуштено локалној спретности да се нађе богати донатор или сакупи новац, изради дозвола за обнову од турских власти, ангажују поуздани и вешти мајстори.

Непостојање неке организације која би духовно обједињавала српски народ одразило се, чини се, и на неимарска схватања код Срба у столећу које је претходило обнови црквене независности. Иако је само мањи број храмова из тог раздобља тачно или приближно датован, њихова стилска неуједначеност указује да није ни било јединствених поимања у погледу начина градње. Зидало се онако како су оскудне материјалне могућности дозвољавале, уз настојање да се бар приближно понове стари облици, или како су то захтевали ктитори или локална традиција. Због тога међу двадесетак цркава поуздано насталих у овом раздобљу нема много међусобне стилске блискости.

Најраширенији тип грађевина које су обнављане од краја XV до средине XVI столећа јесу једнобродни храмови најчешће сасвим поједностављених облика. Правоугаони средишњи простор наоса, пресведен полуобличастим сводом, наставља се са источне стране олтарским простором који је имао полукружну апсиду. Са запада је била најчешће истовремено грађена припрата. Ово упрошћено градитељско решење, које се понајчешће среће код сеоских храмова, могло је да добије сложеније форме било из конструктивних разлога, било због лепоте спољашњости или унутрашњости здања, а према новчаним могућностима и укусу наручилаца. У неким мањим црквама у Херцеговини, али и другде, на подужним зидовима би била постављана обично по два пиластра које би повезивали лукови. Полуобличасти свод се ослањао на бочне прислоњене лукове (Грахово 1499, Луг 1503). Овај тип грађевина је назван цркве са прислоњеним луцима.[24] Како су градитељи неких од ових цркава дошли из Дубровника, што се зна по историјским изворима,[25] сматра се да су они пренели у православну средину искуства старије приморске архитектуре.

Сасвим ретко, једнобродним грађевинама је додаван са западне стране, осим припрате, и уски отворени трем, што је за српску архитектуру у доба турске владавине била изузетна појава (Ајдановац, око 1485). Када се настојало да се овом типу једноставних архитектонских решења да репрезентативнији карактер, постизало се то каткада и на тај начин што би се начином

И. Снегаровъ, *История на охридската архиепископия – патриаршия*, II томъ, София 1932, 18–25; L. Hadrovics, *L'eglise serbe sous la domination turque*, Paris 1947, 42–44; Ђ. Радојичић, *Два примера Руварчеве тачности*, Споменица Илариона Руварца, Нови Сад 1955, 124–133; Ђ. Слијепчевић, *нав. дело*, 320–323 (са ранијом литературом).

[20] Темељнија истраживања о повезаности економског и уметничког процвата код нас нису обављана. До занимљивих резултата дошао је Махиел Кил који је проучавао економске и правне предуслове за развој бугарске уметности XIV–XVII века. M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen-Maastricht 1985, passim.

[21] М. Спремић, *Пропаст средњовековне државе, Историја српског народа II*, Београд 1982, 306.

[22] О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459–1683)*, Београд 1974, 158–159.

[23] Једино је у областима Пелагоније, Охридског и Преспанског језера оживела уметничка активност још у XV веку, убрзо по турском освајању. О томе: Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, passim.

[24] В. Кораћ – В. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV–XVII век*, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1964, 561–599.

[25] *Нав. дело*, 262–266, 296–298.

зидања истицала живописност фасада. Тако су при градњи цркве Св. Георгија у Бањанима код Скопља (1545/1546)[26] или Св. Јована у Јашуњским манастирима (1516/1517)[27] камени блокови били брижљиво уоквирени црвеним опекама и белим малтером, па се постизао ефекат сличан оном на храмовима XIV века. У другим случајевима, репрезентативности појединих једнобродних, понајчешће манастирских цркава, придоносила је купола која би почивала на прислоњеним ступцима, као што је то био случај са црквама Довоље (почетак XVI века) и Борача (1553).[28] Иако нема куполу, црква у селу Поблаћу код Рудог (крај XV века) остварује монументалност издизањем средњег травеја засведеног полукружним сводом, који на известан начин замењује кубе.[29]

Међу српским споменицима који су настали пре обнове Пећке патријаршије 1557. године посебно место заузима манастир Света Тројица код Пљеваља. Саграђен је почетком четврте деценије XVI века, док му је припрата придодата тек 1590.[30] Унутрашњост даје утисак да је црква тробродна грађевина, али је средишњи простор у тој мери широк у односу на бочне бродове, да се мора претпоставити да је такво решење највероватније произашло из недовољног искуства градитеља, односно накнадних преправки.[31]

Црква манастира Тврдоша, саграђена 1510, била је, међутим, права тробродна црква с куполом. Грађена као средиште херцеговачке митрополије, највероватније од стране дубровачких, свакако приморских, неимара, она је, судећи по археолошким ископавањима, била репрезентативни споменик дуг преко двадесет метара.[32] Упркос издуженој припрати, знатно ужој од наоса, по блискости плана, ако се занемари величина, Тврдош је по основи доста сличан манастиру Дечанима (1327/1335), што још једном указује на приморске узоре ове архитектуре.[33]

У овом раздобљу готово никако нема обновљених храмова који подсећају својим облицима на српске цркве настале током XIII века, што ће узети маха тек од друге половине XVI века. Изузетак је црква Св. Николе у селу Тријебањ код Стоца из 1534. године. Иако је на овој малој задужбини војводе Радоја Храбрена све упрошћено, јасно наглашене певнице одударају од уобичајеног изгледа малих цркава тога доба.[34]

Традиција српског градитељства с краја XIV и из прве половине XV столећа недовољно се осећа, иако би то било природно с обзиром на то да се ово раздобље хронолошки додиривало са првим веком турске владавине. Међутим, и овде се не види нека стилска непрекинутост, нити међусобна

[26] Г. Суботић, *Свети Ђорђе у Бањанима. Историја и архитектура*, Зборник за ликовне уметности 21, Нови Сад 1985, 143–160.

[27] М. Ћоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, 230; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти*, 90.

[28] *Археолошки споменици и налазишта у Србији. Средњевековне цркве и манастири у Централној Србији*, Археолошки институт САНУ, Београд 1956, 155–156; М. Шупут, *нав. дело*, 73.

[29] Р. Станић, *Зидани иконостас цркве Арханђела Михаила у Поблаћу код Прибоја*, Зборник за ликовне уметности 19, Нови Сад 1983, 97–98.

[30] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 18–37.

[31] С. Петковић, *нав. дело*, 32–35; М. Шупут, *нав. дело*, 62–63.

[32] V. Ćorović, *Hercegovački manastiri I, Trebinjski manastir (Tvrdoš)*, 516–519.

[33] М. Шупут, *нав. дело*, 63–64, 67.

[34] З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 156; М. Шупут, *нав. дело*, 68.

повезаност, јер су цркве триконхосне основе из деценија око 1500. малобројне и расуте на широком простору.

Најстарија датована црква међу њима је у манастиру Лапушњи из 1501. То је здање сасвим развијене триконхосне основе, са наглашеним олтарским простором и издвојеним ђакониконом и проскомидијом, великим кубетом и припратом широм од наоса. Ова репрезентативна грађевина, међутим, не припада токовима српске архитектуре, јер су из Влашке не само ктитори, угро-влашки војвода Радул Велики и жупан Гергина, већ и искусни градитељи.[35]

Манастир Папраћа, храм триконхосне основе из источне Босне, датује се обично у прву половину XVI века,[36] али он је саграђен касније, крајем девете деценије XVI столећа.[37]

Осим манастира Лапушње триконхоси из првог века турске владавине готово су занемарљиви, јер су мали и доста неугледни (Св. Илија у Поповом Пољу, Св. Апостоли у Ошанићима, оба у Херцеговини), а нису ни сигурно датовани,[38] јер се само помишља да су настали крајем XV и почетком XVI столећа.[39]

Ако за многе цркве из првог века турске власти у областима које су насељавали Срби није сигурно када су сазидане, о њиховим градитељима знамо још мање. Сасвим су усамљена два документа из Дубровачког архива по којима се види да су цркву Св. Николе у Грахову подигли 1499. дубровачки градитељи Радич Обрадовић, његов помоћник Стјепко и Радивој Обрадовић,[40] а да је цркву у селу Лугу код Требиња зидао 1503. мајстор Михоч Радојевић, такође Дубровчанин.[41] Ови архивски подаци су потврда да су очигледно неимари из Приморја градили неке цркве у свом ширем залеђу. Међутим, десетине других цркава великих и малих, удаљених од Приморја, настајале су трудом и знањем данас анонимних локалних мајстора, који су прихватали искуства својих претходника и преносили их својим настављачима. Традиција се одржавала, али су се поступно тањиле стваралачке моћи неимара.

[35] Б. Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, Зборник за ликовне уметности 7, Нови Сад 1971, 35–54.

[36] З. Кајмаковић, *Одсјај моравске архитектуре у Босни*, зборник *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, 300–302; исти, *Око проблема датације православних манастира у североисточној Босни са посебним освртом на Папраћу*, Naše starine XIII, Sarajevo 1973, 159–173. М. Шупут (*нав. дело*, 80) не одлучује се на прецизније датовање цркве манастира Папраће.

[37] О времену настанка и ктиторима манастира Папраће постоје поуздани подаци, што се превиђало. Папраћки игуман Захарије био је октобра 1585. у Москви да моли помоћ за градњу цркве. Цар Теодор Ивановић је услишио молбу и дао велику суму од 120 рубаља сасвим одређено за градњу цркве (мы вас пожаловали дали игумену захарье на церковное соружение сто дватцат рублевъ денегъ). С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА XXXIV, Београд 1903, 38. Тако се и може разумети да је црква манастира Папраће за своје доба изузетно великих димензија – дуга је скоро 30 метара.

[38] В. Кораћ – В. Ђурић, *нав. дело*, 595; М. Шупут, *нав. дело*, 68.

[39] Међу триконхосима прве половине XVI века посебно место по величини и значају заузима црква манастира Крушедола на Фрушкој гори, али се она налазила тада ван граница Турског царства (подигнута између 1509. и 1514). Уп.: В. Ђурић, *Последња уметничка жаришта*, *Историја српског народа II*, Београд 1982, 543–544. Исто се то односи и на цркву Св. Николе у Старом Сланкамену (1468) и цркву манастира Раковца (око 1520). В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену и њено место у развитку српске архитектуре касног средњег века*, Зборник за ликовне уметности VI, Нови Сад 1970, 291–312; М. Шупут, *нав. дело*, 45–46.

[40] В. Кораћ – В. Ђурић, *нав. дело*, 562, 596. Поручилац је био калуђер Лаврентије, а мајсторима је плаћено двадесет и девет дуката.

[41] Исто, 564, 597. Овом приликом зидару је монах Роман, вероватно из манастира Тврдоша, исплатио једанаест дуката и дао једног коња.

Судећи по малом броју очуваних споменика сликарства у раздобљу између средине XV и средине XVI века, могло би се закључити да је ова област уметничког стварања била у кризи током првог столећа турске власти. У прилог овоме могли би се навести добри разлози. Један део српских земаља је још увек био ратно поприште, па за уметничко стварање није било никаквих услова. У крајевима који су поробљавањем стекли нежељени мир, мали број грађевина се обнављао, па за живописце није било много посла. Осим тога, густа мрежа цркава саграђених до почетка XV века није била много прорeђена, па и потребе за исликавањем зидова храмова или иконостаса нису биле тако велике. Најзад, богати световни донатори су нестали, а висок клир је знатно осиромашио, па се умањио број могућих ктитора.

Ипак, слика живописачког стварања није тако тамна каква се чини, ако се помније размотри заоставштина ове епохе. На територији некадашње српске државе и области непосредно уз њу, очувало се тридесетак ансамбала зидних слика, међу којима има и оних који су представљали прилично обимне подухвате. Иако немамо тачну представу о томе који су споменици зидног сликарства пропали, као ни то где су се налазили, по очуваним фрескама од средине XV до средине XVI столећа судећи, види се да су у обнови уметничког, па и сликарског живота предњачиле области на југу у којима се турска власт усталила, а економске прилике поправиле. Још почетком XV века обнавља се рад сликара око Охрида да би касније дошло до живље живописачке активности око Преспе и у Пелагонији, а у околини Охрида се и појачала.[42] Са сређивањем прилика и устаљивањем турске власти долази до обнове црквеног живота, а са њим и уметности у севернијим крајевима – око Скопља, у јужној и источној Србији, нешто касније и у Херцеговини. Живописци су налазили посао, осим тога, још у понеким манастирима и местима где су економске прилике биле повољне.

У смутним ратним временима умалио се број домаћих сликара, јер су неки пребегли у суседне земље, а други изгинули, али је још увек у другој половини петнаестог столећа било српских живописаца који нису напуштали своја огњишта. Међу њима је било понајвише оних сликара чија су знања била невелика, а таленат ограничен. Они су своје наручиоце налазили у мањим манастирским средиштима или још чешће по селима. Било је, међутим, и оних уметника чија имена не знамо, а који су, попут мајстора из цркве манастира Прохора Пчињског, били достојни наследници великих претходника из епохе кнежевине и деспотовине.

Уз српске сликаре на територији средњовековне државе радили су између средине XV века и 1557. године и грчки живописци из данашње северне Грчке, што је био, поред осталог, и наставак традиције. Грчки сликари чији се трагови могу пратити од Касторије у Грчкој до манастира Поганова код Пирота крајем XV века били су сликари знатних вредности, али то није био увек случај, јер су у потрази за послом на север, у српске крајеве доспевали и живописци оскудне даровитости.

У областима у залеђу Приморја, каква је била Херцеговина, на прелазу XV у XVI столеће православни наручиоци ангажовали су и мајсторе из

[42] Г. Суботић, *Охридска сликарска школа* XV века, passim.

приморских сликарских атељеа. Њихова стилска схватања, која су била мешавина византинизама и позне готике, нису отуђила ктиторе који очигледно нису имали велики избор при одлучивању који ће сликари живописати њихове обновљене цркве.

Различито порекло живописаца није, како би се могло очекивати, донело неке значајније иконографске новине у српско сликарство између средине XV века и 1557. године када је обновљена Пећка патријаршија. Грчки сликари су имали разноврсну тематику, са ученом теолошком потком.[43] Долазећи у српске крајеве, они су доста ретко показивали тематско и иконографско богатство и разноликост. Ограничавале су их углавном мале зидне површине намењене живописању, али и једноставност захтева српских наручилаца. Сликари са Приморја су у том погледу имали још мање могућности, јер се највероватније подозриво гледало на њихове иконографске предлошке и могуће новине.

Колико се може судити по само делимично очуваним ансамблима зидних слика, иконографски репертоар није доживео у новим условима никакве битне измене. Како је уобичајено, осим стојећих фигура у првој зони, по црквама се сликају сцене Великих празника и Страдања Христових, некада као издвојени циклуси, некада као обједињене целине. Уз њих се у припратама приказује понекад композиција Страшног суда (Ајдановац, Грахово, Борач). Тежећи ка што већој наративности и исцрпнијем опису, посебно врста мука грешника, сликари смањују чак и димензије ликова.

Избор стојећих фигура у првој зони је доста ограничен већ расположивим зидним површинама, јер су у раздобљу од средине XV века до обнове Пећке патријаршије већина цркава биле мала здања. Примећује се једино да се култ светих ратника, ојачан крајем XIV века, одржава и даље, јер и у сеоским и у манастирским црквама они заузимају знатан простор. Међу најугледнијим хришћанским светитељима издвојеним у првој зони често се јављају и св. Сава Српски и Симеон Српски (Прохор Пчињски, Матка, Поганово, Побужје, параклис Св. Николе у цркви Св. Спаса у Кучевишту, Св. Георгије у Бањанима, црква Јована Претече у Јашуњу). Сигурно је да Охридска архиепископија није подржавала њихово прослављање, али без обзира на то, на њеној поступно прошириваној територији српски светитељи су готово усталили своје место у југозападном делу наоса, обично на западном зиду. Дуго неговање култа св. Саве Српског и Симеона Немање до средине XV века учинило је њихову представу обавезном, чак и онда када се црквена јурисдикција мењала.[44]

Други локални култови у овом раздобљу нису дошли до изражаја. Изузетно, у манастиру Поганово на северном зиду насликани су Јован Рилски и Јоаким Сарандапорски.[45] Међутим, истакнутије место – уз патрона храма

[43] S. Petković, *Iconographic Similarities and Differences between Serbian and Greek Painting from the Middle of the 15th to the End of the 17th Centuries*. Mélanges Manolis Chatzidakis, Athènes 1991 (у штампи).

[44] Уп. Г. Суботић, *Иконографија светога Саве у време турске власти*, зборник *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, Београд 1979, 344–355.

[45] А. Грабаръ, *Погановскиятъ монастиръ*, Известия на Българския археологически институтъ IV, София 1926/1927, 182; A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*. Paris 1928, 339.

Јована Богослова у северној певници за Саву Српског и Симеона Немању[46] – показује да се више полагало на култ српских светитеља.

У припрати манастира Крушедола, у североисточном делу најниже зоне били су насликани, а данас су заклоњени познијим живописом, и чланови деспотске и светитељске куће Бранковића – деспоти Стефан и Јован, деспотица Ангелина и најугледнији међу њима митрополит Максим. Они су сви почивали у Крушедолу као ктитори, и монаси њиховог манастира су настојали да и овим путем установе и ојачају њихов култ.[47]

По релативно малобројним, па и то само делимично очуваним, ансамблима зидних слика не би се могло рећи да је у тематику уведен неки нов или необичан садржај. Као што је чињено у доба независне државе, када има простора сликају се у припратама циклуси посвећени патрону храма (црква Св. Георгија у Ајдановцу), а у куполи Небеска литургија (Поганово). У епископским средиштима, која су обавезно велика здања и имају припрату, иконографски репертоар је увек богатији и добрим делом већ одређен. Тако се при живописању припрате Крушедола 1543. сликају Васељенски сабори, а то су исто учинили и аутори фресака у припрати Грачанице око 1530. године.[48] Како су оба ова епископска храма били посвећени Богородичиним празницима, у припратама Грачанице и Крушедола нашао је место и опширан циклус Богородичиног акатиста – похвалне песме испеване у њену част. Још једно дело црквене поезије добило је своје ликовно оваплоћење на фрескама насталим између средине XV века и 1557. године. У цркви Св. Георгија у селу Бањанима код Скопља насликана је 1548/1549. у олтарском простору композиција Божићне химне, која се приписује чувеном химнографу Јовану Дамаскину.[49]

Иконографски су ретке, иако не и изузетне, још две композиције из репертоара зидних слика: илустрација молитве »В гробе плотски« и представа Извора премудрости великих учитеља православне цркве Јована Златоустог, Григорија Богослова и Атанасија Александријског. Прва представа очувана је у овом раздобљу у сажетом виду у живопису цркве Св. Никите код Скопља (1483/1484) и развијена у припрати Грачанице (око 1530), а везана је за литургички обред и слика се, обично, у олтарском простору.[50] Сцена са ликовима Јована Златоустог и Григорија Богослова у врху северне певничке конхе у Поганову, односно Атанасија Александријског на југозападном пандантифу грачаничке припрате, имала је своје претходнике у нашим крајевима у сликарству Леснова и Псаче.[51] Иако је композиција, на којој верници захватају воду – поуку која извире крај ногу црквених учитеља, лако читљива, ипак је Извор премудрости била ретка иконографска представа којој су биле склоне ученије монашке средине.

[46] A. Grabar, *La peinture religieuse*, 339; А. Грабаръ, *Погановскиятъ монастиръ*, 182.

[47] Ликови чланова породице Бранковић у припрати Крушедола на северном зиду (1543) скривени су сада живописом из средине XVIII века, док је деспот и митрополит Максим приказан и на југоисточном ступцу наоса (1545).

[48] С. Петковић, *Сликарство спољашње припрате Грачанице*, 202; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, 252.

[49] *Стари српски записи и натписи VI, бр. 10072;* В. И. Джурич, *Портреты в изображениях рождественских стихир*, сборник *Византия, Южные Славяне и древная Русь. Западная Европа*, Москва 1973, 250, 253.

[50] С. Петковић, *нав. дело*, 207.

[51] С. Радојчић, *Једна сликарска школа*, 97–99; С. Петковић, *нав. дело*, 204, 207.

41. Св. Прохор Пчињски, фреска, манастир Ораховица у Славонији, 1594. година.

48. Сцене Богородичиног акатиста, сликар поп Страхиња, манастир Пива, 1604. година.

Када је падом Смедерева октобра 1459. срушена српска државна организација стара три века, није се могло очекивати да ће се неко у том тешком раздобљу готово истовремено прихватити обнове цркве и зидних слика. То се ипак догодило већ пет година после губитка самосталности. Рашки митрополит Јоаникије је под покровитељством Михаила Анђелковића обновио припрату цркве манастира Нове Павлице на Ибру. Одмах потом, марта 1464, довршене су и фреске у овом простору. Од ових зидних слика, чије се уметничке вредности не могу поуздано проценити због знатне оштећености, очувана је најбоље она на јужном зиду са представом митрополита Јоаникија пред Богородицом како приноси модел припрате. Близу ње је и лик неког преминулог племића, вероватно рођака митрополита Јоаникија, кога Богородица води пред Христа.[52]

Подухват са исликавањем фресака у Новој Павлици остао је сасвим усамљен. Требало је да прође ипак четврт века да би уметничка активност оживела, па и то у оним крајевима који су пали под Турке много пре Смедерева. Најраније тачно датоване зидне слике с краја XV века јесу оне у цркви Св. Никите код Скопља. Пошто су првобитне фреске, које су настале по налогу краља Милутина у другој деценији XIV века, биле доста оштећене, приступило се њиховој обнови 1483/1484.[53] Мајстори су са много брижљивости и уважавања затеченог стања досликали само оне делове живописа који је највећим делом био неповратно уништен – најнижу зону, северни део наоса, куполу. Ма колико су се трудили да понове доследно иконографска решења XIV века, оставили су трагове и схватања своје епохе. Како им је недостајало снаге да подражавају класицистичку наративност с почетка XIV столећа, они су настојали да своје фреске учине живљим увођењем неких реалистичких појединости при приказивању пејзажа, архитектуре или одеће. Иако по осећању за колористичке вредности много заостају за Михаилом и Евтихијем, својим претходницима у Светом Никити из почетка XIV века, они се искупљују макар делимично цртачким знањем. Сликари описују ликове и предмете на фрескама превасходно линијом која је каткада калиграфски прецизна. Претежно грчки натписи и стилски разлози упућују да се фреске у Светом Никити припишу мајсторима који су дошли из северне Грчке.[54] Карактеристичан начин сликања помогао је да су се овим анонимним грчким живописцима могле приписати и фреске у наосу Трескавца (девета деценија XV века) и још јужније у манастиру Преображења на Метеорима (1483).[55]

Група грчких сликара живописала је и цркву манастира Ајдановца код Прокупља 1492. године.[56] По захтеву ктитора они исписују натписе претежно српски, али много греше и лако прелазе на грчки језик. И неке иконографске појединости (истицање лика светог Димитрија, заштитника Солуна, представа свете Марине како бије ђавола) упућују на северну Грчку, односно простор око Охридског језера као завичај мајстора. Међутим, они доста

[52] Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, 243–248; исти, *Откриће фресака у Новој Павлици*, 137–150.
[53] С. Радојчић, *нав. дело*, 78–82.
[54] *Исто*, 73–74 et passim.
[55] С. Радојчић, *нав. дело*, 73; Г. Суботић, *Поганово*, предговор у публикацији Б. Живковића, *Поганово, Цртежи фресака*, Београд 1986, 3.
[56] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 374.

заостају за живописцима из Светог Никите. Упркос томе што лица доста брижљиво моделују, њихова мала обдареност се показује у поремећености пропорција, неспретним стилизацијама, наметљивој декоративности.

На размеђи XV и XVI века у селима око Скопља угледни појединци, али и сеоски житељи сигурно, прихватили су се да обнове зидне слике у старијим храмовима. Тако је Матка добила нове фреске 1496/1497. заслугом госпође Милице, ситне властелинке,[57] у Побужју у цркви Св. Петке настао је делимично живопис 1500. године новцем више верника,[58] док су у параклису Св. Николе манастирске цркве Св. Спаса у Кучевишту 1501. обновљене зидне слике највероватније прилозима целог села.[59] Судећи по стилским разлозима, крајем XV века исликане су и фреске споља на јужном зиду у Светом Спасу у Кучевишту. Иако су сви ови ансамбли настали у кратком временском раздобљу од неколико година они су дело сликара различитих, углавном оскудних талената. Изузетак су лепи ликови светих ратника на коњима на фасади цркве Св. Спаса у Кучевишту на којима је остварен склад између сигурног цртежа и лепог осећања за колористичке вредности.

Један очувани ансамбл зидних слика из овог раздобља издваја се својим значајним уметничким вредностима. То су фреске у старој цркви манастира Прохора Пчињског код Врања, која је данас део олтарског простора новог храма с почетка нашег века. Приликом радова уништен је стари натпис, али је он, срећом, већ био објављен, па се зна да је живопис настао 1488/1489.[60] На основу ктиторских захвата, као и према литерарним изворима, познато је да је црква – данас проскомидија – била исликана у XI–XII веку, као и у време краља Милутина.[61] Иако је део фресака с краја XV века нестао, са доста извесности може се судити о њиховом репертоару, а сасвим поуздано о њиховим стилским особеностима. Живописац је, по свему судећи, поновио распоред, па и иконографију ранијих зидних слика, изгледа бар делимично, по старим обрасцима XII, односно почетка XIV века.[62] То је целом ансамблу дало монументалност, без обзира на скучене зидне површине, што је сасвим неуобичајено за сликарство из времена турске власти. Непознати сликар се не плаши празног простора, па је на његовим сценама све прегледно. Како не тежи наративности, он се свесно одриче свега што није битно за илустрацију неког библијског догађаја. Приказане личности се крећу у готово реално одређеном простору, јер сликана здања и пејзаж одговарају својом величином. Живописац је врстан цртач, иза чега стоји богато искуство, а колорит му је пригушен и истанчан, насупрот нападном шаренилу којем теже његови савременици. Смело би се тврдити да је анонимни сликар био Србин,[63] судећи

[57] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 387; IV, бр. 6189; Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV* века, 142–143.

[58] *Стари српски записи и натписи IV*, бр. 6193; З. Расолкоска-Николовска, *Црквата Света Петка во Побужје*, Зборник, Археолошки музеј на Македонија X–XI, Скопје 1983, 33–35

[59] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 389.

[60] J. Хаџи-Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*, Годишњица Николе Чупића XX, Београд 1900, 81–82; *Стари српски записи и натписи I*, бр. 357.

[61] Г. Суботић, *Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем XV* века, Лесковачки зборник XXIX, Лесковац 1989, 9.

[62] Поједина иконографска неуобичајена решења за крај XV века, као на пример представа Сусрет Марије и Јелисавете у олтарском простору, наводе на помисао да је сликар из 1488/1489. затекао остатке ранијих слојева сликарства и неке од сцена поновио.

[63] Изнета је могућност да је непознати сликар био из Кратова. Г. Суботић, *Обнова зидног сликарства*, 13.

по натписима који су без изузетка српски, као и по томе што у грчком оновременом сликарству нема сличних остварења.

Изузетност ансамбла фресака у Прохору Пчињском наводи на закључак да се пред Турцима нису повукли сви добри сликари, већ да су неки са својим непосредним настављачима остали у српским крајевима упркос неизвесности и умањеним пословима.

Најновија истраживања упућују на то да би анонимни сликар Прохора Пчињског могао бити аутор фресака у пећинској цркви манастира Горњака у Браничеву,[64] као и оних у цркви Св. Петра и Павла у Орлици, близу Рилског манастира у Бугарској из 1491. године.[65] Велико оштећење једних и малобројност других зидних слика, које су при том изразито малог формата, не спречавају да се прихвати ова атрибуција, јер се чини да су стилске сродности Прохора Пчињског, Горњака и Орлице несумњиве.

На самом крају XV века, 1499, у источној Србији, код Пирота, остварен је знатан уметнички подухват живописањем манастира Поганова, који је од свог настанка, због несређених прилика и општег осиромашења, читав век остао без фресака.[66]

Тематика ових зидних слика није била изразито богата, ако се изузме опширан циклус Христових страдања и две композиције Источника премудрости – алегоријских представа поука светих отаца Јована Златоустог и патрона храма Григорија Богослова.[67] Ансамбл је далеко занимљивији по својим стилским особеностима.

Погановско сликарство знатно се издваја уметничким вредностима од многих оновремених споменика у областима које су насељавали Срби. На фрескама се запажа местимично верност поукама сликарства из почетка XIV века, што нарочито долази до изражаја у представљању живих покрета и у исцрпним описима ентеријера. Али у исто време погановски мајстори избегавају претерану наративност, склони су да наглашавају светло-тамне контрасте и да сликају са много више спонтаности него њихови претходници од пре скоро два века. Због тога се у погановском сликарству из 1499. године не тежи истицању лепоте приказаних ликова, нити се води рачуна да сваки потез четке буде углађен. Живости фресака много доприноси индивидуализација ликова, која понекад прелази у карикатуралност. Ово се нарочито уочило на ликовима у сцени Издајство Јудино у јужној певници. Ранији истраживачи су ове необичности за живопис у византијским традицијама објашњавали италијанским утицајима.[68] Међутим, пренаглашености у каракте-

[64] Фреске из црквице св. Николе у Горњаку приближно је тачно датовао Р. Николић – у крај XV и почетак XVI века (*Живопис црквице Св. Николе у манастиру Горњаку*, Саопштења IX, Београд 1970, 161–165), иако је В. Ђурић сматрао да потичу из око 1380 (*Византијске фреске у Југославији*, 95). Г. Суботић их је први повезао са сликарством Прохора Пчињског из 1488/1489 (*нав. дело*, 11).

[65] О сликарству цркве Рилског метоха »Орлица«, посвећеној апостолима Петру и Павлу из 1491. уп.: А. Божков, *Стенописите в църквата от метох »Орлица.«* Изкуство 2, София 1964, 25–31. Г. Суботић, *нав. дело*, 10.

[66] Th. Schmit, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo*, Byzantinische Zeitschrift XVII, 1908, 121–129; А. Грабаръ, *Погановскиятъ монастиръ*, 172–210; A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, 337–553; M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989, 88–95.

[67] A. Grabar, *La peinture religieuse*, 338; А. Грабаръ, *Погановскиятъ монастиръ*, 180, 183.

[68] Th. Schmit, *Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo*, passim; А. Грабаръ, *Погановь*-

ризацији јесу западног порекла, али су дошле посредно, преко грчког сликарства које је управо у деценијама око 1500. године прихватило неке готичке стилске одлике. Неки критски сликари, међу којима је био веома истакнут Андреас Павиас из последње трећине XV века, усвојили су начин сликања близак позној готици.[69] Чини се највероватније да је погановске позноготичке стилске упадице унео лично неко од многобројних ученика Андреаса Павиаса или је до тога дошло посредно преко сликарских предложака који су лако преузимани.

Иако су скоро сви натписи српски, што је очигледно заслуга настојања наручилаца, нема сумње да су сликари Поганова били Грци који су дошли из Касторије, односно из крајева данашње северне Грчке.[70] Стилске сродности погановских фресака са онима у Кремиковцима код Софије из 1492/1493. указивале би да су живописци ове радионице стварали изгледа дуже време у крајевима источне Србије, односно западне Бугарске.[71]

Погановске зидне слике из претпоследње године XV века као да означавају крај једног кратког раздобља успона оствареног углавном заслугом грчких зографа. Неколико ансамбала који су настајали око 1500. године сведоче да је ново столеће започело у знаку кризе. То показују и остаци фресака у цркви Богородице у Јашуњу (1499), као и раније поменути ансамбли у Матки, Св. Петки у Побужју и параклису Св. Николе у Светом Спасу у Кучевишту.

У годинама око 1500. и у првим деценијама XVI века недостајало је добрих мајстора и у Херцеговини, где се неочекивано убрзо после пада у турско ропство појачала уметничка активност. Обновљене цркве требало је живописати, а домаћих сликара било је мало и њихове могућности нису биле превелике. О томе сведоче зидне слике у цркви Св. Николе у Грахову која је украшена ускоро после подизања 1499. године.[72] У малом простору распоређена је уобичајена тематика, чак и Страшни суд, али као да је излагање садржаја била основна тежња живописаца, Нескладних пропорција, светитељски ликови у Грахову сликани су доста небрижљиво, а њихова крута одећа тек је назначавана.

Суочени са малобројним домаћим сликарима оскудних знања, неки ктитори из Херцеговине обратили су се мајсторима са Приморја. Иако су долазили са претежно католичког подручја, ови живописци као да нису будили неповерење, или бар сумње нису биле тако велике да им православни наручиоци не би поверавали посао. Ову неискључивост најбоље поткрепљује документ из Дубровачког архива, по коме се види да је херцеговачки митрополит Висарион 1510. лично најмио познатог дубровачког сликара

скиятъ монастиръ, 193–199; A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, 344–352; С. Радојчић, *Једна сликарска школа*, 86–87, 100–101.

[69] Ξυγγόπουλος A., Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετα τὴν ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, 173 et passim. M. Chatzidakis, *Les débuts de l'École Crétoise et la question de l'École dite Italo-grecque*, Volume dédié à la Mémoire de Sofia Antoniadis, Venise 1974, 188–195; Th. Chatzidakis, *L'art des icônes en Crète et dans les îles après Byzance*, Charleroi 1982, [6–8], N° 18. Уп. M. Garidis, *нав. дело*, 29–95.

[70] С. Радојчић, *Једна сликарска школа*, 73.

[71] Г. Суботић, *Поганово*, увод у публикацију Б. Живковића, 2.

[72] С. Ранчевић, *Црква Св. Николе и стећци у Грахову*, Старине Црне Горе V, Цетиње 1975, 211–219.

Вица Ловровог да живопише за тридесет дуката на грчки начин (»more greco«) његову сада срушену задужбину Требињски манастир – Тврдош.[73]

Да то није био изузетан случај поткрепљује и пример исликавања зидног иконостаса у цркви села Поблаћа код Рудог крајем XV века. На иконостасу, висине скоро три метра, који има два потковичасто завршена пролаза, живописани су допојасни ликови дванаесторице апостола и Христа у средини.[74] По месту где се налази и по традицији требало је да се слика Деизис, али како недостају Богородица и Јован Претеча представа је иконографски неуобличена. Али, фреска из Поблаћа је необична и у стилском погледу, јер припада позноготичкој сликарској традицији. Од двојице мајстора који су радили ликове Христа и апостола код једног се нарочито уочавају западњачке црте. Његове представе апостола Јакова, Марка, Андрије, Петра, Јована и Матеја врло су робустне, јер су пропорције лица поремећене, а ликови су недопадљиви. Линија има пуну превласт, па се њоме моделује лице, помно исцртавају власи косе и браде, као и набори одеће. Други сликар не одудара у тој мери од начина сликања у византијским традицијама. Уочљиво је једино да он изузетно брижљиво и меко изводи прелазе осветљених у осенчене делове лица, као и да описује врло прецизно поједине детаље слике. Ипак, нема сумње да је и он, као и први поблаћки аноним, дошао у Херцеговину с другог уметничког поднебља у околностима када се оскудевало у живописцима из православне средине.[75]

Како се у Херцеговини нису очували ансамбли зидних слика из прве половине XVI века, не можемо да пратимо развој зидног сликарства следећих неколико деценија у овој области. Судећи по ретко очуваним фрескама које су настајале у другим крајевима – Срему, Поморављу, на Косову или око Скопља – током друге четвртине XVI века дошло је до извесног препорода.

Две целине живописа које су се очувале на Косову нису тачно датоване. Сасвим мала црква Св. Георгија у селу Средска има на својим зидовима фреске знатних квалитета.[76] Непознати живописац није умањивао ликове светитеља да би их прилагодио малим расположивим површинама. Они су добро пропорционисани, светлог су и лепо усклађеног колорита, а неки од њих имају живописне детаље: ратници декоративне капе и раскошну одећу, а свети врачи подробно описане кутије за лекове. Судећи по стилским разлозима, ове фреске се могу датовати око 1530. године.

И други ансамбл зидних слика на Косову, фреске првог слоја у спољашњој припрати манастира Грачанице, настао је такође у то време, око 1530.[77] Врло вероватно да је наручилац за осликавање овог простора чувеног

[73] *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII–XVI в.*, 838; В. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 114, 267–268.

[74] С. Душанић, *Полимље и задужбина Мехмед-паше Соколовића у Поблаћу код Рудог*, Београд 1967, 9; Р. Станић, *Зидани иконостас цркве Арханђела Михаила у Поблаћу код Прибоја*, Зборник за ликовне уметности 19, Нови Сад 1983, 98–114 (датује ово сликарство у осму деценију XVI века).

[75] Мишљење да су зидни иконостас у Поблаћу сликала двојица уметника привржена позноготичким традицијама саопштио је аутор на симпозијуму *Српска култура прве половине XVI века*, одржаном у Београду, новембра 1989.

[76] П. Пајкић, *Цркве Средачке жупе из турског периода*, Гласник Музеја Косова и Метохије III, Приштина 1958, 63–64, 66–68 (датује фреске у седму деценију XVI века, *нав. дело*, 63).

[77] С. Петковић, *Сликарство спољашње припрате Грачанице*, 201–212; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, 245–254.

манастира био митрополит Никанор, један од најподузетнијих липљанских црквених предводника.[78] Касније сликарство из 1570. покрило је овај старији слој,[79] али неколико већих видљивих фрагмената (Крштење Христово, Други васељенски сабор, Анђео Великог савета и др.) омогућавају да се оцени старији ансамбл. Завидна цртачка вештина, колористичка смиреност, склоност нарацији карактеришу непознатог аутора ових фресака, кога је митрополит Никанор умешно изабрао.

На северу од Саве, нешто после спољашње припрате Грачанице, живописано је друго епископско средиште – манастир Крушедол. Задужбина деспота, а потом митрополита Максима Бранковића, била је украшена фрескама тек 1543 (припрата), односно 1545 (наос и олтар).[80] У оба случаја за живописање заслуга је припадала тадашњим крушедолским игуманима Силвестру, односно Јоаникију, и манастирском братству. Фреске се у Крушедолу највећим делом налазе под уљаним сликама из XVIII века. У припрати се испод млађег бојеног слоја назиру неке целине – Васељенски сабори и Богородичин акатист, али су зидне слике недоступне било каквој анализи. Ликови светитеља откривени на ступцима у наосу, међу којима се налазе св. Сава Српски, Симеон Немања и деспот Максим, указују да су анонимни мајстори ових фресака били особене уметничке личности.[81] Они су прилично спретни при сликању појединости, али целина фигура је измицала њиховим могућностима – ликови су здепасти и непропорционални, при чему су посебно уочљиве крупне главе. Прелази између осветљених и неосветљених делова на лицу су нагли и груби, док претежно топли тонови доводе до колористичке монотоније. Стилска усамљеност крушедолских фресака из пете деценије XVI столећа отежава да се установи порекло аутора. Како су натписи грчки, сва је вероватноћа да су Грци, али као да су у Крушедол доспели из Влашке.[82]

У селу Бањанима код Скопља убрзо после градње цркве Св. Георгија, живописци су је 1548/1549. украсили фрескама.[83] Ако се изузме илустрација Божићне химне у олтару, остали иконографски програм је доста једноставан. Такво је и сликарство: занатски је савесно рађено и више сведочи о искуству мајстора него о њиховој обдарености.

Нешто раније до Скопља је доспео и чувени сликар Онуфрије који је у оновременом сликарству остварио особен стил уносећи у њега неке западњачке црте прихваћене преко Венеције. Зна се да је у нашој земљи он оставио две сликарске целине – у манастиру Зрзе и у цркви села Зрзе.[84] Међутим, Онуфрије је и у манастиру Нерези крај Скопља, вероватно у четвртој деценији XVI века, насликао и фигуру арханђела Михаила крај пролаза из припрате у наос. Декоративан, префињеног цртежа, веште моделације, овај анђеоски лик потврђује да је сликар из јужне Албаније био један од највећих уметника на Балкану у XVI веку.

У предвечерје обнове Пећке патријаршије 1553. настале су зидне слике у цркви Св. арханђела Михаила у селу Борач у Гружи. По натпису се види да је ктитор био протопоп Јован, а тадашњи епископ Макарије.[85] Овај ансамбл фресака, чији је иконографски програм једноставан, доста је неуједначених вредности. Неке ликове светих ратника и арханђела одликује готово префињеност сликарског поступка: негован цртеж, брижљива обрада инкарната и склоност ка декоративности, скоро кићености. Ти делови живописа из Борача као да су далеки одсјај уметничких идеала моравске школе. У исто време неке фигуре на мање уочљивим местима у цркви, дело слабијег мајстора, схематизоване су у знатној мери и сликане су несигурно.

Неуједначеност уочљива у Борачу чини се да је типична за ово раздобље. Многи наручиоци скромнијег образовања били су задовољни превасходно тиме да им живописци исликају обновљене храмове уобичајеним ликовима и композицијама и нису постављали превелике естетске захтеве. Тада би уметничке вредности једног ансамбла долазиле у други план и препуштане су знатним делом игри случаја при избору живописаца. Било је и оних ктитора, посебно међу високим клиром, који су тражили и налазили сликаре чија су знања и таленти били знатни, некада изузетни за то доба.

Иконе из првог века турске владавине очуване су у тако малом броју да се о њима не може доносити никакав уопштенији закључак. Неколико икона које се датују у крај XV, односно у другу четвртину XVI столећа, остварење су искусних мајстора, али се зато не може тврдити да је српски иконопис до обнове Пећке патријаршије 1557. по вредности одскакао од фресака.

У време када је 1499. заслугом четири калуђерице, посебно једне по имену Ксенија, Богородичина црква у Јашуњу добила зидне слике, настала је, сва је вероватноћа, и икона Богородице Одигитрије.[86] Она се могла налазити на првобитном иконостасу и била је уоквирена с крајева ликовима пророка, чији су ликови сада готово сви пропали. Представа Богородице је очуванија, па је могуће да се повољно оцене уметничке вредности ове иконе. Иконографски устаљен лик Богородице брижљиво је сликан, при чему се нарочито водило рачуна о моделацији.

Икона Христа Пантократора из Музеја српске православне цркве у Београду, која се оправдано датује у крај XV века,[87] поседује друга својства. И она је припадала неком иконостасу, јер је великих димензија (63 × 98 cm). Аутор иконе нема сликарску истанчаност иконописца из јашуњске Богородичине цркве, и вероватно је сликар сеоске клијентеле. То би потврђивао и натпис на икони са поменом имена дародавца Георгија, што се дешава у сеоској средини

[78] С. Петковић, *нав. дело*, 206. О личности митрополита Никанора (са старијом литературом): С. Петковић, *Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора*, 71–72.

[79] С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 125–126, 171–172; Б. Тодић, *нав. дело*, 254–263.

[80] Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, у Срем. Карловцима 1903, 281; *Стари српски записи и натписи III*, бр. 4964, 4965.

[81] В. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 56; С. Петковић, *нав. дело*, 117.

[82] В. Ђурић, *нав. дело*, 56. Аутор верује да је и крушедолска икона Богородице са Христом и пророцима дело истог мајстора, што би оспоравали разлози стилске природе. Уп. и: С. Петковић, *нав. дело*, 117.

[83] Фреске у цркви нису посебно изучаване. О историји и архитектури опширно: Г. Суботић, *Свети Ђорђе у Бањанима*, Зборник за ликовне уметности 21, Нови Сад 1985, 135–161.

[84] Б. Бабић, *Фреско-живопис сликара Онуфрија на зидовима цркава прилепског краја*, Зборник за ликовне уметности 16, Нови Сад 1980, 271–280; M. Garidis, *нав. дело*, 199–213 et passim.

[85] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 575. Епископ Макарије који се помиње у натпису можда је иста личност са Макаријем Соколовићем, будућим првим патријархом обновљене Пећке патријаршије.

[86] М. Љубинковић-Ћоровић, *Јашуњски манастири*, 235.

[87] S. Radojčić, *Ikonen aus Athos, Mazedonien, Serbien und Ungarn*, Ammersee 1974, 14–15, N° 24.

када имућнији донатори плаћају само једну икону или чак исликавање једног лика на зиду. Иако је икона коректно остварење за своју епоху, главну вредност јој даје жив колорит. Иконописац се не устручава да позадину горњег дела иконе обоји јарко црвеном бојом, а да унутар жутог нимба истакне плави крст. Да би свом делу коначно дао ведар карактер, он и оквир иконе, уместо сребрног окова, украшава са много стрпљивости разгранатом врежом с црвеним цветовима.

Најлепша сачувана иконописна остварења у веку који претходи обнови Пећке патријаршије јесу две грачаничке иконе – Христа с апостолима и Богородице с пророцима – које је поклонио свом катедралном храму грачанички митрополит Никанор током друге четвртине XVI столећа.[88] Прва је неуобичајено велика (270 × 140 cm). У средњем пољу приказан је Христос Милостиви на раскошном престолу са отвореним јеванђељем, а са стране уобичајено стојеће фигуре дванаесторице апостола. Најзанимљивији део иконе је доњи део оквира где је, између једног персијског пророка и Питагоре, представљен портрет митрополита Никанора. Он смерно клечи, док му анђео у лету доноси митру. Предавање митрополитских инсигнија од стране анђела на овај начин вероватно је подражавало слично решење на грачаничким фрескама из почетка XIV века.[89] Анонимни аутор ове иконе Христа вешт је, искусан и склон декоративности, што долази до изражаја при приказивању Христовог престола или Питагориног лика. Сликајући митрополита Никанора, иконописац не тежи репрезентативности, већ истиче код портретисаног више његове особене људске црте. На овај начин лик грачаничког митрополита измиче оновременим обрасцима уобичајеним при сликању црквених великодостојника.

Грачаничка икона Богородице с пророцима, дело истог сликара, мања је него претходна, али је још увек монументална.[90] Сликар главну пажњу посвећује представи Богородице на престолу с малим Христом, али не занемарује ни ликове пророка који држе Богородичине симболе, којима је најављена њена улога у оваплоћењу Христа. Сви су они сликани са много знања, при чему се не само лице, већ и одећа брижљиво моделује. Строга иконографска правила при сликању Богородице, аутор је ублажио не само истичући лепоту ликова, посебно на средишњем делу иконе, већ и уносећи представе античких персонификација на наслон престола.[91]

Неповољне прилике, превасходно материјалне, условиле су да се у првим деценијама по доласку Турака знатно умањи преписивачка активност, судећи по очуваним рукописима. Осим тога, књижни украси су сасвим проређени и свели су се на ретке заставе и нешто чешће, али сасвим поједностављене иницијале. Све до обнове Пећке патријаршије 1557. нема ни поуздано датованог српског рукописа са фигуралним илустрацијама насталог у првом веку турске владавине.

[88] Р. Љубинковић, *Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора*, Старинар н.с. V–VI, Београд 1954–1955, 132–135; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, 268–269. Аутор помишља на основу стилских особености да је сликар иконе иста личност са живописцем грачаничке спољашње припрате из око 1530. године. *Нав. дело*, 269, нап. 16.
[89] Р. Љубинковић, *нав. дело*, 134; Б. Тодић, *нав. дело*, 269.
[90] Б. Тодић, *нав. дело*, 268, 270.
[91] *Нав. дело.*

Истина, очувала се једна рукописна књига, зборник, која потиче из 1469. године, а чије су заставе раскошне и дело су веома вештог илуминатора. Текст је исписао познати преписивач и списатељ Владислав Граматик у манастиру Матејчи код Куманова, а по налогу новобрдског књижевника Димитрија Кантакузина.[92] Верује се, без јаких доказа, да је Владислав Граматик био и илуминатор овога зборника.[93] Велике заставе квадратног облика испуњене су флоралном орнаментиком, која по колористичком складу и вештом цртежу подсећа на, временски не много удаљене, моравске узоре.

По тој раскоши и везаности за стилска схватања српске деспотовине, Зборник Владислава Граматика из 1469. пре је завршетак претходне епохе него прави споменик књижне илуминације из првих векова турске владавине.[94] Ретке очуване илуминиране књиге из друге половине XV и прве половине XVI века имају доста скроман украс.

Заставице и иницијале у Псалтиру с последовањем или Тетрајеванђељу, оба из манастира Гомирја, друга четвртина XVI века,[95] цртају и боје сами преписивачи. Они поседују извођачку сигурност, али само механички понављају цветне вреже које су биле плод живе фантазије из прошлих времена. У малој, али дуговечној преписивачкој радионици која је постојала при манастиру Света Тројица код Пљеваља понеки рукопис би се украсио и са заставицама чији се орнамент састојао од сплета кругова повезаних хоризонтално (Стишни пролог, рукопис бр. 3 преписивача јеромонаха Саве из 1545, застава на почетку, или Четворојеванђеље, рукопис бр. 13 из 1537, застава пред Луком).[96] Ови и још неки слични украси у рукописним књигама у деценијама пред обнову Пећке патријаршије нису ипак уметничка остварења у правом смислу речи.

ПРИМЕЊЕНА УМЕТНОСТ

Ако је код рукописа у раздобљу од доласка Турака до средине XVI века обраћана мала пажња илуминацији, сасвим је други случај са украсом у оновременој српској ш т а м п а н о ј к њ и з и. Штавише, она је управо у првој половини XVI века, и посебно током четврте и пете деценије, доживела свој највећи успон не само бројем издања него и лепотом опреме. Превасходну улогу у томе имао је Божидар Вуковић, Подгоричанин који је основао штампарију у Венецији, с амбицијом да подмирује потребе у богослужбеним књигама по српским и уопште православним крајевима под турском влашћу.[97]

[92] S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 48, таб. XXV; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I*, Zagreb 1955, 61–67; Г: Данчев, *Владислав Граматик, книжовник и писател*, София 1969, 41–58, 137–142; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд, 1983, 133–134.
[93] С. Радојчић, *нав. дело*; Ј. Максимовић, *нав. дело*, 133.
[94] Ј. Максимовић, *нав. дело*, 81.
[95] V. Mošin, *Stari rukopisi Srba u Hrvatskoj od XIII do XX stoljeća*, Zagreb 1970, 11–12.
[96] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 98.
[97] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига* XV–XVII века, 1958, 116–142 et passim. Делу Божидара Вуковића посвећен је зборник *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*, Титоград 1986, 1–333.

Празнични минеј Божидара Вуковића, застава, штампан у Венецији 1538.

Активност Божидара Вуковића може се пратити у раздобљу од 1519, када је издао један Служабник, до обимног и раскошног Празничног минеја из 1538. године.[98] За ове две деценије, потпомогнут монасима из домовине – Пахомијем са Скадарског језера, Мојсијем из Будимља, Теодосијем и Генадијем из Милешеве[99] – он је много унапредио српску штампану књигу, не само пробраним текстовима и техничком опремом, него и украсом. Декорација у неким његовим књигама је једноставна, јер се састоји само од иницијала и ретких заставица које доследно опонашају рукописну орнаментику. Последње три књиге, међутим, посебно Молитвеник – Зборник из 1536. и Празнични минеј из 1538, краси велики број дрвореза.[100] Десетак илустрација, претежно биста светитеља из Молитвеника (1536) очигледно су дело двојице искусних дрворезаца. Један од њих, који је резао ликове свете Петке, Јована Крститеља, арханђела Михаила, Распеће и Благовести, негује сведен цртеж, али је то поједностављивање израз његове занатске зрелости. Други има више склоности ка сложенијим и декоративнијим решењима, која се некад, као у случају лика светог Илије, уздижу до малог ремек-дела.

Велики Празнични минеј који је Божидар Вуковић издао почетком 1538. године надмашио је овај молитвеник по богатству илустрација. Осим представа преузетих из Молитвеника, за ову књигу је израђено још око двадесетак нових дрвореза са сценама празника и појединачним ликовима. Нове композиције су малог формата, али је непознати мајстор, упркос томе, тежио да што подробније опише одређени догађај. Склоност ка приповедању на малим илустрацијама Празничног минеја последица је угледања на критске иконе,[101] посебно на оне које су чуване у венецијанској цркви San Giorgio dei Greci,[102] средишту тамошњих православних верника. Божидар Вуковић је био упућен да се користи као предлошцима грчким иконама критског порекла, јер су му оне једино биле доступне у једној наглашено католичкој средини. Настојећи да на илустрацијама одрази иконографске традиције народа коме су празнични минеји били намењени, Божидар Вуковић је међу дрворезе унео и две представе на којима се прослављају српски светитељи Св. Сава Српски са оцем Симеоном Немањом и сцену како Св. Никола приводи Стефана Дечанског Христу. За појаву ових дрвореза, поред тога, извесну заслугу имали су и штампари и помоћници Божидареви: дечански монах Мојсије и милешевски параеклисијарси Теодосије и Генадије, чији су манастири нарочито подстицали култ светитеља у којима су се њихове мошти чувале.

Мали дрворези у Празничном минеју из 1538. складан су украс који прати текст. Неке од нових илустрација које су изрезане по налогу Божидара Вуковића заостају по чистоти цртежа и техничким својствима од оних из Молитвеника (1536). То је последица великог умањења дрвореза (6,5 × 8 cm) у односу на величину икона са којих је копирано, јер је било врло тешко да се

[98] Д. Медаковић, *нав. дело*, 199–208. Зборник, »довршен вероватно 1536« (*нав. дело*, 201) није штампао Божидар Вуковић, већ неко од његових следбеника, вероватно син Вићенцо (по љубазном саопштењу колегинице Катарине Мано-Зиси).

[99] Д. Медаковић, *нав. дело*, 47–48.

[100] *Нав. дело*, 201–207, табле XXXVI–LV et passim.

[101] D. Medaković, *Die italo-kretische Malerei und die serbische Graphik des 16 Jhr*. Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Ohride 1961, t. III, Beograd 1964, 251–255.

[102] С. Петковић, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности 12, Нови Сад 1976, 119–135.

Празнични минеј Божидара Вуковића, Рођење Христово, штампан у Венецији 1538.

сложена иконографска схема неких композиција пренесе на мали простор. Па ипак је ова књига имала изразито значајну улогу у каснијим временима. Илустрације Празничног минеја служиле су као предлошци не само у златарству и при илустровању рукописних књига,[103] него и у зидном сликарству друге половине XVI и током XVII века.[104] Штавише, украс књига Божидара Вуковића утицао је посредно или непосредно и на руске, украјинске, грчке и нарочито румунске штампане књиге, јер су неке Божидареве дрворезе копирали штампари ових земаља.[105] Уосталом, о популарности књига Божидара Вуковића речито казује и то да је његов син Вићенцо, после очеве смрти, све до 1561. прештампавао ранија издања и успешно их продавао.

Очева издања Вићенцо Вуковић је покушао да још раскошније украси. Та се амбиција нарочито исказала на Зборнику, издатом 1547. године.[106] Поред дрвореза које је наследио од оца, Вићенцо је позајмио од неке венецијанске штампарије оквире украшене ренесансном флоралном орнаментиком, некада и са путима. При дну је постављао, такође позајмљене, уске а дуге дрворезе са фигуралним композицијама. Тих шеснаест сцена биле су илустрације уз текст на Западу познатог дела *Meditationes vitae Christi* од Псеудо-Бонавентуре, а у Вићенцовој књизи имале су искључиво декоративну улогу.[107] Поред ових дрвореза, у књигама Божидаревог сина нашле су се и заставе са јеванђелистом Матејом или вињете са светом Тројицом окружене анђелима, које су имале сасвим западњачки карактер.[108] Илустрације по књигама које је Вићенцо Вуковић штампао после Зборника из 1547 – Служабник 1554, Молитвеник 1560, Псалтир 1561 – знатно су сиромашније и на њима се тек помало уочава западни утицај.[109]

У исто време када се у Венецији, посебно у другој четвртини XVI века, објављују српске штампане књиге у лепој опреми и знатним тиражима, и у српским крајевима под Турцима чине се напори да се на овај нов, лакши начин умножавају преко потребне књиге. По манастирима, али и у градској средини, до обнове Пећке патријаршије 1557. оснивају се штампарије чији је век углавном кратак, али које успевају да објаве обично једну, неке чак и три преко потребне богослужбене књиге (Горажде 1519, 1521, 1523, манастир

[103] S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, 53, 56; Б. Радојковић, *Илустрације српских штампаних књига XVI века као приручник старих српских златара*, Зборник Музеја примењене уметности 11, Београд 1967, 59–73.

[104] С. Петковић, *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII века*, Старинар н.с. XVII, Београд 1966, 91–96; З. Кајмаковић, *Утицај старе српске графике на живопис зографа Василија*, Зборник за ликовне уметности 2, Нови Сад 1966, 233–242; Д. Ранковић-Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља под Кабларом*, Зборник радова Народног музеја 1, Чачак 1969, 55–60; Р. Вујовић, *О неким иконографским особеностима илустрација Божидара Вуковића и њиховим одјецима у нашем сакралном сликарству*, зборник *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*, Титоград 1986, 107–116.

[105] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 172–181; С. Петковић, *Божидар Вуковић и илустрације руских и украјинских штампаних књига XVI и XVII века*, зборник *Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина*, Титоград 1986, 83–105.

[106] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 142–151, 209–211 et passim.

[107] С. Петковић, *Илустрације Meditationes vitae Christi од Псеудо-Бонавентуре у једној српској штампаној књизи XVI века*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 253–265.

[108] Д. Медаковић, *нав. дело*, табле XXXIII, LXXVII, LXXIV; С. Петковић, *Илустрације српских штампаних књига XV–XVII века између Истока и Запада*, зборник са симпозијума ЦАНУ посвећеном Црнојевића штампарији, Титоград (у штампи).

[109] Д.Медаковић, *нав. дело*, 143–150, табле LVIII–LXXII.

Арханђео Михаило, гравира, манастир Свете Тројице код Пљеваља, прва половина XVI в.

Рујан 1537, манастир Грачаница 1539, манастир Милешева 1544, 1546, 1557, Београд 1552).[110] У највећем броју случајева због неповољних услова у којима се оснивају и трају штампарије, у техничком погледу ове књиге много заостају за венецијанским издањима. То се, поред осталог, огледа и у томе да штампарије у Горажду, у Рујну, Милешеви или Београду, малу пажњу обраћају украсној орнаментици у својим књигама. Изузетно се у грачаничком Октоиху петогласнику из 1539, издатом по налогу новобрдског митрополита Никанора, налази на почетку занимљив дрворез манастира. То је и драгоцено историјско сведочанство о изгледу манастира 1539. и уједно пример лепог графичког сажимања при представљању једног архитектонског споменика.[111] Испред представе Грачанице првобитно је био изрезан и ктиторски портрет митрополита Никанора како предаје Богородици примерак Октоиха, како се већ приказивало по старим византијским, па и српским рукописима.[112] Из непознатог разлога овај портрет је уклоњен и уместо њега је убачена недовољно вешто резана представа тројице мелода – црквених песника.[113]

Једноставност израде и ниска цена условили су да се код Срба у првој четвртини XVI века појаве и д р в о р е з н е и к о н е (»с т а м п и«). Иако су постојале извесне предрасуде према таквим представама, оне су израђиване и касније, што значи да су имале увек своје купце међу верницима скромних могућности.

Најранију српску дрворезну икону, тачније њену даску за отискивање, чува манастир Хиландар на Светој Гори. На једној страни прилично велике дрвене плоче (29 × 41 cm) изрезано је Распеће Христово, а на другој су у четири поља распоређени допојасни ликови Богородице, арханђела Михаила, св. Недеље и св. Петке.[114] Са обе стране плоче врло истакнуто место заузима геометријски преплет. Он веома уочљиво уоквирује светитељске ликове, а у Распећу монументални крст од преплета дели сцену у пет мањих целина. Тако наглашена улога орнамента као да упућује на традицију из времена кнеза Лазара и потоње деспотовине, када је у скулптури и минијатури овакав преплет много негован. Приказани ликови резани су врло вешто, спретно су укомпоновани и одају руку искусног уметника. Иако су натписи српски, није извесно да је аутор био Србин. На основу стилских разлога, ова дрворезна икона се датује у прву половину XVI века.[115]

Мада нема сигурног доказа, чини се да су поред штампања књига у Венецији током друге четвртине XVI века резане и иконе. У књигама које је издавао Божидар Вуковић у четвртој деценији XVI века било је и допојасних представа најугледнијих светитеља са орнаменталним оквиром (св. Петка, св.

[110] *Исто*, 196–199, 222–232.

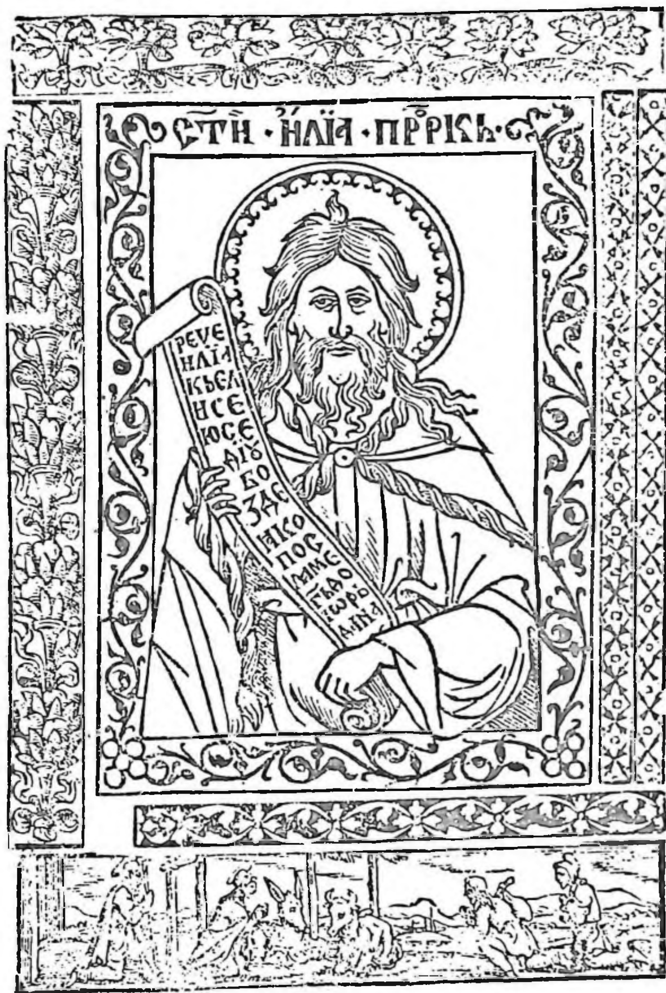
[111] Р. Грујић, *Прва штампарија у Јужној Србији, 1539. године, на Косову пољу у манастиру Грачаници*, Гласник Скопског научног друштва, кн. XV–XVI, Скопље 1936, 85, 93–94; О. Недић, *Графичке претставе српских манастира као извори подаци при конзерваторско-рестаураторским радовима*. Зборник заштите споменика културе 9, Београд 1958, 33-34; Д. Медаковић, *нав. дело*, 78–79, 160–161, 223; С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд – Приштина 1988, 27–28.

[112] С. Петковић, *Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора*, 71–77.

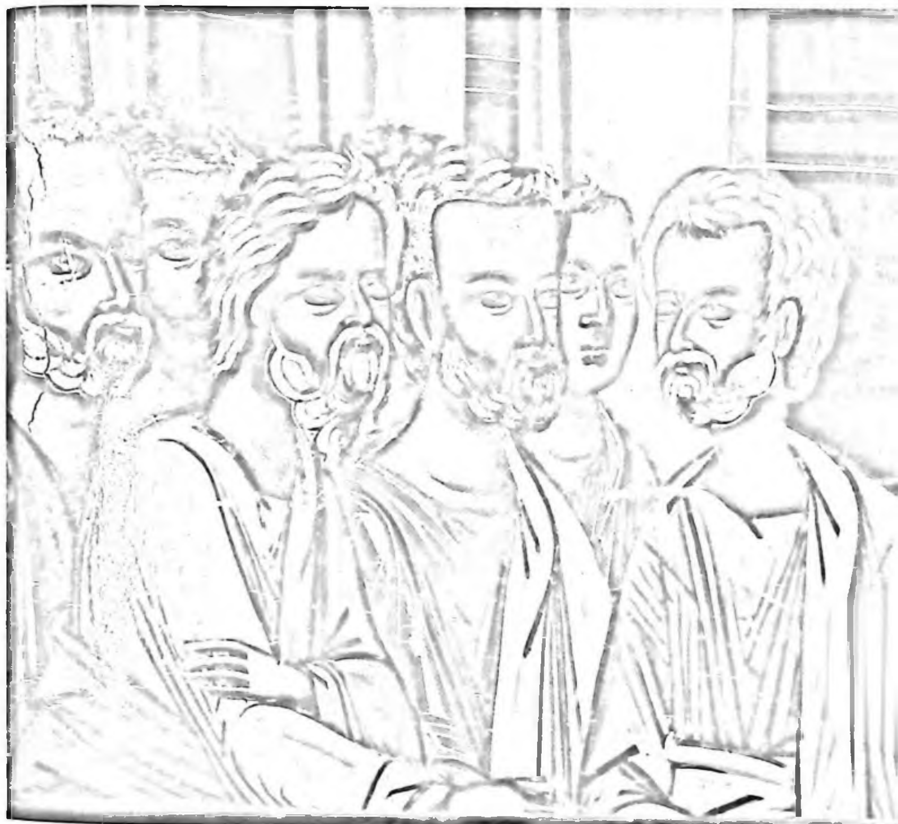
[113] Д. Медаковић, *нав. дело*, 78–79; С. Петковић, *нав. дело*, 75–77.

[114] Д. Медаковић, *Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару*. Зборник радова Византолошког института САН, кн. 4, Београд 1956, 187–196.

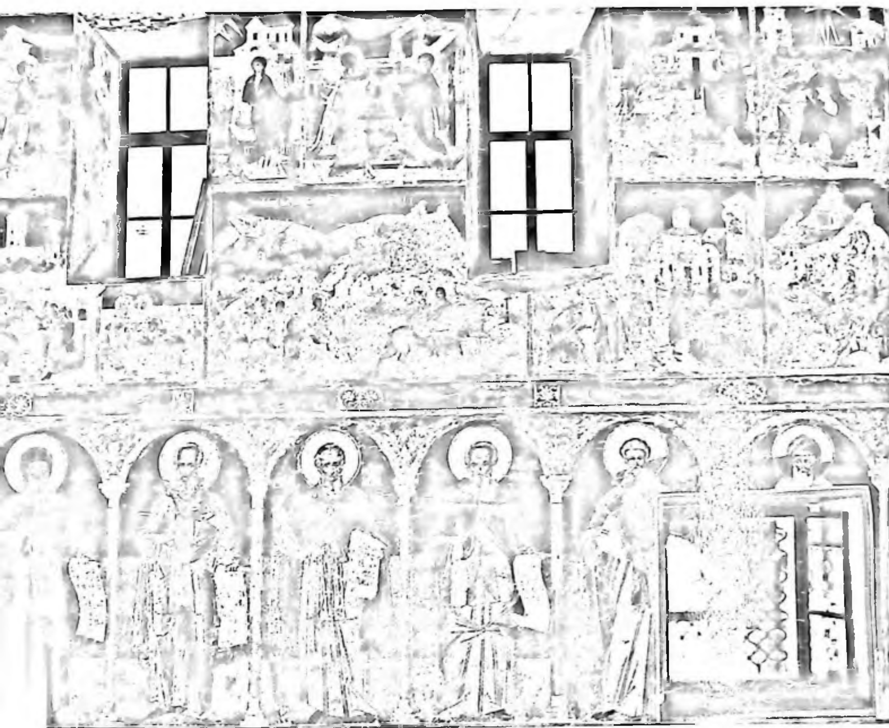
[115] Д. Медаковић, *нав. дело*, 193–196.

Зборник Вићенца Вуковића, пророк Илија, штампан у Венецији, 1547.

49. Група апостола, фреска, манастир Пива, 1604/1606. година.

57. Фреске на источном зиду трпезарије, сликар Георгије Митрофановић, манастир Хиландар, 1622. година.

Димитрије, Јован Претеча, св. Георгије, пророк Илија и др.).[116] Лако је могуће да су ови ликови са својим оквирима штампани посебно и потом продавани као дрворезне иконице.

Највероватније су управо у Венецији изрезане и штампане у четвртој деценији XVI века и две дрворезне иконе »стампи« чији се једини познати отисци чувају у манастиру Света Тројица код Пљеваља. Ови, смело би се рећи, најлепше очувани примерци старих српских дрворезних икона представљају Богородицу са Христом, односно арханђела Михаила.[117] Обе су дело обдареног мајстора непознатог имена. Он веома вешто супротставља сведене црте светитељских ликова сложеном цртежу њихове одеће, која се преображава готово у арабеске. Племенитошћу цртежа и узорном уравнотежношћу, ове дрворезне иконе нису заостајале за оновременим најуспелијим илустрацијама по српским књигама венецијанског порекла.

У првим деценијама по доласку Турака златарство је у српским земљама преживљавало кризу, ако се тако може закључити стога што ниједно репрезентативније златарско остварење није познато из средине или треће четвртине XV века. Као што је монументална уметност тек крајем XV столећа најавила обнову, тако се и први златарски радови по доласку Турака датују у то време. Једна кадионица, сада у Дечанима, са изразито готичким украсом, вероватно је настала крајем XV века, а потиче из Херцеговине.[118] Неколико других радова очуваних у нашим ризницама из истог времена нису израђени у некој домаћој радионици, већ су донети са стране. У недавно откопаној остави из манастира Николе Дабарског нађена су три таква репрезентативна дела: један касноготички путир световне намене дело је највероватније непознатог мађарског златара који је опонашао нирнбершке узоре, а чаша и литијски крст, оба дела са украсом од горског кристала, израђени су у Венецији, вероватно од руке неког златара пребеглице из Грчке.[119]

Златарски радови са горским кристалом из налаза у манастиру Николе Дабарског још један су доказ о везама наших крајева са Венецијом. Нека друга дела сведоче, међутим, и о снажнијем утицају који је отуда струјао, што се види по једној кадионици из манастира Николе Дабарског с почетка XVI века.[120] На том златарском остварењу уочавају се упоредо и неки типични исламски орнаменти, па се у таквим необичним стилским мешавинама одражава сложена судбина српске уметности у доба турске владавине.

И у првој половини XVI века настављено је то стилско двојство, било да се готички и исламски декоративни елементи појављују на истом златарском раду, било да истодобно настала дела носе сасвим супротне стилске ознаке. Лепа кадионица из Тројице Пљеваљске, сва у пуној превласти готичких обележја, са једноставним доњим делом, има на поклопцу украсе од бифора, розета и контрафора. Израђена је највероватније у време обнове манастира током друге четвртине XVI столећа, а њен непознати аутор је вероватно из Херцеговине, која је била под јаким утицајем Приморја, посебно Дубровника.[121]

[116] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, табле XLI, XLII, XLVIII, LI, LII.
[117] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 109–110, сл. 55–56.
[118] М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 175, 196, 232 (са старијом литературом).
[119] М. Шакота, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981, 63–66, 87–96.
[120] М. Шакота, *нав. дело*, 59–61.
[121] Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, 92–94.

ІС ХС

недѣлѧ, прѣдьрождьствомь Хвѣмь

Кнга родства Іу Хва, сна Двдо
ва сна Авраамлꙗ. Авраамь роди
Ісаака. Ісаакжероди, Іакова.
Іаковже роди, Іоудоу и бра
тію его. Іоудаже роди, Фаре
са и Зара ѿ Тамари. Фаресже
роди Есрома. Есромже роди, Арама. Арам

Четворојеванђеље, застава, штампарија Тројана Гундулића, Београд 1552.

Одатле су допрли у српско златарство и неки ренесансни утицаји који су и за обално подручје били новина. Једна чаша из прве половине XVI столећа, сада у Музеју примењене уметности у Београду, са фризом животиња у покрету редак је пример таквог остварења.[122] Сасвим јој је сродна чаша из манастира Савине, чији жиг упућује да је настала у Дубровнику.[123]

Један од ретких датованих златарских радова са тачно назначеним местом настанка из деценија пре обнове Пећке патријаршије је тамјаница, рађена у Смедереву 1523. године за манастир Раваницу. [124] Чунастог облика, она је богато украшена орнаментима наутове мреже у коју су уплетене дивље руже и разне стварне и фантастичне животиње. Исламски и западњачки мотиви складно су укомпоновани, што сведочи да је златарско средиште Смедерево имало традицију и искусне мајсторе у првој половини XVI века.

Колико је Смедерево уживало углед по својим златарима сведочи и натпис из 1540. године на окову једног четворојеванђеља из манастира Крушедола, које је било својина некадашњег деспота и митрополита Максима. На њему је мајстор уписао своје име као Петар Смедеревац, иако је тада живео и радио у Бечкереку.[125] Велики рељефи Распећа са једне стране корица, а Силаска у ад са друге, потпуно по изгледу и иконографији одговарају оновременим иконама. Распеће уоквирују ликови апостола, а у врху је искуцана и допојасна фигура деспота Максима Бранковића у монашкој одећи, при чему је већ означен као светитељ. Петар Смедеревац као један од угледних мајстора епохе показује овим делом не само узорно познавање заната, него складношћу композиција, добрим пропорцијама и способношћу да помири наративно и декоративно, потврђује и свој неоспорни таленат.

Савременик Петра Смедеревца био је златар из Липове по имену Дмитар, који је 1550/1551. израдио један кивот (дарохранилиницу) за манастир Шишатовац.[126] Овај богослужбени предмет имао је облик петокуполне цркве, на чијим су странама приказана попрсја светитеља, па и композиција Благовести.[127] Дмитар из Липове је без много вештине приказивао људске фигуре, али је зато спретно искуцавао архитектонски украс кивота – аркаде, пиластре, фијале, па и флоралне орнаменте. Иако је радио за потребе пастве која је живела под Турцима, док је Липова још била слободна, он је, уз готичке облике одомаћене у оновременом златарству, усвојио већ и исламски орнаментални репертоар.

Дела уметничког веза из првог века турског ропства очувана су у малом броју. Разлози су вишеструки: лака пропадљивост тканина, скупоценост употребљаваног материјала, опште осиромашење, а не могу се занемарити ни несигурна времена прилагођавања иноверним господарима. Штавише, и сачувани примерци веза претежно нису репрезентативни и не одликују се ни богатством мотива ни величином. Осим тога, није сасвим извесно ни њихово датовање изведено по стилским особеностима.

[122] Б. Радојковић, *нав. дело*, 130–131.
[123] *Нав. дело*, 88–131.
[124] *Нав. дело*, 77, 85, 104.
[125] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 27–28, табле XXVI–XXVIII; Б. Радојковић, *нав. дело*, 67–68, 105–108.
[126] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 556–557.
[127] Б. Радојковић, *Кивот Дмитра из Липове*, Рад војвођанских музеја V, Нови Сад 1956, 61–71; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 115–117.

Најодређеније се може говорити о времену настанка једне митре београдске митрополије, данас у манастиру Крушедолу, коју је поклонила у другој половини XV века Катарина Кантакузина, ћерка деспота Ђурђа Бранковића, удата за цељског грофа Улриха.[128] Украс митре сачињавају готово равноправно биљна лозица са тролистима и лалама, декоративни натписи о поклону и текст двадесет петог псалма, везени бисером. Раскош коришћеног материјала, мера при распоређивању украса, умешност у коришћењу декоративности натписа, све упућује да је митра београдске митрополије дело неког мајстора који је радио за највише кругове још у доба независности.

Међу остварењима која би само хронолошки била блиска митри београдске митрополије, али по вештини везења далеко заостају, може се поменути један надбедреник из манастира Врдника који се, нешто неодређено, датује у крај XV и почетак XVI века.[129] На овакво датовање упућују превасходно орнаментални украси и богатство коришћеног материјала, али по скромној везилачкој вештини надбедреник би се могао датовати и знатно касније. Лик Христа на престолу у средини окружују два арханђела, два серафима и симболи четворице јеванђелиста. Поред рустичности израде, на уметничку несигурност везиоца упућују и забуне при одређивању симбола појединог јеваћелисте, као и мешање српских и грчких натписа.

Нешто веће уметничке вредности имају наруквице с представом Благовести из манастира Тројице Пљеваљске које потичу из прве половине XVI века.[130] Осим ликова Богородице на једној и арханђела Гаврила на другој наруквици на овом везу, уз литургички грчки текст, сав остали простор испуњава густ сплет поља са цветовима и крстовима. Склад овог орнамента пригушује невештину у приказивању ликова из Благовести. Аутор је непознати грчки везилац који је боравио у нашим крајевима, или још пре, чија су се остварења ту продавала.

Средином XVI века, а пре обнове Пећке патријаршије 1557, настала су два значајнија везилачка дела, чији су аутори врло вероватно били домаћи мајстори. Једно је епитрахиљ рашког епископа Симеона, настао 1550, који се сада чува у бугарском манастиру Рили.[131] Неуобичајено, на епитрахиљу су извезене иконографски сажете сцене празника. Учесници јеванђеоских збивања пропорционално су неусклађени и неуверљивих покрета, али је зато везилачка техника на завидној висини. Други епитрахиљ, настао три године касније, 1552/1553, поклон је Јелене Црнојевић и Димитрија Гвозденова непознатом манастиру,[132] можда баш Гргетегу, где се чувао до Другог светског рата. На епитрахиљу са српским натписима приказани су апостоли, а у врху Деизис, како се најчешће и украшава овај део свештеничке одежде. Иако преовлађују људски ликови, на епитрахиљу је уочљива натуралистичка биљна орнаментика која уоквирава поједина поља.

Рилски и некада гргетешки епитрахиљ из године непосредно пред обнову Пећке патријаршије, као дела вероватно српских везилаца, указују да нестаје превласт странаца који су радили за српске наручиоце. За нове услове који ће убрзо наступити били су већ спремни поједини домаћи мајстори, можда и мање радионице.

[128] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, 26, табла XXV, 1; исти, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 36, табла XVII, 2; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, 59–60.

[129] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, 51, табла LX; исти, *Црквени уметнички вез*, 45, табла XXIII, 2; Д. Стојановић, *нав. дело*, 56, сл. 20.

[130] G. Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1947, 60, pl. CXXI; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, XXXVII–XXXVIII, табла XVIII; Д. Стојановић, *нав. дело*, 55; иста, *Црквена одећа и литургијски покривачи из ризнице манастира Свете Тројице код Пљеваља*, Зборник Музеја примењене уметности 14, Београд 1970, 107; С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 102.

[131] G. Millet, *нав. дело*, pl. LXXXIV, 2, LXXXV; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији*, XXVI.

[132] М. Валтровић, *Српске црквене старине на будимпештанској земаљској изложби*, Старинар II, Београд 1885, 116–118; Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, 21; исти, *Црквени уметнички вез*, 43–44, табла XX; G. Millet, *нав. дело*, 45; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији*, 26, 53–54, сл. 31

ВЕЛИКА ОБНОВА
УМЕТНОСТ ПРВИХ ДЕЦЕНИЈА ПО ОБНОВИ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ (1557–1614)

Поновно успостављање српске црквене организације, Пећке патријаршије 1557. године, био је догађај пресудне важности, поред осталог, и за велику уметничку обнову. Чврста и постојана црква са знатном аутономијом у односу на турску власт, са снажним личностима као предводницима преузела је одлучујућу улогу при организовању свих уметничких подухвата. Неимари, иконописци, златари били су неопходни при црквеној обнови, јер су градили храмове, сликали иконе, израђивали путире, без чега се није могао замислити нормалан црквени живот. Осим тога, Пећка патријаршија је почела да се стара за уметност као једина обједињавајућа снага српског народа, а у складу с традицијама на које је много полагала. Српска црква је могла да преузме улогу организатора уметничког живота јер се економски оснажила после обнове, а њени предводници – патријарси и епископи – умели су да у том историјском тренутку окупе око себе најбоље домаће уметнике.[1] Судећи по очуваним споменицима чији су ктитори били предводници српске цркве, то се не односи само на прве патријархе непосредно после обнове, на Макарија и Антонија, него и касније у XVII веку на Јована, Пајсија и Максима.

Поред високих црквених достојанственика, као ктитори уметничких подухвата појављују се и представници различитих друштвених средина. У првом реду, поручиоци су врло често монашка братства. Иако су манастири повремено били у немаштини, многи од њих су ипак уз помоћ верника могли да сносе трошкове појединих, чак крупнијих уметничких подухвата.[2] У првим деценијама после обнове Пећке патријаршије, као ктитори су се јавили и имућнији појединци, истина у малом броју, из разних сталежа: занатлије, трговци, војводе, па чак и спахије хришћани. Неки од њих су подигли и украсили и целе храмове,[3] али већина је даровала мање прилоге; наиме, платила да се наслика икона или препише књига. Ако није било имућнијег појединца, онда се читаво село, предвођено својим попом, удруживало и сакупљало новац да се исплати градитељ или живописац.[4]

[1] С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*. (даље: *Зидно сликарство*) Нови Сад 1965, 34, 62.

[2] Пространа Богородичина црква у Студеници обновљена је и потом делом украшена зидним сликама 1568. по налогу братства на челу са игуманом Симеоном (Саопштења I, Београд 1956, 39). Манастир Морачу је оправио и живописао игуман Тома с монасима уз помоћ групе приложника 1574. године (*Записи и натписи*, бр. 710).

[3] С. Петковић, *Зидно сликарство*, 61–62.

[4] *Исто*, 60–61.

Велики уметнички препород није текао без тешкоћа. При великим подухватима, а често и мањим, понестајала би потребна средства и радови би се одужили. Монументална црква Новог Хопова, саграђена 1576, добила је зидне слике у наосу 1608, а припрата је живописана тек 1654. године.[5] Олтарски простор у цркви села Јежевице код Чачка украшен је фрескама 1609, а наос и припрата готово три деценије касније.[6] Дешавало се чак да преписивање једне једине књиге омогућавају више приложника.[7]

Овакве тешкоће нису ипак озбиљно угрозиле велики уметнички замах после 1557. јер је велики број храмова обнављан, исликаван и снабдеван свим потребама. Међу њима су неке цркве веома простране (Папраћа, Ново Хопово, Никољац, Пива), док су у неким старим монументалним грађевинама били обновљени велики ансамбли фресака (пећка припрата, Милешева, Морача, Бања Прибојска, Богородичина црква у Студеници). Чини се да ови подухвати нису били препуштени само предузимљивости појединих ктитора: на обнови уметности рађено је доста промишљено и поступно. Главни препород у почетним деценијама иза обнове збио се на Косову у пространој области око Пећи, затим у Полимљу и Херцеговини, при чему су предњачили стари угледни манастири, обично епископска средишта. Касније је и у удаљеније делове Пећке патријаршије преношена та жива уметничка делатност, понекад непосредно на подстицај значајних монашких заједница из средишних области српске црквене организације.[8]

О мајсторима, извођачима ових обимних послова који су обављани широм Пећке патријаршије у првим деценијама после обнове, зна се мало. Највише сведочанстава о себи и свом раду оставили су златари и посебно сликари, али су и они најчешће убележавали само своје име и поменули назив места из кога потичу, а сасвим ретко су саопштавали нешто више о својој личности или раду. Та оскудна сведочанства дозвољавају да се само у грубим цртама понешто уопшти о првим уметницима после обнове Пећке патријаршије.

Највећи део неанонимних сликара потицао је из монашких или свештеничких редова, на пример пећки монах Лонгин,[9] поп Страхиња из Будимља, »грешни« Леонтије, Андрија из пећке припрате, док је сликара лаика било мање (Милија из цркве села Ђураковац у Метохији). Насупрот томе, златари су лаици (Петар Смедеревац, Кондо Вук). Угледни уметници се нису задржавали у уским областима свога краја, него су много путовали. Лонгин, најугледнији српски живописац друге половине XVI века, сликао је иконе у источној Босни (Ломница), на Косову (Дечани), Црној Гори (Пива). Слично томе је и поп Страхиња радио почев од паштровских манастира уз Јадранску обалу до источне Босне,[10] док је Кондо Вук налазио наручиоце како у манастиру

[5] *Стари српски записи и натписи*, бр. 724, 4985, 4990.

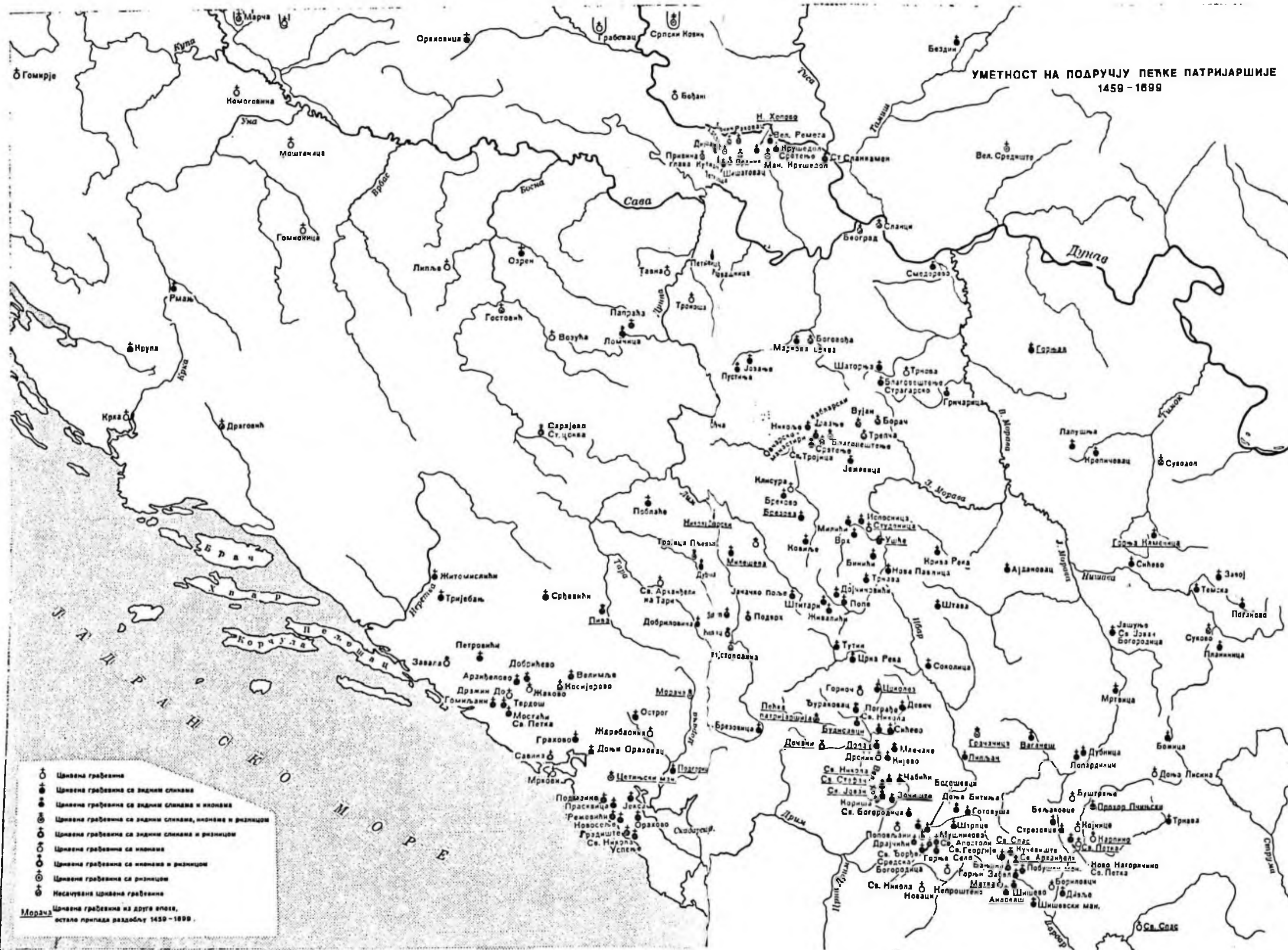
[6] В. Петковић, *Старине*, Београд 1923, 45–46.

[7] Преписивање једног номоканона за потребе манастира Мораче 1613. платиле су војводе Раич и Радоња, кнез Вукоје с православним хришћанима Горње и Доње Плане, *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1030.

[8] С. Петковић, *Зидно сликарство*, 50.

[9] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955; М. Теодоровић Шакота у чланку *Зограф Лонгин, сликар* и *књижевник XVI* века, Српска књижевност у књижевној критици, књ. I, Стара књижевност, Београд 1965, 533–540. Новије радове о Лонгину вид. у чланку М. Татић-Ђурић, *Две необјављене Лонгинове иконе*, Свеске 9–10, Београд 1980, 1–12.

[10] С. Петковић, *Делатност зографа попа Страхиње из Будимља*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, 125–126.

УМЕТНОСТ НА ПОДРУЧЈУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ
1459 – 1699
Црквена грађевина
Црквена грађевина са зидним сликама
Црквена грађевина са зидним сликама и иконама
Црквена грађевина са зидним сликама, иконама и ризницом
Црквена грађевина са зидним сликама и ризницом
Црквена грађевина са иконама
Црквена грађевина са иконама и ризницом
Црквена грађевина са ризницом
Несачувана црквена грађевина
Морача Црквена грађевина из друге епохе,
остало припада раздобљу 1459 – 1699.
Марча
Гомирје
Купа
Орахеовица
Грабовац
Српски Ковин
Бездин
Комоговина
Уна
Моштаница
Гомионица
Врбас
Босна
Сава
Дунав
Тамиш
Вел. Средиште
Бођани
Н. Хопово
Вел. Ремета
Крушедол
Сретење
Ман. Крушедол
Шишатовац
Ст. Сланкамен
Београд
Сланци
Смедерево
Липље
Озрен
Тавна
Троноша
Дрина
Рмањ
Крупа
Крка
Гостовић
Возућа
Папраћа
Ломница
Драговић
Сарајево
Ст. црква
Боговађа
Јовање
Пустиња
Шаторња
Трнова
Благовештење
Страгарско
Горњак
Гргуровац
Сувoдол
Палушина
Крепичевац
Тимок
В. Морава
Вујан
Борач
Трепча
Благовештење
Сретење
Св. Тројица
Јежевица
З. Морава
Клисура
Брезова
Поблаће
Милешева
Тројица Пљевљ.
Ковиље
Студеница
Испосница
Ушће
Кривa Река
Ајдановац
Сићево
Горња Каменица
Нишава
Зајој
Темска
Поганово
Јашуње
Св. Јован Богородица
Суково
Пламеница
Ибар
Штава
Соколица
Тутин
Црна Река
Житомислићи
Тријебањ
Срђевићи
Неретва
Тара
Св. Арханђели на Тари
Добриловина
Подврх
Пива
Никољац
Петровићи
Добрићево
Арзнђелово
Завала
Велимље
Косијерово
Жаково
Тврдош
Мостаћи
Св. Петка
Гомиљани
Грахово
Морача
Острог
Жабљак
Доњи Орахова
Савина
Цетињски ман.
Мркови
Подгорица
Подмаине
Прасквица
Реновићи
Новоселље
Градиште
Св. Никола
Успење
Јенђе
Ораховo
Скадарско
Брач
Хвар
Корчула
Пељешац
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Пећка патријаршија
Бањска
Горњи Девич
Девич
Будисавци
Дечани
Грачаница
Липљан
Ваганеш
Дубница
Лопардинци
Бошица
Доња Лисина
Бушпрaње
Прохор Пчињски
Трнава
Струмица
Мрзвица
Св. Богородица
Мушутиште
Доња Битиња
Готовуша
Штрпце
Дрим
Црни Дрим
Св. Спас
Нова Нагоричино
Св. Петка
Св. Арханђел
Непроштено
Новаци
Брегалница
Шишево
Андреаш
Шишевски ман.
Св. Спас

Витовници у долини Млаве тако и на Косову у Дечанима.[11] Сликари се нису бавили само једном одређеном техником: поп Страхиња је био вичан и фресци и иконопису, као што је касније у XVII веку био случај и са Георгијем Митрофановићем или Радулом. Више од тога, неки живописци су показивали интересовања која излазе из оквира уског заната. Познато је да се Лонгин успешно окушао и на књижевном пољу.[12]

У складу с традицијама, сликари су образовали групе кад су украшавали веће зидне површине у неким црквама (на пример у Ломници су 1608. радила четири живописца),[13] а предводили су их искуснији мајстори као што је био зограф Андрија у пећкој припрати.[14] Уметници су се уопште удруживали при крупнијим пословима кад су то прилике захтевале: при обнови манастира Заступа 1536. године, мајстори су поделили посао, па су једни живописали храм, а други су преписивали потребне богослужбене књиге.[15] Међутим, кад су сликали иконостасе изгледа да су иконописци тај посао обављали углавном без помоћника (Лонгин у Великој Хочи, Ломници, Пиви).

АРХИТЕКТУРА

О градитељима непосредно после обнове Пећке патријаршије, историјски извори готово ништа не говоре. Вероватно да су неке храмове у Херцеговини и Црној Гори подигли неимари из Приморја, као што се поуздано зна да су то чинили око 1500. године (Грахово, Луг).[16] И споменици указују, а и архивска грађа упућује на то да су ове мајсторе ангажовали и Срби и Турци, те да су неретко исти људи, без предрасуда, градили и храмове хришћана и џамије. Ипак је свакако било и локалних градитеља, на пример на Косову или у Херцеговини, али о њима нема писаног сведочанства из овог раздобља.

Ако се тако мало зна о неимарима, благодарећи турским изворима се много боље могу упознати услови под којима су обнављана црквена здања.

Мада турске власти нису допуштале да се подижу нове цркве, оне су издавале дозволе да се обнављају старе хришћанске богомоље уколико се испуне одређени услови. Основно је било да се утврди да храм потиче још »из старина«, тј. да је постојао у доба Мехмеда Освајача средином XV века. Ктитори су морали да траже дозволу за обнову цркве од подручног кадије, при чему су њихове наводе потврђивали или старе повеље и документа или два муслимана. Најзад, до црквишта или дотрајалог здања излазила је група муслимана која је на лицу места одређивала молитељима величину цркве која се обнавља, или обим преправки уколико је храм постојао. Водило се рачуна,

[11] Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, 110.

[12] М. Шакота, *Прилог познавању иконописца Лонгина*, Саопштења I, Београд 1956, 156–166; иста, *Акатист првомученику Стефану од иконописца Лонгина*, Старине Косова и Метохије II–III, Приштина 1963, 205–217.

[13] С. Петковић, *Зидно сликарство*, 120.

[14] З. Кајмаковић, *Зидно сликарство Босне и Херцеговине*, Сарајево 1971, 255–276.

[15] В. Петковић, *Записи из манастира Никољца у Бијелом пољу*, Богословље VI, св. 2, Београд 1931, 164.

[16] В. Кораћ и В. Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV–XVI век*, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1964, 562–566.

што се види из више турских докумената, да не буде измена првобитне величине, па се обновљено црквено здање могло и срушити у случају неодобрене преправке.[17] Ипак су наручиоци у неким случајевима успевали да даривањем локалних моћника или обманама подигну и веће храмове од пређашњих, или да их саграде на местима где их раније није било.[18]

Уз ове турске писане изворе о обнови храмова после успостављања Пећке патријаршије, и оновремени српски натписи и записи, исто шкрти садржином, дају драгоцене податке о градитељству и посебно о ктиторима код Срба. Натписи над улазима у храмове, често обавештавају и о трајању градитељских радова. Некада је било потребно мало времена од почетка до завршетка неимарског подухвата (Добриловина је 1609. подигнута за само шест месеци),[19] али су велика здања зидана дуже од деценије, на пример манастир Пива од 1572–1573. до 1585–1586. године.[20]

Крупна градитељска активност започела је у централним областима Пећке патријаршије: на Косову, у Полимљу и Херцеговини. Најпре су обављени радови на обезбеђењу већ постојећих монументалних цркава, које су у многим случајевима биле уједно и епископска средишта. Тако су затварани отвори на угроженим спољашњим припратама у Пећи око 1562. и Грачаници око 1568. године,[21] при чему је из конструктивних разлога жртвована сликовитост отворених разуђених фасада. Највероватније током шесте или седме деценије XVI века, крај Бијелог Поља је саграђена и велика црква посвећена св. Николи – Никољац.[22] Обновљени су делом обрушени највиши делови грађевине на манастиру Морачи, а сличне преправке су извршене и на неким другим храмовима. Осим тога, посебно у Метохији и у средишним областима Херцеговине, на старим темељима су подигнуте многобројне сеоске цркве од којих су неке прилично простране. С временом, при крају XVI и почетком XVII века, градило се доста и у периферним областима Пећке патријаршије, посебно у западним и северним крајевима.[23]

При овако обимној градитељској активности разумљиво је да су остварени различити домети, а изглед и величина храмова зависили су од неколико услова: имућност наручилаца, наклоности локалних турских власти, затечених темеља, као и од градитељског наслеђа. Због тога се међу црквеним здањима која су настала у деценијама после 1557. могу наћи и монументалне камене грађевине и убоге црквице. Неколико храмова је дуго више од двадесет, па и двадесет пет метара (Никољац око 1560, Пива између

[17] Опширније о условима обнове храмова под Турцима вид. С. Петковић, *Зидно сликарство*, 47–49; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд 1984, 27–31; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984, 29–30.

[18] Црква св. Николе у порти манастира Мораче подигнута је око 1635. на темељима првобитне донжон куле, иако монаси истичу у натпису да је тај наводно стари храм древнији од велике цркве, С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 77–78. Манастир Пива добио је између 1573. и 1586. велику трobродну цркву, мада је стари храм морао бити знатно мањи судећи по очуваним иконама са иконостаса претходне цркве.

[19] *Стари српски записи и натписи*, бр. 992.

[20] *Исто*, бр. 949.

[21] С. Петковић, *Зидно сликарство*, 49.

[22] С. Петковић, *Трагом једне сликарске групе из друге половине XVI столећа*, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1964, 547–548; М. Шупут, *нав. дело*, 65.

[23] Тада су основани манастири Грабовац у данашњој јужној Мађарској 1587, Гомионица код Бањалуке 1595, Гомирје код Огулина 1601–1602, Возућа код Завидовића, и други; С. Петковић, *Зидно сликарство*, 50.

1572–1573. и 1585–1586, Ново Хопово 1576, Папраћа, крај XVI века). Нека међу овим монументалним здањима су грађена од лепо тесаних квадера (Пива), а код других је обраћана пажња на живописност фасада (Ново Хопово). Међутим, било је и истовремено грађених црквица сасвим скромних димензија, чак и таквих у које је могло да стане једва десетак верника. Локални неимари су за њихову градњу користили необрађен камен, а такве неугледне зидове су прекривали малтером; при градњи Грабовца у Јужној Угарској 1593. уз камен је коришћено чак и блато.[24] Сасвим је извесно да је било доста цркава брвнара, али су оне у каснија времена биле замењене каменим грађевинама,[25] или су пропале због неотпорног материјала.

Међу храмовима који су обновљени у целини или делимично у другој половини XVI и почетком XVII века, по конструкцији су најједноставнији били они који су грађени превасходно за сеоску паству. То су била једнобродна здања прекривена полуобличастим сводом и са апсидом нижом од грађевине на источном делу. Прекривене каменим плочама или шиндром (танким дашчицама), омалтерисане и окречене, оне се нису много разликовале од обичних сеоских кућа имућнијих житеља, на пример Св. Теодор у Доњој Битињи испод Шар-планине, Св. Никола у Чабићима (Метохија), Св. Петка у Трнави код Рашке, Св. Никола у Мушникову код Призрена, Св. Ђорђе у Доњем Ораховцу код Скадарског језера, црква Успења у селу Дивље код Скопља, и многе друге. Такав изглед није сувише вређао верску осетљивост турских управљача, посебно у насељима у којима је било и досељених Турака или исламизованих сународника. Неугледне споља, такве грађевине су изнутра изгледале репрезентативније за вернике због колористичке живости зидних слика и изрезбареног иконостаса, али и због пространости с обзиром на то да су ове цркве биле обично укопаване у земљу до метра, па и више.[26]

Нешто сложеније по конструкцији биле су једнобродне цркве с такозваним прислоњеним луцима који су се пружали уз подужне зидове и ослањали на пиластре.[27] Има их на целој територији Пећке патријаршије, али и изван њених граница. Како се за два храма овог типа (Грахово 1499, Луг 1503) поуздано зна да су дело дубровачких неимара, то се верује да су и остала здања овог типа код нас (на пример Велимље, Брезовица, Аранђелово, Петровићи и др.), непосредно или посредно настала под утицајем дубровачког градитељства

[24] В. Красић, *Манастир Грабовац*, Летопис Матице српске, књ. 127, Нови Сад 1881, 61.

[25] Манастир Марча у западној Славонији био је подигнут најпре од дрвета 1564; Г. Витковић, *Критички поглед на прошлост Срба у Угарској*, Гласник СУД XLIII, Београд 1876, 127.

[26] О овим црквицама једноставне конструкције објављено је више радова, упор.: *Средњовековне цркве и манастири у централној Србији*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, Грађа САНУ, књ. X, Београд 1956, 166–168 и даље; П. Пајкић, *Цркве Средачке жупе из турског периода*, Гласник Музеја Косова и Метохије III, Приштина 1958, 60–61; исти, *Сеоске цркве у долини Белог Дрима*, Старине Косова и Метохије I, Приштина 1961, 145–200; Р. Станић, *Непознате цркве у околини Рашке*, Саопштења VIII, Београд 1969, 213–234; П. Пајкић, *Цркве у Сиринићкој жупи*, Старине Косова и Метохије IV–V, Приштина 1971, 351–364; М. Шупут, *нав. дело*, 88–89, 92, и др.

[27] В. Кораћ и В. J. Ђурић, *нав. дело*, 561–599. Црквама овог типа поред других припадају и Дубочица код Пљеваља из 1565, црква Арханђела Михаила у Велимљу код Никшића 1586, Брезовица код Плава око 1560, Петровићи, црква Арханђела Михаила, крај XVI и почетак XVII века, и друге. Постоје и сложенија конструктивна решења, при чему се лукови ослањају на слободне ступце, па се на плану на изглед уочава тробродно решење; такве су манастирске цркве Ломнице из око 1570, Завале из око 1590; В. Кораћ и В. J. Ђурић, *нав. дело*, 579–584; М. Шупут, *нав. дело*, 61–63.

и угледањем на ранороманичке цркве јужног Приморја, што је занимљива претпоставка.[28]

Над неким једнобродним црквама издиже се и купола која почива на прислоњеним ступцима – пиластрима. Једноставна основа у овом случају омогућава прегледност унутрашњости и даје погодне површине за живопис, док купола доприноси утиску пространости, као што је случај са црквом манастира Довоље из друге половине XVI века.

Разумљиво је да су монументалније цркве имале разуђеније основе и сложена конструктивна решења, и оне су се у већој или мањој мери угледале на старо српско градитељство.

Прилично велики број храмова подигнут у другој половини XVI и почетком XVII века наличи на рашке споменике из XIII века: то су једнобродне грађевине, обично са пространијом олтарском апсидом и ниским правоугаоним певницама. Са западне стране је истовремено грађена и припрата. У поређењу с рашким споменицима из XIII века запажа се одсуство бочних параклиса, а горње конструкције су поједностављене: Троноша код Лознице 1559, Мајсторовина код Бркова, крај XVI века, Добриловина код Мојковца, крај XVI века, Благовештење и Света Тројица међу овчарско-кабларским манастирима на прелазу из XVI у XVII век, Озрен у источној Босни око 1570, и други. Њихова распрострањеност је и посебно видљива у сливу реке Дрине и њених саставница Пиве и Таре, па се ова позна и поједностављена варијанта рашког градитељског стила почела називати дрински тип цркве.[29]

Осим узора из XIII века, српско градитељство у деценијама после 1557, као што се чинило и у претходним деценијама, налази инспирацију и међу споменицима касног XIV и раног XV века. Цркве тролисне, триконхосне основе, омиљене у доба такозване моравске градитељске школе, нису заборављене ни у овом раздобљу. Оне обавезно имају куполу која почива на пиластрима или слободним ступцима, али изостају сложенија архитектонска решења. Ових триконхосних споменика било је нарочито много на подручју Фрушке горе и у Поморављу: Ново Хопово 1576, Стари Јазак, крај XVI и почетак XVII века, Петковица око 1580, Грнчарица код Крагујевца, средина XVI века.[30]

Храмови у духу моравског градитељског наслеђа подизани су и у областима насељеним Србима у Босни. Манастири Папраћа и Моштаница, саграђени у XVI веку, својом основом тролиста, величином и сложеношћу архитектонске конструкције сведоче о томе.[31]

Очигледно су се приликом грађења, односно обнове монументалнијих храмова током друге половине XVI и почетком XVII века, неимари и наручиоци најчешће опредељивали за рашке и моравске градитељске традиције. Поставља се питање какви су разлози за овакве склоности?

[28] В. Кораћ и В. J. Ђурић, *нав. дело*, 591–596.

[29] В. J. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина I, Краљево 1975, 15–27; М. Шупут, *нав. дело*, 76. Не треба испустити из вида да се један број манастира који се обнавља северно од Саве и Дунава такође ослања на градитељске традиције XIII века; упор. В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1984, 39–43.

[30] В. Матић, *нав. дело*, 39–40, 44–45; М. Шупут, *нав. дело*, 50–56.

[31] З. Кајмаковић, *Одјаји моравске уметности у Босни*, Зборник Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 300–302; исти, *Oko problema datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoj Bosni*, Naše starine XIII, Sarajevo 1973, 159–170; А. Андрејевић, *Манастир Моштаница под Козаром*, Старинар XIII–XIV, Београд 1965, 165.

Помишља се да су цркве рашког типа подизане током XVI века, па и касније, имале општи узор у манастиру Милешеви, епископском средишту и храму у коме су чуване мошти највећег националног светитеља – Саве Српског. Ово мишљење се темељи на архитектонским решењима већег броја цркава уз ток Дрине.[32] Требало је доиста очекивати да се групе градитеља и наручилаца у време турске власти, као што је био случај и раније, угледају на старија значајнија архитектонска остварења. Питање је, међутим, колико су могли да се придржавају тога с обзиром на то да у основама – обиму, ширини и дужини – није могло бити већих измена због строгих турских закона.[33] Отуда разлоге што је рашки тип устаљен у некој области Пећке патријаршије треба тражити не само у жељи или хтењима угледнијих појединаца него и у околностима обнове, посебно у изгледу темеља или остатака здања које је требало изградити или доградити. Кад једног дана буду обављени систематски археолошки радови, можда ће се управо у Полимљу, на саставцима Дрине и уз Дрину, наћи темељи старијих грађевина чији је тип омогућио да се на њима или крај њих могу градити цркве блиске рашким градитељским традицијама или непосредно Милешеви.[34]

Појава већег броја храмова триконхосне основе на Фрушкој гори може се лакше објаснити. Тролисни тип грађевина из матичних области Поморавља преносиле су избеглице на север од Саве и Дунава још током XV и почетком XVI века (Стари Сланкамен, последње деценије XV века, Крушедол 1509–1514). Био је то израз узалудног надања да ће се у Јужној Угарској обновити деспотовина у којој би требало да се понове уметнички облици одомаћени у претходној државној творевини. Кад је средином XVI века упоредо с новим црквеним приликама настао полет у градитељству, тада је било нормално да и обновљена здања буду триконхоси: с једне стране због старих темеља који су условљавали обнову, а са друге због живих традиција моравске архитектуре. За грађевине тролисне основе које су настале у Поморављу у другој половини XVI века нема сумње да су представљале наставак старих локалних традиција, што је било условљено и околношћу да су обновитељи морали углавном понављати стари изглед грађевине.[36]

[32] В. Ј. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, 15–27.

[33] Приликом преправке цркве манастира Довоље 1592, у кадијиној дозволи се наводе и мере цркве у аршинима да би се онемогућило обмањивање власти. Касније је 1632, поводом радова на цркви манастира Довоље, султан Мурат IV наложио пљеваљском кадији да не дозволи да се употреби више камена, креча и друге грађе него што је раније коришћено; Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира св. Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА LXXXIX, Сарајево 1935, 34, 38.

[34] Сасвим изузетно обављени су археолошки радови у манастиру Троноши; том приликом нису нађени трагови старог здања на којима је могла да се подигне данашња црква из 1559; како и испитивачи претпостављају, можда су темељи старе цркве били у близини ове грађене средином XVI века, али да тај простор није обухваћен археолошким истраживањима: С. Мојсиловић-Поповић, *Манастир Троноша*, Саопштења XIV, Београд 1982, 76–77; С. Мојсиловић-Поповић и Б. Вујовић, *Манастир Троноша*, Београд 1987, 5. У сваком случају, запис из 1559. у једном рукопису, сада у Берлину, сасвим одређено помиње да је троношка црква требало да се гради на старом црквишту; *Стари српски записи и натписи I*, бр. 602.

[35] В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену и њено место у развитку српске архитектуре касног средњег века*, Зборник за ликовне уметности 6, Нови Сад 1970, 42–45; В. Матић, *нав. дело*, 73.

[36] *Средњевековне цркве и манастири у западној Србији*, Археолошки споменици и налазишта у Србији, Грађа 9, Београд 1953, 120–123, 117–118; *Средњевековне цркве и манастири у централној Србији*, Археолошки споменици и налазишта у Србији, Грађа X, Београд 1956, 125–133, 141–142 и даље.

Храмови који подражавају моравски триконхос својом спољашношћу не наличе на триконхосе с краја XIV и почетка XV века. Нема живих ни разуђених фасада, а о каменом плетерном украсу, розетама или керамопластичној декорацији не може бити речи.

Спољашност значајнијих цркава које су подигнуте после 1557. била је уопште скромно украшавана. Главни улази са западне стране, као и прозори, имали су на угледнијим храмовима камене оквире завршене полукружно, а понекад и профилисане, на пример Ломница у источној Босни око 1570, Тројица под Овчаром, крај XVI и почетак XVII века, и други. У неким случајевима, градитељ је спољашње зидове цркава, посебно апсиде, украшавао венцем полукружних аркада.[37] На бочним апсидама манастира Папраће у источној Босни, такви венци имају преломљене извијене лукове који су омиљени у градитељству Турака и муслимана уопште.[38] Очигледно се исламски утицај одразио и у архитектури, где се запажа превасходно у облицима отвора на здањима и по украсним елементима. На једном делу споменика се не само портали него и пролази у унутрашњости храмова завршавају преломљеним, такозваним сараценским луковима; слично је и са прозорима.[39] Традиционална архитектонска решења при обнови храмова после 1557, па и касније, нису међутим претрпела никакве битније промене. Једино је исламски утицај при градњи цркве манастира Моштанице у западној Босни прожео целокупно градитељско схватање до те мере да припрата или олтарски простор веома подсећају на делове муслиманске богомоље.[40] Врло је вероватно да су моштаничку цркву подигли неимари који су понајвише испуњавали налоге исламизованих наручилаца, или су и сами били муслимани. Има довољно разлога за претпоставку да у погледу верске припадности градитеља није било искључивости ни са које стране.

Уз домаће мајсторе, међу којима су се могли наћи муслимани, сигурно је да су у другој половини XVI и почетком XVII века, као што је то случај и раније, на подручју Пећке патријаршије радили и неимари из Приморја. Због посебних услова, али и због чувања традиције били су, по свему судећи, ангажовани они којима су била блиска старинска, првенствено романичка схватања. То су били мајстори солидног занатског искуства, али без посебних уметничких амбиција. Отуда се радови ових неимара, као у Грахову, Пиви или Велимљу, могу понајвише препознати по солидном каменарском послу, брижљиво клесаним квадерима, лепо обликованим зидовима. У ретким случајевима могло би се претпоставити да су утицали и на типове подигнутих цркава које су споља имале изглед тробродних базилика (Никољац, Пива), али им је унутрашњост знатно поједностављена. Овај тип храмова био је редак и јавио се само у првим деценијама после обнове Пећке патријаршије.

[37] Ту врсту украса има на фасадама црква манастира Новог Хопова на Фрушкој гори 1576, као и неке друге цркве; на Новом Хопову је и коцкасто постоље украшено венцем аркадица.

[38] У цркви манастира Свете Тројице код Пљеваља је чак и унутрашњи зид олтарске апсиде рашчлањен са пет плитких ниша које повезују исламски »седласти« лукови; С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 36.

[39] А. Андрејевић, *Прилог проучавању исламских утицаја на уметност XVI и XVII века код Срба у Сарајеву и Босни*, Прилози за проучавање историје Сарајева I, Сарајево 1963, 60–68.

[40] А. Андрејевић, *Манастир Моштаница под Козаром*, 169–174.

У условима опште осиромашености, скулптури није поклањана пажња. Она није имала неку улогу у верским обредима и била је практично само украс. Осим тога, скулптура ни у временима државне самосталности није увек сматрана за уобичајен украс црквене архитектуре, па се неустаљена традиција лакше могла занемарити. Ипак, декоративна скулптура није сасвим заборављена у XVI и XVII веку.

У унутрашњости храмова, нарочито оних већих, чешће се јавља украсна обрада камена. Најлепши су примери амвона у нивоу пода, на којима је резан плитак рељеф претежно флорални. Поједностављени и у тематском и у техничком погледу, овакви рељефи не дају утисак неискуства управо стога што су амбиције биле примерене могућностима (амвон у манастиру Дубочици код Пљеваља, манастиру Сретења у Овчарско-кабларској клисури и др.).

Изузетна је појава рељефа на капителима двају стубова у цркви манастира Житомислића које је клесао мајстор Вукашин 1602–1603. године.[41] На капителу северног стуба с једне стране је приказана сцена лова – ловац са луком и стрелом – а на осталим површинама капитела су разне животиње. Ликови дивљих животиња неуједначених пропорција и смелих стилизација, сасвим су слични украсима на стећцима[42] који се управо у Херцеговини истичу фигуралним украсом. Плитко клесане розете на јужном стубу су по мотивима блиски оновременом дуборезу.

Цркве подигнуте после 1557. нису имале скулпторални украс изнад портала или око прозора. Изузетно изнад јужног портала цркве св. Георгија у Горњем Селу код Призрена, у плиткој ниши правоугаоног облика приказан је расцветан крст са две птице.[43] Наивно клесан, овај рељеф, вероватно с почетка XVII века, само подсећа на старе византијске рељефе са истом тематиком.

У долини Ибра, у Црној Гори и Херцеговини, али и другде, од друге половине XVI века наилази се на мермерна постоља за свећњаке на којима су као украс исклесане по три лавовске главе зракасто распоређене у духу романичких схватања (у цркви св. Тројице у Овчарско-кабларској клисури, у манастиру Пиви и другде). С обзиром на то да је за ова постоља коришћен студенички мермер може се помишљати да је негде у студеничком крају постојала радионица за њихову израду и уопште камених предмета за црквене потребе. Камени мобилијар је потом продаван храмовима не само у долини Ибра него и много даље. Ниједно од ових постоља са лавовским главама није датирано. Међутим, с обзиром на то да неке мермерне крстионице имају кратке натписе у којима се помињу године израде – од друге половине XVI до средине XVII века – и ова постоља за свећњаке могу се тако приближно датирати.[44] Несумњиво су им узори били стари репрезентативни портали као

[41] П. Момировић, *Капители манастира Житомислића*, Богословље XXVIII, Београд 1969, 123–135.

[42] *Исто*, 125, 132–134; упор. Ш. Бешлагић, *Стећци Дуваньског поља*, Старинар, н. с. VII–VIII, Београд 1958, 387, сл. 19.

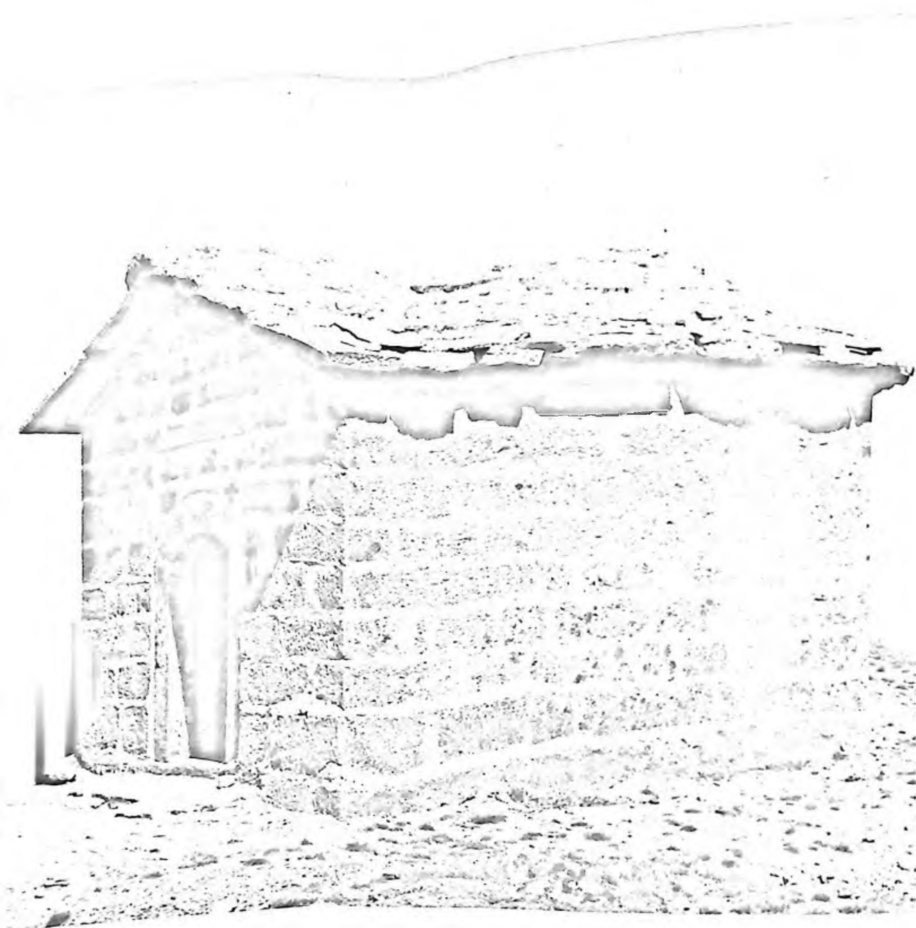
[43] П. Пајкић, *Цркве Средачке жупе из турског периода*, 61, 67.

[44] Изнето је мишљење да су ова постоља настала у XII–XIII веку (*Средњовековно благо из српских ризница*, Београд 1984, кат. бр. 226); аутор је очигледно склон да их повеже са

58. Стефан Дечански, фреска, сликар Јован, манастир Пива, 1626. година.

они у Студеници и Дечанима, где су представе лавова такође биле базе за колонете. Разлика у уметничким вредностима сада је међутим огромна.

65. Црква Марињица код Новог Пазара, друга четвртина XVII века.

СЛИКАРСТВО

ЗИДНО СЛИКАРСТВО

Како су налагали обичаји византијског света, вековима поштовани, зидови у свакој цркви морали су бити исликани, па су се ктитори држали те традиције и у XVI столећу. За украшавање унутрашњости храмова нису биле потребне посебне дозволе турских власти, па стога нема података о овим пословима из турских докумената. Натписи у црквама, обично изнутра над улазом, само штуро обавештавају о игуману манастира, ктиторима и времену настанка зидних слика, а зографи сасвим ретко бележе и своје име. По датумима кад је живописање било завршено види се да је то често дан неког црквеног празника, што би говорило да је тако одређивано у погодбама.[45]

Ако су писани извори о зидним сликама веома сажети и мало казују, очуване целине зидних слика из првих деценија после обнове Пећке патријаршије 1557. посредно су доста речите. То нарочито долази до изражаја при анализи тематских и иконографских особености. Тематски репертоар живописа насталог између 1557. и 1614. је веома разнолик и богат пошто су управо у овом раздобљу обнављане фреске у монументалним старим храмовима: Студеници, пећкој припрати, Милешеви, Николи Дабарском, припрати Грачанице, а украшаване су зидним сликама и велике манастирске цркве подигнуте од темеља (Ново Хопово, Пива). У том тематском обиљу, посебно је карактеристичан избор ликова и сцена које се приказују по црквама на подручју обновљене Патријаршије. У првој, најнижој зони по храмовима, поред уобичајених ликова апостола, светих ратника, врача и монаха, сликан је и приличан број домаћих, превасходно српских светитеља. Тек обновљена Пећка патријаршија је на тај начин желела да укаже на своје традиције и заслуге у оквиру источне цркве.

Судећи по ликовним представама, међу српским светитељима током XVI века били су неупоредиво најомиљенији Сава Српски и Симеон – Стефан Немања. На огромној територији Пећке патријаршије ретки су храмови живописани током друге половине XVI и почетком XVII века у којима не би били, обично код улаза у главни део цркве, приказани Стефан Немања као монах Симеон и његов син Сава као архиепископ.[46] Иако се култ два најугледнија српска светитеља није гасио ни између пропасти српске државе и обнове Патријаршије, он је тек после 1557. добио такав значај и снагу. Разлози су разумљиви: свети Сава је био оснивач црквене организације на чијем су челу

скулптуром раних рашких споменика; и у стилском погледу и по техници израде постоје велике разлике, па су оваква датовања сасвим неприхватљива.

[45] С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 54–55. По очуваним уговорима види се да су их наручиоци у Дубровнику склапали са градитељима и сликарима да им обаве посао до неког значајнијег хришћанског празника; *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII–XVI в.*, књ. II, изд. Ј. Тадић, Београд 1952, 110, 116, 121 и даље; В. Кораћ и В. Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство*, 564, 597.

[46] С. Петковић, *Зидно сликарство*, 82–83.

стајали пећки патријарси, а управо су они били наследници његовог престола. Симеон Немања, владар-монах, је родоначелник славне средњовековне династије чију успомену предано негују високи црквени кругови.

После 1557, из круга Немањића светитеља посебно се издваја Стефан Дечански; подстицај за то су свакако дали монаси његове задужбине још пре обнове.[47] Светитељском угледу овог српског краља је вероватно припомогло и то што је епизода како му св. Никола враћа вид била код нас укључена у омиљен циклус овог општепризнатог светитеља; црква св. Николе Дабарског, Липљан, касније у XVII веку цркве св. Николе у Морачи или св. Николе у Пећи.[48]

У деценијама на прелазу из XVI у XVII век негује се успомена и на све владаре из Немањића династије, независно од тога да ли су канонизовани. У Ораховици у Славонији (око 1594) приказана је права Лоза српских владара по угледу на представе у средњовековним српским задужбинама. У Тројици Пљеваљској (1595) и црквици Успења у Градишту у Паштровићима (1520), у првој, најнижој зони живописани су ликови безмало свих Немањића – од Немање до Уроша V.[49] Та готово лаичка иконографија није се касније усталила. Чини се да није случајно што се таква тематска целина јавила управо на прелазу из XVI у XVII век, кад је патријарх Јован покушавао да покрене ослободилачку борбу против Турака.[50]

Поред српских владара у великим храмовима где је обнављан живопис у првим деценијама после 1557, сликани су и најугледнији представници српске цркве. У припрати Пећке патријаршије 1565, у првој зони приказана су по шесторица архиепископа и патријараха, а уз њих и патријарх Макарије Соколовић, док је у припрати Грачанице 1571. и у Будисавцима 1568. учињен још ужи одбир.[51] Истицање некадашњих српских архијереја у доба обнове Пећке патријаршије било је условљено историјским тренутком. Патријаршија је и на тај начин указивала на своје црквене традиције и право на самосталност коју јој је до обнове, па и касније, оспоравала Охридска архиепископија.[52]

У првим деценијама после 1557, на зидним сликама се често упечатљиво одражавају прилике у којима је српска црква учвршћивала своју независност, односно одражавају се њене тежње. Одлука патријарха Макарија да због болести преда још за живота свом синовцу Антонију управу над српском црквом да би јој обезбедио трајност условила је да се у припрати цркве св. Николе Дабарског наслика око 1572. велика композиција с представом

[47] Лик овог владара са светим Николом јавља се у Вуковићевом *Празничном минеју* о чијем се штампању старао јерођакон Мојсије из Дечана; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958, 133, табла XLIV, 1.

[48] С. Петковић, *Зидно сликарство*, 82–83.

[49] Зидне слике у Градишту настале су нешто касније, али њихов аутор поп Страхиња из Будимља је у овом паштровском манастиру готово поновио оно што је радио претходно у Светој Тројици Пљеваљској 1595; С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 55–56.

[50] О томе опширније поводом иконографије цара Уроша вид. С. Петковић, *Лик цара Уроша у српском сликарству XVI и XVII века*, Зборник Народног музеја IX–X, Београд 1979, 516–518.

[51] Међу српским архиепископима чешће је сликан св. Арсеније Српски; штавише, он је уз св. Саву Српског приказан и у поворци архијереја у олтарском простору. Његов култ је и на овај начин подстицала српска црквена организација у Пећи, где су у Патријаршији и почивале његове мошти; С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 85–86.

[52] С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614;* 84–85; упор. Г. Бабић, *Низови портрета српских архиепископа и патријараха у зидном сликарству (XIII–XVI в.)*, зборник »Сава Немањић-Свети Сава«, Историја и предање, САНУ, Београд 1979, 330–334.

чина предаје патријаршијског трона.[53] Исто тако се с јасном намером приказују у већем броју цркава, живописаних шездесетих и седамдесетих година XVI века, чувени балкански пустињаци Гаврило Лесновски, Јоаким Сарандапорски, Јован Рилски и Прохор Пчињски (пећка припрата, припрата Грачанице, Богородичина црква у Студеници). Српска црквена организација свесно настоји да њихов до тада локални култ прошири на целу територију Пећке патријаршије ради својих тежњи да постане водећа балканска црква.[54]

Одраз потреба српске цркве у датом тренутку било је и настојање да се учврсти и устали култ једног новог светитеља – Георгија Новог Кратовца. Овај кратовски златар страдао је као мученик у Софији 1515. одбијајући да прими ислам. Убрзо је написано и његово житије, али је тек после 1557. у сликарству код Срба постао омиљен његов лик (пећка припрата, Студеница, смедеревска гробљанска црква, Петковица у Срему, Ломница и друге). Наиме, српска црква је на тај начин желела да укаже верницима како се међу светитеље уздижу они који су упркос свему остали одани хришћани.[55] Тако је лик Георгија Кратовца на зидовима цркава, па и на иконама, био нека врста симбола супротстављања исламизацији која је у неким крајевима управо узимала маха.

У најнижој зони зидних слика у већим манастирским црквама живописан је понекад и ктитор. У складу с традицијом, ови портрети се налазе на јужном зиду или у југозападном углу крај улаза у наос и приказују донаторе с моделом задужбине пред Христом. У ликовном погледу нису увек успела остварења, али као историјско сведочанство су веома драгоцени. По њима се суди о значају појединих сталежа, а уз то се може до појединости реконструисати одевање разних друштвених слојева у XVI и XVII веку. Осим тога, модели цркава које ктитори приносе Христу дају слику првобитног спољашњег изгледа црквених здања.

Исти значај сведочанства има и неколико историјских композиција које су настале непосредно после 1557. Најзначајнија таква представа је несумњиво Сахрана новобрдског митрополита Дионисија из грачаничке припрате (1571). Око великодостојниковог одра окупљени су у жалости хришћански слојеви тога доба: уз патријарха Макарија, његовог синовца Антонија, уз монахе и ђаконе, у својој карактеристичној одећи приказана су и световна лица – локални кнежеви и грађани.

Ипак, у целини посматрано, оновремена збивања су се мало одразила на тематици и иконографији зидних слика насталих у првим деценијама после 1557. године. Традиционални репертоар и даље испуњава зидове и сводове тадашњих храмова. Тематика мањих сеоских храмова је скромна: изнад првог реда стојећих фигура су Велики празници, често проширени неким сценама из Страдања Христовог. Ови садржаји су обогаћивани у великим монашким средиштима како опширним излагањем Христових мука тако и сценама из живота Богородице или појединих угледних светитеља (Николе, Георгија, Јована Претече), посебно онда кад је неко од њих био и патрон храма. У припратама су илустровани и васељенски сабори, Страшни суд, мноштво

[53] Р. Грујић, *Фреска патријарха Макарија како уступа престо своме наследнику Антонију*, Гласник Скопског научног друштва XII, Скопље 1933, 273–277.

[54] С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 86–87.

[55] *Исто*, 87–88.

прослављених монаха. У целини, репертоар се готово уопште није изменио у односу на старо српско сликарство из XIII и XIV века; нове иконографске теме су тако рећи искључене. Истина, у грачаничкој припрати насликан је Богородичин Покров 1571. године по узору на неку руску икону, која је вероватно потицала из манастира Милешеве, чији су монаси чешће путовали у Русију.[56] Међутим, ова типична руска тема остала је усамљена у српским земљама не само у XVI него и у следећем веку. Штавише, и неке оновремено популарне композиције код Грка нису продрле у иконографски репертоар по српским црквама.[57]

Оданост старим тематским узорима приметна је нарочито у задужбинама из немањићких времена које су после 1557. поново живописане. У пећкој припрати 1565, Студеници 1568, па и Николи Дабарском око 1572. и Грачаници 1571, сликари су са изузетним поштовањем понављали старе иконографске схеме где год су оне биле видљиве у њихово време. На студеничким зидним сликама је сваки, па и најмањи део старих фресака из времена светог Саве брижљиво чуван, а досликавани су једино уништени делови. Ако су постојали трагови старих иконографских решења, она су понављана, мада с духом XVI века немају додирних тачака.[58] Исто тако су зограф Андрија и његови сарадници у припрати Пећке патријаршије 1565. веома пријежно опонашали старе фреске у овом простору из око 1330. године. Иако су уопште у византијском сликарству била увек поштована остварења ранијих епоха, пијетет који је гајен шездесетих и седамдесетих година XVI века према делима старих сликара превазилази уобичајене оквире. За доследно чување иконографских традиција залагали су се и учени наручиоци и сами сликари.

Наглашене тежње да се следе стари узори одражавају се не само у тематици и иконографији зидних слика него и у њиховом стилском изразу. То се најбоље уочава на остварењима групе сликара коју су окупили први патријарси обновљене Пећке патријаршије.

Зидне слике у припрати Патријаршије из 1565, у наосу Милешеве нешто касније, у припрати Грачанице из 1570, у Николи Дабарском око 1572, у Ломници око 1580, па у нешто мањој мери и у Студеници 1568, стилски су веома блиске остварењима из прве половине XIV века.[59] Разумљиво је да су оне у занатском погледу несавршеније од својих узора, али по наративности, колористичким ефектима и композиционим решењима, њихова инспирација је очигледна. Мајстори ове сликарске радионице, међу којима су двојица неанонимни – Андреја и Лонгин – знали су веома добро да опонашају фреске из епохе краља Милутина и Стефана Дечанског. Склоност ка сликарству управо ове епохе није била случајна. И наручиоци, претежно највиши црквени предводници, и сликари тога доба видели су у првој половини XIV века највиши успон српске државе и сходно томе највећи процват уметности коју треба подражавати. Ако се при том зна да су Андреја, Лонгин и њихови сарадници радили углавном у оним храмовима у којима је било фресака управо из ових времена, онда је обраћање првој половини XIV века сасвим разумљиво.[60]

Колико су јасни уметнички идеали сликара из седме и осме деценије XVI века које су окупили црквени предводници Пећке патријашије, толико извори стилских схватања других група живописаца нису одређени. Неке од ових сликарских дружина биле су теолошки прилично образоване, али оне не само да нису имале јасне уметничке идеале него су се често неуспешно бориле чак и са основним занатским проблемима. Таква је група локалних сликара која је током шездесетих и седамдесетих година XVI века украсила не само Морачу 1574–78. и довршила живопис у Никољцу него и неколико мањих храмова: Брезовицу код Плава 1567, Св. Ђорђа у Подгорици (Титограду), Драговољиће код Никшића;[61] њој треба приписати и једну икону Успења Богородице из манастира Никољца. Ове анонимне живописце одликује цртачка несигурност, неспретност у распоређивању тематике, колористичка једноликост, иако њихова неукост понекад може бити привлачна. Њима су сасвим блиски многобројни мајстори који су задовољавали скромне захтеве сеоске пастве. Оскудне обдарености и малих амбиција, они су изгледа били у великој већини лаици, као што је случај са зографом Милијом који је исликао цркву у селу Ђураковцу код Пећи 1592. године.[62]

Неки живописци, на пример онај који је око 1570. сликао већи део Никољца и цркву у Тријебњу, или други који је декорисао цркве у Дубочици код Пљеваља 1565. и у Будисавцима код Пећи 1568, били су талентованији, а њихов сликарски рукопис се може јасно разазнати.[63] Снажна индивидуалност одликовала је и анонимне сликаре пећинске цркве у Црној Реци код Тутина с краја XVI века.[64] Они су не само поседовали уметничку зрелост и извођачку сигурност него и јасна стилска схватања која су била блиска естетским идеалима прве половине XIV века. Сличну склоност угледања на узоре из XIV века показао је и непознати мајстор у Побушком манастиру код Скопља 1593. године. Његово сликарство је углађено, без извођачких омашки и колористички богато, те спада међу најбоља остварења с краја XVI века.

Изузетна личност међу уметницима који су радили на прелазу из XVI у XVII век био је поп Страхиња из Будимља.[65] Он је више од три деценије

[56] С. Петковић, *Сликарство спољашње припрате Грачанице*, зборник Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 210–211.

[57] На врло истакнутим местима међу зидним сликама у цркви Новог Хопова, које су радили грчки мајстори 1608. године, приказане су сцене Покоља витлејемске деце и Прослављање часних икона које у српском сликарству нису прихваћене као иконографске теме; М. Милошевић и О. Милановић, *Црква св. Николе у манастиру Ново Хопово*, Рад војвођанских музеја 4, Нови Сад 1955, 258–259; С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 113.

[58] Тако се при иконографској анализи сцене Успења Богородице из наоса Богородичине цркве могло установити да је 1568. у потпуности поновљен стари образац с почетка XIII века. Г. Бабић, *О композицији Успења у Богородичиној цркви у Студеници*, Старинар, н. с. XIII–XIV, Београд 1965, 261–265.

[59] Та склоност према стилском изразу из првих деценија XIV века је мање уочљива на фрескама из припрате и, посебно, наоса Богородичине цркве у Студеници због настојања сликара да што верније опонашају сликарство с почетка XIII века.

[60] С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 135–137.

[61] С. Петковић, *Трагом једне сликарске групе из друге половине XVI столећа*, Зборник Филозофског факултета VIII, Београд 1964, 541–554; А. Сковран, *Фреске цркве св. Ђорђа под Горицом у Титограду*, Старине Црне Горе III–IV, Цетиње, 1965–1966, 125–134; С. Рачевић, *Црква у Драговољићима код Никшића и њене зидне слике*, Зборник за ликовне уметности XII, Београд 1976, 137–151; аутор је приписао ове фреске поп-Страхињи из Будимља.

[62] С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 144–146.

[63] *Исто*, 141.

[64] *Исто*, 143–144; Р. Станић, *Зидно сликарство цркве манастира Црне Реке*, Рашка баштина I, Краљево 1975, 95–129.

[65] Мајстором Страхињом највише се баве: С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 65–69; С. Петковић, *Делатност зографа попа Страхиње из Будимља*, Старине

пријежно радио зидне слике у јужним и средишним областима Пећке патријаршије:[66] у цркви св. Арханђела на Тари 1591, у Тројици Пљеваљској 1592. и 1595, у Пиви 1603–1604, у Озрену у источној Босни 1608–1609, у Подврху код Бијелог Поља 1613–1614, у Морачи после 1616, у Градишту у Паштровићима две цркве, Успења и св. Николе 1619–1620, у Јекси код Вирпазара 1620–1621. Изузетно богат и на махове сложен иконографски репертоар, поп Страхиња је успешно савладавао (у Тројици Пљеваљској, у Пиви, у Морачи). Тако је у наосу Свете Тројице код Пљеваља живописао у првој зони ликове Немањића: од Стефана Немање до цара Уроша, у припрати Пиве део циклуса Дела апостолских, а у просимидији Мораче тему »Премудрост сазда себи храм . . .« Страхињин начин сликања је рустичан на први поглед, он пренаглашава цртеж и понавља ликове. При брижљивијој анализи испоставља се да је био теолошки узорно обавештен, да је користио добре старе сликарске предлошке и да је, посебно у раним радовима, био склон сложенијим ликовним решењима.

Судећи по потписима неанонимних мајстора Андреје, Страхиње, Милије, као и по фреско-натписима који су исписани уз ликове и композиције у другој половини XVI века, на територији Пећке патријаршије радили су готово искључиво домаћи живописци.[67] То је била очекивана последица сукоба између Охрида и Пећи. Тадашњи ктитори у границама обновљене Пећке патријаршије, представници цркве или из лаичких кругова, очигледно нису ангажовали грчке сликаре као што се то чинило раније. Међутим, кад се крајем XVI века примирио сукоб и грчка црква de facto прихватила постојање српске патријаршије, са југа су почели да пристижу грчки мајстори. Управо у првој деценији XVII века стекли су се услови да се живопишу неке велике манастирске цркве (Пива, Ново Хопово, Ломница), а њихова братства су делом или чак у потпуности унајмљивала Грке да обаве тај посао.[68] Не само богатством и новином тематике[69] него и у стилском погледу, уметнички идеали грчких мајстора су знатно одударали од традиционалних схватања у српској средини: избор боја је био неуобичајен, као и њихови спрегови, сувише су истицани контрасти осветљених и неосветљених партија на ликовима, док је планински или архитектонски фон био наглашено схематизован. Отуда није неочекивано да нема трага угледању на остварења ових грчких мајстора у српској средини каснијих времена. Ако је грчки утицај, уопште

Црне Горе I, Цетиње 1963, 113–127; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 238–248.

[66] Једино је за манастир Морачу насликао неколико икона 1600. године; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 59–61.

[67] Међу ретким живописцима овог раздобља који су поуздано Грци, а радили су на територији Пећке патријаршије, могу се споменути само они који су сликали у цркви Светих Апостола у Мушникову код Призрена 1563–64, у цркви села Шишево код Скопља 1565. и у Богошевцима код Призрена; С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 142–143, 150–151, 154–155; E. Kyriakoudis, *Les artistes grecs qui ont participé a la peinture murale des regions sous la juridiction du Patriarcat de Peć pendant sa rénovation (1557–1690)*, Balkan Studies 24, Thessaloniki 1983, 489–493.

[68] У Пиви су Грци живописали наос и олтарски простор 1604–1606, а у Новом Хопову исте просторе нешто касније, 1608. У манастиру Ломници у источној Босни, четворица мајстора, од којих су двојица Грци, декорисали су 1607–1608. готово целу цркву (Лонгин је раније, око 1580, исликао у њој само куполу и делом олтарски простор); М. Милошевић и О. Милановић, *Црква св. Николе у манастиру Ново Хопово*, 255–262; С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 151–154; З. Кајмаковић, *нав. дело*, 225–276 (ту и старија литература).

[69] У Пиви је сликана представа Свете земље с главним хришћанским светилиштима, тзв. »Јерусалим«, а у Новом Хопову, како је већ поменуто, Покољ витлејемске деце, Уздизање часног крста, Прослављање икона; С. Петковић, *Зидно сликарство*, 104–106.

узев, у раздобљу између 1557–1614. знатно ослабио у односу на некадашње традиције, сасвим је сигурно да га није заменио неки други. Руски дарови, посебно иконе, нису имали значајнији утицај на српско сликарство уопште, а понајмање на фреско-декорацију.[70] У северним областима Пећке патријаршије, које су географски блиске Влашкој, једва да се међу ретким очуваним споменицима зидног сликарства запажа присуство влашких мајстора или њиховог утицаја. Најзад, конфесионални разлози су били велика препрека да дође до јачег изражаја утицај готичких и ренесансних схватања или исламског минијатурног сликарства.[71] Од средине XVI века, за разлику од онога што се дешавало у областима Херцеговине око 1500. године, у српским крајевима не раде сликари са Приморја.[72] Зачудо, у сликарству најбољих, пећких мајстора који се много ослањају на традиције, бусени траве и мали бокори цвећа представљени су по узору на источњачке минијатуре. Али то је била само мало важна појединост на сценама које у потпуности иначе следе стара византијска схватања.

ИКОНОПИС

У великом замаху уметничке обнове после 1557, и иконопис је доживео свој велики процват. Олтарска преграда са иконама била је неопходна за нормално обављање богослужења, те су за многе раније завршене храмове у првим деценијама по обнови били сачињени нови иконостаси. Услед трошности њихове грађе, до данас их је мало остало; међутим, у већој или мањој мери сачувани иконостаси, као они из Ломнице 1578–1579. или Мораче 1599–1617, ипак омогућавају да се добије приближно тачна представа о њиховом изгледу. Доњи делови олтарске преграде украшавале су престоне иконе већих димензија као и у ранијем раздобљу, а изнад њих је постављан Деизис и понекад иконе великих празника. Колико се може пратити, новина која је узела маха од друге половине XVI века је велики сликани крст – croce dipinta – с представом распетог Христа на врху иконостасне конструкције.[73] Целокупан скелет иконостаса, а посебно крст, био је богато изрезбарен и позлаћен, па је са иконама живих боја сачињавао хармоничну целину. Иконостаси по сеоским храмовима били су мање репрезентативни и раскошни, али су њихова схема и тематика биле истородне са онима у већим манастирским средиштима.

[70] С. Радојчић, *Везе између српске и руске уметности у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета I, Београд 1948, 255–256; С. Петковић, *Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века*, Старинар, н. с. XII, Београд 1961, 107–108.

[71] С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 155–156; исти, *Исламски утицај на српско сликарство у доба турске владавине*, Зборник радова I конгреса Савеза друштава историчара уметности СФРЈ, Охрид 1976, 81–90.

[72] Помињало се само да је неки аутор близак Фрањи Матијином радио делом у припрати Бање Прибојске око 1572; В. Ђурић, *Фрањо Матијин, дубровачки сликар XVI века*, Старинар V–VI, Београд 1954–55, 153; С. Петковић, *Зидно сликарство*, 128; после чишћења ових фресака могло се установити да је та хипотеза неоснована. Исто тако се омашком тврдило да се у куполи Богородичине цркве на слоју XVI века, сликар потписао грчки (С. Мандић, *Откривање и конзервација фресака у Студеници*, Саопштења I, Београд 1961, 55). Живописац који се ту грчки потписао радио је фреске почетком XIII века.

[73] М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњевековни дрворез*, Београд 1965, 59–63.

Знатан број икона које су доспеле до наших дана из овог раздобља не потичу, међутим, с некадашњих иконостаса. За литијске поворке, иконе су сликане са две стране, а исте такве, само мањих димензија, и за хоросе. Ипак, најзанимљивије су житијске иконе на којима светитељски лик окружују сцене из његовог живота с чудима или мукама. Посебно су радо и често приказивани ликови св. Николе и св. Георгија, али и неких мање познатих светитеља. Представа свете Февроније са сценама њеног мучења из Грачанице (1607–1608) издваја се међу житијним иконама тога доба не само бољим квалитетом него и портретом ктитора – грачаничког митрополита Виктора.[74] Непознати аутор, на чијој палети преовлађују светле пастелне боје, поседовао је истанчано осећање за префињене колористичке односе. Уз то је, као ретко ко од његових савременика, знао да истакне декоративне вредности свога дела. Знатно грубљи у техничком погледу био је такође непознати мајстор који је 1573–1574. насликао икону св. Георгија с његовим мучењем, сада у цркви у Чајничу.[75] Веома жива у боји, с доста цртачких неспретности, ова икона је ипак привлачна. По опорости, чајничкој представи сродна је велика икона Арханђела Михаила из манастира Мораче. Већ помињани познати живописац поп Страхиња из Будимља је 1600. године насликао уз њу и неколико других икона за морачки иконостас: двери, икону Христа, једну мању икону Арханђела Михаила.[76] Већ уочене особине на зидним сликама – рустичност, добри предлошци, наглашени графицизам – одликују и ове морачке иконе. Видљива је и мајсторова склоност ка живописним појединостима: кад приказује заузимање Јерихона, Јевреји на Страхињиној икони пуцају из пушака на браниоце по зидинама града. Ипак, морачке иконе су усамљене у Страхињином делу, јер је он готово увек украшавао зидне површине.

Насупрот попу Страхињи из Будимља, пећки монах Лонгин је, како би се закључило по потписаним делима, био превасходно иконописац. Знамо да је исликао неколико иконостаса (у Пиви 1573, Великој Хочи 1577, Ломници 1577–78), као и више икона у Дечанима – једне 1572, друге нешто касније.[77] Нарочито је у осмој деценији XVI века много радио у средишним крајевима Пећке патријаршије. Из тог раздобља (тачније 1577) потиче и велика икона Стефана Дечанског, једно од најрепрезентативнијих дела насталих у другој половини XVI века.[78] Икону краља Стефана Дечанског уоквирује седамнаест малих композиција из светитељевог живота. Док је краљ представљен на уобичајен начин у пуном владарском орнату на престолу, мале сцене су много слободније решене у композиционом погледу. На основу биографије Григорија Цамблака, оне илуструју све важније догађаје из живота Дечанског; почињу сценом како Симонида клевета Стефана, а завршавају се његово-

[74] Р. Љубинковић, *Две грачаничке иконе са портретима митрополита Никанора и митрополита Виктора*, Старинар, н. с. V–VI, Београд 1956, 135–137; В. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 60–61, 123.

[75] Đ. Mazalić, *Nekoliko starih slika*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 65–70; исти, *Сликарска умјетност у Босни и Херцеговини у турско доба*, Сарајево 1965, 43–44.

[76] С. Петковић, *Морача*, 59–61.

[77] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 73–77; Л. Мирковић, *Иконе манастира Дечана*, Старине Косова и Метохије II–III, Приштина 1963, 17–33.

[78] В. Петковић, *Легенда св. Саве у старом живопису српском*, Глас СКА CLIX, II разред 81, Београд 1933, 60–74; Л. Мирковић, *Иконе манастира Дечана*, 17–19; В. Ђурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*, Београд 1985.

Застава пред Лукиним јеванђељем. Четворојеванђеље дијака Димитрија, манастир Свете Тројице код Пљеваља, седма деценија XVI века.

вом сахраном. Најистакнутије место заузима сцена битке на Велбужду на којој се, уз сукобљене војске, истичу ликови Дечанског у молитви и младог Душана како убија бугарског цара Михаила. Иако је ова икона урађена по налогу монаха из Дечана да би била постављена изнад ковчега с моштима ктитора, она уз то илуструје и општу склоност епохе да се славе домаћи светитељи, посебно Немањићи.

У Дечанима се чува и известан број Лонгинових мањих икона с ликовима угледних пустиножитеља, као и великих празника из око 1572. године. Сигурног цртежа, вешто компоноване, однегованог колорита, ове иконе потврђују углед што га је овај пећки монах очевидно имао међу тадашњим сликарима. И остали поуздани Лонгинови радови – мањи иконостаси у Великој Хочи и Пиви, као и велики иконостас у Ломници – настали током осме деценије XVI века, углавном показују исте стилске особености. Лонгиново сликарство на таблама уопште је у том раздобљу веома блиско зидним сликама мајстора окупљених око првих патријараха, па нема сумње да им је и он припадао, иако се на зидним сликама, сем у Ломници и Пећи,[79] на његов удео не може поуздано указати. Отуда се и код Лонгинових икона јасно запажа ослањање на иконографске и стилске узоре из почетних деценија XIV века. Начин сликања овог најистакнутијег српског иконописца из XVI века неочекивано је измењен крајем века. На дечанској двострукој минејној икони с ликовима Теодора Тирона и Теодора Стратилата, односно Јована Лествичника и Марије Египатске из 1596, Лонгин се препустио пуној превласти линије, колорит му се затамнио, архитектонско и пејзажно позађе се схематизовало, а видно је и присуство руских узора.[80] Не би се смело закључити по овом примеру да су руске иконе, које су стизале као поклони у наше крајеве, одиграле неку важнију улогу у развоју српског иконописа крајем XVI века. Све до друге деценије XVII века, страни утицаји, па и руски, нису имали већи значај. Уметничка обнова и у иконопису заснивала се током друге половине XVI века и око 1600. године готово искључиво на старијим домаћим узорима.

То се запажа чак и на иконама мање талентованих иконописаца овог раздобља који су задовољавали потребе превасходно сеоских наручилаца. Ови анонимни мајстори су настојали да подражавају водеће иконописце свог времена и да се преко њих надовежу на узоре XIV века. Међутим, слабости техничке природе ометале су их у томе. Ликови на овим иконама, као у Драјчићима код Призрена (последња деценија XVI века), или на Благовестима са двери из цркве Светих Арханђела у Кучевишту код Скопља (1607),[81] имају рђаве пропорције, пренаглашен цртеж, а боје нечистих тонова само испуњавају одређена поља оивичена линијама. Због тога ова дела сеоских мајстора не заслужују већу пажњу по уметничкој вредности. Те иконе су при том рађене најчешће на немарно припремљеним дрвеним плочама, а њихови

[79] С. Петковић, *Време настанка и мајстори зидне декорације у Ломници*, Зборник за ликовне уметности I, Нови Сад 1965, 161–171; A. Skovran, *Longinove ikone i freske u manastiru Lomnici*, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 41–42; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 175–187; С. Петковић, *О фрескама XVI века из припрате Пећке патријаршије и њиховим сликарима*. Саопштења XVI, Београд 1984, 57–65.

[80] М. Ћоровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа XIV–XIX века*, Београд 1955, 9; С. Петковић, *Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века*, 100–103.

[81] П. Пајкић, *Цркве Средачке жупе из турског периода*, Гласник Музеја Косова и Метохије III, Приштина 1958, 101–103; С. Радојчић, *Иконе Србије и Македоније*, Београд 1961, 13, 81.

аутори нису користили позлату, што су готово обавезно чинили бољи иконописци. Очевидно је да водећи најбољи сликари овог раздобља, између 1557. и 1614, нису по правилу сликали иконостасе и иконе по сеоским храмовима.

МИНИЈАТУРА

Слично томе, на основу очуваних дела могло би се закључити да најбољи сликари такође нису суделовали ни у украшавању рукописних књига овог раздобља. У највећем броју случајева, тај посао су обављали преписивачи. Вични калиграфији, они су се упуштали и у цртање иницијала и заставица, што им је служило да одвоје или истакну одређене целине у текстовима. Ти украси су најчешће једноставни: заставице сачињавају геометријски или цветни преплети, а иницијали су увећана слова с малим врежастим испустима. Готово редовно је овај украс био обојен – иницијали најчешће цинобером, заставице црвеном, плавом или жутом бојом, али се то не изводи увек спретно. За разлику од ових недовољно добрих калиграфа, изузетно вешти преписивачи били су уједно и виртуози у украшавању рукописних књига. Такав је био и дијак Димитрије коме су шездесетих година XVI века вероватно монаси Свете Тројице крај Пљеваља поверили да испише и украси једно четворојеванђеље.[82] Овај рукопис (бр. 78 манастирске збирке) садржи пет великих застава и исто толико крупних иницијала који се могу убројити међу најлепше у свом добу. Цртеж је беспрекоран, а боје – тамноплава, наранџаста и зелена – вешто су усклађене с раскошном позлатом.

Минијатуре с људским ликовима, обично ауторским портретима, које се могу убројити у права уметничка остварења, веома су ретке у овом раздобљу српског сликарства. У тим случајевима, аутори ових илуминација нису преписивачи него прави сликари који приступају украшавању листова рукописних књига као да је у питању мала икона. Међу малобројним очуваним минијатурама, амбициозно изведеним, истичу се управо оне које су настале у кругу мајстора око високих достојанственика обновљене Пећке патријаршије.[83]

У Цетињу се сада чува четворојеванђеље из седамдесетих година XVI века са четири минијатуре јеванђелиста (музеј, инв. бр. 16832).[84] Анонимни илуминатор, стилски веома близак живописцима грачаничке припрате, поједноставио је сликарски поступак, прилагођавајући се рукописној књизи. Стога су ове минијатуре брижљиво цртане, али боја служи претежно само да појача декоративност. Међутим, као праве мале иконице, рађене су приближно у исто време минијатуре у једном крушедолском четворојеванђељу.[85] Три сачувана ауторска лика – Марка, Луке и Јована – сликао је такође неки од пећких мајстора. Непознати уметник спретно поставља јеванђелисте у одговарајући амбијент који веома брижљиво и подробно описује: намештај, преписивачки

[82] S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1956, 57–59; С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 96–98.

[83] О томе вид. С. Петковић, *Зидно сликарство 1557–1614*, 134.

[84] V. Hršak i T. Ribnik, *Restaurisanje dva četvorojevanđelja iz Cetinja*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 2, Zagreb 1959, 167.

[85] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 43–44, табле XLIX–L, 101.

прибор, архитектуру, пејзаж у позадини. Светле боје ових илустрација делују свеже и стварају утисак о спонтаности сликарског поступка. За разлику од ових анонимних минијатуриста »грешни« Леонтије је убележио своје име уз насликане јеванђелисте у четворојеванђељу сарајевске Старе цркве.[86] Он је такође припадао патријаршијском уметничком кругу, али по таленту доста заостаје за овим искусним мајсторима. Неповољнијој оцени нарочито доприноси несигуран цртеж и упрошћено бојење ликова.

Уз ове минијатуристе, који се стилски вежу уз водеће представнике монументалног сликарства, на територији Пећке патријаршије украшавали су рукописе и мање вешти сликари. У манастиру Беочину чувано је јеванђеље које је исписао презвитер Цветко из Годијева, села крај Бијелог Поља.[87] У њему је непознати мајстор насликао четири јеванђелиста робустног израза лица и до геометризације поједностављених делова тела. Ови ауторски портрети стилски толико наликују на фреске морачког наоса и припрате, односно Брезовице из осме деценије XVI века, да је готово извесно да је минијатуре из беочинског рукописа радио неки од сликара из тих храмова.[88]

Док је непознати илуминатор рукописа попа Цветка још показивао уметничке амбиције брижљиво сликаним оквиром око ликова јеванђелиста, односно настојањем да подробније обради ликове, код скромнијих мајстора нема ни тога. Обично су се цртања ликова подухватали преписивачи невични том послу. Отуда та врста илуминације има малу вредност и потврђује да је књижни украс у односу на иконопис или фреске у другој половини XVI века био запостављен (четворојеванђеље дијака Влатка из око 1565. у Тројици Пљеваљској, четворојеванђеље бр. 16 из Дечана из 1572, четворојеванђеље бр. 5 у Цетињском манастиру из 1613, и друга).[89] Ове илустрације мало доприносе лепоти рукописа у којима се налазе зато што су ликови рђавих пропорција постављени неспретно у простору, а обојени су невешто у акварел-техници.

Међу српским илуминацијама насталим у доба турске владавине, посебно место заузимају оне које су насликане 1608. године у једном јеванђељу за Белу цркву у селу Карану код Ужица. Овде су ликови четворице јеванђелиста уоквирени раскошном и рафиновано изведеном »руми« орнаментиком. Необичан избор боја и врло издужени формат минијатура, поред тога, упућују да су оне дело неког турског илуминатора, вероватно баш из Ужица.[90] Нема другог примера да је неки нехришћанин украшавао српске рукописе. Ипак, присутан је исламски утицај код неких домаћих мајстора који су украшавали рукописну

[86] Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, Споменик СКА LXXXIII, Београд 1936, 23–24, табле XXXVII–XXXVIII; П. Момировић, *О минијатурама грешног Леонтија*, Зборник Народног музеја VIII, Београд 1975, 497–507, сматра да су минијатуре из 1620–1640. и да су убачене у рукопис из друге половине XVI века.

[87] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, 8–9, табле III–IV.

[88] С. Петковић, *Трагом једне сликарске групе*, 550–553.

[89] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 97, сл. 52; Л. Мирковић, *нав. дело*, 11–12, табле VI–IX; М. Шакота, *Ко је аутор минијатура Беочинског јеванђеља*, Саопштења VIII, Београд 1669, 203–211; S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, 55, table XLVIII–XLIX.

[90] Д. Медаковић, *Каранско четворојеванђеље*, Библиотекар 3–4, Београд 1959, 205–214; Z. Janc, *Islamski elementi u minijaturama Karanskog jevandelja*, Godišnjak Balkanološkog instituta Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine II, Sarajevo 1961, 159–170; С. Петковић, *Исламски утицај на српско сликарство у доба турске владавине*, I конгрес Савеза друштава историчара уметности СФРЈ, Зборник радова, Охрид 1976, 82–83.

књигу. Међу њима се посебно истиче поп Јован из Кратова који је у последњим деценијама XVI века преписивао и украшавао многе рукописе од којих је очувано десетак. Недовољно спретан кад слика ликове јеванђелиста у бадемастим медаљонима, поп Јован је много вештији при представљању биљног орнамента. На његовим илуминацијама су вреже и цветови, посебно дивљи каранфили и руже, омиљени мотиви на Истоку, врло верно приказани, што је несумњиво одраз утицаја исламске минијатуре.[91]

Готово све минијатуре из овог раздобља приказују ауторе јеванђеља, док су друге књиге ретко украшаване. Потпуно је усамљена једна минијатура из књиге световног садржаја – *Рударског законика* деспота Стефана Лазаревића, преписаног крајем XVI века. По некадашњем оригиналу, на почетку књиге је придодата представа двадесеторице састављача српског *Рударског законика*. Они седе по петорица у четири реда, одевени у живописну одећу. Вредност некадашњег оригинала с почетка XV века, тешко се назире по копији сликара скромних уметничких амбиција.

УКРАСИ У ШТАМПАНИМ КЊИГАМА И ДРВОРЕЗНЕ ИКОНЕ

За разлику од раздобља које је непосредно претходило обнови Пећке патријаршије, после 1557. године запажа се застој у штампању књига и у изради дрворезних икона. У Млецима се у то доба само прештампавају или прерађују ранија издања, у чему је предњачио Вићенцо Вуковић, син Божидаров, а на домаћем тлу се као штампарско средиште закратко јављају Мркшина црква и Скадар.[92] Нема никаквих знакова да је ову штампарску делатност подржавала обновљена српска црквена организација. Разлог за такав став Пећке патријаршије треба највероватније тражити у схватањима предводника српске цркве који су, најблаже речено, били неповерљиви према техници умножавања књига одомаћеној на Западу. У настојању да у свему очувају средњовековне традиције, предводници цркве су свесно запостављали једну технику чије порекло изазива сумњу.[93] С друге стране, и околност да Турци нису прихватали штампање књига све до почетка XVIII века није свакако погодовала штампарској делатности код хришћанских народа под њиховом влашћу.

Међу ретким штампаним књигама које су се појавиле у деценији непосредно после 1557. године, својим илустрацијама се истиче *Цветни триод* Мркшине цркве из 1565. Пет дрвореза, који углавном имају улогу застава у књизи, резани су посебно као украс. Четири од њих, с представама великих празника (Распеће, Силазак у ад, Вазнесење и Силазак св. духа), иконографски се ослањају на домаће оновремене узоре, а својим изгледом се углавном прилагођавају рукописним традицијама украшавања.[94] Представа на почетку

[91] Из обимне литературе о делу попа Јована из Кратова истичу се чланци: S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 51–52; Л. Мирковић, *Протопоп Јован Србин из Кратова, преписивач и минијатор књига (1526–1583)*, Богословље I (XVI), 1, Београд 1957, 23–26; А. Бошков, *Делото на зографа Иван от Кратово*, Изкуство 10, София 1968, 23–25; З. Јанц, *Преписивачка школа попа Јована из Кратова и њени одјеци у каснијем минијатурном сликарству*, Зборник Музеја примењене уметности 15, Београд 1971, 111–128.

[92] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 142, 208–221, 229–232.

[93] С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614*, 36–37.

[94] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 164–169.

књиге – Симеон Немања и Сава Српски се обраћају Христу – занимљива је међутим и као иконографска новина и као ликовни одраз тадашње литературе. Ова композиција с допојасним ликовима подражава Деизис – Моленије, стару иконографску тему. Уместо Богородице и Јована Претече, Христу се обраћају најистакнутији српски светитељи, а цела композиција се преобраћа у моленије за божанску заштиту српског народа. Управо иста идеја прожима и црквене песме које су преписиване у овом раздобљу.[95] Илустрацију Сава Српски и Симеон Немања у молитви пред Христом, као и друге четири из *Цветног триода* Мркшине цркве одликују коректан цртеж, осећање за ритам и доста спретна композициона решења. Међутим, то је био последњи већи напор у овој епохи да штампане књиге добију привлачнији украс.

При штампању *Цветног триода* 1563. у Скадру, Стефан Мариновић је унео у текст само неколико орнамената, а у Млецима је Јаков од Камене реке украсио 1566. свој *Зборник* углавном старим илустрацијама из *Празничног минеја* Божидара Вуковића. Од тридесет представа у овој књизи, само је неколико нових – Света Тројица, св. Илија у пустињи, Васкрсење Лазарево, Цвети и Распеће – али су изгледа и они само неискоришћени дрворези из Вуковићеве штампарије.[96] Било је очигледно да је краткотрајно раздобље великих подухвата не само у украшавању штампаних књига него уопште у њиховом издавању током четврте и пете деценије XVI века неповратно прошло.

Сличну судбину имају и дрворезне иконе. Међу онима које се са више или мање разлога могу датирати у другу половину XVI века, веома мали број заслужује већу пажњу. По ликовним квалитетима истиче се иконица Богородице са Христом (13 × 18 cm), сада у једној приватној збирци.[97] Лик Богородице, чистог и прецизног цртежа, сасвим је у складу с традиционалном иконографијом. Једино би оквир с верном представом вреже цветова и плодова упућивао на утицај исламских реалистичких флоралних мотива или позноготичких традиција. Друго дело из приближно истог времена, тзв. Љубљански српски абагар (28,5 × 41 cm) с текстом испод слика,[98] уметнички је занемарљив, али двадесетак неспретно изрезаних појединачних ликова су доста занимљиви због прожимања грчких и западних предложака. Овај спис понајвише показује да се овим послом – резањем плоча и отискивањем листова – у другој половини XVI века нису више бавили амбициозни и вешти мајстори, него претежно оскудно обдарене занатлије.

ПРИМЕЊЕНА УМЕТНОСТ

За разлику од украшавања штампаних књига и дрворезних иконица, које обнова Пећке патријаршије очигледно није подстакла, у области такозване примењене уметности после 1557. долази до највећег расцвата откако су Турци освојили српске крајеве. Судећи по броју очуваних дела по манастирским ризницама и музејима, *златарство* је у обновљеној Патријаршији током друге половине XVI века било у пуном замаху. С једне стране, то је био

[95] *Србљак*, I, Београд 1970, 295–313 и даље.
[96] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, 151–153, 214–216.
[97] М. Панић-Суреп, *Сачуване плоче старог српског дрвореза*, Зограф 2, Београд 1967, 42.
[98] *Исто*, 41–42.

наставак значајне делатности у деценијама које су претходиле 1557, а са друге стране је велика обнова црквеног живота морала дати крупан подстрек изради предмета за богослужење. По архивским сведочанствима и натписима на златарским радовима види се да се овим послом бавио знатан број мајстора. За разлику од ранијих времена, сад су позната имена више десетина златара. На жалост, велики број ових неанонимних мајстора не може се по архивским подацима повезати с делима која су очувана из овог раздобља. Једино у случајевима кад је мајстор искуцао своје име на предмету који је израдио, могућно је одређеније говорити о појединачном аутору. Ти подаци су прилично штури и не дозвољавају да се прате животни путеви златара. Ипак се на посредан начин може донекле створити општа слика о овом уметничком занату.[99]

Један број златара живео је у градовима и већим насељима на раскрсницама путева, међу којима се чешће помињу Мостар, Чајниче, Фоча, Сарајево, Пећ, Призрен, Смедерево, Београд, Бечкерек. Хришћани, муслимани и Јевреји златари били су удружени у еснафе који су штитили заједничке интересе. Мајстори хришћани су у својим радионицама израђивали разне предмете за потребе цркава, као и световних наручилаца из ближе и даље околине. Најрепрезентативнија њихова дела била су она која су рађена за угледније манастире: путири, кивоти, окови књига, дарохранилнице и слично. Ове израђевине се истичу прецизношћу израде и богатством коришћеног материјала.

Поред ових мајстора, изгледа имућнијих и угледнијих, на подручју Пећке патријаршије је радио и већи број путујућих златара. Њихове услуге су тражиле и веће монашке заједнице, али изгледа да су им чешћи наручиоци били сеоски приложници и имућнији појединци. Ови мајстори су имали значајну улогу у ширењу занатских искустава, преношењу мотива и предложака између појединих локалних радионица, чиме су доприносили стварању јединственијег стилског израза.

Традиционална византијска схватања у обради метала почивала су у основама српског златарства не само у XVI него и у следећем, XVII веку. Ипак су нови политички и економски услови играли знатну улогу у обогаћивању ових уметничких схватања. У првом реду су исламски утицаји, што је разумљиво, постали приметни не само на предметима за световне потребе, него и на репрезентативним богослужбеним предметима. Пре свега су арабеске, руми-орнаменти, мотиви наутовог листа, лала, стилизованих ружа постали омиљени мотиви којима су украшавани златарски предмети. Штавише, понекад су петохлебнице или тамјанице подражавале облике турских посуда.[100] Поред исламских утицаја, на златарским израђевинама из XVI века, а и касније, често се запажају и украсни облици готичког порекла: контрафори, розете, пиластри, фиале, бифоре. Тај стилски анахронизам је само на изглед необичан. Дубровачке златарске радионице, у којима је готика жилаво опстајала, имале су знатан утицај не само на Херцеговину него и на знатно шире залеђе.[101] Осим тога, позна готика је живела и у Влашкој и у Мол-

[99] Најбољи преглед о томе вид. Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, 50–80.
[100] Б. Радојковић, *Старо српско златарство*, Београд 1962, 63.
[101] Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 94–95, 131.

давији, па је због веза са српским крајевима могла да утиче на одређене, посебно златарске радионице на северу од Саве и Дунава. Карактеристично је да се ренесансни облици или мотиви мало запажају, а ранобарокних готово уопште нема на златарским радовима с почетка XVII века, иако би они хронолошки одговарали.

Разнородна уметничка схватања – византијска, исламска, готичка, као и незнатно ренесансна – махом прожимају сва остварења српског златарства овог раздобља, али су нека од њих у делима појединих локалних радионица јаче дошла до изражаја. У Херцеговини, чије је главно златарско средиште био изгледа Мостар, а у којој је дошло до процвата златарства особито у последњим деценијама XVI века, сустичу се готово сви оновремени утицаји. Осим свуда присутних исламских цветних мотива, овде су позноготички облици посебно омиљени, а запажа се, што је ретко, и ренесансна орнаментика.[102] Насупрот херцеговачкој, несумњиво најзначајнијој и уметнички најзрелијој златарској радионици, нека друга средишта су стилски много јединственија. На Косову су се упорно одржавали старински облици и декоративни мотиви, а једино се у већој мери осећало присуство турско-персијских мотива и естетских назора. Исламски утицај се у јачој мери одразио у делима сарајевских и источнобосанских радионица, што је био резултат општих прилика у овим крајевима, где је исламизација узела већег маха и где је радио већи број турских мајстора. Насупрот томе, београдске златарске радионице су веома упорно неговале касноготичке облике и орнаментику, при чему је присуство богате и прилично бројне колоније Дубровчана имало несумњиво важну улогу.[103]

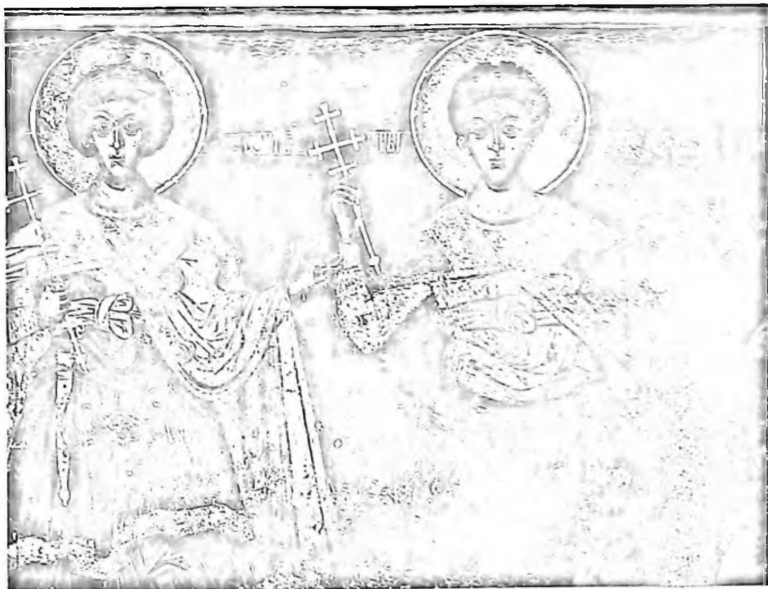
Међу златарима из друге половине XVI и почетка XVII века чија имена знамо, посебно место заузима Кондо Вук.[104] Његову активност омеђују два потписана дела: прво је оков јеванђеља рађен за манастир Витовницу 1557, а други су две рипиде које су од њега наручили монаси Дечана 1570. године. На примеру ових радова, можда путујућег мајстора, добро се истичу разнолике могућности оновремених златара: Кондо Вук искуцава оков јеванђеља, а рипиде ради у техници цизелирања и гравирања, док су га за наративне сцене великих празника на окову надахнуле тадашње сликарске и дрворезне илустрације, на рипидама су приметни исламски утицаји уз неке критске елементе. Ипак, све разноликости које би могле бити кобне за слабијег мајстора надвладао је несумњив таленат Конда Вука.

Сигурно је да је осим овог искусног златара било и других обдарених мајстора, само они нису потписивали своје радове. Један путир из 1578–1579. и једна дарохранилница из 1576. из манастира Свете Тројице код Пљеваља, дела су непознатих уметника из Херцеговине, можда из Фоче.[105] Обојица су одмерена у избору и распоређивању украса, сигурни у извођачком погледу, а при том су веома вешто мирили два супротна стилска схватања на својим делима – готичка и исламска. Елементи готике упоредо са арабескама видљиви су и на једном путиру донатора Радивоја, који је рађен за Дечане 1568. године.[106] Мада је изгледом веома близак тадашњим италијанским пути-

[102] *Исто*, 117–131.
[103] *Исто*, 132–139.
[104] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, 14–15, 70, 110–115 и даље.
[105] *Исто*, 123–124 и даље; С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 39.
[106] Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 96, 122, 152 и даље.

XXXI Четири српска владара, црква Св. апостола, Пећка патријаршија, 1634. година.

XXXIV Св. Георгије и св. Димитрије, припрата манастира Новог Хопова, 1654. година.

има, ово златарско дело у детаљу, орнаментиком, одражава време и простор коме је настало. Док путири чувају традиционалне облике, крајем XVI века е дарохранилнице – кивоти, као онај из манастира Папраће 1586, преображају у мале сребрне моделе храмова, што је типично за област Херцеговине.[107] Очигледно је да у облицима и типовима украса, српско златарство из друге половине XVI и почетка XVII века остварује самостална уметничка решења према могућностима епохе.

Слично као и при обради метала, у овом раздобљу и у *дуборезу* настају дела несумњиве уметничке вредности. Приликом обнове црквеног живота после 1557. било је неопходно да се саграде иконостаси, израде седишта по црквама, сачине налоњи и врата, да се резбаре дрвени крстови. На тај начин се дуборесцима пружила прилика да покажу своје разнолике могућности – од резања малих предмета до израде монументалних иконостаса. Ручни резбарени крстови из средине и с краја XVI века очувани су у знатном броју.[108] Украшавају их минијатурни рељефи с представама великих празника, а резани су с великом стрпљивошћу и прецизношћу. Ипак су ликови у знатној мери уопштени због умањења, а радње су описане сажето. Уочава се да су дуборесци, као и оновремени сликари, одани старој византијској иконографији и да су се само у ретким случајевима прихватали неких западњачких елемената (крст митрополита Симеона из Свете Тројице Пљеваљске око 1540, пивски крст из 1597, врднички крст из око 1600. године).[109]

Најлепша остварења у дрворезу су иконостасне преграде. Грађене су по читавој територији Пећке патријаршије, али су у већем броју очуване на Косову, у Црној Гори и Херцеговини. Иконостасе, најчешће двери, у широј околини Пећи одликује брижљиво рађен традиционалан једноставан геометријски преплет, при чему дуборез само уоквирује прегледне површине одређене за иконе (двери Грачанице 1564, Пећи око 1565).[110] Мајстори, чије је средиште вероватно био Призрен, режу гипке траке и уводе у орнаментику цветне мотиве – пупољке, листове, цветове.[111] Најмонументалније очувано дело дуборезаца са Косова је сликани крст за дечански иконостас из 1594, чији су ктитори били братство Дечана и призренски грађани. Висок преко четири метра, богато украшен цветним и геометријским орнаментима (криновима, палметама, шишаркама), немиром својих линија и површина представљао је новину у оновременом дуборезу.[112] Дечански сликани крст био је по лепоти надмашен у свом добу само иконостасом који је нешто касније, између 1600. и 1617, израђен за манастир Морачу. Иако се не одликује разноликошћу традиционалне орнаментике, он је смишљен и с правом мером распоређен, при чему се много водило рачуна о игри светлости и сенке. Уз то,морачки дуборесци су показали много осећања за складно повезивање појединих целина које су настајале у распону од готово две деценије.[113]

[107] *Исто*, 124, сл. 88.
[108] Б. Радојковић, *Ситна пластика у старој српској уметности*, Београд 1977, 34–42.
[109] Б. Радојковић, *Једна непозната група дрвених крстова са рељефима празника*, Зборник Музеја примењене уметности 5, Београд 1961, 79–98.
[110] М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњевековни дуборез*, Београд 1965, 92–94.
[111] *Исто*, 87–89.
[112] *Исто*, 94–96.
[113] *Исто*, 99–101; С. Петковић, *Морача*, 63–64.

Услед неотпорности материјала, очувани примерци црквеног *уметничког веза* из овог раздобља су малобројни, па се о њима може судити с прилично резерве. Чини се да је домаћих мајстора везилаца било мало, а да је скупоћа потребног материјала – фине тканине и позлаћене, односно сребрне нити – била препрека да овај уметнички занат процвета. Потребе су задовољаване једним делом поклонима из слободних хришћанских земаља Молдавије, Влашке, Русије. На молбе појединих угледних манастира – Милешеве, Хиландара – богате војводе Молдавије и моћни руски самодршци обдаривали су их катапетазмама, плаштаницама и аерима који су везени позлаћеним нитима и украшени зрнима бисера и полудрагим камењем (катапетазма Ивана Грозног из 1555. поклоњена Хиландару 1557,[114] плаштаница молдавског војводе Александра IV Лапушњануа из 1567, дар манастиру Милешеви).[115]

С друге стране, богатије монашке заједнице су куповале потребне црквене одежде, украшене уметничким везом, из оних области где су постојале угледније радионице – у првом реду то би се односило на северну Грчку, Влашку и Молдавију. Врло је вероватно да је било и путујућих мајстора из ових крајева који су продавали већ израђена дела, или су радили у неком нашем манастиру, боравећи у њему привремено. Један од најлепших примерака уметничког веза друге половине XVI века, раскошна катапетазма која је пре Другог светског рата припадала манастиру Беочину,[116] није дело домаћег мајстора, него је највероватније остварење неке радионице из северне Грчке. И неки други примерци уметничког веза, на пример епитрахиљ из Цетињског манастира, или други епитрахиљ некад у својини Шишатовца (оба с почетка XVII века), очигледно су донети у наше крајеве, или су дело грчких путујућих мајстора.[117]

Прилично су малобројна остварења за која се са довољно сигурности може рећи да су их израдили српски уметници. Два епитрахиља с краја XVI века, један из Студенице, други из Дечана, дело су домаћих везилаца из исте радионице.[118] Не само да су везени натписи српски и да су међу медаљоне најугледнијих хришћанских светитеља уметнута и попрсја Симеона Српског и Саве Српског, него ови везови и стилски одговарају оновременом српском сликарству. Може се с много сигурности претпоставити да су цртеже за ове епитрахиље начинили домаћи мајстори. Помишља се да је и плаштаница хвостанског епископа Јосифа из 1596–97, сада у ризници Пећке патријаршије, у ствари нацрт за вез.[119] Како се види по натпису, представу Оплакивања

[114] Н. П. Кондаков, *Памятники христианского искусства на Афоне*, СПБ. 1902, 246–247; Л. Мирковић. *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 13; F. Kämpfer. *Ivan Groznyj und Hilandar*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas n. f. Band. 19, Heft 4, Wiesbaden 1971, 496–507; С. Петковић, *Свети Сава Српски у старом руском, румунском и бугарском сликарству*, зборник »Сава Немањић – Свети Сава«, САНУ, Београд 1979, 366–367.

[115] Л. Мирковић, *Милешевска плаштаница молдавског војводе Александра и жене му Роксанде у манастиру Пакри*, Прилози КЈИФ VII, Београд 1928, 130–136; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 23–24, т. VI.

[116] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 1–7, т. I; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV–XIX века*, Београд 1959, 27, 59; иста, *Катапетазма монахиње Агније*, Зборник Музеја примењених уметности 6–7, Београд 1960–1961, 57–75.

[117] Д. Стојановић, *нав. дело*, 26, 52–53, сл. 23, 25.

[118] А. Василић, *Ризница манастира Студенице*, Београд 1957, 54–55, сл. 26; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 34–40; Д. Стојановић, *нав. дело*, 30, 62–63.

[119] Р Грујић, *Хвостански аѝр* и нерески *θρῆνος*, Старинар V, Београд 1928–1930, 12–19, табла VI; Д. Стојановић, *нав. дело*, 49.

Христовог насликао је на платну већ помињани пећки сликар Лонгин. Иако неки подробно обрађени делови плаштанице (глава Христа, Богородице и Никодима) наводе да је у питању недовршена сликана плаштаница, ипак би само овлаш назначени декоративни делови на композицији упућивали на то да је у ствари сачуван нацрт за један неизведен уметнички вез. Уметнички вез из друге половине XVI и почетка XVII века заслужује пажњу у сваком случају. Везиоци су разнобојним концима и различитим бодовима успевали да остваре успела моделовања, сложене иконографске схеме, добра композициона решења, при чему неопходна поједностављења нису реметила уметнички доживљај. На тај начин су најуспелија дела црквеног веза превазилазила занатско обележје које лежи у основи ове примењене уметности.

Неке друге области примењених уметности превасходно су се ослањале на занатску вештину, понекад на високом нивоу. Тако је *интарзија* – украшавање црквеног намештаја коштаним умецима – управо крајем XVI и почетком XVII века дала своја најлепша остварења, посебно у старој Херцеговини. На великим црквеним вратима, игуманским столицама, певницама, налоњима, па и кивотима, мајстори су вешто распоређивали оскудан репертоар мотива: шестокраке звезде, ромбове, ретко крст или цветни украс. Неки од тих радова, као врата и игуманска столица у Пиви око 1600, кивот Стефана Првовенчаног из Студенице 1608, певнице из Тројице Пљеваљске око 1600, права су уметничка остварења.[120] Ипак преовлађују интарзирани предмети којима је рутина дала главни печат.

Велика преписивачка активност после 1557. несумњиво је подстакла да се и *повезу књига* обрати већа пажња. Осим устаљених кожних повеза са утиснутим орнаменталним украсом, у другој половини XVI века се на корицама рукописа јављају и ликови светитеља и поједностављене композиције. Очевидно се на тај начин настојало да се замене скупи сребрни окови на рукописним књигама.[121]

Док су уметнички занати неговани за потребе цркве после 1557. добили снажан подстицај, обнова Пећке патријаршије као да није знатније утицала на оне занате који су служили за световне потребе. *Накит* је у XVI веку прављен од јефтинијег материјала, а на прстењу, наушницама, појасевима и пафтама се упорно понављају стари орнаменти, знатно упрошћени. Једино су исламски утицаји у извесној мери продрли на накит са својим типичним мотивима (представе лала, лотоса, наутовог лишћа), али су они тек касније дошли до видљивијег изражаја.[122]

[120] В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI–XVIII век*, Нови Сад 1966, посебно 56–108.

[121] З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге*, Београд 1974, 47, 54–58 и даље.

[122] Б. Радојковић, *Накит код Срба*, Београд 1969, 240–259.

УЗЛЕТИ И ПАДОВИ.
УМЕТНИЧКО СТВАРАЊЕ ИЗМЕЂУ 1614. И 1683.

С доласком Пајсија на престо пећких патријараха (1614–48) започиње дуже мирно раздобље у историји српског народа. После неуспелих покушаја његовог претходника патријарха Јована да се балкански народи ослободе Турака уз помоћ европских дворова, предводници српског народа – црква и локални главари – су схватили да су такви подухвати преурањени. Од тада па све до претпоследње деценије XVII века, у српским крајевима није било већих метежа или буна сем за време Кандијског рата. Такве околности погодовале су уметничкој активности.

У целини посматрано, и током овог раздобља између 1614. и 1683. године нису се променили услови за уметничко стварање у односу на претходни век. Све до аустријско-турског рата крајем XVII века, готово сви крајеви Балкана које су насељавали Срби били су у оквирима Турског царства. Стари турски прописи о слободи исповедања вере важили су и даље, а српска црквена организација, Пећка патријаршија, усталила се као вођа целокупног духовног, па и уметничког живота. Прилике у турској привреди погоршале су се у знатној мери, али се то није пресудно одразило и на економско стање српске цркве и посебно неких манастира.[1] Истина, у XVII веку (од 1614) било је мање великих уметничких подухвата сличних онима из друге половине XVI века, али се у више манастира и многобројним црквама широм подручја Патријаршије често запажају напори појединих монашких братстава и ктитора да цркве даље украшавају и да попуњавају ризнице. Ктитори и у овом раздобљу потичу из свих слојева друштва: од највиших црквених достојанственика до удружених сеоских приложника. Ипак се запажа нешто веће учешће ктитора из редова занатског и трговачког сталежа. Делом очувана архива Сарајевске црквене општине из друге половине XVII века сведочи о томе да су имућни грађани обилно помагали даље украшавање такозване Старе цркве.[2] Штавише, одржавање великих монашких и црквених средишта (Хиландар, Пећка патријаршија, Милешева и др.) омогућавали су не само приложници из ближе околине него и из веома удаљених крајева.[3] Осим тога није изостајала ни помоћ из слободних и полузависних православних земаља – Русије, Влашке, Молдавије, затим православног живља Литве и Пољске – али је она махом била нередовна и није стизала до мање познатих манастира.[4]

Током XVII века, по појачаној уметничкој делатности истичу се области у поречју Велике Мораве, а посебно стара Херцеговина и Црна Гора са Брдима. То не значи да се и у другим крајевима није повремено јављао јачи полет у уметничком стварању, али се он по обимности послова и резултатима не може мерити са онима у Херцеговини или данашњој Црној Гори.

У односу на претходно раздобље, између 1614. и 1683. нема битних промена ни у томе одакле потичу мајстори – сликари и градитељи. Највећи део уметника сасвим поуздано је био из наших крајева, а грчки мајстори су се повремено удруживали са српским да би заједно обавили одређене послове. Веома ретко, и то посебно средином XVII века, они су добијали сами неке замашније послове, на пример живописање цркве у Тутину 1647. и припрате у манастиру Ново Хопово 1654. Иако Грци нису били заступљени међу мајсторима у већој мери, од 1614. је знатно јачао утицај грчког сликарства, посебно критског иконописа, што се огледа не само у иконографији него и у стилском погледу. Међутим, грчки утицај, као ни други, није имао битнији значај за српско сликарство, па ни уметност уопште, у раздобљу између 1614. и 1683. године.

АРХИТЕКТУРА

У почетним деценијама XVII века мање се градило на територији Пећке патријаршије. Разлози за то нису јасни на први поглед пошто се у односу на претходно раздобље нису измениле прилике у којима су живели подјармљени хришћани. Још увек су важили исти турски закони који су омогућавали велику уметничку обнову у другој половини XVI века, посебно током седме и осме деценије. Исто тако, у српском друштву су и даље постојали имућнији слојеви међу којима су се могли наћи ктитори. Црква је и у овом раздобљу била најјача духовна снага српског народа, па би се очекивало да она настави да подстиче градитељску делатност ради својих потреба. Разлог више за то била је и околност да се на њеном челу у првој половини XVII века (од 1614) налазио патријарх Пајсије, велики културни прегалац. Па ипак није било већих градитељских подухвата. У ствари, у доба првих патријараха из куће Соколовића и непосредно после њих, широм подручја Пећке патријаршије обновљено је или преправљено на стотине храмова, почев од огромних за

[1] Занимљив је пример Крушедола на Фрушкој гори око 1670, у којем је тада било деведесет монаха. Манастир је са поља прикупљао три-четири хиљаде крстина жита, имао је три-четири хиљаде оваца и око хиљаду говеда; Р. Грујић, *О манастиру Крушедолу под Турцима око 1670. године*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. I, св. 1, Сремски Карловци 1928, 116–117.

[2] В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 119–121, 157 и даље.

[3] Д. Поповић, *О Банату и становништву Баната у 17. веку*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, св. 9, Сремски Карловци 1931, 194–204; С. Матић, *Катастиг пећки из 1660–1666*, исто, св. 9, 207–223; св. 10, 447–455; св. 11, 447–455; св. 12, 72–79; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 135–136.

[4] Благодарећи истраживањима руских архива, доста се зна о руској помоћи српским манастирима; упор. А. Н. Муравевъ, *Сношенія Россіи съ Востокомъ по деламъ церковнымъ*, I–II, Санктпетербургъ 1858, 1860; С. Димитријевић, *Документа која се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА XXXIX, Београд 1903, 16–24; исти, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII, Сарајево 1922; за осталу литературу упор. *Старинар*, н. с. XII, Београд 1961, 91–96; о помоћи влашких и молдавских владара упор. С. Петковић, *Свети Сава Српски у старом руском, румунском и бугарском сликарству*, Зборник »Сава Немањић – Свети Сава«, Историја предање, Београд 1979, 374–375 (ту и старија литература).

наше прилике (Ново Хопово, Пива, Папраћа) до сасвим скромних црквица по забаченим селима.[5] Тиме су главне потребе за редован црквени живот биле подмирене. С друге стране, нису се могле подизати цркве тамо где раније нису постојале услед строгих турских прописа, па је то после препорода у другој половини XVI века спутавало проширивање градитељске делатности почетком XVII столећа. То не значи, разуме се, да током XVII века нису више обнављани храмови на територији Пећке патријаршије, него се та активност умањила и променила су се подручја која су у претходној епохи предњачила. Уместо Косова, Фрушке горе или источне Босне, архитектонски подухвати су чешће предузимани у областима које је мање захватио први талас обнове после 1557. године: долине Велике Мораве и Ибра, јужно Приморје, данашња Црна Гора, западна подручја Пећке патријаршије.

Ктитори ових подухвата били су сада превасходно манастирска братства, или најчешће сеоске заједнице верника које је предводио њихов свештеник. Високи црквени достојанственици су се ретко лично прихватали да на старим темељима обнове или подигну себи задужбину. И кад су то чинили, та здања су била скромних димензија и изгледа. Такав случај је са црквом св. Николе у манастиру Ковиљу код Ивањице коју је 1644. обновио тадашњи епископ рашки, будући патријарх српски Гаврило.[6] Храм је био дуг само 11,5 метара, а спољашњост му је била неупадљива.[7] Ни многобројнији удружени ктитори нису у овом раздобљу подизали репрезентативније цркве. Понека би се од осталих издвојила једино димензијама, али не и сложенијим конструктивним решењима или лепотом екстеријера. У Градишту у Паштровићима саграђена је око 1618. прилично велика црква св. Николе, дуга 16 и широка 6 метара, али сасвим скромног изгледа.[8] И друге нешто веће цркве настале средином XVII века показују исту једноставност при избору грађевинског материјала и обради фасада: црква св. Петра и Павла у Кривој Реци на Копаонику 1617, црква св. Мине у Штави код Бруса око 1630, црква апостола Петра и Павла у Тутину око 1640. и друге.[9]

Сасвим у складу са својом спољашношћу, цркве подизане од друге деценије XVII века одликују се и једноставношћу својих ентеријера. Оне у претежном броју имају правоугаоне основе с полукружном апсидом са источне стране, док су засвођене полуобличастим сводовима. Стога им је унутрашњост сасвим прегледна и погодна за зидно сликарство: црква св. Алексеја у Милићима код Ушћа из треће деценије XVII века, црква св. Ђорђа у Доњем Ораховцу код Бара из друге четвртине XVII века, и друге. Из конструктивних разлога су само понекад уз подужне зидове постављени пиластри на које су се ослањали ојачавајући лукови (Врх код Студенице, друга деценија XVII века, Свети

[5] У овом раздобљу се превасходно настојало да се обнављањем здања и постављањем иконостаса омогуће редовни богослужбени обреди, док су неке цркве доцније осликаване.

[6] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, I*, Београд, 1902, бр. 1389. Патријарх Гаврило је обновио и манастир Штитково пре 1655, како се види из записа у књизи коју је поклонио из Москве својој задужбини; *Стари српски записи и натписи III*, бр. 5680.

[7] Р. Станић, *Манастир Ковиље*, Зборник Народног музеја I, Чачак 1969, 38–41.

[8] *Стари српски записи и натписи I*, бр. 1084; Вељко Ђурић, *Фреско сликарство манастира Градишта у Паштровићима*, Историски записи, год. XIII, књ. XVII, св. 2, Титоград 1960, 271.

[9] *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1062; Б. Вуловић, *Конзерваторске белешке са терена*, посебан отисак из Зборника Архитектонског факултета IV, 1957–58, Београд 1958, 11–12; исти, *Неколико средњевековних споменика у околини Куршумлије*, Музеји 6, Београд 1951, 142–149.

Никола у Градишту у Паштровићима, око 1618). У највећем броју случајева је са западне стране истовремено подизана и припрата исте ширине као и наос од кога је била одељена зидом, на пример црква у селу Штава код Куршумлије око 1630, црква св. Петра и Павла у селу Попе код Новог Пазара 1649–50, и друге. И у овом раздобљу се сусрећу храмови с прислоњеним луцима, али у знатно мањем броју него раније: Орахово код Вирпазара из средине XVII века, Сићево код Ниша 1647, Брекова код Ариља из друге четвртине XVII века.[10] Међутим, и они имају упрошћену основу.

Сложених архитектонских решења у раздобљу између друге деценије и краја XVII века могло би се рећи да готово и нема. Црква св. Николе у манастиру Ковиљу спада међу ретке с нешто компликованијом конструкцијом. Једнобродан храм с припратом, који је саграђен уз јужни зид старије црквице св. Арханђела, завршава се петостраном апсидом исте ширине као и наос. Осим тога, над средишњим делом цркве издиже се слепа купола коју наткрива двосливни кров.[11] Завршавање источног дела цркве св. Николе у Ковиљу апсидом у ширини брода и скривање слепе куполе кровном конструкцијом су знак тежње да црква не буде превише уочљива Турцима. Та појава није усамљена; тако се током XVII века запажа слично настојање да храмови буду што мање приметни и у другим областима Пећке патријаршије: црква у Јаначком Пољу и црква св. Лазара у Живалићима, обе из времена око 1630. у околини Новог Пазара.[12] Штавише, неке цркве, на пример у Подмаинама крај Будве, пре четврте деценије XVII века[13] уопште немају апсиду на источној страни, па споља личе на угледнију сеоску кућу.

Извесни облици у којима се назиру неке сложеније архитектонске основе у овом раздобљу не уливају поверење да су плод свесног хтења. Црква Јекса између Црнојевића Ријеке и Вирпазара, саграђена 1620–1621. напорима попа Вучихне и његових парохијана, има изглед грађевине са закржљалим певничким просторима који су споља видљиви.[14] Грубе градитељске неспретности при подизању овог храма разуверавају да је постојала тежња да се оствари нешто необичније архитектонско решење. Веома су ретке цркве с куполом споља видљивом које се могу хронолошки сврстати између 1614. и 1683. године. Приближно се у ово раздобље може датирати Маркова црква код Ваљева у трећу деценију, а црква у Брекову код Ариља у другу четвртину XVII века. Ови и неки други храмови који изгледа да су настали у овом раздобљу, у конструктивном погледу решени су једноставно. Једнобродна здања имају у средишњем делу по два јака пиластра уз јужни и северни зид на које се преко

[10] О црквама с прислоњеним луцима из XVI и почетка XVII века упор. В. Кораћ и В. J. Ђурић, *Цркве са прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство*, Зборник Филозофског факултета, књ. 2, Београд 1964, 561–599.

[11] Р. Станић, *нав. дело*, 38–41; на истоветан начин је скривена и купола у манастиру Ломници у источној Босни.

[12] Р. Станић, »Архитектура и сликарство XVI и XVII века« у монографији *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 231, 235.

[13] Зидне слике из 1630. на источном зиду покушавају сасвим наивно да дају илузију удубљеног простора, па се око лика *Богородице са Христом* орнаментиком опонаша апсидално удубљење у облику нише с преломљеним луком. О архитектури цркве у Подмаинама: D. Živanović, *Manastir Podostrog u Majinama*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku IV–V, Dubrovnik 1956, 643–650; Д. Ђурашевић, *Цркве манастира Подмаине*, Културно наслеђе I, Цетиње 1985, 167.

[14] С. Петковић, *Црква Јекса код Црнојевића Ријеке*, Старине Црне Горе III–IV, Цетиње 1965–1966, 85–87.

пандантифа наслања купола. Она је кружне основе и нема коцкасто постоље. Тамбур по правилу није висок и има по четири симетрично распоређена уска отвора.

Посматрано као целина, градитељство између друге деценије и краја XVII века не показује ни веће амбиције ни знатније узлете, што се могло запазити на архитектонским остварењима друге половине XVI века. Више од тога, не уочавају се ни неке регионалне особености нити одређене стилске тежње. Изузетак у томе, бар колико се може запазити на садашњем ступњу изучавања, представља једна стилска целина коју је остварила група градитеља током друге четвртине XVII века у области Новог Пазара.[15] Најрепрезентативније остварење ових анонимних архитеката црква св. Петра и Павла у Попама саграђена је 1649–1650. трошком Велимира Чолнића и његове браће, о чему сведочи камени натпис.[16] По овом тачно датираном споменику било је могућно да се тачније одреди време настанка целе скупине цркава. С обзиром и на стилске особености зидних слика очуваних у неким од ових храмова чини се да је ова група споменика настајала током четврте и пете деценије XVII века, а да су Попе последње и најуспелије остварење.

Колико се досад могло установити, ову скупину сачињавају цркве св. Николе у селу Штитари, св. Димитрија у Јаначком Пољу, Богородице у Доиновићима, св. Лазара у Живалићима и већ поменута св. Петра и Павла у Попама. Све су једнобродна здања, веома брижљиво грађена од лепо клесаних камених квадера.[17] Различите су величине, што је зависило од могућности ктитора – црква у Попама дуга је преко 15, а широка око 6 метара, док црквица Мариница у Доиновићима може да прими тек неколико верника, јер је дуга 3, а широка само 1,5 метар! Све цркве, сем у Попама, имају апсиде у ширини цркве, а покривене су великим каменим плочама. Поред уобичајених прозора, у Јаначком Пољу и Штитарима остављени су отвори и на полуобличастом своду, чиме је остварено посебно осветљење унутрашњости.[18] На неким нишама у унутрашњости храмова и на појединим прозорима, посебно једном на јужном зиду у Штитарима, приметан је снажан утицај исламског градитељства. Пиластри који носе ојачавајуће лукове у унутрашњости цркве у Попама имају профилисане капителе и лепо обрађен венац који обележава прелаз вертикалних зидова у полуобличаст свод.

Неке од ових цркава имају и посебне особености. Храм у Јаначком Пољу је знатно шири од осталих цркава, има зидани иконостас, а поред тога је простор припрате одељен једним зидићем од наоса цркве.[19] Западна фасада

[15] Р. Станић је први уочио да неке цркве у Санџаку имају сличне особине, па је, истина не образлажући то шире, поменуо да су дело једне неимарске школе. Р. Станић, *Један облик стварања у сливу реке Људске код Новог Пазара*, Саопштења XIII, Београд 1981, 148–149; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984, 91, укључује у ову градитељску целину и цркве XVI века из Санџака.

[16] Овај натпис је још 1859. први објавио А. Ф. Гиљфердинг: *Боснїъ, Герцеговина и Старая Сербия*, С. Петербургъ 1873², Собраніе сочиненій III, 214; пренето у *Записе и натписе* I, бр. 1453.

[17] Понекад се као при грађењу цркава на Јаначком пољу и у Живалићима користе и надгробне плоче за градњу; остатак једне уграђене надгробне плоче из 1624. у Живалићима означава terminus post quem за настанак овог храма; упор. и Р. Станић, *Један облик стварања*, 149, 152–153.

[18] Р. Станић помиње такве отворе у Штитарима, али их има и на Јаначком пољу; можда су постојали и у Попама, али данас то није могућно установити пошто је свод био срушен и тек недавно је рестаурисан.

[19] Р. Станић, *нав. чланак*, 231–232.

у цркви у Штитарима је веома занимљиво решена: у њеном горњем делу је монументална слепа аркада чији лукови почивају на шест конзола.[20] Лепо осећање за склад, сликовитост у наглашавању главне фасаде и фина профилација конзола сведоче да је неимар цркве у Штитарима био један од талентованих и искусних мајстора свог времена.

Имена градитеља који су подигли тако складна здања као у Попама и Штитарима нису позната. Изузетно су само два мајстора из XVII века оставила спомен о свом постојању. Један је самоуверено уклесао своје име у камену плочу на цркви у селу Бељаку код Рашке 1655–1656. године. Звао се Миливоје, а био је пореклом из села Мошинца.[21] Црква коју је саградио, сасвим је једноставна грађевина са нешто већом апсидом. За другог мајстора, Јовицу Неимара, знамо само по натпису на стећку из околине Никшића, на коме је уклесано да је преминуо 1627. као стогодишњак.[22]

И у раздобљу од друге деценије XVII века до Велике сеобе 1690, сасвим извесно су подизане и цркве брвнаре, као и у претходном раздобљу, посебно у областима које су биле богате дрвеном грађом. Да их је било сведочи и случајно очуван запис о освећењу једног таквог храма у селу Сибници код Младеновца 1652. године.[23] Због трошности материјала, ни овој цркви као ни другим таквим оновременим грађевинама нема данас трага.[24]

СКУЛПТУРА

У XVII веку је још мање него у претходном обраћана пажња декоративној скулптури. У храмовима су још увек у равни пода у средишту наоса постављане округле плоче да би означиле место амвона. За разлику од оних које су им претходиле, ове плоче су биле једноставније украшаване и све ређе са флоралном орнаментиком (амвон у Благовештењу Кабларском са почетка XVII века и др.).

У долини Ибра, посебно око манастира Студенице и у Санџаку, током XVII века јавили су се врло занимљиви рељефи, односно слободне скулптуре.[25] На њима су биле исклесане главе или попрсја како покојника тако и живих људи. Умрлима су овакве плоче стављане на хумку. Ликови живих, некад као слободне скулптуре били су уграђивани у зидове цркава, понајчешће

[20] *Исто*, 229.

[21] Р. Станић, *Непознате цркве у околини Рашке*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе XVII, Београд 1969, 218–219. Градитељево име није цело очувано, него се чита само МАИСТОР . . ЛИВОЄ, али је по оштећеном простору на плочи и по преосталом делу имена могућна једино таква реконструкција.

[22] М. Ивановић, *Прилози о споменицима Метохије, Новобрдске Криве реке, Сиринићке и Никшићке жупе*, Саопштења XV, Београд 1983, 216–217.

[23] Д. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе V, Београд 1962, 191.

[24] Јоаким Вујић у свом познатом путопису бележи да је овде 1823. сазидана нова црква од камена (*Путешествие по Сербији* II, Београд 1902, 122).

[25] М. Ћоровић-Љубинковић, *Студенички мајстори каменоресци и њихови надгробни споменици око Петрове цркве код Новог Пазара*, Зборник Народног музеја V, Београд 1967, 317–327; Р. Станић, *Скулпторални портрети ктитора и мајстора на црквама XV–XVII века у Западној Србији и Санџаку*, Зограф 4, Београд 1972, 68–75.

западне фасаде, а приказивали су ктиторе, свештенике и понекад неимаре. Ако је на неким споменицима спорно ко је приказан, на фасадама манастира Придворице су јасно означени извесни Радоња као ктитор, а Михаило као мајстор.[26] Слични рељефи са представама глава или слободна попрсја узидани су на фасадама сеоских цркава у Поцесју, Црчеву, Дмитровој Реци, Белој Стени, Врху, као и на некрополи крај Петрове цркве код Новог Пазара.[27] У већој или мањој мери, сви ови ликови су веома схематизовани, а њихови мајстори непознатих имена не труде се да истакну одређеније карактеристике представљених. Ипак, управо у XVII веку, колико се сада може судити, клесари су ове ликове обрађивали пластичније[28] и имали су бар донекле осећање за волумен и уметничке амбиције. Такав је био мајстор који је исклесао бисту неког епископа у селу Црчеву код Сјенице, као и једну главу, вероватно ктитора, узидану у олтарску апсиду цркве у селу Врху код манастира Студенице.[29] По својим схватањима, овај скулптор је био близак тада архаичним романичким схватањима, при чему му је највероватније била недостижни узор скулптура на Богородичиној цркви у Студеници са краја XII века.[30]

Велике тешкоће представља одређеније датовање ове скулптуре; најранији рељефи са тачно одређеном годином потичу тек из средине XVIII столећа.[31] Археолошка ископавања упућују да најстарији примерци надгробних споменика потичу из друге половине XVII века,[32] иако није искључено да су неке од глава и биста настале још на размеђи XVI и XVII века.[33] У сваком случају, примери са наглашенијим волуменом су најстарији, јер је еволуција ових рељефа водила ка губљењу треће димензије, па су позни споменици са овим представама с краја XVIII и почетка XIX века резани сасвим плитко.

СЛИКАРСТВО

Једна од последица сукоба између српске и грчке црквене хијерархије око обнове Пећке патријаршије 1557. било је осетно слабљење уметничких веза

[26] Р. Станић, *нав. дело*, 68–70; В. Кораћ, *Место Придворице у рашкој архитектури*, Рашка баштина I, Краљево 1975, 41–42. Како је Придворица саграђена у XIII веку поменути ктитор и мајстор су свакако само учесници у некој обнови после губитка државне самосталности.

[27] М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 317–327; Р. Станић, *нав. дело*, 68–75; Д. Поповић, *Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 8, Нови Пазар 1984, 56–64.

[28] М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 324.

[29] Р. Станић, *нав. дело*, 70–75.

[30] М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 319–327.

[31] Најранији очувани тачно датирани надгробни споменик је онај попа Марка и његовог сина Саве са гробља крај Петрове цркве у Новом Пазару из 1740, односно 1742, на коме су приказани ликови ове двојице свештеника. Можда је било неких примерака и са почетка XVIII столећа, али они данас нису доступни провери; М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 321, 323; Д. Поповић, *нав. дело*, 65.

[32] М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник Народног музеја VI, Београд 1970, 210–211.

[33] Р. Станић је склон да најраније примере скулпторалних ликова уграђених у зидове храмова датира још у другу половину XV века (Р. Станић, *нав. дело*, 74). Бисте и главе уграђене у зидове појединих цркава у неким случајевима су се ту нашле после каснијих архитектонских преправки (Придворица). Са друге стране изгледа прихватљиво да неке скулптуре у зидовима потичу још из времена подизања храмова током касног XVI и из XVII века.

током друге половине XVI века. Јаз у области уметничког стварања почео се смањивати почетком XVII века, кад су две угрожене балканске цркве стишале своје сукобе, а Охридска архиепископија прихватила ново стање. Управо тада, не случајно, грчким мајсторима су поверена два велика посла – живописање наоса и олтара манастирске цркве у Пиви 1604–1606. и истог простора у Новом Хопову 1608. Доласком Пајсија 1614. на пећки патријаршијски престо, везе између српског и грчког сликарства постају не само много чвршће него и сложеније. Уместо само повременог ангажовања грчких живописаца, или усвајања понеке критске иконографске схеме, српски сликари су од друге деценије XVII века показивали склоност да дубље и одређеније прихвате грчка уметничка искуства.

Већ од почетних година владавине патријарха Пајсија дошло је до значајнијег преплитања између тадашњих грчких и постојећих српских уметничких схватања. Та симбиоза је у извесној мери прожела тадашњу иконографију, али је то већ и раније примећивано на зидним сликама попа Страхиње из Будимља, при самом крају XVI века, који је понекад користио критске предлошке.[34] Права новина у српском живопису друге деценије XVII века било је стилско прожимање грчких и српских сликарских схватања. Ова појава је затим постала карактеристична и за цео XVII век.[35]

Најзаслужнији за обједињавање стилских схватања био је зограф Георгије Митрофановић који је припадао братству Хиландара, српског манастира на Светој Гори.[36] Самим тим што је био Хиландарац, он је био и најпогоднија личност да обави овај посао. Живео је у средини – на Атосу – где су током XVI века настале најзначајније фреске критске сликарске школе, док су у светогорском залеђу, на солунском подручју, радиле многобројне сликарске радионице које су већим делом прихватиле искуства критских мајстора. Са друге стране, боравећи често у матичним српским областима, Митрофановић је несумњиво био добро упознат не само са остварењима старог домаћег сликарства него и оног из друге половине XVI века које је претходило његовој појави у другој деценији XVII века.[37] Ако се томе дода и околност да је био и обдарен и вредан, онда је разумљиво што је управо он својим делом ударио печат српском сликарству свога доба, па и XVII века уопште. Први потписан рад овог хиландарског сликара су Благовести са једних царских двери, сада у хиландарском музеју, које потичу из 1615–1616. године. Иако су приметне извесне сликарске слабости – пренаглашено сучељавање тамних и светлих површина, неоплемењен колорит, тврд цртеж – ипак се и по овом раном остварењу назире Митрофановићева снажна уметничка личност.[38] Веома брзо, већ у пролеће или рано лето 1616, Митрофановић је отишао из Хиландара и Свете Горе да би започео рад у српским областима. У септембру

[34] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 73–75.

[35] S. Petković, *Painting in Serbia, Macedonia and Montenegro from the Middle of the XVth and the End of the XVIIth Centuries*. Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes II, Sofia 1969, 738 et passim.

[36] Животом и делом овог угледног сликара бавио се веома исцрпно Здравко Кајмаковић у књизи *Георгије Митрофановић*, Сарајево 1977.

[37] З. Кајмаковић, *нав. дело*, 372–375.

[38] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 81–83; З. Кајмаковић, *нав. дело*, 268–270, 302 и даље.

исте године украсио је западну фасаду главне морачке цркве.[39] Од тада па за следећих шест година, колико се његова делатност може пратити по датираним радовима, Митрофановић је био веома тражен мајстор. Одазивао се позивима са разних страна и готово грозничаво радио, посебно зидне слике, на широком подручју од Крупе у залеђу Задра до Студенице у долини Ибра. Само су нека од његових остварења после морачке фасаде датирана тачно (икона Богородице у Морачи 1616–1617. године[40], зидне слике цркве манастира Завале 1618–1619[41], пропале фреске у трпезарији Пећке патријаршије 1619–1620, делимично живопис у пећкој цркви св. Димитрија 1619–20. године[42]), али је готово извесно да је приближно у то време исликао и главне манастирске храмове у Добрићеву и Крупи, као и такозвану Доњу испосницу код манастира Студенице.[43] Осим тога је највероватније у овом раздобљу живописао и Деизис на морачком иконостасу, као и икону свете Тројице из Челебића код Фоче.[44] Поменута дела показују стилске одлике које су типичне за Митрофановића, па су му с разлогом приписана без обзира на то што највећи део зидних ансамбала, односно икона, не носе његов потпис. Међутим, стилско јединство ових дела не искључује могућност да је са њим радио и помагао му неки од ученика који је овладао његовим начином сликања.

Ако се изузме најранији рад, хиландарске двери из 1614–1616, сва Митрофановићева каснија остварења одликује сигурност извођења и уметничка зрелост. Због тих уједначених ликовних вредности је тежак и доста непоуздан сваки покушај да се одреди његов стилски развој у узаним границама које су омеђене датираним делима.[45] Већ од фресака на морачкој западној фасади из 1616–1617, његов цртеж је у знатној мери постао рафинован. Свети ратници на коњима на спољашњем зиду Мораче и издужени ликови светитеља у првим зонама св. Димитрија у Пећи или Завали сведоче о великом цртачком знању. Брижљив при избору и уобличавању предложака, Митрофановић их је сликарски довршавао с неједнаком студиозношћу. Лицу и инкарнату уопште посвећивао је много пажње и обрађивао га докраја, готово иконописачком приљежношћу. Одећа има мањи значај за овог сликара: он ставља нагласак на неку њену појединост, али је као целина обрађена доста уопштено. Митрофановић

[39] *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1039; З. Кајмаковић, *нав. дело* 172–186; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 65–68.

[40] А. Скован, *Испитивање и конзервација манастира Мораче*, Зборник заштите споменика културе XI, Београд 1960, 208; З. Кајмаковић, *нав. дело*, 281–288.

[41] A. Skovran, *Freske manastira Zavale*, Naše starine VI, Sarajevo 1959, 42–61.

[42] S. Petković, *Zograf Georgije Mitrofanović u Pećkoj patrijaršiji (1619–1620)*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IX, Priština 1965, 237–251; А. Скован, *Фреске XVII века из цркве св. Димитрија у Пећи и портрет патријарха Јована*, Старине Косова и Метохије IV–V, Приштина 1968–1971, 331–350; З. Кајмаковић, *нав. дело*, 51–55. Митрофановић је у цркви св. Апостола у Пећкој патријаршији насликао лик патријарха Јована у исто време (од 1. септембра 1619. до 31. августа 1620) кад је делом живописао и цркву св. Димитрија; С. Петковић, *нав. дело*, 242.

[43] Z. Kajmaković i S. Tihić, *Manastir Dobrićevo – problemi zaštite*, Naše starine VI, Sarajevo 1959, 143–159; А. Скован, *Уметнички споменици манастира Крупе*, зборник Манастир Крупа (1317–1967), Београд 1968, 21–50; Р. Станић, *Фреске у Доњој испосници код Студенице*, Зборник за ликовне уметности 9, Нови Сад 1973, 113–136 (није их приписао Митрофановићу, него је то учинио З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 46).

[44] С. Петковић, *Црква Јекса код Црнојевића Ријеке*, 91; З. Кајмаковић, *нав. дело*, 278–280; исти, *Ново дело Георгија Митрофановића*, Зборник за ликовне уметности 4, Нови Сад 1968, 267–271.

[45] Највише напора у том погледу уложио је З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 301–320.

у још већој мери занемарује пејзаж и представе архитектуре; они су више назначени него приказани и делују као украсни додатак, а не као неодвојив део појединих сцена. Слабости на Митрофановићевим сликама ипак мање упадају у очи него његове уметничке вредности, посебно благодарећи светлом, готово ведром колориту. На његовој палети има мало неоплемењених боја – он је вешто повезивао или супротстављао претежно хладне тонове. Поред тога, композициона решења су му увек ефектна и добро прилагођена расположивом простору, иако једноставна. Најзад, општем повољном утиску доприносе и китњасти натписи које је исписивао с много умешности уз ликове и композиције.

Најзрелија и најзначајнија остварења Георгија Митрофановића настала су у Хиландару између 1620–21. и 1622. године.[46] По свему судећи, он је у свом манастиру поткрај живота насликао више икона и украсио фрескама велику трпезарију. Мекоћом колорита и префињеношћу цртежа, међу иконама се посебно издвајају двери са иконостаса мале хиландарске црквице св. Трифуна с представом Благовести.[47] Велики и теолошки сложен ансамбл фресака у хиландарској трпезарији из 1620–1622. надмашује све што је Митрофановић до тада остварио. По тематици је посебно занимљив циклус посвећен животу св. Саве, рађен по Теодосијевом *Житију св. Саве* састављеном око 1300. године.[48] Са двадесет и девет сцена исцрпно је испripоведан живот најугледнијег српског светитеља, што је готово сигурно самостална Митрофановићева иконографска творевина.[49] Остале тематске целине, као *Акатист Богородице*, песме *Хвалите Господа*, *Божићна химна* и друго, Митрофановић је вешто распоредио по зидовима, док је у првој зони уврстио најугледније свете монахе строгих ликова.[50] Изузетно осећање за ритам при приказивању опширних циклуса, складност композиција и изражајност светитељских ликова чине овај хиландарски ансамбл једним од најзначајнијих остварења свога доба, упркос делимичној оштећености.

Георгије Митрофановић није био само знаменит сликар него истовремено и добар учитељ. Међу његовим следбеницима, можда и директним ученицима, познато је име само једног, али и најзначајнијег настављача дела хиландарског јеромонаха. Он се потписао на једној иконици св. Петке у Хиландару и убележио годину рада: моленіе Іwanna Зографа З Р М = 1631–1632.[51] То је једини натпис у коме је овај аутор јасно исписао своје име, упоредо као аутор и као дародавац. На другом свом делу – великој икони св. Саве и Симеона Српског из манастира Мораче – он је оставио други, али

[46] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 83–85; З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 56–64, 189–270, 289–300 и даље; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *нав. дело*, 154–158.

[47] С. Радојчић, *нав. дело*, 83–84; З. Кајмаковић, *нав. дело*, 292–294.

[48] В. Петковић, *Легенда св. Саве у старом српском живопису*, Глас СКА CLIX, II разр. 81, Београд 1933, 10–60.

[49] В. Петковић је мислио да зидне слике о животу св. Саве представљају копију првобитних фресака у трпезарији, сматрајући да један сликар XVII века не би био кадар да их сам обликује (*Исто*, 6–8, 50). З. Кајмаковић није сигуран да је циклус св. Саве оригинално дело Г. Митрофановића, али је томе склон (*Исто*, 246–255).

[50] Упор. G. Millet, *Monuments de l'Athos I, Les peintures*, Paris 1927, pl. 59–80; за исцрпну иконографску анализу: З. Кајмаковић, *нав. дело*, 191–262.

[51] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 86; Д. Богдановић, Д. Медаковић, В. Ђурић, *Хиландар*, Београд 1978, 160.

скривени спомен о себи. Тамо је уписао само пет загонетних слова С І З̄ П̄ Г̄, која су тек после дугог домишљања[52] изгледа тачно одгонетнута као скраћени натпис саписа Іwаnnь зографь помени господе.[53] Уз помоћ стилске сродности са хиландарском иконом св. Петке и морачке иконе св. Саве и Симеона Српског може се саставити доста дуга листа његових остварења, почев од двадесетих година XVII века, па за наредне четири и по деценије.

Јованово најраније познато дело очувано је у манастиру Градишту у цркви св. Николе и потиче из 1619–1620. године. Он је у овом храму у Паштровићима заједно са познатим сликаром поп-Страхињом из Будимља украсио зидове фрескама.[54] Сарадња је била потпуна јер су поједине сцене чак радили заједно. Нешто касније, 1625–1626, живописао је три најниже зоне у припрати манастира Пиве,[55] довршавајући посао који је започео поп Страхиња још 1604. године.[56] Осим зона стојећих фигура и попрсја, иконографски програм обухвата и делове циклуса Васељенских сабора, Богородичиног акатиста, Дела апостолских, као и Лествицу Јована Лествичника. Стилске сродности са иконом св. Петке упутиле су на то да се три иконе из Никољца крај Бијелог Поља такође припишу сликару Јовану.[57] То су иконе Богородице са пророцима, Јована Претече са његовим житијем и Христа са апостолима, од којих су прве две и тачно датоване у 1627–1628. годину. Неколико година потом, 1631–1632, зограф Јован борави у Хиландару и тада слика већ поменуту малу икону св. Петке, а у наосу главне цркве његово дело из исте године је велика икона св. Димитрија.[58] Док је св. Петка приказана у попрсју, св. Димитрије је насликан у пуном расту у војничкој одори са оружјем. Шест година касније, Јован се још једном нашао у манастиру Пиви. Овога пута га је монашко братство позвало да крајем 1638. или почетком 1639. учествује у сликању новог монументалног иконостаса. Он је том приликом израдио три велике престоне иконе: св. Георгија, српских светитеља Саве и Симеона и Успења Богородице – храмовне славе.[59] Непосредно после тога, 1639, Јован се појавио први пут у манастиру Морачи да би живописао црквицу св. Николе у манастирској порти, подигнутој на темељима некадашње куле.[60] Поред појединачних ликова, овде су због црквеног посвећења илустровани живот и чуда св. Николе. Следећих неколико година, зограф Јован ради доста за Морачане. Параклис св. Стефана Првомученика уз припрату главне цркве исликао је 1642. и у њему опширно приказао страдања и посмртна чуда са моштима патрона ове

[52] Ова слова је П. Ђорђић на молбу проф. С. Радојчића растумачио као име Козма, али касније није дао доказе за своју тврдњу; извесну улогу у таквом разрешењу је вероватно имала околност да се већ знало за једног сликара Козму који се потписао на дечанској икони Јована Претече из 1619–20 (С. Радојчић, *нав. дело*, 87). Од 1955. до наших дана, дела сликара Јована су приписивана овом легендарном сликару Козми.

[53] З. Кајмаковић, *Козма – Јован*, Зборник за ликовне уметности 13, Нови Сад 1977, 99–116.

[54] А. Сковран, *Уметничко благо манастира Пиве*, каталог изложбе, Цетиње–Београд 1980, 18.

[55] В. Ђурић, *нав. дело*, 62.

[56] С. Петковић, *Делатност зографа попа Страхиње из Будимља*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, 122–123.

[57] В. Ђурић, *нав. дело*, 62, 125–127.

[58] С. Радојчић, *нав. дело*, 86.

[59] В. Ђурић, *нав. дело*, 62.

[60] Н. Л. Окунев, *Монастыр Морача в Черногории*, Byzantinoslavica VIII, Praha 1939–46, 120–121; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 77–92.

црквице.[61] Мало касније, 1644–1645, израдио је икону св. Саве Српског и св. Симеона Српског која је постављена у раскошни дуборезни оквир. Ликове двојице светитеља уоквиравало је седамнаест малих композиција посвећених животу св. Саве Српског.[62] У то време, почетком пете деценије, настала је и мања икона Успења Богородице, са чије обратне стране су поред двојице српских светитеља Саве и Симеона приказани и морачки ктитор Стефан Вукановић и св. Кирил Филозоф, светитељ-заштитник племена Лешчана из ширег залеђа манастира.[63] Током ових година, уметник није био стално у Морачи: 1642–1643. украсио је са три минијатуре један рукопис који је исписао чувени преписивач Гаврило Тројичанин у Светој Тројици код Пљеваља,[64] а око 1644, или нешто мало касније, живописао је цркву св. Николе у селу Ковиљу код Ивањице.[65] О сликару Јовану нема потом трага више од једне деценије. Његов особени сликарски рукопис се препознаје на једној икони Богородице са Христом која је рађена за цркву у Ђуру, далеко на северу Угарске 1659–60. године.[66] Натпис на икони који помиње приложника Петра Монастерлију као да упућује на то да је сликар можда стигао на крајњи север простора на коме се расуо српски живаљ пред турском најездом. Неколико година касније, 1664–1665, радио је изгледа у заједници са сликаром Радулом велики иконостас у цркви села Подврха код Бијелог поља.[67] Његов удео у овом подухвату су сликани крст, велика плоча са Деизисом и икона Недреманог ока, и то су вероватно последња позната Јованова остварења.

Уметничка делатност зографа Јована трајала је пуне четири и по деценије, али је судећи по очуваним споменицима била нарочито жива током четврте и пете деценије XVII века. Ансамбли зидних слика и иконе сведоче да је био не само врстан живописац свога времена него и да је поседовао лепо теолошко образовање. На изглед би се могло закључити да је био склон понављању већ познатих иконографских решења. У манастиру Пиви је дословце поновио композицију Успења Богородице, по такође пивској икони истог садржаја коју је Лонгин насликао 1577–1578. године.[68] Исто тако, сцене из живота св. Саве по Теодосијевом житију овог светитеља, на морачкој икони св. Саве и Симеона су готово копија Митрофановићевих фресака у хиландарској трпезарији.[69] Доње зоне у параклису св. Стефана у Морачи сликао је по траговима старих фресака из осме деценије XIII века.[70] Међутим,

[61] С. Петковић, *Зидна декорација параклиса св. Стефана у Морачи из 1642. године*, Зборник за ликовне уметности 3, Нови Сад 1967, 133–157.

[62] В. Петковић, *нав. дело*, 8; С. Петковић, *Морача*, 99–101.

[63] В. Ђурић, *нав. дело*, 62; С. Петковић, *нав. дело*, 101–102.

[64] С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 96.

[65] У чланку о овом веома оштећеном зидном сликарству, Р. Станић их не приписује зографу Козми, односно Јовану. Р. Станић, *Манастир Ковиље*, Зборник Народног музеја I, Чачак 1969, 45–46; исти, *Новооткривене фреске у манастиру Ковиљу*, Зборник Народног музеја II, Чачак 1971, 35.

[66] Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973, 25–26, 147; аутор је као сликара ове иконе означио неког »следбеника зографа кир Козме«, како је тада називан зограф Јован.

[67] А. Сковран, *Иконостас цркве Светог Николе у Подврху и његов творац*, Зограф 4, Београд 1972, 54–62.

[68] В. Ђурић, *нав. дело*, 62.

[69] В. Петковић је установио велику сличност између фресака из Хиландара и морачке иконе, али је сматрао да је аутор из XVII века у Морачи непосредно копирао неки стари илуминирани рукопис Теодосијевог *Житија св. Саве* које се није очувало (*Исто*, 43–44).

[70] С. Петковић, *Зидна декорација параклиса св. Стефана*, 141–142, 145–146.

та понављања су очигледно понајвише била последица налога ктитора, јер се зограф Јован у другим приликама одликовао иконографском оригиналношћу. У првој зони у припрати манастира Пиве створио је композицију сложене идејне потке с представом св. Саве Српског пред Христом, док му се крај ногу налазе одбачени круна и лорос.[71] У морачком параклису св. Стефана приказао је живот и страдања овог првомученика веома оригинално, темељећи га поред осталог и на једном апокрифу у коме се као светитељев мучитељ и судија појављује Савле, будући апостол Павле.[72] Штавише, веома смело је поставио на пивски иконостас и ликове најуваженијих српских светитеља: први пут у једном српском храму, колико знамо, уз најугледније представнике хришћанске цркве, на престоној икони нашли су се Сава Српски и његов отац Симеон.[73]

За зографа Јована је особено да је у своје слике уносио и неке новине, осим иконографских и тематских, које се не могу наћи код његових савременика. Придржавајући се верно византијских традиција, он је показао несвакидашњу готовост да у старе иконографске схеме унесе и одраз стварног живота. У сцени Свети Никола спасава Василија из сараценског ропства у морачкој црквици св. Николе остварио је уверљив источњачки амбијент: одећа, посуђе, тканина, начин на који седе Сарацени, све то сведочи да је сликар гледао свет око себе широм отворених очију.[74] Штавише, једна личност из сцене о градњи Мораче на икони св. Саве и Симеона (1644–1645) одевена је управо у помодну западну одећу тога доба.[75] Исто тако кад Јован 1639. и 1642. слика модел главне морачке цркве, који држи стари ктитор Стефан Вукановић, он савршено приказује архитектонске облике посматране са сасвим одређене тачке.[76] Сликар је радо освежавао ликове или сцене с представом неког предмета који би до појединости тачно описао: у припрати Пиве, св. мелод Козма је живописан како коричи књигу, при чему је верно приказан књиговезачки алат.

Зограф Јован је врстан приповедач. Живот св. Саве на морачкој икони из 1644–1645. излагао је с великим осећањем за меру при преузимању иконографског предлошка из хиландарске трпезарије. Из сложене приче о архиђакону Стефану и из житија и чуда св. Николе бирао је најупечатљивије тренутке и дао их уз многе занимљиве појединости. Више од осталих својих савременика био је склон темама из српске прошлости: поред три очуване иконе и једне минијатуре с ликовима св. Саве и Симеона Српског, често је сликао српске архијереје у поворкама Поклоњења агнецу,[77] док је у циклус

[71] Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, зборник О Србљаку, Београд 1970, 174–175.

[72] С. Петковић, *нав. дело*, 147–149.

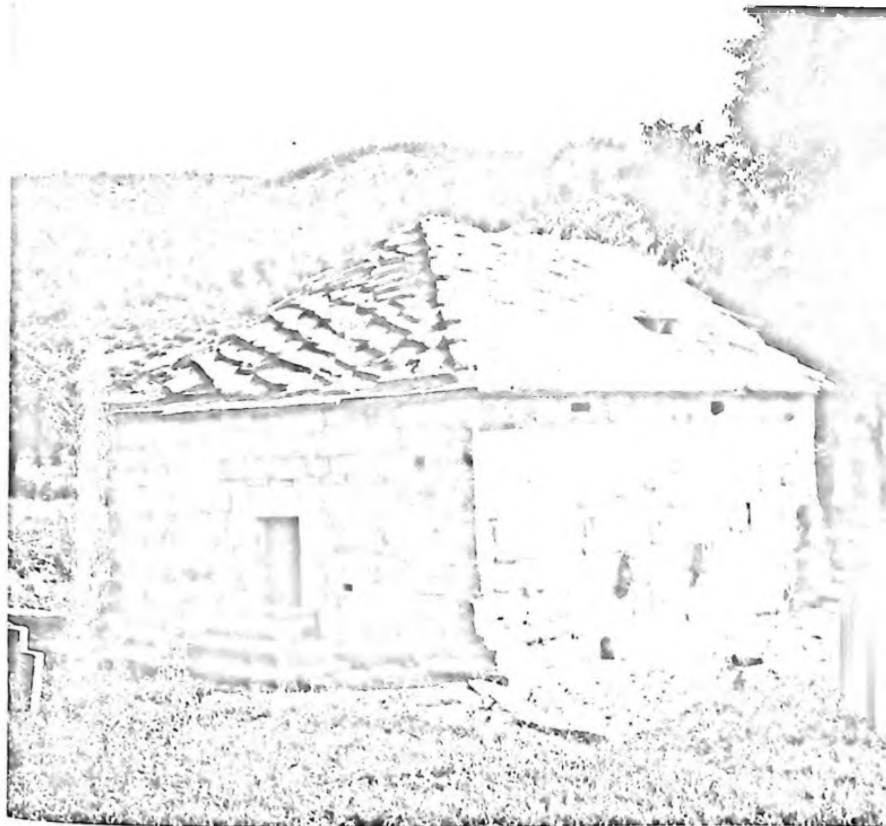
[73] Р. Грујић је поменуо да се у манастиру Лепавини у подравском селу Глоговцу код Križеваца налазе такође престоне иконе св. Саве и Симеона Немање из 1640, али се тврђење није могло проверити. Р. Грујић, *Српски споменици северно од Саве и Дунава пре 1690. године*, Богословље XV, св. 1, Београд 1940, 8.

[74] С. Петковић, *Морача*, 89–90.

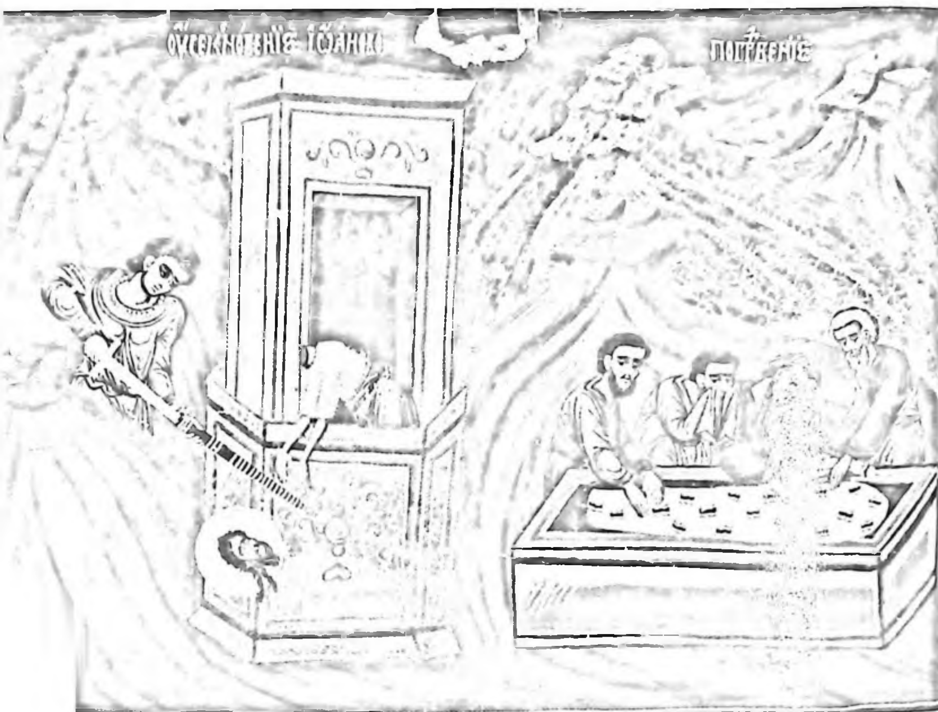
[75] *Исто*, 101.

[76] А. Стојаковић, *Ктиторски модели Мораче*, Старинар, н. с. XV–XVI, Београд 1966, 100–103.

[77] У морачком параклису св. Стефана, он приказује Саву I, Саву II, Данила I и Јоаникија I, а у морачкој црквици св. Николе насликао је архиепископе Арсенија I и Никодима; С. Петковић, *Зидна декорација параклиса св. Стефана*, 136–137; исти, *Морача*, 82.

66. Црква у Јаначком Пољу код Новог Пазара, друга четвртина XVII века.

73. Погубљење и сахрана Јована Претече, сликар Радул, црква у селу Црколезу на Косову, 1672/1673. година.

св. Николе у Морачи укључно и светитељево чудо кад је вратио вид краљу Стефану Дечанском.[78]

У време кад изражајности ликова није посвећивана готово никаква пажња сем претходно код Митрофановића, Јован је почешће настојао да духовна својства означи спољашњим изгледом. Насупрот лепом младом првомученику Стефану, приказаном у Морачи 1642, његови мучитељи су ружни и изобличени мржњом.[79] Он је уопште много полагао на упечатљивост својих ликова и сви су они сликани веома пажљиво, било на иконама било на фрескама. За разлику од Георгија Митрофановића, зограф Јован није обраћао главну пажњу једино на лице него је са доста брижљивости, иако поједностављено, приказивао и архитектонски амбијент. Помно је исликавао и орнаментику на одећи. Кад би му се указала прилика, као на хиландарској икони св. Димитрија или пивској св. Георгија, он је одећу раскошно украшавао, не избегавајући ни употребу злата при назначавању набора. Његове главне сликарске врлине су истанчано осећање за волумен и колористичке вредности. Као изврстан цртач знао је да чврсто моделује своје ликове. При томе је, што је неуобичајено за иконопис прве половине XVII века, наглашавао волумен до те мере да његови ликови на златном позађу делују као барељефи. Лица и обнажене делове светитељских фигура сликао је црвенкастим окером, а сенчио мрком бојом. При том се лако уочава Јованова цртачка сигурност и значајна ликовна култура, али се његове фреске и иконе ипак превасходно памте по ведром и упадљивом колориту. Међутим, како он зна да усклади бојене односе, колористичка живост постаје вредност, а не мана његових слика, као што је био случај са слабијим сликарима његове епохе.

Сасвим је извесно да је зограф Јован настављач Митрофановићевог дела, али је и у колористичком и у цртачком погледу надмашио свог претходника и можда учитеља. Може се без претеривања рећи да његово дело стоји у самом врху не само српског него и балканског сликарства прве половине XVII века.

По свом таленту и остварењима, Јован је готово усамљен у свом времену. Српски сликари, његови савременици били су углавном мање амбициозни и оскудније обдарени. Међу мајсторима који су стварали током првих деценија XVII века вреди посебно поменути двојицу: Николу и Јована који су радили са својим помоћницима. Њихова очувана дела упућују на то да су посао налазили превасходно у средишњим крајевима Пећке патријаршије. Имена Николе и Јована сусрећу се најраније у манастиру Ломници у источној Босни, где су 1607–1608. са још двојицом мајстора (Георгијем и још једним Јованом) украсили цркву зидним сликама[80] које је започео Лонгин још око 1580. Међутим, они се издвајају из те веће групе, у којој је било и грчких мајстора, па изгледа да најмање три следеће деценије раде заједно. Тако су се обојица потписала у цркви манастира Пустиње код Ваљева 1622. године,[81] а касније, између 1633.

[78] С. Петковић, *Морача*, 85–86.

[79] Исти, *Зидна декорација параклиса св. Стефана*, 153.

[80] С. Петковић, *Време настанка и мајстори зидне декорације у Ломници*, Зборник за ликовне уметности I, Нови Сад 1965, 168–171; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 255–276.

[81] Л. Мирковић, *Пустиња. Средњевековне цркве и манастири у Западној Србији*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Археолошки институт САН 2, Београд 1953, 98–99; исти, *Манастир Пустиња*, Богословље V (XX), 1–2, Београд 1961, 85–106.

и 1636. и у цркви села Штаве код Куршумлије.[82] По начину како су им имена написана произлазило би да је зограф Никола био главни мајстор.[83] Њима двојици или другим веома сродним мајсторима треба приписати и зидне слике у цркви св. Апостола у Пећкој патријаршији (1633–34), у Благовештењу Рудничком, Марковој цркви код Ваљева (купола), у Шаторњи код Крагујевца (припрата), у цркви Горње Каменице,[84] као и неким другим храмовима. Мада не припадају водећим мајсторима свога доба, ипак се Николи, Јовану и члановима њихове радионице не могу оспорити извесне вредности. Сасвим је сигурно да су прилично вешти приповедачи и да су чак и у мањим храмовима уводили сложенију тематику. У цркви села Штаве на Копаонику, у пет композиција описана су чуда патрона цркве св. Мине, што је јединствено не само за оновремену иконографију зидних слика у српским крајевима, него и на Балкану.[85] Исто тако су знали да у устаљене композиционе схеме унесу извесне ретке или сасвим нове појединости. У сцени Св. Никола спасава Димитрија из мора која се налази у Штави, ови зографи наивно приказују ђавола како сврдлом буши дно лађе да би је потопио. Пошто је у групи било више сликара неуједначених вредности, некима од њих поткрадале су се и омашке или чудне стилизације. Тако се у Благовештењу Рудничком, у једној истој сцени налазе и појединости приче о Јудином издајству (Петар сече уво Малху) и Ругања (свирачи) и Одвођење Христа на суђење.[86] Као што је већ било уобичајено, они су по налогу ктитора чешће сликали српске светитеље: Симеона и Саву Српског у Штави, Ломници и Пустињи, а Петра Коришког у Благовештењу Рудничком. Највећа целина с представама српских владара-светитеља сачувана је у Пећкој патријаршији у цркви Светих апостола чији је живопис у западном травеју обновљен 1633–34. по налогу патријарха Пајсија.[87] Надовезујући се на два очувана лика владара-монаха из времена око 1300. године, сликари, по стилу блиски Николи и Јовану, приказали су истакнуте владаре из династије Немањића и кнеза Лазара међу њима.[88]

Тематски и иконографски доста уједначено, њихово дело није једноставно у стилском погледу. Мајстори ове сликарске групе не издижу се у врх тадашњег сликарства, али се и не утапају међу неуке сеоске зографе сасвим оскудног занатског искуства. Они су радили по доста добрим предлошцима, познавали су књижевне изворе, спретно су размештали фигуре и сцене по зидовима. Најбољи међу њима су посебно вешти при приказивању појединачних ликова, који су брижљивије моделовани и често живописни. Међутим, једноличне композиције, колорит угаслих тамних тонова и схематизација ликова не доприносе много повољнијем суду о уметничким вредностима ових

[82] С. Петковић, *Легенда о светом Мини у цркви села Штаве*, Старинар, н. с. XX, Београд 1969, 278.
[83] *Исто.*
[84] Живопис у Горњој Каменици био је приликом публиковања нетачно датиран у 1458. годину. В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 105.
[85] С. Петковић, *Легенда о св. Мини*, 280–287.
[86] Р. Љубинковић, *Благовештење рудничко. Средњевековне цркве и манастири у Централној Србији*, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија; Археолошки институт САН 3, Београд 1956, 184.
[87] *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1259, 1260.
[88] С. Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник за ликовне уметности 7, Нови Сад 1971, 87, 95; упор. и Б. Тодић, *Патријарх Јоаникије – ктитор фресака у цркви св. Апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 16, Нови Сад 1980, 86–87.

сликара. Њихова занатска спретност и марљивост обезбеђивала им је ипак послове и код најугледнијих ктитора тога доба. Тако се догодило да је управо овим мајсторима поверено да око 1628. копирају минијатуре из једног раскошно украшеног рукописа с краја XIV века који се данас чува у Минхену, па је познат као *Минхенски српски псалтир*. У то време је био власништво монаха манастира Привина глава, па су они у манастиру Врднику на Фрушкој гори по налогу патријарха Пајсија преписали текст и израдили минијатуре.[89] Мајстори су копирали више од сто педесет минијатура веома брижљиво, иако не сасвим верно.[90] Готово увек су чували стару иконографску схему, али су уносили и извесне измене, најчешће да би упростили сложенију композицију коју понекад нису ни схватали. На пример, при илустрацији 150. псалма, симболичне представе дана и ноћи у копији из XVII века постају само две женске фигуре које држе украсне гране.[91] Минијатуре копије *Минхенског српског псалтира* нису оригинално остварење, нити имају посебне уметничке вредности, али су ипак биле замашан подухват који сведочи не само о амбицијама ктитора патријарха Пајсија, него и о знатним могућностима извођача.

Поред зидних слика и богато украшене копије *Минхенског српског псалтира*, мајстори ове велике групе, међу којима су били Никола и Јован, радили су и иконе. Све мане запажене на зидним сликама и минијатурама запажају се и на овим остварењима: цртачке неспретности, особито у погледу пропорционалности, једнообразни ликови и крута композициона решења. Једино су на иконама живље боје, често неоплемењене и при том међусобно неусклађене. Један од таквих типичних радова је дечанска икона св. Николе са сценама житија, која је насликана по налогу игумана Диомидија 1616 године.[92] Угледни архијереј је приказан на престолу, а унаоколо је израђено осамнаест сцена о његовом животу и чудима, међу којима су и два јављања св. Николе Стефану Дечанском, што је сасвим разумљиво с обзиром на ктитора и манастир коме је икона намењена. И овде се осећа тежња непознатог сликара да што подробније опише догађаје из светитељевог живота, као што чине и други њему сродни оновремени мајстори. Довођење малог Николе у школу или враћање Василија његовим родитељима претварају се на овој икони у мале жанр-сцене.

Упоредо са овим мајсторима знатне занатске спретности, али оскудних уметничких амбиција, широм Пећке патријаршије током првих деценија XVII века радили су живописци још мање вредни помена. По предлошцима искуснијих живописаца, они су марљиво прекривали сеоске црквице фрескама и сликали скромне иконостасе. Међутим, њихова стваралачка немоћ је исувише упадљива, а остварења им својим рустичним и наивним начином сликања улазе готово у област фолклорне уметности. Један међу таквим мајсторима, истина нешто бољи, био је и изуграф Василије који је 1623. живописао цркву у селу Мостаћи код Требиња.[93] Док се на појединачним ликовима пренаглаше-

[89] *Стари српски записи и натписи* III, 5652. Рукопис је припадао београдској Народној библиотеци, али је изгорео приликом немачког бомбардовања Београда у априлу 1941.
[90] S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd, 1950, 55–56; М. Харисијадис, *Београдски псалтир*, Годишњак Музеја града Београда XIX, Београд 1972, 213–250.
[91] Упор. J. Strzigowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Wien 1906, 67–68, Taf. XLV.
[92] Л. Мирковић, *Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња и Прасквице*, Годишњак Музеја Јужне Србије I, Скопље 1937, 112, сл. 16; В. Ђурић, *нав. дело*, 125; М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 120–121 (са исцрпном библиографијом).
[93] Н. Милетић, *Црква св. Климента у Мостаћима*, Гласник Земаљског музеја, н. с. IX,

ног цртежа и живописне обојености још не запажају све његове мане, оне на композицијама постају упадљиве: претеране иконографске упрошћености, крупни поремећаји пропорција, неспретан распоред ликова, крутост држања.

Готово сви мајстори првих деценија XVII века потицали су из наших крајева. Уколико су се и појављивали Грци, на пример у Ломници 1607–1608. године,[94] они су радили заједно са српским мајсторима, па се њихова посебност тешко открива. Међутим, две велике целине зидних слика средином XVII су дело надарених грчких мајстора. Црква апостола Петра и Павла у Тутину живописана је 1646–1647. године.[95] Иако су натписи на фрескама српски, карактеристичне правописне грешке и местимично уметани грчки натписи[96] упућују са сигурношћу на то да су аутори дошли највероватније из данашње северне Грчке. То потврђују и иконографске особености пошто се јављају извесне новине у приказивању устаљених сцена које се никад нису одомаћиле код српских сликара (представе Богородице у Силаску светог духа, пророка Данила и сиротих у Страшном суду,[97] итд.). И начин сликања одудара од оног како су радили домаћи живописци: фигуре су витке, ставови су им често необични, а на одећи приказаних личности и на предметима има много орнаменталних украса, што је нетипично за српско зидно сликарство. Мада ансамбл фресака тутинске цркве представља целину знатног уметничког домета, ипак се при пажљивијој анализи уочава да су главну улогу имала два мајстора неједнаког талента.[98] Док је главни живописац натпросечно обдарен, други мајстор је много слабији, па му је претежно био поверен посао у олтару где су слике мање пред очима посматрача.

Зрело остварење непознатих тутинских зографа пада у засенак пред ансамблом фресака у веома пространој припрати цркве манастира Новог Хопова. Зидне слике у овом простору настале су 1653. по наруџби групе ктитора, међу којима се најпре помиње и игуман Неофит.[99] Монаси су за овај посао довели грчке мајсторе, што није неочекивано јер је Ново Хопово као ретко који српски манастир одржавало чврсту везу са Светом Гором.[100] Огромна и веома висока припрата Новог Хопова, саграђена још 1576, својим зидовима разуђеним слепим аркадама пружила је велике могућности сликарима који су, срећом, били дорасли овом послу. Ни у једној српској цркви за

Сарајево 1954, 281–297; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*. Сарајево 1971, 277–285.

[94] С. Радојчић, *нав. дело*, 69–70; С. Петковић, *Време настанка и мајстори зидне декорације у Ломници*, 168–171.

[95] Р. Станић, *Црква св. Петра и Павла у Тутину*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 137–159; E. Kyriakoudis, *Les artistes grecs qui ont participé à la peinture murale des regions sous la juridiction du patriarcat de Peć pendant sa rénovation (1557–1690)*, Balkan Studies 24/2, Thessaloniki 1983, 507–509.

[96] Живописци пишу крешњы уместо грешни, правєтњи уместо праведни и слично; пророк Данило у *Страшном суду* држи свитак са грчким текстом, натпис уз Imago pietatis *(Христос у гробу)* је такође грчки итд.

[97] D. Simić-Lazar, *Le jugement dernier de l'église des saints Pierre et Paul de Tutin en Yougoslavie*, Cahiers Balkaniques N° 6, Paris 1984, 239–243.

[98] Р. Станић, *Архитектура и сликарство XVI и XVII века*, зборник Нови Пазар и околина, Београд 1969, 228.

[99] *Стари српски записи и натписи* III, 4990; М. Милошевић и О. Милановић, *Црква св. Николе манастира Новог Хопова*, Рад војвођанских музеја 4, Нови Сад 1955, 262–273.

[100] Хиландарски монах Јефрем боравио је око 1618. у Новом Хопову и преписивао неке књиге, а то исто је четири године касније учинио и Хиландарац Никодим; у скиту Свете Ане на Светој Гори 1670, јеромонах Антоније је такође преписао већи број књига за овај фрушкогорски манастир, итд. (*Стари српски записи и натписи* I, бр. 1051, 1114, 1650).

време турске владавине није постигнут такав склад у распоређивању многобројних ликова и сцена у погодне архитектонске оквире, који су при том обогаћивани лепом сликаном орнаментиком. Висина цркве наметала је не само да се, као нигде друге, насликају и два реда стојећих ликова у најнижим зонама него да се зидови украсе и опширним циклусима Богородичиног акатиста, недеље Цветног триода, смрти апостола, похвалних песама Богородици и Христу.[101] Очигледно по жељи ктитора, познате иконографске теме општег обележја допуњене су у Новом Хопову и ликовима већег броја српских светитеља, понајвише владара (прва зона западног зида, друга зона источног зида). Ово сликарство већ на први поглед одаје да је дело грчких мајстора. Сложене иконографске садржине, сјајно уравнотежено, префињено у приказивању светло-тамних ефеката, оно је достигло готово занатско савршенство. При том је из колорита уклоњена свака живост, па ово сликарство делује као монохромно. Сликари су се сасвим свесно одрекли боја да би, пре свега, префињеношћу цртежа остварили продуховљеност ликова и строгу монашку атмосферу.[102]

Присуство грчких мајстора у Тутину и Новом Хопову није оставило трага на српском сликарству из средине XVII века. Оно је у знатној мери доследно следило путеве којим се упутио још Георгије Митрофановић на почетку века. Међутим, ако се изузме сликар Јован (познат и као Козма, односно Морачки аноним), српски сликари тога доба углавном нису излазили из оквира просечности. У боље мајсторе убраја се и Андрија Раичевић, о чијем је животу и раду остало више трагова него о његовим савременицима.[103] Раичевић потиче из села Толца код Пљеваља; био је изгледа лаик и уживао знатан углед. Радио је у средишњим областима Пећке патријаршије, судећи по томе где му се налазе позната дела. Ујак му је био јеромонах Мојсије, тадашњи игуман Свете Тројице код Пљеваља.[104] Отуда је разумљиво да је поред осталог обављао сликарске послове и за потребе овог манастира. Посебно је био занимљив његов подухват илуминирања једног рукописа у коме су била обједињена два текста – *Шестоднев* Јована Екзарха и *Хришћанска топографија* Козме Индикоплова.[105] Преписао их је 1649. Гаврило Тројичанин, учен и изузетно вешт преписивач, а Раичевић је потом књигу украсио минијатурама. Обојица су свој посао обавила служећи се неочуваним руским предлошком[106] који је можда био позајмљен из оближње Милешеве пошто су њени монаси од средине XVI века доносили рукописне књиге из Русије. Међутим, Раичевић није дословце копирао руски предложак, него је минијатурни украс ове књиге освежио додавањем извесних појединости барокног, исламског

[101] М. Милошевић и О. Милановић, *нав. дело*, 262–271.

[102] Сјајну анализу овог сликарства дао је С. Радојчић, *О естетској вредности нашег сликарства XVII века*, Летопис Матице српске књ. 383, св. 2. Нови Сад 1959, 111–116; упор. у E. Kyriakoudis, *нав. дело*, 509.

[103] В. Ђурић, *У потрази за делом сликара Андрије Раичевића*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, 23–47 (ту и старија литература).

[104] Највише података о А. Раичевићу садржи један запис из 1649. *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1438.

[105] В. Јагић, *Козма Индикоплов по српском рукопису г. 1649-е*, и В. Моле, *Минијатуре једног српског рукописа из год. 1649. са Шестодневом бгр. ексарха Јоана и Топографијом Козме Индикоплова*, Споменик СКА XLIV, Београд, 1922, 1–87; С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, 89–94 (ту и остала литература).

[106] В. Моле, *нав. дело*, 59, 61, 66, 68, 73, 81, 82–84 и даље.

и критског порекла. Минијатуре Шестоднева и Хришћанске топографије, јединствене у нашој уметности, коректно су цртане, потом бојене. Раичевић је само понекад превазилазио своје просечне могућности, на пример кад је сликао егзотичне животиње или представе астрономских појава.[107]

У Тројици Пљеваљској огледао се и као иконописац, јер је за овај манастир 1645–1646. насликао и четири иконе: Вазнесење, архиђакона Стефана са св. Николом, Три јерарха и Сабор арханђела.[108] Оне потврђују да сликар у недостатку доброг предлошка није успевао да сакрије сликарске несигурности. Ликови на иконама немају тачне пропорције, мускулатура им је пренеглашена, одећа заморно исцртавана геометризованим орнаментима, а боја не ублажава цртачке слабости. По сликарском поступку слична је овим тројичким иконописним остварењима и икона Киријака Отшелника из сарајевске Старе српске цркве коју је Андрија Раичевић насликао 1648–1649. године.[109] Међутим, резултат је много повољнији у уметничком погледу: истицање линије дало је лику испосника наглашену продуховљеност која је појачана хладним колоритом. Међу успелија Раичевићева остварења треба убројати и икону Јована Кефалофороса из Крушедола из 1644. године, чији је ктитор био митрополит београдски и сремски Иларион.[110] Достојанствен и изражајан лик светитеља и усклађеност боја бацају у засенак извесне стално присутне Раичевићеве слабости. Оне су много упадљивије на неким другим делима која се приписују овом мајстору: пет икона из села Радијевићи код Нове Вароши, Деизис из Бусоваче у Босни из 1653–54, икона св. Срђа и Вакха из Хиландара.[111] Његовом опусу треба придодати и икону св. Тројице из манастира Дечана (И-35).

Раичевићев савременик био је сликар Јован од кога нам је остао један рад из 1662–1663, залутао у збирку Националног музеја у Равени.[112] На дрвеној табли приказан је тада већ покојни патријарх Пајсије како се обраћа Христу у горњем делу представе. Необичност иконографског решења упућује на то да се Јован угледао на ауторски Пајсијев портрет из неког неочуваног патријарховог рукописа.[113] Представа неканонизованог патријарха на једној дрвеној табли која сасвим одговара изгледу иконе, такође је новина у српском сликарству тога времена и представља израз оданости наручиоца кир-Стојана Београђанина према нетдашњем предводнику српске цркве. Неизвесно је ко је сликар по имену Јован. Помишља се да би могао бити познати сликар тог имена,[114] али се то не може прихватити без резерве.

Током друге половине XVII века оживела је у већој мери сликарска делатност у Хиландару, у коме су управо тада предузети амбициознији подухвати на украшавању манастирског комплекса. Значајну улогу у томе имао је игуман Виктор, који је још као проигуман платио 1662. да се сагради параклис изнад улаза у Хиландар посвећен св. Николи, а пет година касније, црквицу је по његовом налогу украсио фрескама поп Данило.[115] Поред устаљене тематике и циклуса о заштитнику цркве, добро очуван ансамбл ових зидних слика садржи и ликове српских светитеља – ктитора Хиландара св. Саве, Симеона Немање, краља Милутина, Стефана Дечанског и кнеза Лазара. Занимљиве тематиком и иконографијом, фреске из параклиса св. Николе се не истичу у уметничком погледу. Поп Данило је био склон неплеменитом колориту, тешко је обједињавао целину живописа, а претераним описима орнамената на одећи као да је желео скренути пажњу с једноличних светитељских физиономија. Знатно је бољи као иконописац, што се види по иконостасу у цркви св. Николе и на једној иконици с представом кнеза Лазара и Георгија Новог.[116] Ни Даниловe фреске ни иконе не могу се никако укључити у токове оновременог српског сликарства, јер од њега одударају и стилски и иконографски,[117] па се за овог сликара може готово поуздано тврдити да је био Грк. И остали сликари који су током осме и девете деценије радили у Хиландару били су свакако Грци: они су 1683–1684. сликали параклис Јована Претече на пиргу св. Саве Српског, затим 1686. фреске у параклису на пиргу св. Георгија подигнутог заслугом херцеговачког митрополита Василија и, приближно истодобно, цркву св. Тројице на Спасовој води недалеко од Хиландара.[118] На овим зидним сликама, које су технички доста спретно изведене, замара понављање ликова, покрета, композиционих решења. Занат је надвладао уметност. Изузетак представља лепа икона четворице светих ратника коју је 1680–1681. наручио јеромонах Митрофан за свој манастир.[119]

Хиландарске зидне слике и иконе из друге половине XVII века, у великој већини грчки радови, веома одударају од остварења која су настала истодобно у матичним српским крајевима. Добар пример великих разлика је житијна икона св. Луке из 1672–1673, која се чува у манастиру Морачи.[120] У централном пољу приказан је јеванђелист као иконописац, а окружен је са четрнаест композиција које описују његов живот. Привлачне као илустрације, мале сцене нису дозволиле сликару да покаже све своје знање. Међутим, средишња површина с ликом св. Луке како слика икону Богородице у амбијенту атељеа представља право ремек-дело своје епохе. Отмен и усредсређен лик јеванђелисте, у природном ставу и живо набраној одори, у амбијенту атељеа ведрих боја, прераста готово у жанр-сцену и свакако је најлепша икона из последњих деценија XVII века. Аутор ове иконе, који је забуном био поисто-

[107] С. Петковић, *нав. дело*, 93–94.

[108] В. Ђурић, *нав. дело*, 25–26; С. Петковић, *нав. дело*, 105–106.

[109] Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, Споменик СКА XXXIII, Београд, 1936, 12, т. XXXIII, 1.

[110] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 29–30, т. XXXIII; В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, 130–131.

[111] В. Ђурић, *У потрази за делом сликара Андрије Раичевића*, 26–28; исти, *Још једна белешка о сликару Андрији Раичевићу*, Старине Црне Горе II, Цетиње 1964, 81–85; исти, *Зограф Андрија Раичевић*, симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII, Пријепоље 1981, 141–150.

[112] С. Радојчић, *Портрет партијарха Пајсија у Националном музеју у Равени*, Узори и дела старих српских уметника, Београд 1975, 283–286.

[113] С. Радојчић, *нав. дело*, 284.

[114] *Исто*, 285.

[115] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 93–94; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, 162–163.

[116] С. Радојчић, *нав. дело*, 94; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, 163.

[117] Попу Данилу се нетачно приписује да је саставио и један сликарски приручник (С. Радојчић, *нав. дело*, 93–94; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, 163).

[118] С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, зборник Византолошког института, САН, књ. 3, Београд 1955, 182; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, 164.

[119] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 90; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, 164. Икона свакако није рад сликара Митрофана који је радио у овчарско-кабларском манастиру Благовештењу као што се првобитно мислило; Р. Љубинковић, *Мајстори старог српског сликарства*, Наше старине IV, Сарајево 1957, 198.

[120] С. Радојчић, *нав. дело*, 96; В. Ђурић, *нав. дело*, 63–64; С. Петковић, *Морача*, 103–105.

вењен с приложником Авесаломом Вујичићем, морачким јеромонахом,[121] доста подсећа на оновременог сликара Радула и можда је његов рад.[122]

Својом плодношћу и марљивошћу, Радул се наметнуо као најзначајнији српски сликар у деценијама пред Велику сеобу 1690. године. Најраније његово потписано дело, икона св. Николе са житијем из Подврха код Бијелог Поља,[123] потиче из 1664–65, а његова последња поуздана остварења стављена су у 1677. годину: икона св. Николе у Никољцу у Бијелом Пољу и иконе на иконостасу цркве св. Николе у Пећкој патријаршији.[124] У раздобљу од тих дванаест година, Радул је насликао најмање два иконостаса: у Старој српској цркви у Сарајеву 1674. и у св. Николи у Пећкој патријаршији 1677.[125] Такође је израдио већи број икона, међу којима се посебно истичу житијне иконе св. Георгија из Мораче (1670–1671)[126] и св. врачева Кузмана и Дамјана из Пећке патријаршије (1673–1674),[127] затим икона Деизиса са српским светитељима из Народног музеја у Београду (1675–1676).[128] Ако се његовом опусу дода и живописање најмање трију цркава: св. Крста у Острогу (1666–1667),[129] св. Јована у Црколезу на Косову (1673) и св. Николе у Пећкој патријаршији (1674),[130] те узму у обзир дела која нису сачувана, онда се може сагледати ретка сликарева плодност и преданост послу.

Током овог раздобља од дванаест година нема крупнијих промена у Радуловом начину сликања, мада се чини да му ранија дела и иконе представљају уметнички успелија остварења. Кроз цело раздобље које је омеђено потписаним и датираним радовима, он је показивао велику склоност ка опширном приповедању и на житијним иконама и на ансамблима зидних слика. Црквицу св. Николе у Пећкој патријаршији испунио је са двадесет шест композиција у којима је потанко описао живот и чуда црквеног патрона. Штавише, једну руску легенду о св. Николи и Половцу, Радул је илустровао са пет композиција,[131] очигледно по тексту, а тако опширно се ово чудо не илуструје ни у постојбини легенде. У овај циклус је укључио и две сцене о јављању св. Николе Стефану Дечанском. Његова склоност ка приказивању ликова и догађаја из српске историје највише је дошла до изражаја на икони Деизиса са српским светитељима која је рађена за угледне сарајевске представнике српске црквене општине и хаџије Гаврила и Вуковоја. Деизис као главна тема

[121] С. Радојчић, *нав. дело*, 94–97; В. Ђурић, *нав. дело*, 64; З. Кајмаковић није прихватио да је Авесалом Вујичић био сликар (З. Кајмаковић, *Георгије Митрофановић*, 359).
[122] С. Петковић, *нав. дело*, 105.
[123] А. Сковран, *Црква св. Николе у Подврху код Бијелог Поља*, Старинар, н. с. IX–X, Београд 1959, 364–365.
[124] *Стари српски записи и натписи* III, бр. 5702; С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 94, 111.
[125] С. Радојчић, *нав. дело*, 94, 111.
[126] *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1659; С. Петковић, *Морача*, 105.
[127] В. Ђурић, *нав. дело*, 64, 133 (ту и старија литература).
[128] Г. Томић-Тривунац, *Икона са представом српских светитеља*, Зборник Народног музеја IV, Београд 1964, 345–357 (приписала је икону Авесалому Вујичићу); С. Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, 88, 92–94.
[129] С. Петковић, *Зидне слике у Острогу из 1666–1667. године – непознато дело сликара Радула*, Зограф 2, Београд 1967, 32–38.
[130] В. Петковић, *Два натписа из Дренице*, Прилози КЈИФ, књ. 7, Београд 1927, 224–225; J. Радовановић, *Црква св. Николе у Пећкој патријаршији*, п. о. Гласник Српске православне цркве 12, Београд 1962, 3–42.
[131] J. Радовановић, *нав. дело*, 5–14.

је мало приметна уз представе шесторице српских светитеља (св. Сава, Немања, Стефан Првовенчани, Стефан Дечански, Урош V и кнез Лазар) и архиђакона Стефана.[132] Радул се несумњиво налази у главном току српског сликарства XVII века, јер су његови узори Георгије Митрофановић и Јован. Радећи по њиховим предлошцима, он је не само сачувао старију иконографију него је прихватио њихов начин сликања, посебно физиономије, карактеристичне покрете, декоративност, типове архитектонске кулисе и плиткост сцене. Међутим, иза те јединствености са угледним претходницима, Радул ипак не успева да сакрије своје особене црте које понајвише доводе у сумњу први повољан утисак. Претераним сенчењем обриса лица стварао је грубе прелазе између светлих и тамних површина, исти су му или блиски сви ликови који се погледом углавном обраћају посматрачу без обзира на радњу. Ако се томе дода често колористичко мртвило, онда постаје јасно у којој мери Радул заостаје за својим знаменитим узорима.

Непосредно пред аустријско-турски рат који је започео у равницама Угарске, а пренео се у крајеве јужно од Саве и Дунава 1689, чинило се као да замире уметнички живот. У Прасквици код Будве је 1680. године украшена зидним сликама црквица св. Тројице. Сматра се да би могло бити Радулово дело,[133] што није искључено, али ово приписивање оспоравају неке не сасвим мале разлике које би требало објаснити или старошћу и немоћи уметника, или приметнијим уделом неког његовог ученика.[134] Па ипак, прасквичке фреске још увек имају знатну вредност.

ДРВОРЕЗНЕ ИКОНЕ

Криза у издавању српских штампаних књига која се јавила у другој половини XVI века водила је до потпуног престанка ове делатности у XVII веку. Једино је Бартоломеј Гинами у Венецији 1638. издао *Псалтир са часловцем*, али је то било само прештампавање *Псалтира* који је седам деценија раније (1569) издао Јеролим Загуровић.[135] Књига готово нема украса: дрворез с ликом цара Давида био је само копија оног из Загуровићевог *Псалтира*,[136] рађена без већих уметничких амбиција, а фигурална вињета са апостолом Андрејом у духу западњачке иконографије је случајно доспела као украс на крај књиге.

Међутим, с престанком штампања књига нису нестале и дрворезне иконе. Намењене углавном за потребе скромнијих цркава и сиромашнијих појединаца, оне нису масовно рађене колико се може судити по очуваним примерцима. Из прве половине XVII века нема чак ниједног сачуваног датираног дела. У другој половини тога века изгледа да је живнула израда дрворезних

[132] Г. Томић-Тривунац, *нав. дело*, 348–352.
[133] М. Ћоровић-Љубинковић, *Пећко-дечанска иконописна школа*, Београд 1955, 14.
[134] У првом реду треба мислити на зографа Димитрија који је прилично успешно опонашао Радулов начин рада, као на пример у цркви св. Георгија у Шишићима из година непосредно после 1692; П. Мијовић, *Бококоторска сликарска школа XVII–XIX вијека. I Зограф даскал Димитрије*, Титоград 1960, 17–22, т. I–IV.
[135] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958, 59.
[136] *Исто*, 157, т. XCIV, 2

икона, што се посебно односи на седму и осму деценију, кад је настало неколико таквих икона. Судећи по, истина ретким, инвентарским белешкама, тада их је и по црквама било више. Кад је сарајевска Стара црква сачинила попис целокупне имовине 1681. године, савесни црквени тутори су убележили и четири иконе »на харти«: две су представљале појединачне светитеље – св. Петку и св. Георгија, трећа Вазнесење Христово, а четврта Богородичин сабор с пророцима.[137] У угледном сарајевском храму било их је ипак сигурно сразмерно мање у односу на скромне сеоске цркве и мале манастире. Од свих дрворезних икона које помиње инвентар Старе цркве у Сарајеву, једино би се у везу са очуваним отисцима могла можда довести дрворезна икона св. Георгија чија се оригинална плоча налази данас у Музеју примењене уметности у Београду. На њој је приказан св. Георгије како убија аждају, а при дну је уписана 1676–1677. као година израде.[138] При резању плоче за отискивање, непознати дрворезац је очигледно имао пред собом неку критску икону св. Георгија како убија аждају пошто је иконографија дрворезне плоче очигледно зависна од таквог узора. Сличан предложак имао је и мајстор ове представе у *Празничном минеју* Божидара Вуковића из 1538. године.[139] Док је Вуковићев дрворезац зналачки прилагодио мотив са иконе за малу књижну илустрацију, недовољно сигуран мајстор из 1676–1677. је непотребно убацио и три цвета око св. Георгија, а натпису додао и орнамент, јер је зазирао од празног простора.

Дрворесци друге половине XVII века преузимали су предлошке са разних страна. Док је мајстор који је сликао св. Георгија имао за узор критски предложак, мајстор иконе св. арханђела Михаила[140] угледао се изгледа на неку зидну слику, што је неочекивано. На такав закључак наводи свитак који носи арханђео, јер се у њему помиње како он чува »ХРАМ СЪИ«, што је уобичајено за представе арханђела крај улазних врата у црквама. Мајстор ове дрворезне иконе је прилично успешно стилизовао приказани лик, знао је да постави фигуру у оквир, а при испуњавању празног простора у доњем делу иконе је спретно уз шестокраку звезду поставио и годину израде – 1671.

С друге стране дрворезне плоче на којој је приказан арханђео Михаило, изгледа исти мајстор је изрезао и један Деизис.[141] Рађена без великих амбиција, ова дрворезна икона сведочи да је њен резбар имао осећање за композицију и пропорције, па се његово дело може уврстити међу боља остварења свог времена без обзира на поједностављивање облика.[142] Све ове дрворезне иконе су у потпуности резане у духу византијске иконографије. Мали мајстори

[137] В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, Сарајево 1928, 153.

[138] З. Јанц, *Српска графика XVII века (Посебне иконе »стампи«)*, Зборник Музеја примењене уметности 5, Београд 1961, 105–106; М. Панић-Суреп, *Сачуване плоче старог српског дрвореза*, Зограф 2, Београд 1967, 43.

[139] С. Петковић, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности 12, Нови Сад 1976, 126, сл. 4, 5; упор. и Д. Медаковић, *нав. дело*, 185.

[140] З. Јанц, *нав. дело*, 103–104; М. Панић-Суреп, *нав. дело*, 43

[141] З. Јанц, *нав. дело*, 104; М. Панић-Суреп, *нав. дело*, 42.

[142] Са друге стране већ помињане дрворезне плоче с представом св. Георгија на коњу из 1676–1677. налази се представа Деизиса са светитељима која се датира у исту годину кад и св. Георгије (З. Јанц, *нав. дело*, 106–108; М. Панић-Суреп, *нав. дело*, 43); међутим, стилски разлози упућују на то да је ова страна дрворезне плоче резана касније – тек током прве половине XVIII века.

претежно сеоске пастве нити су знали нити су се усуђивали да уносе било какве иконографске новине. Управо стога се неколике дрворезне иконе за које се верује да потичу из XVII века[143] не би могле тако датирати. Елементи барокне иконографије, углавном преко украјинских и руских узора, доспевали су на дрворезе тек у раном XVIII веку, и то у крајевима преко Саве и Дунава.[144]

ПРИМЕЊЕНА УМЕТНОСТ

У првим деценијама XVII века у примењеним уметностима није дошло ни до каквих крупнијих промена. За потребе цркава на територији Пећке патријаршије радили су као и раније многобројни златари, везиоци, дрворезбари, повезивачи књига, интарзисти. Да је таквих уметника-занатлија био приличан број, у случају златара сведоче турски дефтери и сицили у којима се они чешће помињу као порески обвезници, и то претежно по већим насељима.[145] Писани извори за друге уметнике су много оскуднији, али то није доказ да их је било мало, јер о супротном говоре уметничка дела по манастирским ризницама, музејима и приватним збиркама.

Најјаснију слику о развоју примењене уметности током XVII века пружа *златарство* не само зато што је досад најбоље проучено[146] него зато што су стотине предмета овог уметничког заната сачуване и што многи од њих садрже и драгоцене натписе о времену настанка, наручиоцима и понекад о мајсторима. Сва златарска средишта позната из XVI века наставила су да живе и у следећем веку. При том се једино увећао значај једних, а умањила важност других. Од почетних деценија XVII века, на пример, Сарајево се све више истицало, а слабио је значај златарских радионица на Косову.[147] Такође се није битно изменио ни начин рада појединих златарских средишта, као ни њихова везаност за одређена стилска схватања. И даље су се у српском златарству преплитали западњачки утицаји, превасходно готички, затим ренесансни, да би све више јачала улога муслиманског Истока како се дубље залазило у XVII век.[148] Нова стилска схватања су споро продирала и нису имала већи значај у овом раздобљу.

Како су неки српски манастири одржавали доста постојане везе с Русијом, у наше крајеве су уз дарована уметничка дела из ове далеке земље доспевали

[143] Тако се датирају поткрај XVII века дрворезне иконе кнеза Лазара, Богородице са тројицом светитеља и Христа са тројицом светитеља, све три иконе у поседу Музеја српске православне цркве; В. Хан, *Прилог познавању иконографије кнеза Лазара*, Рад војвођанских музеја 7, Нови Сад 1958, 63–67; З. Јанц, *нав. дело*, 108–09; Д. Медаковић, *Стари српски дрворез*, Београд 1964, натпис уз сл. 53; М. Панић-Суреп, *нав. дело*, 44–45; С. Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, 91; Д. Давидов датира дрворезну икону кнеза Лазара на крај XVII или почетак XVIII века: *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 69–70, 245–246.

[144] Д. Давидов, *нав. дело*, 69–82, 245–254 и даље.

[145] P. Momirović, *Prilog proučavanju sarajevskih kujundžija*, Prilozi Orijentalnog instituta, Sarajevo 1955, 199–231; Х. Крешевљаковић, *Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини*, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена XXX, XXXV, Београд 1953, 182 и даље.

[146] Књига Б. Радојковић *Старо златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, била је прекретница у научном приступу овој области примењених уметности.

[147] П. Момировић, *нав. чланак*, 201–203; Б. Радојковић, *Старо златарство XVI и XVII века*, 141, 152.

[148] Б. Радојковић, *нав. дело*, 90–97.

 Арханђео Михаило, гравира, 1671.

и понеки златарски калупи. Међутим, њих су користили само неки златари, па и то ретко.[149] Барокни узори који су потпуно освојили тадашњу Европу нису били посебно омиљени међу српским кујунџијама. Једино су се украсне појединости (као што су стилизовани картуши или цветне лозе) јављале на златарским предметима, али и то доста касно – тек од седме деценије XVII века.[150]

Упоредно постојање више стилских схватања која су се мешала и преплитала на златарским радовима током XVII века било је очигледан знак уметничког несналажења у мало повољним околностима. Док је обједињавање разних стилских израза у XVI веку носило црту стваралаштва, од почетних деценија XVII века механички су преузимани разнолики узори и постављани на златарске израђевине, без видљивог напора да се међусобно ускладе. Уз то је све више било калупа који су служили за израду златарског украса, посебно на корицама књига, а све су била ређа самостална и сложенија решења. И сама техника је доживела извесне промене у XVII веку, али оне не доприносе вредности златарских дела. Компликованије златарске технике као што су филигран, ажурирање или гранулација губиле су се све више, а уместо њих су мало амбициозни мајстори прибегавали техници ливења. Тај начин рада је доста једноставан, па је удео мајстора долазио до изражаја једино у дотеривању изливених делова и у њиховом састављању.[151] Стари облици, чешће они једноставни, упорно су понављани током XVII века, при чему се губила ранија изворачка сигурност. Нови облици су се јављали сасвим ретко. Вредни су помена једино ковчези који су током XVII века у области Херцеговине добили изглед оновремених мањих храмова.[152]

Међу украсним мотивима на златарским предметима, посебно током друге половине XVII века, постепено је нестајао људски лик.[153] Мајсторима који су губили и амбиције и занатску спретност било је лакше да понове орнамент са неког предлошка, него да појединачне ликове или композиције постављају на често непогодне површине златарских предмета. Ипак су и у XVII веку, посебно до средине века, окови рукописних књига, ковчези или кадионице украшавани светачким ликовима било зато што су још тињала хтења код појединих златара, или на изричит захтев наручилаца. Поред уобичајених фигура јеванђелиста, Христа или светитеља, понекад се на златарским предметима нађу и ликови српских светитеља, обично ктитора појединих манастирских братстава. Тако су уз средишњу композицију *Благовести* на окову једног јеванђеља из манастира Крушедола из 1653–1654, у угловима постављени први ктитори из деспотске куће Бранковића: владика Максим, мајка Ангелина, деспоти Стефан и Јован.[154] На окову једног дечанског јеванђеља из 1644, златар Нешко Пролимлековић је искуцао представе најугледнијих српских светитеља Саве Српског и Симеона Немање, као и Стефана Дечанског, оснивача манастира Дечана.[155] Појединачне фигуре, исто као

[149] *Исто*, 99, 101–102.
[150] *Исто*, 99.
[151] *Исто*, 101–102.
[152] *Исто*, 127–129.
[153] *Исто*, 83.
[154] Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, 34, таб. XXXVI.
[155] Л. Мирковић, *Црквене старине из Дечана, Пећи, Цетиња и Прасквице*, 120–121; Б. Радојковић, *Српски окови јеванђеља XVI и XVII века*, Зборник Музеја примењене уметности 3–4, Београд 1958, сл. 23.

и композиције, у уметничком погледу много заостају за онима које су настајале век раније. Грубих црта, нетачних сразмера, схематизовани и без појединости, ови људски ликови сведоче да је доба процвата златарства у доба турске власти бесповратно прошло.

Опадање уметничких вредности златарства током XVII века било је ипак неравномерно, зависно од појединих златарских средишта. Као и у претходном веку, херцеговачка златарска радионица се истицала међу осталима и најдуже је одолевала опадању златарске вештине. Њени мајстори су се упорно угледали на готичке, али и ренесансне узоре, да би тек у другој половини XVII века у већој мери усвојили и исламску цветну орнаментику, посебно мотив лале. Мада људски лик временом не нестаје потпуно, из ове радионице су ипак били све чешћи предмети на којима је преовлађивао орнамент. Такав је случај с плитким сребрним чашама, где су само стидљиво уметане и представе стилизованих животиња у медаљонима од лозице.[156] Типичан представник ове радионице био је Аврамије Хлапович који је радио у почетним деценијама XVII века. Он је за манастир Ораховицу исковао неколико предмета 1617. године.[157] Из ове збирке сасуди, један репрезентативан кивот у облику цркве сложене конструкције и завидне занатске вештине, сажео је украсне елементе Запада – готике и ренесансе – али и ислама.

Угледно златарско средиште Сарајево, упркос томе што није много удаљено од херцеговачких златарских радионица, знатно се од њих разликује. Мада се и овде жилаво одржава орнаментика готичког порекла, исламски мотиви су преовлађујући; штавише, за већину радова се може рећи да хришћанску иконографију прати исламски облик и украс. Сарајевски мајстори су много више од осталих радили за световне потребе, посебно појасеве од међусобно повезаних посребрених плочица.[158] Неке световне црте уочавају се чак и на предметима који су намењени цркви. Уместо кивота-цркве, сарајевски златари су израђивали кивоте у облику стилизованих грађанских кућа и с типичним прозорима, вратима и кровом на две воде; такав је на пример кивот манастира Добрићева и Старе српске цркве у Сарајеву с краја XVII века.[159] У другој половини XVII века, мајстори ове радионице су све чешће прибегавали ливењу плочица с Распећем, Благовестима, св. Георгијем на коњу и слично, уместо да такве представе изводе у филиграну, техници која је била омиљена у овој радионици. Тим плочицама су украшаване и неке црквене одежде, посебно орари, а повезивањем таквих одливака стварани су и црквене сасуди, особито кандила.[160]

Док се људски лик још појављује у Сарајеву, макар и у одливу, у оближњем златарском средишту Чајничу преузели су пуну превласт украсни мотиви. Уз то мајстори ове радионице нису показивали сродне особине; три по имену позната златара Чајничанина – Иван Милић, Павле и Ђуро – преузимали су узоре из различитих извора.[161] Очигледно је да се у мањим средиштима тешко

[156] Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 117–126.
[157] Р. Грујић, *Старине манастира Ораховице у Славонији*, Старинар 14, III серија, Београд 1936, 48–49.
[158] Б. Радојковић, *нав. дело*, 141–145.
[159] Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, 29–30, т. X III, 1; Б. Радојковић, *нав. дело*, 146.
[160] Б. Радојковић, *нав. дело*, 143, 145.
[161] B. Radojković, *Tri zlatara iz Čajniča*, Naše starine VI, Sarajevo 1958, 63–67.

могу уочити стилске уједначености. Међутим у већим средиштима могу се запазити одређене склоности златара. На пример у Београду, мајстори су тражили узоре на гравирама, минијатурном и иконописном сликарству, па се отуд на оковима књига, петохлебницама и кандилима налазе чешће људски ликови, чак и композиције. Ова особеност се лепо може видети на делима Нешка Пролимлековића (окови јеванђеља за манастире Ново Хопово и Дечане); он је истина био из Пожаревца, али је занат вероватно научио код београдских златара.[162] Његови светитељски ликови имају рђаве пропорције, крутог су покрета, нису спретно укомпоновани у целину, али ипак поседују извесну драж спонтаног израза. Северније од Београда чини се да је најугледнија била радионица у Бечкереку. Међу њеним мајсторима знамо нешто више о кујунџији Вуку који је 1662. украсио оков једног јеванђеља за манастир Ново Хопово. Људске фигуре које овде још увек преовлађују рађене су с променљивим успехом; очигледно је мајстор превасходно зависио од узора које је преузимао.[163]

За разлику од златарства, чије су уметничке вредности копниле како се XVII век ближио свом крају, *дуборез* је у овом веку достигао пуну зрелост, а најмонументалнија дела и у овом раздобљу били су иконостаси. У већини случајева преостали су њихови делови, најчешће сликани крстови и царске двери, често знатне вредности, на пример двери из хиландарског музеја из 1616, крст из манастира Грачанице 1621, двери из манастира Житомислићи 1675–1676. године.[164] У великој мери је сачуван иконостас из Благовештења Кабларског,[165] настао 1635–1636. године,[166] чији се делови чувају у београдском Народном музеју и овчарско-кабларском манастиру св. Тројице. Богато је украшен, а његови цветни и геометријски орнаменти су резани с добрим познавањем заната, али мајстор није успео да спретно укомпонује појединe делове и створи складну целину.[167] То је пошло за руком анонимном дуборесцу иконостаса у манастиру Пиви који је сачињен непосредно пре 1638–1639. године.[168] Ово је несумњиво наша најлепша олтарска преграда настала у раздобљу турске власти. Резана је по узору на светогорске, а у српски дуборез је унела више новина. Уместо деизисног чина, на архитравној греди у Пиви налази се низ икона великих празника, а изнад царских двери је постављено

[162] Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 132–133, 133–139.
[163] *Исто*, 109–110.
[164] П. Момировић, *Царске двери манастира Житомислића*, Наше старине II, Сарајево 1954, 99–101; С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник Византолошког института 3, Београд 1955, 177, сл. 35; М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 102, т. XLIX, 107, т. XXXIX, 111–112, т. LXII, 6.
[165] Иконостас је као целину видео П. Покрышкин 1902. и објавио три његове фотографије; П. Покрышкин, *Православная церковная архитектура XII–XVII стол. в нынешнемъ сербскомъ королевствъ*, С. Петербург 1906, 45, таб. XLII–XLV. У међувремену су поједини делови пропали, па и натпис са годином настанка.
[166] Иконостас је саграђен за време игумана Михаила 1635–1636. године (ЗРМД), како се с муком разазнаје по фотографији објављеној код П. Покришкина (т. XLIV), а не како се обично наводи 1633. године.
[167] М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 103–105, т. LI, LII.
[168] Иконостас се датира по години завршетка икона у 1638–1639; први је објавио натпис Б. Михаиловић, *Манастир Пива*, Никшић 1937, 10.

такозвано »наддверије« украшено на нов начин. Међу мотивима су уведене и »везане копче«, а у орнаментици још и винова лоза.[169] У односу на претходне, пивски иконостас се показује као мирнија и уравнотеженија целина на којој су се срећно стекли и велико занатско знање и уметничка истанчаност.

Из осме деценије XVII столећа делимично је очуван иконостас у малој пећкој цркви св. Николе, за који је радио иконе сликар Радул 1677. године. По овом остварењу се види да дуборесци тога времена не само да су и даље неговали висок занатски ниво него су настојали да своје дело што боље уклопе у украсни систем храма. Цветну орнаментику са зидних слика из 1674, такође Радулово дело, дуборезац је у овом случају поновио на иконостасу и тако створио складну целину у унутрашњости цркве.[170]

За XVII век је такође карактеристично да су поједине велике иконе ван иконостаса украшаване дуборезним оквиром. Кад је Георгије Митрофановић у хиландарској трпезарији 1622. насликао икону Христа на своду, непознати дрворезбар је приказани лик окружио унутрашњим рамом с геометријском орнаментиком, а око њега је оставио други раскошнији с цветним украсима.[171] На великој икони св. Саве и Симеона Немање са сценама из живота св. Саве у Морачи из 1645, дрворезни оквир је добио још значајнију улогу. Монументална икона с раскошним украсом постала је нека врста мале олтарске пале, у чему треба видети западњачки, превасходно позноренесансни утицај.[172] И сам украс показује значајне западњачке црте, мада се уз њих уочавају и светогорски мотиви, на пример винова лоза с лишћем и гроздовима, па и дуборезно искуство пећких мајстора. Разнолика стилска схватања ипак не ремете склад и лепоту овог заједничког подухвата двојице врсних уметника – сликара и дуборесца. И дубоко у другој половини XVII века, неке иконе још увек имају лепе дрворезне оквире. Пећка икона св. врача Кузмана и Дамјана с њиховим житијем из 1674, дело сликара Радула, украсио је дуборезним оквиром непознати мајстор који је био много традиционалнији у избору мотива и умеренији у истицању рељефа,[173] али који је знао да задржи сликовитост најлепших остварења из средине свога века.

Из XVII столећа остао је веома мали број икона резаних у дрвету, мада их је морало бити доста. Најлепши очувани примерак – лик св. Георгија на коњу с краја XVII века – чува се у Народном музеју у Београду. На малој иконици (24 × 29 cm), на којој су и рам и лик резани од исте дрвене плоче, св. Георгије у пуном замаху убија аждају. Чисто резана, спретно истакнутог рељефа, добро компонована, икона сведочи да су српски дуборесци били вични и овим пословима,[174] али мали број очуваних дела те врсте због трошности дрвета спречава да се добије потпунија слика о њима. Представа о дуборезу овог раздобља не би била потпуна ако се не би поменули мали дрвени крстови,

[169] М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 105–107.

[170] *Исто*, 109.

[171] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 83–84; М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 101–102.

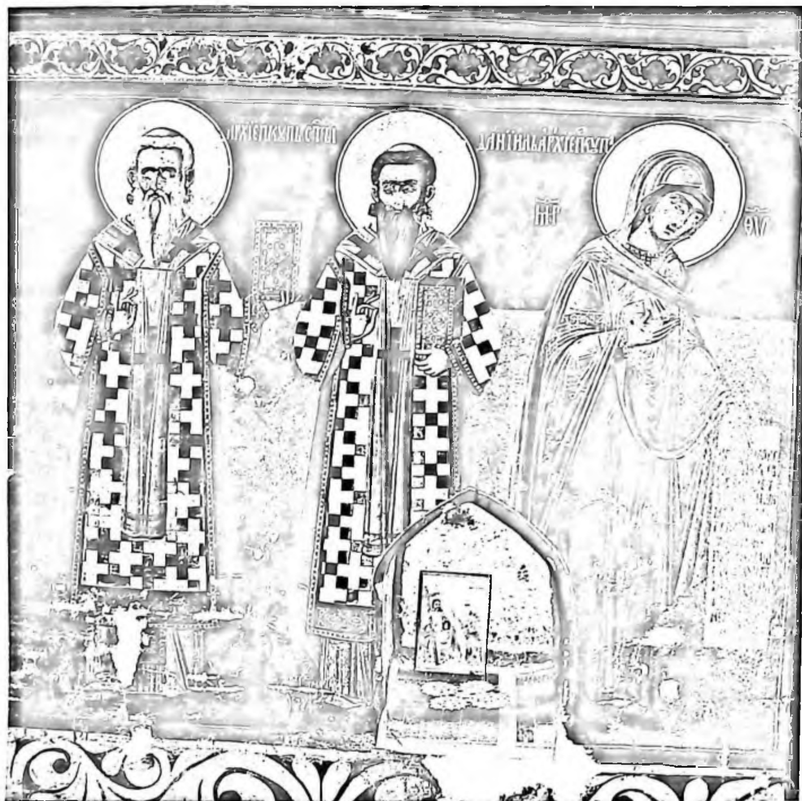
[172] Ф. Месеснел је сматрао да је дуборезни оквир ове иконе настао под барокним утицајем (*Manastir Morača i njegove ikone*, Narodna starina sv. 28, Zagreb 1934, 133–134). Међутим, карактер украса упућује на ренесансне узоре; М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело* 108–109, т. LV, б; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 99–100.

[173] А. Василић и М. Теодоровић-Шакота, *Каталог ризнице Пећке патријаршије*, Приштина 1957, 7–8; М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 109, т. LVIII.

[174] М. Ћоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 130, т. LXXXIX.

XXXV Св. Сергије и св. Вакх, икона, сликар Андреја Раичевић, Хиландар, око 1660. године.

XXXVIII Српски архиепископи Арсеније и Данило II. Богородица, сликао Радул, црква Св. Николе, Пећка патријаршија, 1673/1674. година.

а посебно панагије, које су анонимни мајстори украшавали појединачним ликовима и композицијама током XVII века. Иако ова дела по лепоти израде заостају за делима из претходног века, најуспелији примерци још увек показују знатан занатски ниво: панагија хаџи-Илариона из Крушедола, средина XVII века, или један крст из Музеја примењених уметности у Београду, XVII век.[175]

Уметнички вез није доживео битне промене у почетним деценијама XVII века у погледу стила и иконографије. Духовна клима је остала иста, па су ктитори и наручиоци тражили да се опонашају стари узори, а везиоци су испуњавали њихове захтеве. Међутим, слично као у златарству, и ова област уметничког заната није више имала извођачку сигурност као у претходном веку, па је вез у техничком погледу уметнички назадовао.[176] Уместо свиленог конца у боји, све су више коришћене златна и сребрна жица, што је у формалном погледу давало раскошан изглед, али је довело до колористичког мртвила. Једино обојеност свилене или сомотске тканине, обично тамног тона, која служи као основа доприноси извесној живости везених представа. Опадање стваралачких моћи осећа се и по томе што се на неким уметничким везовима од средине XVII века опажа јак утицај радова у металу. Техника рада се прилагођавала томе, па су се чак ливене плочице с разним представама почеле пришивати на тканине неких црквених одежди, посебно орара (орар монаха Софронија из Тројице Пљеваљске, 1682, или орар из манастира Савине, друга половина XVII века).[177] Како уметнички вез губи своје вредности опажа се највише по орнаментици и, посебно, ликовима који су везени. Светитељске фигуре су пренаглашено стилизоване, лоших пропорција, а некадашња вештина у приказивању волумена је сасвим ишчезла.

Иако немамо поузданог доказа, ипак се чини да су се мајстори уметничког веза из XVII века, слично Христифору Жефаровићу у XVIII веку, бавили упоредо и другим уметничким занатима. Они су и у овом раздобљу најчешће анонимни, а један од ретко потписаних везених радова је аер (прекривач за путир и патену) Требињског манастира, сада у ризници манастира Савина. Везиља је у подужем натпису оставила помен о години настанка, 1658–1659, и на крају је извезла своје име: азь грешна Деспа аще погрешихь блсвите.[178] Овај аер рађен у Београду за Требињски манастир доста је типично дело своје епохе. У горњем делу је приказан Христос у путиру са анђелима и Успење Богородице, а доле Оплакивање. По том садржају, овај вез може служити и као аер и као плаштаница, што се сусреће у неколико случајева.[179] Везиља Деспа је настојала да њен рад буде у духу православне иконографије, али су јој промакле неколике појединости западњачког порекла. Мада је аер рађен приљежно, резултати су невелики: композиција је претрпана, ликови

175 Б. Радојковић, *Ситна пластика у старој српској уметности*, Београд 1977, 33, 41, сл. 24, 47.

176 О особеностима црквеног уметничког веза у XVII веку: Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, 28–29, 31.

177 Б.Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 143, сл. 183 и 184; С. Петковић, *Манастир Света Тројице код Пљеваља*, 102–103, сл. 70.

178 *Стари српски записи и натписи* 1, бр. 1567.

179 Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Годишњак Музеја Јужне Србије 1, Скопље 1937, 141–143, сл. 6; исти, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 29, т. XII, 2; Д. Стојановић, *нав. дело*, 29, 60, сл. 39 и 40.

неспретно распоређени, бодови несигурни, док је вез као целина надахнут радовима у металу. Стилски близак аеру из Савине је аер, сада у Цетињском манастиру, који је група ктитора поклонила Милешеви 1659–1660. године.[180] Међутим, милешевски аер по уметничким вредностима знатно одскаче. Две приказане композиције – горе Вазнесење Христово, доле Распеће – лепо су укомпоноване, а ликови имају боље пропорције.[181] Очигледно је да је потписани везилац дијак Георгије био обдаренији од Деспе.[182]

И дијак Георгије и везиља Деспина-Деспа били су чланови неке везиљске радионице која се налазила у Београду око 1660. године. То би се могло закључити по томе што су оба аера, један за Милешеву, други за Требиње, рађена у Београду готово истовремено, што су стилски блиски, а при том их одликују сличне иконографске необичности. Ова два аера била су рад домаћих мајстора, а то се може казати и за трећи који је рађен 1681. за Стару српску цркву у Сарајеву.[183] Међутим, и у овом раздобљу је било доста радова у уметничком везу који су доспевали у наше крајеве из Грчке и Русије. Посебно је ојачао прилив уметничког веза из Русије и православних области Речи посполитске. Један од таквих поклона је омофор за призренског митрополита Никодима који је 1672. послала Ирина Стефановна.[184] Ни овај рад, а још мање предмети уметничког веза са Запада, нису могли да привикну верске кругове и паству на новине барокног обележја. Тек у следећем веку, у новим стаништима северно од Саве и Дунава, барок је изменио српски традиционални уметнички вез.

Колико се српски уметнички вез у XVII веку опирао утицају са стране толико су *кожни повези књига* без много устезања прихватили узоре из слободних православних земаља, посебно Русије. Под тим утицајем су мењане и корице наших књига: формат је чешће издуживан, а при отискивању се постепено прелазило на златан отисак.[185] Осим тога, на повезима наших књига губиле су се представе животиња, а све више су уз појединачне ликове утискиване композиције неких празника или догађаја из Библије: Богородица Оранта, цар Давид, Распеће, Гостољубље Аврамово, Силазак светог Духа. То се радило помоћу калупа који су заједно с књигама доношени из Русије приликом одлазака наших монаха на поклоњење и тражење помоћи од цара, патријарха и руског народа уопште. Међу поклонима су се налазиле и књиге, превасходно штампане, с лепим корицама које су због традиционалне иконографије и лепоте повезивачког посла биле радо, а повремено и успешно,

[180] Натпис са ивице аера први пут у целини доноси Д. Стојановић (*нав. дело*, 61). Из њега се види да је аер завршен у Београду под надзором јеромонаха Мартирија између 1. септембра 1659. и 31. августа 1660. Ктитори су мања група верника: Гаврило, хаџи Илија, Мила и Анђа Јованова; помен да је један од ктитора био и неки муслиман Хафит (Д. Стојановић, *нав. дело*, 29), случајна је омашка у читању натписа; извесно је да је реч о истицању хаџијства ктитора Илије.
[181] Д. Стојановић, *нав. дело*, 29, 61, сл. 43.
[182] Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд, 29.
[183] Д. Стојановић, *нав. дело*, 62.
[184] Д. Стојановић, *нав. дело*, 66. Приложница Ирина Стефановна могла би бити из православних источних области Речи посполитске Пољско-литванске уније, где су стизали српски молитељи кад су ишли да траже помоћ у Русији.
[185] З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге*, Београд 1974, 66–67.

опонашане у српској средини.[186] Поред руских узора, на повез српске књиге утицао је и Запад, али у знатно мањој мери услед верске сумњичавости. Још увек су рађени повези у складу са старим начином украшавања, при чему се уочава утицај узора са окова јеванђеља или икона.[187] Међутим, они немају већи утицај на опште обележје повеза књига међу Србима XVII века.

Златно доба српске *интарзије* на прелазу XVI у XVII век продужило се закратко и током првих деценија XVII века. Последњи узлет била су два рада вероватно истог мајстора: кивот за мошти Стефана Штиљановића из манастира Шишатовца из 1630–1631. и једно крило врата из истог времена које је нађено у манастиру Лепавини, али је понајпре пре тога припадало неком фрушкогорском манастиру.[188] Оба остварења су највероватније дело неког мајстора из северне Грчке који је радио и за манастире Свете Горе. Иако су поштована претходна искуства, посебно начин украшавања, Штиљановићев кивот и лепавинска врата значе новину у српској интарзији XVII века по прецизности израде, увођењу маркетерије, по употреби сребра при раду, као и по типу орнамената.[189] У манастиру Хиландару очувана је посебна целина предмета са интарзијом, претежно из четврте деценије XVII века: двоја врата из 1632. и 1640, архијерејски престо из 1635, и друго. Рађени од кости и седефа,[190] занатски коректно, али без маште, ови предмети су још поштовали византијске орнаменталне обрасце, с тим што је и турска цветна орнаментика имала запажено место, да би на једном сталку за иконе из 1688. сасвим превладала.[191]

По музејима и приватним збиркама чувају се и примерци *накита* из XVII века који је обично рађен од филигранске жице. Прстење из тог времена има знатно увећану главу у коју је уметана паста или камен с магијским значењем.[192] Наушнице су такође веће него раније, имају по три јагоде и немарно су обрађене. Као једно од главних средишта настанка истиче се Сарајево, где је израда прстења, наушница и осталог накита била под снажним исламским утицајем.[193]

[186] З. Јанц, *Иконографске композиције на кожним повезима српске ћирилске књиге*, Зборник за ликовне уметности 3, Београд 1967, 213–215; иста, *Кожни повези српске ћирилске књиге*, 59–62.
[187] З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге*, 58–59.
[188] В. Хан, *Интарзирани предмети XVI и XVII стољећа из цркава фрушкогорских манастира*, Зборник за ликовне уметности 1, Нови Сад, 151–154.
[189] В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI–XVIII в.* Нови Сад 1966, 92.
[190] Седеф се код нас уводи уместо коштане интарзије од средине XVII века; В. Хан, *нав. дело*, 112–113.
[191] *Исто*, 100–106.
[192] Б. Радојковић, *Српско златарсво XVI и XVII века*, 98.
[193] *Исто*, 144.

ЗАМИРАЊЕ.
УМЕТНОСТ У РАТНИМ ГОДИНАМА (1683–1699)

Аустријско-турски рат започет 1683. с временом се све више приближавао областима у којима је живео српски народ. Од 1688. за следеће две године, средишњи крајеви Пећке патријаршије постали су ратна попришта. Српска црква се знатно ангажовала у овом рату, па се чини да је у тим околностима замрла свака уметничка делатност. Међутим, уметници нису престали да раде чак ни у току ратних сукоба. Тако је управо у време кад су Аустријанци продрли уз Дрину и заузели Зворник, крајем 1688. или до лета 1689, настало значајно остварење иконописа у крајевима источне Босне. На икони која се сада налази у Фочи, монументалној по димензијама, представљен је Христос како седи на раскошно интарзираном престолу.[1] Ништа не одаје да је дело настало у тешким тренуцима српске историје: поштујући стару иконографију, иконописац је økналачки обавио посао.

Права криза настала је 1690. године. Због снажне подршке коју су Срби пружили Аустријанцима приликом њиховог продора јужно од Саве и Дунава, хиљаде српских породица прикључило се својим савезницима у одступању кад се ратна срећа преокренула. Како је црква, па и њен предводник патријарх Арсеније III, подстицала устанак Срба, многи представници свештенства, а међу њима и читава братства многих манастира, кренули су у збег у нади да ће он бити краткотрајан. Велики број угледних монашких средишта је опустео, па се чини да је замро и духовни и уметнички живот. Ђакон Атанасије је у свом драгоценом опису Второе запустеніе, који је био намењен руској великој кнегињи Софији Алексејевној, изнео крајње суморну слику тадашњег стања: цркве су напуштене, монахе прогањају, ризнице храмова су опљачкане.[2]

Могло би се помислити да је српска црква сасвим онемоћала следеће деценије и да су обнова или украшавање манастира у полуопустелим областима одложени за боља времена. Али ма како чудно изгледало, уметничка дела из последње деценије XVII века постоје, и чак нису ни сасвим ретка.

[1] Љ. Којић, *Икона »Христа на престолу« из православне цркве у Фочи*, Зборник за ликовне уметности 4, Нови Сад 1968, 273–280. У приближно исто време (1688), у Сарајеву је мајстор Сава исковао један трикир који је кујунџија Вујин Драшковић поклонио манастиру Пиви; Б. Радојковић, *Ризница Пивског манастира*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, 61; иста, *Старо српско златарство XVI и XVII века*, 42.

[2] И. Руварац, *Прилошци и грађа за повест о српским манастирима*, Старинар V, Београд 1888, 41–42, 49–50; П. С. Срећковић, Второе запустѣніе Аѳанасія діакона сербина *1691–1699*, Споменик СКА V Београд 1890, 32–33, 35–36; *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1918.

Тако је само у ризници херцеговачког манастира Житомислићи сачуван већи број дела примењене уметности из тог времена, а њихова уметничка вредност није занемарљива. То се посебно односи на налоњ у седефу из 1696, дело рачанског јеромонаха Гаврила,[3] али и на два окова јеванђеља, од којих је једно израдио сарајевски златар Сава 1691. године,[4] као и на кандило из 1696, које су поклонила браћа Витковићи. Свакако су у тим тешким временима одношене драгоцености из једних манастирских ризница, али су друге истовремено попуњаване.

Током последње деценије сусрећемо се с личношћу једног иконописца; то је Остоја Мркојевић који је претежно радио у Славонији и уопште у најзападнијим деловима Пећке патријаршије. Његови типични радови (триптих са Деизисом рађен за лепавинског јеромонаха Герасима 1691–92. и икона четвородневног Лазара с Мартом и Маријом у манастиру Ораховици из 1694),[5] у складу су с традиционалним сликарством, али прилично заостају за остварењима из претходних деценија. Уочљива су крупна одступања од пропорционалности, посебно удова и лица, фигуре лебде у неодређеном простору, цртеж је пренаглашен; мајстор је покушавао да своје мане искупи брижљивим описивањима појединости одеће. На неким иконама (Вазнесење пророка Илије у музеју Српске православне цркве у Београду, 1694),[6] Мркојевић се приближио схватањима народне рустичне уметности.

Тамо где су постојали услови предузимани су и крупнији подухвати, а не само сликање икона и богаћење ризница златарским радовима. Даскал Димитрије је у селу Шишићима у Боки Которској убрзо после 1692. живописао тамошњу црквицу св. Георгија.[7] Иако је здање мало, зограф је успео да поред појединачних ликова размести на његовим зидовима и петнаест сцена из живота заштитника цркве. И стилска и иконографска инспирација је сасвим јасно Радулова, а Димитрије је свакако био његов пријежан, али не и видљиво самосталан ученик.

Морао би се стећи утисак да се уметнички напори запажају једино у периферним крајевима Пећке патријаршије до којих није доспео ратни пламен аустријско-турског рата, али није тако.[8] Мало касније после Велике сеобе, 1697, непознати мајстори су у Овчарско-кабларској клисури у пространом наосу цркве манастира Никоља прекрили фрескама ранији, вероватно тешко оштећен живопис.[9] Ове недопадљиве зидне слике нису тематски много занимљиве. Једино се запажа да су и даље приказивани најугледнији српски светитељи Сава Српски и Стефан Немања,[10] а у олтару међу архијерејима, очигледно омашком, и Стефан Српски! Једину композицију сложене иконографије представља илустрација стихова из *Прича Соломонових* (9,3-5), али

[3] *Стари српски записи и натписи* I, бр. 2008; В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI–XVIII в.*, 95.

[4] *Стари српски записи и натписи* I, бр. 1925, 1939.

[5] Р. Грујић, *Старине манастира Ораховице у Славонији*, 27, 38–39; Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973, 27, 152, т. VI. О овом сликару исцрпно пише С. Милеусинић, *Сликар Остоја Мркојевић и његова иконописачка дела*, Зборник за ликовне уметности 21, Нови Сад 1985, 353–376.

[6] С. Душанић, *Музеј Српске православне цркве*, Београд 1969, стр. XVI.

[7] П. Мијовић, *Бококоторска сликарска школа XVII–XIX вијека*, I, 17–22.

[8] Већ 1692. године православни верници Гроцке, Пожаревца и Лесковца тражили су и добили фермане да обнављају цркве. Р. Самардић, *Српска црква у Турском Царству 1690–1766*, Историја српског народа, том IV, 1, Београд 1986, 534.

је и она стављена у неодговарајући простор – у северну певницу уместо у проскомидију.[11] Иконографску несигурност прате и многе занатске слабости. Ликови у првој зони су превелики у односу на композиције, пропорционисани су веома лоше, поједностављене сцене Великих празника и Страдања Христових компоноване су неуко, а колористички су једноличне.

Зидне слике у кабларском Никољу су доказ наглог пада уметничких вредности српског сликарства, монументалног пре свега, после Велике сеобе. Ипак се не би могло закључити да су нестали услови за уметничко стварање, или да је црква под новим патријархом Калиником престала да се интересује за обнову и украшавање храмова. Сигурно је да су ратна пустошења и несигурност блиских бојишта утицали на уметничку делатност, као и да су се међу пребеглицама у сеобама на север налазили и сликари и уметници који су напустили огњишта да би делили судбину свог народа. Ако се томе дода чињеница да је број могућих ктитора и приложника био умањен преласком преко Саве и Дунава многих угледних имућних породица, онда произлази да је упркос хтењима и напорима Пећке патријаршије морало доћи до уметничке кризе. Ослабљена српска црквена организација у Пећи, проређивање имућних ктитора и одлазак неких уметника у Јужну Угарску били су значајни чиниоци који су се морали одразити на уметност.

Иако је уметничка активност у српским областима и насеобинама преко Саве и Дунава била жива и током XVI и XVII века,[12] сасвим је сигурно да је била снажно подстакнута доласком нових десетина хиљада српских породица 1690. године. Мада су сматрали да су само привремено напустили стара огњишта, они су брзо прионули да задовоље духовне, превасходно црквене потребе. О томе речито говоре и архивска сведочанства, али још више уметнички споменици. То се посебно односи на српска насеља далеко на северу у области Будима где Сентандреја привремено постаје средиште пребеглог патријарха Арсенија III Чарнојевића. Благодарећи ученим монасима манастира Раче на Дрини, од краја XVII и дубоко у XVIII век, при Сентандреји, а од 1697. у Беочину, радили су преписивачи који су имали и књижевних амбиција. Истакнуто место међу њима припада Кипријану Рачанину који је, мада веома стар, неуморно преписивао обредне књиге и састављао краће молитве.[13] Неке од њих (*Зборник служби светаца*, 1692, САНУ ркп 142; *Требник*, крај XVII века, САНУ бр. 143), украшавао је иницијалима и заставицама. Та књижна илуминација је стилски веома разнолика пошто је Кипријан користио врло различите узоре: графику српских штампаних књига из прве половине XVI века, минијатуре такозване кратовске школе XVI века, илуминације под исламским утицајем, али понајвише традиционално минијатурно сликарство XVII века. Кипријанова илуминаторска обдареност је скромна, али понекад, на пример на једној минијатури апостола Луке (рукопис САНУ, бр. 142, 1^v), он премаша своје могућности благодарећи превасходно добром предлошку.[14]

Међу уметницима који су се услед ратног метежа нашли у крајевима Јужне Угарске, посебно место заузимају сарајевски златари који су после аустријског освајања Сарајева 1688. били одведени на север. Већи број дела (трикирији, орари с нашивеним плочицама) из Печуја на преласку XVII у XVIII век толико личе на остварења златара из Сарајева да нема сумње како су придошлице убрзо наставиле да раде у новој средини.[15] Ова дела печујских златара (некадашњих сарајевских) не спадају у ред посебно вредних остварења примењене уметности. Нешто је успелија плаштаница из српске цркве у Коморану, настала 1693. године,[16] чији је везилац Макарије забележио и своје име. Техника је стара, иконографија традиционална и једино Христов лик с бароким цртама указује на нове услове у којима је негована једна стара уметност.

Очувана дела иконописа и примењене уметности сведоче да уметничка делатност није замрла упркос нередовним приликама, али су изостали велики подухвати. У првој деценији после сеобе, па и касније, досељеници Срби у Јужној Угарској су још увек гајили наду на повратак и нису градили репрезентативнија здања, нити су их живописали. Доста богата архивска грађа указује једино на то да су Срби подизали дрвене цркве на новим staништима, сасвим скромног изгледа и димензија. Раваничани су одмах по доласку у Сентандреју (1690) градили такозвану Пожаревачку цркву »од древа« да би у њу сместили мошти кнеза Лазара.[17] Нешто касније су настале и остале сентандрејске цркве, такође од дрвене грађе.[18]

Сасвим при крају XVII века, у неким насељима у којима се окупило више имућних српских породица јавила се жеља да се саграде храмови од трајнијег и тврђег материјала. Изгледа да су у томе предњачили Будимци; они су по дозволи аустријских власти, у јесен 1697. почели да граде храм на месту старе дрвене цркве.[19] Храм је убрзо био не само саграђен него су му дограђени парохијска кућа и дућани као извор прихода, а верници су дали многе прилоге у црквеним одеждама, сасудима и иконама.[20] У првим годинама по сеоби, аустријски двор и дворска канцеларија нису спречавали српску паству да подиже своје богомоље пошто су им Срби били потребни као савезници у рату

[9] В. Петковић, *Старине*, 44–45; исти, *Српски споменици XVI–XVIII века*, Старинар н. с. VI (за 1911), Београд 1914, 181–185.

[10] За ликове св. Саве и Симеона Немање послужила је као предложак иста представа у *Празничном минеју* Божидара Вуковића из 1538; С. Петковић, *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XV и XVII века*, Старинар н. с. XVII, Београд 1966, 92; Д. Ранковић-Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља под Кабларом*, Зборник радова Народног музеја, Чачак 1969, 55–61.

[11] Осам деценија раније, поп Страхиња из Будимља је у проскомидији манастира Мораче насликао композицију Премудрост сазда себи храм која иконографски одговара овој из Никоља. Међутим, огромна је разлика не само по уметничким вредностима него и у иконографском погледу: мајстор с почетка XVII века разуме сву теолошку сложеност ове сцене. С. Петковић, *Морача*, 72–75.

[12] У области Фрушке горе налазила се овећа група манастира који су у већини случајева основани у другој половини XV века; средином XVI века спомињу се сви у једном дефтеру из 1566–69; Б. Ђурђев, *»Продаја цркава и манастира« за време владе Селима II*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине IX, Сарајево 1958, 241–247.

[13] Д. Медаковић, *Српска минијатура XVIII века*, Библиотекар 4, Београд 1958, прештампано у књизи *Путеви српског барока*, Београд 1971, 193–196; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд 1970, 110.

[14] Не би требало искључити могућност да је ова минијатура дело неког оновременог сликара, а не самог Кипријана Рачанина.

[15] Б. Радојковић, *Старо српско златарство*, Београд 1966, 142–143, сл. 180.

[16] Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 25–26, т. XXVI, 1; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, 29, 66–67.

[17] П. Лавровски, *О манастиру Раваници*, Гласник СУД, књ. XII, Београд 1860, 683: ...и церковь возвигохом одь древь близъ брега дунайскогь и ту положихом мощи святаго цара Лазара сербскаго; упор. и Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина II, Нови Сад 1941, 280.

[18] Р. Грујић, *нав. дело*, 384; P. Voit, *Szentendre*, Budapest 1968, 9, 14, 17–18.

[19] Д. Поповић, *Срби у Будиму*, Београд 1952, 212–213.

[20] *Исто*, 213.

против Турака. Та прилика као да није довољно искоришћена, јер су у почетним деценијама XVIII века, у измењеним приликама, Србима чињене знатне препреке у њиховим настојањима да своје присуство обележе репрезентативнијим црквеним споменицима.[21]

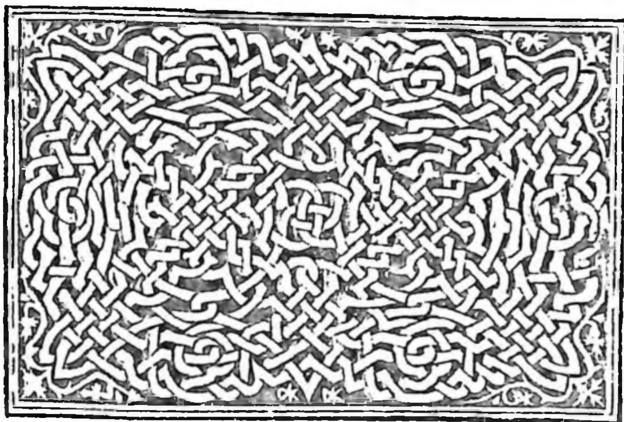
[21] Д. Медаковић, *Барокна архитектура у Подунављу*, Летопис Матице српске, књ. 388, св. 5, Нови Сад 1961, прештампано у књизи *Путеви српског барока*, Београд 1971, 182–183.

СТАРЕ СРПСКЕ ШТАМПАРИЈЕ

Средином XV века десио се један од највећих догађаја за каснији развитак људског духа: откриће штампарске вештине. Све што је до тог времена штампано било је рађено у техници тзв. »ксилографије«, а то значи да су жељени текстови резани на дрвену плочу са које су после отискивани на хартију. Радило се дакле још увек веома споро, а књига је и даље, као она средњовековна рукописна, била неприступачна, неприкосновено власништво само одабраних и повлашћених појединаца. Размишљајући о начину на који би убрзао рад на штампању књига, Немац Јохан Гутенберг, родом из Мајнца на Рајни, дошао је на замисао да најпре изреже матрице слова, да их појединачно излије и као покретна употреби при слагању књига. Убрзо након његовог изума почеле су у Европи ницати многе штампарије, а њихови власници и мајстори су успешно почели примењивати Гутенбергов технички поступак. Од тих времена, књига постепено престаје да служи само моћнима, а напредна људска мисао стиче могућност брзог и масовног ширења без обзира на то колико су се још дуго задржали облици економске експлоатације човека. Уосталом, политичке прилике у Европи током XV века биле су такве да је добар део њене штампарске делатности послужио и за придобијање маса у верским католичко-протестантским сукобима с једне стране, а с друге је штампарство извршило и важну улогу у обавештавању и подсећању на турску војну силу, која је већ 1453. надмоћно срушила старо Византијско Царство, продирући све више ка западу.

Ово продирање турске силе на запад и тешке борбе са још увек постојећим остацима српске феудалне државе представљају велике историјске оквире у којима се рађало и старо српско штампарство. У таквим временима, када нас је, како кажу стари записи, »постигла турска железна палица«, »не просто бијући, но убијајући«, 1493. је на Цетињу основана и прва српска штампарија по наређењу зетског војводе Ђурђа Црнојевића који је, притиснут Турцима, за читаво време своје краткотрајне владе покушавао да се одржи уз ослонац на Млетачку Републику.

Свега око три године, од 1493. до 1496, радила је ова штампарија иза зидина цетињског манастира, кад је услед турске провале прекинут њен рад, а домаћа династија протерана из Црне Горе. Предговори и поговори цетињских књига садрже и вести на основу којих се недвосмислено може закључити како је књига услед ратних разарања постала све ређа и драгоценија. У њима се налазе и важни подаци о првом српском штампару, јеромонаху Макарију »от Црне Горе« који је у самој штампарији имао још осам сарадника. Запис каже да

звахь · стихеры · вьскрсны · глась, а ·

Вечерние наше мл҃твы · прїими стыи Гн · и подаждь намь ѡставленїе грехѡмь · ꙗко ты едннь еси явлн вь мирѣ вьскрсенїе :·

Обьидѣте люди сиѡнь и ѡбьимѣте его · и дадите славоу вьнемь вьскрьсшомоу из мрьтвыхь · ꙗко ть и есь Бгь нашь, избавлеи нась ѡ беззаконїи нашихь :·

Прїидѣте люди поемь и поклонимсе Хоу · славеще его еже из мрьтвыихь вьскрсенїе · ꙗко ть и есь Бгь нашь · избавлеи нас ѡ беззаконїи нашихь :·

Октоих осмогласник, 1–4 Глас. Цетиње 1494.

Иже вь стыи ѡца нашего Василїа великаго · пои вьсе вышаннове ѿргїи поредоу, до и иже ѡглашенїи · и ѡстаен мл҃твоу · и ѡсоудоу пои Стго Василїа · ѡглашенни глт їерен

Бже Бе нашь, иже на небехь живы · и призираи на вьса дѣла Сеса ·

Служабник. Горажде 1519.

су они радили целу годину на довршењу наше прве штампане књиге – једног Октоиха, Осмогласника (црквена књига која садржи неке црквене песме које се певају у осам гласова). Већ тај број доказује да је у штампарији била извршена подела рада. Одвојено су рађена слова, иницијали, сви украси и илустрације. За ливење слова била је потребна израда матрица и справа за ливење. Матрице су рађене помоћу претходно у металу изливених »патрица«, а за њих су опет били потребни цртежи слова. Види се, дакле, колико је било важно познавање обраде метала јер је ливење слова, као прва степеница штампарства био посао који су тада радили мајстори вични тим техникама, у првом реду златари.

Судећи према броју сарадника, Црнојевићева штампарија је највероватније имала једну, највише две пресе, а њени мајстори су морали сами да изврше све припреме око штампања: да излију слова, да припреме украсе и илустрације, хартију и боју. Најзад, све књиге које су штампане на Цетињу одликују се и тзв. »двобојним« штампањем. То црвено-црно штампање није било ни лако ни брзо у оно време, а представљало је свакако озбиљан технички проблем. Сви текстови отиснути црвеном бојом штампани су пре текстова са црном бојом, а то значи да је цео слог улазио два пута у пресу. С друге стране, велика почетна слова нарочито украшена (иницијали) штампана су пре осталог текста. Сваки пут кад то мајстори штампари не би најтачније извели долазило је до додиривања, или чак до прелажења на ивицу самог иницијала. На тај начин је управо ово двобојно штампање повећавало утисак сликовитости целе књиге, придоносило оживљавању текста, истовремено доказујући колико су дуго поштоване традиције средњовековног опремања књиге.

Овакве дуге техничке припреме, неопходне за почетак штампања и целокупан даљи веома брижан поступак и надзор једног тако искусног мајстора какав је био јеромонах Макарије, свакако су се одразиле и на уметничку опрему ових наших најстаријих штампаних књига. С друге стране, ако се узме у обзир да је штампарска вештина код Срба преузета по угледу на суседну Италију, посебно на Венецију са којом је династија Црнојевића имала и родбинских веза, постаје јасније и оно веома сложено уметничко порекло и сам стил ових књига. У време кад је била покренута прва српска штампарија, још су биле снажне и живе разнолике уметничке традиције из доба српске државне самосталности. Покренута у близини двеју важних балканских капија – Дубровника и Котора – она је неминовно морала да прими техничке и уметничке утицаје суседне Италије. Међутим, било би погрешно мислити да су наши стари штампари слепо и без неког сопственог стваралачког напора преносили италијанске утицаје. Ти утицаји се углавном своде на украсне елементе и на израду главних иницијала који су израђени на сличан начин као што су то радили савремени италијански мајстори штампари. Најчешће је у питању правоугаоно поље испуњено биљним преплетом у којем се лако препознаје велико почетно слово. Исто тако има примера да су и заставе (украси у правоугаоном пољу изнад почетка текста) извођене под утицајем италијанског ренесансног штампарства, мада постоје и заставе у којима су управо ти елементи потиснути преузимањем украса виђених у нашој старој рукописној књизи, а то представља несумњиво сведочанство о снажном трајању домаће балканске уметничке традиције. Још се најтачније може рећи да су стари цетињски мајстори при обликовању својих књига показивали тежњу да слободно компонују српске рукописне елементе, покаткад веома

Минеј Божидара Вуковића, Венеција, 1538.

старе, са декоративним елементима ренесансне Италије. Цетињски *Октоих првогласник* је прва српска књига уопште у којој ренесансни утицаји ни изблиза не играју неку подређену улогу. Та чињеница још једном потврђује закључак да је тек турска провала спречила даљи и интензивнији продор хуманистичке културе у унутрашњост Балкана, иако је она, нарочито на нашем обалском појасу, дала изванредна уметничка остварења.

Преплитање ренесансних и домаћих утицаја остаће главно обележје наших старих штампара и приликом израде илустрација које су израдили, колико је познато, само за једну штампану књигу – *Октоих петогласник* (садржи песме од пет до осам гласова). Свих шест познатих илустрација имају заједнички раскошан оквир састављен од разгранатих врежа и са уплетеним фантастичним животињама и крилатим дечацима. У дну оквира смештен је у венцу грб Црнојевића: орао кога придржавају два анђела, са сваке стране по један. Ту су и слова која означавају: Благоверни господин Гјург Црнојевић. Садржина ових првих српских штампаних илустрација је црквена. Илустрације су резане у дрвету веома пажљиво и тачно одговарају начину на који су овакве теме приказиване и у осталим гранама православне балканске уметности, фреско сликарству или иконопису на пример. Једна међу њима је нарочито занимљива, а приказује три велика византијска црквена писца који су смештени испред једне цркве. Испитивања су показала да је реч о старој цркви цетињског манастира онаквој како је изгледала пре разарања у XVII веку.

Од 1496. године, прва српска штампарија не ради; 1499. и Црну Гору преплављују Турци, а штампарија је највероватније разнета и уништена. Међутим, уметничку вредност цетињских књига осећали су већ и њени савременици. Има података, нарочито из богатог архива старе Дубровачке Републике, који сведоче о пуном разумевању, чак дивљењу Дубровчана према лепоти слова угашене цетињске штампарије. Отуда није чудно што од најранијих времена знамо и за примере да ове наше прве штампане књиге утичу и на писану књигу. Исто тако треба истаћи и чињеницу да се доцније у српским штампаним књигама које настају у току XVI века јављају касни уметнички одјеци давно угашене Црнојевићеве штампарије. Па и личност првог српског штампара заблистаће још једном на штампарском пољу и после напуштања свог завичаја. Овај занимљиви и витални човек појавиће се почетком XVI века у Влашкој, данашњој Румунији, где ће под заштитом јаких влашких војвода постати оснивач румунске штампе. У књигама штампаним у Трговишту, Макарије ће још једном посведочити колико је био искусан штампарски уметник. С једне стране, у њима ће се појавити уметничке одлике српске рукописне књиге, а са друге ће оживети и графичка решења изнађена у првим српским штампаним књигама. Из Влашке је Макарије отишао у Св. Гору Атонску. У двадесетим годинама XVI века срећемо га у манастиру Хиландару, где пише и један географски спис »О међама Дакије«.

После цетињске штампарије, штампарство код Срба оживљава тек почетком XVI века, овог пута у малом месту у данашњој СР Босни и Херцеговини, у Горажду. Подаци из предговора ових књига упућују да је штампарија набављена из Венеције. Тај посао на иницијативу »старца« Божидара Горажданина, највероватније неког милешевског калуђера, обавила су браћа Ђурађ и Теодор Љубавић, а штампарија је прорадила у самом Горажду од 1519. до 1523. године, за које време су штампане свега три црквене књиге. Чињеница да је штампарија набављена из Венеције може да наведе на мисао да је реч

Псалтир. Штампарија манастира Милешеве. 1544.

о једној штампарији чије књиге стоје и под уметничким утицајем овог толико значајног штампарског центра. Напротив, штампарија у Горажду била је наша прва штампарија која се у тражењу узора готово у целости усмерила на српску рукописну традицију. Оно мало ренесансних утицаја који се могу открити у књигама горажданске штампарије настали су посредним путем. Овог пута су гораждански мајстори већ потпали под утицај нешто раније угашене Црнојевићеве штампарије. Сем тога, графичку опрему књига из Горажда карактерише и слабљење фигуралних мотива, који су у овим књигама сасвим ретки и видно подређени декоративним схватањима. Исто тако, и иницијали горажданских књига су изведени по угледу на српску рукописну традицију.

Сем штампарије из Горажда, готово истовремено се јавља и делатност српских штампара и издавача у Венецији која је, с краћим прекидима, трајала седамдесет и седам година, а безмало за цело то време њоме су руководиле две значајне личности наше културне историје: Војвода Божидар Вуковић, родом из Подгорице (данашњи Титоград) и син му Вићенцо Вуковић. Истовремено, ова штампарија је одштампала и највећи број наших старих штампаних књига, а у њој су се појавиле и наше прве књиге штампане на пергаменту. Сем тога, Вуковићи су издавали и по формату мале али богато илустроване тзв. »Зборнике за путнике«. Они понекад садрже и извесне текстове које никада нису званично признале црквене власти (апокрифи).

Веома је занимљива чињеница да уметничка опрема ових српско-венецијанских књига готово у целини стоји под уметничким утицајем српске рукописне традиције. Ово је утолико занимљивије што је до те појаве дошло усред Венеције која је на пољу штампарства дала већ читав низ великих достигнућа и где је штампарска уметност стајала под будним оком државне власти. На тај начин се наша штампана књига, која временски настаје после наших инкунабула, тј. цетињских књига, уметнички вратила у свет писане књиге, постајући у суштини конзервативна. Међутим, такво стање је сасвим разумљиво ако се има у виду да су српско-венецијански штампари тачно познавали књижарско подручје коме су наменили своје црквене књиге, а које су, управо зато што су стизале из Венеције, морале бити очишћене од свега што би на било који начин могло вређати православне купце. Такође не треба заборавити да је реч о времену у којем је католичка црква већ смишљено спроводила своје мисионарске циљеве на Балкану, наилазећи и на организованији отпор.

Да поткрепимо ово тврђење о карактеру уметничке опреме Вуковићевих књига, довољно је и њихово летимично прегледање. Већ је *Служабник*, прва књига коју је 1519. издао Божидар Вуковић, опремљена претежно у духу српске рукописне традиције. Две главне заставе представљају мотиве са међусобно повезаним круговима, мотив који у српским и бугарским рукописима сусрећемо већ од XIII века. Овај мотив је већ сасвим чест у XVI веку, при чему не треба умањити заслуге штампаних књига. И у другим књигама ове штампарије, заставе и орнаменти безмало одреда припадају традицији српске уметности. У погледу употребљених иницијала може се закључити да мајстори ове штампарије показују готово недекоративна схватања и да су приликом њихове израде имали пред собом разне рукописе, пошто су у књиге унели и такве који се у српској уметности одликују великом старином, на пример слова која се састоје из две узане уврћене траке, а она се у српским рукописима такође јавља већ од XIII века.

74. Св. Лука са сценама житија, детаљ, сликар Радул, манастир Морача, 1672/1673. година.

77. Фреске куполе, црквица Јована Претече, манастир Хиландар, 1684. година.

Гн҃и поспѣши • Бж҃е напрaви •

СН҃ЧЕ·ПОЧНИЕМЬ

Ѱалтирь • аще ѥсть ієреи глагол҃еть • Блг҃ве

нь Бъ҃ нашь • аще ли просты • с҃, молитвы •

таже • С҃тыи Бж҃е • прѣс҃таа троице •

ѡч҃е нашь • тав҃, тропаре сіе • гл҃ь, ѕ •

Помилоуи нась Гн҃и помилоуи нась • вь

...кого ѿвѣта недоумѣюще сію ти

молитвоу ꙗко вл҃чѣ грѣшніи прино

симь • помилоуи нась Гн҃и помилоуи

нась ❖ сл҃а ❖ Гн҃и помилꙋи нась,

на тебо оуповаемь • не прогнѣваи се нань...

Псалтир с последовањем Вићенца Вуковића. Венеција 1546.

Па и анализа њихових илустрација, нарочито оних које су употребљене у најобимнијој књизи старих српских штампарија, једном *Празничном Минеју* из 1538, омогућује занимљиве закључке. Јављају се две групе гравера, од којих једна употребљава чист и јасан цртеж и готово контурно решава ликове, док су за другу карактеристични ликови са пластичним акцентовањем које је добијено путем шрафирања. Скоро све ове илустрације су израђене у духу источноправославне уметности. Тачније, у питању је посебна варијанта касновизантијске уметности, која је настала на млетачком државном подручју. Њене карактеристике се састоје у извесним прожимањима источног и западњачког црквеног сликарства. Распрострањеност Вуковићевих књига утицала је, нарочито од средине XVI века, да те књиге одиграју улогу неке врсте сликарских приручника за разне гране наше уметности. То би се у првом реду односило на наше преписиваче, златаре, ређе фреско-сликаре. Штавише, и последњи одјеци српске средњовековне минијатуре који су још трајали у четрдесетим годинама XVIII века, а одржавала их је група одбеглих калуђера манастира Раче на Дрини, нису лишени утицаја Вуковићевих штампаних књига.

Један сасвим усамљен продор ренесансних утицаја, нарочито познатих у тзв. »livres d'heures« (часловци), јавља се у српско-венецијанским књигама Вићенца Вуковића. Пада у очи да је тај продор ренесансе заустављен још у време у којем је сам Вићенцо руководио овом штампаријом. У илустративном садржају, његове књиге не значе неко обогаћење српске штампе; он се углавном ослања на очево наслеђе, а и његов удео у стварању нових илустрација је сасвим незнатан. Но и поред очигледних позајмица и слабости, права декаданса српске књиге штампане у Млецима почиње тек после Вићенцовог повлачења са књижарске пијаце. Од тог доба ће издавачи наших књига у Венецији животарити и постепено пропадати, тако да књиге штампане на домаћем тлу представљају успелија и боља графичка остварења. У то време, а то су шездесете године XVI века, у Венецији се не јавља ниједан озбиљнији подухват који би ишао за обогаћењем ликовне садржине новоодштампаних књига. Тек понегде у тим књигама сусрећемо понешто што не потиче из Вуковићевих књига. Прештампавање ранијих издања постаје главни посао издавача-трговаца који, улазећи у те послове, избегавају сувишне трошкове и могући ризик.

У поговорима Вуковићевих књига појављују се и имена његових штампара. Сви одреда су наши домаћи мајстори, а и они сами то истичу са нескривеним поносом. Тако Вуковићев штампар јеромонах Пахомије каже за себе да је »од Црне Горе од Реке од острва диоклитског [Скадарског] језера«. Није искључено да је и тај избегли монах био већ раније запослен у штампарији Црнојевића па у Венецији наставио своју стару вештину. Један други, јерођакон Мојсије, помиње да је »од српске земље, отачаством од места званог Будимија«, док свештеници Теодосије и Генадије кажу да су параклесијарси манастира Милешеве, а Генадије још додаје за себе да је »отачаством од места Пријепоља«.

Међу личностима које су наставиле штампање српских црквених књига у Венецији истиче се Јаков од Камене Реке, родом из Ћустендила, а посебно место заузима которски властелин Јеролим Загуровић. Какви су разлози натерали овог представника старог которског племства да се прихвати издавања књига постаје јасно ако се има у виду да је которско племство током XVI

века у два маха доживело тешке економске губитке услед турске опсаде. Од покретања штампарије и продаје књига, Загуровић је очекивао сигурну новчану корист. Том коришћу је свакако био понесен и млетачки штампар Антонио Рампацето који је, како изгледа, негде око 1597. откупио стару Вуковићеву штампарију. Исте године су код њега изишла два издања буквара, првог посебно штампаног буквара у историји српске писмености.

Иако је у Венецији штампан највећи број старих српских црквених књига, ипак пада у очи занимљива чињеница да књиге са нашег тла представљају успелија графичка достигнућа, иако понека од њих, као на пример једина књига штампарије манастира Рујна и једно четворојеванђеље из 1537, што се тиче техничке стране, не значе неки напредак, већ напротив јединствено враћање на начин који је одговарао старој техници дрвореза. Очигледно је реч о сиромашном манастиру у којем је мајстор-штампар Теодосије био приморан да изреже слова у дрвеним плочама и да тако оствари јединствен ксилографски посао у старом српском штампарству. Иако је његово Јеванђеље уметнички сиромашно опремљено, ипак штампар показује изразито сликарско схватање, употребљавајући веома често црно-црвено штампање. А кад је резао своје иницијале, било је сасвим природно да своје узоре тражи у старој српској рукописној традицији.

Ти домаћи утицаји су сасвим јасно уочљиви и код једине књиге оне штампарије која је 1539. прорадила у манастиру Грачаници, у којој је залагањем новобрдског митрополита Никанора штампан један *Октоих петогласник*. Заставе у овом *Октоиху* су израђене у духу српске рукописне традиције XV и XVI века, док су иницијална слова слободније компонована према словима цетињских књига. Тај утицај је сасвим видан код уметничке опреме Псалтира који је 1557. штампала друга штампарија манастира Милешеве, једног од најзначајнијих духовних средишта наше средњовековне културе, манастира у којем се налазио и гроб Св. Саве. Исто тако, и приликом штампања *Четворојеванђеља* (књига садржи текстове четворице јеванђелиста) из 1552. године, прве књиге која је довршена у Београду, уочавамо сличне појаве уметничког угледања на књиге прве српске штампарије. Опет захваљујући поговору, нешто је јасније како је дошло до отварања прве штампарије у Београду. Њен оснивач је свакако кнез Радиша Дмитровић који је, како каже запис, умро у току штампања *Октоиха*. Дмитровићеву, највероватније трговачку намеру прихватио је после његове смрти дубровачки трговац Тројан Гундулић, један од познатијих чланова дубровачке трговачке колоније у Београду. Као штампар ове књиге помиње се јеромонах Мардарије од »Манастира Мркшине цркве који је близу Црне Горе«. Истовремено први београдски штампар, јеромонах Мардарије је у ствари и последњи велики мајстор-штампар, који је радио у старим српским штампаријама. Још једном, нешто доцније (од 1562. до 1565), сусрећемо његово име приликом рада у штампарији манастира Мркшине цркве у којој су штампане две црквене књиге. Од њих је посебно занимљив један *Цветни Триод* у којем је овај мајстор-штампар претпоставио фигуралне мотиве орнаменталним. Већ при начину на који су употребљене ове илустрације, око којих су се »трудили« поп Живко и ђакон Радул, уочава се стара рукописна традиција. Од пет илустрација које су израђене за ову књигу, четири у ствари представљају заставу, тј. смештене су изнад почетка текста. Код три, од четири, изостављени су било какви декоративни додаци, па је сама илустрација постала једини носилац стила.

Четворојеванђеље Тројана Гундулића, Београд 1552.

Само на једној је дрворезац и штампар комбиновао чисту илустрацију с декоративним елементима: тачније, орнамент је заправо вертикално положени мотив који се у рукописима XIV века употребљава хоризонтално.

Готово истовремено са јеромонахом Мардаријем из Мркшине цркве појављује се и један занимљиви штампар чија је активност везана најпре за Венецију, а затим за Скадар. У Венецији је Стефан Мариновић 1561. издао један *Посни Триод*, у чијем поговору доводи своје даље издавачке планове у везу са интересовањем купаца: »Ако књигољубни будете и покажете се благодарни о овоме, у истину ћете нас побудити на већи напор да и други део ове књиге са сваком пажњом испишемо.« И доиста, ово није било празно обећање. Већ неколико година касније, 1563, Мариновић је у Скадру довршио штампање једног *Цветног Триода*, око чијег је издавања ангажовао и познатог венецијанског мајстора Камила Занетија. Али упркос чињеници да се око штампања Мариновићевих књига баве добри мајстори, ипак је њихова графичка опрема доста сиромашна, доказујући у пуној мери распадање Вуковићеве штампарије. Једино вреди истаћи да се у скадарском *Триоду* појављује једна застава, јединствена по уметничком пореклу у целокупном старом српском штампарству. Готово дословно, Занети је у ову књигу унео заставу која стилски припада грчкој рукописној традицији, а сусрећемо је и у грчко-венецијанским књигама већ од деведесетих година XV века.

Свакако пада у очи да је на територији Балкана, којом су већ увелико господарили Турци, омогућен рад читавом низу наших старих штампарија. Како изгледа, ову појаву треба тумачити и једним великим догађајем у српској историји под Турцима: тзв. обновом Пећке патријаршије 1557. године. Захваљујући дипломатским преговорима, Турци су тим актом признали велику власт пећких патријараха који су својим посебним политичким и економским привилегијама задржали и нешто од оних ранијих феудалних права стечених у време постојања српске средњовековне државе. Штавише, може се не без разлога тврдити да су у правима пећких патријараха задржани и сачувани и последњи остаци некадашње државне самосталности. Везана искључиво за црквене потребе, српска књига током XVI века није потпала под удар турских државних забрана. Турска управа је са много разлога подносила оснивање бројних штампарија из којих није никада изишао ниједан ред уперен против турске државе. Њихово оснивање имало је као први циљ да се механизује умножавање српских црквених књига око којих су се пре оснивања штампарије бавиле добре, али веома споре преписивачке радионице. Најзад, Турцима је могло ићи у рачун да се на њиховој државној територији, а не само из непријатељске Венеције, на књижарској пијаци појављују књиге које су у то време биле и тражене и скупе. А да се вредело бавити њиховом продајом, најбоље сведочанство је постојање једне праве књижаре у Скопљу коју је у другој половини XVI века држао неки Трифун, као и чињеница да су се у балканску књижарску трговину умешали и упорни дубровачки трговци чије су трговачке колоније биле расуте по целом Балкану. И поред свих тешкоћа, различитих државних граница и честе опште ратне несигурности, то су била и времена у којима је долазило до међусобних прожимања, посебно уметничких. За ово тврђење пружа најлепше примере управо судбина српских штампаних књига, а понекад томе доприносе и личне судбине српских штампара.

Цветни Триод. Мркшина црква 1566.

Може се нагласити чињеница да су старе српске штампане књиге утицале и на уметничку опрему страних књига, пре свега на књиге Румуна, Руса, а у најновије време је утврђено и за неке грчке књиге XVII века да употребљавају клишеа расходованих српских штампарија, особито млетачких. Утицај на румунску књигу је сасвим разумљив ако се има у виду да је покретач румунске штампе био јеромонах Макарије, наш цетињски штампар. За цео низ иницијала и орнамената, а посебно за заставе, примењене у румунској штампи XVI века, па и касније, могу се наћи одговарајуће јужнословенске рукописне и штампарске аналогије. Штавише, српски утицај на румунске штампане књиге продужио се и у раздобљу после Макаријеве делатности. Можемо рећи да је интензивно трајао до краја XVI века, а његов врхунац је представљен у делу румунског штампара Корезија.

Књижарска трговина допринела је да српске штампане књиге, особито оне из штампарије Вуковића, утичу и на руску штампану књигу XVI и XVII века. Тако је на пример 1583. године штампана у Литви, у штампарији Мамонича, на шест места једна српска застава са мотивом међусобно преплетених кругова и монограмом »Бож«; очигледно је у питању монограм Божидара Вуковића. Ову руску штампарију организовао је Петар Тимофејев Мстиславец, који је заједно са Иваном Фјодоровим штампао и прву руску потписану књигу – један *Апостол* довршен 1564. године. У XVII веку, тачније 1619, у чувеној штампарији манастира Лавре у Кијеву штампан је један *Антологион* (књига која садржи црквене службе изабраних светаца). У њему су бројне илустрације које су очигледно прекопиране из *Минеја* Божидара Вуковића или неког илустрованог српско-венецијанског зборника.

Најзад, слика о раду старих српских штампарија била би непотпуна без речи о хартији и повезу наших старих штампаних књига. Углавном, наше прве штампане књиге довршене су на северноиталијанској хартији која је из Венеције извожена на Балкан. Њено италијанско порекло могло се лако утврдити проучавањем тзв. водених знакова, а то значи да је свака мануфактура хартије обележавала своју робу употребљавајући посебне знаке на хартији. На пример, код нас се доста често јављају сидро у кругу, воловска глава са крстом, круна или теразије у кругу. Колико се зна из архивских докумената, хартија у табацима стизала је на Балкан укључена у дубровачку трговачку организацију. Повезивање наших старих штампаних књига обављано је, како изгледа, у појединим штампарским радионицама. Има примера да је повез извођен у раскошним облицима, а његову декорацију представљају комбинације орнаменталних и фигуралних представа које су посебним металним клишеима утискиване у кожне корице пошто је клише био претходно мало загрејан. Док је повез у XVI веку претежно изграђен угледањем на домаћу уметничку традицију, од XVII века, нарочито у нашим западним крајевима, он се приклања уметничком утицају из Венеције. Исто тако, управо у то време постоје бројни примери да је на наше старе повезиваче утицала и уметност ислама, посебно богатством орнаменталних, геометријских и биљних мотива. Тзв. »арабеска« постаје честа и веома омиљена на повезима старих српских штампаних књига. Сасвим је разумљиво да су српски монаси радо прихватили и ову уметничку активност, тако да она до средине XVIII века представља типично калуђерско занимање.

Крупни политички и друштвени догађаји су из корена потресли и изменили слику нашег старијег штампарства. Године 1638. излази последња књига старих српских штампарија, а прва која има насловну страну. Књигу *Псалтир* довршио је венецијански штампар Бартоломео Гинами који је овој књизи иначе у свему дао ранији, старији облик. На Балканском полуострву долази током XVII века до читавог низа ослободилачких акција нашег народа. Већ ускоро пореметиће се и стара српско-турска политичка и економска равнотежа, одржавана с муком у оквирима обновљене Пећке патријаршије. Па ипак, и у овим изузетно тешким условима не замире штампана реч на српском језику. Истина, у тим временима не ради више ниједна ћирилска штампарија на Бал-

кану. У недостатку ливених и покретних слова појавиће се још једном дрворезне плоче са илустрацијама и текстом, дрворезни клишеи које народ зове »станпи«, а који исто тако омогућују отискивање и умножавање. У то време сусрећемо већ сасвим често такве иконе и оне понекад показују изразито стилско јединство са дрворезима и штампаним књигама XVI века, тако да понеке од њих делују као нешто увећане слике из штампаних књига. На жалост, већи део ових икона није потписан па није могуће утврдити њихову развојну линију по самим мајсторима који су изводили те плоче. Из 1632. године помиње се у једном запису јеромонах Мелентије »типограф«. Као један од најранијих потписаних дрвореза XVII века, свакако су плоче једног »Абагара« (апокрифне молитве) које »поп Илија Видрановић ископа лета 1677« највероватније док је радио у западним крајевима наше земље, можда на подручју Хрватске. Слично као и плоче тзв. »Љубљанског Абагара« и ове Видрановићеве су рађене у »блокбухтехници« са текстом испод слика који тече у правилним колонама. И њихова веза са штампаном књигом је несумњива. Везивање ових плоча за западне крајеве може се објаснити улогом коју су такве плоче имале у борби са систематски вођеном пропагандом католичке цркве. Абагари су у том несрећном веку српске историје садржавали једине штампане текстове православља и били су веома тражени без обзира на апокрифне елементе који су у њима тако очигледни. Исто тако не треба заборавити да српска штампана икона у то време делимично замењује спорије иконописце, а манастири њиховим продавањем добијају нов извор прихода.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

После објављивања моје књиге *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958, у којој је наведена старија литература, штампано је више значајних студија и прилога о старим српским штампаријама. Споменуо бих неке:

Д. Медаковић, *Die venezianische Graphik des späten 15. Jahrhunderts und deren Nachhall im serbischen Buchdruck*, Südost – Forschungen, 1958, XVII.

Д. Медаковић, *Die italo-kretische Malerei und die serbische Graphik der 16. Jhr.*, Actes der XIIe (Congrès international d'études byzantines, Ochride 1961; исти, *Eine unbekannte Variante eines serbischen Oktoechos aus dem Jahr 1937*, Gutenberg – Jahrbuch 36, Mainz 1961; исти, *Стари српски дрворез*, Београд 1964.

J. Тадић, *Тестаменти Божидара Вуковића српског штампара XVI века*, Зборник Филозофског факултета VII, 1, Београд 1963;

Д. Медаковић, *Један прилог изучавању српско-руских штампарских веза*, Зборник Музеја примењене уметности, књ. II, Београд 1967

С. Петковић, *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII столећа*, Старинар, Београд 1966/67, XVII; исти, *Порекло илустрација у штампаним књигама Божидара Вуковића*, Зборник за ликовне уметности 12, Нови Сад 1976.

Значајни радови објављени су и у зборнику са научног скупа »Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића-Подгоричанина«, Црногорска академија наука и умјетности, Научни скупови 13, Одјељење умјетности, књ. 4, Титоград 1986.

Посебно је вредан прилог: Милош Милошевић, *Нови извори Которског, Ватиканског и Млетачког архива о дјелатности Вуковића, штампара и књижара XVI вијека*, 215–332.

СКРАЋЕНИЦЕ
назива архива, архивских фондова и часописа

АВ .... – Архив Војводине
АДК .... – Државни архив у Котору
Анали ПФБ .... – Анали Правног факултета у Београду
Анали ФФБ .... – Анали Филолошког факултета у Београду
Anali HID .... – Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku
АНБХН .... – Архив и научна библиотека у Херцег-Новом
АНУБХ (АНБХ) .... – Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине
Arkiv .... – Arkiv za povjestnicu jugoslavensku
Архив ПДН .... – Архив за правне и друштвене науке
ASA .... – Archivio di Stato Ancona
АСАНУБ (Архив САНУ) .... – Архив Српске академије наука и уметности у Београду
АСАНУК .... – Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима
ASV .... – Archivio di Stato, Venezia
AslPh .... – Archiv für slavische Philologie
ASF .... – Archivio di Stato, Firenze
АХЗ .... – Архив Хрватске у Загребу
БАН .... – Бугарска академија наука
VVM .... – Vesnik Vojnog muzeja
Весник СПЦ .... – Весник Српске православне цркве
VZA .... – Vjesnik Zemaljskog arhiva
VIG .... – Vojnoistorijski glasnik
Vjesnik ZA .... – Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva
ГГБ .... – Годишњак града Београда
GZM .... – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
Глас .... – Глас Српске краљевске академије; Глас СКА. Други разред; Глас САН. Одељење друштвених наука; Глас САНУ. Одељење историјских наука
Гласник ДСС .... – Гласник Друштва српске словесности
Glasnik ZMBH .... – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
Гласник ИДНС .... – Гласник Историјског друштва у Новом Саду

Гласник ИНИ	– Гласник на Институтот за национална историја у Скопљу
Гласник МКМ	– Гласник Музеја Косова и Метохије
Гласник СНД (ГСНД)	– Гласник Скопског научног друштва
Гласник СУД (ГСУД)	– Гласник Српског ученог друштва
Гласник ЦМ	– Гласник Цетињског музеја
Годишен зборник ФФ	– Годишен зборник Филозофског факултета у Скопљу
Godišnjak ANUBiH	– Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
Годишњак ИДБХ	– Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине
Годишњак МГБ	– Годишњак Музеја града Београда
Годишњак ПФ	– Годишњак Правног факултета у Београду
Godišnjak PF	– Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu
Годишњак ФФНС	– Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
Годишњица НЧ	– Годишњица Николе Чупића
ГСПЦ	– Гласник Српске православне цркве
ДАЗ	– Државни архив у Задру
ДАМ	– Државни архив Македоније
EJ	– Enciklopedija Jugoslavije
Зборник МС	– Зборник Матице српске
Зборник НМ	– Зборник Народног музеја у Београду
Зборник ФФ	– Зборник Филозофског факултета у Београду
Zbornik FF	– Zbornik Filozofskog fakulteta u Sarajevu
ЗИК	– Зборник историје књижевности
ЗМСКЈ	– Зборник Матице српске за књижевност и језик
ИАК	– Историјски архив Котора
ИГ	– Историјски гласник
ИЗ	– Историјски записи
ИНИ	– Институт за национална историја у Скопљу
ИЧ	– Историјски часопис
ЈАЗУ	– Југославенска академија знаности и умјетности
JIČ	– Jugoslovenski istorijski časopis
ЈФ	– Јужнословенски филолог
КА	– Kriegsarchiv, Wien
ЛМС	– Летопис Матице српске
Magazin SD	– Magazin Sjeverne Dalmacije
МАНУ	– Македоската академија на науките и уметностите
МС	– Матица српска
Народна енциклопедија СХС	– Народна енциклопедија, српско-хрватско-словеначка
NDBH	– Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine
ПОФ	– Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином
Прилози КЈИФ	– Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Прилози МАНУ	– Прилози на Македонската академија на науките и уметностите
Рад ВМ	– Рад Војвођанских музеја
Rad (Rad JAZU)	– Rad Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti
Radovi ANUBiH	– Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
РАМС	– Ризница и архив манастира Савине
REB	– Revue des études byzantines
РОМС	– Рукописно одељење Матице српске
САН	– Српска академија наука
САНУ	– Српска академија наука и уметности
СЕЗ	– Српски етнографски зборник
СКА	– Српска краљевска академија
СКГ	– Српски књижевни гласник
Споменик СКА одн. САН, САНУ	– Споменик Српске краљевске академије, Српске академије наука; Српске академије наука и уметности
Starine (Starine JAZU)	– Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti
ХАД	– Хисторијски архив Дубровника
ХАЗ	– Хисторијски архив Задра
HZ	– Historijski zbornik
HKA	– Hofkammerarchiv, Wien
HHStA	– Haus-Hof – und Staatsarchiv, Wien
ЦАНУ	– Црногорска академија наука и умјетности

СПИСАК КАРАТА

Карту израдила инг. Ангелина Перић

Карту израдиле инг. Ангелина Перић и Мирела Бутурић

ФОТОГРАФИЈЕ

ЦРНО-БЕЛЕ

20, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 40, 42, 43, 46, 50, 53, 56, 62, 63, 68, 69, 70, 72, 77 – снимио Душан Тасић

17, 18, 21, 24, 25, 26, 27, 33, 41, 44, 47, 48, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 60, 64, 65, 67, 71, 73, 74, 75, 76 – снимио Сретен Петковић

49 – снимио Војислав Ђурић

22, 29, 37, 45, 54, 61 – снимио Радомир Живковић

У БОЈИ

XV, XVI, XVII, XVIII, XX, XXII, XXIII – снимио Душан Тасић

XXI – снимио Радомир Живковић

XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVIII – снимио Сретен Петковић

XXVII, XXIX, XXX, XXXVII – снимио Војислав Ђурић

XXIV, XXV, XXVI – власништво СКЗ

РЕГИСТАР

Владимир Јанковић

САДРЖАЈ

ДЕО ШЕСТИ

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У XVI И XVII ВЕКУ

Радован Самарџић

ДЕО СЕДМИ

КУЛТУРНА ИСТОРИЈА

ЈЕЗИЧКЕ ПРИЛИКЕ КОД СРБА
У РАЗДОБЉУ ОД 1537. ДО 1699. ГОДИНЕ

Павле Ивић

КЊИЖЕВНОСТ НА ТЛУ ЦРНЕ ГОРЕ И БОКЕ КОТОРСКЕ

Мирослав Пантић

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

ТРЕЋА КЊИГА
ДРУГИ ТОМ

СРБИ ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ
1537–1699

ИЗДАВАЧ
СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

ЗА ИЗДАВАЧА
Радомир Радованац

ГЛАВНИ УРЕДНИК
Милорад Ђурић

РЕЦЕНЗЕНТИ
Михаило Војводић
Драгољуб Р. Живојиновић

ГРАФИЧКА ОПРЕМА
Стојан Милеусинић

ЛЕКТОР
Гордана Јовановић

КОРЕКТОРИ
Живка Папак
Душица Обреновић

Тираж 10.000

ШТАМПА

БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
1993.